

СТЕНДАЛЬ

Парма ибодатхонаси

Русчадан
Ҳасан Тўрабеков таржимаси

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1985

**И(ФР)
С 91**

С $\frac{4703000000-199}{M352(04)-85}$ 122--85

© Гафур Гулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й.
(Таржима).

МУАЛЛИФДАН

Ушбу қисса 1830 йили Париждан уч юз лъё¹ наридаги бир жойда ёзилган; шу боисдан ҳам асарда ҳозирги, 1839 йил воқеаларига алоқадор биронта ҳам гап йўқ.

Бизнинг армияларимиз Европани кесиб ўтишларидан анча йил муқаддам мен тақдир тақозоси билан бир каноник²нинг уйида аллақанча вақт туриб қолдим. Бу ҳол Италиянинг ажойиб шаҳри Падуяда содир бўлганди. Мен каноникнинг уйида узоқ бўлиб, биз у билан дўстлашиб қолдик.

1830 йилнинг охирида йўлим яна Падуяга тушди-ю, тўғри каноникнинг уйига қўндим. Қарилнинг дунёдан ўганини билардим, лекин бир қанча кечаларни кўнгилли ўтказиб, кейинчалик кўп соғинганим ўша меҳмонхонани яна бир бор кўргим келди. Уйда энди марҳумнинг жияни хотини билан бирга яшарди: улар мени эски дўстлари сифатида кутиб олишди. Аврамизга яна бир неча меҳмон қўшилиб, алламаҳалгача ўтириб қолдик. Каноникнинг жияни Педроти қаҳвахонасидан ажойиб замбаione³ келтиришни буюрди. Биз асосан герцогиня Сансеверина тарихини тинглашга берилиб кетганимиз учун вақт ўтганини сезмабмиз, меҳмонлардан кимдир герцогиня тўғрисида гап очган эди, мезбон менинг кўнглимга қараб, ўша тарихни тўла ҳикоя қилиб берди.

— Мен кетаётган мамлакатда,— дедим дўстларимга қараб,— сизлардек суҳбатдошлар топиллиши қийин. Узун кечалар сиқилмай вақт ўтказиш учун мен ана шу тарих асосида қисса ёзаман.

— У ҳолда,— деди каноникнинг жияни,— ҳозир мен сизга марҳум тоғамнинг хотираномасини келтириб бераман. Уша хотираноманинг Пармага бағишланган бобида тоғам герцогиня саройда ҳокими мутлақ бўлган пайтларга тааллуқли баъзи фиғналар тўғрисида ҳикоя қилганлар. Лекин эҳтиёт бўлинг! Ушбу ҳикояларни жуда ҳам ибратли деб бўлмайди, зеро, ҳозир юртингиз Францияда покдомонлик расм бўлган бир пайт-

¹ Лъё -- Францияда 4,5 километрга тенг қадимги узунлик ўлчови (тарж.).

² Каноник — католиклар соборида черков уставига бўйсунган, лекин роҳибликка қасамёд қилмаган поп. (Тарж.)

³ Қуймоқ.

да сиз бу ҳикоя туфайли ғирт ахлоқсиз одам сифатида ном чиқаришингиз мумкин.

Мен ушбу қиссамни 1830 йил қўлғамаси бўйича чоп эттиришман, гарчи бундан икки тил кўнғилсизлик келиб чиқиши мумкин бўлса-да, унда ҳеч нимани ўзгартирмадим.

Биринчи кўнғилсизлик китобхонга тааллуқли: асаримнинг қаҳрамонлари — италянлар, бу ҳол эса китобга бўлган қизиқишни сусайтириб қўйиши мумкин, зеро италянларнинг қалби французларникидан жуда фарқ қилади; Италияда одамлар самимий, кўнгли беғубор, жасур бўлишади, дилларидаги тилларида, шўҳратпарастликка кам берилишади, лекин у ҳолда бу туйғу *puntiglio*¹ дея аталмиш эҳтиросга айланади. Ниҳоят улар қашшоқлик устидан кулишмайди ҳам.

Иккинчи кўнғилсизлик муаллифга бахлдор.

Ростини айтсам, мен қаҳрамонларимнинг кескин табиати қандай бўлса, шундайлигича тасвирлашга журъат этдим: лекин, айни вақтда, уларнинг кўнғина қилмишларини мутлақо маъқулламаслигимни ҳам баралла айтмоқдаман. Дунёда ҳамма нарсадан пулни афзал кўрувчи ва ҳеч қачон муҳаббат ёки нафрат боис ғуноҳга ботмайдиган французларимизнинг юксақ маънавий қиёфаси ва ажойиб фазилатларини италянларга тақашининг нима кераги бор? Менинг қиссамда тасвирланган италянлар французларга мутлақо ўхшашмайди. Дарвоқе, жанубдан шимолга қараб икки юз лъё йўл юрсангиз бас: менимча, сиз шунда табиат манзаралари ҳам, ишқий можаролар ҳам бутунлай бошқача тус олишига ишонч ҳосил қилгайсиз. Каноникнинг жияни, герцогиня Сансеверинани яқиндан таниган ва ҳатто жуда яхши кўрган меҳмондўст бека ўша тоғимнинг сарғузаштларида, гарчи улар тақсинеа сазовор бўлмаса-да, ҳеч нимани ўзгартирмай тасвирламоқни илтимос қилди.

23 январь, 1839 й.

¹ Ор-номус бурчи (итал.).

БИРИНЧИ ҚИСМ

Già mi fur dolci invitti a empir le carte L luoghi ameni.
Ariosto, Sat. IV.¹

Биринчи боб

Милан 1796 йилда

1796 йилнинг ўн бешинчи май куни. Орадан кўн асрлар кейин Цезарь билан Александрнинг вориси пайдо бўлганини бутун дунёга намойиш этган генерал Бонапарт Лоди яқинидаги кўприкдан ўтган навқирон армияга қўмондонлик қилган кўйи, Миланга кириб келди. Италия мисли кўрилмаган жасорат ва заковат гувоҳи бўлдики, бу ҳол бир неча ой давомида унинг бутун халқини гафлат уйқусидан уйғотиб юборди; французлар армияси бостириб киришидан ҳали бир ҳафта олдин ҳам Милан аҳли уни фақат император ва қирол аъло ҳазратларининг кўшинлари зарбидан тумгарақай бўлиб қочадиган қароқчилар тўдаси деб биларди, — ҳарқалай ҳафтасига уч марта расво сариқ қоғозга босилиб чиқадиган кафтдеккина Милан газетаси уларга шундай деб уқтирарди.

Ўрта асрларда Ломбардия республикачилари жасорат бобида французлардан қолишишмасди, шу боисдан ҳам Германия императорлари уларнинг пойтахтларини вайрон этинди. *Содиқ фуқаро* бўлиб қолишгач, улар биронта олийнасаб ёки бадавлатроқ оймақилланинг эрга тегиши муносабати билан пуштиранг рўмолларга сонетлар бостиришни ўзлари учун энг муҳим иш дея ҳисоблай бошладилар. Ёш келинчак ҳаётидаги ана шу буюк воқеадан сўнг орадан икки-уч йил вақт ўтгач, ўзига биронта жазман танилаб олар, — баъзида эса куёвнинг оиласи олдиндан танилаб қўйган ўша чичисбей, яъни жазманнинг исми никоҳ шартномасида фахрий ўринини эгалларди. Французлар армиясининг баногоҳ бостириб келиши туфайли одамларнинг қалбида қўзғолган кучли ҳаяжон ўша нозик урф-одатларга сира ўхшамай қолди. Орадан

¹ Анчадан буён ушбу дилрабо ўлка мени ўзи ҳақида ёзиниға назокат билан ундарди.
Ариосто, IV сатра (итал.).

кўп вақт ўтмай, эҳтиросларга тўлиб-тошган янги урф-одатлар пайдо бўла бошлади. 1796 йилнинг 15 май куни бутун халқ ўзи илгари эъзозлаб юрган барча нарсаларнинг нақадар бемаъни, баъзида эса разил ҳам эканлигини ҳис этди. Австрияликларнинг сўнгги полки Ломбардияни тарк этган заҳоти эски қарашлар емирилиб, ўз ҳаётини хавфга қўйиш расм бўла бошлади. Кўп асрлар давомида чучмал ҳис-туйғуларга берилиб юрган одамлар фақат ватақни чин қалбдан севиш ва уни деб жасорат намойиш этгани орқалигина бахтга эришиш мумкинлигини тушуниб қолишди. Карл V ва Филипп II лардан мерос қолган ва узоқ муддат халқни эзиб келган истибдод ломбардияликларни жаҳолат зулматига ғарқ этган эди, бироқ улар мустабидларнинг ҳайқалларини қулатишди-ю, бутун олам-жаҳон дарҳол ёришиб кетди. Вольтер «Энциклопедия» билан кўҳна Францияни уйғотишга ҳаракат қилиб, уни ичдан емираётган ана шу эллик йил ичида роҳиблар хушфелъ Милан халқига савод чиқариш ва умуман бирор соҳага ўқишнинг сариқ чақалик фойдаси йўқ, зеро, оладиган даромадларининг ўндан бирини руҳонийга вақтида тўлаб, кафорат пайти унга ўзларининг майда гуноҳлари тўғрисида айтиб турилса бас — шунда жаннатмакон бўлишлари деярли турган гап, деб уқдириб келишди. Бир вақтлар фикр қилиш ва душманларнинг юрагига ваҳима солишга қодир бўлган бу халқни бутунлай заифлаштириш учун эса Австрия унга арзимас пул эвазига ўз армияси учун рекрут бермаслик имтиёзини топириб қўйди.

1796 йили бутун Милан армияси қизил мундир кийган йигирма тўрт такасалтангдан иборат эди. Улар шаҳарни венгер гренадерларининг тўртта ажойиб полки билан биргаликда қўриқлашарди. Ахлоқсизлик ниҳоятда авжига чиққан эди-ю, бироқ эҳтиросви туйғулар камдан-камгина учрарди. Эҳтиросларнинг жувбунга келишига эса ҳатто ана шу дунёнинг ўзида ҳам ўлим хавфи остида руҳонийга бор гапни айтиб беришдек ёқимсиз мажбурият монелик қиларди. Бундан ташқари, дилкаш Ломбардия халқининг ҳаёти монархия томонидан ўрнатилган майда, лекин одамни безор қиладиган баъзи тақиқлар билан чеклаб қўйилган эди. Масалан, Миланда қароргоҳи бор ва ўз амакиваччаси бўлмиш Австрия императори номидан мамлакатни бошқариб турган эрцгерцогнинг мўмай савдо билан шуғуллангиси — ғаллафурушлик қилгиси келиб қолди. Бунинг оқибатида ҳазрати олийлари ўз емборларини тўлдириб олгунига қадар деҳқонларга ғалла сотишни ман этиб қўйилди.

1796 йилнинг май ойида, французлар шаҳарга кириб келганларидан сўнг уч кун ўтгач, ўша кезлари Миланда шуҳрат қозонган каттагина Серви қаҳвахонасига армия кетидан ораниб келган шўх бир йигит қадам ранжида қилди. Бу кейинчалик машҳур рассом сифатида ном чиқарган ёш миниатюрочи Гро эди. У қаҳвахонада эрцгерцогнинг тижорат бобидаги найранглари ҳақида эшитиб, унинг хўшасемиз одам эканлигидан хабар топди. Шундан сўнг рассом столдан музқаймоқнинг турли хиллари рўйхати бо-

силган расво сариқ қоғозни олди-да, унинг орқасига француз солдати эрцгерцогнинг қорнига найза санчгани ва ҳазрати олийларининг қорнидан қон ўрнига шариллаб буғдой оқиб тушаётганини тасвирлаб сурат чизди. Макрли истибодод ҳукмрон бу мамлакатда «шарж» ёки «карикатура» дея аталмиш шундай суратлар бўлиши мумкинлигини муглақо билишмасди. Рассом Гро Серви қаҳвахонасига ташлаб кетган ушбу сурат осмондан тушган мўъжизадек туюлди, тунда ундан гравюра қолипи ясаб, эртаси куни суратнинг йигирма минг нусхасини сотишди.

Ўша куниёқ уйларнинг деворларида қисқа вақт ичида олтита катта жангда зафар қучган, йигирма вилоятни ишғол этган, аммо бошмоқ, панталон, мундир ва қалпоқларга муҳтож бўлиб қолган француз армиясининг аҳтиёжини қондириш учун олти миллионли тоvon ундириб олин ҳақида эълонлар пайдо бўлди.

Кийим-боши бир ҳолатда бўлган қашшоқ французлар билан бирга Ломбардияга қувонч ва бахтиёрлик туйғусининг шундай қудратли бир тўлқини бостириб кирдики, олти миллионли тоvon ҳамда ундан кейинги бошқа пул солиқлари оғирлигидан фақат руҳонийлар-у, баъзи бир дворянларгина инграшарди холос. Ахир бу француз солдатлари эрталабдан-кечгача ўйин-кулги қилиб, қўшиқ айтишар, уларнинг бари ҳали ёши йигирма бешга ҳам бормаган навқирон йигитлар бўлиб, армиянинг оқсоқоли ҳисобланадиган бош қўмондонлари эса яқингинада йигирма етти ёшга тўлганди. Хушвақтлик, ёшлик ва беғамлик — роҳибларнинг ярим йилдан буён черков минбарларидан туриб, барча французлар ваҳшийлардур, уларнинг солдатлари ҳамма ёққа ўт қўймоқлари, барча мўмин фуқароларнинг бошларини танларидан жудо этмоқлари шарт, акс ҳолда, уларни ўлим жазоси кутаду, — ахир узар ҳар бир полклари олдида гильотина олиб келаётганлари бежиз эмаску, — дея бадхоҳлик билан қилган башоратларига энг яхши жавоб эди. Қишлоқларда эса одамлар деҳқон кулбаларининг эшикларини олдида француз солдатлари уй эгаларининг болаларини тиззаларида аллалаб ўтиришганини кўришар, деярли ҳар кеча хиёл бўлса-да, скрипка чалиш қўлидан келадиган биронта барабанчи бал уюштирарди. Ўша кезлари расм бўлган контрданс¹ солдатлар учун оғирлик қиларди, шу боисдан ҳам улар итальян қиз-жувонларига рақсининг мураккаб муқомларини намойиш этишга олинмасди, бинобарин, ўзлари ҳам бу рақсни ўрганишмаганди, лекин итальян қизлар ёш французларни «монферина», «сакрабадан» ва ўзга халқ рақсларига тушишни осонгина ўргатиб қўйишди.

Офицерларни имкони борича бадавлат хонадонларга жойлаштиришди: улар қаттиқ чарчашган ва шу боисдан ҳордиқ чиқариб, кучга кирмоқлари керак эди. Шу йўсида Робер фамилияли бир лейтенант маркиза дель Донго уйида истиқомат қилишга билет олди. Армияга кўнгилли бўлиб кирган анча ўктам бу офицер

¹ Контрданс — зодагонлар орасида расм бўлган испанча рақс (тарса.).

Йиниң саройға таширф буюрганида унинг ёнида атеги бир эю— олти франк пули бор эди. Шу пули ҳам унга ҳозиргина Пьяченцада хазиначи берганди. Лоди ёнидаги жангдан сўнг у тўп ўқи тегиб ҳалок бўлган хушеурат австриялик офицернинг эғнидан яп-яяги панталонни ечиб олганди. Ростини айтганда, инсон либосиниң бу қисми унинг учун жуда вақтида топилганди. Офицерлик эполетлариниң шокиласи жуңдан тўқилган бўлиб, мундириниң еғидаги мовути ситилиб кетмаслиги учун уни астарига чатиб қўйишга тўғри келди. Лекин яна бир кўнгилсиз ҳолни қайд қилиб ўтмоғимиз даркор: қаҳрамонимиз бошмоғиниң тағлиги ўша Лоди ёнидаги жангда қўлга киритилган учбурчак шляпаниң кигизидан бичилган эди. Бу қўлбола тағлик бошмоққа чилвир билан боғлаб қўйилгани яққол кўзга ташланиб турарди. Шу боисдан ҳам эшик огаси лейтенант Роберниң хонасига кириб, уни маркиза дель Донго билан тушликни баҳам кўришга таклиф қилганида, бояқиш хижолатниң зўридан ер ёрилмадию ерга кириб кетмади. Уша машўм зийфатга қадар қолган икки соат вақт у навкарниң ёрдамиде мундирини хийл бўлса-да ямаб-ясқаш ва ҳалиги бадбахт чилвирни сиёҳ билан бўяшга сарфлади. Ниҳоят қутилган мудҳиш дақиқа ҳам етиб келди.

«Умрим бино бўлиб бундай хижолат чекмагандим,— дея ҳикоя қилганди меша лейтенант Робер.— Хонимлар, у бизни қўрқитиб юборса керак, деб ўйлашганди, мен бўлсам, улардан бадтарроқ қалтираб турардим. Нукул оёғимдаги бошмоғимга қарардим ва бу алвиде пайабзалда уй бекаси ёнига қандай яқинлашиб бораман, дея бошим қотарди. Маркиза дель Донгонинг ўшанда ҳусни ниҳоятда камол топиб, офатижон бўлган кезлари эди,— дея қўшимча қилди у.— Сиз уни кўргансиз, хонимниң ажойиб шаҳло кўзлари, фаринта янғлиг мулойим қарашлари ва чехрасини ўраб, чиройига чирой қўшиб турган ажиб қўнғир сочларини яхши эсласангиз керак албатта. Мениң хонамда Леонардо да Винчининг «Иррдиада» картинаси оснеғлик турарди,— назаримда, бу картина ана шу хонимниң портретидек эди. Бахтимга, бу мислсиз гўзаллик мени шу қадар дол қодирдики, либосимдаги нуқсонларни унутиб қўйдим. Мен икки йил умримни Генуя яқинидаги тоғларда ўтказгандим ва кўзим турли фақирю фуқаро, ғарибу ғураболарга кўникиб кетганди. Шу боисдан ҳам далимдаги завқ-шавқни яширолмай, хонимниң ҳусни ҳақидаги гапни тўкиб солишга журъат этдим.

Аммо хушомадни чўзиб ўтириш ҳам ақлдан эмаслигини тушуниб турардём. Назокатли сўзлар айтар эканман, емакхонаниң мрамар деворлари ва, назаримда, башаниг кийинған ўн чоғли малай ва маҳрамлар кўз ўнгимдан сира нари кетмасди. Тасаввур қилинч-а: бу такасалтапглариниң бари оёқларига кумуш ҳалқачалар тақилган чиройли бошмоқлар кийиб олишганди! Бу одамларниң эғимдаги мундир ва эҳтимол, оёғимдаги жағи очиқ бошмоғимни бақрайиб томоша қилишаётганини сезиб қолдимки, бу ҳолдан кўнглим бутунлай вайрон бўлди. Мен битта гап билан барча

бу малайларнинг ўтакасини ёришим мумкин эдию, лекин хонимларни қўрқитиб юбораманми, дея истиҳола қилиб турардим. Сизга шуни ҳам айтиб қўйишим керакки, маркиза ўша кунни, кейинчалик менга юз мароталаб тушунтиришича, далда бўлсин учун монастирь пансионидан қайипсинглиси Жина дель Донгони чақиртириб олган экан. Жина кейинчалик дилрабо графиня Пьетранерага айландики, фаровон кунларда қувноқлик ва хушфезллик, тақдир бевафолик қилган пайтларда эса матонат ва сабот хусусида ҳеч ким унга тенг келолмади.

Жина ўша кезлари ўн уч ёшда эди, лекин уни кўрган одам ўн саккиз ёшга кирган бўлса керак, дея ўйларди; ўзингиз биласиз, у табиатан оққўнгиллилиги ва самимияти билан ажралиб турарди ва шу боисдан ҳам менинг либосимни кўриб, қаҳқаҳа отиб юборишдан чўчигани учун ҳам таомлардан тотинишга журъат этмай ўтирарди; маркиза эса, аксинча, менга зўрма-зўраки илтифот намоён этишга ҳаракат қилар, зеро, у менинг кўзларимдан бетоқат бўлаётганимни жуда яхши сезиб турарди. Хулласи калом, мен ниҳоятда ноқулай бир аҳволга тушиб қолгандим: француз учун тасаввур қилиб бўлмайдиган бир ҳол — атрофдагиларнинг нафратига бардош бермоғим даркор эди. Шунда гангрим дилимга бир фикр солди: мен хонимларга ўзимнинг қашшоқлигим ҳақида, миясини еб қўйган кекса генералларнинг буйруғи билан икки йил давомида Генуя тоғларида нақадар азоб чекканимиз тўғрисида ҳикоя қила бошладим. У ерда, дея ҳикоя қилдим мен, бизга бир кунда бор-йўғи уч унциядан нон беришар, маошни ҳам у томонларда ўтмайдиган пул билан тўлашарди. Мен бу тўғрида гап очганимдан сўнг, икки дақиқа вақт ўтмасданоқ меҳрибон маркизанинг кўзларида ёш милтираб, Жина ҳам жиддийлашиб қолди.

— Наҳот шундай бўлса, жаноб лейтенант?— дея қайта сўради қиз. — Бор-йўғи уч унция нонми?

— Ҳа, мадемуазель. Ҳафтасига уч кунлаб ҳеч нима беришмаган пайтлари ҳам бўлган. Виз уйларига жойлашган деҳқонларнинг ҳоли эса солдатларникидан ҳам хароб эди, шу боисдан биз сўнгги бурда нонимизни улар билан баҳам кўрардик.

Стол ёнидан тургач, мен маркизанинг қўлтигидан тутиб, меҳмонхона эшигига қадар кузатиб қўйдим-да, шоша-пиша орқамга қайтдим ва бу пулни қандай сарфлаш ҳақида барча орзу-умидларимни чиппакка чиқариб, чўнтагимдаги олти франкли ягона экрани дастурхон тепасида менга хизмат қилган малайга бердим.

— Орадан бир ҳафта ўтгач,— дея ҳикоя қилишда давом этди лейтенант Робер,— французлар ҳеч кимнинг бошини танидан жудо қилмоқчи эмасликлари мутлақо аён бўлганидан сўнг, бизнинг армиямиз яқинлашиб келганида гўзал хотини ҳамда синглисини уруш суронига ташлаганича жасурлик билан Грианта қасрига яширинган маркиз дель Донго Комо соҳилларидан қайтиб қолди. Маркизнинг бизга нисбатан нафрати унинг кўрқоқлигидан қолинмас, яъни чексиз эди. Шу боисдан ҳам ушбу мунофиқ менинг олдимда ялтоқлик қилаётганида унинг пўрсилдоқ ва рангпар ба-

нарасига қараб туриб, кулгим қистарди. Унинг Милавга қайтганининг эртаси куни менга уч чўзим мовут билан олти миллионли тавондан икки юз франк пул беришди, мен яна бинойидек кийиниб олдим ва бекаларга жазманлик қила бошладим, зеро, Миланда баллар мавсуми бошланмоқда эди.

Лейтенант Робернинг тарихи Миландаги барча французларнинг тарихига ўхшаб кетади; бу ўктам ва довжорак йигитларнинг қашпоқлиги устидан кулиш ўрнига одамларнинг қалбида уларга нисбатан шафқат туйғуси пайдо бўлди ва французларни яхши кўриб қолишди.

Ногаҳоний бахт ва сархушлик мавсуми бор-йўғи икки йилгина давом этди: телбаликлар ниҳоятда авжига чиқиб, завқ-шавққа берилмаган одамнинг ўзи қолмаганди. Бу ҳолни фақат қуйидаги тарихий ва теран мулоҳаза билан изоҳлаш мумкин эди: бу халқ бутун бир аср зерикиб ётганди.

Бир вақтлар машҳур Милан герцоглари Вискенти билан Сфорцаларнинг саройида жануб ўлкаларига хос шахватпарастлик ҳукм сурган эди. Бироқ Миланни камгап, димоғдор, доим исён кўтарилишидан хавфсираб юрадиган, ҳар нарсадан гумонсировчи ҳукмдорлар бўлмиш испанлар босиб олган 1624 йилдан бошлаб одамлар вақтичоғлик қилишни унутиб қўйишди. Улар ўз ҳукмдорларининг одатларини ўзлаштириб, ҳаётнинг ҳар бир дақиқасидан лаззатланиш ўрнига арзимаган дилсиёҳлик учун ҳам қўлларига ханжар оладиган бўлиб қолишди.

Французлар Миланга кириб келган 1796 йилнинг 15 май кунидан то Кассано ёнидаги жангдан сўнг уларни бу ерлардан қувиб юборгушларига қадар ҳаммаёқда бахтиёр телбалик, вақтичоғлик, шахватпарастлик ҳукм сурди. Одамлар барча зерикарли одоб қондалари ёки шунчаки андишага мутлақо рияз қилмайдиган бўлиб қолишди. Ҳатто кекса тужжор—миллионерлар, кекса судхўрлар, қари нотариуслар ҳам одатдагидек қовоқларидан қор ёрмайдиган, даромад деган жойда ўзларини томдан ташламайдиган бўлиб қолишганди.

Фақат дворянларнинг олийнасаб доираларига мансуб бир неча оилагина, гўё ялли хурсандчилик ва барча қалбларнинг қувончга тўлганига зарда қилгандек, ўз амлоқларига жўнаб қолдилар. Яна шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, француз армияси учун берилажак ҳарбий товоннинг каттагина қисмини тўлаш мажбурияти ана шу олийнасаб ва бадавлат оилалар зиммасига юкланганди.

Шоду хуррамлик манзарасидан зардаси қайнаган маркиз дель Донго биричилар қаторида ўзининг Комо шаҳри яқинидаги ажойиб Грианта қасрига жўнаб кетди; хонимлар бир куни у ерга лейтенант Роберни ҳам олиб боришди. Бир вақтлар ушбу қаср қалъа вазифасини ўтаган бўлиб, жойлашиш жиҳатидан, чамаси, дунёда тенги йўқ эди, зеро, у ажойиб кўл тепасида, эллик метрча баландликдаги ясси жойда қад кўтариб турардики, қасрнинг деразаларидан кўлнинг каттагина қисмини томонга қилиш мумкин эди. Бу иморат маркиз дель Донголанинг авлоддан-авлодга ўтиб ке-

лувчи қасри эди. Улар бунн ўн бешинчи асрда қуришган экан, қаср деворига ўрнатилган ва маркиз дель Донголарнинг наслий герби зарб этилган мрамр тахталар шу ҳақида далолат бериб турарди; у ерда кўтарма кўприклар ва чуқур зовурлар ҳамон сақланиб келарди. Тўғри, зовурлардаги сув энди қуриб қолибди. Лекин, шунга қарамай, унинг баландлиги бир терак бўйи, қалинлиги бир ярим қулоч деворлари ортида бехосдан қилинадиган ҳужумдан чўчимаса бўлар ва шу боисдан ҳам маркиз қасрни жуда ардоқларди. У атрофига, чамаси, муттасил бўралаб сўккани учун ҳам содиқ хизматкорлар дея ҳисоблайдиган ўттиз чоғли малайларни тўплаб олгани учун ҳам бу ерда Миландагига қараганда кўрқув азобидан камроқ қийналарди.

Кўрқиш учун эса унда асос бор эди: Австрия жангларида французларга таслим бўлган ҳарбий асирларнинг қочишига ёрдам берсин учун маркиз Гриантадан уч льё нарида, Швецария чегарасида жойлаштириб қўйган жосус билан тез-тез хат ёзишиб турардики, бу ҳол француз генералларига сира ёқмаслиги мумкин эди.

Ёшгина хотинини эса маркиз Миланда қолдирди. Хоним бу ерда оила ишларини бошқариб туриши, италянларнинг таъбири билан айтганда *casa del Dongo*¹ зиммасига тушган товон миқдори ни камайтиришга ҳаракат қилиши лозим эди. Бунинг учун эса у жамоат ишларини бажаришни ўз зиммасига олган баъзи дворянлар, шунингдек, насл-насаби унча олий эмас, лекин анча нуфузли бошқа одамлар билан учрашиб турмоғи керак бўларди. Бу орада дель Донголар хонадонида муҳим бир воқеа рўй берди: маркиз ёшгина синглиси Жинага ниҳоятда бадавлат, аслзодалардан бўлмиш бир қаллиқ топди; бироқ бу тўра сочига ула сепиб юрар, шу боисдан ҳам Жина доим уни қаҳқаҳа отиб кулганича қарши оларди. Тез орада қиз ақлсиз бир иш қилди — у граф Пьетранерага турмушга чиқди. Тўғри, граф Пьетранера анча обрў-эътиборли ва келишган одам эди. Бироқ у қашшоқлашиб қолган дворянлар оиласидан бўлиб, бунинг устига янги гоьлар тарафдори эди. Пьетранера Италиян легионида суб-лейтенант бўлиб хизмат қилардики, бу ҳол маркизнинг газабини баттар ошириб юборди.

Кайф-сафо ҳамда бахтиёрлик билан икки йил ўтиб кетди. Париж Директорияси қатъий қарор топган ҳокимият бўлиб кўришишга уринар экан, чакана кўринмаган барча одамларга қаттиқ нафрат намоийиш эта бошлади. Директория томонидан Италия армиясига қўмондон қилиб тайинланган салоҳиятсиз генераллар бундан икки йил муқаддам Аркол ва Лонато* ёнида мўъжизалар гувоҳи бўлган ўша Верона водийларида кетма-кет мағлубиятга учрай бошладилар. Австрияликлар Миланга яқинлашиб келишди, энди батальонга командирлик қила бошлаган ва Кассано ёпидаги жангда ярадор бўлган лейтенант Робер ўз дугонаси маркиза дель Донго ҳузурида сўнгги марта меҳмон бўлди. Улар дилларида ҳасрат билан хайрлашишди. Робер билан Нови томон чекинаётган

¹ Дель Донго хонадони (итал.).

Француз қўшинларига эрганиб граф Пьетранера ҳам жўнаб кетди. Ёш графиня Пьетранерага акаси ота-онадан қолган мероснинг қовуншй улушини тўлашдан бош тортди, шу боисдан ҳам Жина армия ортидан оддий аравада жўнаб кетди.

Реакция ва эски қарашларга қайтиш даври бошландики, Милан аҳли уни «tredecim mesi!» (Ҳн уч ой) дея атади, зеро, қайта тикланган бу жаҳолатпарастлик, уларнинг бахтига чиндан ҳам Ҳн уч ой — Маренго яқинидаги жангга қадар давом этди. Барча чоллар, барча бадқовоқ ренкорлар бош кўтариб, ҳокимият жиловини ўз қўлларига олишди ва жамиятда корчалонлик қила бошлашди; тез орада эски тузумдан юз ўгирмаган ушбу содиқ фуқаролар қишлоқларда, Наполеонни Мисрда мамлуқлар осиб ўлдиришибди, — қиймиш-қидирмиш шу-да, — дея гап тарқатишди.

Ўз амлоқларидан қайтиб келиб, интиқом иштиёқида ёваётган гийбатчи дворянлар орасида айниқса маркиз дель Донго қутурмоқда эди. Маркиз ўта мутаассиб қарашлари туфайли табиий равишда кўп ўтмай партияга раҳбар бўлиб олди. Бу партиянинг дилларига қўрқув дахшат солмаган пайтда анча ҳалол бўлган, бироқ ҳозир қўрқувдан ҳамон даг-даг титраб турган аъзолари австриялик генерални ўз измиларига сола билдилар. Табиатан анчайин юмшоқкўнгил бу генерал уларнинг раъйига қараб, қаттиққўллик бу энг оқилона сиёсат деган қарорга келли-да, юз эллик пафар ватанпарварни қамоққа олишни буюрди, булар эса ўша кезлари Италиянинг энг асл одамлари эди.

Тез орада уларни Каттаро* кўрфазига олиб бориб, ер ости горларига банди қилишдики, ругубат, энг муҳими эса очлик кўп ўтмай бу «аблаҳлар»нинг суробини тўгрилаб қўйди.

Маркиз дель Донго катта мансабга эга бўлди. Унинг беҳисоб фазилатлари ёнига разилонга зикналик ҳам қўшилдики, ушбу аркони-давлат сингисини, графиня Пьетранерага сариқ чақа ҳам жўнатмагани ва бундан буён ҳам жўнатмаслиги тўғрисида ҳаммага мақтаниб юрди; Жина эса бу орада ҳамон муҳаббат оташида қовриллар ва эрини тарк этшни истамагани туфайли у билан Францияда ночор умр кечирарди. Мехрибон маркиза дель Донго қайинсингисини ўйлаб ҳасрат чекарди, ниҳоят у ўзининг жавоҳиротлари сақланадиган қутичасидан чоғроқ бир печа бриллиантни ўтирлашга муваффақ бўлди. Эри ҳар куни кечқурун бу қутичани ундан олиб, каравоти тагида турадиган темир сандиққа яшириб қўярди. Маркиза эрига саккиз юз минг франкли сеп олиб келганди, ундан эса ҳар ойда шахсий харажатлари учун бор-йўғи саксон франк пул оларди. Французлар Миланни тарк этган ана шу Ҳн уч ой вақтни бу тортинчоқ аёл ҳар хил узрли баҳоналар топиб, қора кийимда ўтказди.

Очигини айтганда, биз кўпгина нуфузли ёзувчиларга таҳассуб қилиб, қаҳрамонимиз тарихини унинг туғилишидан бир йил олдинги воқеалардан бошладик. Аслида эса, бу китобнинг бош қаҳрамони, Милан аҳлининг таъбири билан айтганда, Фабрицио Валь-

сера marchesino¹ дель Донгонинг худди ўзгинасидир. У ўзига худди французларни қувиб юборишган пайтда туғилишнинг лозим тоғди ва тақдир тақозоси билан жаноб маркиз дель Донгонинг иккинчи ўғли бўлиб чиқди. Муҳтарам китобхон ушбу тўра тўғрисида баъзи нарсаларни билади, яъни унинг юзи ранглар ва пўрсилдоқ эканлиги, табассуми эса сохталигидан, унинг янги ғояларга чекиз нафрат билан қарашидан хабардор албатта. Дель Донголарнинг авлоддан-авлодга қолиб келаётган барча мол-мулкнинг меросхўри қилиб маркизнинг катта ўғли Асканьо тайинланганди. Бу бола ўз отасига жуда муносиб бўлиб, унинг қуйиб қўйгандек лудди ўзи эди. Барча олийнасаб аъёнлар аллақачон осиб ўлдирилдига чиқариб қўйган генерал Бонапарт сира қутилмаганда Сен-Бернар довоидан ошиб ўтиб, Миланга кириб келганда Асканьо саккизда, Фабрицио эса икки ёшда эдилар. Генералнинг шаҳарга кириб келиши тарих саҳифаларидаги яна бир қутилмаган иш бўлди: қувончнинг зўридан ақлдан озаётган бутун бир халқни тасаввур қилиб кўринг-а. Бир неча кундан сўнг Наполеон Маренго ёнидаги катта жангда зафар кучди. Бундан кейинги воқеаларни ҳикоя қилишнинг ҳожати йўқ. Милан аҳли беҳад шод-хуррам, лекин энди мазкур туйғуга интиқом ҳақидаги фикр омухта бўлиб кетганди: бу юмшоқкўнгил халқ нафратлаишнинг нима ақаилигини билиб қолганди. Тез орада Каттаро кўрфазларида омон қолган саноқли ватанпарварлар сургундан қайтиб келишди, уларнинг қайтиши миллий тантана сифатида байрам қилинди. Сураглариғина қолган, ранглари заъфарон, катта-катта кўзлари атрофга ҳайрат билан боқаётган бу маҳбуслар атрофларидаги ялпи шоду хуррамлик ичда жуда галати кўринишарди. Айниқса бемита доғ туширган аслзода оилалар учун уларнинг қайтиши бамисоли қочишга ишора бўлди. Маркиз дель Донго биринчилар қаторида ўзининг Грианта қасрига жуфтани ростлади. Кўнгиға кибор оилаларда оталар қалбини нафрат ва кўрқув қоплаганди, аммо уларнинг хотинлари билан қизлари французларнинг Миланни биринчи марта забт этиши уларга қанчадан-қанча қувонч келтирганини эслашар ва Маренгони ишғол этишганидан сўнг дарҳол Casa Tanzi² да ўтказила бошланган қувноқ баллар тўғрисида орзиқиб ўйлашарди. Ғалабадан сўнг бир неча кун ўтгач, зиммасига Ломбардияда осойишталик сақлаш вазифаси юкланган француз генерали барча фермерлар, дворян ерларини ижарага олиб ишлаётган деҳқонлар, барча қишлоқ кампирлари Италия тақдирини ўзгартириб юбориб, ғолиблар бир кунда ўн уч қалъани забт этган ўша Маренго ёнидаги ажойиб ғалаба тўғрисида мутлақо ўйламай қўйишганини пайқаб қолди: барчанинг фикр-ёди Брешиянинг бош ҳомийси авлиё Жовитанинг каромати билан банд эди,

¹ «Маркезино» дея талаффуз қилинади. Германиядан ўзлаштириб олинган маҳаллий удумга кўра бу унвоп маркизнинг ўғилларига бериләди. Графининг ўғиллари — «континно» қизлари эса — «контессина», дея аталади. (*Муаллифнинг изоҳи*).

² Баллар саройи.

Раҳийга кўра, Наполеон ҳамда французларнинг ҳузур-ҳаловати Маренгодан сўнг рошпа-роса ўн уч ҳафта ўтгач тугар эмиш. Маркиз дель Донго ва газабининг зўридан ўзларини қаерга қўйишни билмай юрган ўзга амлок эгаларини оқлаб шуни айтиш керакки, улар бу кароматга сидқидилдан ишондилар. Бу жаюбларнинг бари умри бино бўлиб гўртга ҳам китоб ўқишмаганди. Энди бўлса, ўн уч ҳафтадан сўнг Миланга қайтиш учун йўл ҳозирлигини кўра бошладилар; бироқ вақт ўтиб борар, Франция эса муваффақият кетидан муваффақият қозонарди. Наполеон Парижга қайтгач, дово декретлар чиқариб, бир вақтлар Маренго яқинида уни хорижийлар ҳужумидан сақлаб қолганидек, революцияни қутқара олди. Шундан сўнг ўз амлокларига қочиб қолган ломбардиялик дворянлар Брешия ҳомийсининг ваҳийдан айтган кароматини нотўғри тушунишганини англашди: авлиё ўн уч ҳафта ҳақида эмас, балки ўн уч ой тўғрисида гапирган. Ун уч ой ҳам ўтиб кетди, Франциянинг фаровонлиги эса кундан-кун ошиб борарди.

1800 йилдан то 1810 йилгача давом этган муваффақиятлар ва тилимсиз тараққиёт тўғрисида эслатиб ўтамиз холос. Деярли бутун ана шу вақтни Фабрицио Грианта амлокида, деҳқон болалари орасида ўтказди. У тенгдонлари билан муштлашар, мактабнинг остонасини ҳам ҳатлаб ўтмаган, ҳатто саводи ҳам чиқмаган бир болакай эди. Шундан сўнг уни Миланга, тақсир иезуитлар коллегиясига жўнатишди. Маркиз ўғлини лотин тилига муттасил республикалар ҳақида гапирадиган қадимги авторлар асари бўйича эмас, балки юзтадан мўлроқ гравюралар билан безатилган ва XVII аср расомлари мўйқаламиниң дурдонаси бўлган ажойиб фолиант бўйича ўқитишларини талаб қилди. Ушбу катта китоб 1650 йилда Парма архиепископи Фабрицио дель Донго томонидан чоп этирилган Вальсерралар уруғи, маркиз дель Донголар шажараси эди, Вальсерралар уруғининг қўпгина вакиллари жангчилар бўлишган экан, шу боисдан ҳам гравюраларда мазкур фамилияга мансуб биронта қаҳрамон кучли шамшир зарби билан душманларини яксон этаётгани чизилган беҳисоб жангу жадаллар манзараси тасвирланган эди. Бу китоб Фабрициога жуда ёқарди. Фабриционини жонидан ортиқ кўрадиган онаси баъзан уни кўриб келгани Миланга бориш учун эридан рухсат оларди, бироқ маркиз йўл харажатлари учун унга сариқ чақа ҳам бермасди. Пулни унга қайинсинглиси, меҳрибон графиня Пьетранера бериб тургувчи эди. Французлар қайтиб келганида сўнг, графиня Италия вице-қироли шахзода Евгений саройида энг нуфузли хонимлардан бири бўлиб қолганди.

Фабрицио биринчи ибодатга борганидан сўнг, у ҳамон ўз хоҳиши билан сурғунда яшаётган маркиз дель Донгодан баъзи-баъзда жиянини коллегиядан уйига олиб келиш учун ижозат олди. Графиня, гарчи ёзишни сал-палгина биладиган, деярли саводсиз бўлса-да, лекин жуда келишган, ўзига хос, доим жиддий юрадиган бу ақлли бола киборлар доирасига мансуб хонимнинг меҳмонхона-

сига сира ҳам доғ туширмайди, дея қарор қилганди. Хоним нимага кўл урмасин, бу ишни ўзига хос бир эҳтирос билан бажарарди, у коллегия ректорига, агар жияним Фабрицио ўқишда катта ютуқларга эришиб, йил охирида мукофотларга сазовор бўлса, сизга доим хайрихоҳлик қиламан, дея ваъда берди. Чамаси, жиянини шу мукофотларга сазовор бўлишига имконият яратиб учун бўлса керак, графиня уни ҳар шабба коллегиядан олиб кетар ва кўпинча фақат чоршанба ёки пайшанба кунларигина қайта олиб борарди. Иезуитлар, гарчи Италиянинг вице-қироли шаҳзода Евгенийнинг илтифотини қозонган бўлишса-да, бироқ қироллик қонунлари бўйича мамлакатдан қувғин қилинган эдилар. Шу боисдан ҳам пихини ёрган дипломат бўлмиш коллегия ректори даста дароз сарой хоними билан дўстона муносабат ўрнатиб ўзи учун нақадар фойдали эканини дарҳол тушунди. У Фабриционинг дарсларга келмай қолишидан шикоят қилишга журъат этмасди. Лекин шунга қарамай, бола йилнинг охирида бешта фан бўйича биринчи мукофотни олди. Табиийки, графиня Пьетранера ёнида гвардия дивизиясининг генерали бўлмиш эри ҳамда вице-қиролнинг мулозимларидан иборат беш-олти нафар аъёнлар билан иезуитлар коллегиясига қадам ранжида қилди ва намунали ўқувчиларга мукофот топшириш маросимида иштирок этди. Шундан сўнг ректор бошлиқларининг мақтовига сазовор бўлди.

Графиня болани шаҳзода Евгений ҳукмронлик қилган ана шу қисқа вақт ичида бўлиб ўтган барча таъналарга олиб борди. У ўз ҳукми билан Фабрициога гусарлар офицери унвонини олиб бердики, болакай ўн икки ёшидаёқ гусарлар муңдирини кийиб юрадиган бўлиб қолди. Бир кун графиня жиянининг хушсуратлигига қойил қолиб туриб, шаҳзодадан уни паж этиб тайинлашни илтимос қилди, бу ҳол дель Донголар оиласининг янги ҳокимият билан мурасага келиши деган маънони англатарди. Аммо эртаси кун графиня, гарчи унинг бажарилиши учун арзimas бир шарт — бўлажак пажнинг отасидан ризолик олиш қолган бўлса-да, бу илтимосни шаҳзоданинг хаёлидан чиқариб ташлаш учун ўзининг бутун таъсир кучини ишга солишга мажбур бўлди, зеро, маркиз дель Донго, турган гап, бунга ўлса ҳам розилик бермаган бўларди. Синглисининг бу қилигидан мавжуд тузумга порозилик намойиш этиб юрган маркиз дель Донго безовта бўлиб қолди ва узрли баҳона топиб, навқирон Фабрициони Гриантага чақиртириб олди. Графиня акасини, одамни безор қиладиган даражада аҳмоқ, агар унга йўл қўйиб берилса, кўп ёвузликлар қилиши мумкин, дея ҳисоблар ва ундан нафратланиб юрарди. Лекин у жияни Фабрициони ҳаддан ташқари яхши кўрарди ва шу боисдан ҳам ўн йиллик сукутга бузиб, маркизга жиянини ҳузурига юборишни талаб қилган ҳолда мактуб йўллади: унинг мактуби жавобсиз қолди.

Шундай қилиб, Фабрицио энг жангари аждодлари томонидан қурилган ҳайбатли қасрга қайтди. У фақат ҳарбий низомномаю от миниб юришни биларди холос: худди хотини каби болани жони-

дан ортиқ яхши кўрадиган граф Пьетранера Фабрициони тез-тез олга миндириб, ўзи билан парадларга олиб боргувчи эди.

Фабрицио Гриантага етиб келганида аммаси ва унинг ажойиб меҳмонхоналари билан хайрлаша туриб йиғлаганидан кўзлари ҳамон қизариб турарди, уйда эса ойиси билан опаларигина уни кучоқ очиб кутиб олишди. Огаси катта ўғли маркезино Асканьо билан бўлмасига кириб, уни ичидан қулфлаб олганди: улар ичкарида кейинчалик Венага жўнатилиш шарафига муяссар бўладиган шифрли хатлар ишчи билан билан банд эдилар, ота-бола омада бўлмадан фақат тушки овқатдагина чиқишарди. Уйдагиларга маркиз маҳобат билан, қонуний меросхўримни ҳар бир амлоқдан натура, яъни маҳсулот тариқасида олиннадиган даромадни пулга чақиб ёзишни ўргатипман, дея баҳона қиларди. Аслида эса у ўз ҳукмини қизғанар ва ҳатто ўз ўғли ва авлоддан-авлодга ўтиб келадиган ер-мулкининг меросхўри билан ҳам бу тўғрида гаплашишни лозим кўрмасди. У Асканьони ҳафтасига икки-уч марта Швейцарияга юбориб турадиган аша шу ҳар бири ўн тўққиз-йишрма бетлик маълумотларни шифрлашга ўргатиб олганди. Бу маълумотлар Швейцариядан кейинчалик Венага жўнатиб юбориларди. Маркиз ўзича қонуний ҳукмдорларимни Италия қироллигидаги ички аҳвол билан таништиришман, дея хаёл қилиб юрарди. Гарчи маркиз бу аҳволдан мутлақо беҳабар бўлса-да, унинг хатлари веналик ҳукмдорларга мойдек ёқарди. Бунинг маълум сабаблари бор эди: маркиз ўз ишончли одамини у гарнизондан бу гарнизонга кўчиб ўтаётган биронта француз ёки италян полкининг солдатлари сошини санаб келиш учун катта йўлга юборарди-да, сўнгра Вена саройига йўллайдиган маълумотномасида ушбу ҳарбий қисмининг мавжуд таркибини лоақал чорак миқдорда қисқартириб кўрсатишга ҳаракат қиларди. Жудаям аҳмоқона ёзилган бўлса-да, маркиз йўллайдиган хатларнинг битта фазилати бор эди: улар ҳаққонийроқ ёзилган бошқа маълумотномаларни рад эгар ва шу боисдан ҳам ҳукмдорларга ёқарди. Фабриционинг Гриантага қайтишидан хиёл олдин маркизнинг камергерлик мундирини биринчи даражали австрийс орденининг бешинчи юлдузи бекорга беамаган эди. Тўғри, у ўз бўлмасидан ташқарида мазкур мундирни кийиб юришга журъат этмас ва бу ҳолдан ниҳоятда дили сиёҳ бўларди. Лекин ўғлига айтиб туриб хат ёздирар экан, албатта ўша зарбоф мундирини кийиб, барча нишонларини тақиб оларди. Ўзга либос унинг назарида ҳокими мутлаққа нисбатан ҳурматсизликдек кўринарди.

Маркиза кешжа ўғлининг ёқимтойлигидан ҳайратланарди. Бироқ у йилига икки-уч марта генерал граф д'А*** га (бир вақтлардаги лейтенант Роберни ҳозир шундай аташарди) мактуб йўллаб турарди. Ўзи ёқтирган одамларга эса маркиза сира ҳам ёлгон гапира олмади. Хоним ўғлининг билимларини синов қилиб кўрғач, унинг чаласаводлигидан қаттиқ ҳайратга тушди.

«Деярли ҳеч нимани билмайдиган мендек одамгаки у чаласавод бўлиб кўриндики, аллома одам бўлмиш Робер уни мутлақо

саеводсиз деб топса керак, ҳозирги замонда эса шахсий хизматларсиз Сирон мартабага эришиб бўлмайти», — дея ўйларди хсипм.

Шунингдек Фабриционинг яна бир хусусияти уни қаттиқ ҳайратга солди: бола пезуитлардан ўрганган барча дин қондатарига ниҳоятда жиддий қарарди. Маркизанинг ўзи ҳам анчайин тақводор бўлса-да, аммо боланинг мутаассибона художўйлиги уни кўрқитиб юборди: «Агар маркизнинг бу таъсир воситасидан фойдаланишга фаросати етса, у ўғлимни мендан совитиб, ўзига олдириб олади». У шунини ўйлаб, анча кўз ёш тўкди, бироқ бундан Фабрициого нисбатан оташин оналик меҳри қайташга янада ошди холос.

Ўттиз-қирқ хизматкор у ёқдан-бу ёқда танда кўядиган қасрдаги ҳаёт жуда зерикарли эди, шу боисдан ҳам Фабрицио кун бўйи вақтини ов билан ўтказар ёки қайиққа ўтириб кўлда сайр қиларди. Тез орада у отбоқар ва кучерлар билан иноқ бўлиб кетди: уларнинг бари очиқдан-очиқ французлар тарафдори бўлиб, маркиз ёки унинг қатта ўғлига хизмат киладиган тақводор малайларнинг устидан кулиб юришарди. Улар айниқса бу такаббур малайларнинг хўжайинларига тақлидан, сочларига уша селиб юриш одатларини калака қилишарди.

Иккинчи боб

... Зулмат ила Зухрони беркитганида осмон
Кўнка боқсам, хаёлим учар келажак томон:
Унда таггри дунёнинг йўлларини чизадир,
Мавжудотнинг қисмати толейни ёзадир.
Гоҳида шафқат айлаб гуноҳкор бандога ул,
Назар этиб фалакдан кўрсатгувси одил йўл.
Осмон ёритқичлари — сирли ёзувлар мисол
Айтиб турар қувонч, ғам, педир иқбол, истиқбол.
Бироқ ўлим ва дунё ғамига гарқ инсонлар,
Ёзувларни ўқиниша топшимас ҳеч имконлар.

Ронсар¹.

Маркиз маърифатни кўргани кўзи йўқ эди. «Ғоялар, — дегувчи эди у, — ҳа, худди ана шу ғоялар Италияни хароб этди», аввалига у илму маърифат олдидоги ана шу даҳшат билан кепжа ўғлининг пезуитлар коллегиясида ажойиб тарзда бошланган маълумоти кимол топдириш заруратини қандай уйғунлаштиришни билмай гаранг бўлиб юрди. Ниҳоят маркиз энг хавфсиз йўл Фабрициого лотин тилидан сабоқ бермоқни давом эттиришни Грианта черковининг руҳонийси — аббат Бланесга топширишдур, деган қарорга келди. Бироқ бунинг учун чолнинг ўзи лотин тилини билмоғи лозим эди. Аббат Бланес эса бу тилдан нафратланар, унинг лотин тилидаги бор-йўқ билими афкори омма учун чоп этилган китобдаги сураларни ёд ўқишу қавмига уларнинг маъносини чалакам-чатти тушунтириб бериндан иборат эди. Аммо шунга қарамай, бутун қавмда уни ҳурмат қилишар ва ҳатто бир оз ҳайиқиб

¹ Шерларни Муҳаммад Али таржима қилган.

ҳам юришарди: у доим, Брешиянинг ҳомийси авлиё Жовитанинг ўша машҳур каромати ўн уч ҳафта ва ҳатто ўн уч ойдан кейин ҳам рўёбга чиқмайдди, дегувчи эди. Бу тўғрида ишончли дўстлари билан суҳбатлашаётганида эса кароматдаги ўн уч рақамини бутунлай бошқача тушунмоқ лозим, дея қўшимча қилардики, агар ҳаммага дилидагини очиқ айтавериш мумкин бўлганида, унинг нима демоқчи эканлигини англагач (1813), кўпчиликнинг ҳайратдан озги очилиб қолган бўларди!

Гап шунда эдики, ҳалол, ақли анча зукко, серсаховат одам бўлиши аббат Бланес барча тунларни жомхонада ўтказарди: у илми нуҷум шайдоси эди. Кун бўйи юлдузларнинг жойлашиши ва уларнинг ўзаро ҳаракатига оид турли мураккаб ҳисоб-китоб билан шуғулланар, тунда эса уларнинг осмону фалакдаги ҳаракатини кузатиш билан банд бўларди. Камбағаллиги туфайли унинг фақат биятгагина узун мунажжимлик кузатув асбоби бор эди холос. Ўз умрини империяларнинг қулаши, дунёни ўзгартириб юборадиган революциялар бошланишининг аниқ муддатини каромат қилишга бағишлаган одамнинг қандайдир тилларни ўрганишга нақадар беписанд қарашини тасаввур этиш қийин бўлмаса керак. «Нима, менга лотин тилида egrins деб аталишини ўргатишганида буён от тўғрисида бирон янги нарса билиб олдимми?» дегувчи эди у Фабрициога.

Деҳқонлар аббат Бланесни жодугар дея ҳисоблашар ва ундан ҳайиқишар, чол ҳам бунга эътироз билдирмасди: унинг тунлари жомхонада ўтириб чиқишидан қўрқадиган деҳқонларнинг ўғрилиқ қилишга юраклари дов бермасди. Аббат Бланеснинг ҳамкасблари — чор-атрофдаги руҳонийлар чолнинг қавми олдидаги обрў-эътиборига ҳасадлари келар ва уни ёқтиришмасди, маркиз дель Донго уни ўзи паст табақадаги бир одаму намуноча билимдонлик қилади, деб ёмон кўрарди. Фабрицио эса уни қаттиқ ҳурмат қилар ва чолнинг кўнглига қараб, баъзан бутун кечалари жуда катта рақамларни қўшиш ёки кўпайтириш билан банд бўларди. Сўнгра у жомхонага чиқарди, — бу жуда катта эътибор ва ишонч эдики, аббат Бланес ҳали бундай ишонччи ҳеч кимга раво кўрмаганди. Лекин чол бу болакайни соддадиллиги учун яхши кўрарди. «Агар мунофиққа айланиб кетмасанг, — дегувчи эди у Фабрициога, — ҳақиқий инсон бўлиб улғаясан».

Барча ўйинларда жон-жаҳди билан ҳеч нарсадан қўрқмай иштирок этадиган Фабрицио йилга икки-уч марта кўлда гарқ бўлиб, ўлишига бир баҳя қоларди. У Грианта ва Кадепабиядаги деҳқон болаларининг барча қаҳрамонона экспедицияларига бошчилик қиларди. Зимистон тунларда бу шумтакалар аллақайқдан калитлар топиб, балиқчилар харсангтош ёки соҳилдаги дарахтларга боғлаб қўядиган қайиқ занжирларининг қулфларини очишарди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Комо кўлида балиқчилар қармоқларни соҳилдан анча узоққа ташлаб қўйишарди. Қармоқ боғланган чилвирнинг юқори учига пўкак ёпиштирилган тахтача боғланиб, унинг тепасига қўнғироқчали ёнғоқ новда ўрнатиб қў-

йиларди. Балиқ қармоққа илиниб, чилвирни торганида, қўнғироқча жиринглаб кетарди.

Фабрицио бошчилигидаги бу тунги юришлардан асосий мақсад — ташланган қармоқларни балиқчилар қўнғироқчанинг жиринглашини эшитмасларидан аввал қўздан кечириш эди. Бу дадил экспедициялар учун ҳаво айниб турган пайтни тавлашар ва тонг олишидан бир соат олдин қайиққа ўтириб, қўлнинг ўртасига чиқарарди. Қайиққа ўтиришар экан, болакайлар ўзларини катта хавфхатар кутяпти деб ўйлашарди, — улар учун энг мароқлиги ҳам мана шу эди. Шу боисдан ҳам улар оталарга таассуб қилишганича овоз чиқариб Ave Mariани ўқиб боришарди. Лекин қўнғинча дуо ўқиб бўлиб, энди сузиб кетмоқчи бўлиб туришганида Фабрицио биронта аломатдан таъвишга тушиб қоларди. Гарчи у аббат Бланеснинг кароматларига тариқча ишонмаса-да, кека дўстининг илми нўжумга доир машғулотларига қатнашишнинг ягона оқибати хурофий аломатларга ишониши эди. Фабриционинг хаёлотида турли аломатлар унга гоҳ муваффақият, гоҳ муваффақиятсизлик белгиси бўлиб туюларди. Бутун тўда ичида у энг шижоатли ва қатъий бўлгани учун ўртоқлари Фабриционинг кароматларига қулоқ солгучийдилар: агар қайиққа ўтиришаётганида соҳилдан руҳоний ўтиб қолса ёки сўл томонларидан қарға париллаб учса, улар қайиқ занжири қайта қулишларди-да, уй-уйларига тарқалиб, ухлагани ётишарди. Шундай қилиб, аббат Бланес Фабрициога анчайин қийин фан — илми нўжум соҳасидаги билимларини ўргатмаганди-ю, лекин ўзи ҳам билмаган ҳолда, уни турли аломатларга қаттиқ ишонадиган қилиб қўйганди.

Маркиз ўзининг махфий ёзишмаларига доир биронта қўнғилсиз тасодиф туфайли бир кун эмас, бир кун бутунлай синглисига қарам бўлиб қолиши мумкинлигини тушунар ва шу боисдан Фабрициога ҳар йили муқаддас Анжела байрамида, яъни графиня Пьетранеранинг туғилган кунда бир ҳафтага Миланга бориб келиш учун рухсат бериларди. Фабрицио бутун йилни ана шу ҳафта орзусида ва ўша бахтиёр кунлар хотираси билан ўтказарди. Муҳим сиёсий мақсадлар йўлида ижозат этиладиган бу сафар харажатлари учун маркиз ўғлига тўрт экю берар ва ўз одати бўйича доим Фабрициога ҳамроҳ бўлиб борадиган хотинига сариқ чақани ҳам раво кўрмасди. Бироқ улар сафарга жўнашларидан бир кун олдин Комо шаҳри орқали ошпаз, олти нафар малай ва бир жуфт от билан кучер жўнатиларди. Шу боисдан ҳам Миланда маркизанинг ихтиёрида доим карета бўлар, тушки овқатни эса, у ерда ҳар кун икки кишига мўлжаллаб пиширишарди.

Ҳаммага заҳар сочиб кун кечирадиган маркиз дель Донгонинг турмуш тарзини қувончли деб бўлмасди, албатта, лекин шу зайдда яшашга жазм этган аслзода оилалар обдон бойиб боришарди. Маркиз йилига икки юз минг ливрдан мўлроқ даромад олса-да, бу маблағнинг чорак қисмини ҳам сарфламасди: у орзу-умидлар билан яшарди. 1800 йилдан то 1813 йилгача кечган муттасил ўн уч йил давомида маркиз ярим йил ўтмасданоқ Наполеонни тахтдан қула-

типади, деган қатъий ишонч билан яшади. 1813 йилнинг бошида Березинодаги ҳалокат тўғрисида хабар топгач, унинг боши қанчалар осмонга етганини тасаввур қилаверасиз. Парижнинг ишғол этилгани ва Наполеоннинг тахтдан воз кетганини эшитганидан сўнг маркиз ақлдан озишига сал қолди: ана шунда у хотини билан сиңгисидиниڭ шаънига қаттиқ ҳақоратли сўзлар айтишга журъат этди. Дарҳақиқат ўн тўрт йиллик орзиқиб кутишдан сўнг маркиз Австрия қўшинларининг Миланга қайтишини кўришдек зўр қувончга мушарраф бўлганди. Венадан олинган буйруққа биноан австриялик генерал маркиз дель Донгонинг ҳурматию жойига қўйиб, шижоатда иззат-икром билан қабул қилди; шу заҳоти маркизга муҳим маъмурий лавозимлардан бирини таклиф этишган эди; буни у хизматиغا яраша мукофот тариқасида қабул қилди. Маркизнинг тўнғич ўғли лейтенант унвонида Австрия тожу тахтининг оқсуяк полкларидан бирига хизматга олинди, бироқ кенжа ўғли ўзига таклиф қилинган кадет унвонини қабул қилмоқчи сира истамасди. Маркизнинг бениҳоя сурбетлик билан зафар нашидасини суриши бор-йўги бир неча ой давом этди холос, ундан кейин эса тақдирнинг шафқатсиз қилвирликлари бошланди. Маркиз ҳеч қачон давлат арбоби салоҳиятига эга бўлмаган малайлар, потариус ва хонадон врач билан қишлоқда кечган ўн тўрт йиллик ҳаёти, кексайиши ўлароқ пайдо бўлган тажанглиги оқибатида у жўп бир одамга айланганди. Қўҳна Австрия монархиясининг сусткаш ва мураккаб, лекин жуда пухта ўйланган идора услуби алоҳида истеъдод талаб қилар, қобилиятсиз одамнинг муҳим лавозимда узоқ вақт ишлашига йўл қўймасди. Маркиз дель Донгонинг хатоларидан унинг қўл остидагиларнинг эисаси қотар, баъзида эса шу хатолар туфайли иш бутунлай тўхтаб қоларди. Бу анаддий монархистнинг нутқлари аҳолини ғафлат уйқусига солиб, беғам ва лоқайд қилиш ўрнига унинг ғазабини қайнатарди. Кунлардан биринда маркиз император ҳазрати олийлари унинг истеъфого чиқариш ҳақидаги илтимосини инobatга олиб, маъмурий лавозимдан озод этгани, лекин шу билан бирга уни Ломбардо-Венеция қироллиги бош можордом¹нинг иккинчи ёрдамчиси этиб тайинлангани ҳақида хабар топди. Маркиз ўтакетган адолатсизлик қурбони бўлдим, дея қаттиқ ғазабланди ва ҳатто матбуот эркинлигидан қаттиқ нафратланишига қарамай, «Дўстимга мактуб» номи билан мурожаатнома эълон қилди. Кейин у императорга, барча министрларингиз — хоин, зеро, уларнинг бари — якобинчилардир, дея хат ёзди. Шу ишларни қилиб бўлгач, маркиз маҳзун кайфиятда Гриантадаги амлокига қайтди. Бу ерда у Наполеон тахтдан қулаганидан сўнг Миландаги казо-казолар саъй-ҳаракати билан Италия қиролининг собиқ министри, катта эътиборли граф Прина кўчада уриб ўлдирилганини эшитиб, кўнгли таскин топди. Граф Пьетранера ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-да, министрни қутқармоқчи бўлибди-ю,

¹ Можордом — ўрта асрларда Ғарбий Европада қирол саройининг вазири. (Тарж.)

бирок бунинг урдасидан чиқолмабди. Оломон министрни зоплар билан дўппослабди. Бу қийноқ беш соатча давом этибди. Маркиз дель Донгонинг пири бўлмиш миланлик руҳонийлардан бири — Сан-Жованни черковининг папжарадор эшигини очиб бериб, Принани қутқариб қолиши мумкин экан, чунки бечора министрни ана шу эшик ёнидан сургаб ўтишган ва ҳатто маълум муддат кўча ўртасидаги зовурга ташлаб ҳам қўйишган экан, лекин руҳоний бадхоҳлик билан эшикни очишдан бош тортибди. Бунинг эвазига маркиз ярим йилдан сўнг руҳонийни зўр мамнуният билан юқорироқ мансабга эришишига ёрдам берди.

Маркиз куёвини жуда ёмон кўрарди, зеро, граф Пьетранера ҳатто эллик луидор даромади бўлмаса-да, ўз ҳаётидан сира зорланмас, бунинг устига, умри давомида тобиниб келган гояларига содиқ қолиб, имоини сотмас ва маркиз қабиҳ яқобинчилик дея атовчи барчага баробар адолатни тарғиб этарди. Граф Австрия армиясида хизмат қилишдан бош тортди; унинг бу рад жавоби тегишли баҳоланди. Принанинг ўлимидан сўнг бир неча ой ўтгач, бечоранинг қотилларини ёллаган худди ўша одамлар генерал Пьетранеранинг ҳам ҳибс қилинишга эришдилар. Бирок унинг хотини шу заҳоти сафар гувоҳномасини олиб, почта бекатида от буюртирди. У Венага бориб, императорга бор ҳақиқатни айтишга жазм қилган эди. Принанинг қотиллари қўрқиб кетишди ва улардан бири, Пьетранера хонимнинг амакиваччаси, ярим кечада, графиня Венага қараб йўлга тушишидан бир соат олдин, унга эрининг қамоқдан озод қилиниши ҳақида буйруқ олиб келди. Эртаси куни австриялик генерал граф Пьетранерани ҳузурига чақириб, илтифот билан кутиб олди-да, истеъфодаги офицер сифатида сизга пенсия тайин этиш масаласи тез кунлар ичида ижобий ҳал қилинади, дея уни ишонтирди. Ақлли ва раҳмдил, танги генерал Бубна Принанинг ўлдирилиши ва граф Пьетранеранинг қамоққа олинишидан қаттиқ хижолатда эди.

Графиня Пьетранеранинг қатъияти бартараф этган ана шу хатардан сўнг эру хотин генерал Бубнанинг аралашуви туфайли чиндан ҳам тезда ҳал бўлган пенсия билан амал-тақал кун кечири бошлашди.

Яхшиямки графиня беш-олти йилдан буён бир бадавлат йигит билан яқин дўст тутиниб юрарди. У йигит графнинг қадрдон дўсти бўлиб, Миландаги каретага қўшиладиган энг яхши инглиз отлари, Ла Скала театридаги ўз ложаси ҳамда шаҳар ташқарисидаги вилласини бажонидил уларнинг ихтиёрига бериб қўйгувчи эди. Аммо жангчилик шарафини астойдил эъвозловчи ва табиатан жаззаки бўлган граф жаҳл устида ноҳўя ҳаракатлар қилиб қўярди. Бир куни у бир неча йигитлар билан овга чиққанида ўзга байроқ остидаги армияда хизмат қилган йигитлардан бири Цизальини республикаси солдатларининг жасоратини шубҳа остига олиб, уларни калака қила бошлади. Граф унинг қулоқ-чаккасига шапаалоқ тортиб юборди: ўша заҳоти дуэль бўлиб, марра ёнида, ўша йигитлар орасида секундантларсиз ёлғиз ўзи турган граф ўлди-

рилди. Бу ғаройиб олишув ҳақида турли мишмишлар тарқалди, шундан сўнг ўша жанжалда иштирок этган зотларнинг бари ими-жимида Швецария бўйлаб саёҳатга жўнашни лозим топишди.

Тақдирга тан бериш, дея аталмиш бемаъни матонат — ишдамай дор остига борадиган аҳмоқларнинг матонати графиня Пьетранеранинг табиатига мулақо ёт эди. Эрининг ўлими қаттиқ ларзага солган графиня яқин дўсти, ўша бадавлат йигит Лимеркатидан сиз ҳам саёҳатга жўнайсизу Швейцарияда граф Пьетранеранинг қотилини топиб, уни ё карабидан отиб ташлайсиз ёки қулоғининг тагига тарсаки тушириб, ўч оласиз, дея илтимос қила бошлади.

Лимеркати бу режа ғирт бемаънилигини айтганди, графинянинг дилидаги муҳаббат ўрнини нафрат ҳисси эгаллади. Шунинг учун хоним Лимеркатига илгаригидан ҳам кўпроқ илтифот кўрсата бошлади — графиня йигитнинг қалбида сўна бошлаган муҳаббати қайта аланга олдирмоқчи, сўнгра шартта унда юз ўгириб, шу йўсинда ўч олмақчи эди. Бундай интиқом режаси французларга тушунарли бўлсин учун шунини ҳам айтиб қўяйки, бизнинг Франциядан анча йироқда жойлашган ўлка Ломбардияда бахтсиз севги кишини ҳамон қаттиқ изтиробга солиши мумкин. Ҳатто қаттиқ мотам тутиб юрган пайтлари ҳам ҳуснда барча рақибаларидан усту келадиган графиня Пьетранера киборлар жамиятининг олди эркакларини ноз-изтиғно билан дилларига ўт ташлай бошлади. Охир-оқибат ўша эркаклардан бири, доим шундай оқила аёл учун Лимеркати бесўнақайроқ, дағалроқ, деб юрадиган граф Н*** графиняга ошиқу беқарор бўлиб қолди. Шундан кейин хоним Лимеркатига мактуб йўллади:

«Сиз умрингизда лоақал бирон марта ақлли одамдек иш қила оласизми? Ўзингизни мен билан ҳеч қачон таниш бўлмаган деб билаверинг.

Сизга бўлган камоли нафратимни қабул этгайсиз.

Камина чўрингиз *Жина Пьетранера*».

Лимеркати бу мактубни ўқиб чиққан заҳоти ўз амлоқларидан бирига жўнаб кетди; унинг қалбида яна муҳаббат аланга олиб, бояқиш девонасифат бўлиб қолди. Лимеркати нуқул, ўзимни нешонамдан отиб ташлайман дердики, бундай ният дўзахга ишонадиган мамлакатларда жуда ғалати эшитиларди. Қишлоққа келгач, у дарҳол графиняга мактуб ёзди ва хонимга муҳаббат оловида қоврилмиш юраги билан йиллик икки юз мингли даромадини таклиф қилиб, менга турмушга чиқинг, дея ўтинди. Графиня мазкур мактубни очиб ҳам кўрмай граф Н***нинг **группи**¹ орқали қайтариб юборди. Шундан сўнг Лимеркати уч йилгача ўз амлоқларида яшаб юрди: у ҳар икки ойда Миланга келар,

¹ Групп — отлик ёки экипажда кетаётган хўжайинини кузатиб борувчи малай (*гарж*).

Сироқ у ерда муқим қолишга журъат этмас ва графиняга бўлган оташин севгиси ҳамда ул офатижон хонимнинг бир пайтлар кўргазган илтифотлари ҳақида гапиравериб, дўстларини безор қиларди. Бошида у ҳар гал, графиня ўша граф Н*** билан ўзини адои-тамом этади, бундай алоқа уни бадном қилади-ку ахир, дея қўшиб қўярди.

Аслида эса хоним граф Н***ни мутлақо севмасди. У Лимеркати афгор этганига ишонч ҳосил қилгани заҳоти графга буни очиқдан-очиқ айтди ҳам. Ҳақиқий оқсуяк бўлмиш граф Н*** ҳозир хоним унга айтишни лозим топган бу нохуш ҳақиқатни ҳеч кимга ошкор айламасликни илтимос қилди.

— Мендан марҳаматингизни аямапг,— дея қўшимча қилди граф,— менга нисбатан бахтиёр хушторларга кўрсатиладиган ўша ўша илтифотингизни намойиш этиб юраверинг. Эҳтимол, шунда мен киборлар жамиятидаги ўзимнинг муносиб ўрнимни сақлаб қола оларман.

Графиня шундай мардона тарзда орани очиқ қилганидан сўнг граф Н***нинг отларидан ҳам, театрдаги ложасидан ҳам бошқа фойдаланмаслигини айтди. Аммо ўн беш йил давомида хоним ҳашамат ичида яшашга ўрганиб қолганди, энди бўлса жуда мушкул, тўғрироғи, ҳал қилиб бўлмайдиган муаммони ечмоғи — Миланда бир ярим минг франкли пенсия билан яшамоғи лозим бўларди. У муҳташам саройни тарк этиб, бешинчи қаватда жойлашган икки та кичкина хонага кўчиб ўтди, барча хизматкорлардан воз кечиб, ҳатто оқсоч қизга ҳам жавоб бериб юборди-да, ўрнига кунбай ишлайдиган бир кампирни ёллади. Аслини олганда-ю, бундай филойилик биз ўйлаганчалик мардона ҳам, оғир ҳам эмасди: Миланда қашшоқлик устидан кулишмас, бинобарин, у одамларга барча бахтсизликлар ичида энг даҳшатлиси бўлиб кўринмас ва уларнинг дилига гулгула солмасди ҳам. Графиня бир неча ой ана шундай олийжаноб қашшоқликда яшади: хонимга Лимеркати ҳамда энди ўзи ҳам унга уйланиш орзусида юрган граф Н*** мактуб кетидан мактуб йўллашарди. Лекин бирдан ўтакетган қурумсоқ маркиз дель Донгонинг хаёлига, синглимнинг қашшоқликда яшаётганини кўриб, душманларим севиниши мумкин, деган фикр келиб қолди. Вожабо! Дель Донголар оиласидан бўлган хоним маркизни шундай ҳақорат қилган Австрия саройи генераллар бевасига тўлайдиган нафақага яшайдими ҳали!

Маркиз синглисига мактуб йўллаб, Грианга қасрида уни чиройли жиҳозланган хоналар билан дель Донголар фамилиясига муносиб ҳаёт кутаётганини хабар қилди. Жинанинг тез-тез ўзгариб туришга мойил қалби янги ҳаёт ҳақидаги фикрдан завқ-шавққа тўлди, мана, йигирма йилдирки, у ҳали Сфорца герцоглари даврида энгилган асрий каштавлар орасида улуғвор қад кўтариб турган бу мўътабар қасрга қадам қўймаган эди. «У ерда кўнглим ором топади,— дерди Жина ўзига ўзи.— Менинг ёшимда бу бахт бўлмай нима? (Графиня ўттиз икки ёшга кирган бўлиб, энди ёшликдаги шўхликларни йигиштириб қўйсам ҳам бўлар, деган

ҳаёлига бориб қолганди). Ҳзим туғилиб ўсган ўша ажойиб кўл соҳилида ниҳоят бахтиёр ва осуда ҳаёт кечира бошлайман».

Хоним янглишдимми, йўқми, билмайману, лекин иккита улкан мол-мулкни осонгина рад этган бу қалби жўшқин аёл сўзсиз Грианта қасрига бахт олиб келди. Унинг иккала қиз жиявлари қувончдан ўзларини қўярга жой топишолмасди. «Сен менга ёшлигимнинг ажойиб кунларини қайтариб келдинг,— дерди қайинчилисини ўпиб маркиза.— Сен келишгандан бир кун аввал эса мен ўзимни юз ёшли камширдек ҳис этиб юргандим!» Графиня Фабрицио билан бирга Грианта атрофида жойлашган ва саёҳатчиларнинг севимли оромгоҳи бўлган барча дилрабо жойларни яна бир бор айланиб чиқди: улар нақ қасрнинг рўпарасида, кўlining нариги соҳилида жойлашган Мельци вилласига ҳам боришди. Қасрнинг деразаларидан тоғ ёнбағрида жойлашган муқаддас Сфондрат хиёбони кўзга ташланиб турарди. Кейин улар кўлни икки тармоққа ажратиб турган буруннинг тик чўққисига кўтарилишди. Бу тармоқлардан биришини соҳиллари бепахоя гўзал бўлиб, Комо шаҳрига туташ эди, иккинчиси эса ҳайбатли қоялар оралаб Лекко томон чўзилиб кетганди. Бу улдувор ва хушманзара жойларнинг бари гўзалликда дунёдаги энг машҳур жой — Неаполь кўрфазига теги келса келардики, лекин ундан қолишмасди. Графиня завқшавқ билан ёшлигидаги хотираларнинг жонланаётганини ҳис этар ва уларни ҳозирги янги таассуротлари билан чоғиштириб кўрарди. «Комо соҳилларида,— дея ўйларди у,— Женева кўли атрофидагидек кенг далалар йўқ, атрофи мустаҳкам ғовлар билан ўралиб, зироатчиликнинг энг яхши усуллари билан ишлов берилган ва пул ҳамда даромад ҳақида эслатиб турадиган серунум экинзорлар кўринмайди. Бу ерда паст-баланд тепаликлар кўп бўлиб, тепаликларда тасодифан ўсган дарахтлар тарвақайлаб кўринади, инсон кўли уларнинг табиий гўзаллигини бузиб, даромад манбаига айлантирмаган. Ҳаройиб бир тарзда кўл томон туташган бу хушманзара тепаликларни кўрсам, кўз ўнгимда Тассо ва Ариостолар чизган дилрабо табиат манзаралари жонлангандек бўлади. Бу ерда ҳамма нарса майин ва олийжаноб, ҳамма нарса муҳаббат ҳақида сўзлайди, ҳеч нима цивилизация бемаъниликларини эслатмайди. Тепалик ёнбағрида жойлашган қишлоқлар қалин дов-дарахтга кўмилиб кетган, дарахтлар тепасида эса чиройли қурилган жомхоналарнинг минораси кўзни қувватиб туради. Қаштан ва ёввойи олчазорлар орасидаги эни эдлик қадамча экинзорлар яккам-дуккам кўринса-да, уларнинг ўсимликлари эркинроқ, бошқа жойлардагига қараганда яхшироқ ўсаётганини кўриб одамнинг баҳри-дили очилади. Ҳув анави баланд тепаликлардаги ёлғиз уйлар хивлат ва осудалиги билан кишини ўзига шу қадар мафтун этадики, беихтиёр ўша ерга кўчиб боргинг келади. Ҳша тепаликлар узра одамни ҳайратга солиб, Альп тоғи тизмаларининг абадий музликлар билан қопланган учли чўққилари кўзга ташланади. Бу маҳобатли манзара илгари кечган ғам-ғуссаларни эсга солиб, ҳозирги ҳу-

зурни бўрттириб кўрсатади. Дов-дарахтлар орасига яширипган биронта олис қишлоқ қўнғироғининг майин жаранги қалбни ҳаяжонга солади. Қўнғироқнинг заиф садоси кўл узра тарқалиб одамда қандайдир итоаткорлик, маҳзуслик кайфияти қўзғатади. Гўё у сенга: «Умр ганимат, ундан кўп нарса талаб қилма, борига шукур қил, қўлингдан келганича бахтиёрлик гаштини суриб қол»,— деяётгандек бўлади.

Дунёда тенги йўқ бу ажойиб соҳиллар таъсиридан графиня ўзини ўз олти ёшли қиздек ҳис эта бошлади. Унинг шунча йиллар давомда тавоб этмай яшаганини ақли бовар қилмасди. «Наҳотки қариллик бўсағасидагина бахтга эришсам?»— дея ўйларди графиня. У қайиқ сотиб олди: Фабрицио, маркиза ва Пьетранера хонимнинг ўзи уни яхшилаб безатишди, зеро уларнинг пуллари йўқ эди. Аммо шунга қарамай, уйда дабдабали ҳаёт ҳукм суларди: маркиз дель Донго назардан қолганидан буён аристократик жило деб ҳеч нимани аямай қўйганди. Масалан, асрий чинорлар ўсган ва Қаденабия томон чўзилиб кетган машҳур хивбоё олдидан соҳилни ўн қадам кенгайтириш учун у катта тўғон қуришни буюрди ва бунинг учун саксон минг франк сарфлади. Тўғоннинг охирида машҳур маркиз Каньоланинг лойиҳаси бўйича улкан гранит тошлардан қурилган бутхона қад кўтариб турарди. Бутхонада ҳозир милавлик машҳур ҳайкалтарош Маркези қаср эгаси учун мақбара қуриш билан банд эдики, ундаги беҳисоб барельефларда маркизнинг аждодлари кўрсатган қаҳрамонликлар тасвирланмоғи лозим бўларди.

Фабриционинг акаси, маркезино Асканьо хонимларнинг сайрида иштирок этишни истарди-ю, лекин аммаси унинг уна сепилган сочларига сув пуркаб қўйиб, ҳар куни димоғдор жиянини калака қилишининг биронта янги усулини ўйлаб толарди. Ниҳоят Асканьо унинг олдидан кулишга журъат этмай қолган бу қувноқ тўдани ўзининг заҳил ва пўрсилдоқ башарасини кўриш заруратидан халос этди. Ҳамма Асканьо отасининг жосуси эканлигини яхши биларди, зеро уларнинг бари мажбурий истеъфоси пайтидан буён муттасил ҳаммага заҳар сочиб юрадиган бу волимдан аҳтиёт бўлиб юрмоққа мажбур эдилар.

Асканьо Фабрициодан ўч олишга қасам ичди.

Бир куни кучли бўрон кўтарилиб, қайиқнинг ағдарилиб кетишига хиёл қолди; гарчи ўзлари камхарж бўлишса-да, бу воқеани маркизга айтиб қўймасинлар учун эшкакчиларга яхшигина пул тўлашди: маркиз бусиз ҳам иккала қизининг ана шу сайрларда иштирок этишаётганидан норози бўлиб юрганди. Ушандан кейин яна бир марта бўронда қолишди,— бу хушманзара кўлда бўронлар қўққисдан кўтарилади ва жуда хавфли бўлади: қарама-қарши соҳилда жойлашган тоғ оралиғидаги икки дарадан баногоҳ шамол тўлкинлари отилиб чиқди-да, сув устида тўқнашиб, олиша бошлади. Момақалдироқ гулдираб, бўрон қутуриб турган бир пайтда графиня кўл ўртасида танҳо қаққайиб турган ва мўъжазгина хонадек қояли оролчага чиққиси келиб қолди: хоним у ердан ту-

риб, ажойиб манзарани — тўлқинларнинг ҳар тарафдан оролчанин тош деворларига урилишини томоша қиламан, дея эълон қилди, бироқ қайқдан оролга сакраб ўтмоқчи бўлганида у қўлга йиқилиб тушди, Фабрицио қутқармоқ учун ўзини сувга отган эди, тўлқинлар икковини ҳам анча нарига суриб кетди. Фарқ бўлиш, турган гап, ёқимсиз нарса албатта, лекин графиняни ажаблантирган нарса шу бўлдики, ўша кундан эътиборан феодал қасрида зерикиш деган нарсдан асар ҳам қолмади. Соддадил қария Бланесни яхши кўрадиган графиня илми пужумга қизиқиб қолди. Қайиқ харид қилишдан ортган пулнинг ҳаммасига у тасодифан учраб қолган мўъжазгина телескоп сотиб олди, шундан сўнг деярли ҳар кеча графиня ёнига қиз жиянлари ва Фабрициони олиб, қасрнинг готик минораларидан бирининг майдончасига кўтариладиган ва телескоп орқали юлдузларни кузатиб ўтирадиган одат чиқарди. Фабрицио уларнинг орасида олим вазифасини ўтар, шу зайлда ҳаммалари ўша минорада, жосуслардан йироқда бир неча соат вақтларини хушнудлик билан ўтказишарди.

Лекин шунини ҳам эътироф этиш керакки, баъзи кунларда графиня ҳеч ким билан сўзлашини истамай қолар ва хаёлга чўмганича дилгир бир кайфиятда улкап каштанлар остида тентираб юрарди. У жуда ақлли эди, шу боисдан ҳам баъзан дилидаги гапларни ўртоқлашадиган одамнинг йўқлигидан сиқиларди. Бироқ ана шундай дилгир бўлган куннинг эртасига у аввалгидек хандон отиб кулаверарди: одатда бу фаол қалб соҳибаси келинбойиси бўлиш марказининг зорланишларидан сўнг шундай сиқиларди.

— Наҳот ёшлигимизнинг сўнги кунларини мапа шу ғамгин қасрда ўтказасан? — дея хитоб қилгувчи эди маркиза.

Графинянинг қасрга келишидан олдин бечора маркиза ҳатто бу тўғрида ўйлашга ҳам журъат этмасди.

1814 йил ва 1815 йилнинг қиш ойлари ана шу зайлда ўтди. Ниҳоятда камбағаллигига қарамай графиня бу орада икки марта бир неча кунга Миланга бориб келди: Ла Скала театрида кўрсатилаётган Виганонинг* ажойиб балетларини кўриш керак эди. Маркиз ҳам ўшанда хотинининг қайинсинглисига ҳамроҳ бўлиб бориши учун ижозат бера қолди. Миланда Цизальпин республикаси генералининг бечораҳол беваси уч ойлик пенсиясини олгач, ниҳоятда бадавлат маркиза дель Донгога бир неча җехин пул совга қиларди. Бу сафарлар бениҳоя дилкашлик билан ўтарди, хонимлар эски дўстларини таклиф қилиб, зиёфат беришар ва худди ёш болаларга ўхшаб ҳамма нарсдан кулишганича ўзларини ўзлари хурсанд қилишарди. Италияларга хос жўшқин ва самимий қувноқлик уларни Гриантада маркиз ва унинг тўнғич ўғли атрофидагиларга ўқрайиб, ҳаммаёқни тўлдириб юборган ҳасратли кайфиятни унуттишга мажбур қиларди. Яқинда ўн олти ёшга тўлган Фабрицио эса Миландаги уйда мезбон вазифасини қойиллатиб бажарарди.

1815 йилнинг еттинчи март куни Миланга қилинган ажойиб сафардан кечагина қайтиб келган хонимлар икки четида чинорлар ўсган ва яқинда нақ соҳилнинг энг узоқ қирғоғигача узайтирил-

ган чиройли хиёбонда сайр қилиб юришганди. Бир маҳал Комо томондан қайиқ пайдо бўлиб, унда ўтирган одам қўлларини силкигганича ғалати ишоралар қила бошлади. Қайиқ соҳил ёнига келиб тўхтади-ю, тўғонга маркизнинг хабарчиси сакраб чиқди: Наполеон ҳозиргина кемада келиб, Жуан кўрфазига тушибди. Европа бу воқеадан соддадиллик билан анграиб қолди-ю, бироқ маркиз дель Донго сира ҳам ажабланмади, у шу заҳоти ҳокими мутлақига сидқидилдан изҳори садоқат мазмунида мактуб ёзиб, унга ўз салоҳияти ва бир неча миллион франк пулини таклиф қилди ва яна аъло ҳазратнинг барча министрлари парижлик ғаламислар билан тил бириктириб иш кўраётган якобинчилар эканлигини таъкидлаб ўтди.

Саккизинчи март куни, эрталаб соат олтида ўзининг барча орденлари тақуғлик камергерлик мундирини кийиб олган маркиз сиёсий мазмундаги учинчи мактубини оққа кўчириб ёзмоқда эди. Мактубнинг сўзларини унга тўнғич ўғли айтиб турарди. Маркиз эса гердайганича монархнинг сурати туширилган сувқоғозни бир текис ҳуснихати билан мисра кетидан мисрага тўлдириб берарди. Бу пайтда Фабрицио хизматкорга ўзининг келганини айтишни буюриб, графиня Пьетранеранинг хонасига кириб келмоқда эди.

— Мен жўнаб кетяшман,— деди у.— Мен бориб императорга қўшилмоқчиман,— ахир у Италиянинг ҳам қироли ҳисобланади, кейин у сенинг эрингга доим илтифот кўрсатган! Мен Швейцария орқали кетаман. Бугун кечаси дўстим Вази,— Менаджиода барометрлар билан савдо қиладиган йигит бор-ку, ўшани айтяшман,— менга ўз паспортини берди; менга бир неча наполеондор берсанг, ўзимда бор-йўғи икки тилла пул қолибди, лекин керак бўлса пиёда ҳам кетавераман.

Графиня қувончининг зўридан ва қаттиқ ташвишга тушгани учун йиғлаб юборди.

— Ё тангрим! Қаёқдан келди мияшга бундай фикр?— дея хитоб қилди у Фабриционинг қўлларини маҳкам қисиб.

Графиня ўридан туриб, кийим жавонига яшириб қўйган маржон тақуғли ҳамёнчасини олди,— хонимнинг бутун бойлиги ана шу ҳамёнчада эди.

— Ма, ол,— деди у Фабрициого.— Лекин, худо ҳақи, ўзингни аҳтиёт қил. Агар сени ўлдиришса, бечора онанг билан менинг қолгим не кечади? Наполеоннинг муваффақият қозонувига эса умид боғлаб бўлмайди, дўстгинам, анови жаноблар уни ҳалок этишнинг уддасидан чиқишади. Миланда бундан бир ҳафта бурун Наполеонга йигирма уч марта суиқасд қилишгани тўғрисидаги ҳикояни эшитмаганмидинг? Бу суиқасдлар шу қадар пухта ўйлаб қилинган эдики, у фақат мўъжиза туфайлигина омон қолган. Наполеон унда қудратли эди. Ўзинг биласан-ку, душманларимизнинг фикри ёди уни йўқ қилиш. Наполеонни бадарға этишганидан буюн Францияни мамлакат қаторида ҳам кўрмай қўйишди.

Графиня Наполеоннинг келажакдаги қисмати тўғрисида чуқур ҳаяжон билан сўзламоқда эди.

— Унинг олдига жўнашинг учун ижозат бериш билан ўзимнинг дунёдаги энг азиз одамимни қурбон қиляпман, — деди хопим.

Кўзлари жиққа ёш Фабрицио графиняни қучоқлаган кўйи йиғлаб юборса ҳам, лекин иродаси заррача букилмади. У жўшқилик билан азиз дўстига нима сабабдан шундай қарорга келганини баён қилиб берди, биз ушбу сабабларнинг анча қулгилли эканлигини таъкидлаб ўтишга журъат этамиз.

— Кеча кечқурун, етти минути кам олтида, ёдингда бўлса керак, биз кўл соҳилида, Каза Соммарива яқинидаги чинорли хиёбонда сайр қила туриб, жапуб томон кетаётган эдик. Худди ўша пайтда мен узоқда Комо томонидан сузиб, бизга буюк хабар олиб келаётган ўша қайиқни кўриб қолдим. Қайиққа тикилар эканман, император тўғрисида сира ўйламас, фақат саёхат қилиш имкониятига эга бўлган одамларга ҳавас қилардим холос. Ушанда бирдан қалбимни чуқур бир ҳаяжон қонлади. Қайиқ соҳилга келиб тўхтагач, отамнинг хабарчиси унга оҳиста нимадир деди. Отам бирдан раши оқариб, бизни четроққа олиб ўтди-да, ўша *мудҳиш янгиликли* айтди. Мен кўзларимдан тирқираб чиққан қувонч ёшларини яшириш учун четга ўгирилиб, кўл томон қарадим. Шу пайт бирдан осмону фалакда — яна дегин ўнг томонда — Наполеоннинг сеvimли бургутини кўриб қолдим, бургут салобатли қанот қоқганича Швейцария томон, демак Парижга қараб учиб бормоқда эди. Шу заҳоти ўзимга-ўзим: «Мен ҳам бургут тезлигида Швейцарияни кесиб ўтаман-да, ўша буюк одамнинг ёнига бораман ва заиф қўлларимнинг мадори етганича уни қўллаб-қувватлайман. Ахир у бизга ватанимизни қайтиб бермоқчи бўлганди ва менинг поччамни яхши кўрарди!» — дедим. Бургут ҳали кўздан йўқолмасданоқ бирдан кўзимдаги ёшлар қуриб қолди. Уша фикрни дилимга тапғирининг ўзи солган бўлса керак, зеро беихтиёр шундай қарорга келган заҳотим уни қандай амалга ошириш йўлини ҳам топдим. Шу лаҳзадаёқ, — ўзингнинг хабаринг бор, — сўнгги пайтларда, айниқса якшанба кунлари, ҳаётимни заҳарлаб келаётган гам-андух ғойиб бўлди кўйди. Гўё тапғирининг нафаси ғамимни тўзитиб юборгандек бўлди. Кўз ўнгимда буюк бир образ гавдаланди: Италия немислар гарқ қилган ботқоқдан қадди расо чиқиб келади, у мажруҳ ва ҳамон закирбад қўлларини ўз қироли ва халоскори томон чўзади¹. Шуида ўзимга-ўзим хаёлап дедим: «Мен, жафокан онамизнинг ҳанузгачаи номи номатълум бўлиб келган ўгли тақдирнинг ўзи ёрлақаган ўша улуг инсон билан бирга зафар қучини ёки ҳалок бўлиш учун жўнайман. Ахир у Европанинг ҳатто энг котабон, энг сабил аҳли ҳам итальян халқига нисбатан намойиш этаётган нафратдан бизни соқит қилмоқчи».

— Ёдингдами, — дея оҳиста қўшимча қилди у аммасига ёниқ кўзлари билан қараб, — мен тугилган йилим эрта баҳор чоғи ойим

¹ Бу эҳтиросли сўзларда машҳур Монти шеърининг сатрлари наср билан баён этилган. (*Муаллифнинг изоҳи.*)

Гриантадан икки льё нарида ўрмонимиз ўртасидан оқадиган жилга бўйида ўз қўллари билан ўтказган ўша каштан дарахти ёдингилари? Шундай қилиб мен бирон ҳаракат бошлашдан олдин ўша дарахтимни кўриб келиш учун бордим. «Баҳор яқиндагина бошланди,— дея хаёлимдан ўтказдим мен,— агар дарахтим барг ёзиб улгурган бўлса бу мен учун яхшилик аломати». У ҳолда мен ҳам мана шу дилтанг ва совуқ қасрда тонг қотиб яшашдан воз кечмоғим керак. Бир вақтлар мустабидлик қуроли бўлиб хизмат қилган ва ҳозир ҳам унинг тимсоли бўлиб қолган бу вақт ўтиши билан қорайиб кетган кўҳна деворлар сенга бадқовоқ қиш аксидек кўринмайдами? Қаҳратон қиш ўша каштан дарахтимга қандай таъсир қилса, мен ҳам бу деворлар орасида шундай жунжикиб қоламан.

Кеча кечкурун, соат етти яримда мен ўша каштан ёнига бордим,— ишонасанми, Жина? Унинг новдалари чиройли ям-яшил япроқчалар билан қопланибди! Мен беозоргина ўша япроқчаларни ўпдим. Сўнгра авайлабгина севимли дарахтимнинг тагини чопиб, юмшатиб қўйдим. Сўнгра шу заҳоти, қалбим яна завқ-шавққа тўлиб, тоғ сўқмоғи орқали Менаджио томон йўл олдим,— чегарадан Швейцарияга ўтиб олмоғим учун менга паспорт керак эди. Вақт ўтиб борар, мен Вазининг эшиги олдига етиб борганимда кечаси соат бир бўлган эди. Уни уйғотмоқ учун эшикни узоқ тақиллагишга тўғри келса керак, дея ўйлагандим. Лекин у ухламай, учта дўсти билан суҳбатлашиб ўтирган экан. Гаини бошлашим биланоқ Вази ўрнидан сачиб туриб: «Сен бориб, Наполеонга қўшилмоқчимисан ҳали!» дея қичқирганича мени кучоқлай кетди. Унинг дўстлари ҳам мени кучоқлаб, қизгин олқишлашди. Улардан бири вукул: «Эҳ, негаям уйланиб қўйганман-а!» дея такрорлар эди.

Пьетранера хоним хаёлга чўмди, у жиянининг бу режасига қарши биронта эътирозли гап айтмоқни ўз бурчи деб ҳисобларди. Агар Фабриционинг лоақал хиёл тажрибаси бўлганида, у графиня ҳовир айтишга ошиқайтган оқилона далилу исботларга ўзи ҳам ишонмаслигини дарҳол тушуниб оларди. Лекин Фабрицио тажриба ўрнига жасоратга эга эдики, бу далилу исботларнинг ҳатто эшитмоқни ҳам истамади. Шундан сўнг тез орада графиня ундан ўз режаси ҳақида онасига айтиб қўйишни илтимос қилиш билан чекланишга мажбур бўлди.

— Ойим сиғилларимга айтадилар, кейин бу аёллар ўзлари ҳам билмаган ҳолда сиримни ошкор қилиб қўядилар!— дея хитоб қилди Фабрицио қандайдир такаббурлик билан.

— Аёллар тўғрисида хиёл ҳурмат билан гапирсангиз, афандим,— деди графиня кўз ёши аралаш жилмайиб.— Ахир сизнинг ҳаётда бирор нарсага эришувингизга фақат аёлларгина ёрдам беришади, эркак зотига сиз ҳеч қачон ёқмаслигингиз турган гап, зеро табиатингиз жуда жўшқин, бу жиҳатингиз сусткаш одамларнинг гагини келтиради.

Ўғлининг ниятидан хабар тонган маркиза йиғлаб юборди. У Фабриционинг бу иши нақадар қаҳрамонлик эканини тушунмай,

Ўглини иложки борича уйда олиб қолишга ҳаракат қилди. Бироқ Фабрициони қамоқхона деворларидан бўлак ҳеч қандай тўсиқ тўхтатиб қололмаслигига ишонч ҳосил қилгач, қўлидаги бор пулни ўглига берди. Пул учна кўп эмасди. Сўнгра у маркиз бир кун олдин миланлик заргарга гардиш буюртириш мақсадида унга саккизтамп, ўнтами бриллиантни ишониб топширганини эслаб қолди. Графиня бриллиантларни қаҳрамонимизнинг сафар либоси аста-рига яшириб тикаётганда опасининг хонасига Фабриционинг сингиллари кириб келишди: у бояқиш қизларнинг озгина жамғармаларини ўзларига қайтиб берди. Сингиллар акаларининг нияти ҳақида эшитишгач, қалблари завқ-шавққа тўлиб, уни ўна қетишган эди, Фабрицио опаси ҳали астарнинг тагига чапиб улгурмаган бриллиантларни шартта олди-да, дарҳол йўлга тушишга қарор қилди.

— Сизлар бунақада сиримни ошкор қилиб қўясизлар,— деди у сингилларига.— Энди пулим шу қадар кўп экан, турли латта-путталарни олиб кетишга ҳожат қолмади: уларни ҳамма жойда ҳам соғиб олса бўлади.

У жонидан ортиқ кўрадиган яқинлари билан қучоқлашиб хайрлашди-да, ҳатто хонасига кириб ҳам ўтирмасдан йўлга тушди. Ортидан отлиқ малайларни юборишларидаи чўчигани учун ҳам шу қадар шитоб билан юрдики, ўша кунни кечқурупок Луганога етиб олди. Худога шукур! У Швейцарияга ўтиб олган эди. Энди овлоқ йўллардан бирида отаси пул бериб ёллаган жандармларнинг қўлига тушиб қолишдан чўчимаса ҳам бўларди. Луганодан у отасига таъсирли хат ёзиб юборди,— бу ғирт болалик эдики, маъкур хатни ўқиб, маркизнинг баттар газаби қайнаб кетди. Кейин у почта арвасида Сен-Готард довоидан ўтиб олди ва шитоб билан илгариларига, Понтарлье яқинида чегарадан ўтиб, Францияга кириб борди. Император Парижда экан. Бироқ шу пайт Фабрицио турли саргузаштларга дуч кела бошлади. У император билан шахсан гаплашаман дея қатъиян аҳд қилиб қўйганди, бу ниятини амалга ошириш осон бўлмаслиги эса унинг ҳатто хаёлига ҳам келмасди. Миланда у шаҳзода Евгенийни кунига ўн мароталаб кўрар ва агар истаса, у билан бемалол гаплаша оларди. Парижда эса у ҳар кунни эрталаб Тюильри саройига борди, Наполеон қўшинларни кўрувдан ўтказётганини кўрди, аммо бирон марта ҳам императорга яқинлашишга муваффақ бўлмади. Қаҳрамонимиз худди мен каби барча французлар ҳам ватанларига қутқу солаётган хавф-хатардан қаттиқ ташвишлансалар керак, дея ўйларди. Фабрицио ўзи истиқомат қилаётган меҳмонхонадаги умумий дастурхондан овқатланар экан, дилидаги ниятлари ва ўзининг Наполеонга садоқати тўғрисида очиқдан-очиқ гашираверди. Ҳамтовоқлари орасида у қалблари уникдан ҳам кучлироқ завқ-шавққа тўлган, ниҳоятда ёқимтой ва сертакаллуф йигитларга дуч келдики, бу йигитлар бир неча кун ичида жуда усталик билан унинг бор пулини юзиб олишди. Хайрият, у камтаринлик юзасидан онаси берган бриллиантлар тўғрисида ҳеч кимга гуллаб қўймади. Бир кун эр-

талаб, туни билан кайфи-сафо қилиб чиқингач, Фабрицио ўзининг анчагина нарсаларини ўғирлаб кетишганини кўрди, шундан сўнг у бир жуфт ажойиб от сотиб олди-да, жаллобникида отбоқарлик қилиб юрган истеъфодаги бир солдатни ўзига хизматкор ёллади ва дилида парижлик маҳмадона йигитларга нисбатан нафрат туйғуси билан армияга жўнади. У армия ҳақида қўшинлар Моберж яқиндаги аллақайси жойда тўпланишаётганидан бўлак ҳеч қандай маълумотга эга эмасди. Бироқ чегарага етиб келгач, у солдатлар очиқ даладаги лашкаргоҳда туришган бир пайтда, биронта уйга кириб олиб, камин ёнида исиниб ўтириш кулгили бўлади, дея қарор қилди. Анчайин ақл-идрокли хизматкор уни бу аҳдидан қайтарашга қанчалик уринмасин, Фабрицио таваккал қилиб, Бельгия томон олиб борадиган йўл устида, пақ чегара ёнида жойлашган лашкаргоҳга жўнади.

У йўл четигадаги биринчи батальон ёнига яқинлашиб боргани заҳоти, солдатлар бу навқирон буржуанинг либосида ҳарбий кийимдан асар ҳам йўқлигини кўриб, унга тикилиб қолишди. Қош қорайиб борар, изғирин шамол эсиб турарди. Фабрицио гулханлардан бирининг ёнига борди-да, меҳмондўстликлари учун пул ваъда қилиб, исиниб олишга ижозат сўради. Солдатлар унинг пул тўлаш ҳақидаги гапидан ажабланиб, бир-бирларига қараб қўйишди-ю, лекин хушфезллик билан нари сурилиб, Фабрициога гулхан ёнидан жой беришди. Хизматкор уни шамолдан тўсиб турди. Бироқ орадан бир соат вақт ўтгач, лашкаргоҳ ёнидан полк котиби ўтиб қолган эди, солдатлар уни тўхтатиб, ёнларига қандайдир поҳарбий бяр одамнинг келиб қолгани ва унинг французча яхши сўзлай олмаслигини гапириб беришди. Котиб Фабрициони сўроқ қилиб кўрган эди, у Наполеонга бўлган чексиз муҳаббати тўғрисида гапира кетди. Бироқ қаҳрамонимизнинг қандайдир хорижийларга хос талаффузи котибга шубҳали кўришди ва у келгиндига ўзи билан қўшни фермада жойлашган полковникнинг ҳузурига боришни таклиф қилди. Уларнинг ёнига икки от жиловини тутган Фабриционинг хизматкори келди. Бу ажойиб отларни кўрган котиб, қаттиқ ҳайратга тушди ва бир зумда режасини ўзгартириб, хизматкорни сўроқ қила бошлади. Сухбатдонилининг пиятини дарҳол фаҳмлаган истеъфодаги солдат гўё хўжайинининг олий мартабали ҳомийлари борлиги ҳақида гап бошлади ва, турган гап, бу ажойиб отларни «ўмариб кетишга» ҳеч ким журъат этолмайди, дея қўшимча қилиб қўйди. Котиб шу заҳоти солдатларни чақирган эди, улардан бири хизматкорнинг ёқасидан олди, бошқаси эса отларнинг жиловидан тутди, котиб қовоғидан қор ёғиб, Фабрициога гап қайтармай ортидан юришни буюрди.

Бутун лашкаргоҳни нақ уфққа қадар гулханлар тутиб кетган бўлиб, бундан тун қоронғиси янада қуюқлашиб бораётгандек туюларди. Котиб Фабрициони ана шу қоронғуликда бутун бир льё масофани пиёда юришга мажбур қилиб, охири уни бир жапдармерия офицери ёнига бошлаб борди. Офицер Фабрициодан қатъий оҳангда хужжатларини кўрсатишни талаб қилди. Фабрицио ўнга

паспортини кўрсатди. Паспортда унинг барометрфуруш тужитор эканлиги ва ўз молини олиб келиш учун сафар гувоҳномаси олганлиги қайд қилинган эди.

— Вой аҳмоқлар-ей!— дея хитоб қилди офицер.— Буёғи гирт тентаклик-ку!

У қахрамонимизни сўроқ қила бошлади, Фабрицио император ҳақида, озодлик тўғрисида бениҳоя завқ-шавқ билан сўзлай бошлаган эди, офицер хохолаб кулиб юборди.

— Жип урсин! Кўда овсар экансан-ку!— дея хитоб қилди у.— Сенга ўхшаган, ҳали она сутн орзидан кетмаган тиррагчани юборишибдими, демак, бизни гирт меров деб ҳисобланса керак!

Фабрицио ўзининг аслида барометрфуруш эмаслигини пачоғли ишотлашга ҳаракат қилмасин, жандармерия офицери уни соқчилар билан қўшни Б... шаҳарчасининг қамоқхонасига жўнатди. Қахрамонимиз у ерга кечаси соат учлардагина камоли газабноқ, хуноб қиёфада ҳорғин судрала-судрала арағ етиб борди.

Бу кўримсиз қамоқхонада Фабрицио аввалига ажабланиб, кейин газабни қайтаб, энг муҳими эса нима сабабдан уни қамаб қўйишганини мутлақо тушуна олмай узундан-узоқ ўттиз уч кунни ўтказди. У қалъа комендантига хат кетидан хат ёзарди. Қамоқхона позирининг хотини, ўттиз олти ёшлардаги хушрўйгина фламанд жувон бу хатларни эгасига етказишни ваъда қилганди. Бироқ аёл шундай чиройли йиғитчани отиб ташлавларини сира истамас ва унинг яхши пул тўлаётганини ҳам ёдида сақлар эди. Шу боисдан у Фабриционинг барча хатларини ҳеч кимга бермай, печкага ташларди. Кечкурунлари эса аёл маҳбуснинг ёнига кирар ва ҳамдардлик билан йиғитчаниннг ҳасратларини эшитиб ўтирарди. Эрига у болакайнинг пули кўн эканлигини айтган эди, қамоқхонаниннг ўз ишига лухта позир хотинига батамом эрк бериб қўйди. Аёл эрининг бундай мурувватида фойдаланиб, Фабриционинг бир печатилла пулини қоқиб олди,— котиб қахрамонимизининг фақат отларинигина тортиб олганди, жандармерия офицери эса унинг ҳеч нимасига тегмаганди. Июнь кунларининг бирида Фабрицио тахминап пешин чоғи узоқда тўпларнинг қаттиқ гумбураётганини эшитиб қолди. «Хайрият-е! Бошланди!» Бетоқатликдан Фабриционинг юраги гушуллаб ура бошлади. Кўчадан ҳам кучли гобур-губур эшитилиб турарди,— чиндан ҳам қўшинларнинг катта юриши бошланган бўлиб, Б... шаҳарчаси орқали учта дивизия ўтмоқда эди. Кечкурун соат ўн бирларда позирнинг хотини Фабрицио билан ҳасратлангани келган эди, йиғит уни ҳар қачондагидан кўпроқ илтифот билан кутиб олди-да, сўнгра аёлнинг қўлларидан тутиб деди:

— Ўтивамаң, бу ердан чиқиб кетишимга ёрдам беринг. Худо халлоқ, жанг тугаган заҳоти қамоқхонага қайтиб келмаң.

— Қўйсанг-чи қуруқ гапни! Хўп, кўнсам *мойламанг* борми?

Фабрицио ташвишга тушиб қолди, у мойлама нималигини тушулмаган эди. Позирнинг хотини унинг безовталанганини сезиб, бояқшининг ҳамёни қурибди, деган хаёлга борди-да, аввалига сў-

рамоқчи бўлган олтин наполеондорлар ўрнига фақат франклар тўғрисида гапира бошлади.

— Қулоқ сол, — деди аёл. — Агар менга юз франк пул берсанг, мен икки жуфт наполеондор билан бугун тунда соқчиларни алмаштиргани келадиган капралнинг томоғини мойлайман, шунда у сенинг қочганингни кўрса ҳам ўзини кўрмаганга олади. Агар полки эртага йўлга тушса рози бўлиши турган гап.

Шу йўсинда улар бир битимга келишди. Аёл ҳатто Фабрициони ўз ётоғига яшириб қўйишни таклиф қилди, зеро эрталаб у ердан қочиб кетиш осонроқ бўларди.

Эрталаб азонда, ҳали тонг отмасданоқ жуда ҳам меҳри товлаиб кетган аёл Фабрициого қараб:

— Жонгинам, бунақа расво иш учун ҳали анча ёшлик қиласан. Гапимга хўп дегип-да, бу ниятингдан қайг! — деди.

— Нега эпти?! — қатъий эътироз билдирди Фабрицио. — Ватанин ҳимоя қилиш жињоятми ахир?

— Бас қил сафсатами! Ҳаётингни мен сақлаб қолганим ҳеч қачон эсингдан чиқмасин. Қалланг кетувди, отиб танилашлари турган гап эди. Лекин тилиннга аҳтиёт бўл, бирортасига оғзингдан гуллаб қўйма-я, йўқса, нақ сени деб эрим иккаламизни ишдан ҳайлаб юборишлари мумкин. Кейин, биласанми, ўзингнинг гўё барометр-фуруш тужжорнинг кийимини кийиб олган миламлик дворян эканлигинг ҳақидаги анави бемаъни чўнчақли йиғиштир, худо ҳақи жуда аҳмоқона эшитиларкан. Хўш, энди гапларимни яхшилаб уқиб ол. Ҳозир сенга кеча қамоқхонамизда ўлган бир гусарнинг кийим-бошларини бераман. Иложи борича камроқ гапиришга ҳаракат қил, агар биронта вахмистрми ёки офицер ҳадеб қаёқдан келиб қолганингни сўраб сурштираверсаю жавоб бермасликнинг иложи қолмаса — касал бўлиб бир деҳқоннинг уйида ётган эдим, ўша деҳқон йўл четидаги зовурда безгакнинг зўридан титраб-қақшаб ётганимни кўрибди-да, раҳми келиб, уйга олиб кетибди, деб айтгил. Шундаям гапинга ишонишмаса, полкимни ортидан қувиб кетяшман деб қўшимча қил. Лекин сени барибир қамоққа олишлари мумкин, чупки талаффузинг французча эмас, шунда ўзим аслида Пьемонтликман, армияга рекрут сафарбарлиги бўйича олинганман, зеро бултур Францияда қолиб кетгандим, деб баҳона қил, хуллас, яна бирор гап ўйлаб топ.

Ўттиз уч кун қамоқхонада даргазаб бўлиб ўтирган Фабрицио бошига тушган барча машамаларнинг сабабини энди тушунди. Уни жосус деб ўйлашибди! У ўша тонг чоғи жуда меҳрибон бўлиб кетган нозирага бошидан кечирганларини сўзлашга киришаркан, игна билан гусарнинг Фабрициого каттароқ келган кийим-бошининг чокларини ичига олиб тикаётганида унга бутун тарихини тушунарли қилиб айтиб берди. Нозира йиғитчанинг ҳикоясини ҳайрат билан тинглар экан, қисқа муддат бўлса-да, унинг гапларига ишониб қолди, — шу тобда Фабрицио жуда ҳам софдил кўринар, кейин гусарлик мундири йиғитга яхши ярашганди.

— Хўп, ҳамонки шунчалик жанг қилгнинг келиб қолган экан, —

деди нозира Фабриционинг самимийлигига деярли ишонч ҳосил қилиб,— Парижда бирон полкка хизматга кириш керак эди. Биронга вахмистрни қовоқхонада меҳмон қилсанг, бас, у ҳамма ишларингни тўғрилаб беради.

Аёл Фабрициого келажакда ўзини қандай тутиш тўғрисида кўплаб фойдали маслаҳатлар берди ва ниҳоят тонг ёриша бошлагач, ҳеч қачон ва ҳеч қандай вазиятда менинг номимни тилга олмайсан, дея минг марта қасам ичдириб, охири кўчага чиқариб юборди.

Гусар қиличини қўлтигига қистириб, тетик қадам ташлаганича бу кичкина шаҳарчани тарк этган заҳоти Фабриционинг дилига гўлгула тушди. «Мана энди,— дея ўйларди у,— мен эғнимда мундир ва чўнтагимда қамоқхонада ўлган қандайдир гусарнинг сафар гувоҳномаси билан кетгиман. Айтишларига қараганда, уни битта сигир билан бир печа қумуш пичоқ-қошиқларни ўғирлагани учун қамашган экан. Гарчи ўзим истамаган ва олдиндан билмаган бўлсам-да, айтиш мумкинки, унинг аянчи аҳволига меросхўр бўлиб қолдим. Демак, қамоқхонадан эҳтиёт бўлмоқ керак!.. Бу яхшилик аломати эмас. Қамоқхоналарда узоқ азоб чекишимга тўғри келадими шекли».

Фабрицио халоскор нозира билан хайрланганига бир соат ўтмасданоқ ёмғир ёга бошлади. Ёмғир шундай қаттиқ ёғардики, зўраки гусар оёғидаги қатта қўнол этигини лойдан араш сугуриб қадим ташларди. Бир маҳал Фабрицио қирчанғи от миниб келаётган бир деҳқонга дуч келиб қолди. У деҳқондан ўша қирчанғини сотиб олди. Отни харид қилар экан, деҳқонга ишятини имоининг ра билан тушунтирди, зеро нозира унга хоржий талаффузни иложи борича камроқ гапиришга маслаҳат берганини яхши эсларди.

Ўша куни армия Линья ёнидаги жангда ғалаба қозониб, жадал Брюссель томон бормоқда эди. Бу воқеа Ветерлоо жангидан хиёл олдин бўлганди. Фабрицио пешинга яқин, шаррос ёғаётган ёмғирда ивиб борар экан, тўнларнинг гумбур-гумбурини эшитиб қолди. Қувониб кетганидан у ноҳақ тутқин қилинган ўша узоқ дақиқаларда умидсизликка тушиб чеккан азобларини бир зумда унутиб юборди. У тун алламаҳалгача йўл юрди-да, кейин энди ақли кириб қолгани учун йўлдан анча четроқдаги бир деҳқон уйида тунаб кетишга қарор қилди. Уй эгаси аввалига бор буд-шудимни тортиб олинди, дея зорланиб турди. Аммо Фабрицио бир эюк пул берган эди, уйда дарров сули ҳам топила қолди. «Отим қирчанғи албатта,— дея ўйларди Фабрицио,— лекин биронга котиб унга кўз олайтириши ҳам мумкин». Шундан сўнг у отхонанинг ўзида, охур ёнида ухлашга қарор қилди. Эртаси куни, тонг отишига бир соат қолганида Фабрицио йўлга тушиб бўлганди. У отини силаб-сийпаб, мулоим шапатилганича охири жониворни йўртишга мажбур қилди. Эрталаб соат бешларга яқин у тўнларнинг гумбур-гумбурини эшитди: Ватерлоо жанги* бошланмоқда эди.

Учинчи боб

Кўп ўтмай Фабрицио маркитант¹ аёлларга дуч келиб қолди. Б... шаҳарчасидаги қамоқхона нозирасига нисбатан қалбидаги чуқур миннатдорлик туйғуси қаҳрамонимизни улар билан сўзлашмоққа ундади: у аёлларнинг биридан гўё ўзи хизмат қиладиган тўртинчи гусарлар полкини қаердан қидирган кераклигини сўради.

— У ёққа пошилмаганинг маъқул, жонгинам!— дея жавоб қайтарди маркитант аёл Фабриционинг оппоқ юзи ва катта-катта чиройли кўзларига мафтун бўлиб қарар экан.— Бугун қаттиқ жанг бўлади, сенинг қўлларинг нозиккина экан,— қиличбозлик қилишга йўл бўлсин сенга! Милтигинг бўлгандайям бир нави эди, бошқалардан қолишмай пақиллатиб отаверардинг.

Аёлнинг бу маслаҳати Фабрициога ёқмай, у отига қамчи босди, ammo қирчанғисини қанчалик ниқталамасин, маркитант аёлниг аравасини қувиб ўтолмади. Ўқтин-ўқтин тўпларнинг гумбураши яқиндан эшитилаётгандек туюлар, шунда маркитант аёл билан Фабрицио бир-бирларининг гапларини эшитолмай қолишарди. Бутун қалбини бахтиёрлик туйғуси қамраб олган ва руҳланиб кетган Фабриционинг яна аёл билан гаплашгиси келиб қолди. У аёлниг ҳар бир сўзидан кейин ўзини янада бахтлироқ ҳис этарди. Бу аёл Фабрициога шу қадар меҳрибон кўриндики, қаҳрамонимиз унга ўзининг қамоқхонадан қочиши ва ҳақиқий исмидан бўлак бутун тарихини гапириб берди. Маркитант аёл бу барно солдат йигитчанинг ҳикоясидан ҳеч нимани тушунолмади гаранг эди.

— Ҳа, энди тушундим!— дея хитоб қилди у ниҳоят таптанабор киефада.— Сиз — ёшгина буржуасиз ва ҳонаҳой тўртинчи гусарлар полкидаги биронта капитаннинг хотинига ошиқ бўлиб қолгансиз. Маъшугангиз сизга мундир совға қилган, сиз уни кийиб олиб маҳбубангиз ортидан қувиб кетяпсиз. Худо халлоқ, сиз ҳеч қачон солдат бўлмагансиз! Лекин довжорак йигитсиз, полкингиз жангга кириб кетгани учун қўрқоқлик қилиб ўтирмай, жангга қатнашмоқчисиз.

Фабрицио аёлниг гапларини инкор этиб ўтирмади, зеро, фақат шу йўсинидагина ақллироқ маслаҳат эшитиши мумкин эди. «Мен французларнинг одатларини мутлақо билмайман,— дея ўйларди у,— агар биронта одам йўл-йўриқ кўрсатмаса, худо сақласину яна қамоққа тушиб қолишим, буниг устига яна отимни ўғирлаб кетишлари мумкин».

— Биринчидан, жонгинам,— деди маркитант аёл борган сайин унга меҳри товланиб,— биринчидан, менга ростини айт, ёшинг ҳали йигирма бирга чиқмаган,— кўпи билан ўн етти ёшда бўлсанг керак.

Аёл тўғри топган эди, Фабрицио буни бажонудил тан олди.

¹ Илгари вақтларда қўшин ортидан юриб, озиқ-овқат моллари савдоси билан шуғулланувчи савдогар (*гарж*).

— Хўн, демак, сен ҳали рекрут ҳам эмассан ва ўша капитан хонимнинг шаҳло кўзлари дебгина ўқлар тагига бориб, жангга кирмоқчисан. Ҳин урсин, ўша хонимнинг бало экан! Менга қара, агар у сенга совға қилган олтин *муллажиришдан* озгина қолган бўлса, аввало бошқа от сотиб олининг керак. Тўпларнинг гумбурлаши яқинроқдан эшитилган заҳоти тагингдаги қирчағининг қулогини чимиришини кўрясанми, бу деҳқоннинг оти, шуни деб, олдинги маррага ўтганинг ҳамон сени ўлдиришади. Тўхта, хув анави бутазор тенасидаги оқин тутуни кўрясанми? Ўша ерда милтиқлардан ўқ узишанти. Энди тайёргарлигингни кўриб қўй: атрофингда ўқлар виз-виз уча бошлаганда сичқоннинг иши минг танга бўлиб кетади ҳали сенга! Шунинг учун ҳозир, вақт-ганиматда бирон нарса тамадди қилиб ол.

Фабрицио маркитант аёлнинг маслаҳатига кириб, қанча керак бўлса шуңча олинг, дея унга бир тилла танга узатди.

— Қўй-е! Қараб туриб, одамнинг раҳми келиб кетяпти сенга! — хитоб қилди маркитант аёл. — Тентак! Пул сарфлашнинг билмас экансан. Бир адабингни бериб қўйиш керак ўзи. Ҳозир тилла тангангни ҳамёнимга соламан-да, Жононга қамчи босаман. У бир йўртиб кетса борми... Шу қирчағинг билан етиб бўпсан бизга! Агар ҳозир олиб кетсам, унда нима қиласан, тентаквой! Эсингда бўлсин, тўплар гумбурлаб турган пайғда бировга олтин кўрсатиб бўлмайди. Ма, қайтимингни ол, ўн саккиз франку эллик сантим. Бу попуштанг ўттиз су туради қолос. Олгарни эса бу ерда кўп ўтмай истаганингда сотиб олининг мумкин. Яхши от учун ўн франк берсанг бўлади, лекин афсонавий дулдул бўлган тақдирдаям йигирма франкдан ортиқ сариқ чақа ҳам берма.

Фабрицио попушга қилиб бўлган ҳам эдики, жағи жағига тегмай ганираётган маркитант аёлининг сўзини баптоюқ аравасини шудгор орқали йўлга ҳайдаб чиққан аллақандай хотиннинг қичқириги бўлиб қўйди.

— Ҳой, Марго! Ҳой, эшитясанми?! — дея қичқиради у. — Унг томонга бур. Сенинг олтинчи сгерлар полкинг ўша ерда турибди.

— Хўш, энди, дўстгинам, сен билан хайрлашганимиз керак, — деди маркитант аёл қаҳрамонимизга қараб. — Тўғриси айтсам, сенга ачиниш кетяпман. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, менга жуда ёқиб қолдинг! Ғирт содда экансан, истаган одам лақиллатиб кетиши мумкин сени! Ундан кўра, яхшиси мен билан Олтинчи сгерлар полкига юра қол.

— Соддалигини ўзим ҳам тушунаман, — дея жавоб қилди Фабрицио, — лекин жанг қилгим бор, шунинг учун ҳам хув ўша оқин тутун кўтарилаётган жойга бормоқчиман.

— Минган отинг қулоқ чимиришини бир қара. Жанггоҳда олиб борганинг ҳамон, отинг рамақижонлигига қарамай уни тутиб туролмайсан, дуч келган томонга тирақайлаб қолади. Ганимга ишонэвер. Яхшиси, мана бундай қил: олдинги сафга етиб борган заҳотинг отдан тушгин-да, ердан биронта милтиқ билан ўқдон олгач

солдатларнинг ёнига туриб, улар нима қилишса, такрорлайвер. Э, худойим-ей! Ҳойнаҳой патрон пилтасини тишлаб узишшим билмасанг керак!

Фабрицио бу гапдан қаттиқ ранжиди-ю, лекин янги дугонасининг гапи тўғрилигига иқрор бўлди.

— Бояқишгина-ей! Сени дарров ўлдиришлари турган гап. Ўлдиришади деяпман! Бунинг сизра қийин жойи йўқ ахир! Йўқ, сен албатта мен билан кетишинг керак,— деди яна маркитант аёл амрона оҳангда.

— Жанг қилгим келяпти-ку ахир!

— Ким сени жанг қилмайсан деяпти! Зўр жанг қиласан ҳали! Олтинчи егерлар полкининг солдатлари абиқир йигитлар, ҳозир бўлса ҳаммага иш етиб ортади.

— Ўша полкингизни тез топамизми?

— Нарн борса, чорак соатдан кейин ўша ерда бўламиз.

«Ҳамонки шу ажойиб аёл мени тавсия қилар экан,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио,— мутлақо ҳеч нимани билмаслигим тўғрилиги мени жосус деб ўйлашмайди, кейин жангда қатнашим мумкин бўлади». Шу пайт тўпларнинг гумбур-гумбури кучайиб, милтиқларнинг пақиллаши тезлашиб кетди. «Худди чиқиллатиб тасбеҳ ўгиришаётганга ўхшайди-я»,— ўйлади Фабрицио.

— Ана милтиқларнинг отинмаси ҳам эшитилиб қолди,— деди маркитант аёл гўё жанг ола-тасирини эшитибоқ руҳи кўтарилгандек бўлган отига қамчи босиб.

Маркитант аёл ўнг томонга, майсазорлар оралаб кетган қишлоқ йўлига бурилди, бу йўл тизза бўйи лой экан, арава сал бўлмаса тикчилик қолай деди, Фабрицио гилдиракларни итариб борарди. Унинг оти икки марта йиқилиб тушди. Тез орада кўлмак ва лойгарчилик камайди-ю, бироқ йўл ўтзор ичида илонизи бўлиб чўзилган сўқмоққа айланди. Фабрицио бу сўқмоқдан беш юз қадамча йўл юриб улгурмасданоқ оти бирдан таққа тўхтаб қолди: сўқмоққа кўндаланг ҳолда бир жасад чўзилиб ётарди. Фабрицио билан от шундан чўчиб кетишганди чоғи.

Фабриционинг олпоқ юзи сезиларли даражада кўккимтир тусга кирди. Маркитант аёл жасадга назар ташладую, гўё ўзи билан ўзи гаплашгандек: «Бизнинг дивизиядан эмас»,— деб қўяркан, бошини кўтариб, Фабрициога қаради-да, хохолаб кулиб юборди.

— Ха-ха-ха! Қалай болакай? Зўр ўйинчоқ эканми?— сўради кейин у қичқириб.

Фабрицио даҳшатдан қотиб қолган эди. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ уни мурданинг ифлос яланг оёқлари ҳайратга солганди. Бечоранинг бошмоқларини ҳам, қонга беланган йиртиқ иштонидап бўлак барча кийимларини ҳам ечиб олишибди.

— Туш отдан!— деди маркитант аёл.— Бор ёнига, сен кўникишинг керак... Қара-я!— дея китоб қилди у.— Нақ бошига тегибди!

Чиндан ҳам ўқ бечоранинг бурни ёнидан кириб, башарзсининг

абжағини чиқарганича сўл чаккасидаи тешиб чиққанди. Мурданинг соғ қолган кўзи бақрайиб турарди.

— Хўш, нега анграйиб турибсан! Туш отдан!— такрорлади маркитант аёл.— Қани, дўстгинам, унинг олдига боргин-да, қўлини қисиб саломлаш! Балким, у сенига жавоб қилар.

Жирканчдан Фабриционинг кўнгли беҳузур бўлиб кетди, бироқ у эгардан дадил сакраб тушди-да, мурданинг тепасига бориб, унинг қўлидан тутди ва қаттиқ силкита-силкита кафтини қисиб қўйди. Бироқ, кейин гўё қотиб қолгандек серрайиб тураверди, унинг от мишишга мадори қолмаганди. Фабрициони айниқса мурданинг бақрайиб турган очиқ кўзи даҳшатга солганди.

«Маркитант аёл мени кўрқоқ экан деб ўйлайди»,— алам билан дилидан ўтказди у. Шу тобда Фабрицио бир қадам юрса, йиқилиб тушишини ҳис этар ва шунинг учун ҳам серрайганича қимир этмай турарди. Йигит учун бу даҳшатли дақиқа бўлди, чиндан ҳам ҳозир унинг ҳушидан кетиб йиқилиши ҳеч гап эмасди. Маркитант аёл буни сезди-да, аравасидан сакраб тушиб чурқ ҳам этмай, унга бир стакан ароқ узатди, Фабрицио ароқни бир кўтаришда смириб ичди-да, шундан сўнг отига мишиб, илдаммай йўлга тушди. Маркитант аёл унга ора-сира кўз қирини ташлаб борарди.

— Жангга эртага кирасан, дўстгинам,— деди аёл ниҳоят,— бугунчалик ёнимда юр. Ўзинг кўриб турибсан, ҳали солдатликни ўрганмоғинг керак.

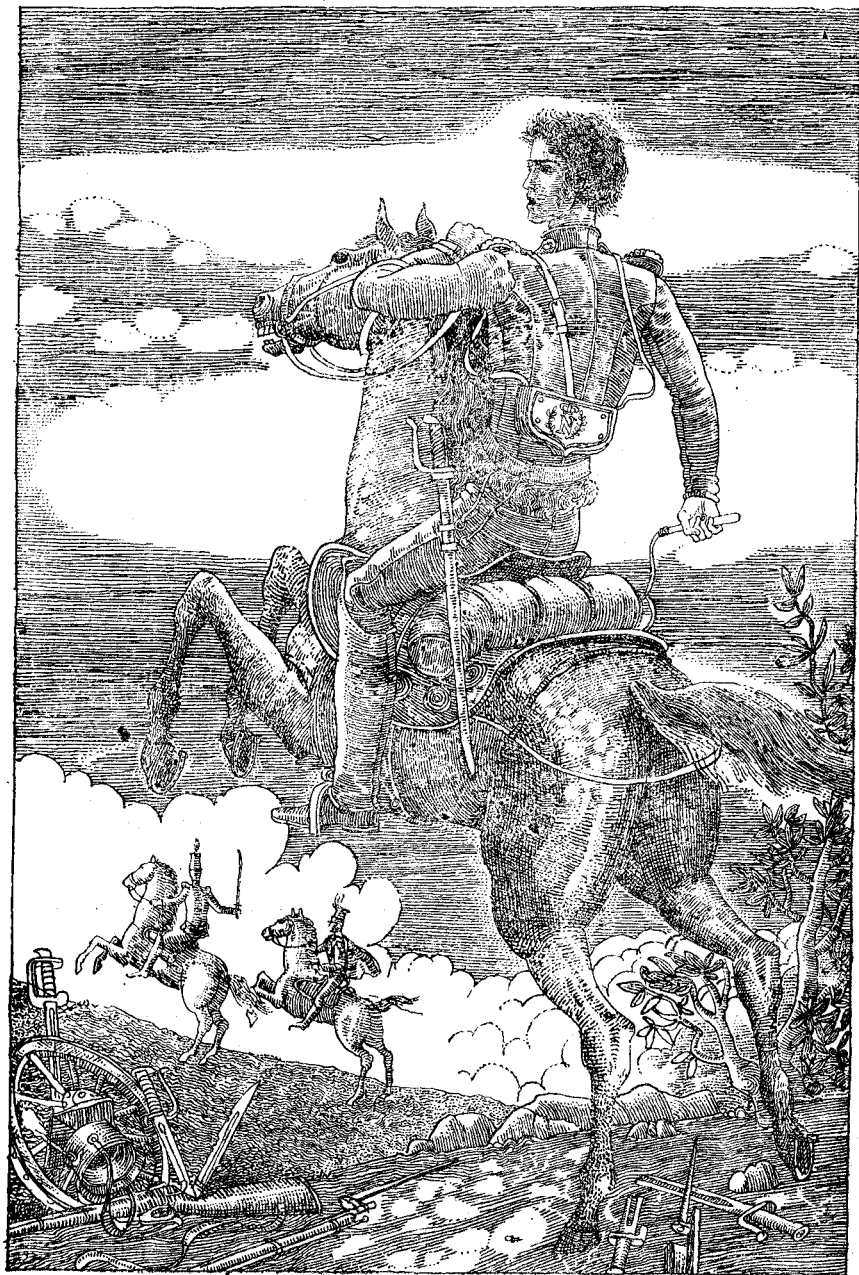
— Аксинча, мен ҳозироқ жанг қилишни истайман!— дея хитоб қилди қаҳрамонимиз. Йигитнинг ҳозирги жаҳл аралаш гапириши маркитант аёлга яхши аломат бўлиб кўринди.

Тўшларнинг гумбураши кучая-кучая борган сайин яқинлашиб келаётгандек туюлди. Тўшлар тўхтовсиз ўқ узаётгани боисдан овози чўзиқ наърадек эшитилар ва бу узоқ шарнаранинг шовуллаши янглиқ муттасил гулдураш орасида милтиқларнинг пақиллаши қулоққа аниқ чалинарди.

Худди шу пайт улар кичкина бир бутазорга кириб боришди. Маркитант аёл рўпараларидан гўрт нафар француз солдати югуриб келишадганини кўриб қолди: у аравасидан сакраб тушди-да, йўлдан йигирма қадамча нарига югуриб бориб, қазиб олинган тўн-гак ўрнига яширишди. «Кўрқоқманми, доворакманми — мана энди кўрамиз»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио. У маркитант аёл ташлаб қочган арава ёнида тўхтаб, қиличини қанидан суғурди. Солдатлар йигитга мутлақо эътибор бермай бутазор четидан, йўлнинг сўл томонида югуриб кетишди.

— Ўзимизникилар экан,— деди хотиржамлик билан маркитант аёл ҳансираганича араваси ёнига югуриб келиб.— Агар тагингдаги отинг чопа олганида: «Қани бутазорнинг охиригача от қўйиб боргин-да, ўша ўтлоқда кимлар борлигини билиб кел»,— деган бўлардим.

Фабрицио яна илтимос қилишларини кутиб ўтирмай, теракдан битга новда синдириб олди-да, унинг япроқларини сидириб ташлаб, кучи борича қирчанғисини савалай бошлади. От аввалига чопа

бошлади, ammo кўп ўтмаёқ яна эрвинбгина лўкиллашга ўтди. Маркитант аёл отига қамчи босиб, орқадап олиб кетди.

— Ҳой, тўхта, тўхтасанг-чи! — дея қичқирарди у Фабрициога.

Кўп ўтмай икковлон бутазордап чиқиб, ўтлоқ четида тўхтади. Ҳаммаёқни дахшатли гумбур-гумбуру ола-тасир тутиб кетганди: тўп ва милтиқлар ҳар тарафдан — ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам, орқа тарафдан ҳам тинмай ўқ узаётганди. Фабрицио билан аёл ҳозиргина тарк этинган бутазор ўтлоққа қараганда, тахминан икки одам бўйи баланд тепаликка жойлашган экан. Шу боисдан уларга йироқда бўлаётган жангнинг бир четигина кўришиб турарди, лекин бутазор ёнидаги ўтлоқнинг ўзида ҳеч ким йўқ эди. Минг қадмча нарида ўтлоқни зич толларнинг узун қатори кесиб ўтганди, толлар узра осмонга оқиш тутун ўрлар, бу тутун гоҳо қуюндек айлана бошларди.

— Эҳ, полкимизнинг қаердалигини билганимда эди, — деди надоматли оҳангда маркитант аёл. — Тўғри, ўтлоқдан бориб бўлмайдди. Ҳа, дароқе, — деди у сўнгра Фабрициога, — душман билан дуч келиб қолсанг, унга қилич тикавер, чопаман деб овора бўлма.

Лекин шу пайт маркитант аёл бояги тўрт пафар солдатни кўриб қолди. Солдатлар йўлнинг сўл томонидаги ўрмондан чиқиб келишаётганди. Солдатлардан бири от миниб олганди.

— Мана сенга от ҳам топилди, — деди аёл Фабрициога. — Ҳой, бу ёққа кел! Ҳой, сенга айтилман! — дея қичқирди у от миниб олган солдатга. — Ма, бир стакан ароқ отиб ол.

Солдатлар арава томон бурилишти.

— Олтинчи егерлар полки қаерда? — сўради қичқириб маркитант аёл.

— Бу ердан узоқда эмас. Беш минутда етиб оласан, дарахтлар ёқалаб оқаётган ҳув анави капал олдида жаанг қилишяпти. Худди ўша ерда ҳозир полковник Маконни ўлдирипти.

— Менга қара, отингни беш франкка сотмайсанми?

— Беш франкка дейсанми? Йўда ҳазилкаш экансан-ку, онахон. Ахир бу офицернинг оти-я! Чорак соатдан кейин беш тиллага сотишим мумкин.

— Қани, менга бир тилла бер-чи, — дея шивирлади маркитант аёл Фабриционинг қулоғига; сўнгра отлиқ солдатнинг ёнига югуриб бериб буюрди:

— Қани, туш эгардан! Тезроқ! Мана сенга бир тилла.

Солдат эгардан тушди. Фабрицио қувониб шартта отга минганди, маркитант аёл қирчангининг эгарига боғлаб қўйилган шивелни ечиб ола бошлади.

— Қани, ёрдам бериб юборларинг-чи! — дея қичқирди у солдатларга қараб. — Нега анқаясанлар? Аёл киши ишлаяпти-ю, қараб турганларини-чи...

Устига бегона одам минганини сезган от олдинги оёқларини кўтариб депсина бошлади. Фабрицио гарчи яхши чавандоз бўлса-да, отнинг араанг ҳоврини босди.

— Яхши аргумоққа ўхшайди,— деди маркитант аёл.— Оғир юк кўтармаган-да, асовлик қиляпти.

— Генералнинг оти!— дея хитоб қилди отни сотган солдат.— Бунақа тулпорнинг баҳоси йигирма тилла, ўшайам камлик қилади.

— Мана сенга йигирма франк,— деди Фабрицио ҳақиқий тулпорга минганидан боши осмонга етиб.

Шу пайт замбаракдан узилган ўқ бир текисда саф тортган тоғларга келиб урилди. Фабрицио худди ўроқнинг бир силтови билан қирқиб ташлангандек, майда новдаларнинг ҳар тарафга учишини ҳайрат билан томоша қила бошлади.

— Ўхў, тўп бизга яқинлаштириб ўқ узяпти-ку,— деди солдат Фабриционинг қўлидан йигирма франкни ола туриб.

Кундуз соат иккилар эди. Фабрицио ҳозирги ғаройиб манзарани завқ билан кузатар экан, кутилмаганда у тўхтаган кеш ўтлоқнинг бурчагидан бир неча генерал, уларнинг ортидан эса йигирма чоғли гусарлардан иборат бир талай суворийлар елиб ўтишди, Фабриционинг оти кишнаб юборди-да, уч марта олдинги оёқларини қўтариб денсинди ва бошини кескин-кескин силкитганича таранг жилвони силтай бошлади. «Майли, билганини қилсин!» — дея ҳаёлидан ўтказди Фабрицио.

Ўз ҳолига қўйиб берилган от олдинга йнтилиб, генералларни кузатиб бораётган эскорт¹ га етиб олди. Фабрицио олдинда зар уқа тақилган тўртта учбурчак шляпани кўрди. Чорак соатдан сўнг у ёнида от қўйиб бораётган гусарларнинг уч-тўрт оғиз сўзидан генералларнинг бири машҳур маршал Ней эканлигини тушуинди. Фабрицио бениҳоя қувониб кетди, бироқ у тўрт генералдан қайси бири маршал Ней эканлигини биллолмай гаранг эди: йигит ҳозир буни билиб олиш учун ҳеч нимани аямаган бўларди-ю, аммо сўзлаши мумкин эмаслигини эслаб қолди. Эскорт кечаги жаладан кейин сув тўлган зовурни кечиб ўтиш учун тўхтади, икки четига дарахт ўтқазилган бу зовур боя Фабрицио от харид қилган ўтлоқнинг сўл четига жойлашган эди. Деярли барча гусарлар эгардан тушишди. Зовурнинг қирғоғи анча тик бўлиб, чети жуда сирпанчиқ эди. Сув ўтлоқ сатҳидан бир ярим қулоч пастроқдан оқарди. Қувончининг зўридан ҳамма нарсани унутиб қўйган Фабрицио шу топда отидан ҳам кўра кўпроқ генерал Ней тўғрисида, шон-наҳрат ҳақида ўйлаб турган эди, қизишиб кетган оти шалоп этиб зовурга сакради-ю, баланд соҳилга сув сакради. Генераллардан бирининг ҳаммаёғи ҳўл бўлиб кетди. Шунда генерал баланд овозда сўкинди:

— Хаҳ, иблис! Лаънати махлуқ!

Фабрицио бундай ҳақоратдан қаттиқ ранжиди. «Уни дуэлга чақирши мумкинмикин?» дея ўйларди йигит. У ўзининг унчалик бесўнақай эмаслигини кўрсатиб қўйиш ниятида, отдан тушмай туриб, нариги қирғоққа чиқиб олишга аҳд қилди; бироқ қирғоқ жуда тик, баландлиги бир одам бўйи келарди. Ҳозирги аҳдидан воз

¹ Эскорт — соқчилар отряди (тарж.).

гечишга тўғри келди. Шундан сўнг Фабрицио отипи нақ тумшуга барабар сув ичида бир оз ҳайдаб борди-да, пиҳоят, чамаси, мол суғориш учун хизмат қиладиган бир жойни топти ва нишаб қирғоқдан осонгина юқори кўтарилиб, капалнинг нариги томонидаги далага чиқиб олди. У бутун эскорт ичида биринчи бўлиб нариги қирғоққа ўтди ва мағрур бир қиёфада соҳил бўйлаб отини йўрттириб кетди, гусарлар эса қанча тармашинмасин нариги соҳилга чиқолмай қийналардилар, зеро кўп жойларда сувнинг чуқурлиги бир одам бўйи келиб қоларди. Икки-уч от ҳаммаёққа сув сачратиб, сузишга ҳаракат қиларди. Вахмистр ўзини ҳарбийча тутта билмайдиган анави тирранча тўғри йўл топганини кўриб қолди.

— Ҳой, йигитлар, орқага! Чап томонга юринглар, ўша ерда чиқадиган жой бор экан!— дея қичқирди у.

Бирин-кетин ҳамма нариги соҳилга ўтиб олди.

Отида далага кириб борган Фабрицио у ерда генералларни ёлғиз ўзларини кўрди. Эскорт орқароқда қолиб кетган, тўшларнинг гумбурлаши дақиқа сайин кучаяётганга ўхшарди; Фабрицио гарчи боя ҳаммаёғига сув сачратиб юборган генерал қулогига бақираётган бўлса-да, унинг овозини аранг эшитди:

— Бу отни қасрдан олдинг?

Фабрицио қаттиқ довдираб қолгани учун итальян тилида жавоб бериб юборди:

— L' ho comprato rosa fa (Уни ҳозиргина сотиб олдим).

— Нима дединг? Эшитмаяпман!— қичқирди генерал.

Аммо шу пайт гумбур-гумбур чунонам кучайиб кетдики, Фабрицио жавоб беролмай қолди. Очиги, шу тобда қахрамонимиз сира ҳам қахрамонга ўхшамасди. Бироқ ҳозир унинг учун қўрқув иккинчи даражали нарсага айланган, энг ёмони тўшлар гумбур-гумбурдан қулоқлари қаттиқ оғриётган эди. Эскортдаги гусарлар отларига қамчи босишди, улар шундоққина канал ёнидан бошланган ва ҳаммаёқда жасадлар чўзилиб ётган шудгордап елиб боришарди.

— Қизил мундирлар! Қизил мундирлар!— дея подон қичқирди эскорт гусарлари.

Аввалига Фабрицио ҳеч нимани тушунмади, бироқ охири деярли барча мурдаларнинг эғнида қизил мундир борлигини пайқаб қолди. Шу пайт у ногоҳ бу шўрпешона «қизил мундирлар»нинг аксари ҳали тирик эканлигини кўрди-ю, даҳшатдан сесканиб тушди, улар, чамаси, ёрдам сўраб бақирдишарди, бироқ ярадорларга ёрдам бериш учун ҳеч ким тўхтамади. Табиатан раҳмдил қахрамонимиз оти билан қизил мундирлиларнинг биронтасини босиб кетмаслик пайида бўлиб борарди. Эскорт тўхтади. Ҳозирги ҳарбий вазифасига керакча эътибор бермай қўйган Фабрицио қандайдир бебахт ярадорга тикилганича ҳамон от қўйиб борарди.

— Ҳей тирранча, тўхта!— дея қичқирди унга вахмистр.

Оти жилловини тортиб, ўғирилган Фабрицио генераллардан ўнроқда йигирма қадамча олдинга ўтиб кетганини кўрди. Генераллар дурбишларини кўзларига тутиб, худди шу томонга қараётган-

дилар. Фабрицио эскортнинг охиридаги жойига туриш учун отининг бошини орқага бурар экан, энг семиз генерал ёнидаги бошқа генерал томон ўгирилиб, қаттиқ койиган оҳангда амрона нимадир деяётганини кўриб қолди. У асли синчков эди, шунинг учун қадрдони бўлиб қолган қамоқхона позирасининг унар-унмасга гани-раверма, деганига қарамай, моҳирлик билан қисқагина, тўғри ва сип-силлиқ французча ибора тузиб, гусарларнинг бирига мурожаат қилди:

— Ёнидагига *дакки бераётган* анави генерал ким?

— Ана холос! Маршал-ку у!

— Қайси маршал?

— Маршал Ней, овсар! Нима, ойдан тулганмисан?

Табиатан жиззак Фабрицио бу ҳақоратдан хафа бўлишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмади: у болаларча бир завқ билан кўзларини катта-катта очганича довиюралар довиюраги — машҳур «Москва князига» тикилиб турарди.

Бирдан ҳамма отига қамчи босиб, елиб кетди. Бир неча дақиқадан сўнг Фабрицио ўзидан йигирма қадамча олдиндаги шудгор қилинган ер гаройиб бир тарзда қимирлаб турганини кўриб қолди. Шудгорнинг жўяклари сувга тўлган бўлиб, уватнинг тепасидаги қоп-қора хўл кесаклар негадир осмонга сакраб учарди. Фабрицио бу гаройиб манзарага бир қараб кўйгач, яна маршалнинг шуҳрати тўғрисида ўйлай бошлади. Орқа томонда кимдир қичқириб юборди: тўп ўқидан ажали етган икки гусар гурс этиб ерга кулашди. Фабрицио ўгирилиб орқасига қараганида, эскортдан йигирма қадам илгарилаб кетганди. Ҳаммасидан ҳам шудгорда қонга беланиб, ичаклари оёғига ўралашганича типирчилаб ётган отни кўриш даҳшатли эди: жонивор нуқул ўрнидан туриб, бошқа отлар кетидан йўртиб кетишга ҳаракат қиларди. Қон лой устида тирқи-рак оқмоқда эди.

«Эҳ, ниҳоят менга ҳам ўт очиняпти! — дея ўйлади Фабрицио. — Жангда қатнашяпман! — такрорларди у мамнуният билан. — Энди чинакам ҳарбийман».

Бу пайтда эскорт олга елиб борар экан, қаҳрамонимиз тўп ўқларининг портлашидан ҳаммаёққа кесаклар учаётганини тушуниб қолди. Лекин тўп ўқлари учиб келаётган томонга қанча тикилиб қарамасин, у томонда фақат оқ тутунни кўрарди, — батарея анча узокда, олис масофадан туриб ўқ узмоқда эди, — замбараларнинг муттасил гумбур-гумбурлари аралаш у яқингинада милтиқларнинг пақиллаётганини ҳам эшитаётгандек бўларди. Хуллас Фабрицио ҳеч нимани тушунувмай қолганди.

Шу пайт генераллар билан эскорт шудгордан тахминан бир одам бўйи пастликдаги қия чўзилган ва устига сув тўлиб қолган торгина йўлга тушишди.

Маршал отини тўхтатди-да, яна дурбинни кўзига тутди. Бу гал Фабрицио уни яхшилаб кўриб олди. Маршалнинг сочлари оқиш-тоб, яноқдор кенг юзлари қип-қизил экан. «Бизнинг Италияда бунақа юзлилар йўқ, — дея ўйларди Фабрицио. — Мана, масалан,

менинг рангим оппоқ, сочларим эса кўнгироқ, мен ҳеч қачон бунақа бўлолмайман!» — ҳаёлан қўшимча қилди у маъюслик билан. Фабрицио учун бу сўзлар: «Мен ҳеч қачон бунақа қаҳрамон бўлолмайман!» — деган маънони англатарди. У гусарларга кўз югуртирди — биттасини истисно қилганда, бошқа ҳаммасининг мўйлови малла эди. Фабрицио гусарларга тикилар, гусарлар эса Фабрициога тикилиб туришарди. Уларнинг бундай тикилишларидан Фабрицио қизариб кетди ва бундай хижолатпазликдан қутулиш учун бошини ўгириб, душман томонга қарай бошлади. Шунда у қизил одамчаларнинг узун сафини кўриб, уларнинг бундай кичкина кўринишидан қаттиқ ҳайратга тушди: полк ёки дивизиялардан иборат бу сафлар унинг назарида ихота бутачаларидан ҳам пастроқ кўринарди. Қизил суворийларнинг бир сафи ҳозиргина маршал билан эскорт лойни шалолатиб ўтган қияликдаги ўша тор йўл томон елиб кела бошлади. Тутун улар йўналишидаги нарсаларни кўришга халал бермоқда эди, фақат баъзи-баъзидагина ана шу оқни тутун ичида от қўйиб бораётган суворийлар кўзга ташланиб қоларди.

Бирдан Фабрицио душман томонидан тўрт суворий жадал от қўйиб келаётганини кўриб қолди. «Аҳа, бизга ҳужум қилишяпти!» дея ўйлади у, бироқ кейин ўша суворийлардан яқинтаси маршалнинг ёнига келиб, унга алланималар дейишаётганига кўзи тушди. Бир маҳал маршалнинг ёнида юрган генераллардан бири душман томон от қўйган эди, унинг ортидан икки гусар билан ҳозиргина ўша томондан елиб келган тўрт суворий ҳам отларига қамчи босишди. Кейин уларнинг йўлида торгина бир канал учради, ҳамма уни кечиб ўтгач, Фабрицио биноийдай йигит кўрипадиган вахмистрнинг ёнида пайдо бўлди. «У билан гаплашиш керак, — дея ўйларди Фабрицио, — эҳтимол, шунда улар менга бундай тикилиб қарашни бас қилишар». У вахмистр билан қандай гап бошлашни билмай, узоқ бош қотирди.

— Афандим, — деди ниҳоят Фабрицио, — мен жангда биринчи марта қатнашим. Айтиш-чи, мана шу ҳақиқий жангми?

— Шунга ўхшашроқ, ўзингиз ким бўласиз?

— Мен бир капитаннинг қайнисиман.

— Исми нима экан ўша капитаннинг?

Қаҳрамонимиз қаттиқ хижолатга тушиб қолди: у бундай савол берилишини сира ҳам кутмаганди. Хайрият, шу пайт маршал билан эскорт яна от чоптириб кетишди. «Қанақа французча фамилияни айтсам экан?» дея ўйлади Фабрицио. Ниҳоят у Парижда ўзи яшаган меҳмонхона эгасининг фамилиясини эслади, сўнгра вахмистрнинг ёнгинасига от суриб келди-да, овозининг борича қичқирди:

— Капитан Меньел

Вахмистр тўнларнинг гумбур-гумбуридан Фабриционинг гапини яхши эшитолмади шекилли:

— А-а, капитан Тельеми? Э-э, оёзна, уни ўлдиришди, — дея жавоб қайтарди.

«Офарин!» — хитоб қилди ўзича Фабрицио.— Эслаб қолиш керак: капитан Телье. Энди ўзимни хафа бўлгандай кўрсатишим лозим».

— Эй, худойим-ей!— деди у юзида аянчли бир ифода намойиш этиб.

Улар пастликдан юқори кўтарилишида-да, ўтлоқ оралаб елиб кетишиди: яна теварак-атрофларида замбарак ўқлари портлай бошлади, маршал суворийлар дивизияси томон от қўйди. Эскорт мурдалар ва ярадорлар орасидан елиб борарди, бироқ бу манзара қаҳрамонимизга боягидек оғир таъсир қилмай қўйганди,— у энди бошқа нарса тўғрисида ўйларди.

Эскорт тўхтаган эди, Фабрицио узоқда маркитант аёлининг аравасини кўриб қолди. Шунда баноғоҳ унинг ўша муҳтарам уюшмага нисбатан камоли меҳри жўш уриб, арава томон от қўйди.

— Хой, қаёққа? Тўхта, деяпман!..— қичқирди унинг ортидан вахмистр.

«Ҳозир мени нимаям қила оларди у?»— дея дилидан ўтказди Фабрицио ва маркитант аёлининг араваси томон елиб кетарди. У ўзининг таниши — эрталаб учратган ўша меҳрибон маркитант аёлни кўриш умидида отини ниқталаб борарди: от ҳам, арава ҳам жуда ўхшаш бўлса-да, лекин эгаси мутлақо бошқа аёл бўлиб чиқди, Фабрициога унинг юзи ҳатто баджаҳл ҳам кўринди. Арава ёнига келганида Фабрицио маркитант аёлининг кимгадир:

— Қандай барно йигит эди-я!— деганини эинтиб қолди.

Бу ерда зўраки солдатимизни нохуш манзара кутаётган эди: поргул, чиройли бир кирасир йигитнинг оёғини кеснишгаётганди. Фабрицио кўзларини юмиб, кетма-кет тўрт стаканча ароқ ичиб кборди.

— Симиришини қаранг-а, тирранчанинг!— дея хитоб қилди маркитант аёл.

Ароқдан сўнг Фабриционинг миясига ажойиб бир фикр келиб қолди: «Анови гусарлар, эскортдаги ўртоқларимнинг илтифотини қозонишим керак»,— дея аҳд қилди у.

— Шишада қолган ароқнинг ҳаммасини менга сотинг,— плим-мос қилди маркитант аёлдан.

— Ҳаммасини дейсанми? Шунча ароқ ҳозир қанча туринини биласанми? Ўн франк тўлайсан-а!

Лекин Фабрицио эскорт ёнига от қўйиб келганида вахмистр хурсанд бўлиб кетди:

— Э-ҳа!— Бизга ароқ олиб келибсан-ку! Шу мақсадда йўр-ғалаганмидинг у ёққа! Қани, узат-чи!

Шиша қўлма-қўл ўга бошлади, сўнгги гусар охирги ароқни ичиб тутагач, шишани осмонга отди-да, Фабрициога қараб:

— Раҳмат, огайини!— дея қичқирди.

Барча энди Фабрициога хайрихоҳлик билан қарай бошлади. У елкасидан тоғ қулагандек енгил тортди: қаҳрамонимизнинг кўпгили нозик бўлиб, атрофидагиларнинг дўстона илтифотисиз

туролмайдиган одамлар сирасига кирарди. Ниҳоят ҳамроҳлар билан дўстона алоқа ўрнатилди ва улар қаҳрамонимизга ортиқ ўқрайиб қарамайдиган бўлишди! Энди ўзини анча эркин тутта бошлаган Фабрицио вахмистрдан сўради:

— Агар капитан Телье ўлдирилган бўлса, опамни қаердан қидирсам экан энди?

У «Менье» ўрнига бемалол «Телье» дер экан, ўзини ниҳоятда доғули ҳис этарди.

— Бугун кечкурун билиб оласиз,— дея жавоб қайтарди унга вахмистр.

Эскорт яна йўлга тушиб, маршалнинг ортидан пиёда дивизиялар томон елиб кетди. Фабрицио кайфи ошганини сизди, у кўп ароқ ичгани учун эгарда чайқалиб борарди; бироқ шу пайт Фабрицио опасини олиб юрадиган кучернинг бир вақтлар берган маслаҳатини эслаб қолди: «Агар кўпроқ ичиб қўйсанг,— деган эди кучер,— олдинги отнинг ортидан юравер ва ёнингда кетаётган одам нима қилса, сен ҳам шуни қил».

Маршал суворий қисмларга бориб, у ерда анчагина вақт тургач, душманга ҳужум қилишни буюрди, бироқ бизнинг қаҳрамонимиз мапа бир-икки соатдирки, атрофида содир бўлаётган воқеаларни мутлақо фаҳмлай олмасди. Унинг қаттиқ уйқуси келар ва оти бошқаларга қўшилиб йўртиб кетганида эгар устида оғир чайқалиб ўтирарди.

Бирдан вахмистр гусарларга қичқириб қолди:

— Ҳой итваччалар, нима бало, кўрмайсанларми? Император!

Шу заҳоти гусарлар овозларининг борича:

— *Яшасин император!*— дея ҳайқиривди.

Бу ҳайқириқни эшитган қаҳрамонимиз дарҳол ҳушига келиб, олдинга олазарак қараб қолганини тушуниш унча қийин бўлмаса керак, бироқ у шу дамда эскорт олдида от қўйиб бораётган генералларнигина кўрарди. Императорни кузатиб бораётган драгунларнинг каскасидаги узун уқварлар одамларнинг юзини кўришга халал бермоқда эди.

«Кўролмадим, императорни жанг майдонида кўролмай қолдим! Ҳаммасига мана шу лангати ароқ айбдор!»

Бундай фикрдан Фабриционинг кайфи бутунлай тарқаб кетди. Улар ҳалқоб-ҳалқоб сув босган йўлга тушибди. Чанқаган отлар тумшукларини кўлмакларга чўзиб-чўзиб қўярди.

— Ҳозир бу ердан император ўтдими?— дея сўради Фабрицио ёнидаги гусардан.

— Ҳа, ўша! Мувири зардўзи эмаси император бўлади. Қандай қилиб кўрмай қолдингиз уни?— хайрихоҳлик билан жавоб қилди гусар.

Шу тобда Фабриционинг жуда ҳам император эскортига етиб олиб, унга қўшилгиси келди. Урушда шундай қаҳрамон билан бирга чинакамига иштирок этиш улкан бахт эмасми ахир! «Мен Францияга худди шу мақсадда келганман-ку. Бемалол шундай

қилишим мумкин ҳам: ахир мен Ҷақат отим уларнинг ортидан югуришни тусаб қолгани учунгина бу генералларни кузатиб юрибман».

Фабрицио янги ўртоқлари — эскортдаги гусарлар унга энди очиқ юз билан қарай бошлаганлари учунгина шу ерда қолишга аҳд қилди, у энди бир неча соатдан буён бирга от чоптириб юрган барча бу солдатларни ўзининг яқин дўстлари деб ҳисоблай бошлаган эди. Қаҳрамонимиз улар билан Тассо ва Ариосто қаҳрамонлари янглиғ орамизда олижаноб дўстлик ришталари пайдо бўлди, деган фикрга ҳам бориб қолганди. Императорнинг эскортига бориб қўшилган тақдирда эса, у ердагилар билан янгидан танишиш керак, боз устига, у ерда уни яхши кутиб олмасликлари мумкин, зеро императорнинг эскортида драгунлар соқчилик қилиб юрибди, Фабрицио эса маршални кузатиб келаётган барча солдатлар каби гусарлар мундирини кийиб олган. Гусарлар эса энди қаҳрамонимизга шундай мулойим қарашардики, бундан унинг боши осмонга етгудек эди: улар Фабрициони ўзларига ўртоқ дея ҳисоблай бошлашганди, Фабрицио ҳам улар учун дунёдаги ҳамма ишни қилишга тайёр эди, у ана шундай хаёллар оғушида юрарди. Фабрицио ўзини дўстлари орасида ҳис этган заҳоти атрофдаги ҳамма нарса бир зумда ўзгариб кетганди: шу тобда у дўстларидан баъзи нарсалар тўғрисида жуда ҳам сўраб-суриштиргиси келарди-ю, бироқ ўзини арағ тийиб борарди. «Йўқ, ҳали яна хиёла кайғим бор,— дея таъкидларди Фабрицио ўзига ўзи.— Нозира айтган гапларни унутмаслик керак!»

Отряд сойликдан юқорига чиққач, Фабрицио маршал Нейнинг қаергадир ғойиб бўлганини кўрди. Энди эскортнинг олдида унинг ўрнига озгидан келган, бўйи баланд, кўриниши салобатли бошқа бир генерал борарди.

Бу генерал граф д' А*** — яъни, 1796 йилнинг 15 май куни лейтенант Робер дея аталган худди ўша одамнинг ўзгинаси эди. Ҳозир у Фабрицио дель Донгони таниганида боши нақ осмонга етган бўларди!

Фабриционинг кўз ўнгига анчадан буён энди замбарак ўқларининг портлашидава қора кесаклар учмай қўйганди. Улар кирасирлар полкига яқинлашиб, у эгаллаган марранинг ортида тўхташганида, Фабрицио совутларга сочма ўқларнинг чарсиллаб тегишини эшитиб қолди, бир неча одам ерга қулади.

Эскорт қияликлар орасидаги йўлдан ўтгач, тахминан бир қулоч келадиган балаңдликка кўтарилиб, шудгор қилинган дала бўйлаб кета бошлаганида қуёш ботай деб турган эди. Бир маҳал Фабрицио ортида бир нарсанинг ғалати гурсиллаганини эшитди-ю, орқасига ўтирилиб, тўртта гусарнинг от-поги билан қулаб тушганини кўрди, генералнинг ўзи ҳам отдан йиқилибди, лекин у ҳаммаёғи қопга беланган бўлса-да, оёққа турди. Фабрицио қулаган гусарларга қаради — улардан учтаси жон талвасасида тиширичилаб ётар, от босиб қолган тўртинчиси эса нуқул: «Мени тортиб олинлар, мени тортиб олинлар!» — дея бақирарди. Вахмистр ва

яна уч гусар генералга ёрдам бермоқ учун отлардан тушишди. Генерал эса адъютантининг елкасига таянганича бир неча қадам юришга ҳаракат қиларди: у тезроқ оти ёнидан нари кетмоқчи эди, зеро ўқ еб ерга қўлаган от жон аччигида қаттиқ денсиниб ётарди.

Вахмистр Фабриционинг ёнига келди, шу пайт қаҳрамонимиз орқа томонидан кимдир шундоқ қулоқ остида:

— Фақат мана шу отгина яна чопа олади, — деганини эшитди.

Бирдан Фабрицио оёқларидан ушлашганини ҳис этди. Уни аста кўтариб отнинг сағри устидап оширишди-да, қўлтиғидан тутиб ерга туширишди. Қаҳрамонимиз мушқиб кетиб, ерга йиқилди.

Адъютант Фабрицио мийниб юрган отнинг жилезидап тутди, генерал вахмистр ёрдамида эгарга ўтиргач, отга қамчи босди, омон қолган олти гусар ҳам унинг ортидан от қўйишди. Жигибийрони чиққан Фабрицио ўрнидан сапчиб туриб, «Lodril Lodril» («Ўғрилар! Ўғрилар!») дея қичқирганича уларнинг ортидан югурди. Жанг майдонининг ўртасида ўғрилар ортидан қувишнинг ўзи кўлиги эди.

Кўп ўтмай, эскорт билан генерал, граф д'А*** бир текис саф тортган толар ортга ўтиб кўздан йўқолишди. Қаттиқ даргазаб бўлган Фабрицио ўша толар ёнигача югуриб борган эди, чуқур каналга дуч келди. У канални кечиб ўтди-да, тирманиб нариги соҳилга кўтарилди ва дарахтлар орасида олиб кетаётган генерал билан эскортни кўриб, яна сўкина бошлади. Бироқ энди улар жуда узоқлашиб кетишганди.

— Ўғрилар! Ўғрилар! — дея қичқирарди у энди француз тилида.

Отини ўғирлаб кетишганидан ҳам кўра кўпроқ дўстларининг хиёнатидан хуноби ошиб чарчоқ ҳамда очликдан силласи қуриган Фабрицио зовур четига чўзилди. Агар унинг ажойиб отини душман тортиб олганида Фабрицио сира ҳам ранжимаган бўларди, бироқ келиб-келиб ўртоқлари — ўзи астойдил яхши кўриб қолган вахмистр билан тугишган биродарларидек ҳисоблай бошлаган авани гусарлар хиёнат қилишгани ва тунаб кетишгани тўғрисидаги фикрдан Фабриционинг дили вайрон бўлмоқда эди. У бундай қабоҳатга чидаммай, мажнунтол танасига суяниб ўтирганича юм-юм йиғлар. Шу тобда у «Халос этилган Қуддус» асарининг қаҳрамонлари янглиғ мардона, олижаноб дўстлик ҳақидаги чиройли орзуларидан дилида алам билан бириш-кетиш воз кечмоқда эди. Атрофингда диллари пок ва олижаноб дўстлар бўлса, ҳаёт билан видолашаётган дақиқаларингда улар қўлларингни қисиб туришса ўлим ҳам мутлақо қўрқинчли бўлмайди! Бироқ атрофингдаги одамлар разил муттаҳамлар бўлиб чиқса, дилингдаги қаҳрамонона интилишларингни қандай сақлаб қолиш мумкин? Фабрицио ҳар қандай даргазаб одам каби хиёл муболага қилмоқда эди.

Чорак соатдан сўнг замбарак ўқлари Фабрицио соясида ўтирган дарахтлар қаторига қадар ҳам етиб келаётгани сезилди-да, у бу аламли ҳаёлларни бир четга йиғиштириб, ўрнидан турди ва

йўл топишга уриниб кўрди. Қаршида катта ўтзор бўлиб, ўтзорнинг четидан икки ёнига зич толлар экилган кенг канал чўзилиб кетганди; Фабрициога бу жой таниш кўринди. Шу пайт қандайдир пиёдалар қисми канални кечиб ўтди-да, Фабрициодан бир чақиримча нарида ўтлоққа чиқа бошлади. «Бу ерда ухлаб қолай дебман,— дея хаёлидан ўтказди у.— Асирга тушиб қолмасам гўрга эди!» Шундан сўнг Фабрицио канал бўйлаб илдам юриб кетди. Кўп ўтмай у солдатларнинг мундирларини кўриб, кўнгли жойига тушди: аввалига йўлимни кесиб қўйишадими деб қўрққан эди, лекин полк французларники бўлиб чиқди, Фабрицио солдатларга етиб олиш учун ўнг томонга бурилди.

Фабрицио отини разилларча ўгирлапгани ва хиёпат қилингани тўғрисида ўйлаб руҳан азоб чекиш билан бирга энди очликдан ҳам борган сари қаттиқроқ қийналмоқда эди. Ўн минутча юрганидан, тўғрироғи югурганидан сўнг у шитоб билан юриб бораётган полkning тўхтаётганини кўриб, ниҳоятда қувониб кетди. Назарида полк шу ерда ҳимоя чизиги ташкил этадигандек туюлди. Бир печа дақиқадан сўнг у солдатлар орасига кириб борди.

— Ўртоқлар, менга бир бурда нон сота олмайсизларми?

— Уни қара! Бизни нонвойлар деб ўйлаганти шекилли!..

Шафқатсизларча айтилган бу ҳазил гап ва солдатларнинг бараварига заҳархандали кулишларидан Фабрицио бутуплай довдираб қолди. Демак, уруш сира ҳам Наполеоннинг мурожаатномаларини жуда кўп ўқиган Фабрицио ўйлаганичалик, нон-шухрат шайдоси бўлган қалбларнинг олижаноб ва яқдил жунбушга келиши эмас экан-да?.. У майса устига ўтирди, тўғрироғи йиқилиб тушди ва бирдан ранги оқариб кетди. Кесатиқ қилган солдат милтиғини дастрўмоли билан артиш учун ўн қадамча нарида тўхтади-да, сўнг Фабриционинг ёнига келиб, қаҳрамонимизга бир бўлак нон ташлади. Фабрицио унинг нон ташлаганини ҳатто кўрмади ҳам. Шундан сўнг солдат нондан бир тишлам синдириб, унинг оғзига тикди. Фабрицио кўзини очди-да, индамай нонни кавшай бошлади, ниҳоятда силласи қуриганидан у шу тобда бир оғиз ҳам сўз айтишга мажоли етмасди. Ниҳоят, Фабрицио ўзига келиб, солдатга нон ҳақини тўлаш учун атрофга олазарак қаради-ю, ён-верида ҳеч ким қолмаганини кўрди,— ҳатто назарида ҳозиргина ёнида турган солдатлар ҳам юз қадамча нарида саф тортиб кетишмоқда эди. Фабрицио беихтиёр ўрнидан туриб, уларнинг ортидан йўлга тушди. У ўрмонга киргач, ҳорғинликдан йиқилай деб, чўзилиш учун қулайроқ жой қидириб борар экан, бирдан таниш от билан аравани, кейинроқ эса эрталаб учратган маркитант аёлининг ўзини кўриб қолди-ю, қувониб кетганидан қичқириб юборай деди. Аёл унинг олдига югуриб келди ва Фабриционинг аҳволини кўриб қўрқиб кетди.

— Яна озгина юра оласанми, дўстгинам?— дея сўради кейин у.— Нима, яраладингми? Чиройли отинг қани?

Кўп ўтмай аёл Фабрициони суяганича арава ёнига стаклаб

келди, сўнгра унинг қўлтигидан тутиб, аравага чиқишга ёрдамлашиб юборди. Ниҳоятда чарчаб, силласи қуриган қаҳрамонимиз гужанак бўлиб ётган кўйи қаттиқ ухлаб қолди¹.

Тўртинчи боб

Фабрицио шу қадар қаттиқ ухладики, уни на милтиқларнинг шундоққина арава ёнида тасира-тусир ўқ узиши, на маркитант аёл бор кучи билан савалаб бораётган отнинг елиб-югуриши уйғота олди: полк кучи бўйи галабага ишониб жанг қилганди, энди бўлса мўрмалахдай ёпирилиб келган прусс суворийларининг ҳамласидан орқага чекинди, аниқроғи, Франция томон қоча бошлади.

Ўлдирилган Маконнинг ўрнини эгаллаган полковник, чиройли ва олифта ёш офицер прусс қиличининг зарбидан ҳалок бўлди, сочлари оппоқ чол — батальон командири қўмондонликни ўз зиммасига олиб, полкка тўхташни буюрди.

— Минг лаънат бунақа ишга! — деди у солдатларга қараб. — Ресублика пайтида душман мажбур қилмагунига қадар ҳеч ким орқасига қараб қочмасди. Бу жойларнинг ҳар бир қаричини қаттиқ ҳимоя қилинглар, ўлсангиз ўлишгу лекин маҳкам туринг! — дея хитоб қилди у ва қаттиқ сўкинди. — Ёдингизда бўлсин — бу ерда сизлар ўз ватанингиз тупроғини ҳимоя қилиясизлар! Пруссақлар босиб олишмоқчи юртингизани!

Арава тўхтади. Фабрицио ҳам шу заҳоти уйғониб кетди. Қуёш аллақачон ботиб бўлганди. Фабрицио деярли қоронғи тушганини кўриб, ҳайрон бўлди. Солдатлар тўп-тўп бўлиб, тартибсиз равишда у ёқдан-бу ёққа югуришарди: бу парокандалик қаҳрамонимизни ҳайратга солди, ниҳоят у одамларнинг эсанкираб қолганини пайқаган эди.

— Нима бўлди ўзи? — дея сўради у маркитант аёлдан.

— Арзимаган гап! Бизни тор-мор қилишди. Прусс суворийлари бизникиларни қиличдан ўтказишяпти. Бор гап шу. Аҳмоқ генерал аввалига, бизнинг кавалерия елиб келяпти деб ўйлаган эди. Қани, тезроқ тургин-да, менга шатак қайишларни боғлашга ёрдамлашиб юбор, от жонивор узиб юборди уларни.

Ўн қадам нарида тасира-тусир ўқ узилди. Дам олиб, анча теткилашган қаҳрамонимиз хаёлидан: «Мен бўлсам, ҳали чинакамига жанг қилганим ҳам йўқ, кучи билан генералларнинг эскортида соқчилик қилиб юрдим холос», — деган фикр кечди.

— Мен жанг қилишим керак, — деди у маркитант аёлга.

— Ташвишланма! Ҳали хоҳлаганингча, ҳатто ундан ҳам кўпроқ жанг қиласан. Ишимиз расво бўлди. Обри, дўстгинам! — дея қичқирди у ёнидан югуриб ўтаётган капралга қараб. — Баъзи-баъзида мен билан аравамнинг ҳолидан хабар олиб тур.

— Сиз ҳозир жангга кирасизми? — дея сўради Фабрицио капралдан.

— Йўқ! Оёғимга локлашган туфли кияман-да, балга жўнайман.

¹ Page v. P. у E. 15. X. 38* (Муаллифнинг изоҳи).

— Мен ҳам сиз билан бораман.

— Анави ёшгина гусарни ҳам ўзинг билан олиб кетишинг мумкин, — қичқирди маркитант аёл. — У гарчи буржуа бўлсаям, лекин довюррак бола.

Капрал индамай тез-тез одимлаб борарди. Унтача солдат югуриб келиб унга эргашди, капрал уларни ўрмон четигаги чакалак билан ўралган йўғон эман ёнига бошлаб келди-да, ҳамон бир оғиз ҳам сўз айтмай узун саф тиздирди. Ҳар бир солдат қўшнисидан камида ўн қадам нарида марра эгаллади.

— Хўш, энди қулоқ солинглар, йигитлар! — деди капрал ниҳоят сукутни бузиб. — Буйруқсиз ўқ узманглар. Ёдингизда бўлсин, қўлингизда учтадангина ўқ бор.

«Нима гап бўляпти ўзи?» — дея савол берди ўзига ўзи Фабрицио. Ниҳоят капрал билан ёлғиз қолгач:

— Менинг милтигим йўқ, — деди.

— Биринчидан, гап сотма! Хўв анави ерга бор, ўрмон четидан эллик қадамча нарида пруссаклар чолиб ташлаган биронта бечора солдатни топасан. Унинг милтиги билан ўқдонини ечиб ол. Фақат кўзингга қара, ярадорнинг қуролини олиб юрма тагин! Улганига ишонч ҳосил қилганингдагина милтиги билан ўқдонини ол. Лекин тез қайт, акс ҳолда ўзимизникиларнинг ўқиға дучор бўлишинг мумкин.

Фабрицио капрал кўрсатган томонга югуриб кетди ва кўп ўтмай милтиқ билан ўқдон кўтариб қайтди.

— Милтиқни ўқлагин-да, манави дарахтнинг орқасига ўтиб тур. Фақат ёдингда бўлсин, менинг буйруғимсиз ўқ узма... Ҳе, ит-вачча! — дея сўқиниб юборди капрал буйруқ беришдан тўхтаб. — Ҳали милтиқ ўқлашнинг билмас экан-ку!

Капрал Фабрициога милтигини ўқлашга ёрдамлашиб юборди-да, сўнг яна кўрсатма бера бошлади.

— Агар душман устингга бостириб келиб, қилич солмоқчи бўлаётганини кўрсанг, дарахтни пана қилиб, унинг атрофида югуравер. Отмоқчи бўлсанг, яқинроқ келгунча қўйиб бер, уч қадам қолганида, нақ рўпарасидан, милтиқнинг найзасини мундирига дейрли тираб туриб ўқ уз. Манави сабил қиличингни ташласанг-чи! — қичқирди капрал. — Ҳали унга қоқилиб йиқилишинг мумкин ахир!.. Ҳе, жин урсин! Хўш солдатларни беришди-да энди ўзиям бизга!..

Шундан сўнг капрал Фабриционинг белидан қилични ечиб олди-да, жаҳл билан итқитиб юборди.

— Қани, дастрўмолинг билан милтиқнинг ургичини артиб ташла-чи. Умрингда ҳеч милтиқдан ўқ узганмисан ўзи?

— Мен овчиман.

— Худога шукур-е! — хитоб қилди капрал енгил тортиб тин олар экан. — Муҳими, менинг буйруғимсиз ўқ узма.

Капрал нари кетди. Фабриционинг қўнгли анча ёришди. «Мана, ниҳоят мен ҳам чинакамига жанг қиладиган, душманни ўлдирадиган бўлдим! — дея ўйларди у. — Бугун эрталаб улар бизни зам-

барак ўқлари билан роса сийлашди, мен бўлсам ҳеч нима қилганим йўқ, бекордан-бекорга ҳаётимни хавф остига қўйдим холос, аҳмоқона иш бўлди!»

У ниҳоятда қизиқиб теварак-атрофни кўздан кечира бошлади. Тез орада ундап сал нарироқда етти-саккиз мартача ўқ узилди. Бироқ Фабрицио ҳали ўқ узинга буйруқ олмагани боисидан дарахт орқасида пусиб тураверди. Тун яқинлашиб қолганди. Фабриционинг назарида у Грианта тепасидаги Трамецин тоғларига айиқ овиغا чиққандек туюларди. Шу пайт у овчилар қўллайдиган бир усулни эслади-да, сумкасида битта патрон олиб, унинг ўқини чиқарди. «Агар у кўришиб қолса, дарҳол ер тишлатиш керак бўлади». Шунини ўйлар экан, Фабрицио милтиқ стволига шомпол билан иккинчи ўқни итариб киритди. Ногаҳон шундоққина дарахт ёнида ўқ овози янграганди, Фабрицио ҳаворанг мундир кийган суворийни кўриб қолди. Суворий ўнг томонда пайдо бўлиб, унинг ёнидан сўл томонга олиб ўтмоқда эди. «У ҳали уч қадам масофага яқинлашгани йўқ,— дея ўйларди Фабрицио,— лекин ўқим хато кетмайди, бунга имоним комил». Фабрицио милтиқнинг оғзини аста бурганича душманни ҳафсала билан нишонга олиб турди-да, ниҳоят тенкини босди. Суворий от-поти билан ерга қулади. Қаҳрамонимиз ҳамон ўзини овдагидек ҳис этар экан, қувонч билан ўзи ўлдирган ҳайвон томон югурди. У қулаб тушган ва чамаси, жон таслим қилаётган пруссакнинг тепасига етай деганида бирдан бошқа икки прусс суворийси от суриб келиб қолишди. Улар Фабрициони чопиб ташлашга аҳд қилишгани аниқ эди. Фабрицио ўрмонга қараб қочди ва югуришга қулайроқ бўлсин учун милтигини улоқтириб юборди. Қаҳрамонимиз ўрмон четигаги бир текис ўсган, йўғошлиги билакдай-билакдай ёш эманлардан иборат чангалзорга ўзини урганида пруссакларнинг унга етиб олишига уч қадам қолган эди. Пруссаклар бу эманлар олдида бир дақиқа тарадудланишгач, чангалзорга шатира-шутир бостириб кириб, ўрмон ичидаги сайҳонликда Фабрициони қува кетишди. Улар яна қаҳрамонимизга етиб олай дейишганида, йўлларини етти-саккизта йўғон дарахт тўсиб қолганди, Фабрицио ўзини ана шу дарахтлар орасига урди. Шу заҳоти унинг рўпарасида беш-олти милтиқдан бараварига ўқ узилди. Ўқлар шу қадар яқин жойдан узилган эдики, милтиқларнинг оғзидан чиққан ёлқин Фабриционинг юзини кўйдиришига сал қолди. Фабрицио шартта эгилиб сўнг яна бошини кўтаргач, қаршисида капрал Обри турганини кўрди.

— Биттасини ўлдирдингми? — сўради у Фабрициодан.

— Ҳа, лекин милтиғимни йўқотиб қўйдим.

— Ҳечқиси йўқ, милтиқ дегани бу ерда истаганинча топилади. Гарчи оvsароқ бўлиб кўринсанг ҳам ҳарқалай шоввоз йигит экансан, кунинг бекорга ўтмади. Лекин манави лапашанглар нишонга уришолмади, сени қувиб келган анови иккитасини қочириб юборишди, ҳолбуки пруссаклар шундоққина тумшуқлари олдида келишувди. Менгаю кўришмади улар. Ҳай, майли. Энди жўнаб қоламиз, полк шу яқин орада, ўн минутда қидириб топамиз, бун-

дан ташқари, нарироқда яхши бир майсазор бор, ўша ерда тўпла-
ниб, ярим доира шаклида ҳимоя чизиги ташкил қилиш мум-
кин.

Шундан сўнг капрал ўн солдатдан иборат отряд олдида илдам одимлай бошлади. Икки юз қадамча йўл юришганидан сўнг улар дарҳақиқат каттагина майсазорга чиқишди ва у ерда адъютанти билан хизматкори кўтариб келаётган бир ярадор генералга дуч келишди.

— Менга тўртта одам беринг,— деди генерал капралга қараб заиф овозда.— Дала госпиталига олиб боришин мени, оёғимнинг суяклари синган.

— Бор-е ўша!.. Ҳайф сен, сенга ўхшаш генералларга,— дея қичқирди капрал.— Бугун ҳамманг императорга хиёнат қилдиларинг.

— Пима деяпсиз!!!— ғазаб билан бўкирди генерал.— Менинг буйруғимга бўйсунмайсизми ҳали? Ким билан гаплашаётганингизни биласизми ўзи? Мен генерал граф Б*** бўламан, дивизия-
гизнинг командириман!

Адъютант солдатлар томон ташланди. Бироқ капрал уни мил-
тиқ найзасини елкасига ниқтаб четлатди-да, солдатлари билан йў-
лида давом этди.

— Бари сен генералларнинг оёқ-қўлларингни уриб синдирса ҳам кам! Лаянати олифталар! Ҳамманг Бурбонларга сотилиб, им-
ператорга хиёнат қилдиларинг!

Фабрицио бундай даҳшатли айбномани ниҳоятда таажжуб би-
лан тингламоқда эди.

Кечкурун соат ўнга яқин бу кичик отряд бир неча тор кўчадан иборат қишлоқ бўсағасида полкка етиб олди, бироқ Фабрицио кап-
рал Обрининг офицерлар билан гаплашишдан ўзини олиб қочаёт-
ганини пайқаб қолди.

— Бу ердан ўтиб бўлмайдиганга ўхшайди!— дея хитоб қилди капрал.

Бутун кўчаларга пиёдалар, кавалерия, энг муҳими, замбарак сургайдиган арава ҳамда фургонлар текилиб кетганди. Капрал Обри гоҳ у кўча, гоҳ бу кўчага бош суқиб кўрди-ю, лекин улар йи-
гирма қадамдан кейин текилинчга дуч келишаверди. Ҳаммаёқдан одамларнинг бақир-чақир, сўқинишлари эшитиларди.

— Бу ерда ҳам биронта хойн қўмондонлик қилаётганга ўхшай-
ди-ку!— дея хитоб қилди капрал.— Агар душманнинг қишлоқни ўраб олишга фаросати етса, ҳаммамизни итдек асирга олишади. Орқамдан юринглар, йигитлар.

Фабрицио ўгирилиб қаради — капралнинг ортидан энди фа-
қат олти нафар солдатгина эргшиб келмоқда эди. Улар очиқ дар-
возадан кенг оғилхонага киришди, у ердан — отхонага, отхонада-
ги кичкинагина эшик орқали эса боққа чиқишди. Боғда бирмунча
вақт тусмоллаб гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга юриб туришди-да,
сўнг ихота новдалари оша қора бугдой пайкалига ўтишди. Сўнг
бақир-чақир ва говур-гувур эшитилаётган томонга йўналиб яри:

соат ўтар-ўтмас, қишлоқнинг нариги четдаги катта йўлга чиқиб олишди. Йўл ёқаларидаги зовурларда ташлаб кетилган милтиқлар қалалиб ётарди. Фабрицио ўзига битта милтиқ ташлаб олди. Бироқ йўл анча кенг бўлса-да, унда қочоқлар, аравалар шу қадар тиқилиб кетган эдики, капрал билан Фабрицио ярим соат ичда бор-йўғи беш юз қадамча олга силжишди холос. Айтишларича, бу йўл Шарлеруа томон олиб борар экан. Қишлоқ жами соат ўн бир бўлганидан хабар бериб бош урганида капрал яна тоқатсизлана бошлади:

— Қани йигитлар, юринглар, тагин дала оралаб кетамиз!

Кичкина отрядда энди фақат уч нафэр солдату капрал ҳамда Фабрициоларгина қолишган эди. Улар катта йўлдан бир чақирим ҳам узоқлашмай туриб солдатлардан бири ногоҳ:

— Бўлди, ортиқ юролмайман! — деб қолди.

— Мен ҳам, — дея кўшимча қилди иккинчи солдат.

— Оббо, шуням ган бўлди-ю! Ҳаммамизнинг ҳам силламиз қуриган, — деди жавобан капрал. — Лекин менинг буйруғим билан иш қилинглар, шунда ҳаммаси яқин бўлади.

Капрал кенг дала ўртасидаги уват ёнида ўсган беш-олти тул дарахтларни кўриб қолди.

— Қани, анави дарахтлар ёнига борамиз! — дея буюрди у. Солдатлар ўша дарахтлар ёнига етиб боришгач, кўшимча қилди: — Мана шу ерда ётинглар, энг муҳими, шовқин қилманглар. Лекин ухлаш олдидан бирор нарса кавшаб олсак ёмон бўлмасди. Кимда вон бор?

— Менда бор, — дея жавоб қилди солдатлардан бири.

— Бу ёққа бер, — амрона оҳангда буюрди капрал.

У нонни беш бўлак қилиб кесди-да, ўзига энг кичик бўлакни олди.

— Тонготардан ўн беш минутча олдин, — деди у нонни чайнай туриб, — душман суворийлари бостириб келади. Чопиб ташламасликлари учун бир ёқадан бош чиқариб, чапдаст ҳаракат қилиш керак. Агар шундай кенг далада суворийлардан ёлғиз ўзинг қочиб қутулмоқчи бўлсанг — тамом бўлдим деявер, — бешовлон аса жон сақласа бўлади. Ёнимдан нари жилмай аҳил ҳаракат қилинглар, душманни яқин келтириб ўқ узиш керак, шунда мен сизларни эртага кечки томон Шарлеруага эсон-омон етказиб боришни ўз зиммамга оламан.

Тонг отишига бир соат қолганида капрал ўз отрядини уйғотди-да, ҳаммага милтиқларни қайта ўқлашни буюрди. Катта йўлдан худди олисидаги шаршаранинг шовуллаши янглиғ ҳамон шовқин-сурон эшитилиб турарди. Бу шовқин-сурон тунни бўйи тинмаган эди. Фабрицио капралга қарар экан:

— Худди қўй подасига ўхшаб қочишяпти-я, — деди ўзини соддаликка солиб.

— Учир овозингни, мишиқи! — дея ғазаб билан қичқирди капрал.

Унинг бутун армиясини ташкил этган анави уч солдат гўё куфр

сўзларни эшитгандек, Фабрициога норози қараб қўйишди. Қаҳрамонимиз миллатни ҳақорат қилган эди.

«Буёғига энди ошириб юборишди жуда! — дея хаёлидан ўтказди Фабрицио. — Мен бу ҳолатни Миландаги вице-қиролнинг феъл-атворида ҳам сезган эдим. Улар ҳеч қачон қочишмайди! Йўқ! Мабодо нафсониятларига теккан экан, демак французларга ҳақиқатни айтмаган маъқул. Лекин уларнинг бундай ўқрайиб қарашларига туғурдим. Кўрсатиб қўяман ҳали уларга».

Отряд йўлга тушди. Улар ҳамон катта йўлдаги қочоқлар оқимидан беш юз қадамча четроқдан юриб боришарди. Тунашган жойларидан тўрт-беш чақиримча йўл юришгач, капрал билан унинг отряди катта йўлга туташган боғ кўчани кесиб ўтишди. Боғ кўчанинг икки четида турнақатор солдатлар ухлаб ётишарди. Фабрицио бу ерда қирқ франкка анча дурустгина бир от соғиб олди-да, ҳаммаёқда сочилиб ётган қурол-аслаҳа орасидан ўзига узун ва тўғри бир қилич танлади.

«Ҳамонки чопиш эмас, санчиш керак экан, — дея ўйлади у, — ҳаммасидан мана шуниси маъқулроқ бўлади».

У шу йўсинда қуролланиб олгач, отига қамчи босди ва тез орада анча илгарилаб кетган капрални қувиб етди.

У оёқларини узангига тираб, чап қўли билан қиличининг дастасидан тутган қўйи тўрт нафар французнинг ҳаммасига бирмабир кўз югуртиргач:

— Катта йўлдаги анави одамлар қўй подасига ўхшаб... худди бўридан ҳуркиган қўй подасига ўхшаб қочиб боришяпти... — деди.

Фабрицио қўй сўзини алоҳида таъкидлаб айтди. Бироқ унинг ўртоқлари бир соат илгари бу сўзни эшитганларида қанчалар газабланганларини бутунлай унутиб юборишган эди. Бу ўринда италянлар билан французлар орасидаги фарқ намоён бўлганди: французларнинг табиати хушчақчақроқ бўлади, улар воқеаларга юзани қарашади, кек сақлаб юришмайди.

Яшириб ўтирмаймиз, Фабрицио қўй подаси ҳақидаги замзамасидан жуда мамнун эди. Отряд дала оралаб йўлида давом этди. Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашишганича яна ўн чақиримга яқин йўл юриб қўйишди. Душман кавалерияси кўринмаётганидан ҳайрон бўлган капрал Фабрициога юзланди.

— Сиз бизнинг кавалериямиз бўласиз. Теналикда жойлашган ҳув анави фермага қараб от қўйинг, уй эгасидан сўраб кўрсангиз, пул эвазига бизга нонушта бермасмикин. Бизнинг фақат беш киши эканлигимизни айтишни унутманг. Агар йўқ деб ноз қиладиган бўлса, унга ўзингизнинг пулингиздан беш франк ширинкома беринг. Қўрқманг, — нонушта қилиб бўлганимиздан сўнг ундан ақчани тортиб оламиз.

Фабрицио капралга қараб унинг юзида шундай бир совуққон хотиржамлик, ҳатто бир қадар маънавий устунлик ифодаси пайқагани учун итоаткорлик билан буйруқни бажаргани жўнади. Ҳамма иш бош қўмондон айтганидек бўлди, фақат Фабриционинг та-

лабига кўра дехқонга олдиндан тўлаб қўйилган ўша беш франк пулни тортиб олишмади.

— Бу менинг пулим,— деди Фабрицио ўртоқларига,— кейин мен уни сизлар учун эмас, ўзим учун тўлаяпман: бу ерда менинг отимга сули беришди.

Фабрицио бу гал француз тилида шу қадар ёмон гапирдики, ўртоқларига унинг сўзларида қандайдир такаббурлик бордек туюлди. Бу ҳол солдатларга жуда қаттиқ тегди ва улар кечга яқин унинг бошлаб таъзирини бериб қўйиш керак деган хаёлга бориб қолишди. Қаҳрамонимиз уларга мутлақо бегона, ўзларига ўхшамайдиган бир одам бўлиб кўринар, бу эса уларнинг иззат-нафсига тегарди. Фабрицио бўлса, аксинча, уларга меҳр қўя бошлаганди.

Улар чурқ этиб оғиз очмай икки соатча йўл юришди. Бир пайт капрал йўл томон қараб туриб, бирдан қувонч билан:

— Бизнинг полк кетяпти!— дея қичқириб юборди.

Улар шу заҳоти йўл томон югуришди. Лекин, афсуски, бургут сурати туширилган туғ атрофида бор-йўғи икки юзтача одам қолганди. Орадан кўп вақт ўтмай Фабрицио оломон орасида маркитант аёли кўриб қолди: у йиғлайвериб кўзлари қизарган ҳолича пиёда борар экан, ўқтип-ўқтип яна йиғлашга тутинарди. Фабрицио атрофга алаңлаб қаради-ю, аммо ҳеч қаерда унинг аравасини кўрмади.

— Тунашди, шилиб олишди, хонавайрон қилишди!— дея қичқирди маркитант аёл қаҳрамонимизнинг нима бўлди, дегандай саволомуз қарашига жавобан.

Фабрицио индамай отдан тушди-да, унинг жиловидан тутганча:

— Қани, отга мипинг,— деди.

Аёл қаҳрамонимизни ялинтириб ўтирмади.

— Узангисини калтароқ қилиб бер,— деди у.

Сўнгра эгарга ўрнашибгина ўтириб олган, Фабрициога тунда бошига тушган кулфат тўғрисида ҳикоя қила бошлади. Қаҳрамонимиз, гарчи ҳеч нимани тушунмаган бўлса-да, лекин дўстликлари туфайли жуда диққат билан тинглаган бу бениҳоя узун ҳикоянинг охирида маркитант аёл шундай деди:

— Буни қарагин-а! Келиб-келиб ўзимизнинг французлар мени шундай хонавайрон этишди, дўшпослашди, ҳақорат қилишди.

— Наҳотки?! Французлар-а? Мен бўлсам душманлар деб ўйлабман!— хитоб қилди Фабрицио солдадиллик билан. Бундан унинг чиройли, аммо жиддий ва оппоқ юзида қандайдир болаларга хос латиф бир ифода пайдо бўлди.

— Вой тентакнина-ей!— деди маркитант аёл кўзларида ёш билан жилмайиб.— Лекин хўп ажойибсан-да.

— Шу билан бирга анча шоввоз йиғитча экан, битта пруссакни ер тинглади,— дея қўшимча қилди капрал Обри. У тўс-тўполон ичида тасодифан маркитант аёл мипиб кетаётган от ёнига келиб қолганди.

— Фақат сая такаббурроқ!— деди яна капрал.

Фабрицио бетоқат бўлиб қўл сизтади.

— Сенинг фамилиянг нима?— дея сўради капрал. Балким, рапорт ёзиб беришга тўғри келар; шунда сенинг ҳам номингги тилга олмақчи эдим.

— Менинг фамилиям Вази,— деди жавобан Фабрицио, кейин бирдан тараддудга тушиб,— йўғ-е, янглишдим.— Було,— дея қўшимча қилди.

Қамоқхона позираси берган ҳужжатда ана шу Було фамилияси ёзилган эди: кеча у йўл-йўлакай шу фамилияни яхшилаб эслаб қолиш учун дилида тинмай такрорлаб юрди, зеро, қахрамонимиз энди баъзи нарсаларни тушунадиган ва атрофида содир бўлаётган воқеалардан камроқ ажабланидиган бўлиб қолганди. Гусар Було номига ёзилган йўл гувоҳномасидан ташқари итальян паспортини ҳам кўз қорачигидек сақлаб келардики, бу ҳужжат бўйича у олижаноб барометрфуруш Вази фамилиясига ҳам даъво қилиши мумкин эди. Капрал унинг такаббурлигини айтиб гина қилганида Фабрицио «Менми ҳали такаббур? Мен барометрфуруш Вазининг исм-шарифини қабул қилишга рози бўлган Фабрицио Гальсерра маркезино дель Донго бўламан!» деб юборишга сал қолди.

У хаёлан «Менинг фамилиям Було экаплигини яхшилаб эслаб олишим керак, акс ҳолда, қисматим бапорат қилаётган қамоқхонадан қочиб қутула олмайман»,— дея мулоҳаза қилиб турар экан, капрал билан маркитант аёл Фабрицио тўғрисида уч-тўрт оғиз гаплашиб олишди.

— Шунчаки қизиқиб сўраяпти деб ўйламанг,— деди маркитант аёл дафъатан уни сизсирашга ўтиб.— Мен сизга яхшилиқ қилмоқчиман. Айтинг-чи, аслида кимсиз ўзи?

Фабрицио дарҳол жавоб қилмади. У иш билан ҳам, фойдали маслаҳат билан ҳам ёрдам бериши мумкин бўлган бошқа садоқатли дўстлар топа олмасам керак, дея ўйлаб қолганди. Қахрамонимиз эса ҳозир бундай маслаҳатга жуда муҳтож эди. «Кўп ўтмай, ҳарбий қалъага кириб борамиз, турган гап, комендант шунда менинг кимлигимни билгиси келиб қолади. Мен гарчи тўртинчи полк мундирини кийиб юрган бўлсам-да, лекин жавобларимдан ўша полкдаги одамлардан ҳеч кимни танимаслигимни билиб қолишгач, мени қамоқхонага тиқишади». Фабрицио Австрия фуқароси бўлгани учун ҳам паспортнинг нақадар муҳим аҳамиятга эга экаплигини жуда яхши биларди. Ҳатто унинг аслзода, ўтакетган тақводор ва шу билан бирга голиб чиққан партия тарафдорлари бўлмиш яқин қариндошлари ҳам паспорт туфайли йиғирма мартача турли кўнгилсизликларга дуч келишган эди. Шу боисдан ҳам Фабрицио маркитант аёлининг саволидан хафа бўлмади. У бор гапни француз тилида қандай яхшироқ тушунигириб берсам экан, дея ўйланиб қолди. Қизиқиши ортаётган маркитант аёл эса унга далда бериш ниятида деди:

— Беласизми, капрал Обри билан мен сизга ўзингизни қандай тутиш ҳақида яхши маслаҳат беришимиз мумкин.

— Мен бунга сира ҳам шубҳа қилмайман,— дея жавоб қилди Фабрицио.— Менинг фамилиям Вази, ўзим Генуядан келганман. Менинг барноликда машҳур опам бир француз капитанига турмушга чиққан эди. Эндигина ўн етти ёшга кирдим, опам Францияни томоша қилишим, маълумотимни оширишим учун мени бирмунча вақт ўзипикида янаб туришимни таклиф қилган эди. Парижга етиб келганимда опам уйдан жўнаб кетган экан. Унинг армия ортидан шу томон йўл олганини билгач, мен ҳам шу ерга келдим. Опамни ҳаммаёқдан қидирдим, ammo топа олмадим. Солдатларга менинг талаффузим шубҳали кўринибди, шу боисдан мени қамоққа олишди. Яхши ҳам ёнимда пул бор эди, ўша пулдан жандармга қистирган эдим, у менга аллакимнинг йўл гувоҳномаси билан мундирини чиқариб берди. «Туёгингни шиқиллат!— деди хайрлаша туриб.— Фақат ҳеч қачон менинг фамилиямни тилга олмасликка онт ич».

— Унинг фамилияси нима экан ўзи?— дея сўради маркитант аёл.

— Лйтмасликка сўз берганман-ку ахир!— деди Фабрицио.

— У тўғри айтяпти,— дея тасдиқлади капрал.— Ўша жандарм муттаҳам бўлса керак ҳойнаҳой. Ammo дўстимиз унинг фамилиясини айтмаслиги керак. Лекин анави капитан, яъни почтагизнинг фамилияси нима? Агар биз унинг фамилиясини билсак, қидириб топишимиз мумкин бўлади.

— Телье, тўртинчи гусарлар полкининг капитани,— деди жавобан қахрамонимиз.

— Демак, шундай қилиб, сизга хорижийларга хос талаффузингиз папд берибди-да?— бир оз қувлик билан сўради капрал.— Солдатлар сизни жосус деб ўйлашдими?

— Ҳа-да! Буни қараи, шунақаям аҳмоқлик бўладими?— хитоб қилди Фабрицио кўзлари чақнаб.— Келиб-келиб мен жосусмишман! Император билан французлар деган жойда жонимни ҳам аямайман-ку, ахир! Чидаялмайман бундай ҳақоратга!

— Янглишасиз! Ҳеч қандай ҳақорат йўқ бу ўринда. Солдатларнинг шубҳаланганларига ажабланмасангиз ҳам бўлади,— дея жиддий оҳангда эътироз билдирди капрал.

Сўнгра у насиҳатомуз қилиб, армияда ҳар бир одам биронта ҳарбий қисмга бириктирилган бўлиши ва ўша қисмнинг мундирини кийиб юриши лозимлигини, акс ҳолда жосус деб ўйлашлари ҳеч гап эмаслигини тушунтириб берди. Маълум бўлишича душман жуда кўплаб жосуслар юбориб турган экан, бу урушда ҳаммаёқни хойшлар тутиб кетгаймиш. Фабриционинг кўзи очилди. У сўнги икки ой ичида бошига тушган барча маломатларга ўзи айбдор эканлигини энди тушунди.

— Шошмай тур-чи, кел, ҳаммасини ўзи бир бошидан яхшилаб гапириб берсин,— дея капралнинг гапини бўлди маркитант аёл. У Фабриционинг кечмишига жуда қизиқиб қолган эди.

Фабрицио бошидан кечирганларини бирма-бир ҳикоя қила бош-

лади. У ҳикоясини тугатгач, маркитант аёл капралга қараб жиддий оҳангда деди:

— Сирасини айтганда, у ҳали ўспирин бола, ҳеч қандай ҳарбий эмас. Бу урушда бизга хиёнат қилишди, душман бизни томор этди, энди шўримиз қурийдиган бўлди. Лекин манави бола-қайга жабр бўлади, ҳалок бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш нега? Худо деб, ўлиб кетаверадимиз?

— У солдатлар милтигини ўқлашнинг билмайди ўзи, — дея кўшимча қилди капрал, — на ўн икки темпда, на оддий қилиб ўқлай олади. Уша пруссакни ер тишлатгандай милтигини шомпол билан ўзим ўқлаб берган эдим.

— Кейин у дуч келган одамга пулини кўрсатаверади, — гап кўшди яна маркитант аёл. — Бизнинг ёнимиздан нари кетган заҳоти бор буд-шудини шилиб олишади.

— Биронта вахмистр, — дея давом этди капрал, — унинг ҳисобидан май ичиб, қайф-сафо қилиш учун оғайнимизни ўз эскадронига бошлаб кетади. Ёки бўлмасам, душман ўз томонига оғдириб олиши мумкин, ахир ҳозир ҳаммаёқни хоинлар тутиб кетган. Биринчи дуч келган одам, бу ёққа юр, деб буюрса: бас, у индамай кетаверади. Энг яхшиси, бизнинг полкка киргани маъқул.

— Йўқ, маъзур тутасиз, капрал, — дарҳол эътироз билдирди Фабрицио. — Пиёда юришдан кўра от миниб юриш анча қулайроқ. Бунинг устига милтиқ ўқлашни билмайман, от минишни эса, ўзингиз кўрдингиз, анча ўрнига қўяман.

Кейинчалик Фабрицио ўзининг бу кичкина нутқидан жуда фахрланиб юрди.

Биз қаҳрамонимизнинг бундан буён қандай йўл тавламоғи лозимлиги хусусида капрал билан маркитант аёл ўртасидаги узундан-узоқ баҳсни китобхонга баён этиб ўтирмаймиз. Фабрицио фақат бир нарсани сезиб қолди: капрал билан маркитант аёл баҳслаша туриб, унинг бошидан кечган саргузаштларнинг барча тафсилотларини — солдатлар ундан қандай шубҳаланишгани, қандай қилиб жандарм унга йўл гувоҳномаси билан мундирни сотгани, кеча у маршалнинг эскортига қандай кўшилиб қолгани, қандай қилиб императорни бир нафас кўргани, отини қай йўсида «ўмариб кетишгани» ва ҳоказо, ва ҳоказоларни ижиклаб, уч-тўрт маротаба такрорлашарди.

Маркитант аёл фақат аёлларга хос бир синчковлик билан нутқул ўзининг ёрдамида сотиб олинган ўша ажойиб тулпорнинг қандай «ўмариб кетишгани»ни суриштирарди.

— Демак, бундай қарасанг, оёғингдан ушлашди-ю, аста кўтариб, отнинг сағриси устидан ўтказишди ва ерга ўтқазиб қўйишди, шундайми?..

«Учовимизга ҳам энди яхши маълум бўлиб қолган битта гапни ҳадеб такрорлайверишнинг нима ҳожати бор ўзи?» — дея ўйларди Фабрицио. У ҳали Францияда оддий одамлар биронта яхши режа тузмоқчи бўлсалар худди шу йўсида битта гапни шундай ижиклаб такрорлайверишларини билмасди.

— Ёнингда қанча пулинг бор?— дея бирдан сўраб қолди маркитант аёл.

Фабрицио бир лаҳза ҳам иккиланмай дарҳол жавоб қайтарди. Қахрамонимиз бу аёлнинг ҳалоллигига сира шубҳа қилмасди. Франция шу жиҳатдан бошқа мамлакатлардан устун туради.

— Чамаси, ўттиз наполеондор ва беш франклик тўққиз-ўн экю пулим бор ҳали.

— У ҳолда сен эркин қушсан!— дея хитоб қилди маркитант аёл.— Тор-мор этилган бу армияни тарк этгин-да, ўнг томон бурялиб, дуч келган биринчи йўлга чиқиб ол ва отингни қамчиланганча бу армиядан иложи борича узоқлашиб кетавер. Тезроқ оддий одамлар қиядиган энгил-бош сотиб олишга ҳаракат қил. Тўққиз-ўн лье йўл юргач, теварак-атрофингда солдатлар кўринмай қолганидан кейин, почта каретасига ўтиргин-да, биронта яхши шаҳарга бор, у ерда биштекс еб, беш-олти кун дам ол. Фақат эҳтиёт бўл, армияда бўлганингни ҳеч кимга айта кўрма: жандармлар сени қочоқ сифатида дарҳол қамоққа олишадди, сен эсанг, гарчи алкойиб бола бўлсанг ҳам, жандармларга тўғри жавоб беришга хомлик қиласан. Яна эгинишга ноҳарбий кийим кийган заҳотинг солдатлик йўл гувоҳномасини майда-майда йиртиб ташлагин-да, ўзиниш ўша ҳақиқий Вази фамилиянгни қабул қил. Сен нима дейсан, у қайси шаҳардан келдим, дея айтсин?— дея сўради аёл капралдан.

— Шеҳрдаги Камбре шаҳриданман, дегани маъқул. Ўзи яхши шаҳарча. Эшитганмисан у тўғрида? Шаҳарда собор билан Фенелон* ҳам бор.

— Тўғри,— деди маркитант аёл.— Жангда қатнашганингни ҳеч кимга айтма, Б... шаҳарчаси ва сенга йўл гувоҳномаси сотган жандарм тўғрисидаю оғиз оча кўрма. Агар Парижга қайтмоқчи бўлсанг, олдин Версал*га боргин-да, ўша томондан шаҳарга кир, шошилмай худди сайр қилиб қайтаётган одамдек, пиёда юр. Наполеондорларингни эса папталонинг белбогига чатиб ол, энг муҳими, бирор нарса харид қилаётганингда ҳамма пулингни кўрсатма, қанча тўлаш керак бўлса, шунча чиқариб бер. Ишқилиб, сени лақиллатиб, бор буд-шудингни шилиб олишмаса бўлгани. Пулсиз қолсанг нима қиласан? Пулсиз қўлингдан ҳеч нима иш келмайди ахир!

Меҳрибон маркитант аёл яна узоқ гапирди; капрал биронта ҳам сўз қотишга улгурмай, унинг барча насиҳатларини фақат боши иргабгина тасдиқларди. Катта йўлдан бораётган тигиз оломон бирдан қадамини тезлатди-да, сўнг йўл четигаги торгина зовурдан ҳатлаб ўтганича сўл томондаги дала бўйлаб тумтарақай қоча бошлади. «Қазаклар! Қазаклар!» дея бақирдишарди ҳар тарафдан.

— Отингни қайтариб ол!— қичқирди маркитант аёл.

— Қўйсангиз-чи, нима дейсиз!— деди Фабрицио.— Қани отга қамчи босинг, жоп сақланг! Мен уми сизга совға қилдим. Истайсизми, янги арава учун пул бераман? Бор пулимнинг ярмисиз сизники.

— Отингни қайтариб ол, деянман!— жаҳл билан қичқирди маркитант аёл эгардан сакраб тушмоқчи бўлиб, Фабрицио шартта қиличини қивидан суғурди.

— Ўзингизни маҳкамроқ тутинг!— дея қичқирди у ва қиличининг ён томони билан отни икки-уч марта урди. Жонивор бир сапчидиyo қочоқлар ортидан елиб кетди.

Ҳаҳрамонимиз ҳозиргина уч-тўрт минг киши худди черков маросимидаги деҳқонлардек, тигиз саф тортиб бораётган катта йўлга кўз югуртирди. «Қазаклар» деган бир сўзнинг ўзиданоқ йўл бир зумда бўшаб, унда тирик жон қолмаганди, солдатлар дубулга, милтиқ, қилч ва бўлак қурол-аслаҳаларни ташлаб қочишганди. Фабрицио ажабланганича ўнг томон бурилди-да, йўл ёнидаги балавдлиги йигирма-ўттиз футча келадиган ва шудгор қилинган тепаликка кўтарилди; у бутун йўлни ва олдида ястаниб ётган содийши кўздан кечириб чиқди-да, бироқ казаклардан асар ҳам кўрмади. «Жуда галати одамлар-да, бу французлар!— деди у ўзига ўзи.— Лекин мен барибир ўнг томонга юришим лозим бўлса, у ҳолда ҳозирнинг ўзидаёқ жўнаб қўя қолсам бўлмайди-ми?— дея хаёлидан ўтказди у.— Қанақалигини билмайману аммо ҳаммаининг бирданига бундай қочиб кетишининг бирор сабаби бўлса керак ахир». Фабрицио ерда ётган милтиқлардан биттасини олди-да, унинг ўқланган ёки ўқлалмаганини текшириб кўриб, мурватига порох солди ва чақмоқтошини артиб гозалади. Сўнгра тўла ўқ терилган камарлардан бирини ташлаб, белига боғлагач, яна атрофга кўз югуртирди: яқиндагина гавжум бўлган бу водийда энди у танҳо ўзи қолганди. Узоқ-узоқларда ҳамон тумтарақай югуриб бораётган қочоқлар кўришиб қоларди, улар аста-секин дарактлар ортига ўтиб, кўздан гойиб бўлишмоқда эди. «Ҳақиқатан ҳам жуда галати иш бўлди-да!»— дея ўйларди Фабрицио. Шу пайт Фабрицио кеча капрал қўллаган усулни эслаб, бугдойзор ўртасида ерга ўтирди. У катта йўлдан узоқлашишни истамасди, зеро, ўз дўстлари — маркитант аёл билан капрал Обрини кўриб қолишим мумкин дея умид қиларди.

Фабрицио далада ўтирар экан, пулини санаб кўриб, ўзи ўйлаганча ўттиз наполеондор эмас, бор-йўғи ўн саккиз наполеондор қолганига ишонч ҳосил қилди; бироқ ҳали унинг Б*** шаҳарчасидаги қамоқхона позирасининг хонасидан чиқиб кетиши олдидан гусарлар киядиган ботфорти таглиги остига яшириб қўйган майда бриллиантлари бор эди. Фабрицио наполеондорларни ҳафсала билан жойига яшириб қўйди-да, яна одамларнинг бундай қутилмаганда тумтарақай қочишларининг сабаблари тўғрисида бош қотира бошлади. «Балким бу менинг учун ёмон аломатдир?»— дея ўйларди у.— Лекин Фабрицио кўпроқ капрал Обридан ўзининг чиндан ҳам жангда иштирок этдими ёки йўқми, шуни сўраб олмаганидан хафа эди. Фабриционинг назарида ўзи жангда қатнашгандек эди ва агар у ҳозир ана шунга қатъий ишонч ҳосил қилганида, ўзини ниҳоятда бахтиёр ҳис этган бўларди.

«Лекин ҳар қалай,— дея ўйларди Фабрицио,— жангда мен

қандайдир махбуснинг номи билан қатнашдим, чўнтагимда ўшанинг гувоҳномаси, бунинг устига, эғнимда ўшанинг кийим-боши. Бу менинг келажаким учун машъум бир аломат. Бу ҳақда аббат Блансес нима деган бўларди? Бечора Було қамоқхонада жон таслим қилибди! Чиндан ҳам мен учун ёмон аломат бу: умрим қамоқхонада ўтадими дейман!» Фабрицио гусар Булонинг чиндан ҳам айбдор эканлигини билмоқ учун ҳозир ҳеч нимани аямаган бўларди. У ўша гусар ҳақида эшитган гапларини хаёлидан ўтказиб боплади: Б*** даги қамоқхона нозирасининг ҳикоя қилишича, ўша Булони фақат кумуш қошиқларни ўғирлагани учунгина эмас, балки бир деҳқоннинг сигирини тортиб олгани, деҳқоннинг ўзини эса ўласи қилиб дўппослагани учун ҳам қамашган экан. Фабрицио бир кун эмас, бир кун ўзини ҳам гусар Булонинг жиноятига ўхшаш бирор гуноҳи учун қамоқхонага ташлашларига шубҳа қилмасди. Шу тобда у ўз дўсти, аббат Блансес тўғрисида ўйларди. Эҳ, қани энди ҳозир у билан маслаҳатлашиб олиш мумкин бўлса! Сўнгра йигит Париждан жўнаб кетганидан буён аммасига хат ёзмаганини эслади. «Бечора Жина!»— дея ўйлади у ва кўзларига ёш қалқиди. Шу пайт Фабрицио парироқда аллаиманинг шитирлаганини эшитиб қолди: қандайдир солдат учта отнинг сувлигини ечиб, жиловидан тутганича бугдойзорда боқмоқда эди: От жониворлар, чамаси, ўлгудай оч кўринарди. Фабрицио санчиб ўрнидан турганди, солдат довлдираб қолди. Қахрамонимиз буни сездю, ўзини бир дақиқага бўлса-да, абжир гусар қилиб кўрсатишга аҳд қилди.

— Бу отлардан бири меники бўлади, аблаҳ!— дея қичқирди у.— Хўн, майли, овора бўлиб, уни бу ерга ҳайдаб келганинг учун сенга беш франк бераман.

— Нималар деясан? Устимдан кулясанми?— деди солдат. Фабрицио олти қадамча наридан туриб унга милтиқ ўқталди.

— Отнинг жиловини бу ёққа чўз, бўлмасам отиб ташлайман! Солдатнинг милтиғи елкасида осуғлиқ эди, у милтиқни қўлига олиш пиятида кифтини қимирлатди.

— Қимир этиб кўр-чи, нақ чакангдан дарча очиб қўяман!— ҳайқирди Фабрицио ва солдат томон ташланди.

— Ҳай майли, беш франкни беринг-да, учовидан бирини ташлаб олаверинг,— деди жиловатга тушиб солдат кимсасиз йўлга маъюс қараб қўяр экан.

Фабрицио чап қўлидаги милтиқни баланд кўтарди-да, ўнг қўли билан солдат томон учта беш франклик танга итқитди.

— Агар яшашдан умидинг бўлса, отдан туш... Аनावи қора отни пўхталагин-да, қолган иккитасини жиловидан олиб, туёгингни шиқиллат... Агар гинг десанг, отиб ташлайман.

Солдат тўнғиллаганича унинг буйруғини бажарди. Фабрицио қора отнинг ёнига бориб, аста узоқлашиб бораётган солдатдан кўзини узмай чап қўли билан жиловни ушлади. Солдат эллик қадамча нари кетгач, қахрамонимиз чаққон сакраб, отга минди. У эндигина агарга ўрнашиб, ўнг оёғини узангига суққан ҳам эдики,

ёнгинасидан ўқнинг визиллаганини эшитиб қолди: солдат унга қаратиб милтиқдан ўқ узган эди. Фабрицио ғазаби қайнаб, у томон от қўйди, бироқ солдат ура қочиб қолди. Бир лаҳзадан сўнг Фабрицио унинг қолган икки отдан бирида елиб кетаётганини кўрди. «Энди унга етиб бўлмайди»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио. У сотиб олган от жуда яхши чиқди-ю, лекин жонивор ўлгудай оч экан. Фабрицио отнинг бошини ҳамон бўм-бўш катта йўлга бурди-да, уни кесиб ўтди ва маркитапт аёлни ўша ердан топиш мумкин деган умидда чап томон бурилиб, чоғроқ сойлик томон йўл олди. Бироқ сойликдан ўтиб, тепаликка кўтарилгач, теварак-атрофдаги бутун бир лё масофада бораётган солдатларнинггина кўрди холос. «Демак, ўша ажойиб, меҳрибон аёл билан бошқа учрашиб насиб қилмаган экан»,— дея ўйлади у хўрсиниб. Йироқда, йўлнинг ўнг томонида Фабрицио бир фермани кўриб қолиб, отнинг бошини ўша ёққа бурди. Фермага етиб боргач, пулини олдиндан тўлаб, эгардан тушмай отига сули беришни буюрди: жонивор оч қолганидан охурнинг тахтасини ғажимоқда эди. Бир соатдан сўнг Фабрицио маркитант аёл ёки лоақал кап-рал Обрини қидириб топиш умидида яна катта йўлдан кетмоқда эди. У атрофга кўз югуртира-югуртира йўл юравериб, охири аллақандай дарёнинг ботқоққа айланган соҳилига етиб борди. Дарё соҳилларини горгина тахта кўприк туташтириб турарди. Кўприк олдида, йўлнинг ўнг томонида эшик тепасидаги тахтага «Оқ тўлпор» сўзлари ёзиғли ёлғиз бир ошхона қаққайиб кўринарди. «Шу ерда овқатланиб оламан»,— дея аҳд қилди Фабрицио. Кўприкнинг бериги четида у от устида мунғайиб ўтирган қўли боғлиқ бир суворий офицерини кўриб қолди; ундан ўн қадамча нарида отсиз қолган уч нафар суворий трубкаларига тамаки тўлдиришмоқда эди.

«Э-ҳа, бу одамлар, янглишмасам, отимни ўзим харид қилгандан анча арзонроққа сотиб олишга қодир кўринишади»,— дея ўйлади Фабрицио.

Йрадор офицер билан уч солдат гўё Фабриционинг яқинлашиб келишини кутишаётгандек, унга тикилиб туришарди. «Ўша кўприкни бошимга ураманми?— дея ўйларди қаҳрамонимиз.— Яхшиси ўнг томонга бурилиб, соҳил бўйлаб кетганим маъқул, маркитант аёл, аҳтимол, ўнғайсиз аҳволдан қутулиш учун менга худди ана шу йўлни танлашни маслаҳат берган бўларди... Ҳа, лекин ҳозир қочиб қолсам, эртага ўзимдан ўзим уялиб юраман, бунинг устига отим анча учқур, анави офицерники эса қаттиқ ҳолдан тойган кўринади; агар у мени эгардан туширмоқчи бўлса, отимга қамчи босаману жўнаб қоламан». Фабрицио шундай мулоҳаза юритар экан, жиловни тортганча отини секин юргизиб борарди.

— Илдамроқ юринг, гусар!— амрона оҳангда қичқирди офицер.

Фабрицио бир неча қадам юриб тўхтади.

— Отимни тортиб олмоқчимисиз?— дея қичқирди у.

— Сира ҳам ундай эмас! Бу ёққа келинг.

Фабрицио офицерга тикилиб қаради, бу мўйсафиднинг кўзларидан унинг ҳалол одам эканлиги яққол кўриниб турарди. Чолининг чан қўлини боғлаб, бўйнига осиб олган рўмоли қонга беланганди, ўнг қўлига боғланган латтадан ҳам қон сизиб чиққанди. «Агар ўзи тегмаган тақдирда ҳам солдатлари отимнинг жиловидан олишади»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио, аммо дурустроқ разм солиб, солдатларнинг ҳам ярадор эканликларини кўрди.

— Виждопингиз ҳақи,— деди елкасига полковниклик эполетларини таққан ўша офицер,— шу ерда посбон бўлиб туринг-да, дуч келган барча драгун, егер ва гусарларга ана шу ошхонада полковник Лебарон жойлашгани ва у ҳаммага ўз қисмига қўшилишни буюраётганини айтаверинг.

Кекса полковник қандайдир маънос ва гамгин кўринарди. У биринчи сўзларидан кейиноқ қахрамонимизга ёқиб қолди. Лекин, шунга қарамай, Фабрицио унга анча оқиллик билан жавоб қилди:

— Ганимга қулоқ солишмайди, афандим. Мен жуда ёшман. Бу ишда сизнинг шахсан буйруғингиз керак.

— У тўғри айтяпти,— деди полковник Фабрициога диққат билан тикилиб.— Буйруқ ёз, Лароз, сенинг ўнг қўлинг соғ-ку ахир.

Лароз илдаммай чўнтагидан ёш дафттарини олди-да, унга алланималарни ёзди, сўнг варақни йиртиб олиб, уни Фабрициога узатди. Полковник қахрамонимизга буйруғини яна бир бор такрорлагач, қонда бўйича, икки соатдан сўнг анани уч ярадор отлиқ аскарлардан бири ўрнингизга чиқиб туради, дея қўшимча қилди. Шундан сўнг у одамлари билан ошхонага кириб кетди. Фабрицио кўприк олдида серрайиб туганича уларнинг ортидан қараб қолди. Ўша уч ярадор солдатнинг қиёфасидаги унсиз гам-гусса уни ниҳоятда ҳайратга солган эди. «Қандайдир ёвуз бир жодугар уларни сеҳрлаб қўйганга ўхшайди»,— дея ўйларди қахрамонимиз. Ниҳоят Фабрицио икки букланган қоғозни ёйди-да, қуйидаги буйруқни ўқиди:

«14-нчи армия корпуси биринчи суворийлар дивизиясининг иккинчи бригадаси командири, 6-нчи драгунлар полки полковниги Лебарон барча отлиқ аскарлар, драгунлар, егерь ва гусарларга кўприкдан ўтмасликни ва «Оқ тулпор» ошхонасида жойлашган штаб-квартирасида унга қўшилмоқни буюради.

Буйруқ Сент кўприги ёнидаги штаб-квартирада 1815 йилнинг 19 июнь куни берилди.

Ўнг қўлидан яраланган полковник Лебарон ўрнига, ҳамда унинг буйруғига бипоан

вахмистр Лароз».

Фабрицио кўприк ёнида ярим соатча қоровул бўлиб тургач, олти нафар отлиқ егерлар билан уч пиёда аскарни кўриб қолди.

Қахрамонимиз уларга полковникнинг буйруғини эълон қилди.
— Ҳозир қайтиб келамиз,— дея жавоб қилишди унга от минган егерлардан тўрт киши ва отларини ниқтаб кўприкдан гизиллаганича ўтиб кетишди.

Фабрицио қолган икки отлиқ билан музокара бошлаб юборди. Улар қизишиб баҳслаша кетдилар, бу орада эса пивёда келган уч егер кўприкдан ўтиб олинди. Отлиқлардан бири Фабрициодан ёзма буйруқни кўрсатишни талаб қилди-да, сўнг буйруқни унинг кўлидан олиб, деди:

— Мен ҳозир уни ўртоқларимга кўрсатаман, улар албатта қайтиб келишади. Бизни кутиб туринг. Қайтиб келамиз албатта.

Шундай дея у отига қамчи босди, ўртоғи унинг ортидан от кўйди. Бу воқеаларнинг бари бир зумда содир бўлди.

Ниҳоятда даргазаб бўлган Фабрицио шу пайт ошхона деразаси ёнида кўриниб қолган ярадор солдатни чақирди. Бу солдатнинг ёқасида Фабрицио вахмистрлик нишонини кўриб қолган эди. У ошхонадан чиқиб келди-да, Фабриционинг ёнига келиб қичқирди:

— Қилични қинидан суғуринг! Сиз қоровул бўлиб турибсиз ахир.

Фабрицио буйруқни бажаргач:

— Улар буйруқни олиб кетишди,— деди.

— Кечаги мағлубият учун жаҳллари чиққан уларнинг,— деди қовоғини солиб вахмистр.— Мен сизга тўппончаларимдан бирини бераман. Агар яна гапипгизга қулоқ солишмаса, осмонга қараб ўқ узинг, мен ёрдамга келаман ёки полковникнинг ўзи чиқади.

Фабрицио буйруқни олиб кетишганини эшитгач, вахмистр ажабланиб, қошини чимирганини яққол кўрган эди, у ўзини қаттиқ ҳақорат қилинганини англади ва ўзига ўзи бундан буён бунақа ўсал бўлмасликка сўз берди.

Вахмистрнинг эгарга осиб қўйиладиган тўппончаси билан қуролашиб олган Фабрицио гердайиб қоровулликка турди ва кўн вақт ўтмай кўприк томон от минган етти гусар яқшилашиб келаётганини кўриб қолди. У гусарларнинг йўлини тўсди-да, уларга полковникнинг буйруғини эълон қилди. Гусарлар норози бўлиб, очикдан-очик тўнғиллай бошлашди, улардан энг довиюраги эса кўприкдан ўтмоқчи бўлди. Фабрицио маркитап аёлининг чопини эмас, санчиш керак, деган доно маслаҳатини эслаб, узун қиличининг учини пастга туширди ва уни буйруқни бажаришдан бўйин товлайётган гусарга ўқталди.

— А-а! Тирранча бизни ўлдирмоқчи бўляпти!..— дея қичқиришди гусарлар.— Кеча одамларимизни шунча ўлдиршгани камлик қилувдими?

Етти гусарнинг ҳаммаси қиличини қинидан суғириб, Фабрицио томон ташланишди, у кувим битди, деб ўйлади-ю, лекин бола вахмистрнинг ажабланиб қараганини эслади ва яна нафратланиб қарашларига ўрин қолдирмасликка аҳд қилди. У кўприк томон чекинар экан, ҳужум қилаётганларга қилич санчишга ҳаракат қиларди. Фабрицио отлиқ аскарларнинг оғирлик қилаётган узун ва

тўғри қилишини шу қадар қулғили қилиб силкитар эдики, гусарлар тез орада қим билан жанг қилишаётганини фаҳмлаб қолишди: улар энди Фабриционинг ўзига зарар етказмай, унинг эғнидаги мундирини қиймалаб ташлашга ҳаракат қилишарди. Гусарлар уч-тўрт марта унинг тирсагидап тепасини тирнаб юборишди. Фабрицио эса маркитант аёлининг маслаҳатига амал қилганича зўр бериб қилич тигини рақибларига санчишга ҳаракат қиларди. У қилич силкитаётгани чиндан ҳам гусарлардан бирининг палжасидан ярадор қилди. Шўноқ бир тиррапча унга қилич санча олганидан қутуриб кетган гусар бир ҳамла қилди-да, Фабриционинг сонини жароҳатлади. Бу фалокат шунинг учун ҳам содир бўлдики, қаҳрамонимиз минган от қўрқиб у ёқда турсин, чамаси, бу олишувдан завқланар ва ўзи ҳамла қилаётган гусарлар томон ташланарди. Гусарлар эса Фабриционинг ўнг елкасидан енгига тирқираб қон оқаётганини кўриб қолишгач, ўйиндан ўқ чиқмасини келишида иш тугиб, уш оти билан бир четга суриб боришди-да, сўнг кўприкдан ўтиб, қочиб қолишди. Олишувдан қўли бўшаган Фабрицио шу заҳоти полковникни чақирини учун осмонга қарата ўн узди.

Шу пайт кўприк томон тўртта отлиқ ва икки пиёда гусар яқинлашиб келишимокда эди — булар ҳам ўша полкдан экан; ўқ овози янграганида улар ҳали икки юз қадамча нарида бўлиб, кўприкдаги машамашави диққат билан кузатишимокда эди; Фабрицио ўроқларимизга ўқ узди, деган хаёлга борган тўрт отлиқ гусар қиличларини қилидан сугиришди-ю, тўғри қаҳрамонимиз томон от қўйишди; бу чинакам ҳужум эди. Ўқ овозидан огоҳ бўлган полковник Лебарон ошхонанинг эшигини очди-ю, гусарлар от қўйиб кўлган дақиқада ўзи ҳам кўприк тепасига етиб борди ва уларга тўхташни буюрди.

— Ҳеч қандай полковник йўқ энди бу ерда!— дея қичқирди гусарлардан бири отини илқталаб.

Полковник ғазаби қайнаб, гаширишдан тўхтади-да, ярадор ўнг қўли билан отининг жиловиغا чапг солди.

— Тўхта, ярамас солдат!— қичқирди у гусарга қараб.— Мен сени танийман, сен капитан Анриенинг ротасидансан.

— Хўш, нима қилибди?! Қани, капитаннинг ўзи буйруқ берсин менга! Капитан Анриени кеча ўлдиришди,— дея қўшимча қилди у истеҳзо билан иршайганича,— сен бўлсанг, бор ўша...

Гусар шу гапни айтгач, кўприкдан зўрлик билан ўтиб кетилишига аҳд қилди ва отини полковникнинг устига қараб ҳайдади. Кекса полковник кўприкка кираверишдаги тош терилган йўлга йиқилиб тушди. Ундан икки қадам наридаги кўприк устида ошхона томон қараб турган Фабрицио от тўши билан полковникни туртиб юборгани ва кекса офицер жиловини қўлидап қўйиб юбормай йиқилиб тушганини кўрди; у ғазаби қайнаб, ҳамла қилаётган гусар ёнига от суриб борди-да, зарб билан қилич санчди. Хайрият, шу пайт гусарнинг оти ерга йиқилган полковник жиловини қўйиб юбормай пасга тортаётгани тўғайли

бир четга қараб санчиди-ю, Фабриционинг қўлидаги қиличнинг узун тиғи гусарнинг дубулгасидан сирпавиб, шундоқ кўзи ёнидан ярқираб ўтди, қутуриб кетган гусар шартта ўгирилиб, унга қулочкашлаб қилич урди. Қиличнинг тиғи Фабриционинг енгини тешиб ўтиб, қўлига қаттиқ санчилди. Қаҳрамонимиз эгардан қулаб тушди.

Пиёда гусарлардан бири кўприк ҳимоячиларининг иккови ҳам ерга қулаганини кўриб, пайтдан фойдаланди-да, шартта Фабриционинг остига миниб олиб, унинг бошини кўприк томон бурди ва сағренига қамчи босди.

Ошхонадан вахмистр югуриб чиқди. У полковникнинг ерда йиқилиб ётганини кўриб, командирини қаттиқ ярадор қилишибди деб ўйлади. Шундан сўнг югурганича от ўғрисига етиб олди-да, елкасига қилич санчди. Ўғри эгардан қулаб тушди. Гусарлар кўприк устида ёлғиз вахмистрнинг ўзи қолганини кўриб, отларига қамчи босинганича елиб кетишди. Пиёда гусарлардан бири далага қараб қочди.

Вахмистр ярадорлар ёнига келди. Бу пайт Фабрицио оёққа туриб бўлганди: у гарчи кўп қон йўқотган бўлса-да, лекин қаттиқ оғриқ сезмасди. Полковник ҳам бир амаллаб ўрнидан турди, у жароҳатланмаган эди-ю, бироқ қаттиқ йиқилгани туфайли хиёл қарахт бўлиб қолганди.

— Ҳечқиси йўқ!— деди у вахмистрга.— Фақат қўлимдаги аввалги яра оғриятти.

Вахмистр яралаган гусар жон таслим қилмоқда эди.

— Э, баттар бўлсин!— дея қичқирди полковник.— Ундан кўра, мен бекорга хавф-хатарга рўбарў қилган манави йигитга қаранглар,— деди у вахмистр ҳамда ошхонадан югуриб чиққан икки солдатга қараб.— Бу ерда эса ўзим соқчи бўлиб турман ва анави тентакларни тўхтатишга ҳаракат қиламан. Йигитни ошхонага олиб киришлар-да, ярасини боғланглар, бушнинг учун кийимларим орасидан кўйлагимни олинглар.

Бешинчи боб

Бу воқеаларнинг бари бир дақиқада содир бўлди. Фабриционинг жароҳатлари унча оғир эмас экан, полковникнинг кўйлагини йиртиб, унинг яраларини боғлаб қўйишди. Қаҳрамонимизга ошхонанинг иккинчи қаватидан жой солиб бермоқчи бўлишди.

— Бу ерда мени парвариш қилишгунча,— деди Фабрицио вахмистрга,— отхонада отим ёлғиз ўзи зерикади ва у бошқа хўжайин билан кетиб қолади.

— Чиллаки солдат бўлсанг ҳам фаҳм-фаросатинг дуруст-ку,— деди вахмистр.

Шундан сўнг Фабрицио учун оти боғланган охурнинг ўзига похол тўшаб, жой ҳозирлаб беришди.

Қаҳрамонимиз ўзини жуда дармонсиз ҳис эларди, шу боисдан вахмистр унга илитилган виео келтириб ичирди-да, сўнг бир

оз вақт суҳбатлашиб турди. Суҳбат чоғи у бир неча бор қаҳрамонимизни мақтаб қўйган эди, Фабриционинг боши нақ осмонга етди.

Фабрицио фақат азонга яқин уйғонди, отлар чўзиб-чўзиб кишнашар, ер депсиниб, пишқиришарди, отхона тутунга тўлганди. Аввалига Фабрицио бу шовқин-суроннинг қаёқдан эшитилаётганини билолмай ва ҳатто ўзининг қаерда эканлигини тушунолмади ётди, ниҳоят, тутундаги нафаси қайта бошлагач, уйнинг ёнаётганини фаҳмлади. Бир зумда у отини ечиб ҳовлига олиб чиқди-ю, шартга эгарга минди. Сўнг бошини кўтариб, юқорига қаради: тутун отхона тепасидаги икки деразадан бурқсаб чиқмоқда эди. Қоп-қора тутун нағана-нағана бўлиб буралганича бутун томни қоплаб олганди. Тун давомида «Оқ тулпор» ошхонасига камида юз чоғли қочоқ йиғилган бўлиб, ҳамма бақириб-чақириб сўкинарди. Фабрицио дурустроқ разм солишга улгурган беш-олти одам гирт маст эди, улардан бири «Менинг отимни қаёққа олиб кетаянсан?» дея қичқирганича упи тўхтатмоқчи ҳам бўлди. Фабрицио отига қамчи босиб, ошхонадан бир чақиримча узоқлашгач, орқасига ўгирилиб қаради-да, ортидан ҳеч ким қувиб келмаётганига ишонч ҳосил қилди. Уй гуриллаб ёпмоқда эди. Фабрицио узоқдан кўприкни танидию кейин ярадор эканлигини эслади ва шундан кейингина қаттиқ тортиб боғланган қўлининг зирқираб оғриётганини ҳис этди. «Кекса полковникнинг ҳоли не кечдйкин? У ярамни боғлашлари учун кўйлагини берган эди». Бироқ бу тонг чоғи қаҳрамонимиз гарбий бир тарзда совуқдон бўлиб қолганди: у кўп қон йўқотганидан табиатидаги романтик хислатлар гойиб бўлганди.

«Ўнг томонга! — деди у ўзига ўзи. — Бу ердан тезроқ узоқлашин керак!» У отини хотиржамлик билан соҳил бўйлаб чўзилган ва кўприкдан пастроқда ўнг томонга бурилган йўлга солди. Шу пайт у меҳрибон маркитант аёлнинг маслаҳатини эслади. «Қандай ажойиб дўст! — дея ўйларди у. — Қандай софдил инсон-а!»

Бир соатча йўл юргач, бирдан Фабриционинг дармони қурий бошлади. «Нима бўляпти менга? Наҳот ҳушимдан кетиб йиқилсам? — дея ўйларди у. — Агар шундай бўлса, отимни ўғирлаб кетишади, кейин ечинтириб олишлари ҳам мумкин. У ҳолда хазинамдан айрилдим!» Унинг ҳозир отни бошқаришга мадори қолмаганди, қаҳрамонимиз энди фақат эгардан қулаб тушмасликка ҳаракат қиларди; йўл четида ер чонаятган қапдайдиҳ деҳқон унинг опшоқ оқариб кетганини кўриб, Фабриционинг ёнига келди-да, унга кружкада пиво билан бир бўлак жавдар пон узатди.

— Сизга қараб туриб, — деди деҳқон, — «Рангида ранг қолмабди-ку! Кўринишидан кеча катта жангда қатнашганлардан бири бўлса керак», — деб ўйладим.

Қаҳрамонимизга деҳқон жуда вақтида ёрдам кўрсатди. Фабрицио воқини тишлаганида унинг кўз олди қоронғилашиб, боши

айланмоқда эди. Тамадди қилиб олгач, у деҳқонга миннатдорчилик билдирди-да, кейин сўради:

— Ҳозир қаердаман ўзи?

Деҳқон яна озгина йўл юрса, унга ҳар қандай ёрдам кўрса-тишлари мумкин бўлган Зондерс шаҳарчасига етиб олажагини тушунтирди. Фабриццо ўша шаҳарчага ҳеч нарсани идрок этмай, фақат отдан йиқилиб тушмасам бўлгани, деган хаёл билан кириб борди. У ланг очиқ бир дарвозани кўрди-ю, отини тўғри ҳовлига ҳайдади: бу меҳмонхонаси ҳам бўлган «Қашлағич» трактири эди. Шу заҳоти уйдан хўппасемиз раҳмдил бир аёл — трактир бекаси югуриб чиқди, у қаҳрамонимизга раҳим келганидан товуши қалтираб уйдагиларни ёрдамга чақирди. Иккита ёшгина қиз Фабриццонинг қўлтигидан олиб, отдан тушишига ёрдамлашиб юборишди. Қаҳрамонимиз оёғи ерга теккан заҳоти ҳушидан кетиб йиқилди. Жарроҳни чақириб келинган эди, у қорик билан Фабриццодан қон олди; шундан сўнг йигит бир печа кун давомда ҳеч нимани билмади: у деярли ҳушига келмай ётарди.

Сопидаги қилич санчилган жойида йиринг боғлаш хавфи тутилганди. Баъзи-баъзида Фабриццо бир дақиқа ҳушига келар, ана шунда у отига қараб туришни илтимос қилар ва нуқул, яхши ҳақ тўлайман, дея такрорларди; меҳрибон бска билан унинг қизлари қаҳрамонимизнинг бу гапидан ранжишди. Фабриццони жуда яхши парвариш қилишди, шу боисдан у икки ҳафтада сўнг аста-секин тузала бошлади. Бир кун и кечқурун Фабриццо бирдан ўй бекаларининг негадир ташвишга тушишганини сезиб қолди. Орадан кўп вақт ўтмай унинг хонасига бир немис офицери кириб келди, немис алланималар ҳақида савол берар, унга Фабриццо билмайдиган тилда жавоб қилишарди. Шунга қарамай, қаҳрамонимиз гап ўзи тўғрисида кетаётганини тушунди-ю, ўзини ухлаётганга солди. Бир оздан сўнг у немис чиқиб кетган бўлса керак, дея қарор қилди-да, бекаларни чақирди:

— Ўша офицер нега келибди? Мени ҳарбий асирлар рўйхатига киритиб, қамоққа олишмоқчими?

Бека истар-истамас унинг тахминини тасдиқлади.

— Қулоқ солинг, менинг камзулимда пул яшириб қўйилган,— дея хитоб қилди у ёстиқдан бошини кўтариб.— Менга фуқароча кийим сотиб олинг, шунда бугун тундаёқ отимга ми-наман-да, жўнаб кетаман. Кўчада йиқилиб қолиб ўлиб кетишим мумкин бўлган ўша кунда менга бошчана бериб, бир бор ҳаётимни сақлаб қолдингиз. Энди мени яна бир марта қутқаринг! Онаминг олдиларига қайтишимга ёрдам беринг!

Шу пайт беканинг иккала қизи йиглаб юборишди. Улар Фабриццони кутаётган хавф-хатардан ташвишга тушиб қоли-лганди; лекин қизлар француз тилини яхши тушунишмасди, шунинг учун ҳам улар қаҳрамонимизнинг тўшаги ёнига келиб, ундан баъзи нарсаларни сўраб-суриштиришди. Сўнг улар ўқити-ўқити Фабриццога аянчли қараб қўйишганича оналари билан

фламанд тилида нима ҳақидадир баҳслаша бошлашди; Фабрицио ўзининг қочиб кетиши билан уларга зарар етказиши мумкинлиги, лекин шунга қарамай, улар қаҳрамонимизни деб ўзларини хавф остига қўйишга тайёр эканликларини тушунди. У икки қўлини кўксига қўйиб, уларга қизгин миннатдорчилик билдирди. Шу шаҳарчада яшайдиган бир яхудий Фабрицио учун зарур бўлган барча кийим-бошини топиб, кечқурун соат ўнда меҳмонхонага олиб келди; бироқ беканинг қизлари олиб келинган рединготни Фабриционинг гусарлик камзули билан таққослаб ўлчашган эди, уни бир оз кичрайтириш лозимлигини кўришди. Қизлар дарҳол ишга киришиб кетишди: вақтни бой бериб бўлмасди. Фабрицио олтин пуллари қаерга яшириб қўйилганини кўрсатди-да, уларни янги олиб келинган кийимнинг астари тагига чатиб беришни илтимос қилди. Кийим-бош билан бирга яхудий бир жуфт ажабтовур этик ҳам олиб келган эди. Фабрицио сира иккиланмай бу ажойиб қизларга бриллиантларни олиш учун гусарлик ботфортининг қаерини кесиш кераклигини кўрсатиб берган эди, улар бриллиантларни янги этикларнинг таглиги остига яшириб қўйишди.

Кўп қон йўқотгани оқибатида мадори қуригани боисдан қаҳрамонимиз жуда галати бир аҳволга тушганди: Фабрицио француз тилини деярли бутунлай унутиб қўйганди; у уй бекалариغا итальянча мурожаат қилар, улар эса фақат фламанд лаҳжасида сўзлашарди, хуллас, суҳбатдошлар айтмоқчи бўлган гапларини фақат имо-ишоралар билангина тушунтиришарди. Қизлар бриллиантларни кўришгач, гарчи иккови ҳам табиатан бегараз бўлишса-да, диллари жўшқин завққа тўлди: улар Фабриционинг оддий одамларнинг кийимини кийиб олган шаҳзода бўлса керак, дея ўйлай бошлашди. Опа-сингилларнинг кенжаси, қувлик-шумлигини билмайдиган Аникен кўнглида кири йўқлиги туйғайли Фабриционинг юз-кўзидан ўпиб олди. Қаҳрамонимиз эса ўз навбатида иккала опа-сингилни дилбар эканликларини тан оларди. Шу боисдан ҳам ярим кечада, жарроҳ унга олис йўл олдидан қувват бўлсин учун бир оз вино ичиб олишига рухсат берганида, Фабриционинг бу ердан деярли кетгиси келмай қолди. «Мен учун шу ердан яхшириқ жой борми ўзи?» — дея ўйларди у. Лекин ҳарқалай кечаси соат иккиларда у ўрнидан туриб, кийимларини кийди. Бироқ, хонасини тарк этар экан, у бекадан отини бир неча соат бурун типтув қилиб келган офицер етаклаб кетганини эшитиб қолди.

— Вой, аблаҳ-ей! — дея сўкинди Фабрицио. — Ярадор одамни ҳам тунайдими, лаънати?!

Навқирон итальян файласуф эмасди: у ўша отни ўзи қандай «харид қилгани» ни ҳатто эсламади ҳам.

Аникен кўзларидан дув-дув ёш тўккан қўйи, унинг учун бошқа от ёллаганларини айтди. Қиз ундан ажралгиси келмай турарди. Улар кўзларида меҳр-муҳаббат билан хайрлашишди. Меҳрибон беканинг қариндошлари бўлмиш икки нафар норғул йи-

гит Фабрициони кўтариб, эгарга миндириб қўйишди; йўлда улар отдан йиқилиб тушмасин учун унинг қўлтигидан тутиб боришди, учинчи кузатувчи эса йўлда шубҳали патрулларга дуч келиб қолмасин деб бу кичкина карвондан бир печа юз қаддам олдинда бормоқда эди. Икки соатлардан кейин «Қашлогич» бекасининг холаваччасига қарашли уйда дам олгани тўхташди. Фабрицио энди сизлар қайтиб кетаверинглар, дея ҳамроҳларидан қанча илтимос қилмасин, улар ўрмондаги йўл ва сўқмоқларни ҳеч ким бизчалик билмайди, деб сира рози бўлишмади.

— Аммо эртага эрталаб менинг қочиб кетганим маълум бўлиб қолади. Ана шунда сизларнинг ҳам шаҳарда йўқлигингизни кўришгач, сизларга зиён-заҳмат етказишлари мумкин ахир!— деди Фабрицио.

Яна йўлга тушишди. Уларнинг бахтига, азонга яқин водийни қуюқ туман қоплади. Эрталаб соат саккизларда кичкина бир шаҳарчага кириб боришди. Йигитлардан бири почта отларини тортиб олишган ёки олишмаганини билиб келиш учун жўнади. Маълум бўлишича, станция назоратчиси отларни хилват жойга яширибди-да, уларнинг ўрнига аллақачондан рамақижон қирчағиларни топиб келиб, отхонага боғлаб қўйибди. Отларни яшириб қўйилган ботқоқдан ҳайдаб келиш учун жўнашди. Уч соатдан сўнг Фабрицио руҳи кўтарилиб, анча шалақ бўлса-да, лекин бир жуфт яхши почта отлари қўшилган кабриолетга ўтирди. Беканинг қариндошлари бўлмиш йигитлар билан хайрланув дақиқаси ғоят таъсирли бўлди. Фабрицио йигитларга ҳақ тўлаш учун қанчалик баҳона қидирмасин, улар пул олинган қатъиян бош тортишди.

— Сизга, афандим, ҳозир пул бизга қараганда кўпроқ керак бўлади,— дея такрорлашарди бу ажойиб йигитлар.

Ниҳоят улар ортларига қайтиб кетишди. Йўлдаги машмашалардан бирмунча ҳаяжонланган Фабрицио улардан меҳрибон беваларга дилидаги туйғуларини изҳор этмоққа ҳаракат қилиб ёзган хатларини бериб юборди. Қаҳрамонимиз бу мактубларни кўзларида ёш билан ёзганди, ва унинг ёш Аникенга йўллаган мактубида, сўзсиз ишқий оҳанглар сезилиб турарди.

Қолган йўлни ҳеч қандай саргузаштларсиз босиб ўтди. Амьенга етиб келганида унинг сонидagi қилич санчилган яраси қаттиқ оғрий бошлади; қишлоқ табиби яраси дурустроқ тозаламаган экан, қон олинганига қарамай яра йиринг боғлаётганди. Фабрицио вақтини очкўз ва хушомадгўй бир оиллага қарашли меҳмонхонада ўтказган икки ҳафта давомида иттифоқчилар Францияни босиб олишди.

Фабрицио бўлса бошидан кечирган барча бу воқеалар тўғрисида шу қадар кўп ўйладики, натижада бошқа бир одамга айлангандай бўлди қолди. У фақат бир жиҳатдангина ҳали ҳам ёш болага ўхшарди: Фабрицио ўзи кўрган ўша қиргинбарот чишдан ҳам жангмиди ва агар шундай бўлса, бу ўша Ватерлоо жангмиди дея тинимсиз ўзига ўзи савол берарди. Фабрицио

умрида биринчи бор мутолаадан ҳузур қила бошлади: у ҳамон газеталардан ёки ўша жанг ҳақидаги ҳикоялардан маршал Ней ҳамда анави бешқа генералнинг эскорти билан кезиб чиққан ўша жойларнинг тасвирини қидириб тошишга умид қиларди. Амьендан у деярли ҳар куни ўзининг дилкаш дугоналари, «Қашлогич»нинг бекаларига хат ёзиб турди. Соғайиб кетгач, у дарҳол Парижга кўчиб ўтди. Ўзининг аввалги меҳмонхонасида ушга онаси ва аммасидан келган йигирмага яқин мактубни тутқазинди. Хатларда аммаларнинг иккови ҳам тезроқ уйга қайт, дея илтижо қилинганди. Графиня Пьетраперанинг сўнгги мактубида қандайдир сирли ишоралар бор эдики, буни ўқиб у қаттиқ ташвишга тушиб қолди. Бу мактуб Фабриционинг барча нозик орзу-умидларини пароканда қилиб юборди. Унинг табиати шундай хусусиятларга эга эдики, келажакда ўзини улкан фалокатлар кутаётганига ишонч ҳосил қилмоқ учун биттагина сўзнинг ўзи кифоя қиларди, у ёғига Фабриционинг тасаввуроти ишга тушиб кетар ва қаҳрамонимизга бу фалокатларнинг мудҳиш тафсилотларини тасвирлаб бера бошларди.

«Ўзинг ҳақингда бизга хабар қилиб ёзган мактубларингга асло имзо чека кўрма,— дея ёзган эди графиня.— Тўғри Комо кўлига келишни хаёлингдан бутунлай чиқариб ташла. Швейцария территориясидаги Луганога келиб кўн». Бу шаҳарчага у Кави фамилияси билан келмоғи лозим экан, шаҳарчанинг энг яхши меҳмонхонасида Фабрициони графинянинг собиқ малайи кутиб турар эмиш, у ёғига қапдай йўл тутмоқ кераклигини ўша одам айтиб берар экан. Мактубнинг охирида қуйидаги сўзлар ёзилганди:

«Телбаларча қилган ўша ишингни ҳеч кимга билдирма ва энг муҳими, ёшигда на босма, на қўлэзма ҳолда ҳеч қандай қоғоз олиб юрма: Швейцарияда сени муқаддас Маргарита¹нинг дўстлари қуршаб юришади. Агар қўлимга пул тушиб қолса,— дея ёзган эди графиня,— мен Женевага, «Тарози» меҳмонхонасига биронта одамни юбораман, ана шунда сенга ҳозирги хатимда ёзишим мумкин бўлмаган баъзи тафсилотларни хабар қилишади, зеро, сен уларни бу ерга қайтиб келишингдан аввал билиб олмоғинг даркор. Лекин, худо ҳақи, Парижда бир кун ҳам турмай, жўнаб кет: у ерда сени бизнинг жосуслар таниб қолишади».

Фабриционинг хаёли турли хаёлий тахминларга тўлиб кетди, у энди фақат бир нарса тўғрисида: аммаси қапдай сирли тафсилотларни хабар қилмоқчи эканлиги ҳақида ўйларди. Фабрицио дарҳол Франциядан жўнаб кетди; чегарага етиб олгунига қадар йўлда уни икки марта қамоққа олишди, лекин у бир амаллаб қутулиб кетди; бу кўнгилсизликларга Фабриционинг итальян паспорти ҳамда навқирон чеҳраси ва боғлаб қўйилган қўлига сира қовушмаган «барометрфуруш тужжор» деган галати унвони сабаб бўлганди.

¹ Жаноб Пеллико^{*}нинг хизмати туфайли бу ном бутун Европага манхур бўлиб кетди; Миланда полиция маҳкамаси ҳамда қамоқхона жойлашган кўча шундай аталади. (*Муаллифнинг изофи*).

Ниҳоят у Женевага етиб келди-да, аммасининг хизматкори билан учрашди. Аммасининг топширигига кўра, ўша одам Милан полициясига унинг устидан чақув тушганини хабар қилди. Чақувда ёзилишича, гўё Фабрицио собиқ Италия қироллигида мавжуд бўлган исёнчиларнинг махфий жамияти томонидан Наполеон хузурига қандайдир таклифлар билан жўнатилган эмиш. «Агар саёҳатдан мақсади ўзга бўлганида,— дея ёзилган эди чақувда— бировнинг фамилиясини қабул қилишининг нима ҳожати бор эди?» Маркиза дель Донго ҳақиқатни иботлашга уриниб юрганмиш, чунончи: 1) Фабрицио Швейцариядан ҳеч қаерга кетмаган; 2) у акаси билан айтишиб қолгану сўнгра кутилмаганда уйдан чиқиб кетган.

Фабрицио бу ҳикояни фахрланиб тингламоқда эди. «Демак, мени Наполеоннинг хузуридаги элчига ўхшаш бир одам деб ўйлашибди!..— хаёл қиларди у. — Гўё мен ўша буюк инсон билан гаплашиш шарафига муяссар бўлганмишман! Қани энди шу гаплар рост бўлганида!» У етти пушт илгариги аждоди — Сфорцанинг мулозимлари қаторида Миланга келган дель Донгонинг набираси боши танидан жудо этилиши шарафига муяссар бўлганини эслади, зеро, герцогнинг ганимлари уни олиҳиммат кантионларга аълоҳазратнинг таклифларини етказиш ҳамда солдатлар ёллаш учун Швейцарияга ўтаётганида қўлга туширишган экан. Фабриционинг кўз ўнгига дель Донголар шажара китобидаги ана шу воқеа тасвирланган гравюра намоян бўлди. Малайни сўроққа тутган Фабрицио бир муҳим тафсилотни билиб олди. Графиня асло айта кўрма, дея қайта-қайта тайинлаган бўлишига қарамай, у одам жаҳл устида бор гапни айтиб берди: Милан полициясида унинг устидан чақувни акаси Асканьо ёзган экан. Бу мудҳиш хабарни эшитиб, қаҳрамонимиз қазабининг зўридан ўзини йўқотиб қўйди. Женевадан Италияга олиб борадиган йўл Лозанна орқали ўтади; Фабрицио дарҳол йўлга тушишга ва гарчи, нари борса, икки соатдан сўнг Лозаннага дилижанс жўнаши лозим бўлса-да, бу ўн икки льё келадиган йўлни пиёда босиб ўтишга аҳд қилди. Женевадан жўнаб кетиши пайти у фэйзсиз швейцар қаҳвахоналаридан бирида аллақандай йигит билан жанжал чиқарди. Фабриционинг айтишича, ўша йигит унга «жуда галати» қараган эмиш. Бу гап мутлақо тўғри эди, унча-мунча гапга ницагини бузмайдиган ва пулдан бошқа ҳеч нимани ўйламайдиган дурустгина одам бўлмиш ўша женевалик йигит уни телба деб ўйлаганди: Фабрицио қаҳвахонада ўтирган барча одамларга жаҳл билан ўкрайиб қараган ва келтириб беришган бир чашка қаҳвани ўз панталонига тўкиб юборган эди. Бу жанжалда Фабриционинг дастлабки қилган иши бутунлай XVI аср руҳига монанд бўлди: у дуэль ҳақида гап бошлаш ўрнига шартга ханжарини суғурди-да, чавақлаб ташлаш ниятида женевалик йигит томон ташланди. Жаҳл устида Фабрицио ўзига ўрнатилган барча орномус қоидаларини унутиб қўйганди: унинг қалбида инстинкт бки тўғрироғи, болалик хотиралари уйғонган эди.

Графинянинг уни Луганода кутиб олган ишончли одами Фабрициога янги тафсилотларни хабар қилиб, қаҳрамонимизнинг газабини баттар қайпатиб юборди. Фабрициони Гриантада жуда ҳам яхши кўришармиш, у ерда ҳеч ким оғздан гуллаб қўймабди, — ҳамма ўзини унинг Миланга кетганига ишонгандек қилиб кўрсатибди. Агар акаси ўлиб-тирилиб ёрдам бермаганида, Милан полицияси унинг гоийб бўлишига ҳеч қачон эътибор бермасди.

— Божхона соқчиларига, турган гап, сизнинг белгиларингизни хабар қилиб қўйишган, — деди Фабрициога аммасининг чонари, — агар биз катта йўлдан борадиган бўлсак, Ломбардо-Венеция қироллигининг чегарасида сизни қамоққа олишади.

Фабрицио ва унинг ҳамроҳлари Луганоги Комо кўлидан ажратиб турган тоғлардаги ҳар бир сўқмоқни жуда яхши билишарди; улар овчиларга — бошқача қилиб айтганда, контрабандистларга ўхшаб кийиниб олишди, улар уч киши бўлиб, важоҳатлари анча ёмон кўришарди; шу боисдан ҳам йўлда учраган соқчилар уларга салом беришди-ю, ўтиб кетаверишди. Фабрицио қасрга ярим кечада кириб борди, бу пайтда унинг отаси ва сочига уна сепиб юрадиган барча малайлари аллақачон ухлаб ётишган бўларди. Фабрицио сира қийналмай зовурга тушди-да, ертўла деразасидан қасрга кириб олди; ертўлада уни опаси билан аммаси кутиб туришган экан, тез орада сипгиллари ҳам етиб келишди. Учрашув завқи, эркалашлар, кўзёшлари узоқ давом этди, ўз бахтларига ишоналмай ўтирган бу бахтиёр беш одам, ниҳоят, тушунарлироқ қилиб гапира бошлаганларида вақтнинг физиллаб ўтганидан далолат бериб, ғира-шира тонг отмоқда эди.

— Аканг сенинг қайтиб келганингдан хабар топмаган бўлса керак, деб умид қиламан, — деди графиня Пьетранера. — Ўша холис хизматидан кейин у билан гапланмай қўйган эдим, мени анча ҳурмат қилар экан чоғи, бу ҳол иззат-нафсига қаттиқ тегибди. Кеча кечқурун у билан суҳбатлашмоқни лозим кўрдим: ўзимнинг ниҳоятда қувониб юрганганимни яширмоқ учун менга биронта баҳона керак эди, акс ҳолда аканг шубҳага тушиб қоларди. У менинг фараз қилинган дўстлигимдан боши осмонга етганини пайқаб қолдим ва кайфиятининг яхшилигидан фойдаланиб, кечки овқат пайти анчагина вино ичириб қўйдим, бугун энди у бирон жойда яшириниб олиб, ўз одати бўйича жосуслик қилмайдиган бўлди.

— Гусаримизни сенинг хоналарингга яширишимиз керак, — деди маркиза, — унинг ҳозир кетиши мумкин эмас. Ҳаяжоннинг зўридан хаёлимизни бир жойга йиғолмаяпмиз, лекин биз анави даҳшатли Милан полициясини қандай алдамоқ йўлини топганимиз лозим.

Худди шундай қилишди ҳам, эртаси куни маркиз билан унинг катта ўғли маркизанинг қайинсинглисининг хонасидан чиқмай қўйганини пайқаб қолишди. Биз ўзларини ниҳоятда бахтиёр ҳис этаётган бу одамларнинг дилларида қувонч билан бир-бирларини эркалашлари тасвири устида тўхталиб ўтирмаймиз. Италиялар-

нинг қалби биз французларникига қараганда жўшқин хаёлот туфайли турли шубҳа-гумонлар ва телба фантазияларга берилмоққа мойилроқ бўлади, лекин бунинг эвазига қувонч лаззатини ҳам бизларга қараганда узоқроқ суришади. Ўша куни графиня билан маркиза гўё ақлдан озгандек эдилар. Фабриционинг бошидан кечирган саргузаштларини қайтадан ҳикоя қилиб беришига тўғри келди. Ниҳоят, улар қувончларини яширмақ учун Миланга жўнашга қарор қилишди, зеро бундан буён маркиз билан унинг ўғли Асканьонинг полициячиларга хос назератидан пинҳон тутишнинг иложи қолмагандек эди.

Қомога қадар улар ўз қайиқларида боришга қарор қилишди, бошқа йўлдан кетишса, шубҳа туғилиши турган гап эди. Бироқ улар Комодога лангаргоҳга етиб келишганида маркиза бирдан Триантада жуда мудим қоғозларни унутиб қолдирганини «эслади» ва ўшани олиб келиши учун дарҳол эшакчиларни жўнатиб юборди. Шу боисдан ҳам улар бу икки хоним мазкур шаҳарда вақтларини қандай ўтказганларини ҳеч кимга айтиб беролмасдилар. Хонимлар эса шаҳарга келибоқ Милан дарвозаси узра қад кўтарган ўрта аср минораси ёнида доим мижозларни кутиб турадиган коляскалардан бирини ёллашди. Шаҳардан ҳам шу заҳоти жўнаб кетишдики, кучер ҳеч ким билан бир оғиз гаплашишга ҳам улгуролмай қолди. Бир чақиримча йўл юришгач, хонимлар таниш овчи йигитни учратиб қолишди. Овчи йигит уларнинг ёлғиз ўзлари кетишаётганини кўриб, мулозимат билан хонимларни Миланнинг дарвозасига қадар қуватиб қўйишни таклиф қилди, зеро ўзи ҳам шаҳар яқинида ов қилиш ниятида кетаётган экан. Ҳаммаси жуда яхши бўлиб, хонимлар ёш ҳамроҳлари билан шодон суҳбатлашиб кетишаётган эди, бирдан йўл устини ўрмон қоплаган хушманзара Сан-Жовани тепалигини айланиб ўтадиган жойдаги муқолишда уч жандарм пистирмадан югуриб чиқди-да, шартта отларнинг жиловидан ушлади.

— Оҳ, эрим сиримизни ошкор этибди!— дея хитоб қилди маркиза ва ҳушидан кетди.

Нарироқда турган жандармерия вахмистри хиёл чайқалган қўйи экипаж ёнига келди-да, маст овоз билан деди:

— Зиммамга юклаган вазифадан хафа бўлсам-да, лекин сизни қамоққа олишга мажбурман, генерал Фабио Контти.

Фабрицио, бу вахмистр мени калака қилиб, генерал дея атади деган хаёлга борди. «Бунинг учун ҳали кўрсатиб қўяман сенга»,— дерди у ичида. У пайт пойлаб туриб коляскадан сакраб тушиб ва далага қараб қочиб ниятида жандармларга диққат билан тикилиб турарди.

Графиня вахмистрга қараб ҳар аҳтимолга қарши жилмайганича деди:

— Нималар деяпсиз ўзи, дўстгинам? Наҳот ана шу ўн олти яшар йигитчани генерал Контти деб ўйлаётган бўлсангиз?

— Нима, сиз ҳали генералнинг қизи эмасмисиз?— сўради вахмистр.

— Унда менинг отамга яхшилаб разм солинг;— деди графиня Фабриционни кўрсатиб.

Жандармлар хохлаб кула бошлашди.

— Гап қайтармасликни илтимос қиламан! Паспортларингизни кўрсатинг!..— талаб қилди вахмистр ҳамма унинг устидан кулганга раижиб.

— Миланга боришганида бизнинг хонимлар паспортларини олиб юришмайди,— деди пипагини бузмай кучер.— Улар ўзларининг Грианта амлокларидан келишяпти. Манави хоним — графиня Пьетранера, анавилари эса маркиза дель Донго бўладилар.

Довдираб қолган вахмистр отларнинг жиловидан тутиб турган жандармларнинг ёнига бориб, улар билан кенгаша бошлади. Уларнинг кенгаши беш минутча давом этди, бироқ графиния кучерга бир неча қадам нарига юриб, коляскани сояга ўтказиши учун ижозат берсанглар, дея уларнинг гапини бўлди. Гарчи эндигина соат эрталаб ўн бирлар бўлса-да, қуёш аёвсиз қиздирмоқда эди. Фабрицио қайси йўлдан қочилишини ўйлаб, чор-атрофга диққат билан қарар экан, дала оралаб ўтган сўқмоқдан чапга босган катта йўлга ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги бир қизнинг чиқиб келганини кўриб қолди. Қиз юзини ўқтин-ўқтип дастрўмоли билан беркитганича икки жандарм ўртасида аста йиғлаб келмоқда эди. Унинг ортдан эса худди шундай икки жандарм соқчилигида озгин, повча бир одам, худди таптанали маросимда қатнашаётган префект янглиг алоҳида бир виқор билан қадам ташлаб келарди.

— Уларни қаердан топдинглар?— дея сўради кайфи анча тарақ бўлиб қолган вахмистр.

— Далада қочиб кетишаётган экан. Ёнларида паспортларим йўқ.

Вахмистр, чамаси бутунлай довдираб қолганга ўхшарди: у қамоққа олиши лозим бўлган икки асир ўрнига қўлига бутун бошли беш киши тушиб турибди. Вахмистр ўз штаби билан бир неча қадам нарига кетди. Асирларнинг олдида у фақат икки жандармни қолдирди: улардан бири маҳобатли маҳбусни кўриқлаши, иккинчиси эса отларнинг жиловидан ушлаб туриши лозим эди.

— Жойингда туравер!— дея шивирлади графиня Фабрициога, унинг коляскадан сакраб тушганини кўриб.— Ҳамма иш яхши бўлади.

Жандармлардан бирининг:

— Барибир! Уларнинг паспортлари йўқми? Йўқ. Демак ушлаб тўғри қилдик,— дея бақариши эшитилиб турарди.

Вахмистр эса иккиланиб қолгандек кўринарди,— графиня Пьетранеранинг фамилияси уни ташвишга солиб қўйганди: вахмистр граф Пьетранерани танирди-ю, бироқ графнинг ўлимидан беҳабар эди.

«Генерал хотинини ўринсиз қамоққа олишимни кечирадиган одамлардан эмас!»— дея ўйларди у.

Узоқ давом этган бу муҳокама пайтида графиня коляска ёни-

даги чанг йўл устида турган анави ёш қизни гапга сола бошлади, — графивяни унинг ҳусни ҳайратга солган эди.

— Агар қуёшнинг тигида тураверсангиз бошингиз оғрийди, сипъорина. Манави ёқимтой солдат, — дея қўшимча қилди у отларнинг жиловидан тутиб турган жандармга қараб, — коляскага чиқиб ўтиришингизга ижозат беради албатта.

Экипаж атрофида айланаб юрган Фабрицио қизга ёрдам бериш учун яқинлашди. Фабрицио унинг тирсагидан тутиб, қиз экипажнинг зинасига қадам қўйган ҳам эдики, бирдан унинг коляскадан олти қадамча нарида турган маҳобатли ҳамроҳи кибр-ҳавонинг зўридан овози бўғилиб қичқирди:

— Йўлда тураверинг, бировнинг экипажига ўтириш одобдан эмас.

Фабрицио унинг буйруғини эшитмай қолди. Қиз эса дарҳол орқасига ўгирилиб, зинадан пастга сакради. Фабрицио ҳамон унинг тирсагидан тутиб тургани боисидан, қиз тўғри унинг қучоғига тушди. Фабрицио жилмайиб қўйди, қиз эса лоладек қизариб кетди, у ерга сирпаниб тушди-ю, лекин улар яна бир лаҳза бир-бирларига тикилиб туришди.

«Қамоқхонада ажойиб дугонам бўлиши мумкин эди! — дея ўйлади Фабрицио. — Унинг чеҳрасидан жуда теран фикр юритиши сезилиб турибди!.. Бу қиз катта муҳаббат учун яратилган».

Уларни ёнига вахмистр келиб, амрона оҳангда сўради:

— Хонимлардан қайбирингиз Клелия Конти бўласиз?

— Мен, — дея жавоб қайтарди қиз.

— Мен — генерал Фабио Конти бўламан, — хитоб қилди маҳобатли чол. — Мен Парма шаҳзодаси аълоҳазратларининг камергерларимаи. Увоним баланд, шу боисдан ҳам менга қандайдир ўғри одамдек муносабатда бўливларини мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган бир ҳол ҳисоблайман.

— Ўтган куни Комодаги лангаргоҳда қайиққа ўтира туриб, сиз полиция инспекторини паспортингизни кўрсатмоқни талаб қилгани учун, жин урсин сени, деб ҳақорат қилибсиз. Бугун эса у сизни соқчилар билан сайр қилишга жўнатиб, жин уришнинг қанақалигини кўрсатиб қўймоқчи.

— Ушанда биз соҳилдан сузиб кетгандик, меп шошиб турувдям, зеро бўрон кўтариллаётган эди. Фуқороча кийинган аллақандай одам лангаргоҳдан туриб, менга қайтинг дея қичқирди, меп унга ўзимнинг кимлигимни айтдим-да, биз сузиб кетавердик.

— Бугун эрталаб эса Комодан қочиб кетибсиз.

— Менинг увонимдаги одамлар қўлни томоша қилмоқ учун Миландан чиқшганида ёнларида паспорт олиб юришмайди. Бугун эрталаб Комода менга, шаҳар дарвозаси олдида сизни қамоққа олишади, деб айтишди. Шу боисдан ҳам қизим билан шаҳардан пиёда чиқиб кетдим. Чунки, йўлда Миланга қадар олиб бориб қўядиган биронта экипажни учратиб қоларман, дея умид

қилгандим. Миланда эса дарҳол вилоят генерал-губернаторига шикоятнома ёзмоқчи эдим.

Вахмистрнинг елкасидап, чамаси, тоғ қулагандек бўлди.

— Бўпти, генерал, сиз қамоққа олиндингиз, мен сизни Миланга олиб борамап. Хўш, сиз ким бўласиз?— дея сўради у Фабрициодан.

— Менинг ўғлим,— деди жавобан графиня.— Асканьо, двиния генерали Пьстранеранинг ўғли.

— Паспорти йўқми, графиня?— сўради вахмистр, дарҳол юмшаб.

— У шу қадар ёшки, ҳали паспорт олишга ҳам улгурмаган. Ўғлим ҳеч қачон ёлғиз саёҳат қилмайди, фақат мен билан бирга юради.

Бу сўроқ пайти генерал иззат-нафсига тегишганидан борган сайин қаттиқроқ ранжиб, жандармлар билан айтишиб турди.

— Гапни кўпайтиришнинг нима кераги бор?— деди жандармлардап бири.— Қамоққа олиндингиз, тамом-вассалом.

Биронта деҳқондан от ёллашингизга рухсат бераётганимиз учун раҳмат денг ҳэли,— гап қотди вахмистр.— Бўлмасам, кунинг иссиқлигию йўлнинг чапглиги ҳамда камергерлик ушвошингизга қарамай пиёда юришингизга тўғри келарди, биз бўлсак, икки четингизда отда борардик.

Генерал сўкина бошлади.

— Ҳой, яхшиси овозингни ўчир!— дея унинг оғзига урди жандарм.— Қани ўша генераллик мундиринг? Бунақада ҳар қандай фирибгар ҳам ўзини генерал деб аташи мумкин.

Генерал ниҳоятда туюқиб кетди. Коляскада эса бу орада ишлар жуда юришиб кетганди.

Графиня жандармларга улар худди ўз хизматкорларидек иш буюра бошлаганди. Хоним улардан бирининг қўлига бир экио тутқазди-да, икки юз қадамча нарида кўриниб турган майхонадан вино ва энг муҳими, совуқ сув келтиришни буюрди. Пайт пойлаб туриб у бойдан бери анави тепаликни қоплаган ўрмон томон қочмоқчи бўлаётган Фабрициони тинчитди. «Менинг яхши тўпшоналарим бор»,— дерди нуқул Фабрицио. Даргазаб генералдан эса графиня қизининг коляскага чиқиб ўтириши учун ижозат олди. Шундан сўнг, одатда ўзи ва қариндош-уруғлари ҳақида гап сотишни яхши кўрадиган генерал хонимларга қизининг эндигина ўн икки ёшга тўлгани, зеро у 1803 йилнинг 27 октябрь куни туғилгани, бироқ унинг жуда оқила экани, шу боисдан ҳам барча уни, ўн тўрт ва ҳатто ўн беш ёшда бўлса керак, деб ўйлашини хабар қилди.

«Шунақаям калтабин одам бўладими!»— графиня билан маркизнинг кўзидан ана шу маънони уқиш мумкин эди. Графинянинг ҳаракати билан бутун бир соат давом этган музокаралардан сўнг ҳамма иш тўғри бўлиб кетди. Графиня «Манави ўн франкни олиб қўйинг»,— деганидан сўнг қутилмаганда жандармлардан

бирининг қўшни қишлоқда зарур иши чиқиб қолди ва у ўз отини генерал Контига бериб туришга рози бўлди.

Вахмистр генерал билан жўнаб кетди, қолган ҳамма жандармлар эса саватларга солуглик тўртта катта шишани ўртага қўйиб, дарахт тагига ўтиришди. Бу шишаларни боя майхонага юборилган жандарм бир деҳқон билан бирга кўтариб келганди. Кеккайган камергер Клелия Контига, Миланга қадар етиб олсин, дея илтифотли хонимларнинг коляскасидан жой олишга ижозат берди, жасур генерал Пьетранеранинг «ўғли»ни эса тартиб позирлари қамоққа олишини ҳатто хаёлларига ҳам келтирмадилар. Коляска йўлга тушди. Бир-бирларига назокатли сўзлар айтиш ва ҳозирги қутилмаган можарони муҳокама қилиш билан ўтган бир неча дақиқадан сўнг Клелия Контини ниҳоятда кўркем хоним бўлмиш графиня Фабрициого қандайдир галаги, суқлашиб қараётганини пайқаб қолди,— турган гап, у Фабриционинг онаси эмасди. Қизни айниқса бу йигитнинг яқинда қандайдир ниҳоятда хавfli бир иш қилиб, қаҳрамонона жасорат кўрсатганига қайта-қайта қилинган ишоралар қизиқтириб қўйди, лекин шундай оқила бўлишига қарамай, Клелия гап нима тўғрисида кетаётганлигини англай олмади.

Қиз ушбу навқирон қаҳрамонга ажабланиб разм солар экан, назарида унинг кўзлари яқинда кўрсатилган ўша қаҳрамонликлар оловини акс эттираётгандек туюларди. Фабрицио эса унинг завқ билан қарашидан қизариб ўтирган бу ўн икки яшар қизалоқнинг бениҳоя гўзаллигини кўриб, бир оз хижолатга тушганди.

Миланга етишларига бир льё қолганида Фабрицио амакисини кўриб кетмоқчи эканлигини айтиб, хонимлар билан хайрлашди.

— Агар мана шу машмашалардан эсон-омон қутулсам,— деди у Клелияга,— мен Пармага, унинг галереяларидаги ажойиб картиналарни томоша қилгани бораман. Марҳамат қилиб иш-шарифини эслаб қолсангиз: Фабрицио дель Донго.

— Офарин!— дея хитоб қилди графиня.— Сир сақлашга ҳам жуда уста экансан! Синьорина, илтимос, марҳамат қилиб эслаб қолинг, бу ярамас бола — менинг ўғлим бўлади ва унинг фамилияси Пьетранера, сира ҳам дель Донго эмас.

Кечқурун, вақт аламаҳал бўлганида Фабрицио шаҳарликларнинг сеvimли сайргоҳи бўлмиш хиёбон томон олиб борадиган Ранци дарвозасидан Миланга кириб борди. Икки хизматкорни Швейцарияга жўнатиш пайти қўлларидаги бор жамғармаларини сарфлаб бўлишган маркиза билан унинг қайинсинглиси умуман пулсиз қолишганди, лекин, хайриятки, Фабриционинг қўлида ҳали бир неча наполеондор билан битта бриллиант бор эди. Шунини сотишга қарор қилишди.

Бу икки хонимни ҳамма танир ва яхши кўрарди. Австрия партиясига мансуб энг нуфузли ва тақводор одамлар полиция бошлиғи барон Биндердан Фабриционинг айби кечирилишини илтимос қила бошладилар. Ушбу жаноблар ўзларининг айтишларича, акаси билан уришиб қолгач, отасининг уйдан қочиб кет-

ган ўн олти ёшли бир болакайнинг бу қилиғига қай йўсинда жиддий тус бериш мумкинлигини тушунолмай қолишганди.

— Менинг вазифам ҳамма ишга жиддий (тус бермоқдир, — дея мулоийм жавоб қилди доим маънос юрадиган ақлли одам бўлмиш Биндер. У ўша кезлари ёмонликда ном чиқарган машҳур Милан полициясини ташкил этиб, 1746 йили австрияликларни Гетуядан қувиб чиқарган* революцияга ўхшаш алгов-далговларнинг олдини олишни ўзига мақсад қилиб қўйган эди. Пеликко ҳамда Андриан* жанобларнинг саргузаштлари машҳур қилиб юборган Милан полицияси ошкора шафқатсизлик қилмасди: у фақат муттасил равишда, раҳмсизлик билан қаттиқ қонунларга риоя қиларди. Император Франц II* италянларнинг жасур қалбига даҳшат солмоқни истарди.

— Менга навқирон маркезино дель Донгонинг Гриантадан чиқиб кетган саккизинчи март кунидан бошлаб кеча кечкурун Миланга кириб келган ва ҳозир онасининг хоналаридан бирида яшириниб ўтирган бугунги кунига қадар, — дерди барон Биндер Фабриционнинг ҳомийларига, — ҳар куни нима иш қилгани ҳақида *гувоҳлар тасдиқлаган маълумот* беринг — ана шунда мен уни бу шаҳарнинг йигитлари ичида энг ёқимтой шумтака деб ҳисоблайман. Лекин агар сиз унинг Гриантадан чиқиб кетганидан сўнг ҳар куни қаерда бўлганини аниқ айтиб беролмасангиз, у ҳолда, йигитчанинг олий насл-насабига ҳамда оиласининг дўстларини қанчалик ҳурмат қилишимга қарамай, уни ҳибс этмоқни ўз бурчим деб биламан. Шундан сўнг у, эҳтимол, император ва қирол аъло-ҳазратларининг фуқаролари орасида мавжуд санокли норози одамларнинг тошпириғи билан Наполеоннинг ҳузурига бормаганига ишончли далилу исбот келтирмагунига қадар уни қамоқхонада тутиб туришимга тўғри келади. Яна шунга ҳам эътибор берингки, жаноблар, агар навқирон дель Донго ушбу айбноманинг нотўғри эканлигини исботлаб берган тақдирда ҳам, лекин у барибир қонун тақозо этган паспортни олмай туриб, бировнинг номи билан, чегарани кесиб ўтгани учун сўзсиз айбдор ҳисобланади. Зеро у атайлаб оддий бир ҳунарманднинг, яъни ижтимоий жиҳатдан паст табақага мансуб бир одамнинг паспортдан фойдаланганки, бу иш дворянин учун мутлақо номуносибдир.

Мантиқан ниҳоятда пишиқ ушбу изоҳотни полиция бошлиғи маркиза дель Донга ва унинг олийнасаб ҳимоятчиларининг мартабаси талаб қилганидек ниҳоятда одоб ва ҳурмат билан баён этди.

Маркиза барон Биндернинг жавобини эшитгач, ниҳоятда умидсизликка тушди.

— Фабрициони қамоққа олишади! — дея хитоб қилди у кўзи-дан дув-дув ёш думалаб. — Агар уни қамаб қўйишадиган бўлишса, худо билсин, ўғлим у ердан қачон чиқади! Отаси оқ қилади ахир.

Шьетранера хоним ва унинг келиноғиси икки-уч яқин дўстларини кенгашга чақиринди; уларнинг панд-насиҳатига қарамай,

маркиза ўғлим шу бугун тундаёқ жўнаб кетиши керак, дея қаттиқ туриб олди.

— Лекин ўзинг кўриб турибсан-ку, — дерди графиня, — барон Биндер ўғлингнинг шу ерда эканлигини билади, у сира ҳам ёвуз одам эмас.

— Ҳа, ёвуз эмас, аммо у император Францнинг кўнглини олишни истайди.

— Бироқ, агар барон мартабасини ошириш учун Фабрициони қамоққа олишни фойдали деб ҳисоблаганида, у бу ишни аллақачон қилган бўларди. Фабрициони қочириб юбориш баронга нисбатан ҳақоратли равишда ишончсизлик намойиш этмоқ деган маънони англатади.

— Лекин у Фабриционинг ҳозир қаерда яшириниб ўтиргани ўзига маълум эканига ишора қилганида бу билан у бизга охиқ-ойдин қилиб: «Уни жўнатиб юборинг!» — демоқчи бўлган. Йўқ, мен муттасил: «Чорак соатдан сўнг ўғлимни эҳтимол ҳибсга олишар!» — деган хаёл билан яшай олмайман. Барон Биндернинг иззат-нафсини қондириш йўлидаги мақсадлари қандай бўлмасин, — дея қўшимча қилди маркиза, — мамлакатимиздаги ўз шахсий манфаатлари нуқтаи-назаридан унга эримга ўхшаш олий-насаб одамларга хайрихоҳлик намойиш этмоқ фойдалидир. Бароннинг ўғлимни қаердан ушлаш мумкинлигини билиши ҳақида сира яширмай, очиқдан-очиқ айтгани ҳам шундан далолат бериб турибди. Бунинг устига, у ниҳоятда илтифот кўрсатиб, виждонсиз акасининг чақувига биноан Фабрициони қандай икки жипоятда айблашаётганини аниқ баён қилиб берди ва бу ҳар икки жипоят учун қамоқ жазоси хавф солаётганини тушунтирди. Бу билан у бизга: «Балким, сизлар қувғинни афзал кўрарсиз? Истаганингизни ўзингиз танлаб олинг», — демоқчи эмасми ахир?

— Агар сен қувғинликни танласанг, — дея такрорларди графиня, — биз кейин Фабрициони ҳеч қачон кўролмаймиз.

Маркизанинг ўша кезлари Австрия томонидан таъсис этилган трибуналнинг маслаҳатчиси бўлмиш эски дўстларидан бири билан ушбу музокараларда қатнашаётган Фабрицио қатъиян қочиш ниятида эканлигини айтди; чиндан ҳам ўша куни кечқурун у опаси билан аммасини Ла Скала театрига олиб бораётган каретага яшириниб, саройни тарк этди. Улар кучерга ишончмасди, лекин у, одатдагидек, бир оз қовоқхонада ўтириш учун жўнаб, отларни ишончли одам бўлмиш малай кўриқлаб қолганида, деҳқон кийимини кийиб олган Фабрицио каретадан сакраб түшди-да, шаҳардан чиқиб кетди. Эртаси куни у худди шундай пинҳона чегарадан ўтиб олди ва бир неча соатдан сўнг Новара яқинидаги Романьянога — онасининг Пьемонтдаги амлокига етиб борди. Бир вақтлар шу ерларда Баярд* ўлдирилган эди.

Ла Скала театрининг ложасида ўтиришар экан, графиня билан унинг келиноийси операни қанчалик диққат билан тинглашганини тасаввур қилиш қийин бўлмаса керак. Улар театрга либраллар партиясига мансуб бўлган дўстлари билан маслаҳатла-

шиш мақсадидагина боришганди, зеро полиция либералларнинг дель Донголар саройига қадам ранжида қилишини ёмонликка йўйиши ҳеч гап эмасди. Яна бир бор барон Биндерга мурожаат элмоққа қарор қилинди; пора бериш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди, ушбу аркони давлат жуда ҳалол одам эди ва бунинг устига, иккала хошим ҳам бутунлай қашшоқлашиб қолишганди. Улар Фабрициони бриллиант сотилганидан кейин қолган ҳамма пулли олиб кетишга мажбур қилишганди. Бироқ бароннинг сўнги сўзиш эшитмоқ ҳам катта аҳамиятга эга эди. Дўстлари графиняга Борда фамилияли бир каноникни эслатишди. Анчайин ширинсухал йигит бўлмиш бу одам бир вақтлар графинянинг кўнглини овлашга уринган ва кейин разил бир иш қилганди: уришишлари зое кетгач, у генерал Пьетранерага хотинининг Лимеркати билан алоқаси борлигини чаққан ва бунинг учун манфур бир кимса сифатида уйдан қувиб юборилганди. Аммо энди ўша каноник ҳар кун кечқуруп баронесса Бицдер билан тарок ўйнар ва турган гап, унинг эри билан ҳам дўст эди. Графиня ўзи учун бу иш қаичали оғир бўлмасин, каноникнинг ҳузурига боришга аҳд қилди ва эртасига эрталаб, у ҳали уйдан чиқиб кетишга улгурмаган бир пайда ўзининг келгани ҳақида маълум қилиши буюрди.

Каноникнинг ягона хизматкори келган хошимнинг фамилиясини айтганида, ҳаяжоннинг зўридан Борданинг товуши бўғилиб қолди. У ҳатто анча палапартиш хонаки кийимини тартибга солишни ҳам унутиб қўйди.

— Хошимни ичкарига таклиф қилинг-да, ўзингиз йўқолинг бу ердан,— деди у заиф овоз билан.

Графиня хонага кирди, Борда дарҳол тиз чўкди.

— Бахтиқаро телба сизнинг фармойишларингизни фақат тиз чўкиб тингламоғи керак,— деди у.

Уша тонг чоғи одамларнинг эътиборини ўзига жалб қилмаслик учун атайлаб оддийгина кийиниб олган графиня ниҳоятда дилбар кўринарди. Фабриционинг қувғин қилигани боисидан дилидаги чуқур қайғу, бир вақтлар аблаҳлик қилган бир одамнинг ҳузурига келмоқ учун ўзини зўрлаш — буларнинг баридан унинг шаҳло кўзлари чарақлаб турарди.

— Сизнинг буйруқларингизни тиз чўкиб эшитишни истаيمان!— дея хитоб қилди каноник.— Турган гап, сиз мендан бирор ишда ёрдам сўраб келгансиз, аке ҳолда, бир бечора телбанинг уйига қадам ранжида қилишни ўзингизга лозим кўрмаган бўлардингиз. Бир вақтлар муҳаббат ва рашк ўтида қовурилар экаман, висолингизга етолмай, алам устида сизга нисбатан аблаҳлик қилгандим.

Бу сўзлар дилдан айтилганди ва ҳозирги кунда каноник анча ҳукмбардор одам бўлиб қолгани учун ҳам жуда мардонавор эшитиларди; таъсирланиб кетганидан графинянинг кўзларига ёш келди, унинг қалбини қўрқув ва хўрлик алами эзиб турганди, маана энди бир лаҳзада унинг кўнгли ийиб, дилида умид учқунлари

пайдо бўлди. Ҳозиргина у ниҳоятда бахтсиз эди ва бирдан ўзини деярли бахтиёр ҳис эта бошлади.

— Қўлимни ўп,— деди у каноникка,— ва ўриингдан тур. (Италияда «сенсираб» мурожаат қилиш самимий дўстликдан далолат бериши ҳамда унда ҳам нозикроқ туйғуларни ифодалашини ёдда тутиш керак). Мен сендан жияним Фабрициога мурувват кўрсатишни илтимос қилиб келдим. Сенга эски дўстим сифатида бор ҳақиқатни очиқ айтиб бераман. Фабрицио ҳозир ўн олти ярим ёшда, яқинда у мисли кўрилмаган телбалик қилди. Биз Комо кўлининг соҳилидаги Грианта амлокида истиқомат қилардик. Бир куни кечқурун соат еттида Комодан сузиб келган қайиқ бизга императорнинг Жуан кўрфазига келиб тушгани ҳақида хабар олиб келди. Эртасига эрталабоқ Фабрицио ўз ошнаси, барометр-фуруш Вази фамилияли бир оддий одамнинг паспортини олиб, Францияга жўнади. Турқи-тароватига кўра Фабрицио барометр-фуруш одамга сира ҳам ўхшамайди, шу боисдан ҳам Франция бўйлаб ўн льё ҳам йўл юрмай уни қамоққа олишибди, зеро унинг француз тилини бузиб завқ-шавқ билан гапириши у ердагиларга шубҳали кўринибди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, Фабрицио қамоқдан қочибди-да, Женевага етиб келибди; биз уни кутиб олиш учун бир хизматкорни Луганога...

— Сиз, яъни Женевага, демоқчисиз,— жилмайиб унинг гапини тўғрилади каноник.

Графиня ҳикоясини ниҳоясига етказди.

— Сиз учун инсон зотининг қўлидан келган барча ишни қиламан,— деди жўшқин оҳангда каноник.— Мен бутунлай сизнинг ихтиёрингиздаман. Сиз учун ҳатто телбалик қилишга ҳам тайёрман. Ушбу гариб кулбадан бутун ҳаётимга ёғду сочган хилқат сифат малак чиқиб кетган дақиқадан эътиборан нима қилмогим кераклигини айтинг.

— Барон Биндернинг олдига боринг-да, унга Фабрициони туғилган кунидан буён танишингизни ва уни яхши кўришингизни, Фабрицио кўз ўнгингизда ўсганини, зеро бизникига доим бориб турганингизни айтинг; барон билан ўртангиздаги дўстликни шифо келтириб, илтижо қилинг, у ўз жосуслари орқали Фабриционинг Швейцарияга жўнашдан олдин назорат остида бўлган либераллардан биронтаси билан қисқа муддатга бўлса-да, бирон марта учрашганини йўқми — шунини текшириб кўрсин. Агар бароннинг ёрдамчилари уздабурон бўлишса, у бу ўринда фақат болаларга хос энгилтаклик тўғрисидагина гапириш мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. Ёдингизда бўлса керак, албатта, бир вақтлар мен яшаган Дуньяни саройининг башанг бўлмаларидаги деворларда Наполеон зафар қучган жанг манзараларини тасвирловчи гравюралар осиглиқ турарди; жияним ана шу гравюралар остидаги ёзувларни ҳижжалаб ўқиб, савод чиқарган. У ҳали беш яшар болакай бўлганида раҳматли эрим унга ана шу жанглар тўғрисида ҳикоя қилиб беради; биз Фабриционинг бошига эримнинг дубулғасини кийдириб қўярдик, болакай унинг қатта қиличсини

ерда сургаб ўйнардн. Шувдай қилиб, кунлардан бирида у эримни ҳомийси, император Наполеоннинг Францияга қайтиб келганидан хабар топади; тентак йигитча ўзи сажда қиладиган қаҳрамоннинг лашкарига қўшилмоқ учун йўлга отланади, бироқ бунинг уддасидан чиқолмайди. Барондан сўраб кўринг, ана шу бир лаҳзалик тентаклиги учун у Фабрицигога қандай жазони раво кўраркин.

— Мен сизга бир нарсани кўрсатишни унутибман!— дея хитоб қилди каноник.— Сиз менингуноҳимдан ўтдингиз, ҳозир, бир оз бўлса-да, бунинг учун муносиб иш қилганимни кўрасиз. Мана,— деди у стол устидаги қоғозларни варақлар экан,— мана ўша разил *coltorto* нинг (мунофиқнинг) чақув мактуби, имзосига бир қаранг: *Асканьо Вальсерра дель Донго* — бу машмашаларинг ҳаммасини ўша бошлаган. Кеча мен полиция маҳкамасида унинг чақув хатини олдим-да, ложаңгизга кириб-чиқиб юрадиган биронта одамни топиб, ўша орқали бу қоғознинг мазмунини сизга етказмоқ иятида театрга равона бўлдим. Бу хатдан кўчирилган нусха аллақачон Венага жўнатиб юборилган. Сиз ана шу душманга қарши курашмоғингиз керак.

Каноник графиняга чақув хатини ўқиб берди; сўнгра у туш чоғи ишончли воситачи орқали хонимга хатнинг нусхасини юборишга ваъда қилди. Графиня дель Донго саройига дилида қувонч билан қайтиб келди.

— *Асвалги аблаҳ* энди жуда инсофли одам бўлиб қолибди!— деди у маркизага.— Бугун кечқурун Ла Скалага борамиз. Театрдаги соат чоракан ўн бирни кўрсатганида ложамиздаги барча одамларни чиқариб юборамиз-да, чироқни ўчириб, эшикни қулфлаймиз, соат ўн бирда эса ҳузуримизга каноникнинг ўзи келиб, нима ишлар қила олгани ҳақида гапириб беради. Биз у билан, шу йўл унинг учун хавфсизроқ бўлади, дея келишиб олдик.

Каноник жуда ақлли одам эди, у келишилган пайтда сира кичикмай етиб келди ва ниҳоятда самимият билан бор гапни айтиб берди. Одагда бундай самимият шуҳратпарастлик барча бўлак туйғулардан устун келмайдиган мамлакатлардагина учрайди. Бир вақтлар графиняни генерал Пьетранерага чаққани ҳақидаги хотира каноникка қаттиқ азоб бериб келарди; энди у виждон азобидан қутулиш чорасини топди.

Эргалаб графиня унинг олдидан чиқиб кетгач, каноник: «Ана холос... Турган гап, у жияни билан ошиқ-маъшуқ бўлиб қолган!»— дея ҳаёлидан ўтказди. Бу гумондан дилини ҳасратли бир туйғу қоплади, зеро каноникнинг юраги ҳамон графинянинг дардида ёниб келарди. «Шувдай мағрур аёл бўла туриб, олдимга ўзи келди-я!.. Бояқиш Пьетранеранинг ўлиmidан сўнг ҳар қандай хизматига тайёр эканлигимни унга ўзининг собиқ ўйнаши полковник Скотти орқали ниҳоятда одоб сақлаб, назокат билан айттирган эдим, графиня бу тақлифларимни даҳшатга гушиб рад этди. Дилрабо графиня Пьетранера бир ярим минг франклик пенсияга яшамоқни афзал кўрди!— дея эсларди каноник хона

бўйлаб ҳаяжон ичиди у Ёқдан-бу ёққа юрар экан.— Кейин эса у Гриантага жўнаб кетди. Уша муртад seccatoge¹ маркиз дель Лонго ёнида қандай яшай олдийкин у? Энди ҳаммаси тушунарли. Чиндан ҳам ўша навқиров Фабриционинг фазилатлари кўп жуда: бўйи баланд, қомати самбитдек, лабларида доим қувноқ табасум, ҳаммасидан ҳам кўз қарашларини айтмайсиэми; аёлларга хумор боқади у. Юзидаги ифода ҳам худди Корреджо* картиналаридаги йигитларникига ўхшайди»,— дея алам билан ўйларди каноник.

«Ёшларидаги фарқми?.. Лекин бу фарқ унча катта ҳам эмас. Фабрицио французлар бостириб келганидан сўнг орадан кўп вақт ўтмай туғилганди. Ёдимда, тўқсон саккизинчи йил эди, ўшанда. Графиня эса ҳозир нари борса йигирма етти-йигирма саккизларга кирган, соҳибжамолликда ҳеч қандай аёл гент келолмайди унга. Бизнинг мамлакатда сулув аёллар кўп жуда, лекин у барнолар орасида барно кўринади. Марини, Герарди, Руга, Арези, Пьетрагуалар унга сира ҳам тенглаша олмайдилар... Ошиқ-маъшуклар жамиятдан йироқда, ажойиб Комо кўлининг соҳилида айшларини суриб юраверадилару, лекин бирдан анави йигитча ҳаммасидан воз кечиб, Наполеоннинг қўшини томон қочди... Дарҳақиқат, нима дейишса дейишаверсину, Италияда ҳамон мард одамлар бор!.. Азиз ватан йўлида жон фидо қилишга тайёр улар!.. Ҳа, ҳа,— дерди унга рашк ўтида қовурилаётган қалби,— акс ҳолда унинг қишлоқда хору зор бўлиб яшашга ва ҳар куни овқатланиш пайти анави маркиз дель Донгонинг мурдор башараси ҳамда бир кун келиб отасидан ҳам ўтиб тушиши аниқ бўлиб қолган бадбуруш Асканьони жирканиб бўлса-да, кўришга итоатгўйлик билан рози бўлиб юришига сира ҳам тушуниб бўлмасди... Нимаям дердим, унга ҳалол хизмат қилганим бўлсин. Лоақал энди театрда унга фақат дурбин орқали қарамай, ўзини яқиндан кўриш шарафига муяссар бўламан-ку».

Каноник Борда хонимларга бор гапни батафсил тушунтириб берди. Уша Биндер дилида уларга жуда хайрихоҳ эмиш, у Фабриционинг Венадан буйруқ келмасидан олдин қочиб кетишига улгурганини эшитиб, жуда хурсанд бўлибди, зеро Биндер ўз ҳукми билан бир ишни ҳал қилиш ваколатига эга эмас экан: бу иш юзасидан ҳам, бошқа барча ишларда бўлганидек, буйруқ кутаётганмиш; у ҳар куни кўлига келиб тушаётган барча маълумотномалардан аниқ нусха кўчиртириб Венага жўнатар ва сўнгра кутиб ўтирар экан.

Фабрицио ўз хоҳиши билан Романьянода сургунда юрар экан, қуйидагиларга амал қилмоғи керак:

1. Ҳар куни кандасиз тушки ибодатга қатнамоғи зарур; ўзига пир қилиб айёр ва монархияга содиқ бир одамни танлаб олмоғи ва кафорат чоғи фақат содиқ фуқароларга хос тўғри туйғуларинигина айтмоғи лозим.

¹ Сурбет (итал.).

2. Маҳмадоналикда ном чиқарган биронта ҳам одам билан борди-келди қилмаслиги, ўрни келиб қолганда қўзғолонлар тўғрисида даҳшат билан, сира йўл қўйиб бўлмайдиган хатти-ҳаракат сифатида гапирмоғи керак.

3. Ҳеч қачон қаҳвахоналарга бормаслиги, ҳукумат томонидан Турин ҳамда Миланда чиқариладиган икки варақадан бўлак биронта ҳам газета ўқимаслиги ва умуман мутолаа қилишга ҳуши йўқлигини намойиш этмоғи, энг муҳими эса, 1720 йилдан кейин ёзилган биронта ҳам китобни қўлига ҳам олмаслиги лозим,— жуда бўлмаганда Вальтер Скоттнинг романларини ўқиши мумкин.

— Ва ниҳоят,— дея қўшимча қилди каноник хиёл қувлик билан,— Фабрицио ошкора тарзда ўша ерлик биронта гўзалнинг кўнглини овлашга ҳаракат қилмоғи керак, ул санам албатта тагли-тахтли оиладан бўлмоғи лозим; бу ҳол унинг ақл хусусияти жиҳатидан бўлажак исёнчиларга хос безовта ва одамови амаслигидан далолат бериб туради.

Уйқуга ётиш олдидан графиня билан маркиза Фабрициога хат ёзинди ва мактубларида Фабрициога каноник Борданинг барча маслаҳатларини қунт билан баён қилиб беришди.

Фабрицио фитначи бўлишни сира ҳам истамасди: у Наполеонни яхши кўрар ва дворянлик ҳуқуқига бипоан ўзини бошқаларга қараганда бахтлироқ яшаш учун яратилган деб ҳисобларди, буржуалар эса унга кулгилы бўлиб кўринишарди. Қаҳрамонимиз ўзини коллегиядан олиб кетишганидан буён биронта ҳам китобни очиб кўрмаганди. Коллегияда ҳам у фақат иезуитлар қайта тузиб баён қилиб берган китобларнигина ўқиганди. Фабрицио Ромпьяно яқинида, машҳур метмор Сан-Микели* ижодининг энг яхши маҳсули бўлминн муҳташам саройда истиқомат қила бошлади; бироқ ушбу кўркам қасрда ўттиз йилдан буён ҳеч ким яшамасди, шу боисдан унинг барча шифтларидан чакка ўтар ва биронта ҳам дераза зич ёшилмас эди. Фабрицио такаллуфсизлик билан бошқарувчининг отларини эгаллаб олди ва қун бўйи уларни мишиб сайр қиладиган одат чиқарди; у ҳеч ким билан гаплашмас ва жуда кўн хаёлга чўмиб, мулоҳаза қиларди. Биронта ашаддий монархистнинг оиласидан ўзига машуқа топиш қақидаги маслаҳат унга жуда қизиқ кўринди ва у дарҳол бу маслаҳатга амал қила бошлади. Ўзига пир қилиб Фабрицио епископлик орзусида юрган (Шпильбергдаги пир каби¹)* ёш ва маккор бир руҳонийни танилади, лекин шу билан бирга у гўё ҳаммадан пинҳон тутган ҳолда «Конститюсьонель»^{*}ни ўқимоқ учун уч льё масофани эринмай пиёда босиб ўтарди. Бу газетани эса у ўзи учун кашфиёт дея ҳисобларди. «Бу худди Альфиери* ва Дантеларнинг асарлари каби ажойиб нарса экан!»— дея ўқтин-ўқтин хитоб қилар-

¹ Жаноб Андрианнинг мемуарларига назар ташлаш. Бу мемуарлар эртак каби қизиқ ўқилади ва Тацит* каби тарих саҳифаларидан жой олади. (*Муаллифнинг изоҳи.*)

ди у. Фабриционинг француз ёшларига хос бир жиҳати бор эди: у ўзининг яхши кўрадиган оти ва сеvimли газетасига андишали маъшуқасига нисбатан жиддийроқ муносабатда бўларди. Бироқ унинг содда ва қатъиятга тўла қалбида ҳали ўзгаларга таҳас-суб қилиш истаги йўқ эди, шу боисдан ҳам у кичкинагина шаҳар-ча Романьяно жамиятида ўзига дўст орттиролмади; у ердаги одамлар Фабрициони такаббур экан, дея ўйлашар ва унинг ха-рактери тўғрисида биронта аниқ гап айтиша олмасди.

«Бу тўнғич бўлмаганидан ранжиган кенжа ўғил холос»,— деган эди у ҳақида руҳоний пири.

Олтинчи боб

Очигини айтганимизда, каноник Борданинг рашкини жуда ҳам асоссиз деб бўлмасди. Фабрицио Франциядан қайтиб келгач, графиня Пьетранерага бир вақтлар ўзи яхши танигану лекин ҳозир жуда ўзгариб кетган гўзал хотаниш йигитдек кўринди. Агар Фабрицио севги тўғрисида сўз очганида хоним уни севиб қолиши аниқ эди: ахир унинг кўрсатган жасорати, кейин ўзи ҳам графинянинг қалбида жўшқин ва, айтиш мумкинки, чексиз завқ-шавқ уйғотган эди. Бироқ Фабриционинг ўнчлари ва айтган гап-лари шу қадар маъсум, шу қадар қизгин миннатдорчилик ва са-мимий дўстлик тўғуларига тўлиб-тошган эдики, графиня унинг деярли фарзандлик меҳридан бирор бошқа маъно қидирганида, ўзи ҳам даҳшатга тушган бўларди. «Чипдан ҳам,— дерди ўзига ўзи графиня,— олти йил муқаддам шахзода Евгений саройида таниган саноқли дўстларимгина ҳали ҳам мени гўзал ва ҳатто ёш дея ҳисоблашлари мумкин. Бироқ унинг учун мен ёши ўтиб қолган аёлман ва агар иззат-нафсимга тегишдан қўрқмай, гап-нинг ростига кўчадиган бўлсак,— шунчаки кекса аёлман». Гра-финя ўзи қадам қўйган ҳаёт палласи тўғрисида шундай фикр юритиб, хатога йўл қўймоқда эди; бироқ унинг бу хатоси олдий тапнос аёлларнинг хатосига сира ҳам ўхшамасди. «Бунинг ус-тига, унинг ёшидаги йигитлар,— дея қўшимча қиларди хоним,— вақт ўтиши аёлнинг жисмини қандай емиришини бир оз муболага билан тасаввур қилинади. Эҳтимол, ёши улугроқ одам бўлган-нида...»

Графиня меҳмонхона ичида шундай кайфиятда у ёқдан-бу ёққа юришдан тўхтаб, кўзгуга қаради-да, жилмайиб қўйди. Шуни ҳам айтиб ўтмоғимиз керакки, бир неча ойдан буён анчайин бир ўткир одам Пьетранера хонимнинг кўнглини овлашга қаттиқ ҳа-ракат қилиб келарди. Фабрицио Францияга жўнаб кетганидан сўнг орадан кўп вақт ўтмай хаёлан деярли беихтиёр, бутунлай у билан бирга бўлган графиня қаттиқ сиқила бошлади. Одатдаги машгулотлари энди унга сира ҳам роҳат бағишламас ва таъбир жоиз бўлса, қандайдир сийқалашиб қолгандек кўринарди; у, Наполеон Италия халқларини ўзи томон жалб этиш ниятида Фабрициони ўзига адъютант қилиб олади, дея хаёл сурарди.

«У мен учун йўқ энди!— дея хитоб қиларди графиня кўзларида ёш билан.— Мен уни энди ҳеч қачон кўрмайман! У менга хат ёзиб туради, албатта, лекин ўн йилдан сўнг унинг учун ким бўламан ахир?..»

У кўнгли ана шундай безовта бўлиб, Миланга жўнади. Графиня у ерда Наполеон тўғрисидаги янгиликларни эшитишга ва шу йўсилда билвосита Фабрицио ҳақида ҳам, эҳтимол, бирор гап биллиб олишга умид қиларди. Бу сергайрат аёл қишлоқдаги бир маромда кочадагап ҳаётдан бешхтиёр сиқила бошлаган эди. «Бу ерда фақат ўлмайсан холос, лекин буни ҳаёғ деб бўлмайди,— дея ўйларди у.— Ҳар куни анани, сочига уна сепганлар — акам, жияним Асканьо ва малайларининг башараларини кўраверини ҳам жонимга тегди! Фабрициосиз кўл сайрининг нима кераги бор менга?» Унинг учун ягона овунчоқ маркиза билан дўстлиги эди. Бироқ сўнгги пайтларда Фабриционинг опаси, ўзига қараганда ёши апча катга ва ҳаётидан ихлоси қайтган бу аёл билан руҳий яқинлик графиняга унча ёқмай қолганди.

Пьетранера хоним галаги аҳволга тушиб қолди: Фабрицио жўнаб кетди, аёлниг дилида келажакка умид деярли йўқолганди, қалби эса таскин топмоққа ва янгиликка интизор эди. Миланда у ўша йиллари жуда расм бўлган операга ҳавас қўйди; у Ла Скала театрида, эски дўсти — генерал Скотти ложасини ичидан қулфлаб олиб, ёлғиз ўзи узоқ-узоқ ўтирарди. Графиня Наполеон ва унинг армияси тўғрисида бирор янги гап эшитмоқ учун учрашиб суҳбатлашган эркаклар унга дағал ва тўпори бўлиб кўринишарди. Уйга қайтгач, у эрталаб соат учга қадар фортепяно чалиб ўтирарди.

Бир куни кечқурун Ла Скала театрида, Франциядан келган янгиликларни эшитмоқ учун дугонасининг ложасига кирганида унга пармалик министр-граф Москани таништиришди; министр жуда хушмуомала одам экан, унинг Франция ҳамда Наполеон ҳақида айтиб берган гаплари графинянинг қалбида янги умид ва ташвишлар уйғотди. Эртаси куни хоним яна ўша ложага кирган эди, у ерда тагин ўша ақлли одамга дуч келди ва спектакль тугашига қадар у билан ҳузур қилиб суҳбатлашиб ўтирди. Фабрицио жўнаб кетгандан буён у биронта ҳам кечани шундай кўнглили, шундай мароқли суҳбат қилиб ўтказмаган эди. Унинг кўнглини оча билган одам, граф Моска делла Ровере Соредзана ўша кезлари ўзининг қаттиққўллиги билан ном чиқарган ва милалик либераллар золим дея атайдиган машҳур шаҳзода Пармский, Эрнесто IV ҳукуматида ҳарбий министр, полиция министри ва молия министри лавозимларини эгаллаб турарди. Граф Моска ўшанда қирқ-қирқ беш ёшларда эди: унинг юз тузилиши хиёл дағалроқ бўлиб, у сира ҳам гердаймас, аксинча ўзини содда ва қувноқ турардики, бу ҳол ўзига ярашиб турарди. Агар у ўзининг эътимодлигини исботлаш учун шаҳзоданинг кўнглига қараб, сочига уна сениб юришга мажбур бўлмаганида жуда кўркам кўриниши мумкин эди. Италияда биронинг нафсониятига тегишдан унча кўр-

қишмайди, у ерда суҳбат тезда эркин тус олади ва шахсий мавзуга кўчаверади. Агар одам биронтадан ранжиса, кейин ўша кимса билан бошқа учрашмай қўя қолиши мумкин,— бу ҳол ўша одатларга тузатиш хизматини ўтайди.

— Айтинг-чи, граф, нега сочингизга уна сениб юрасиз?— дея сўради Пьетранера хоним Москва билан танишганининг учинчи куни.— Келиб-келиб сиздек назокатли, ҳали анча ёш ва бунинг устига биз билан бирга Испанияда жанг қилган бир одам сочига уна сениб юрса-я!

— Биласизми, мен ўша Испанияда ҳеч нима ўғирламаганман, лекин яшаш учун қандайдир маблағ керак-ку ахир! Мен астойдил шон-шуҳратга эришмоқни орзу қилардим, командиримиз, француз генерали Гувьон-Сен-Сирнинг мақташи мен учун олам-жаҳон бахт эди. Бироқ, Наполеоннинг қулашидан сўнг маълум бўлишича, мен унинг хизматидан ўз мол-дунёйимни совириб юрар эканман, анчайин хаёлпараст бўлмиш отам ўз орзуларида, ўлим камида генерал бўлади, деган хаёл билан Пармада менга атаб сарой қура бошлабди. 1813 йилда менинг бутун бойлигим охиригача қуриб битказилмаган сарой ҳамда пенсиядангина иборат эди холос.

— Пенсия дейсизми? Менинг эримникига ўхшаб уч ярим минг франкми?

— Граф Пьетранера дивизия генерали эди, мен бўлсам бой-ўй ўскадрон командири бўлганман. Менга атиги саккиз юз франк пенсия белгилашди, ўшаниям ўзим молия министри бўлганимдан сўнг тўлай бошлашди.

Бу суҳбат чоғи уларнинг ёнида дунёқараши анча либерал лажга бекасидан бошқа ҳеч ким бўлмагани боисидан гап самимий бир гарзда очиқчасига кетаверди. Пьетранера хонимнинг саволларига жавоб қайтарар экан, граф унга ўзининг Пармадаги ҳаёти тўғрисида ҳикоя қилиб берди.

— Испанияда, генерал Сен-Сир қўшинларида мен орден ва шон-шуҳратга эга бўлмоқ учун кўксимни ўқларга гутардим, энди бўлса бир неча минг франклик маош ҳамда ҳашаматли уй учун масхарабозлардек кийиниб юрибман. Ўзига хос шахмат ўйинининг иштирокчиси бўлиб қолгач, мен ҳукмдорларнинг сурбетлигидан газабланиб кетдим-да, олий мансаблардан бирини эгаллашга аҳд қилдим ва мақсадимга эришдим. Лекин ҳамон вақти-вақти билан Миланда ўтказишга муваффақ бўлган кунларимни ўзим учун энг бахтиёр палла деб ҳисоблайман, зеро, ўйлашимча, бу шаҳарда ҳанузгача Италия армиясининг руҳи сақланиб келмоқда.

Баттолликда ном чиқарган монархнинг министри бўлмиш бу одамнинг самимият билан *disinvlatura*¹ гапириши графиняни ўзига жуда қизиқтириб қўйди, хоним, бу арқони давлат кеккайган расмиятчи бўлса керак, деб ўйлаганди, ammo у министр ўзининг

¹ Эркин (*ital.*).

юқори лавозимдан ор қилаётганини кўрди. Москва Франция ҳақида ўзи билан олган барча янгиликларни унга етказиб туришни ваъда қилди; Миланда Ватерлоодан бир ой муқаддам бу кағга жасорат эди: ўша кунлари Италия учун ҳаёт-мамонт масаласи ҳал бўлаётган пайт эди, шу боисдан ҳам барча Милан аҳли умид ёки қўрқувдан қалт-қалт титраб турарди. Ҳамма ҳаяжонга тушган ая шу вазиятда графиня ўзи учун ягона даромад манбаи бўлган юксак лавозими устидан беғамлик билан кулиб юрган бу одам тўғрисида кўпроқ нарса билиб олишга ҳаракат қиларди.

Ана шунда Пьетранера хоним у тўғрисида анчагина гаплати ва қизиқарли гапларни эшитди. Граф Москва делла Ровере Соредзана, дейишарди унга, кўп вақт ўтмай Парманинг мустабид ҳокими, Европанинг энг бадавлат монархларидан бири — Ранунцио—Эрнесто IVнинг бош министри бўлармиш. Агар ўзини сипороқ тутганида граф бу лавозимни аллақачон эгаллаган бўлар экан,— айтишларича, шаҳзода бу борада ўқтин-ўқтин унга насиҳат қилиб турар экан.

— Ҳамонки сизга яхши хизмат қилар эканман, аълоҳазрат, ўзимни қандай тутишимнинг нима аҳамияти бор,— дея жасурлик билан жавоб берарди шунда граф.

— Бу арзада ўз бахтига,— дея қўшимча қилишарди графни яхши биладиган одамлар,— анча машаққат билан эришган. У, аслида анчайин тўғри фикр юритувчи ақлли одаму аммо мустабиллик тахтига ўтиргач, эс-ҳушини йўқотиб қўйган бир монархнинг кўнглига қарашга мажбур. Масалан, ўша монархнинг дилини, худди қўрқоқ хотинга ўхшаб, доим ваҳима босиб юради. Эрнесто IV фақат уруш пайтидагина жасорат кўрсатади. Жанг пайтлари у йигирма мартача абжир генералдек, ўз қўшинларини ҳужумга бошлаб борган. Бироқ отаси Эрнесто III нинг ўлимидан сўнг Пармага қайтиб, бахтга қарши, ҳокими мутлақ бўлиб қолгач, у ақл-ҳушини йўқотиб қўйди ва озодлик ҳамда либералларга қарши бақириб-чақириб нутқлар сўзлай бошлади. Орадан кўп вақт ўтмай, у барча мени ёмон кўради, деган ҳаёлга бориб қолди, кейинроқ эса, феъли айниб турган бир пайтда, арзимас гуноҳ қилган икки либерални осийга буйруқ бериб юборди. Бу ишни бир аблаҳнинг — ўз ҳукуматида адлия министрига ўхшаш лавозимни эгаллаб турган аллақандай Рассининг гашига кириб қилганди. Ўша машъум дақиқадан эътиборан шаҳзоданинг ҳаёти кескин ўзгариб кетди, энди у турли бемаъни шубҳаю гумонлардан азоб чекадиган бўлиб қолди.

Унинг ёши ҳали элликка ҳам бормаган, бироқ доим дилини кемириб келаётган ваҳимадан, агар таъбир жоиз бўлса, ўзини шу қадар олдириб қўйганки, баъзан шаҳзода кўрган одам, саксонда бўлса керак: деб ўйлайди. У айниқса якобинчилар ва уларнинг парижлик йўлбошчиларининг хунук ниятлари ҳақида гапирган пайтлари жуда кекса кўринади; Бош фискал (яъни бош судья) бўлмиш арзада Расси бу ваҳимадан ўз ҳокимига таъсир ўтказиш воситаси сифатида фойдаланар ва шаҳзода хийла унинг

ганга қулоқ солмай қолаётганини кўрса, шошилич равишда биронта хаёлий ёвуз фитвани «фаш этарди». Эҳтиёткорликни унутиб қўйган ўттизта одам «Конститюсьонель» газетасининг янги сонини ўқиш учун йиғилиб қолса борми, Россия уларни дарҳол фитначи дея эълон қилар ва бутун Ломбардияга даҳшат солиб турувчи машҳур Парма қалъасига жўнатарди. Улкан Ломбардия водийсида бу қалъа жуда узоқдан кўриниб турар, зеро, мишмишларга қараганда, унинг баландлиги бир юз саксон фут¹ келарди. Бу минора тўғрисида ҳар хил кўрқинчли воқеаларни ҳикоя қилишарди, шу боисдан ҳам унинг мудҳиш шарпаси одамларни дилига шундай даҳшат солардики, у Миландан Болоньяга қадар бутун водий узра ҳукмронлик қилиб турарди.

— Ишонасизми,— дерди графиняга Пармадан келган бошқа бир сайёҳ. Шаҳзода ўз хобгоҳида, гарчи у тўртинчи қаватда жойлашган бўлиб, сарой эшикларини саксон нафар соқчи қўриқлашни ва улар ҳар чорак соатда шартли овоз бериб туришларига қарамай, тунлари кўрқувдан қалтираб чиқади. Барча эшикларга ўнтадан қулф урилади, хобгоҳнинг тепаси ва пастидаги хоналарда солдатлар тирбанд,— шаҳзода яқобинчилардан шу даражада кўрқади. Агар паркет тахтачаси хиёл ғирчиллаб қолса борми, у каравот тагига биронта либерал яширинибди деган хаёлга бориб, дарҳол пистолетларига ёпишади. Шу заҳоти бутун сарой бўйлаб қўнғирқочалар жиринглайди ва навбатчи адъютант полиция министри граф Москани уйғотишга боради. Москва саройга етиб келгач, фитна бўлиши мумкинлигини сира ҳам инкор этмайди,— аксинча, тиш-тирноғигача қуролланиб, шаҳзода билан бирга оромгоҳнинг барча бурчакларини, каравотларнинг тагини тинтиб чиқади,— хуллас, у кўрқоқ кампирга хос ҳар турли аҳмоқона ишлар қилади. Бу эҳтиёт чораларининг бари шаҳзоданинг ўзига ҳам, ҳали у урушда юрган ва одамларни фақат жанг майдонидагина ўлдирган бахтиёр пайтлари ниҳоятда пасткашлик бўлиб туюлиши турган гап эди. У анча эсли одам эди ва бундай эҳтиёт чораларининг қулгили эканини ўзи ҳам тунуниб турарди; граф Москанинг улкан нуфузга эга бўлиши ҳам унинг дипломатик маҳоратига асосланган эди,— шаҳзодага ўз кўрқоқлиги учун хижолат чекмасликка имконият яратиб берарди. Москва полиция бошлиғи сифатида каравотлар, диванлар, столлар, креслолар тагини ва Пармада айтишларича, ҳатто контрабас ғилофларининг ичини ҳам текшириб чиқишни талаб қиларди. Шаҳзода бўлса бунга қаршилик қилар ва ўз министрининг бундай жаҳд-жадал қилишидан куларди. «Бу ўринда бизнинг обрў-эътиборимиз масаласи турибди,— дея жавоб қиларди унга граф Москва.— Агар сизни ўлдиришларига йўл қўйиб берсак, яқобинчилар қандай заҳарханда ҳажвий сонетлар ёзиши мумкинлиги тўғрисида бир ўйлаб кўринг. Йўқ, бу ўринда биз фақат сизнинг ҳаётингизни эмас, ўз шаънимизни ҳам ҳимоя қиляпмиз». Тўғри, шаҳзода,

¹ 30, 479 сантиметрга барабар ўлчов (парж.).

афтидан бу гапга чала-ярим ишонарди; агар эртаси куни ша-
харда биронта одам, саройда тунни яна бедор ўтқазибди, де-
йишга журъат этса, бош фискал Расси ўша доворак ҳазилкаш-
ни қалъага жўнагарди; мабодо одам ана шу баладд гўшага, парма-
ликларнинг таъбири билан айтганда, *елвизакка* тушиб қолса
борми, — тамом бўлди деяверишг: у қалъадан фақат мўъжиза ту-
файлигина омон чиқиши мумкин эди.

Граф Моска ҳарбий одам эди; у Испанияда қўлида пистолет
билан душманнинг йигирма мартача туйқус хужумидан ўзини
ҳимоя қилган, шу боисдан ҳам шаҳзода уни ялтоқ ва настраш
Рассидан афзал кўрарди.

Бахтсиз тутқунларни қалъадаги бир кишили авахтада қат-
тиқ назорат остида сақлашарди. Бандиларнинг қисмати тўғри-
сида даҳшатли воқеаларни ҳикоя қилишарди. Либералларнинг
ишонтиришларича, масалап, Рассининг буйругига биноан қамоқ-
хона назоратчилари ва руҳонийлар маҳбусларга улардан бирини
фалон куни қатл этишга олиб кетажакларини эълон қилишар
экан. Ўша куни маҳбусларга миноранинг бир юз саксон фут ба-
ландликда жойлашган саҳначасига чиқишлари рухсат этилган
ни учун улар бирор жосус ўлимга ҳукм қилинган тутқун родини
ижро этиб бораётган процессияни тепадан кўриб туришар экан.

Ана шу ва шунга ўхшаш жуда ишонарли яна бошқа йигирма-
га яқин ҳикоялар Пьетранера хонимнинг дилида қаттиқ қизи-
қиш уйғотди; эртаси куни у граф Москага, гарчи буни ўзингиз
билмасангиз ҳам, лекин сиз ҳақиқий золим экансиз, дея қув-
ноқлик билан ҳазил қилганича, ундан ана шу воқеаларни сўраб-
суриштира бошлади. Бир куни граф меҳмонхонадаги ўз бўлма-
ларига қайтгач, шундай хулосага келди: «Графиня дилбар адл-
гина эмас, ағайиб инсоп ҳам экан: унинг ложасида ўтирган
пайтларимда Пармадаги эсласам дилим эзиладиган баъзи иш-
ларни унутишга муваффақ бўляпман». Епгилтак кўринишига
ва назокатли муомаласига қарамай бу министрининг қалби *фран-
цуз тахлит эмасди*: у гам-гуссаларни *унутиб* юборишни билмас-
ди. «Агар тўшагининг бош томонида ёстиқ ўрнига ўткир тикан-
лар бўлса, бу тиканларни у синдириб ташламоғи ёки позик ва
титроқ қўлларини тирнаб қонатганича уларнинг дамани қайтар-
моғи зарур эди». Италиянчадан таржима қилинган ҳавоий маз-
кур иборалар учун мени маъзур тутишларини сўрайман. Ушбу
кашфийетининг эртаси куни граф Миланда муҳим ишлари кўп-
лигига қарамай вақт жуда секин ўтаётганини сезиб қолди; у бир
жойда муқим ўтиролмаи каретада шаҳар кеза-кеза отларнинг
тинкасини қурипти. Кечқурун соат олтиларда у отга минди-да,
графиня Пьетранерани учратиб қолиш умидида Корсога жўна-
ди; у ердан хоними тополмагач, Ла Скала театрининг соат сак-
кизда очилишини эслади; граф улкан залга кириб борганида у
ерда нари борса ўнтача одамнинг ўтирганини кўрди ва шундай
эрта келганидан бир оз хижолатга тушди. «Наҳот севиб қолган
бўлсам?» — дея ўйларди у. — Ешим қирқ бешла ахир, лекин

шундай тентакликлар қиялманки, ҳатто ёшигина сублейтенант ҳам бундай қилмишдан хижолат тортган бўларди. Хайрият, бошқа ҳеч ким билмайди буни». У залдан қочиб чиқди-да, вақтни ўтказиш учун театр биносига туташ кўчаларда айланиб, сайр қила бошлади. Ҳар қадамда оқшом пайти гавжум бўлмиш қаҳвахоналар учраб турарди; қаҳвахоналар олдидаги йўлақларга етоллар қўйилган бўлиб, столлар атрофида ҳангоматала одамлар музқаймоқ ейишар ва ўтган-кетганлар гийбатини қилиб ўтиришарди. Граф эътиборга лойиқ йўловчи эди, шу боисдан ҳам у танишларининг қўлига тушиб қолди. Ҳайдаб юбориш ноқулай бўлган уч-тўртта хира нусха пайтдан фойдаланиб, дастидароз министрга боғлиқ ишларини битказиб олишга ҳаракат қилишди. Улардан иккитаси министрга ўз арзномаларини топширишди, учинчиси эса эзмалик қилиб, сиёсий фаолиятга доир маслаҳатлар бериш билан чекланди.

«Одамнинг ақли уни ухлатмайди, ҳокимият эса сайр қилишга имкон бермайди»,— деди ўзига ўзи граф ва театрга қайтгач учинчи ярусдан ложа олишга қарор қилди: у ерда графни ҳеч ким кўрмайди, шунингдек графиня Пьетранерани кўришга умид қилиб ўтирган ўша иккинчи ярусдаги ложага бемалол қараб ўтиравериши мумкин бўлади. Нақ икки соат кутишга тўғри келди, бироқ охиқ бўлиб қолган министрга бу муддат унча узоқ бўлиб туюлмади: ўзини ҳеч ким кўрмаётганига ишончи комил граф бу телбалигидан лаззатланиб ўтирарди.— «Кексалик,— дерди у ўзига ўзи хаёлан,— авваламбор инсоннинг мана шундай ажойиб телбаликлар қилолмай қолишида намоён бўлади».

Ниҳоят, графиня пайдо бўлди. Граф дурбинчасини кўзига тутганича уни завқланиб кузата бошлади. «Ёш, барно, қушдай енгил; уни кўрган одам, ёши, нари борса йигирма бешда, деб ўйлайди,— дея хаёлидан ўтказарди у.— Бироқ одамни мафтун қиладигани фақат унинг ҳуснигина эмас: бундай мусаффо қалбини яна кимдан топиш мумкин ахир?! Уни самимийлик тимсоли деса бўлади, у ҳеч қачон *мулоҳаза қилиб* ўтирмайди, бутун вужуди билан шу дақиқа таассуротига берилади, уни доим янглик ром этади! Граф Нанининг телбаликлари сабабини энди тушундим».

Граф ёрқин тимсоли кўз ўнгида гавдаланиб турган бахтга қандай эришиш тўғрисида ўйлаганида ўз телбалиklarини оқлаш учун ажойиб далиллар топарди. Бироқ у ёши ва ҳаётидаги баъзан анча оғир кечган ташвишлар тўғрисида эслганида ўзининг ҳақлигига ишончи бир оз сусайгандек бўлиб қоларди. «Кўрқувнинг зўридан эс-ҳушини йўқотиб қўйган маккор ҳоким унинг ҳукуматида министр бўлганим учун менга катта-катта пул тўлаб, фароғатда яшаш имкониятини туғдириб берапти. Аммо эртыга у мени ҳайдаб юборса, камина қашшоқ бир чолга, яъни дунёдаги энг аянчли бир нусхага айланаман. Емон эмас, графиня учун жуда зўр турмуш ўртоғи бўламан!» Бундай мудҳиш хаёллардан унинг қалби ўртанарди; граф яна графиняга қаради ва

хопми тўғрисидаги хаёллари тўзгитиб юбормаслик учун, унинг ложасига бормай жойида ўтираверди. «Менга айтишларича, у эрининг қотилини қиличда нимталаб ёки ханжар ишлатишни яхши биладиган биронта одамни ёллаб гумдон қилишни нотамаган анови аҳмоқ Лимеркатидан ўч олиш учунгина Нанини ўзига ўйнаш қилиб олган экан. Мен бўлсам бу аёл учун йигирма марта дуэлга чиққан бўлардим!»— дея қалби завққа тўлиб ўйларди граф. У ўқтин-ўқтин қоронғиликда ёпиб турган рақамлари ҳар беш минутда ўзгариб, томонабилларга дўстларнинг ложасига ташриф буюриш вақти келганини кўрсатаётган театр соатига назар ташлаб қўярди. «Мен унинг ложасида ярим соатдан ортиқ қолишим мумкин эмас,— дерди ўзига ўзи граф,— зеро у билан танишганимга ҳали кўп вақт бўлгани йўқ. Агар у ерда кўпроқ ўтириб қолсам, сиримни ошкор қилиб қўйишим мумкин: менинг ёшимда ва сочларимга манави лаънати упани селиб юришимда эса ғирт Кассандр* нинг ўзи бўлиб қолишим ҳеч гап эмас». Лекин кутилмаганда бир мулоҳаза уни қатъий қарорга келишга мажбур қилди: «Агар у ҳозир биронта одамни йўқлаш учун бошқа ложага чиқиб кетса-чи? Ўзимни буюк бир лаззатдан маҳрум қилган бўлиб чиқмай яна!»

У иккинчи ярусга тушган эди, бирдан ҳозиргина графиняни кўрган ложага деярли киргиси келмай қолди. «Оббо, жуда галати бўлди-ю!— дея ўйлади у ўзининг устидан кулиб, зинапояда тўхтар экан.— Журъатсизлик қилипман, рости, ҳаяжонланипман! Ҳолбуки, мана йигирма беш йилдирки, бундай ҳаяжонланмай қўйгандим».

У ўзини ўзи мажбур этиб, ҳар қалай ложага кириб борди ва ақлли одам сифатида, бундай хижолат чекишидан фойдаланишнинг эвиви топди: граф ўзини эркин тутишга ва биронта кулгили воқеани ҳикоя қилиб, ақллилигини намойиш этишга сира ҳам уринмади,— аксинча, журъатсизлигини яширишдан қўрқмай ўз ҳаяжонини атайлаб сездиришга, шу билан бирга кулгили бўлиб кўринмасликка ҳаракат қила бошлади. «Агар бу ҳолатим унга ёқмаса,— дея ўйларди граф,— мен учун ҳаммаси барбод бўлади. Қандай бемаънилик! Сочига упа сепган, агар ана шу упаси бўлмаса сочининг оқи кўриниб қоладиган журъатсиз хуштор! Лекин мен чиндан ҳам ҳаяжонланипман ва бинобарин, бу ҳаяжоним фақат уни кўз-кўз қилсамгина кулгили бўлиб кўриниши мумкин».

Бироқ графиня, гарчи Гриантада дастурхон тепасида ўтирган пайтлари рўпарасида акаси билан жиёни ва биронта тўмтайган боадаб қўшнисининг уна сепилган бошини кўравериб, жонига тегиб кетган бўлса-да, янги хушторининг сочларига мутлақо эътибор бермай қўйган эди. Унинг граф ложага кириб келган пайти кулиб юборишдан ўзини сақлайдиган бир воситаси бор эди: хоним бетоқат бўлиб, Франция тўғрисидаги янгиликларни эшитишга ошиқарди. Москва эса, турган гап, бу янгиликларни ўзи тўқиб чиқарар ва доим уларни графиня билан ёлғиз

қолган пайтлардагина айтарди. Бу оқшом граф билан навбатдаги янгиликларни муҳокама қилар экан, хоним суҳбатдошининг кўзлари мулойим порлаб турганини кўрди.

— Менимча,— деди у,— сиз Пармада, қулларингиз орасида юрганингизда кўзларингиз бундай мулойим боқмаса керак,— зеро бундай нигоҳ ҳамма ишларингизни бузиб юборади: ўша бечоралар, энди бизни дорга тортмасалар керак, дея умид қила бошлайдилар.

Италиянинг энг зўр дипломати деб ном чиқарган бу одамнинг табиатида такаббуриликдан асар ҳам йўқлиги графиняни ҳайратга солди, у ҳатто Москанинг бу хислатида қандайдир жозиба кўргандек бўлди. Кейин граф ширинсухан одам бўлиб, эҳтирос билан сўзларди, бу боисдан ҳам аёл унинг бир оқшом ўзини ошиқи беқарор қилиб кўрсатишни кўнгли тусаб қолганидан сира ранжимади,— графиня бу ҳол шунчаки оқибатсиз ўтиб кетади, дея ўйлади.

Бироқ бу муҳим ва жуда хавфли қадам эди; Пармада хонимларнинг кўнглига хуш ёқмиш министрининг бахтига графиня Гриантадан эндигина қайтиб келган бўлиб, у ерда хонимнинг акли қишлоқнинг зерикарли ҳаётидан бирмунча ўтмаслашиб қолгандек эди. Графиня қишлоқда ҳазил-мутойиба нималигини унутиб қўйган ва назокатли енгил ҳаётнинг барча ўзига хос жиҳатлари унинг кўзига илоҳий бир янгилик сифатида кўрина бошлаганди, аёл дилида бирон нарсадан, ҳатто ошиқ бўлиб қолган қирқ беш ёшли тортинчоқ одам устидан ҳам кулишга майл сезмасди. Бир ҳафтадан кейин эса у графнинг ишқий даъвосини мутлақо бошқача қабул қилган бўларди.

Ла Скала театрида йўқлаб чиқмоқ учун бирор танишининг ложасига кирган одам у ерда йигирма минутдан ортиқ ўтирмаслиги керак эди. Граф эса бутун кечани Пьетранера хонимни учратиш бахтига муяссар бўлган ўша ложада ўтказди. «Бу аёл,— дея ўйларди у,— менинг қалбимда ёшликнинг барча телбаликларини қайта жонлантирди!» Бироқ граф бунинг хавфли эканини ҳис этиб турарди.— «Балким, бу ердан қирқ льё нарида ҳукмронлик қилувчи қудратли подшоҳ сифатида ном чиқарганим учун бу тенгаклигимни кечиришар. Пармада жудаям зерикиб юраман ахир!» Аммо у ҳар ўн беш минутдан сўнг ўзига ўзи, мана ҳозир чиқиб кетаман, дея сўз берарди.

— Шунини очиқ айтишим керакки, синъора,— дерди у кулиб графиняга,— Пармада мен зерикканимдан қаттиқ сиқилиб юраман, шу боисдан ҳам, тўғриси, йўл-йўлакай қувончлардан лаззат олишим узрли ҳол бўлса керак. Шундай қилиб, бир кечагина сизга ўзимни ошиқ қилиб кўрсатмоғим учун ижозат бергайсиз, кўрқманг, кейинчалик бунинг ҳеч қандай оқибати бўлмайди. Афсус! Бир ҳафтадан сўнг каминангиз барча ғам-ташвишларни ва ҳатто, адолатли равишда айтмоғингиз мумкинки, барча одоб қоидаларини унутиб қўядиган бу ложадан жуда йироқда бўламан.

Ла Скала театрининг ложасидаги ана шу ниҳоятда чўзилиб кетган ташриф ва агар баён қилсак, аҳтимол, жуда эзмалик бўлиб кўринадиган турли арзимас воқеалардан сўнг граф Москва батамом ошиқи беқарор бўлди қўйди, графиня Пьетранера эса, эркак одам барча бошқа жиҳатлари билан аёл кишига ёқса, ёшидаги фарқ орада тўсиқ бўлолмайти, деган хаёлга бориб қолди. Чопар юбориб, Москани Пармага чақиртиришганида улар ана шундай кайфиятда эдилар. Чамаси, министрсииз шахзоданинг кўнглига қўрқув васваса сола бошлаган кўринарди. Графиня Гриантага қайтиб кетди; бу ажойиб маскан энди унинг кўзига саҳродек бўлиб кўрина бошлади, зеро хаёлоти энди бу жойни хонимга ортиқ безатиб кўрсатмай қўйганди. «Наҳот мен ўша одамга кўнгили қўйиб қолган бўлсам?» — дея ўйларди у.

Москва ҳижрон дардидан азоб чекаётганини самимий изҳор қилиб, хонимга мактуб кетидан мактуб йўлларди; графиня учун бу мактублар эрмак эди, шу боисдан ҳам хоним уларни яхши қабул қилди. Гриантага мактубларни етказиб берилгани учун почта ҳақи тўлашни ёмон кўрадиган маркиз дель Донгонинг жаҳлини чиқармаслик мақсадида граф кичик бир ҳийла ўйлаб топди: у мактубларни курьер билан жўнатар, курьер эса мактубларни Комо, Лекко, Вarez ёки кўл соҳилида жойлашган биронта чиройли шахарчанинг почтасига топширарди. Граф ўша курьернинг ўзи орқали жавоб олишга умид қилганди ва бу умиди рўёбга чиқди ҳам.

Кўп ўтмай курьернинг келадиган кунлари графиня учун байрам бўлиб қолди; курьер одатда гуллар, мева-чева, турли совғалар олиб келарди. Тўғри, бу совға-саломлар унчалик қимматбаҳо эмасди, лекин улар графиня билан келинойисининг кўнглини хушларди. Хоним графини кўз ўнгига келтирар экан, унинг қандай қудратга эга эканлигини ҳам эсларди; графиня одамларнинг у ҳақидаги гапларига қизиқиб қулоқ осадиган бўлиб қолди; ҳатто либераллар ҳам графнинг иқтидорига тан беришгувчи эди.

Графнинг ёмон отлиқ бўлишига асосий сабаб унинг Парма саройидаги ўта роялистлар партиясининг йўлбошчиси дея санолишида эди. Либераллар партиясига эса ниҳоятда бадавлат ва маккора, ҳар ишга, ҳатто муваффақият қозонишга ҳам қодир бўлган маркиза Раверси бошчилик қиларди. Шаҳзода ҳокимиятдан четлаштирилган партиясининг умидини бутунлай узмасликка ҳаракат қиларди: зотан у министрликларни фақат Раверси хонимнинг салонида қатнаб юрадиган одамлардан ташкил этган тақдирда ҳам доим ҳукмрон бўлиб қолишини биларди. Гриантада ушбу фитналар тўғрисида турли тафсилотларни ҳикоя қилишгувчи эди; фаол ва иқтидорли одам сифатида таърифи кетган граф Москанинг бу ерда йўқлиги мутаассиблик ва маъюслик тимсоли бўлмиш соҳига уша сепиш одатини унутишга имкон берарди; зеро бу гапиришга арзимайдиган, шунчаки жузъий бир ҳол бўлиб, саройдаги ҳар қандай аркону давлат шундай қи-

лишга мажбур эди. Граф Моска эса саройда ниҳоятда катга нуфузга эришганди.

— Сарой жуда бемаъни, лекин аломат жой,— дегувчи эди графиня келинойисига.— У ер худди қизиқ карта ўйишга ўхшайди. Лекин бу ўйиннинг ҳам ўз қонун-қоидалари бор. Вист ўйинининг қоидаларидан норози бўладиган биронта одам тоилармикин? Аммо оларди ўрганиб қолганингдан кейин харифингни мот қилсанг ҳар қалай хурсанд бўласан.

Графиня тез-тез келиб турадиган ёқимли мактубларнинг муаллифи тўғрисида кўп ўйлайдиган бўлиб қолди. Шунинг учун бўлса керак мактуб келган кунини учун байрам бўларди; хоним мактубни ўқимоқ учун қайиққа ўтириб, кўл соҳилидаги биронта хушманзара жойга: Плиньно, Белано ёки Сфондрат хиёбонага йўл оларди. Бу мактублар Фабрициони соғиниб юрган графинянинг кўнглига бирмунча таскин бергандек бўларди. Граф уни ниҳоятда севиб қолганига ҳеч қандай шубҳа йўқ эди, шу боисдан ҳам бир ой ўтар-ўтмас хоним графни меҳр-муҳаббат билан эслай бошлади. Ўз навбатида граф Моска мактубларида вестеъфога чиқиб, министрлик лавозимидан воз кечипга умрининг қолган қисмини Миландами ёки биронта бошқа жойдами ўтказишга ҳозир эканлиги тўғрисида уни деярли сидқидилдан ишонтирмоқчи бўларди. «Менинг бойлигим тўрт юз минг франкдан иборат,— дея қўшимча қилганди у,— демак, бизнинг ҳар қалай ўн беш минг ливр рентамиз бўлади».

«Яна ложа, яна ўз каретамиз ва ҳоказолар!»— дея ўйларди графиня. Булар ёқимли орзулар эди. Кому кўлининг соҳилидаги хушманзара жойлар уни яна ўз чиройи билан мафтун эта бошлади. Кўл соҳилида сайр этар экан, у энди мўъжиза содир бўлиб, яна шукуҳ ва дабдабага тўла ҳаёт сари қайтиш имконияти пайдо бўлаётгани ҳақида орзиниб ўйларди. У ўзини яна Миландами Корсо кўчасида — бир вақтлар вице-кирол замонасидагидек қувноқ ва бахтиёр бир ҳолатда тасаввур қиларди. «Яна ёшариб кетаман ёки лоақал фаол ҳаёт кечира бошлайман!»

Баъзан жўлиққан ҳаёлоти унинг кўз ўнгига воқеликни бошқачароқ қилиб кўрсатар, бироқ ҳеч қачон у кўрқоқ одамларга ўхшаб ихтиёрини равишда хом ҳаёлларга берилмасди. Бу жасур аёл доимо ўзига ўзи ҳалол муносабатда бўларди.

«Менинг ёшимда телбаллик қилишга хиёл кеч бўлди, ҳасаднинг эса кўп жиҳатдан, худди муҳаббат каби кўзи кўр бўлади, у Миланда ҳаётимни заҳарлаши мумкин. Эримнинг вафотидан сўнг олижаноб қашшоқлигим ва иккита катга бойликдан воз кечганим туфайли одамларнинг ҳурматини қозондим. Азизим граф Москанинг давлати икки аҳмоқ — Напи билан Лимеркати менинг оёғим эстига ташлаган бойлигининг йигирмадан бирига ҳам тўғри келмайди. Не-не машаққатлар билан ундарининг вичкинмасига бевалик нафақаси, барча хизматкорлардан воз кечини (озмунча мен-шунга сабаб бўлмади бу ҳол!), бевалик қаватда жойлигининг иккита чоғини ҳона, энди қилма эса йигирмата

каре́та — буларнинг бари бир вақтлар гаройиб манзара кашф этганди. Лекин мен Миланга аввалгидек фақат бевалик нафақаси билан борсаму граф Москва истеъфога чиққач, оладиган ўн беш минглик даромадга буржуалар каби тўкин-сочин яшай бошласам, ўзимни қанчалик оғир-вазмин тутмай, кўпгина нохуш дамларни бошдап кечиришимга тўғри келади. Ҳасадгўйларимнинг кўлида даҳшатли қурол бор: гарчи аллақачон ажрашиб кетишган бўлишса-да, графнинг хотини бор. Пармада буни ҳамма билади, бироқ Миланда бу ажрашув янгилик бўлади ва бунинг учун мени айбдор деб ҳисоблашади. Бас, шундай экан, алвидо, кўркам Ла Скала театри-ю, алвидо, ажойиб Комо кўли!..»

Агар графинянинг маълум миқдор давлати бўлганида у келажакдаги барча кўнгилсизликларга қарамай граф Москанинг истеъфога чиқиш ҳақидаги таклифини қабул қилган бўларди. У ўзини ёши қайтиб қолган аёл дея ҳисоблар ва шу боисдан ҳам сарой аҳлидап бирмунча чўчинқираб юарди. Лекин Альп тоғининг бу тарафида инсоннинг ақли бовар қилмайдиган бир ҳол: граф чиндан ҳам уни деб бажонидил истеъфога чиққан бўларди,— ҳар қалай у севган аёлни шу гапга ишонтира олди. У барча мактубларида борган сайин кучайиб бораётган телбаларча бир жўшқинлик билан Миланда яна бир бор учрашмоқни илтимос қиларди. Ниҳоят у хопимнинг розлигини олди ҳам. «Мен ёлгон гапиршни истамайман ва сизни ниҳоятда севиб қолдим, дея онт ичиб ўтирмайман,— деди бир кун Миланда графиня унга.— Агар сизни йигирма икки яшар пайтимдагидек севиб қолсам, ўзимни бағоят бахтиёр ҳис этган бўлур эдим, лекин менинг ёшим ўттиздан ошиб кетган. Ўзим абадий дея ҳисоблаган кўпгина нарсаларнинг барбод бўлганини ўз кўзим билан кўрганман! Аммо сизга нисбатан қалбимда дўстона туйғу куртак ёзган, сизга ниҳоятда ишонаман ва сизни барча бошқа эркаклардан афзал кўраман». Графиня мутлақо самимий сўзлаяпман, дея ўйларди-ю, бироқ сўзининг охирида хиёл тилёгламачилик қилди. Фабрицио агар ўзи шуни истаганида, эҳтимол, унинг қалбида ҳокими мутлақ бўлиб қолиши мумкин эди. Аммо Москанинг назарида Фабрицио ҳали ёш бола эди. Тентак йигитча Новарага жўнаб кетганидан уч кун кейин у Миланга келгач, Фабриционинг гуноҳидан ўтмоқни илтимос қилиш учун тўғри барон Биндернинг ҳузурига борди. Граф ушбу кувғинни тузатиб бўлмас бахтсизлик дея ҳисобларди.

Миланга Москва ёлғиз ўзи эмас, балким каретасида олтмиш саккиз ёшли, соч-соқоли нуроний, ғоят озода кийинган, ғоят бо адаб, жуда бадавлат, лекин унча аслазода бўлмаган герцог Сансеверина-Такисси ҳам олиб келди. Герцогнинг буvasи Парма давлатининг бош ўлпончиси бўлганди ва шу орқали миллионлаб бойлик орттирганди. Отаси эса Парма шахзодасининг ***саройи қошидаги элчиси этиб тайинланганди. Бунинг учун у қуйидаги далил-исботни рўқач қилганди: «Олий ҳазрат сиз ***саройи қошидаги элчингизга йилига ўттиз минг франк тўлайсизу,

лекин у ўша саройда анча шукуҳсиз кўринади. Агар марҳаматингизни дариг тутмай ушбу лавозимга мени тайинлаганингизда камина сиздан бор-йўғи олти минг франк маош сўраган бўлардим, ўзим эса ***саройида йилига юз минг франкдан ортиқ сарфу харажат қилардим; буздан ташқари, менинг бошқарувчи Пармадаги ташқи ишлар министрлигининг кассасига ҳар йили йигирма минг франк тўлаб турарди. Бу пул билан элчихонага истаган одамингизни котиб этиб тайинламоғингиз мумкинким, камина, агар лозим бўлса, дипломатик сирларга мутлақо қизиқмай юравераман. Мен фақат ўзимнинг ҳали бир оз жайдард дворянлик унвонимга жило бермоқчиман ва мамлакатимиздаги энг муҳим лавозимлардан бирига эга бўлиб, обрў-эътиборимни оширмоқчиман».

Ўша элчининг ўғли бўлмиш герцог Сансеверина эҳтиётсизлик оқибатида ўзини ярим либерал қилиб кўрсатиб қўйганди, шу боисдан ҳам мана икки йилдирки, ич-этини еб юрарди. Наполеон даврида у ўз аҳдида қаттиқ туриб, хориждан қайтиб келишни истамагани туфайли икки-уч миллиондан маҳрум бўлди-ю, лекин барибир Европада тартиб ўрнатилганидан кейин ҳам бир вақтлар отасининг кўксини безаб турган орден лентасига эриша олмади. Бояқиш ана шу нишон дардида қуйиб кетганди.

Италияда одамлар севги висолидан сўнг руҳан жуда яқин бўлиб қоладилар. Шу боисдан ҳам икки жазман ўртасида энди ўта самимий бир муносабат пайдо бўлди. Шундан сўнг граф Москва севгилисига соддагина қилиб деди:

— Мен сизга ҳаётимизни йўлга қўйишнинг икки-уч режасини таклиф қилмоқчиман; уларнинг бари жуда пухта, уч ойдан буён фақат шу тўғрида ўйлайман.

Биринчи режа: мен истеъфога чиқаману икковимиз ҳўрматли буржуалар каби Миландами, Флоренциядами ёки Неаполдами,— хуллас, сиз қаерни истасангиз ўша ерда яшай бошлаймиз. Бизнинг ўн беш минг ливр даромадимиз бўлади. Бундан ташқари, шаҳзода ҳам хайр-саховатини дарҳол тўхтатиб қўймас керак.

Иккинчи режа: сиз марҳамат қилиб, камина матълум қадар ўз ҳукмини ўтказаетган мамлакатга кўчиб келасиз-да, биронта ер-мулкни, масалан, Сакка амлоқини сотиб оласиз: Но дарёсининг соҳилидаги ўрмонзор тепаликда шундай ажойиб уй бор, бу амлоқнинг васиқасини бир ҳафтадан сўнг қўлингизга олишингиз мумкин. Шаҳзода сизни саройда ўз ҳимоясига олади. Лекин бу ўринда жиддий тўсқинликка дуч келамиз. Саройда сизни жуда яхши қабул қилишади, мендан қўрқингани учун ҳам биронта одам сизга ёмон кўз билан қарамайди; буцинг устига, малика ўзини жуда бахтсиз дея ҳисоблайди, мен бўлсам, яқинда сизга фойдаси тегиб қолар, деган ниятда унга баъзи яхшиликлар қилиб қўйдим. Аммо сизга битта жуда муҳим тўсиқ ҳақида айтиб қўймоғим лозим: шаҳзода ўтакетган рижор, мен эсам, ўзин-

ғизга маълум, пешонам шўр эканми, ҳамон қонуний никоҳдаги одам ҳисобланаман. Шу бонсдан ҳам сиз майда-чуйда кўнгли-сизликларга дуч келишингиз мумкин. Аммо сиз бевасиё, бу муносиб ноҳин эса бошқасига алмаштириш лозим бўладеки, ана шу зарурат учинчи таклифимнинг мавзуини ташкил этади. Сиз учув янги эр қидириб топмоғимиз керак, — турган гап, у мутлақо безарар бўлмоғи лозим. Лекин, биринчидан, у анча қаргайиб қолган одам бўлмоғи даркор, мени бир кун эмас, бир кун унинг ўрнини эгаллаш умидидан маҳрум этмасиз ахир. Шундай қилиб, мен герцог Сансеверина-Таксис билан ана шундай ўзига хос битим тузиб қўйдим, тўғри, у ҳали ўзининг бўлажак рафиқаси ким эканлигини билмайди. У фақат ўзини элчи этиб таъинлашлари ва отаси қаби унинг ҳам елкасига орден лентасини тақиб қўйишларини билади холос. Бўлмасам, бояқини шунинг армонида ич этини еб юрибди. Агар шу савдойилигини демаса, герцогнинг ўзи унчалик тентак эмас — у костюм билан парикни тўғри Париждан олдириб келади. Ундан ҳеч қандай ёмонлик чиқмайди; герцог лентага муяссар бўлиш ўзи учун энг катта шараф эканлигига сидқидилдан ишонади ва бойлигидан ор қилиб юради. Бултур лентага сазовор бўлмоқ учун у менга ўз ҳисобидан касалхона очмоқни таклиф қилди; ўшанда мен унинг устидан кулган эдим. Лекин мен манави шартли никоҳни таклиф қилганимда, у менинг устимдан кулиб ўтирмади; тўғри, мен унга биринчи навбатда, Пармага қадам босмайсиз, дея шарт қўйдим.

— Сиз менга одобсиз иш таклиф қилаётганингизни тушуняйсизми ўзи? — деди графиня.

— Бизнинг саройимизда ва бўлак йигирмата пойтахтнинг саройларидаги ахлоқсизликлар олдида буниси ҳеч гап эмас. Мустабид ҳокимиятнинг шуниси қулайки, у халқларнинг кўз олдида истаган нарсасини табаррук қилиб беради. Ҳамонки одамлар кулгили нарсани сезишмас экан, демак у йўқ нарса. Худди шундай, энди йигирма йил давомида бизнинг сиёсатни яқобинчилар олдидаги қўрқув белгилаб беради. Бу қўрқувдан нақ ўтакамиз ёрилай дейди! Ҳар йили биз, тўқсон учинчи йил* такрорланиб қолмаса гўрга эди, дея юрагимизни ҳовучлаб юрамин. Қабул маросимларида бу мавзу юзасидан қандай оташин нутқлар ирод этишимни ҳали эшитарсиз деган умидданман. Ажойиб нутқлар! Ана шу қўрқувни бир оз бўлса-да бартараф этувчи ҳар қандай гап оқсуяк ва рибкорлар кўз ўнгида *хушахлоқ* бўлиб кўринаверади. Пармада эса оқсуяк ва рибкор бўлмаган одам қамоқда ёки тез кунда авахта қилинишини кутган кўйи кўч-кўронини ҳовирлаб ўтирибди. Кўнглингиз тўқ бўлсин, сизнинг никоҳингиз фақат мен назардан қолган кувдагина кунгили бўлиб кўриниши мумкин. Бу битимда ҳеч ким бировга панд бераётгани йўқ, менимча, энг муҳими ана шу. Ўзингизга маълум, барчамиз шаҳзода-нинг саховати билан савдо қиламиз ва шу орқали кун кўрамыз. Шаҳзода эса фақат бир шарт билан ризолик берапти: бўлажак

герцогиня Сансеверина албатта олийнасаб аёл бўлмоғи лозим. Утган йили, ҳисобимга кўра, мен министрлик лавозимида бир юз етти минг франк пул сарфлабман, умумий даромадим эса бир юз йигирма икки мингни ташкил этибди; йигирма минг франкни мен Лион банкига қўйдим. Мана энди ўзингиз таъланг: Пармада йилига бир юз йигирма икки минг сарфлаб, тўкин-сочин ҳаёт кечирасиз,— дарвоқе, бу пулнинг кучи Миландаги пулнинг тўрт юз минг франкига тўғри келади. Лекин бу ўринда анча дурустгина бир одам билан никоҳдан ўтмоғингиз лозим бўлади. Тўғри, сиз уни фақат бир марта никоҳ ўқиладиган пайтдагина кўрасиз. Ёки ўн беш минглик ронтага Флоренциядами ёки Неаполдами мешчанларга хос камсуқумгина ҳаёт кечирасиз. Фикригизга қўшиламан: Миланда ҳамма сизга қойил қолиб юрарди, бу ерда эса ҳасадгўйлар гийбатингизни қилишади ва эҳтимол, кайфиятингизни бузишади ҳам. Пармадаги шукуҳли ҳаёт; умид қиламанки, шаҳзода Евгенийнинг саройини кўрган ҳатто сувдек бир хоним учун ҳам маълум қадар янгилик бўлиб туюлиши мумкин; бу ҳаётни бутунлай рад этмоқдан аввал унга бир оз разм солиб кўрсангиз ёмон бўлмасди. Қароримга таъсир кўрсатмоқчи деб ўйламам яна. Мен аллақачон бир фикрга келиб қўйганман. Ҳашам ичра ёлғизликдан сиқилиб ўтиргандан кўра сиз билан бешинчи қаватда яшаганим юз карра афзал.

Ҳазманлар ҳар куни бу ғаройиб никоҳни муҳокама қилишарди. Графиня Ла Скала театридаги балда герцог Сансеверинани кўрган эди, чол унга анча салобатли бўлиб кўринди. Хоним билан сўнгги суҳбатларининг бирида граф таклифига хотима ясаб, шундай деди:

— Агар қолган умримизни хурсандчилик билан яшаб, даров қариб қолмайлик десак, ниҳоят бир қарорга келишимиз керак. Шаҳзода никоҳингизга розилик берди. Сансеверина, помга бўлса-да, лекин куёвликка муносиб одам; унинг Пармада ажойиб саройи бор, давлати эса беҳисоб; ўзи олтинш саккиз ёшда-ю, лекин елкасига орден лентасини тақиб дардида юрибди. Бироқ бир қилмиши бунга монелик қиянти ва унинг ҳаётини заҳарлайпти: бир вақтлар у ўн минг франк тўлаб, Наполеоннинг Канова* ишлаган ҳайкалинини сотиб олган экан. Унинг, агар сиз ёрдам қўлини чўзмасангиз, бояқишини гўрға тақдир мумкин бўлган иккинчи гуноҳи ҳам бор: бир куни у ўзи тевбароғу лекин ниҳоятда истеъдодли шоир Ферранте Паллага йигирма беш наполеондор пул қарз берган экан. Шундан сўнг кўп вақт ўтмай бизда Феррантени қатл этмоққа ҳукм қилишди. Хайрият, бу ҳукм сиртдан чиқарилганди. Ферранте умрида икки юзта шеър ёзган, ажойиб шеърлар, мавриди келганда уларни сизга ўқиб бераман,— Дантенинг асарларидан қолишмайди унинг шеърлари. Шундай қилиб, шаҳзода Сансеверинани ***саройини эшик қилиб тайинлайди; жўнаб кетадиган куни герцог сиз билан никоҳдан ўтади; элчихона дея аталмиш қувринининг иккинчи йили унинг елкасига орден лентасини осиб қўйишади, бўлмасам бо-

қияш шүнинг дардида адоий тамом бўлиши мумкин. Сиз учун у биродардек бир одам бўлади ва ҳеч қачон кўнглингизни ранжитмайди; у истаган шартномага олдиндан қўл қўйиб берман деяпти. Бунинг устига, сиз уни аҳён-аҳёндагина кўрасиз, агар истасангиз, умуман кўрмаслигингиз ҳам мумкин. Кейин герцогнинг ўзи ҳам буvasи ўлпончи ўтгани ҳамда унинг сохта либерализмининг барча эслайдиган Пармада кўринишини хоҳламайди. Бизнинг жаллодимиз Россиянинг айтишича, герцог махфий равишда шоир Ферранте Палла орқали «Конститусьонель» газетасига ёзилиб куйган экан. Ана бу бўҳтон туфайли шаҳзода анчага довор ушбу пиктоҳга ризолик бермай юрди.

Агар маънавийёт тарихчиси ўзига ҳикоя қилиб берилган қиссани батафсил баён этса, буни жиноят дея ҳисоблаш керакмикин? Қисса қаҳрамонлари, аксига олиб, бечора муаллиф мутлақо хуш кўрмайдиган аҳтирослар туфайли ўта ахлоқсиз ишлар қилишса унда нима айб? Тўғри, шухратпарастликни қондиришнинг ягона воситаси бўлмиш пулга ҳирс қўйиш барча бўлак аҳтирослардан устун келган мамлакатларда бундай ахлоқсизликлар энди мутлақо учрамайдиган бўлиб қолган.

Биз ҳикоя қилган воқеалардан сўнг орадан уч ой ўтгач, герцогиня Сансеверина-Таксис Пармага кўчиб борди-ю, ўзининг хушфелелиги ва ақлининг типиклиги билан у ернинг сарой аҳлини мафтун қилиб қўйди, унинг уйи, сўзсиз, шаҳарнинг энг олди уйи бўлиб қолди. Граф Моска ҳам ўз ҳукмдорига худди ана шу нарсани ваъда қилган эди. Ҳукмдорлик қилаётган шаҳзода Ранувцио-Эрнесто IV ва унинг хотини бўлмиш малика мамлакатнинг энг аслзода аёлларидан икки хоним бошлаб кириб таништирган герцогиняни илтифот билан қарши олишди. Герцогиня ўзи севган одамнинг тақдирига ҳукмдор бўлмиш шаҳзода қизиқиб кузата бошлади: хоним унга ёқишим керак дея аҳд қилди ва бу борада ўзи истаганидан ҳам кўра кўпроқ муваффақият қозонди.

Герцогиня баланд бўйли, лекин хиёл семизроқ бир одамга рўбарў бўлди; шаҳзоданинг малла сочлари мўйлови ва узун қилиб ўстирган бакенбардларининг ранги сарой аҳлининг ишонтиришича, жуда чиройли эмиш — лекин ранги ўнгиб кетган бу соч-соқолни ҳар қандай ўзга даврада «патак» дея аталмиш ёқимсиз сўз билан сифатлашган бўларди. Унинг катта, гўштдор юзининг қоқ ўртасида деярли хотинларникига ўхшаш кичкинагина бурни қанқайиб турарди. Бироқ герцогиня шаҳзоданинг қиёфасидаги хунук томонлар фақат диққат билан тикилгандагина кўзга ташланар экан, дея қарор қилди. Умуман олганда ҳукмдор анча ақли ва продаси мустаҳкам одамдек кўринарди. Унинг қалдиқомати ва ўзини туттишида бирмунча улуғворлик сезиларди-ю, аммо шаҳзода суҳбатдошига айниқса салобатли бўлиб кўринишга уринганида негадир бирдан довдираб қолар ва хижолатнинг аўридан оғирлигини гоҳ у оёғи, гоҳ бу оёғига сола бошларди. Лекин шунга қарамай, Эрнесто IV одамларга амрона қарар,

Ўзини жуда сипо тутар, гапирганда эса салмоқдор қилиб, сўзларни жой-жойига қўйиб гапирарди.

Москва шаҳзода одамларни доим деворига Людовик XIV нинг бўйи баравар портрети осилган ҳамда флоренциялик усталар ижодининг маҳсули бўлмиш чиройли қадама стол қўйилган катта кабинетда қабул қилиши тўғрисида герцогиняни огоҳлантириб қўйди. Хоним дилида ҳукмдор жуда очиқдан-очиқ тақлид қилар экан, дея қайд қилди: улуғвор нутқи ва нигоҳи билан шаҳзода Людовик XIV га ўхшашга ҳаракат қилар, столга эса у худди портретлардаги Иосиф II га ўхшаб таяниб турарди. Герцогиняга қаратилган биринчи табрик сўзларидан кейиноқ шаҳзода унга олийнасаб хонимларнинг имтиёзи бўлмиш *курси ҳуқуқидан* фойдаланиш имконини бермоқ учун дарҳол креслога ўтирди. Парма саройида қабул чоғи фақат герцогиня, графиня ҳамда испан грандларининг рафиқаларигина ўтириш ҳуқуқига эга эдилар; бошиқа хонимлар эса фақат шаҳзода ёки маликанинг алоҳида тақлифидан кейингина ўтиришлари мумкин эди, шу боисдан ҳам мартабалари орасидаги фарқни янада бўрттириб кўрсатмоқ учун олий ҳазратлари герцоглик унвонига эга бўлмаган хонимларни бир оз кутиб туришга мажбур қилишарди. Герцогиня хаёлан шаҳзоданинг баъзи дақиқаларда — масалан, бошини мағрур орқага ташлаб, илтифот билан жилмайган кезлари — Людовик XIV га тақлид қиламан деб жуда ошириб юбораётганини қайд қилиб қўйди.

Эрнесто IV одатда Парижда эндигина расм бўлган энг янги бичимдаги фракларни кийиб юрарди, — ҳар ойда унинг ўзи кўргани кўзи йўқ Париждан шаҳзодага фрак, редингот ва шляпа юбориб туришгучи эди. Бироқ герцогиняни қабул қилган куни унинг энгил-бошида турли даврларнинг модалари гаройиб бир тарзда омухта бўлиб кетганди; Парижда тикилган фрак, калтагина қизил панталон, ипак пайпоқ ва Иосиф II портретларидан андаза олиб тикилган ва сиртига тўқа қадалган туфли — буларнинг бари жуда галати кўринарди.

Шаҳзода қабул чоғи Сансеверина хонимга илтифот кўрсатиб, назокат билан суҳбатлашди-ю, бироқ герцогиня ўзига нисбатан унча катта мурувват кўрсатилмаганини яққол ҳис этди.

— Биласизми нега шундай бўлди? — дея сўради граф Москва хонимдан герцогиня қабулдан қайтиб келгач. — Милан Пармага нисбатан анча каттароқ ва гўзалроқ, шу боисдан ҳам шаҳзода пойтахтлик санамнинг ҳуснига шайдо бўлиб қолган қишлоқига ўхшаб кўринишдан кўрққан. Ҳолбуки у сизни жуда яхши кутиб олади дея умид қилгандим ва бундай умид қилишимга унинг ўзи асос берганди. Сўнгра, имоним комилки, яна бир нарса шаҳзоданинг зардасини қайнатяпти, — бу тўғрида сизга қандай айтишни ҳам билмайман: шаҳзода ўз саройидаги биронга ҳам хоним ҳусн бобида сизга тенг кела олмаслигига ишонч ҳосил қилибди. Ҳар қалай кеча кечқурун, уйқу олдидан у ўзининг бош камердинери Перниче билан сирдошлик қилиб ўтириб, фақат шу тўғрида гапи-

рибди. Перниченинг эса мен билан муносабати яхши. Назаримда сарой этикетиди кичкина бир революция бўладиганга ўхшайди... Сизга шунни айтиб қўймоғим керакки, саройда менинг бир ашаддий душманим бор. Генерал Фабио Контти дея аташади у аҳмоқчи. Уми бўйи бир кулгина урушда бўлган ва шу асосда Буюк Фридрихнинг одатларига тақлид қиладиган бир тентакни тасаввур қилинг-а. Буиси ҳам етмагандек, у киши генерал Лафайет* нинг олижаноб соддалигига таҳассуб қилмоқчи бўладилар, зеро, бизда либераллар партиясининг йўлбошчиси ҳисобланадилар (ўлгурдим бунақа либераллардан!).

— Мен танийман ўша Фабио Конттини,— деди герцогиня.— Биз яқинда у билан Комо кўли ёнида учрашган эдик — генерал жандорлар билан айтишиб турганди.

Шундан сўнг у графга ўша кичкина саргузашт тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Ўша воқеа китобхонимизнинг ёнида бўлса керак.

— Бир кун эмас, бир кун, хоним, агар бу ернинг одоб қондаларини тушуниб етсангиз, бизда қилар сарой аҳлига фақат турмушга чиққанларидан кейингина тапиштирилажақларини билиб оласиз. Лекин шаҳзоданинг ватанпарварлик туйғуси шу қадар жўш уриб, у Парма шаҳрининг барча бўлак шаҳарлардан устун эканлигини исботлашга шу қадар интиладики, гаров бойлашим мумкин, у ўша Лафайетимизнинг қизи бўлмиш ёшгина Клелия Конттини саройга олиб кирмоқ учун албатта бирон баҳона ўйлаб топади. Ўша қиз чиндан ҳам ниҳоятда соҳибжамол ва бир ҳафта бурун шаҳзода ҳукмронлик қилаётган бутун салтанатнинг биринчи гўзали дея ҳисобланиши мумкин эди. Аъло ҳазратимиз тўғрисида унинг дунямавлари ҳикоя қиладиган даҳшатли мишмишлар Гриангага қадар етиб борганими-йўқми, буни билмайман: одатда уни ёвуз одамхўр дея сифатлайдилар. Лекин аслида эса бир вақтлар Эрнесто IVнинг бир талай майда чуйда фазилатлари бўлгувчи эди ва шунни ҳам айтиб қўймоғим керакки, агар у Ахилл янглиғ ўзига мустаҳкам бўлганида, ҳозир ҳам намунали монархлигича қоларди. Аммо бир кунни жаҳли чиқиб, феъли айтаб турган бир пайтда ва бунинг устига, Фронда* воқеаларидан сўнг орадан эллик йил ўтгач, Версаль яқинидаги ўзининг ота мерос амвокида ёнини яшаб, ошини ошаб юришга журъат этган Фронданинг қандайдир қаҳрамонининг бошини ташидан жудо қилишга буюрган Людовик XIV га тақлид қилиш истагида Эрнесто IV кички либерални дорга тортишга ҳукм этибди. Янглишмасам, ўша бадбахт одамлар эҳтиётсизлик қилиб, белгиланган кунда бир бирларинингга меҳмонга келишар ва ўтириб олиб шаҳзодани сўкишар ҳамда фалакдан Пармага вабо йўллашни ва шу йўсида уларни зотининг зулмидан қутқариб, ҳукмронга ажал етказишни илтижо қилишар экан. «Золим» сўзи тилга олганини аниқ исботлаб берилган. Россия буни исён деб атаган ва ўша одамларнинг икковли ҳам ўлимга ҳукм қилган. Айтишларича, ўшалардан бири, граф Л.нинг қатл этилиши ниҳоятда даҳшатли бўлган экан. Бу

воқеаларнинг бари менга қадар содир бўлганди. Уша машъум воқеадан буён.— дея қўшимча қилди граф товушини пасайтириб, — шаҳзода *эркак кишига мутлақо ярашмайдиган* восвос дардига мубтало бўлиб қолган. Унинг менга ниебатан илтифот кўрсатишининг ягона сабаби ҳам худди ана шу. Агар аъло ҳазратнинг ана шу восвос дарди бўлмаганида, мени аҳмоқлар ҳукм ўтказадиган ушбу саройда қўрс ва қўпол дея ҳисоблашган бўларди. Тасаввур қилинг-а! Шаҳзода тўшакка ётишдан олдин ўз хоналаридаги каравотларнинг тагини текшириб чиқади ва шафқатсиз полицияни таъминлаб турмоқ учун йилига бир миллион пул сарфлайдики, бу бир миллионнинг кучи Миланда тўрт миллионга тенгдир. Худди ана шу нарса, яъни аъло ҳазратларининг дилидаги ваҳима туфайли мен ҳарбий ишлар ва молия министри бўлиб олдим; полиция эса номига менинг бошлиғим ҳисобланмиш ички ишлар министрига бўйсунди. Шу боисдан ҳам мен бу лавозимга граф Дзурла—Контаринини тайинлашларини илтимос қилдим. Бу аҳмоқ одам шу қадар эринмаски, ўз қўли билан кунига саксонталаб расмий хат ёзади. Бугун эрталаб ундан яна бир мактуб олдим. Граф Дзурла—Контарини ҳузур қилиб унга ўз қўли билан чиқиш номери — 20715 рақамини қўйибди.

Герцогиняни Парма маликаси — доим маънос юрадиган Клара-Паолинага таништиришди. Малика эрининг ўйнаши борлиги учун (хушрўйгина маркиза Бальби) ўзини ниҳоятда бахтсиз ҳисоблар ва шу боисдан ҳам руҳсиз кайфиятда юрарди. У қотмадан келган, баланд бўйли, гарчи эндигина ўттиз олти ёшга кирган бўлса-да, эллик яшар кўринишдаги бир аёл экан. Агар хушбичим рухсорини юмалоқ ва ниҳоятда хиралашиб қолган кўзларининг саросимали боқиши ҳамда маликанинг ўзига қарамай қўйгани бузиб турмаганида уни гўзал аёл дея аташ ҳам мумкин эди. У герцогиня билан шу қадар ийманиб гаплашдики, граф Москанинг саройдаги душманлари бўлмиш баъзи бировлар малика саройга таништирилаётган тортинчоқ аёлга, герцогиня эса ҳукмдор хонимга ўхшаб кўринди, дейишгача журъат этишди. Герцогиня ҳайрон бўлди ва ҳатто бу ғалати аҳволдан қандай қутулиш ҳамда ўзига муносиб ўринни эгаллаш учун нима дейишини билмай хижолатга тушди. У аслида анчагина ақлли аёл бўлмиш бояқиш маликага бир оз далда бериш учун ўйлаб-ўйлаб охири ботаника тўғрисида сўз очган эди, бу нутқи бутун рисолага айланиб кетди. Малика бу илмдан анчагина хабардор бўлиб, унинг турли-туман тропик ўсимликлар гуркираб ўсиб ётган ажойиб гулхоналари бор эди. Герцогиня фақат ноқулай аҳволдан қутулишга уринди-ю, бироқ натижада малика Клара-Паолинани ўзига бутунлай ром қилиб олди. Бояқиш малика қабул маросими бошида анча азоб берган ўнғайсизлик ва хижолатдан аста-секин қутулиб, ўзини шу қадар яхши ва эркин ҳис эта бошладики, барча одоб қоидаларига қарши ўлароқ ушбу биринчи қабул маросими бир соатдан мўлроқ вақтга чўзилиб кетди. Эртаси кун герцогиня турли-туман

гайриоддий ўсимликлар сотиб олишни буюрди ва барчани ўзининг ботаника шайдоси эканлигига ишонтира бошлади.

Малика кўпгина вақтини Парма архиепископи мопсиньор Ландрини билан бирга ўтказарди. Анчайин алломо ва ҳатто ақлли, жуда ҳалол бу одам ўз руҳонийлик ҳуқуқига биноан Фрейлина ҳамда икки *мулозимаси* қуршовида ўтирган маликанинг қарши-сидаги қирмизи баҳмал креслода жуда галати кўринарди. Оппоқ сочларини узун қилиб ўстирган бу руҳоний чол, уятчанлик бобида, чамаси, маликанинг ўзидан ҳам ўтиб тушарди; улар ҳар куни учрашиб туришар ва ҳар гал қабулнинг бошида иккови ҳам камида чорак соат чурқ этиб оғиз очмай ўтирардилар. Мулозимлардан бири, графиня Альвици бу оғир суқутни бузиб, гапни гапга қовуштириб юборишга усталлиги учун ҳам маликанинг алоҳида илтифотига сазовор бўлганди.

Герцогиня саройга таништириш маросими отасиникидан ҳам бўйи баландроқ, уятчанликда эса онасидан қолишмайдиган валиаҳд шаҳзода олий ҳазратлари ҳузурдаги қабул билан яқунланди. Валиаҳднинг ёши ўн олтида бўлиб, у минералогия фанига жуда қизиқарди. Герцогиняни кўргач, валиаҳд лоладек қизариб кетди ва шундай соҳибжамол хоним билан нима тўғрисида гаплашишни билмай бутунлай довдираб қолди. Навқирон шаҳзода анча келишган йигитча эди ва бутун вақтини қўлида геологлар болғачаси билан ўрмонларда ўтказарди. Герцогиня бу унсиз қабул маросимига чек қўймоқ ниятида ўрнидан турган эди, валиаҳд шаҳзода бирдан:

— Ё тағрим, бунчалар соҳибжамол бўлмасангиз, хоним!— дея хитоб қилди.

Ташриф буюрган герцогиня бу гапни у қадар одобсизликка йўймади.

Йигирма беш ёшли жувон маркиза Бальби герцогиня Сансеврина Пармага келишидан икки-уч йил бурун *итальянча гўзалликнинг* мукамал намунаси ҳисобланарди. Ҳатто ҳозир ҳам унинг шахло кўзлари жон оламан дер, таннозлиги ўзига жуда ярашиб турарди-ю, бироқ яқиндан қараганда унинг юзини майда-майда ажинлар қоплаганди. Шу боисдан ҳам маркиза ёш кўринадиган кампирга ўхшаб қолганди. Уни узоқдан, масалан, театр ложасида кўрган одамлар ҳамон маркизани соҳибжамол дея аташар ва партерда ўтирадиган театр шинавандалари, шаҳзоданинг дидига қойил қолишарди. Шаҳзода ҳар куни кечқурун вақтини маркиза Бальбиликда ўтказар, лекин аксарият бутун кеча давомида чурқ этиб оғиз очмай ўтирарди. Шу сабабдан ҳам бояқлиш маркиза, шаҳзода менинг ёнимда зеркиб қолапти, деган хаёлга бориб, ич-этини ерди. Хоним ўзини ниҳоятда оқила деб билар ва тишлари садафдек оппоқ эканлигини билгани учун ҳам доим жилмайиб турарди. Бунинг устига у маккорона табассуми билан сўзларида қандайдир алоҳида маъно бордек қилиб кўрсатишга уришарди. Граф Моска, босиб келаётган эсноғини яшириш учун доим шундай жилмайиб юраверганидан унинг юзини ажин қоплаган,

дегувчи эди. Бальби барча молия ишларига аралашарди, — подшолик маркизага тегишли *чўталани* тўламай туриб (Пармада ана шундай нозик термин ўйлаб топишганди), ҳатто минг франклик шартнома ҳам туза олмасди. Одамларнинг гапига қараганда, Бальби Англия банкларига олти миллион франк пул қўйган эмиш, бироқ аслида унинг яқин йиллар ичида орттирган бойлиги ҳозирча фақат бир ярим миллионга етарди. Хонимнинг макр-ҳийлаларидан ўзини сақлаш ва уни измидан чиқармаслик ниятида граф Моска молия министри бўлиб олди. Маркизанинг бирдан бир нуқсонини унинг қўрқув оқибатида пайдо бўлган қаттиқ хасислигида эди. «*Мен похол устида ўлиб кетаман*» — дегувчи эди у баъзан шаҳзодага. Эрнесто IV га бу гап ҳақоратдек эшитиларди. Герцогиня Бальби саройининг зар югуртирилган даҳлизида эриётган мойи қимматбаҳо мрамор столга томаётган биргина янги шам ёниб тургани, салоннинг эшиклари эса малайларнинг ифлос қўллари тегавериш ифлос бўлиб кетганини кўрди.

— У мени худди ҳозир эллик франклик садақа беришларини кутаётган бир одамдек қабул қилди, — деди герцогиня ўз дўстига.

Герцогинянинг муваффақиятларига саройдаги энг қилвир аёл, граф Моска партиясининг рақиби бўлмиш партиясининг йўлбошчиси, маккора фитначи, машҳур маркиза Раверси саройидаги қабул маросими бирмунча раҳна солди. Маркиза граф Москани қулатиш пайида юрарди. Унинг дилидаги бу истак сўнги ойлар ичида айниқса жунбушга келганди: маркиза Раверси герцог Сансеверинанинг жияни эди ва у, янги герцогиня Сансеверинанинг дилрабо ҳусни мени меросдан маҳрум қилиб қўймаса эди, дея қўрқиб қолганди.

— Раверсидек бир аёлдан эҳтиёт бўлмоққа тўғри келади, — деганди граф ўз маъшуқасига. — Ҳеч қандай қабиҳликдан қайтмайди у. Мен ҳатто хотиним билан ҳам у ўзига Раверсининг оналаридан бири бўлмиш кавалер Бентивольони ўйнаш қилиб олгани учун ажрашиб кетганман.

Бу норғулдан келган, қорасоч, эркакшода, уна-сурмани қалин суртиб юрадиган хоним доим эрта саҳардапоқ бутун дуру гавҳарларини тақиб олгувчи эди. У бошиданоқ ўзини герцогинянинг душмани дея эълон қилди ва Сансеверина хонимни ўз уйида қабул қилар экан, дарҳол унга қарши уруш бошлаб юборди. ***шаҳридаги герцог Сансеверинадан келаётган хатларга қараганда, у ўзининг элчилик лавозими, энг муҳими эса ниҳоят елкаси оша орден лентасини тақиш умиди пайдо бўлганидан боши осмонда эканлиги мутлақо аён эди. Шу боисдан ҳам унинг қариндош-уруғлари герцог миннатдорчилик тариқасида бойлигининг бир қисмини хотинига мерос қолдирмаса гўрга эди, дея қўрқиб қолишди. Бинобарин, у ҳозирнинг ўзидаёқ хотинини совға-саломга кўмиб ташламоқда эди. Раверси хоним бадбурушлигига қарамай саройдаги энг хушрўй йигит — граф Бальдини ўзига ўйнаш қи-

либ олганди: умуман бу аёл ниманики ниёт қилса, уни рўёбга қақармай қўймасди.

Герцогинянинг уйи ниҳоятда ҳашамдор эди. Сансеверина саройи илгари ҳам Пармада ўзининг ҳашамати билан ажралиб турарди. Герцог элчи қилиб тайинланганидан сўнг орден лентаси ҳақидаги орзусининг амалга ошиши анчайин аниқлашиб қолгач, уйига пардоз бериш учун катта-катта пул сарфлай бошлади; герцогиня бу ишларга раҳбарлик қилиб турди.

Граф ўшанда тўғри айтган экан: герцогиняни саройга таништиришгандан сўнг орадан бир неча кун ўтгач, у ерда навқирон Клелия Конти ҳам пайдо бўлди; уни канонисса этиб тайинлашди. Бу кутилмаган илтифот графнинг нуфузига путур етказгандек эди. Ана шу зарбани бартараф қилиш учун герцогиня жамоага ўзининг янги боғини кўрсатиш баҳонасида зиёфат берди ва ўзини хос бир назокат билан байрамга Клелияни малика этиб тайинлади. У қизни Комо соҳилида орттирган ёш дугонама дея атади. Энг катта шиорларда гўё тасоّدифандай Клелия исм-шарифининг бош ҳарфлари ёришиб турарди. Клелия байрамда бирмунча ҳаёлга чўмиб ўтирди-ю, бироқ кўл яқинидаги ўша кичкина саргуваштни мароқ билан эслаб, герцогиняга қизгин миннатдорчилик билдирди. Айтишларича, у ниҳоятда тақводор бўлиб, хонанишликни яхши кўрар экан. «Гаров боғлашим мумкин, у шунчаки отасидан ор қилади. — дерди граф, — у жуда ақлли кўрилади». Герцогиня бу қиз билан дўстлашиб қолди. Ўзининг дилида Клелияга нисбатан меҳр уйғонганди, хоним ҳасадгўй бўлиб кўринишни истамас, шу боисдан ҳам у қизни ўзининг барча сайр-томошаларига жалб этарди; умуман герцогиня графни қуршаб турган адеват руҳини юмнатмоқни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди.

Ҳамма герцогиняга табассум билан қаради; негаҳоний бўрон кўтарилишидан хавфсизраб, муттасил зинара юриш лозим бўлган сарой шароити унинг завқини кўзготарди; хонимга ўзи гўё янгидан яшай башлагандек туюларди. У графга нисбатан дилида самимий бир меҳр ҳис этардики, бечора министр булдан боши осмонда эди. Шундай ёқимли руҳий ҳолатда юрар экан, граф шухратнарастликка довр барча масалаларда ўзини ниҳоятда хотиржам тутди ва герцогиня Пармага кўчиб келганидан сўнг орадан икки ой ўтмасдапоқ у бош министр лавозимини эгалладик. Бу мансаб соҳибига кўрсатиладиган қазат-аҳтиром оқҳазратиникидан деярли қолишмасди. Графнинг ўз ҳукмдориға бўлган таъсир кучи чексиз эди. Бу нуфузининг бир исботи Парма аҳлининг барини лол қолдирди.

Шаҳардан ўн минутлик йўлда, унинг жануби шари томонида бутун Италияда номи чиққан машҳум бир қалъа бор эди — унинг баландлиги бир юз саксон фут келадиган улкан минораси йироқ-йироқлардан ҳам кўришиб турарди. XVI асрнинг бошларида Павел Шининг* набиралари бўлмиш герцог Фарнеселар томонидан Римдаги Адриан* мавзолейи шаклида қурдирилган бу миноранинг сатҳи шу қадар катта эдики, унинг юқори майдончасида

ҳатто қалъа комендантн учун сарой ва Фарнезе минораси дея аталган янги қамоқхона ҳам қуришганди. Бу қамоқхона Ранунцио-Эрнесто II нинг ўз ўғай онаси билан дон олишган катта ўғли учун бино қилинганди ва у бутун мамлакатда ўзига хос гўзаллиги билан шуҳрат қозонганди. Герцогиня бориб ана шу қамоқхонани кўрмоқчи бўлди! У қалъага борганида кун жуда иссиқ эди, бироқ миноранинг тепасида, ер сатҳидан анча баландликда салқин шабада эсиб турарди. Шу боисдан ҳам герцогиня у ерда бир неча соат қолиб кетди. Унинг учун Фарнезе минорасидаги барча залларнинг эшигини бажонидил очиб беришди.

Минора тепасидаги майдончада герцогиня бир маҳбусга дуч келиб қолди — бу бечора либерални уч кунда бир марта ижозат этиладиган ярим соатлик сайрга олиб чиқинганди. Пармага қайтгач, ҳали ҳукмдор саройида зарур бўлган хислат — сир сақлашни ўрганиб улгурмаган герцогиня ўз тарихини гапириб берган ўша маҳбус ҳақида барчага ҳикоя қила бошлади. Маркиза Раверси партияси бу гаплар шаҳзоданинг жаҳлини чиқаради, деган умидда герцогинянинг эҳтиётсизлик билан қилган ҳикоясини ийиб олди-да, зўр бериб овоза қилишга тутунди. Зеро Эрнесто IV ўқтин-ўқтин жазолашдан асосий мақсад — фуқаронинг дилига ваҳима солишдур, дея такрорлади.

— *Умрбод* — бу даҳшатли сўз, — дегувчи эди у. — Италияда эса у одамларнинг дилига бошқа мамлакатларга қараганда кўпроқ гулгула солади.

Шу боисдан умрида бирон марта ҳам у ҳеч кимнинг гуноҳидан ўтиб, афв этмаганди. Бироқ минорани кўздан кечирганидан сўнг орадан бир ҳафта ўтгач, герцогиня жазони юмшатиш ҳақида шаҳзода билан министр имзо чеккан фармон олди, бироқ ушбу фармонда ҳукм этилган одамнинг исми қўйилмаганди. Хоним унга қайси маҳбуснинг исмини ёзиб берса, ўша одамга мусодара қилинган бор мол-мулки қайтариб берилар ва унинг Америкага жўнаб кетмоғи учун ижозат этилардики, бояқиш у ерда умрининг охиригача озодликда яшамоғи мумкин бўларди. Герцогиня фармонга минорада суҳбатлапган ўша либералнинг исмини ёзиб берди. Бахтга қарши, у хиёл аблаҳ ва журъатсиз бир одам бўлиб чиқди: машҳур Ферранте Паллани худди ана шу либералнинг иқрори бўйича ўлим жазосига ҳукм қилишган экан.

Бундай одатдан ташқари афв этиш герцогиня Сансеверинанинг обрў-эътиборини ниҳоятда ошириб юборди. Граф Моска бахтиёрликдан боши осмонда эди, бу унинг ҳаётида ажойиб бир давр бўлиб, ушбу ҳол Фабриционинг тақдири учун ҳал қилувчи аҳамият касб этди: у ҳамон Новара яқинидаги Романьянода яшаб, кафоратхонага бориб турар, овга чиқар, ҳеч нима ўқимас ва ўзига берилган кўрсатмага биноан аслзода бир хопимнинг кўнглини овлаб юрарди. Ана шу сўнгги эҳтиёткорлик герцогинянинг хиёл зардасини қайнатарди. Кейин граф учун яна бир номатлуб аломат ҳам бор эди: ўз дўстидан ҳеч нимани яширмай, ҳатто дилидаги

гапларни ҳам очиқ айтадиган герцогиня унга Фабрицио тўғри-сида олдиндан ўйлаб олмай туриб, бир оғиз ҳам сўз айтмасди.

— Агар истасангиз,— деди унга бир кунги граф,— мен Комо соҳилида истиқомат қилувчи муҳтарам акангизга нома йўллаб, ҳурматли маркиз дель Донгога ажойиб жиянингизнинг гуноҳидан ўтишларини илтимос қилмоққа мажбур этишим мумкин,— мен ва ***дўстларим учун бу ишни рўёбга чиқармоқнинг унча қийин жойи йўқ. Агар Фабрицио— мен бунга сира шубҳа қилмайман — Милан кўчаларида отларини ўйнатиб юрган ёш такасалтавглардан ақллироқ бўлса,— ўн саккиз ёшли йигит учун шу ҳам ҳаёт бўлдимми? Бекорчилик, келгусида ҳам умрбод бекорчилик! Агар у фалакнинг гардиши билан бирор нарсага, масалан, балиқ овшга сидқиқилдан ҳавас қўйган бўлса, мен унинг бу ҳавасини ҳурмат қилинга тайёрман. Унинг гуноҳидан ўтдилар ҳам дейлик. Ҳўш, шундан сўнг у Миланда нима иш қилади? Англиядан от буюртма қилиб, маълум соатларда кўчага сайр қилгани чиқади-ю, қолган пайда минадиган отичалик ҳам кўрмайдиган биронта маъшуқаси билан ишратга берилади... Лекин, фармон берсангиз, мен жиянингизга шундай ҳаёт кечирмоқ учун ҳам имконият яратиб беришим мумкин.

— Мен унинг офицер бўлишини истардим.

— Бир кунги келиб маълум аҳамият касб этадиган мансабнинг биринчидан, табиати жўшқинликка мойил, иккинчидан эса, Наполеонга ихлосманд эканлигини намойиш қилиб, унинг қўшынлари сафида Ватерлоо ёнида жанг қилган бир одамга ишониб топширишни ҳукмдорга ким ҳам маслаҳат берарди дейсиз? Ўзингиз ўйлаб кўринг, агар Наполеон Ватерлоо ёнида ғалаба қозонганида ҳаммамизнинг ҳолимиз нима кечарди?! Тўғри, бизнинг либераллардан кўрқадиган жойимиз йўқ, бироқ эски сулолаларга мансуб монархлар фақат Наполеон маршалларининг қизларига уйлансаларгина ҳукмдорлик қилишлари мумкин бўларди. Шундай қилиб, Фабрицио учун ҳарбийлик касби қафас ичига солиб қўйилган олмахоннинг ҳаётидай бир гап: елиб-югураверади-ю, сира ҳам олдинга силжимаydi. Кейин авомдан чиққан содиқ фуқаролар хизмат поғонасида ўзидан ўзиб кетаётганларини кўриб, ранжиб юради. Бизнинг давримизда ва чамаси ҳали монархлар кўрқувдан дағ-дағ титраб, ҳали диннинг манқеи тикланмас экан, эллик йиллар давомида ёш йигитнинг асосий фазилати унинг жўшқинликка берилмаслиги ва ақллилик балосига ғирифтор бўлмаслиги ҳисобланади. Мен бир чора ўйлаб топдим, лекин у бошида сизнинг жаҳлингизни чиқаради, менинг эса бошимни ташвишга қўяди!.. Бу аслида телбалик албатта, аммо мен сизнинг битта табассумингизни кўрмоқ учун ҳар қандай телбалик қилишга тайёрман!

— Нима гап экан ўзи?

— Гап бундай. Пармада дель Донголар аждодидан бўлмиш унча архиепископ ўтган, Асканьо дель Донго, у минг олти юз...

қайси йилда мартабага ўтиргани эсимда қолмабди; Фабрицио,— минг олти юз тўқсон тўққизинчи йили ўтирган ва иккинчи Асканьо — минг етти юз қирқинчи йил мартабага эришган. Агар Фабрицио руҳоний бўлишни истаса ва бу соҳада эзгу-саховат намойиш этса, мен уни бирон жойга епископ, кейин эса бутун Пармага архиепископ қилиб қўяман — унгача ўз нуфузимни йўқотмасам албатта. Бу ажойиб режани амалга оширгунимизга қадар мен министр бўлиб тураманми-йўқми? — Энг катта муаммо ана шунда. Унга қадар шаҳзода бандаликни бажо келтириши ёки итлиги тутиб, мендан юз ўгириши мумкин. Бироқ қанча бош қотирмайлик, Фабрицио учун сизнинг номингизга муносиб ягона чора ана шу.

Улар узоқ баҳслашишди: бу режа герцогинянинг дидига унча ўтиришмаган эди.

— Фабрицио учун олий мансабга эришишнинг бошқа йўли йўқлигини менга исботлаб беринг, — дерди у.

Граф бунни исботлаб ҳам берди.

— Сиз жиянингизнинг ялтироқ мундир кийиб юра олмаслигига ачинапсиз, — дея қўшимча қилди у. — Лекин бу ўринда мен ожизлик қиламан.

Герцогиня ўйлаб кўриш учун бир ой муҳлат сўради, сўнгра хўрсинганича министрнинг оқилона далилу исботларига қўшилди.

— Биронта катта шаҳарда кеккайганича инглиз олтини ўйнатиб юриш қаёқда-ю, — дея такрорларди граф, — мен таклиф қилаётган насл-насабига муносиб олий мансабга эришиш қаёқда. Мен бошқа йўлини кўрмайшман. Афсуски олий насаб одам на врач, на адвокат бўла олади, бизнинг асримиз — бу адвокатлар замони. Агар истасангиз, — дерди граф, — сиз жиянингизга Миланда энг бадавлат тенгдошларига ўхшаб ҳаёт кечириши учун имконият яратиб беришингиз мумкин. Унинг гуноҳидан ўтишларига муваффақ бўлгач, сиз жиянингизга ҳар йили ўн беш, йигирма, ўттиз минг франк пул бериб туришингиз мумкин: зеро, сиз ҳам, мен ҳам пул йиғмоқчи эмасмиз.

Герцогиня табиатан анчайин шуҳратпараст бўлиб, Фабриционинг ҳаётини бемақсад, айш-ишрат билан ўтказишини истамасди, — у яна граф таклиф қилган режа ҳақида гап очди.

— Марҳамат қилиб, бир нарсага эътибор беринг, — дерди унга граф, — мен Фабрициони оддийгина кировий руҳоний қилиб қўймоқчи, эмасман. Йўқ, авваламбор у аркони давлат бўлмоғи даркор. Агар истаса, ғирт жоҳиллигича қолиши мумкин, лекин шаҳзода мени ҳамон ўзи учун фойдали одам ҳисоблаб, муруватидан маҳрум қилмаса, у бари бир епископ ва архиепископ бўлади. Марҳамат, буюринг, сизнинг хоҳишингиз мен учун қонуни. Бироқ Парма бизнинг арзандамизни паст лавозимда кўрмаслиги лозим. Агар Фабрицио аввалига бу ерда оддий руҳоний бўлса, унинг бирдан кўтарилиб кетиши одамларнинг жаҳлини чиқара-

ди. Пармага у албатта *бинафшаранг пайпоқ*¹ кийиб, башанг эки-пайжада кириб келмоғи даркор. Шунда ҳамма жиянингиз келажакда епископлик унвонига сазовор бўлажагини тушуниб қолади ва ҳеч кимнинг жаҳли чиқиб ўтирмайди. Гапимга хўп денг-да, Фабрициони улухиятдан сабоқ олмоқ учун уч йилга Неаполга жўнатинг; диний академиядаги таътил пайтлари у майли, агар истаса, Париж билан Лондонни томоша қилиб келсин, бироқ ҳозирча унинг Пармада кўривиши мумкин эмас.

Бу сўзларни эшитиб, герцогинянинг эти жунжикиб кетди. У дарҳол жиянининг олдига чопар юбориб, у билан Пьяченцада учрашмоқчи эканлигини ҳабар қилди. Чопар орқали каттагина пул ва зарур ижозатномалар ҳам бериб юборилгани тўғрисида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади.

Пьяченцада биринчи бўлиб етиб келган Фабрицио герцогиняга пешвоз чиқди. У аммасини шундай жўшқин бир меҳр билан кучоқладик, герцогинянинг кўзидан дув-дув ёш оқа бошлади. Хоним бу учрашув чоғи ёнида графнинг йўқлигидан хурсанд эди, — муҳаббат риштаси уларни бир-бирига боғлаганидан буён унинг дилида бундай туйғунинг биринчи марта пайдо бўлиши эди.

Фабрицио аввалига аммасини кўриб, кўнгли ниҳоятда ийиди-ю, лекин ўзининг келажакга ҳақида герцогиня тузиб қўйган режаларини эшитиб, дили сиёҳ бўлди: йигит ўзининг Ватерлоога қочиб воқеаси босди-босди бўлгач, ҳарбий хизматга киришни орау қилиб юарди. Герцогиня бир жиҳатдан жуда хурсанд бўлди ва унинг жияни ҳақидаги романтик тасавури янада кучайди: Фабрицио Италиянинг катта шаҳарларидан биронтасида кунини қаҳвахоналарда ўтказадиган бекорчиларга ўхшаб яшайдан қатъиян бош тортиди.

— Узинг бир ўйлаб кўргин-а, Флоренциядаги Корсо кўчасида ёки Неаполдами от ўйнатиб юрасан, — дерди унга герцогиня. — Тагингда зотли инглиз оти, кечқурунлари эса — каретада, киборлар даврасига бориш; шинам жиҳозланган квартира ва ҳоказо ва ҳоказо...

Аёл ушбу нохуш бахтни завқ билан тасвирлар экан, Фабрицио бундай ҳаётни ижирганиб рад этаётганини кўриб турарди. «У — ҳақиқий қаҳрамон», — дея ўйларди хоним.

— Хўп, ўн йил ана шундай беғам ҳаёт кечиргандан сўнг нимага эришаману ким бўлиб қоламан? — деди Фабрицио. — Урта япсар кишига айланаман-да, эндигина киборлар даврасига атак-чечак кириб келаятган, мен каби зотдор инглиз отини гижиңглатувчи ҳар қандай хушрўй ўспиринга ўрин бўшатмоққа мажбур бўламан.

¹ Италияда аркони давлатлар қўллаб-қувватлайдиган ёки диний маълумоти бўлган йигитларни *прелат* ва *монсиньор* дея улуғлашади (бу ҳали епископ дегани эмас) ва улар бинафшаранг пайпоқ кийиб юришади. Монсиньор бўлмоқ учун руҳонийлик унвонини олиш шарт эмас, бинафшаранг пайпоқни *сичиб* тағшлаб, бемалол уйланавериш мумкин. (*Муаллифининг изоҳи.*)

Аввалига Фабрицио, ундан кўра Нью-Йоркка жўнаб, Америка фуқароси, республика солдати бўлганим маъқул, дея газаб билан руҳонийлик мартабасини ҳам рад этди.

— У ҳолда жуда ҳам катта хато қиласан! У ерда ҳам бари бир жанг қилишинга тўғри келмайди ва сени яна ўша қаҳвахона пинавандаларининг ҳаёти кутади, фақат унда на назокат, на музика, на муҳаббат бўлади, — дея эътироз билдирди герцогиня. — Гапимга ишонавер, Америкада сен ҳам, мен ҳам сиқилиб ўлардик.

У жиянига Америкада одамлар ёлғиз бир илоҳ — долларга сиғинишларини, бундан ташқари, у ерда сайлов пайти ўз овозлари билан ҳамма нарсани ҳал қилувчи раста дўкондорлари ва ҳунармандларнинг кўнглига қараб иш қилиш кераклигини тушунтириб берди. Сўнгра улар яна руҳонийлик мартабаси хусусига қайтишди.

— Жаҳл қилгандан кўра, — деди герцогиня, — граф сендан нима талаб қилаётганини яхшилаб тушуниб ол. Ҳеч ким сени аббат Бланес каби қандайдир ночор руҳоний бўласан дейётгани йўқ. Аждодларинг Парма архиепископлари бўлишганини бир эслагин-да, шажарамиз иловасида келтирилган уларнинг ҳаёти тўғрисидаги хотираларни ўқиб кўр. Шундай олийнасаб зот аввало акобир, олижаноб ва саховатли адолатпарвар бўлмоғи даркор. Унинг пешонасига азалданоқ ўз табақасининг раҳнамоларидан бири бўлмоқ битилган. Сен умринг давомида бир мартагина қувлик қилмоғинг керак бўлади. Ушанда ҳам ниҳоятда муҳим мақсад тақозо этади буни.

— Шундай қилиб, менинг барча орзуларим чишпакка чиқди, — деди Фабрицио ва чуқур хўрсиниб қўйди. — Нақадар шафқатсиз қурбонлик бу! Очигини айтсам, мен илгари мустабид ҳокимлар ўз фойдалари учун йўналтиришлари мумкин бўлган ташаббус ва заковатдек фазилатлардан шунчалар даҳшатга тушадилар деб ўйламагандим.

— Ўйлаб кўр, биронта даъват ёки юрак амри завқи баланд одамни курашга жалб этиши ва шунда у бутун умри хизмат қилиб келган кимсаларига қарши чиқиши мумкин.

— Завқи баланд дейсизми? — қайта сўради Фабрицио. — Завқим баланд одам бўлдимми ҳали? Ғалати айбнома-ку. Ҳатто севишга ҳам қодир эмасман ахир.

— Наҳотки? — дея хитоб қилди герцогиня.

— Ҳа-да. Агар биронта олийнасаб ва тақводор соҳибжамолга жазманлик қилиш шарафига муяссар бўлсам, ўша хоним ҳақида фақат унга кўзим тушгандагина ўйлайман.

Бундай эътироф герцогиняга кучли таъсир қилди.

— Менга бир ой муҳлат бер, — деди Фабрицио, — Новарада С*** хоним ва, — яна ҳам мушкулроғи, — барча хом ҳабсларим, бутун орзу-умидларим билан видолашмоғим керак. Волидамга хат ёзмам-да, Лаго Маджоренинг Пьемонт соҳилидаги Больд-жиратегга келиб, мен билан учрашишини илтимос қиламан. Сўнгра

ра бугунги суҳбатимиздан роппа-расо бир ой кейин пинҳона Пармага келамаи.

— Асло ундай қила кўрма!— деди қизишиб герцогиня: у Фабрицио билан учрашган пайти граф Москанинг ёнида бўлишини сира ҳам истамас эди.

Улар иккинчи бор Пляченцада учрашишди. Бу гал герцогиня қаттиқ ташвишга тушиб қолганди: саройда алғов-далғов кўтарилган бўлиб, маркиза Раверсининг партияси деярли таянган қила бошлаганди; Пармадаги граф Москанинг ўрнини *либерал* дея аталмиш ўша партиянинг бошлиғи — генерал Фабио Коппи эгаллаши ҳам эҳтимолдан холи эмасди; генерал кун сайин шаҳзоданинг арзандасига айланиб бормоқда эди. Улар яна Фабриционинг келажагини ҳар жиҳатдан муҳокама қилишди ва ҳатто графнинг қудратли ёрдамидан маҳрум бўлган тақдирда ҳам қандай йўл тутмоқ кераклиги тўғрисида ўйлаб олишди.

— Шундай қилиб, уч йил умримни Неаполь диний академиясида ўтказар эканман!— дея хитоб қилди Фабрицио.— Ҳамонки мен аввало ёш ақобир бўлмоғим керак бўлиб, сен мени мўмин семинарист сифатида зерикарли ҳаёт кечиришга мажбур қилар экансан, бунинг унча қўрқинчли жойи йўқ кўринади,— ҳар қалай Романьянодагичалик сиқилмасам керак. У ердаги «киборлар жамияти» мени яқобинчи дея ҳисоблай бошлайди. Тасаввур қил-а, қувғинда мен бир нарсани кашф этдим: маълум бўлишича, мен ғирт саводсиз бўлиб, ҳатто лотин тили ва имло соҳасида ҳам кўп нарсаларни билмас эканман. Мен Новарада маълумотимни қандай қилиб ошириш тўғрисида режалар ҳам тузиб қўйгандим. Яхши, Неаполда улуҳиятни жон-дилим билан ўрганаман — бу анча мураккаб фап.

Жиянининг бу сўзларидан герцогинянинг боши осмонга етди.

— Агар граф билан бизни қувиб юборишса,— деди у,— Неаполга сени кўргани борамиз. Лекин ҳозирча сен рўй бериши эҳтимоли бор ўзгаришларга қадар бинафшаранг пайпоқ кийиб юришга рози экансан, граф,— у эса ҳозирги Италияни жуда яхши билади,— сенга манави гапни айтиб қўймоғимни илтимос қилди: сенга ўқитишадиган нарсаларга ишонининг ҳам, ишонмаслигинг ҳам мумкин, бироқ *ҳеч қачон эътироз билдирмаслигинг даркор*. Сен ўзингни картада вист ўйинини ўрганапман дея тасаввур қил, шу ўйиннинг қоидаларига қарши эътироз билдирмайсан-ку ахир? Мен графга сенинг тақводорлигингни айтдим, буни эшитиб у жуда хурсанд бўлди,— зеро фоний дунёда ҳам, боқий дунёда ҳам бунинг фойдаси бор. Лекин тангрига имон келтирган тақдирингда ҳам меъёрдан ошмаслигинг: Вольгер, Дидро, Реналь* ва икки палаталик ҳукуматнинг даракчилари бўлмиш яна бошқа телба французлар ҳақида даҳшатга тушиб гапирмаслигинг керак. Уларнинг номларини камроқ тилга ол, эслашга тўғри келган тақдирда ҳам ўша жаноблар тўғрисида хотиржам истеҳзоли оҳангда гапир,— уларнинг ақидалари аллақачон инкор этилган, барча хуружлари тамоми аҳамиятини

йўқотган. Академияда сенга айтишадиган барча гапларга сўзсиз ишонавер. Единогда бўлсин, у ерда ҳар қандай эътирозингни оқизмай-гомизмай ёзиб оладиган одамлар топилиб қолади; агар ақл билан амалга оширсанг, биронта ишқий можарони кечириндилари мумкин, лекин шубҳаю гумонингни сира кечиринмайди,— ёш ўтиши билан севги эҳтирослари сўниб боради-ю, бироқ шаккоклик ўсаверади. Ҳатто кафорат пайти ҳам шу гапни унутма. Сенга Неаполь архиепископи — кардиналнинг ишончли одами бўлмиш епископга тавсиянома ёзиб беришади; Францияга қилган саёҳатинг ва ўн саккизинчи июнь куни Ватерлоо яқинида бўлганингни ёлғиз ўша одамгагина ҳикоя қилиб беришинг мумкин. Лекин ҳатто ўшанга ҳам ҳаммасини мухтасар гапир. Бошингдан ўтказган саргузаштларингни аҳамиятсиз қилиб бўиратишга урип, хуллас, кейинчалик, яширибсан-да, дея тална қилмасликлари учун қанча лозим бўлса, шунча гапни айт. Ўшанда жуда ёш эдинг ахир!

Бундан ташқари, граф сенга яна манави гапни айтиб қўймоқни илтимос қилди: агар мианга инкор қилиб бўлмас далил, бутун суҳбат мавзуини батамом ўзгартириб юборадиган ажойиб фикр келиб қолган тақдирда ҳам ақлингни кўз-кўз қилишдан ўзингни тийиб, индамай туравер! Фаросатли одамлар ақлли эканлигингни кўзингдан ҳам билиб олишаверади. Епископ бўлиб олганингдан кейин ақлингни намойиш этишга улгурасан ҳали.

Фабрицио Неаполга аммаси юборган тўрт нафар миламлик хизматкорлар билан одмигина экипажда кириб борди. Академиядаги бир йиллик таҳсилдан сўнг ҳеч ким уни худо ақлли қилиб яратган йигитлар сирасига қўшмади — ҳамма уни тиришқоқ, қўли очиқ, лекин бир оз енгилтакроқ аслзода йигит, дея ҳисобларди.

Фабрицио анчайин қувончли ўтказган ана шу бир йил герцогиня учун жуда ташвишли бўлди. Граф уч-тўрт марта нақ ҳалокат ёқасига бориб қайтди; тез-тез тоби қочиб тургани туфайли шаҳзода илгаригидан ҳам қўрқоқ бўлиб қолганди ва графни ишдан бўшатиб, ўша жирканч хунрезлик учун бутун айбони унга юклашдан тоймасди. Ҳолбуки бу жиноят ҳали граф бош министр этиб тайинланишидан илгари содир бўлганди. Шаҳзоданинг ҳақиқий арзандаси Раиси бўлиб, ҳоким сира ҳам ундан ажрашни истамасди. Графга қутқу солаётган хатар герцогинянинг қалбида унга нисбатан чуқур меҳр-оқибат уйғотди; у Фабрицио тўғрисида бошқа ўйламай қўйди. Графнинг эҳтимолдан ҳоли бўлмаган истеъфосини муносиб бир баҳона билан ниқоблаш учун хоним бирдан Парманинг бутун Ломбардиядагидек хиём рутубатли иқлими соғлигимга ёмон таъсир қиланти, деган қарорга келди. Ниҳоят, бир неча бор ғазабга учраган ва бош министр бўлишига қарамай уч ҳафталаб шаҳзоданинг қабулига киролмай юрган граф Москанинг қўли баланд келди-ю, либерал дея ном чиқарган генерал Фабио Контини Раиси ҳукм қилган либерал-

лар қамаладиган қалъага комендант этиб тайинлашларига эришди.

— Агар Конти маҳбусларга нисбатан кўнгилчанлик қилса,— дерди граф ўз маҳбубасига,— ўз сиёсий қарашлари йўлида комендантлик бурчини унутган яқобинчи сифатида шаҳзоданинг газабига йўлиқади. Мабодо шафқатсиз ва қаттиққўл бўлса,— назаримда, унинг шунга мойиллиги бор,— генерал либераллар партиясига ортиқ бошчилик қилолмайди ва у биронта яқин одами қалъага ҳибс этилган барча оилаларнинг нафратига дучор бўлади. У бандай бечора шаҳзоданинг ҳурматини жойига қўйишга уста, керак бўлса, вазиятга қараб кийимини кунига гўрт марта-лаб алмаштириши мумкин, мулозиматни ўрнига қўяди, бироқ мушкул аҳволга тушса, йўлини топишга ақли етмайди ва албатта ўзини абгор қилади. Ҳар қалай менга тенг келолмайди у.

Генерал Контининг комендант қилиб тайинлашганларининг эртаси куни (шу билан ҳукумат инқирози тугади) Пармада ашаддий ҳокими мутлақлик йўналишида газета нашр этилажаги маълум бўлди.

— Қанчадан-қанча низоларга сабаб бўлади бундай газета!— деди герцогиня.

— Нима қилибди! Бу ишни жуда яхши ўйлаб топдим,— деди жавобан кулиб граф.— Бора-бора газета раҳбарлигини мендан ашаддий ҳокими мутлоқчилар тортиб олишади,— бу иш мен ис-тамаган ҳолда содир бўлади албатта. Редакторларга яхшигина маош белгилаш ҳақида буйруқ бериб қўйдим. Ҳар томондан бу мансабларга даъвогарлар чиқаверади. Бу иш икки ойча вақти-мизни олади, қарабсизки, бу орада менга кутқу солган хавф-хатар ҳамманинг эсидан чиқиб кетади. Нуфузли зотлардан ҳозир-нинг ўзида П. ва Д. жаноблар бу лавозимга ўз номзодларини қўйишди.

— Аммо ўша газетангизда бемаъни гапларни ёзишади!

— Ўзим ҳам шунга умид қилинман,— дея эътироз билдирди граф.— Шаҳзода ҳар куни эрталаб уни мутолаа қилади ва менинг қарашларимга қойил қолади,— мен бу газетанинг асосчисман ахир. У баъзи майда-чуйда гапларни маъқуллайди, баъзиларини қоралайди, қарабсизки у ишга бағишлайдиган вақтнинг икки соати шу йўсинда ўтиб кетади. Газета одамларнинг норозили-гига сабаб бўлади, албатта, бироқ жиддий шикоятлар тушадиган пайтга қадар,— яъни саккиз-ўн ойдан кейин у бутунлай ўша ашаддий ҳокими мутлоқчиларнинг қўлига ўтган бўлади. Жавобни ўшалар беради. Бу партия менга халал беришти, уларнинг газеталарига қарши чиқаман. Лекин битта бўлса-да одамни дор-га осилга ҳукм қилгандан кўра гирт бемаъни гапларни ёзган маъқулроқ. Расмий газетада бемаъни гап босилиб чиққанидан икки йил кейин, уни кем ҳам эсларди дейсиз? Аммо дорга осил-ган одамнинг ўғиллари ва қариндош-уруғлари мендан бир умр нафратланиб юришади. Бу нафрат мендан кейин ҳам йўқолмай-ди ва эҳтимол менинг умримни қисқартиради ҳам.

Герцогиня доим бирор нарсага ҳавас қўйиб, доим фаол ҳаракат қилишни истар, бекорчиликни ёқтирмас, заковат бобда эса Парманинг бутун сарой аҳлидан ҳам устулик қиларди-ю, бироқ фитналарда муваффақият қозонмоқ учун унда сабр-тоқат ва совуққонлик етишмасди. Лекин шунга қарамай, у саройдаги турли партиялар ўргасидаги курашни ниҳоятда қунт билан кузатар ва ҳатто шаҳзоданинг кўзида маълум қадар нуфузга эга бўла бошлаганди. Иззат-аҳтиромда бўлган, бироқ алмисқодал қолган одоб қоидалари билан чеклаб қўйилган ҳукмронлик қилувчи малика Клара-Паолина ўзини дунёдаги энг бахтсиз аёл дея ҳисобларди. Герцогиня Сансеверина унинг кўнглини кўтаришга ва маликани, ўзингиз ўйлаганчалик бахтсиз эмассиз, дея ишонтирмоққа қарор қилди. Шунинг ҳам айтиб қўймоқ керакки, шаҳзода хотини билан кунига фақат ярим соат, ўшанда ҳам тушлик пайти учрашар, баъзида эса унга ҳафталаб ҳам бир оғиз сўз айтмасди. Сансеверина хоним бу муносабатни ўзгартишга аҳд қилди; у шаҳзоданинг юрак чигилини ёзишга тутунди. Бинобарин, у ўзини бутунлай мустақил тута билар ва шу боисдан ҳам бу борада муваффақият қозонарди. Герцогиня ҳатто ўзи истамаса ҳам Парма саройидаги гиж-гиж аҳмоқларнинг нафсониятига тегмай турулмасди. Хоним эса уларни мутлақо аямас, шунинг учун ҳам сарой ювиндихўрларининг — одатда даромади беш мингга ҳам етмайдиган ва заволи етган турли граф ва маркизларнинг уни кўргани кўзи йўқ эди. Герцогиня бу ҳолни биринчи кундавоқ пайқаб қолди ва фақат шаҳзода билан ўз ўғли — валиаҳд шаҳзодага таъсири чексиз бўлган маликанинг кўнглини олишга ҳаракат қила бошлади. Хоним Эрнесто IV ни доно суҳбатлари орқали ўзига ром қила билар ва ҳукмдор унинг ҳар бир сўзига диққат билан қулоқ солишидан фойдаланиб, саройдаги душманларининг устидан моҳирона кула бошларди. Рассининг гижгижлаши билан бемаъни ишлар қилиб қўйган шаҳзода, — қон тўкиб қилинган бемаъниликларни эса сира тузатиб бўлмайди, — ўқтин-ўқтин қўрқувдан даг-даг титраб юрар, кўпроқ эса зерикиб ва ҳасаддан диққат бўлиб ўтирарди; унинг ҳаётини қувончли деб бўлмасди, шу боисдан ҳам у бошқаларнинг хурсандчилик қилаётганини кўрса, қаттиқ сиқила бошларди; ўзгаларнинг қувончи газабини кўзитарди. «Муҳаббатимнинг пинҳон тутмоғимиз керак» — деди герцогиня ўз дўстига. Шундан сўнг хоним шаҳзодага, гарчи графни ҳамон жуда яхши одам деб ҳисобласа-да, ундан анча кўнгли совуғанни шаъма қилди.

Ушбу каяифётдан ҳазрати олийларининг бутун бир кун давомида боши осмонга етиб юрди. Герцогиня гоҳ-гоҳ гап орасида аслида ўзи ҳали яхши билмайдиган Италия бўйлаб сабҳатга чиқмоқ, Неаполь, Флоренция, Рим шаҳарларини томонга қилмоқ ниятида ҳар йили «бир неча ойга таътилга чиқмоқчи» акалитини айтиб қўярди. Шаҳзода эса биронта одам унинг пейғажлиги тарк этмоқчи эканлигини эшитса, қаттиқ рақижрди, — унинг

аниг позик жойи ҳам ана шу эди; ўз давлатининг пойтахтига ҳурматсизлик бўлиб кўринадиган ҳар қандай ишдан унинг дили ўрташарди. У ўз ҳукми билан Сансеверина хонимни шаҳарда қолдира олмаслигини тушушарди. Пармада эса ҳусн ва оқиллик бобида Сансеверина хонимнинг олдига тушадиган аёл йўқ эди. Ақл бовар қилмайдиган бир ҳол — италянларга хос ялқовликка қарамай, унинг *пайшанбаликларига* чор атрофдаги барча пармалик аслзодалар ёпирилиб келишарди; унинг қабул кунлари ҳақиқий байрамга айланиб қолганди; ҳар гал герцогиня биронта янги ва мароқли эрмак ўйлаб тошувчи эди. Шаҳзода унинг пайшанбаликларидан биронтасига боришни жуда ҳам истарди. Лекин бу ишга у қандай қилиб журъат этсин? Оддий авомга ўхшаб ўз фуқаросининг уйига кириб бораверсинми! Унинг отаси ҳам, ўзи ҳам бирон марта бўлсин одоб қоидаларини бундай бузишмаган эди.

Пайшанба кунларидан бирида ёмғир ёғиб, совуқ тушди; шаҳзода кечқурун сарой олдидаги тош терилган майдондан гилдиракларнинг тақа-туқини эшитиб турарди, кареталар Сансеверина саройи томон ўтиб бормоқда эди. Шаҳзодага алам қилди: бошқалар кўнгил очишяпти, хурсандчилик қилишга ҳар қандай фуқарога қараганда кўпроқ ҳуқуқи бўлган ҳокими мулақ эса юраги ёрилгудай сиқилиб ўтирибди! У қўнғироқ чалиб, адъютантини чақирди, — аъло ҳазрат саройидан Сансеверина саройи томон олиб борадиган йўлга зудлик билан ишончли айғоқчилардан ўн-ўн бештасини қўйиб чиқмоқ лозим бўларди. Деярли бир соатча кутишга тўғри келди. Бу бир соат унга бир асрдек туюлди ва шаҳзода бу орада бир неча бор ҳар қандай эҳтиёткорликни унутиб, ғанимларнинг хапжари тўғрисида ўйлаб ўтирмай кўчага чиқиб кетсаммикин, деган хаёлга ҳам борди; ниҳоят у Сансеверина хонимнинг катта меҳмонхонасига кириб борди. Агар бу меҳмонхонада чақмоқ чақнаганида ҳам одамлар камроқ саросимага тушган бўлишарди. Шаҳзода чароғон хопалардан ўтиб борар экан, у ерлардаги ғала-ғовур ва ўйин-кулиги бир зумда тиниб, довдираб қолган одамлар унга анграйиб қараб туришарди. Сарой аҳли жуда эсанкираб қолганди, фақат герцогинягина сира ажабланмагандек кўринди. Ниҳоят меҳмонлар эс-ҳушини йиғиб олишгач, биринчи навбатда муҳим бир масалани муҳокама қила бошлашди: ҳукмдорнинг келиши ҳақида герцогиняни огоҳлантиришганмикин ёки бу ташриф йиғилган барча одамлар қатори унинг учун ҳам қутилмаган бир ҳол бўлдимми?

Шаҳзода бу ерда вақтини жуда кўнгили ўтқазди, зиёфат эса кичик бир воқеа билан якунландики, бу ҳол муҳтарам китобхонга герцогинянинг нақадар кўнгли очиклиги, шу билан бирга у сафарга жўнамоқчилиги ҳақида устомонлик билан шаъма қилиб, нақадар чексиз ҳокимиятга эришгани тўғрисида далолат бериши мумкин.

Сансеверина хоним хайрлаша туриб ҳар хил назокатли сўзлар айтган шаҳзодани кузатар экан, қутилмаганда миясига ке-

либ қолган бир фикрни худди оддий бир гапдек баён этмоққа журъат қилди.

— Ҳазрати олийлари, агар сиз ҳозир илтифот билан менга айтган назокатли сўзларни маликага айтиб, қувонтирганингизда, мени ҳуснимга тасанно ўқиганингиздан ҳам кўпроқ бахтиёр қилган бўлур эдингиз. Чин сўзим, малика бугун сиз каминага кўрсатган мурувватингиз туфайли менга ёмон қарашини сира ҳам истамас эдим.

Шаҳзода унга қаттиқ тикилиб қаради-да, жавобан қуруққина оҳангда:

— Уйлашимча, мен истаган жойимга бораверишим мумкин,— деди.

Герцогиня қизариб кетди.

— Мен фақат ҳазрати олийларини ортиқча таъвишдан халос этмоқчи эдим, зеро ушбу пайшанбадаги йигиним сўнгиси бўлади: бирмунча вақт Болонья ёки Флоренцияга сафар қилмоқчиман.

Герцогиня меҳмонхонага қайтиб кирганида барча, энди у ҳукмдорнинг чексиз илтифотини қозонди, дея ҳисоблай бошлади, аслида эса у ҳали Пармада ҳеч ким ва ҳеч қачон юрак ютиб қилолмаган ишни қилишга журъат этганди. Хоним графни имо қилиб чақирган эди, у картада вист ўйнаб ўтирган жойидан тўриб, герцогинянинг ортидан мўъжазгина чароғон меҳмонхонага кирди. У ерда ҳеч ким йўқ эди.

— Сиз жуда ботирлик қилиб юбордингиз,— деди у герцогиняга,— мен сизга бу ишни маслаҳат бермаган бўлардим. Лекин оташин севги ҳукмронлик қиладиган қалбда,— дея қўшимча қилди у кулиб,— бахт туйғуси муҳаббатни янада кучайтириб юборар экан. Агар сиз эртага эрталаб жўнасангиз, мен ортингиздан кечқурун йўлга чиқаман. Бундай тўхталиб қолишимга молия министрлигини топшириш зарурати сабаб бўлади холос,— бир вақтлар тентаклик қилиб шу дардисар ишни ҳам зиммамга олган эдим; лекин пухта ишланса, ҳар қандай газнахонанинг кассасини тўрт соат ичида топшириб юбориш мумкин. Қани, юринг, меҳмонлар олдига чиқайлик-да, азизам, сира тортиниб ўтирмай министрлик гаштини сурайлик,— ахир бу биз Пармада кўрсатаётган сўнги томоша бўлиши мумкин. Агар ўша зўравонимиз ўзини ҳақоратланган деб ҳисобласа, ҳеч қандай қабиҳликдан қайтмайди,— буни у *танобини тортиб қўйиши*, дея атайди. Меҳмонлар тарқалишгач, тунда эшикни қандай ёниб олишингиз тўғрисида гаплашиб оламиз, лекин, менимча, энг яхшиси, По дарёсининг соҳилидаги Сакка амлокингизга жўнаганингиз маъқул,— бахтимизга, у ердан Австрия чегарасига қадар ярим соатлигина йўл холос.

Герцогинянинг муҳаббати ва ғурури учун бу ниҳоятда фароғатли дақиқа бўлди; у графга қараб, кўзларида ёш қалқиди. Бу одам уни деб атрофида лаганбардорлар гирдикапалак бўладиган қудратли министрлик лавозимидан, деярли ҳукмронлар-

нигига тенг келадиган иззат-икромдан воз кечянги ахир. Шундан сўнг у бахтиёрликдан кўзлари порлаб, меҳмонхонага чиқди. Барча меҳмонлар унинг атрофида парвона бўла бошлашди.

— Бахт герцогиняни нақадар ўзгартириб юборибди-я,— дея ивир-шивир қилишарди ўзаро аъёнлар.— Уни таниб бўлмайд қелибди. Ниҳоят ўзини ҳаммадан юқори қўядиган бу такаббур хоним бугун онҳазрат кўрсатган чексиз мурувватнинг қадрига етмоқчи лозим топибди.

Кечанинг охирида граф хонимнинг ёнига келди.

— Сизга бир гапни айтиб қўймоғим керак,— деди у.

Герцогиняни қуршаб турган меҳмонлар шу заҳоти чет-четга тарқаб кетинди.

— Саройга қайтгач,— дея давом этди граф,— шаҳзода хотинига унинг олдига кирмоқчи эканлиги тўғрисида хабар қилмоқчи буюрибди. Маликанинг нақадар ҳайратга тушганини бир тасаввур қилинг-а! «Сизга бугун Сансеверинаникида кечани қанчалар кўнилли ўтказганимни гапириб бермоқ учун келдим,— дебди у маликага.— Герцогиня сизга дуд босган эски саройини энди қандай қайта пардозлаганини батафсил гапириб беришимни илтимос қилганди». Сўнгра шаҳзода креслога ўтириб олиб, ҳамма меҳмонхоналарингизни тасвирлаб бера бошлабди. У хотинининг олдида йигирма беш минутдан кўпроқ ўтирибди. Малика қувончининг зўридан йиғлаб юборибди ва шунча ақлли бўлишига қарамай, ҳазрати олийларининг самимий оҳангда гапираётган гапларига жавобан бир оғиз ҳам сўз топа олмабди.

Шаҳзода тўғрисида итальян либераллари нима дейишса дейишаверсини лекин у кўп ҳам ёвуз одам эмасди. Тўғри, анчагина либералларни қамоққа ташлашни буюрганди, бироқ бу ишни кўрқанидан қилганди ва гўё баъзи кўнгилсиз хотираларни юмшатмоқчи бўлгандек дам бадам: «У келиб сени ўлдирмоғини кутиб ўтиргандан кўра, иблисни ўзинг ўлдирганинг маъмул»,— дея такрорларди.

Биз ҳикоя қилган ўша «пайшанбалик»нинг эртаси кўпни шаҳзодаларнинг кайфияти жуда яхши эди, зеро у иккита савоб иш қилганди: герцогинянинг уйида меҳмон бўлган ва хотини билан суҳбатлашганди. Тушлик маҳали у яна маликага уч-тўрт оғиз ичиқ сўз айтишни лозим кўрди,— хуллас Сансеверини хонимнинг «пайшанбалик»лари саройда хопаки тўнтарини ясаган бўлиб, бу ҳол бутун Пармада шов-шув кўтарилишига олиб келганди. Раверен хоним даҳшатга тушди, герцогиня эса икки ҳисса кўпроқ қувонмоқда эди: у ўз маҳбуби учун фойдали иш қилди ва шу билан бирга граф уни илгаригидан ҳам кўпроқ севинишига ишонч ҳосил этди.

— Буни қарапки, бу ишларнинг бари бехосдан миямга келиб қолган бир фикр туфайли содир бўлди,— деди у графга.— Турган гап, Рим ёки Неаполда мен эркинроқ бўвардим, аммо у ерларда бундай қизиқарли ўйин топа олармидим? Йўқ, аабатга! Бунинг устига сиз, азизим граф, мени бахтиёр қилдингиз.

Еттинчи боб

Биз ҳикоя қилганга ўхшаш сарой фитналарининг икир-чипкирлари кейинги тўрт йил тарихида ҳам анча катта ўрин эгаллади. Ҳар баҳор маркиза дель Донго Пармага ёнида иккала қизи билан келар ва икки ой давомида Сансеверина саройи ҳамда По соҳилидаги Сакка амлокида меҳмон бўларди; бу учрашувлар аксарият қувончли ўтар ва улар Фабрицио тўғрисида кўп гапиршарди; бироқ ана шу тўрт йил ичида граф унинг Пармага келишига бирон марта ҳам рухсат бермади. Герцогиня билан граф бу орада баъзан Фабриционинг ўйламасдан қилган шўхликларини босди-босди қилиб юборишга ҳам мажбур бўлдилар, лекин умуман олганда Фабрицио энди ўзини анча боақл тутар, берилган кўрсатмаларга амал қилар ва чиндан ҳам улудхиятдан сабоқ олаётган, аммо мўмин-қобил руҳонийлик намунаси бўлишни хаёлига ҳам келтирмайдиган ақобир йигит бўлиб кўринарди. Неаполда у антик давр осори атиқаларини ўрганишга қаттиқ берилиб кетди ва кавлаш ишлари билан шуғуллана бошлади, унинг бу ҳаваси дилидаги отга ишқибозлигини деярли сиқиб чиқарди. У ҳатто Мизендаги* кавлаш ишларини давом эттириш учун инглиз зот тулпорларини ҳам сотиб юборди. Мизенда эса император Тиберийнинг ёш пайти тасвирланган бюстини кавлаб топди. Антик давр ёдгорликлари орасида дурдоналардан бири бўлиб қолган бу топилма унинг Неаполда кечган ҳаётидаги энг катта қувонч бўлди. Фабрицио беҳад юксак кайфиятли йигит эди, шу боисдан ҳам у тенгдошларига таҳассуб қилмас, масалан, ўзининг ишқий можароларига унча катта эътибор бермас эди. Турган гап, унинг маъшуқалари кўп эди, бироқ уларнинг ҳаммаси Фабриционинг ҳаётида ҳеч қандай из қолдирмас, шу боисдан ҳам у ёшлигига қарамай, сеvgи нима эканлигини мутлақо билмайти, деса бўларди; лекин худди шунинг учун ҳам Фабриционинг ўзини кўпроқ севишарди. Унинг ўта совуққонлик билан ҳаракат қилишига ҳеч нима халал бермасди,— унинг учун ҳамма гўзал ва ёш аёллар бир қолипда кўринар, шунинг учун ҳам ҳар бир ишқий можаро олдингисидан фақат янгилик жозибаси билангина устун турарди. Йигитнинг Неаполда таҳсил кўришининг сўнгги йили шаҳарда донги чиққан гўзаллардан бири уни деб жуда кўп телбаликлар қилди; аввалига бу ҳол унга армак бўлди, кейин эса қаттиқ жонига тегди, шу боисдан у фариштаваш герцогиня д'А*** нинг хира муҳаббатидан қутулиш учун ҳам бу шаҳарни тарк этаётганидан хурсанд эди. 1821 йили Фабрицио битириш имтиҳонларни муваффақиятли топширди; унинг «устози», яъни машгулотлар раҳбари хоч билан тақдирланди. Шундан сўнг Фабрицио ниҳоят ўзи таърифини жуда кўп эшитган Пармани кўриш иштиёқида йўлга тушди. Энди уни «монсиньор» дея аташар ва Фабрицио тўртта от қўшилган каретада кетиб борарди; бироқ сўнгги бекатда у каретага фақат иккита от қўшинини буюрди ва шаҳарга кириб боргач, Сан-Джо-

банин черкови олдида тўхтагани илтимос қилди,— унинг аждоди, лотинча «Шаржара»нинг муаллифи — архиепископ Асканьо дель Донгонинг ҳашамдор сағанаси шу ерда жойлашганди. Фабрицио сағана олдида ибодат қилди-да, уни бир неча кундан кейин келади, дея кутаётган герцогинянинг саройи томон пиёда равона бўлди. Герцогинянинг меҳмонхонасида бир талай одам бор экан, лекин тез орада ҳамма тарқалиб кетди-ю, улар ёлғиз қолишди.

— Хўш, мендан хурсандмисиз?— дея сўради Фабрицио аммасини кучоқлаб.— Мен бўлсам, сизнинг шарофатингиз билан Новарада полиция маъқуллаган ўйнаш билан диққинафас бўлиб ўтириш ўрнига Неаполда тўрт йил бахтиёр ҳаёт кечирдим.

Герцогиня ҳайратдан эс-ҳушини йўқотиб қўйганди: агар у Фабриционни кўчада кўрганда танимай қолган бўларди. Унинг назарида жияни Италиянинг энг барно йигитларидан бирига айлангандек кўринди ва ҳақиқатдан ҳам шундай эди: Фабриционинг бутун қиёфасида қандайдир алоҳида жозиба пайдо бўлганди. Герцогиня уни Неаполга жўнатаётганида Фабрицио шўх бир йигитча эди, доим қўлидан қўймай юрадиган қамчи эса унинг бутун вужудига сингиб кетгандек туюларди, энди бўлса бегоналар олдида у ўзини жуда олижаноб ва вазмин тутарди, бироқ холи қолишгач, хоним жиянининг табиатида яна ёш йигитларга хос жўшқинлик кўрди. У худди моҳир сангтарош сайқал берган олмос янглиғ жуда очилиб кетганди. Фабрициондан сўнг бир соат ўтар-ўтмас саройга граф Моска кириб келди. У хивёл эртарақ келгандек эди. Фабрицио устозига инъом этилган Парма хочи ҳақида унга шу қадар назокат билан гапириб, ўзига кўрсатилган бўлак мурувватлар учун шу қадар одоб билан, шу қадар қизгин мишнатдорчилик билдирдики, министр бир қарашдаёқ уни ёқтириб қолди.

— Жиянингиз келажакда сиз унга олиб берадиган барча олий мансабларга жуда муносиб тушади,— дея шивирлади у герцогинянинг қулоғига.

Министр ёш Фабриционинг ақлига тасанно ўқиб, фақат унинг сўзлари-ю ўзини тутушига эътибор бераётганидагина ҳаммаси кўнгилдагидай эди. Лекин бирдан министр герцогиняга қаради-ю, хонимнинг кўзларида қандайдир ғалати ифода кўриб қолди. «Йигитча бу ердагиларда яхши таассурот қолдирибди»,— дея дилидан утказди у. Бу фикрдан министрининг дили ўртанди; чунки графнинг ёши элликдан ошган бўлиб, бу шафқатсиз сўзларнинг бутун аҳамиятини фақат ошиқи беқарор эркаккина тушунади. Тўғри, агар графнинг министр сифатида қаттиққўллиги айтилмаса, у жуда олижаноб ва севишга арзийдиган бир одам эди. Бироқ ҳозир «эллик ёшли» деган машғум сўзлар унинг бутун ҳаётига кўланга ташлаётгандек туюлар, графнинг шафқатсизлик қила бошлашига шу ҳам сабабчи бўлиши мумкин эди. У герцогиняни Пармага кўчиб ўтишга кўндирганидан буён ўтган ана шу беш йил ичида ўқтин-ўқтин рашк ўтида қовурилиб юрди. Айниқса бошида шундай бўлди. Аммо бунинг учун ҳеч

қачон жиддий асос бўлмаганди. У ҳатто герцогиня қалбимни забт этиш учунгина жўрттага саройдаги барно йигитлардан биронтасига шундай мойиллик кўрсатяпти, деган мутлақо тўғри хаёлга борарди. Масалан, нақ шаҳзоданинг ўзи кўнглини овламоқчи бўлганида, герцогиня уни рад этганига графнинг ишончи қомил бўлиб, шаҳзода шу муносабат билан жуда ибратли сўзларни айтганди.

— Агар ҳазрати олийингизнинг барча хушомадли диққат-эътиборларига ройиш қилаверсам,— деди кулиб герцогиня,— графнинг кўзига қандай қарардим кейин?

— Ҳа... Мен ҳам худди сизга ўхшаб хижолат чеккан бўлардим. Азизим граф! У менинг дўстим-ку ахир! Лекин бу тўсиқни бартараф қилиш осон, мен бу тўғрида ўйлаб қўйганман, граф умрбод қалъада қамалиб ўтиради энди.

Фабрицио билан дийдор кўришувдан герцогинянинг қалби шу қадар қувончга тўлган эдики, у кўзидаги ифодани кўриб графнинг кўнглига нима гаплар келиши мумкинлиги тўғрисида мутлақо ўйламай қўйганди. Министрнинг кўнглига келган шубҳаю гумоплар эса унинг дилини ўртай бошлаганди.

Фабрицио Пармага этиб келганидан рошпа-расо икки соат кейин уни шаҳзода қабул қилди. Шаҳзоданинг бундай дарҳол қабул қилиши қиборлар жамятида қандай шов-шувга сабаб бўлишини олдиндан билган герцогиня икки ойдан буён шу тўғрида илтимос қилиб келарди. Бундай илтифот Фабрициони бошиданоқ алоҳида бир мавқега эга қилиб қўярди, бунга йигитнинг Пармага йўл-йўлакай киргани ва унинг онаси билан кўришмоқ учун Пьемонтга ошиқаётгани баҳона бўлди. Герцогиня назокат тўла мактуб йўллаб, Фабриционинг этиб келгани ва унинг фармойишига мунтазир эканлигини маълум қилганида Эрнесто IV зерикиб ўтирганди.

«Мана ҳозир олдимизда художўй бир аҳмоқ пайдо бўлади,— дея хаёлидан ўтказди у.— Сохти сумбати совуқ ёки бадқовоқ бўлса керак ўзиям». Шаҳар коменданги унга Фабрицио кела солибоқ архиепископ бобокалонининг сағанасини зиёрат қилгани ҳақида хабар қилиб бўлганди. Фабрицио кирди. Шаҳзоданинг рўпарасида баланд бўйли бир йигит пайдо бўлди. Агар оёғидаги бинафшаранг пайпоғи бўлмаса уни офицер деб ўйлаш мумкин эди. Бу жузъий тасодифдан шаҳзоданинг дилидаги зиқлик бир зумда тарқаб кетди. «Ҳа, бундай шоввоз учун мендан анча-мунча мурувват кўрсатишимни илтимос қилишади. У ҳозиргина йўлдан келган ва ҳаяжонланиб турибди албатта. У билан сиёсат тўғрисида гаплашиб, ўзимни яқобинчи қилиб кўрсатаман. Кўрайлик-чи, нима деб жавоб қиларкин».

Шаҳзода илтифот кўрсатиб ҳол-аҳвол сўрашгач, Фабрициодан сўради:

— Хўш, монсиньор? Неаполь аҳли хушбахтми? Қиролга меҳрлими?

— Ҳазрати олийлари,— дея жавоб қайтарди Фабрицио ўйлаб

Ўтирмай,— мен кўчалардан ўтиб борганимда қирол аълоҳазратларининг турли полкларига мансуб солдатларнинг қадди-қоматларини ғоз тутиб юришларига қойил қолганман; яхши жамият ўз ҳукмдорини эъвозлаши керак албатта; лекин очигини айтсам, умрим бино бўлиб ҳеч қачон тобе одамлар билан улар мёндам ҳақ олиб қиладиган хизматларидан бўлак ҳеч нима тўғрисида гаплашган эмасман.

«Жий урсин!— дея дилидан ўтказди шаҳзода.— Жуда қув кўринади-ку! Унга роса ўқитишганга ўхшайди! Сансеверинанинг маҳорати кўриниб турибди шундоқ».

Хийла ишлатишга берилиб кетган шаҳзода устомонлик билан Фабрициони таққиланган мавзуда гапиртиришга ҳаракат қила бошлади. Хатар сезиб сергакланган йигит ажабтовур жавоблар топарди.

— Ўз ҳукмдорига ошкора меҳр изҳор этиш одобсизлик бўлади. Бизнинг бурчимиз — унга бешак итоат этмоқдур.

Бундай аҳтиёткорликни кўриб, шаҳзоданинг ҳатто жаҳли чиқиб кетди. «Неанолдан бизнинг шаҳарга ақили одам келганга ўхшайди. Бу тоифа одамларни кўргани кўзим йўқ! Ақлли одамнинг нияти қанчалик яхши бўлмасин, доим бир жиҳати билан Вольтер ва Руссога ўхшаб кетади».

Кечагина мактаб курсисини тарк этган бу йигитнинг ўзини тутта билиши ва жавобларининг бенуқсонлиги негадир шаҳзоданинг жигига тегди,— унинг тахминлари нотўғри чиққанди. Шу заҳоти у тактикасини ўзгартирди ва жамият ҳамда давлат тузилишининг буюк принциплари тўғрисида бир оз гапирди-да, қироатли қилиб, Фенелоннинг шароитга мос бир неча ҳикматли сўзларини такрорлади. Бу ҳикматли сўзларни келажакдаги қабул маросимларида керак бўлади деб унга болалигида ёд олдиришганди.

— Ушбу принциплар, албатта, сизни ҳайратга солаётган бўлса керак. яхши йигит,— деди у Фабрициого (қабулнинг бошида Фабрициони «монсиёор» дея атаган ва фақат хайрлана турибгина уш яна шундай аташга аҳд қилган шаҳзода суҳбат чоғи балаандиарвоз сўзлар айтаётганида дўстона мурожаат қилиш ўринлироқ бўлади деб ҳисобларди),— ҳа, ушбу принциплар, албатта сизни ҳайратга солаётган бўлса керак, яхши йигит. Очигини айтсам, улар менинг официоз газетамда ҳар купи ўқинингиз мумкин бўлган *ҳокими мутлақ мадҳиясига* (у худди шундай деди!) сира ҳам ўхшамайди. Дарвоқе, мен нималар деяман ўзи! Бизнинг пўноқ қаламашлар ёзган нарсаларни сира ўқимасангиз керак албатта!

— Маъзур тутасиз, ҳазрати олийлари, мен Нарма газетасини ўқибгина қолмай, балки унда анчагина бамаъни гаплар бўлади деб ҳисоблайман, зеро ўша газетанинг минг етти юз ўн бешинчи йил, яъни Людовик Уш тўртинчидининг ўлимидан сўнг содир бўлган барча воқеалар бирт аҳмоқлик ва жипоят деган фикрига тўла қўшиламам. Инсон учун энг катта бахт бу имонни

сақлан, бу ҳақида икки хил фикрнинг бўлиши мумкин эмас, зеро ушбу фароғат абадий сақланаяжак. *Озодлик, адолат, кўнчилиқ учун бахтли ҳаёт* каби сўзлар қабиҳ ва жинойдур; улар мунозара ва шубҳа уруғини сочади. Масалан, депутатлар палатаси бу одамлар *министрлар кабинети* дея аталмиш одати пайшубҳа билдириш ҳуқуқига эга. Машғум шубҳаланиш ташкилотга до бўлган заҳоти инсон табиатининг заифлиги туфайли бу одатни барча соҳаларга тадбиқ қила бошлайдилар; одамлар Тавротга, черков ақидаларига, анъаналарга ишонмай қўйиш даражасига бориб етадилар ва ҳоказо. Ана унда улар ҳалокатга маҳкум бўлгайлар. Бир дақиқа *худонинг ердаги сояси* бўлмиш ҳокими мутлаққа ишонмаслик одамларга бахт келтирди, дея фараз ҳам қилайлик (бу сохта ва жиноий фикр, лекин шундай бўлсин ҳам дейлик). Бироқ ҳар бир одам йигирма-ўттиз йил яшаши мумкин, аммо ярим аср ва ҳатто борингки, бир асрлик бахт ҳам имонини йўқотган одамнинг абадий қийноққа тушиши олдида қеч гап эмас ва ҳоказо.

Фабрицио ёдлаб олган сабоғини такрорламай ўз фикрини суҳбатдоши учун иложи борица аниқроқ ва тушунарлироқ қилиб баён этишга ҳаракат қилаётгани яққол сезилиб турарди.

Бир оздан сўнг шаҳзода ўзини содда ва вазмин тутини ҳамда ақлнинг тиниқлиги туфайли уни хижолатга солаётган бу йигит билан тортишини фикридан воз кечди.

— Хўп, хайр, *монсиньор*,— деди бирдан у.— Кўриб турибман, Неаполь диний академиясида жуда яхши сабоқ беришибди, тиниқ ақл соҳибни бу эзгу ақидаларни ўзига синдириб олиш оқибатида ажойиб натижаларга эришар экан, бу ҳол мутлақо табиийдур. Яхши боринг.

Шундай дея шаҳзода «монсиньор» га орқасини ўтириб олди.

«Мен бу махлуққа ёқмадим»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио.

«Энди бу йигитчанинг бирон нарсага ишқибозлиги борми-йўқми, фақат шуни билиш қолди,— хаёлидан ўтказди шаҳзода Фабрицио чиқиб кетган заҳоти.— Агар ишқибозлиги бўлса, унинг ўзини тутини баркамолликнинг худди ўзгинаси. Аммасининг сабоқларини нақадар моҳирлик билан такрорлангани қаранг! Худди герцогинянинг гапларини эшитгандек бўлдим. Агар бирон пайт келиб, менинг давлатимда революция содир бўлса, герцогиня худди Неаполда Сан-Феличе* газетани бопқаргани каби, «Мониторга» муҳаррирлик қилади. Бироқ ўша Сан-Феличени, ёшлиги ва гўзаллигига қарамай,— у эндигина йигирма беш ёшга кирганди,— бари бир дорга осибди. Ута ақлли хонимлар учун ибрат бу!..»

Фабрицио ўз аммасининг шогирди дея ҳисоблаганида шаҳзода янглишган эди; тахтда ёки унга яқин жойда туғилган ҳатто энг ақлли одамлар ҳам тез орада кузатувчанлик ва сезгирликдан маҳрум бўлиб қолишади, улар одамларнинг ўзлари билан тортинмай, эркин гаплашиши мумкинлигини ҳатто хаёлларига кел-

тиришмайди, зеро буни қўполлик дея ҳисоблашади; улар ўз атрофларида фақат ниқобни кўришни исташади-ю, яна одамларнинг чеҳраси ва уларнинг ранги ҳақида фикр юритмоқчи бўлишади. Энг қизиғи, улар ўзларини жуда сезгир ва заковатли деб ҳисоблашади. Масалан, ҳозирги воқеани олайлик: Фабрицио, гарчи «буюк принциплар» тўғрисида ойига бир-икки мартагина эсласа-да, шаҳзодага айтган барча гапларга ўзи ҳам сидқидилдан ишонарди. Заковати ўткир бу йитит ҳаётни яхши кўрарди-ю, бироқ художўй эди.

Ўн тўққизинчи асрни ром этган озодликка интилиш, янги гоюлар ва *кўпчиликни бахтли қилишга тобинши* унинг назарида ўткирчи русум, *бидъат* эди. Унинг ўйлашича, ҳар қандай бидъат каби, буниси ҳам узоқ яшамай тезда муқаррар гойиб бўлиши лозим эди. У фақат, бу бидъатнинг, биронта ўлкада тарқаган ўлат инсон ёстигини қурутгандек, кўпгина қалбларни мажруҳ этиб кетишига ачинарди. Лекин, шунга қарамай, Фабрицио француз газеталарини ҳузур қилиб ўқир ва ҳатто уларни топишда баъзан аҳтиёткорликни ҳам унутиб қўярди.

Шаҳзоданинг қабулидан ҳаяжонга тушиб қайтган Фабрицио аммасига ҳукмдорнинг ҳўйла ишлатмоқчи бўлганини гапириб берган эди, герцогиня хитоб қилди:

— Сен дарҳол меҳрибон архиепископимиз, ҳазрат Ландриани ҳузурига бормоғинг керак. У ерга пиёда бор, камтарлик билан зинадан кўтарилгин-да, қабулхонада сабр-тоқат қилиб ўтир, агар сени кутишга мажбур қилишса, янаям яхши, минг чандон яхши. Хуллас ўзингни *заворийлардек итбаткор* қилиб кўрсат.

— Тушуванам!— деди Фабрицио.— Епископимиз Тартюф экан-да!

— Сираям-да, у жуда саховатли одам.

— Граф Паланцани қатлида қатнашганидан қатъий назар ҳамми?— ажабланиб сўради Фабрицио.

— Ҳа, дўстгинам, қатъий назар. Архиепископимизнинг отаси молия министрлигининг чиновниги, майда буржуа бўлган; ҳаммасига ана шу нарса сабаб. Монсиньор Ландриани кенг мулоҳазали, ақли тиниқ, самимий ва оқил одам, у эзгу саховатни яхши кўради; имоним комил, агар император Деций* тирилиб келганида, монсиньор Ландриани ўтган ҳафтада қўйилган операдаги Полиевкт каби азоб-уқубатда ўлиб кетган бўларди. Бу масаланинг бир томони, лекин унинг иккинчи жиҳати ҳам бор; у аъло ҳазрат ёки лоақал бош министрга рўбарў бўлганида довдираб қолади, ҳукмдорларнинг салобати босиб, ўзини йўқотади, қизариб-бўзаради ва ҳатто «йўқ» дейишга ҳам тили бормаيد. Бутун Италияда бағритош деб ном чиқарган ўша қилмишининг сабаби ҳам мана шу. Бироқ фақат жамоатчилик фикригина граф Паланца процессининг туб сабабини очиб берганини ҳеч ким билмайди, у бўлса ўзини ўзи кафоратга ҳукм қилиб, *Давид Паланца* исмида нечта ҳарф бўлса, шунча ҳафта қуруқ пон ва сув билан кун кўрибди. Бу ерда, саройда бош судья ёки бош ай-

гоқчи бўлиб ишловчи Расси фамилияли ўта зукко бир аблаҳ ипг юргизади. У граф Паланцани ўлим жазосига ҳукм қилдирмоқ учун елиб-югуриб, ҳазрат Ландрианини нақ аврагудек ҳукмни тасдиқлашга мажбур қилди. Уша ўн икки ҳафталик кафорат пайти граф Моска архиепископга ачинганидан, қисман эса қувлик юзасидан, ҳафтасига бир, баъзида икки марта тушликка таклиф қилиб юрди. Кўнгилчан архиепископ унинг раъйига қараб, дастурхон теңасида эл қатори тановул қиларди,— агар у ҳукмрон маъқуллаган қилмиши учун ўзини ўзи жазолаб, белгилаган кафоратга очикдан-очик риоя қилганида ўзини исёнчи ва яқобинчи деб ҳисоблаган бўларди. Лекин у содиқ фуқаролик юзасидан барча меҳмонлар қатори таом тановул қилган ҳар бир шундай тушликдан сўнг ўзининг рўзасига яна икки кун қўшишини ҳамма яхши биларди.

Монсиньор Ландриани жуда доно одам, зукко олим, лекин унинг битта камчилиги бор: *Монсиньор ҳамма уни яхши кўрмоғини истайди*. Шу боисдан сен унга хушомад билан қара ва учинчи марта ҳузурига борганинда эса уни чин кўнгилдан яхши кўриб қолганини изҳор қил. Ахир сен аслзода йигитсан, монсиньор шу заҳоти сенга меҳр қўйиб қолади. Агар у сени нақ зинанинг олдиғача кузатиб қўйса, сира ажабланма; ўзингни шундай муомалага кўниқиб қолгандек қилиб кўрсат,— бу одам дунёга келибдики, киборларга тавозе қилади. Бошқа пайтларда эса доим ўзингни ҳаворийлардек содда қилиб кўрсат; ақлингни тиниқлиги, ҳозиржавоблик намойиш этишини хаёлингга ҳам келтирма. Агар сен уни чўчитиб қўймасанг, сени ёқтириб қолгач, доим кўргиси келиб юради,— ёдингда бўлсин, у сени ўзи ташаббус кўрсатиб бош викарий қилиб қўймоғи лозим. Сенинг бундай тез кўтарилишингдан граф икковимиз ажабланамиз ва ҳатто таъбимиз хира бўлгандек кўринамиз: бизнинг ҳукмдор олдидаги сиёсатимиз шуни тақозо этади.

Фабрицио архиепископ саройи томон йўл олди; у ерда йигитнинг жуда омади келди: меҳрибон прелатнинг қулоғи оғирроқ камердинери дель Донго фамилиясини яхши эпитолмади-да, хўжайинининг олдига кириб, ёш руҳоний Фабрицио ҳақидагина хабар қилди. Архиепископнинг қабулида бадахлоқлиги учун дакки бермоққа чақирилган бир каноник ўтирганди. Архиепископ учун қўл остидаги руҳонийларни қойиб, уларга панд-насиҳат қилиш оғир мажбурият эди, шу боисдан ҳам у бутун шу ташвишдан биратўла қуғулиб олмоқ учун беихтиёр буюк архиепископ Асканьо дель Донгонинг набира жиянини қабулхонада чоракан бир соат куттириб қўйди.

Архиепископ каноникни йўлакка қадар кузатиб қўйгач, ўз хонасига қайта туриб қабулхонада кутиб ўтирган йигитдан: «хўш, нима хизматлар бор эди?»— дея сўради ва бирдан унинг бинафшаранг пайпоқ кийганини кўриб, «Фабрицио дель Донго» исмини эшитди-ю, қаттиқ хижолатга тушиб, узр сўрай кетди. Буларнинг бари қаҳрамонимизга шу қадар аломат кўриндики, у биринчи ке-

линидаёқ ҳазратга меҳр қўйиб қолди ва ҳатто унинг қўлини тавоб қилди. Архиепископнинг пақадар даҳшатга тушганини унинг ҳасрат билан:

— Дель Донгодек одамни қабулхонамда куттириб қўйишибди-я! — дея айтган ганини эшитган одамгина тасаввур қила оларди.

У узр сўрани маъносида бояги каноникнинг бутун тарихи, унинг қилган гуноҳи, ўзини оқлаб айтган гаплари ва ҳоказолар тўғрисида ҳикоя қилиб беришни лозим топди.

«Шаҳотки, — дея ўйларди Фабрицио Сансеверина саройи томон қайтар экан, — наҳотки худди мана шу одам бояқинш граф Паланцанинг қатлини тезлатган бўлса?»

— Хўш, энди нима дейсиз, ҳазрати олам? — сўради кулиб граф Моска. Фабрицио герцогинянинг хонасига кириб келгач. (Графнинг ўзи Фабрицио ули «ҳазрати олийлари» дея аташига ижозат бермаганди.)

— Худди осмондан қулаб тушгандек бўлдим. Одамзотни мутлақо билмас эканман! Агар ўша чолнинг исми-шарифини билмаганимда, бу одам чумчуқ сўйилишига ҳам тик қараб туролмайди, дея гаров ўйнаган бўлардим.

— Ва бу гаровда ютардингиз ҳам! — қўшимча қилди граф. Бироқ у шаҳзоданинг ёки борингки ҳатто менинг ҳам олдимда биттагина «йўқ» сўзини айтишга ҳам ожизлик қилиб қолади. Тўғри, унга таъсир қилиш учун менинг мундир кийиб, елкам оша заргадоқ тусли лепташни тақиб олишимга тўғри келади. Агар оддийгина фрак кийганимда, эҳтимол, у гапимга қарши чиққан бўларди. Шу боисдан мен уни доим мундир кийиб, барча орденларимни таққан ҳолда қабул қиламан. Ҳокимият обрўсини туширип бизга тўғри келмайди: француз газеталари бизсиз ҳам уни анчайин бадном қилишяпти, — *ҳокимиятга сиғиниш* биздан кейин ҳам сақланиб қолиши даргумон; сизнинг эса, кадрли жиянгинам, ана шу ҳурматни кўрмай янашингиз ва ҳар нарсага кўникиб кетаверинингизга тўғри келади.

Граф билан суҳбатлашиш Фабрициога жуда ёқарди: министр у билан сира мугамбирлик қилмай, самимий гаплашган биринчи машҳур одам эди, боз устига, уларнинг иккови ҳам антик давр осори атиқалари ва кавлаш иншларига қизиқишарди. Графга ҳам ўз навбатида йигит унинг сўзларини зўр диққат-эътибор билан тинглаётгани манзур бўлганди. Бироқ баъзи нарсалар уни безовта қилмоқда эди: Фабрицио Сансеверина саройида яшар, кўп вақтини герцогиня билан ўтказар ва соддадиллик қилиб бу яқинликдан бахтиёр эканлигини сира яширмай юрарди. Бундан ташқари, Фабриционинг кўзлари пиҳоятда чиройли ва тиниқ эди.

Раунцио-Эрнесто IV ҳирсиётидан деярли биронта ҳам аёл бўйин товламас, шу боисдан шаҳзода анчадан буён герцогинядан хонимнинг бутун саройга машҳур иффати унинг учун истисно қилмаганидан хафа бўлиб юрарди. Фабриционинг ақли ва ўзини тутта билиши биринчи учрашув пайтидаёқ унинг гашига текканини

кўрган эдик. Шаҳзода герцогиня билан жиянининг ўзаро меҳрларини ёмонликка йўлди ва сарой аёнлари орасидаги ивир-шивир гапларга диққат билан қулоқ сола бошлади, зеро герцогиня ҳам, Фабрицио ҳам беғамлик билан бу дўстликларини ҳеч кимдан пилҳон туттишмасди. Ёш руҳонийнинг Пармага келиши ва унинг алоҳида мурувват билан қабул қилиниши бир ой давомида бутун сарой аҳлини ҳайратга солиб, одамларнинг хаёлини банд қилиб юрди. Ана шунда шаҳзоданинг хаёлига бир фикр келиб қолди,

Лейб-гвардияда қанча ичса ҳам сира маст бўлмайдиган бир оддий солдат бор эди; ўша гвардиячи бутун вақтини қовоқхоналарда ўтказар ва армиянинг аҳвол-руҳияси ҳақида бевосита оиҳазратнинг ўзига ахборот бериб турарди. Карломе мутлақо саводсиз оми бир одам эди, акс ҳолда аллақачон унинг унвонини ошириб қўйган бўлишарди. Унга ҳар куни, минорадаги соат айни пешин пайти бўлганини билдириб занг чалганида саройга келиш буюрилганди. Бир куни пешин пайтига озгина қолганида шаҳзода ўз қўли билан иккинчи қаватдаги пардозхонаси ёнида жойлашган деразалардан бирининг пардасини шартлашилгандек қилиб тушириб қўйди. Соат ўн иккига занг урганидан сўнг орадан кўп ўтмай, у яна иккинчи қаватга чиқди. У ерда шаҳзодани Карломе кутиб ўтирган экан. Қозон ва сиёҳдон олиб келган шаҳзода солдатга айтиб туриб, қуйидаги мактубни ёздирди.

«Ҳазрати олийлари!

Сиз шубҳасиз жуда доносиз ва сизнинг заковатингиз туфайли давлатимиз ниҳоятда яхши идора этилмоқда. Лекин, азизим, граф, сизнинг ажойиб муваффақиятларингиз, турган гап, баъзи бировларини ҳасадини кўзгатади; шу боисдан ҳам камина, агар сизнинг зукко ақлингиз, бир йигит, эҳтимол, ўзи ҳам истамай туриб, аллақайси бир хонимнинг қалбида гаройиб муҳаббат уйғотин бахтига муяссар бўлганини фаҳмлаб олишингизга ёрдам бермаса, эл олдида кулги бўлиб қоласизми, деб кўрқаман. Айтишларича, ўша бахтиёр йигит эндигина йигирма уч ёшга кирган эмиш, сиз билан биз эсак, қадрли граф, надоматлар бўлсинким, ундап икки марта каттароқмиз. Кечки гира-ширада узоқроқ масофадан қаралса, сиз, граф, анча жозибали эркак кўринасиз; сиз серназокат, дилкаш ва зуккосиз. Бироқ эрталаб, хонаки шаронгда, яқинда келган дўстимиз, шубҳасиз, жозибалироқ кўринади. Биз, аёллар, айниқса ёшимиз ўттиздан ошганидан кейин, навқирол ёшлигу рангининг тиниқлигини айниқса қадрлайдиган бўлиб қоламиз! Бу ёқимтой йигитга биронта яхшироқ лавозим бериб, саройга жойлаштириб қўйин кераклиги, ҳақида сиздан илтимос қилишмаявтимми ахир? Хўш, қайси хоним бу тўғрида кўпроқ илтимос қиляпти, ҳазрати олийлари?»

Шаҳзода мактубни олди-да, солдатга икки эжо пул узатди.

— Бу пул маошингга кирмайди,— деди у қовоғини солиб.— Лекин ёдингда бўлсин, бировга чурқ этиб оғиз оча кўрма, йўқса, қалъага, энг зах зиндонга ташлайман.

Шаҳзоданинг ёзув столида сарой аёнларидан деярли ҳар бири-

пилг адреси ёзилган анчагина конвертлар сақланарди. Адреслар ҳам, гарчи ўзи саводсиз ҳисобланса-да, ўша солдатнинг қўли билан ёзилганди. Шаҳзода керакли адрес ёзилган конвертни танлаб олди.

Орадан бир неча соат ўтгач, граф Москва почта орқали мактуб олди. Бу мактуб унинг қўлига қачон келиб тегиши аниқ ҳисоблаб қўйилган экаи, почталъон министрликка кириб, қўлидаги кичкина пакетни ташлаб чиққанини кўришган заҳоти граф Москани аъло ҳазратнинг ҳузурига қақришди.

Бош министр ҳали ҳеч қачон бундай ғамгин кўринмаганди. Шаҳзода унинг дардли қиёфасини томоша қилиб, роҳатланмоқ ниятида хитоб қилди:

— Бугун менга министр эмас, дўст керак! Бошим қаттиқ оғрипти, шунинг учун ҳам дунё кўзимга қоронғи кўришиб кетяпти. Сиз билан бир оз суҳбатлашиб, дам олсам девдим.

Ниҳоят ўз ҳукмдори билан хайрлашишга ижозат берилганида бош министр граф Москва делла Роверенинг қандай чидаб бўлмас аҳволда чиқиб кетганини тасвирламоқнинг ҳожати бўлмаса керак. Рануцио-Эрнесто IV ўзга дилини оғритиш санъатини мукамал эгаллаб олганди,— бу жиҳатдан уни ўз ўлжаси билан ўйнашаётган йўлбарсга бемалол таққослаш мумкин эди.

Граф отларга қамчи босишни буюрди; уйга етгач, зинадан юқори кўтарилар экан, у, ҳузуримга ҳеч кимни киритманглар, дея қичқирди ва навбатчи *аудиторга* айтиб қўйинглар, кетавериши мумкин, дея фармон берди (шу тобда у яқинида биронта ҳам одамнинг бўлишини истамасди), сўнгра расмлар галереясига кирди-да, ичидан қулфлаб олди. Фақат шундан кейингина у, ниҳоят, ғазабига эрк берди ва бутун кеча давомида ўзини қасрга қўйишни билмай галереяда у ёқдан-бу ёққа юриб чиқди. У қалбига қулоқ солмасликка ва бутун диққат-эътиборини бу ёғига қандай йўл танламоққа қаратишга ҳаракат қиларди. Ҳатто душмани ҳам унга раво кўрмайдиган даражада дили пора бўлиб азоб чекар экан, шундай фикр юритарди.

«Кўргани кўзим йўқ бир одам герцогинянинг уйида яшайди, бутун вақтини у билан бирга ўтказди. Оқсочларнинг биронтасидан суриштириб кўрсаммикин? Йўқ. Бу хавфли. У жуда олиҳиммат, хизматқорларидан хайр-саховатини аямайди, шунинг учун ҳам улар бекаларини ниҳоятда яхши кўришади (Эй худойим, уни ким ҳам ёмон кўрарди дейсиз?). Энг муҳими эса,— дея ғазаб билан такрорларди у қайта-қайта,— нима қиларимни билмайман; рашк ўтида қовурилаётганимни унга айтсаммикин ёки индамай қўя қолсаммикин?»

Агар индамай юраверсам, улар мендан ҳеч нимани яширишмайди. Мен Ўгинани яхши биламан — қувлик-шумликдан йироқ аёл, қалби нени буюрса, шуни бажаради, нима иш қилаётганини баъзан ўзи ҳам билмай қолади; агар у ўзини қандай тутганини олдиндан мўлжаллаб қўйса, дарҳол адашиб кетади; ҳаракат қилиш лозим бўлганида унинг миясига янги бир фикр келиб қолади, на-

варида буниси энг яхши фикрдек туюлади-ю, хоним уни дарҳол амалга ошира бошлайди ва шу билан ҳаммасини бузади қўяди.

Дилимни ўртаётган изтироб тўғрисида чурқ этиб оғиз очмайман, шунда улар сирларини мендан пинҳон тутиб ўтиришмайди ва мен ҳаммасини ўз кўзим билан кўраман. Тўғрику-я, лекин дилимдагини очиқ айтсам, эҳтимол, воқеалар ривожини бошқачароқ йўналишга солишим мумкин бўлар; у мулоҳазага бориб қолади ва балким, бу билан кўпгина ишларнинг, энг даҳшатли воқеанинг олди оливар... Эҳтимол, уни жўнатиб юборишар (граф чуқур хўрсиниб қўйди) — у ҳолда мен деярли ютиб чиққан бўламан... Агар бошида Жинанинг бир оз жаҳли чиқса, уни тинчитаман... Жаҳли чиқади-да, албатта, лекин бунишг ажабланадиган жойи йўқ! У ўн беш йил ичида Фабрициога меҳр қўйиб қолган, уни ўз ўғлидек яхши кўради. Менинг бутун умидим ҳам ана шу — уни ўз ўғлидек яхши кўришида. Аммо Жина йигитча билан у Ватерлоога қочиб кетгандан буён кўришмаган эди, Неаполдан эса йигитча мутлақо бошқа одам бўлиб қайтди — айниқса, унинг назарида шундай. *Бошқа одам бўлиб!* — дея такрорлади граф ғазаб билан, — барно йигит бўлиб қайтди-у! Энг муҳими, йигитча жуда соддадил, мулойим кўринади, кўзлари чексиз бахт ваъда қилаётгандек кулиб туради! Герцогиня саройда бундай кўзларни кўришга одатланмаган, — у ерда одамлар бир-бирларига қовоқларини солиб ёки истеҳзо билан қарашади. Маана, масалаи, ўзимни олиш, — доим иш билан бандман, мени хўрлаб, масхара қилиш ниятида бўлган бир одамга таъсир ўтказа олганим туфайлигина ҳокимият тепасида турибман, — шундай экан, менинг нигоҳим қандай бўлиши мумкин? Ўзим қанчалик яширишга уринмай, у аввало менинг қаролигимни кўрсатиб туради. Менинг қувноқлигим эса доим истеҳзо билан ёнма-ён юради! Янада очиқроқ қилиб айтай, — бу ўринда эпди рибкорликдан нима фойда — бу қувноқликдан деярли мустабид ҳокимият ва қаҳр-ғазаб ҳиди келмайдими ахир?.. Айниқса жаҳлимни чиқаришган пайтда ўзимга ўзим: «Нимани истасам, шунини қилавераман!» — демайманми? Кейин аҳмоқона бир мамнуният билан: — «Мен бошқалардан бахтлироқман, зеро, уларда йўқ нарса менда бор: давлат ишларининг тўртдан уч қисмида чекланмаган ҳокимиятга эгаман», — дея қўшимча ҳам қилиб қўяман... Шундай экан, тан олишим керак — ўзим одатлашиб қолган ана шу фикр, шубҳасиз, менинг табассумимга кўланка ташлайди, турганга, мени ўзига бино қўйган худбин одам қилиб кўрсатади. Унинг табассуми эса нақадар жозибали! Йигитчадан ёшликнинг тиниқ ва мусаффо бахти уфурётгандек туюлади ва у бошқаларнинг дилида ҳам бахтиёрлик туйғусини уйғотади».

Аксига олиб, ўша кунги кечга яқин осмонни булут босди ва ҳаво дим бўлди, — хуллас об-ҳаво шароити шундай эдики, бу мамлакатларда одамларнинг ҳис-туйғуларини жупбушга келтирарди. Эҳтироси кучли бу одамнинг дилини уч соатдан буён ўртаётган ана шу воқеа ҳақидаги барча фикр-мулоҳазаларни сизга қандай

тасвирилаб берсак экан? Ниҳоят, унинг қалбида оқиллик устун келди, фақат бунга куйидаги мулоҳазалар сабаб бўлганди:

«Ақлдан озияпман шекилли; бундай қараганда мулоҳаза юри-таётгандек кўринаман, лекин аслида ҳеч қандай мулоҳаза юри-таётганим йўқ, худди ором қидириб, пуқул у ёнбошдан бу ёнбошга ағдарилаётган хаста одамга ўхшайман. Бунинг бирор чораси бор-дир ахир? Албатта бор; фақат мен қаттиқ оғриқдан кўзи кўр бўлиб қолган одамдек, уни кўрмайман, топа олмайман. Демак, барча ақлли одамларнинг *эҳтиёткорлик* дея аталмиш оқилона қои-дасига амал қиямоқ керак.

Ҳа, дарвоқе, ўша машъум *рашик* сўзини тилга олганим заҳоти ўйнайдиган ролим бир умрга аниқланади қўяди. Бугун индама-ган тақдиримда ҳам, эртага бу ҳақида айтмоқнинг имконияти пайдо бўлади, ҳар ҳолда вазиятни назорат қилиб тураман-ку ахир».

Умбун руҳий таъғилдан граф шу калар қаттиқ азоб чеқдики, агар шитироб яна бир оз чўзилганида министрнинг ақлдан озиши ҳеч гап эмасди. У бир неча дақиқа енгил тортгандек бўлди: хоти-рига ўша юмалоқ хат келганди. Ҳўш, уни ким ёзиши мумкин? Граф таниш исмларни бирма-бир хаёлидан ўтказа бошлади. Тах-мин ва шубҳаю гумонлар уни оғир хаёллардан чалғитгандек бўлди. Ниҳоят, у қабулнинг охирида шаҳзоданинг кўзлари нақа-дар бадхоҳлик билан чақнаб кетганини эслади. Ушанда шаҳзода шундай деганди:

— Ҳа, қадрдон дўстим, бир нарсани тан олмоғимиз керак: биз-га назокатли муҳаббат бахш этадиган шинҳона бахт олдида нафси қондирилган шухратпарастлик гашти ва ҳатто чеқланмаган ҳоки-мият ҳам ҳеч гап бўлмай қолар экан. Мен аввало ҳукмрон эмас, олдий инсонман. Шундай экан, камина севин бахтига муяссар бўлганида, маъшуқам менинг тимсолимда ҳукмронни эмас, олдий инсонни кўради.

Граф қувлик билан, ўзига бино қўйиб айтилган бу сўзларни хатдаги «*сизнинг заковатингиз туфайли давлатимиз ниҳоятда ях-ши идора этилмоқда*»,— деган жумлалар билан чоғиштириб кўрди.

— Ўша хатни фақат шаҳзода ёзган бўлиши мумкин!— дея хитоб қилди у.— Саройдаги биронта бошқа одам томонидан бун-дай жумлаларни ёзилиши, сўзсиз, ўта эҳтиётсизлик бўлур эди. Хатни аълоҳазратнинг ўзи юборган.

Шундай қилиб, у жумбоқни ҳал этди. Бироқ Фабриционинг нақадар мафтункор ва барно йигит эканлигини эслади-да, ўз топ-қирлигидан дилида пайдо бўлган енгилгина мамнуният ҳам бир зумда ғойиб бўлди қўйди. Бу аламли хотиралар бояқши графнинг қалбини яна оғир тошдек эза бошлади.

— Ҳамонки унда бор ҳақиқат ёзилган экан,— дея ғазаб билан хитоб қилди у,— бу юмалоқ хатни ким ёзганининг нима аҳамияти бор? Ахир бу ноз-фироқ бугун ҳаётимни ағдар-тунтар қилиб юбо-риши мумкин,— қўшимча қилди у гўё ўз тебалигини оқлашга урипаётгандек бўлиб.— Агар герцогиня Фабрициони маълум маъ-ёода севса, у ҳолда ховлимга йигит билан Бельджиратегами, Швей-

қариягами, дунёнинг пстаган бурчагигами жўнаб келиши учун кем ҳам халал бера оларди. У бадавлат аёл, лекин йилига бор-йўғи бир неча луидор сарфлаб яшашга тўғри келган тақдирда ҳам чўчимаган бўларди. Бир ҳафтагина бурун менга манави ҳашаматли сарой ва манави барча зеб-зийнат меъдасига текканини айтган эди. Хонимнинг кўнгли жуда ёш ва у янгиликни яхши кўради. Янги бахт эса лоп этиб оёғи остидан чиқиб турибди. У хатарни сезмай турибоқ кўнгли қўйиб қолади, менга раҳм қилиш эса ҳатто ҳаёлга ҳам келмайди. Мен бўлса ниҳоятда бахтсизман!— дея хитоб қилди граф ва алам билан йиғлаб юборди.

У ўзига ўзи бу оқшом герцогиянинг уйига бормасликка сўз берди-ю, бироқ чидаб туролмади,— ҳали у ҳеч қачон хонимни шу қадар кўргиси келмаганди. Ярим кечага яқин граф унинг уйига кириб борди; герцогини жияши билан ёлғиз ўтирган экан; кечқурун соат ўнда у барча хизматкорларни тарқатиб юбориб, бўлак ҳеч кимни қабул қилмасликни буюрган эди.

Граф дарҳол бу икки инсон ўртасидаги нозик яқинлик, герцогиянинг бутун қиёфасидаги хушбахтликни сезди-ю, унинг рўнарасида қутилмаган ва даҳшатли бир муаммо кўндаланг бўлди: расмлар галерясидаги узоқ мулоҳазалар пайти у дилидаги рашкни қандай яшириш ҳақида бирон марта ҳам ўйлаб кўрмаган экан.

Граф авзойининг бузуқлигига нимани баҳона қилишни билмай, шаҳода бугун мени ёмон қабул қилди, негадир барча гапларимга қарши чиқди, деб қўя қолди. Дилида ғам-андух билан герцогиня унинг гапларини деярли эпитмаётгани ва куни кечагина тинимсиз муҳокамаларга сабаб бўладиган янгиликни мутлақо лоқайд қабул қилганини қайд этиб қўйди. Сўнгра Фабрицио томон ўтирилди,— бу йигитнинг соф ломбардияликларга хос чиройли чеҳрасида ҳали у ҳеч қачон бу қадар самимият ва олижанобликни кўрмаган эди. Бундан ташқари, Фабрицио графнинг кўнглисизликлар ҳақидаги ҳикоясини герцогиняга қараганда кўпроқ диққат-эътибор билан тингламоқда эди.

«Ҳақиқатан ҳам,— дея ўйларди граф,— унинг қиёфасидан тегран меҳрибонлик ва қандайдир дилрабо ҳаёт қувончи уфуриб туради. У гўё: дунёда муҳаббат ва унинг қувончидан муҳимроқ нарсаси йўқ, деяётгандек туюлади. Бироқ ҳатто арзимас бир нарса бўлса-да, ақл-идроқ талаб қиладиган мавзуда гап кетса, унинг нигоҳи дарҳол жонланиб, кишини ҳайратда қолдиради ва хижолатга солади.

Ҳамма нарса унга оддийгина бўлиб кўринади, зеро барча масалаларга назар-писандисиз қарайди. Ё тапгрим, бундай душманини қандай енгсам экан! Жинанинг муҳаббатисиз қандай яшайман ахир?! Ана, унинг пазаримда, аёллар дунёда тенги йўқ, деб хисоблашадиган бу павқирон доғиманднинг дилрабо, кишини мафтун қилувчи ҳазилларига қандай ошкера завқ билан қулоқ солаётганини бир кўринг!

Даҳшатли бир фикр графнинг юрагини қаттиқ исканжага ол-

ди: «Ҳозир унинг кўз ўнгида Фабрициога ханжар сапчаман-да, кейин ўзимни ўзим ўлдираман».

У оёқда арағ турган, лекин талваса ичида ханжарининг дастасини маҳкам қисган ҳолда хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрди. Герцогиня билан Фабрицио унга эътибор бермай ўтиришарди. Граф бориб, хизматкорга баъзи ишларни буюриб қўймоқчи эканлигини айтди. Унинг сўзларини ҳатто эпитишмади ҳам; герцогиня Фабриционинг гапларига қулоқ солганича мулоимгина кулиб ўтирарди. Граф биринчи меҳмонхонага чиқиб, чироқ ёнига борди-да, чархланганми йўқми деб ханжарнинг дамини текшириб кўрди. «Бу йигитга мулоимлик билан яхши гапирмоғим керак»,— дея ўйларди у катта меҳмонхонага қайтиб, уларнинг ёнига яқинлашар экан.

Графнинг мияси айниб кетмоқда эди,— пазарида улар бир-бирлари томон эгилиб, унинг кўз ўнгида ўпишишаётгандек туюлди! «Менинг олдимда-я? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!— дея ўйлади у.— Ақлдан озийман. Ўзимни босишим керак. Агар қўрелик қилсам, герцогиня фақат нафсопияти ҳақоратлангани учун ҳам у билан Бельджиратега кетиб қолишдан тоймайди; у ерда ёки йўлда бора туриб, уларнинг дилларидаги бир-бирларига бўлган туйғуларини ифодаловчи сўз оғзиларидан чиқиб кетиши мумкин, қарабсизки, бир дақиқада ўртадаги парда кўтарилади қўяди.

Елғиз қолишгач, ўша сўз ҳал қилувчи омилга айланади. Хўш, у жунаб кетгач, менинг аҳволим нима кечади?.. Агар мен ҳатто шаҳзода қўядиган беҳисоб тўсиқларни енгиб, Бельджиратега етиб борган ва уларга ўзимнинг қари, тўмтайган башарамни намойиш қилган тақдиримда ҳам бахтиёрликдан довдираган бу севинганлар орасида ким деган одам бўламан?

Ахир мен ҳатто шу ернинг ўзида ҳам бор-йўғи «terzo incomodo» ман холос... (ажойиб италян тили худди муҳаббат учун яратилгандек!). Terzo incomodo (севинганлар орасидаги учинчи шилқим шахс!). Шу аянчли ролни ўйнаётганини тушуниб турган, лекин ўрнидан туриб чиқиб кетишга заифлик қиладиган ақлли одам учун нақадар оғир азоб бу!

Дилидаги ғазабни сиртга тепай деб тургани ёки қалбидаги изтироблар башарасида акс этиб қолиши мумкинлигини графнинг кўнгли сезмоқда эди. У меҳмонхонада, у ёқдан-бу ёққа юрар экан, эшик олдида борди-ю, бирдан мулоим бир оҳангда:

— Яхши қолинглар, бўталарим!— дея қичқирди ва шартга ўзини ташқарига урди.

«Қон тўкилишдан сақланиш керак»,— хаёлидан ўтказди у.

Гоҳ Фабриционинг барча устуликларини бирма-бир хаёлидан чамалаб, гоҳ рашк ўтида қовурилиб бедор ўтказилган ўша даҳшатли тушнинг эртасига граф камердинерини ҳузурига чақиритиши буюрди. Бу йигит герцогинянинг оқсочларидан бири, унинг арзандаси Чекиваннинг кўнглини овлаб юрарди. Яхшиямки, бу хизматкор оғир-вазмин ва ҳатто бирмунча хасис, Пармадаги пошшоликка тегишли уйлардан биронтасида швейцар бўлишини ҳам орзу

қиларди. Граф унга дарҳол ўз маъшуқаси Чекинани бошлаб келишни буюрди. Хизматкор буйруқни бажарди, бир соатдан кейин эса граф туйқис қиз қаллиғи билан гаплашиб ўтирган хонага кириб борди. Граф уларга шувча олтин бердики, хизматкор йигит билан оқсоч қиз ҳатто кўрқиб кетишди, шундан сўнг у титраб турган Чекинага қаттиқ тикилиб, очиқдан-очиқ сўради:

— Герцогиня монсиньор билан дон олишадими?

— Йўқ,— дея жавоб қайтарди қиз бир оз ўйлаб тургач.— *Ҳозирча йўқ!* Лекин монсиньор тез-тез хонимнинг қўлини ўпади, тўғри, у кулади, лекин бари бир эҳтирос билан ўпади.

Бу гувоҳлик графнинг кейинги юзлаб аламли саволларига берилган жавоб бўлдики, боққинш йигит билан қиз ўз муҳаббати учун ваҳимага тушиб қолган бу одам берган пулни бутунлай ҳалоллаб олишди; охири граф қизнинг рост гапираётганига ишонч ҳосил қилди-ю, бир оз енгил тортгандек бўлди.

— Бордию герцогиня қачон бўлмасин орамиздаги мана шу гапни билиб қолса,— деди Чекинага қараб,— мен қаллиғингизни йигирма йил муддат билан қалъага қаматаман, шунда сиз уни мункиллаб қолган чол бўлгандагина кўрасиз.

Орадан бир неча кун ўтди, Фабрицио ҳам негадир тапвишга тушиб қолди:

— Гапимга ишонинг, граф Моска негадир менга адоват билан қараяпти,— деди у герцогиняга.

— Унда ҳазрати олийларининг ўзига қийин бўлади,— дея жавоб қайтарди хоним жаҳл билан.

Бироқ Фабриционинг дилини хира қилган тапвишнинг асл сабаби бошқа эди. «Мен беихтиёр ниҳоятда мушкул аҳволга тушиб қолдим,— дея ўйларди у.— Имоним комилки, хоним ҳеч қачон бу тўғрида сўз очмайди; бу ҳақида жуда ҳам очиқ гапириш уни қаттиқ даҳшатга солади. Лекин бир кун эмас, бир кун кеч-қурун беғам ўйин-кулгилардан кейин хоним ўз қалбига қулоқ солиб кўради-да, мен тўғримда унга нисбатан бўлган майлимни севган бўлиши керак, дея ўйлаб қолади,— хўш, ана шундан сўнг унинг кўзида ким деган одам бўламан? Ҳақиқий *casto Giuseppe*¹-нинг (Иосифнинг ҳарам ходими Пентефрейнинг хотинига нисбатан кулгили муносабатига шама қилувчи итальян матали) худди ўзгинаси бўлиб қоламан-ку.

Бордию герцогиняга ҳалол ва тўғриси айтиб, ҳақиқий севгига қодир эмасман десам-чи? Йўқ, бу гапни ётиғи билан, назокатли қилиб айтиш қўлимдан келмайди, барибир дағал чиқади сўзларим. Энди Неаполда яшайдиган хонимга нисбатан дилимдаги оташин муҳаббатни рўкач қилишимгина қолди. У ҳолда бир кунга Неаполга бориб келишим керак бўлади. Энг яхши йўли шу, лекин овора бўлиб, Неаполга боришим шартмикин? Парманинг ўзида ҳам биронта бачкана ишқий можаро бошлаб юборишим мумкин-ку. Бу қилигим унга ёқмаса керак албатта. Аммо мен

¹ Доно Иосиф (итал.).

севишига лойиқлягини фахмлаш истаги йўқ фаросатсиз эркак бўлиб қолмаслик учун ҳамма нарсага тайёрман. Бу қилигим келажак мартабамга халал бериши мумкин. Начора, хавф-хатарни камайтириш учун эҳтиёткор бўламан, тилимни тияман».

Фикрга толган Фабрицио учун энг алам қилдиган жойи унинг герцогиняни дарҳақиқат астойдил яхши кўриши эди. «Ўзим ҳам ўлғудай энсизман-да! — жаҳл билан ўзига ўзи таъна қиларди у. — Хонимга дилимдаги бу гапни ҳеч қачон тушунтириб, уни чиндан ҳам яхши кўришимни исботлаб беролмайман». Ҳозирги аҳволдан қутулишнинг чорасини тополмай ташвишга тушган йигитнинг дунёси қоронғи бўлиб кетганди. «Ё тангрим! — дея ўйларди у, — дунёда яхши кўрган бирдан-бир одамим билан уршиб қолсам, унда аҳволим не кечади?»

Иккинчи томондан, Фабрицио эҳтиётсиз айтилган биронта сўз билан ўз бахтини поймол қилишга журъат этмасди. Унинг ҳаёти лиҳоятда жозибали ўтмоқда эди. Гўзал ва дилрабо аёлнинг самимий дўстлиги унинг дилга роҳат бағишларди. Ҳаётини пуқтаи назардан кўпол қилиб қараганда эса герцогинянинг ҳомийлиги йигитнинг саройдаги нуфузини анча кўтариб турарди; саройдаги фитна-найранглар хонимнинг изоҳидан кейин худди комедия каби унга завқ берарди. «Лекин истаган дақиқада бу бахт барҳам ейиши мумкин, — дерди у ўзига ўзи. — Агар бу офатижон аёл билан ёлғиз ўтказилган қувноқ ва дилкаш кечалар оқибатида янада яқинроқ бўлиб қолсак, у менинг қиёфамда дўсти эмас, маҳбубини кўради ва мендан телбаликлар, севги эҳтиросларини куза бошлайди... Мен эсам унга фақат дўстлигимни, оташин дўстлик туйғуларининггина ҳадя эта оламан, лекин муҳаббатни эмас, — табиат мени бу ажойиб телбаликдан маҳрум этиб яратган экан. Шунинг деб мен озмунча таънаю дашномлар аэшитмадим! Герцогиня д'А***нинг гиналари ҳамон қулогимда жаранглаб турибди, — хўп, майли ўша герцогинянинг гинаси ўзида қолсин! Жина, у мени чипакамига севмайди деб ўйлайди, мен эсам умуман астойдил сева олмайман. У мени ҳеч қачон тушунмайди. Кўпинча сарой ҳаётидан биронта қизиқарли ва ибратли воқеани ҳикоя қилиб берганида, ҳикоя қилганида эса шу қадар қойиллатиб, шу қадар маҳорат билан ҳикоя қиладики, бу борада унга ҳеч ким тенг келолмайди, — мен завқланиб кетиб унинг қўлидан, баъзида эса юзидан ўпаман. Хўш, агар у шунақа пайтда қўлимни маънодор қисиб қўйса-чи, унда нима қиламан?»

Фабрицио ҳар кунни Парманинг энг муътабар ва шу билан бирга энг зерикарли салонларига бориб турарди. У герцогинянинг дово маслаҳатларига амал қилиб усталик билан ота-бола шаҳзода, малика Клара-Паолина ва монсеньор архиепископнинг кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Бу борада у анчайин муваффақиятга эришди-ю, бироқ кўнгли сира таскин топмади, — у герцогиня билан аразланиб қолишдан қаттиқ қўрқарди.

Саккизинчи боб

Шундай қилиб, Фабрицио Пармада пайдо бўлганидан сўнг орадан бир ой ҳам вақт ўтмасданоқ у саройдаги дилсизҳўликларнинг барчасини татиб кўрди, ҳаётидаги ягона бахти — самимий дўстлик туйғуси эса заҳарланиб бўлди. Бир куни кечқурун у мана шу изтиробли хаёллар билан герцогинянинг меҳмонхонасидан чиқиб кетди. Бу ерда йигит ўзига ўзи хонадон ўйнашига ўхшаб кўришмоқда эди. У кўчада сайр қилиб юрар экан, чароғон бир театрни кўриб қолди-ю, ўша ерга кирди. Рухоний унвоидаги йигит учун бу эҳтиётсизлик бўлиб, шу пайтга қадар у бундай эркинликка йўл қўймаганди, зеро Парма ҳар қалай бор-йўғи қирқ минггина аҳолиси бўлган чоққина бир шаҳарча эди. Тўғри, Фабрицио биринчи кунданоқ прелатлик кийимини ечиб қўйганди, кечқурунлари агар киборлар даврасига бориб қўшилмоқ зарурати тугилса, у мотамсаро одмигина қора кийим кийиб оларди.

У театрда кўзга ташланмаслик учун учинчи ярус ложасига билет олди. Гольдони*нинг «Меҳмонхона бекаси» комедиясини қўйишгаётган экан. Фабрицио зал безакларини томоша қилиб, саҳнага деярли қарамай ўтирарди. Аммо зал тўла томошабинлар дақиқа сайин хохолаб кулишарди. Фабрицио бека ролини ижро этаётган ёшгина артист қизга назар ташлаган эди, қиз унга ёқиб қолди. Қаҳрамонимиз унга диққат билан тикилди, шунда қиз кўзига хушрўйгина, энг муҳими, самимий кўринди: бу софдил қиз Гольдони у ўйнаётган персонаж учун тўқинан ҳазил-ҳузил гапларга биринчи бўлиб ўзи кулишга тайёр эди ва бу гапларни у қандайдир болаларга хос ҳайрат билан талаффуз қиларди. Фабрицио ёвдагилардан қизнинг исми-шарифини сўраган эди: «Мариетта Вальсерра», — дея жавоб қилишди.

«Ие, жуда ғалати бўлди-ю! У менинг фамилиямни олибди!» — дея хаёлидан ўтказди йигит.

Фабрицио бошида, шунчаки бирров кириб чиқаман, дея ният қилган бўлишига қарамай, театрда спектаклнинг охиригача ўтирди. Эртаси куни у яна театрда келди: уч кундан кейин эса Мариетта Вальсерралнинг адресини билиб олди.

Йигит анчагина овора бўлиб артист қизининг турар жойини билиб олганидан сўнг, ўша куни кечқуруноқ графнинг у билан жуда илтифот кўрсатиб, мулойим гаплашаётганини сезиб қолди. Рапк ўтида қовурилиб, ўзини аранг босиб юрган бечора граф Фабриционинг ортидан айғоқчилар қўйган ва унинг театрдаги хушторчилигини эшитиб, жуда хурсанд бўлганди. Граф ўзини рақиб билан мулойим гаплашишга мажбур қилган ўша кечанинг эртасига Фабрицис кимлигини билдирмаслик учун узун ҳасоранг рединготда театр яқинидаги эски уйнинг бешинчи қаватидаги Мариетта Вальсерранинг ночоргина хонасига кириб чиқди. Бундан хабар топган графнинг нақ боши осмонга етгудек бўлди. Фабрицио ўзини сохта исм билан таништиргани ва у театрда учинчи даражали роллар ва малайларни ўйнаб, қишлоқларда ҳам дор-

боллик қилиб юрувчи Жилетти фамилияли аллақандай каллаке-сарнинг рашикини қўзғотганини хабар қилишгач, графнинг қу-вончи янада ошиб кетди. Мариеттанинг олижаноб ошиғи бўлиши ўша Жилетти Фабриционинг орқасидан роса сўкибди ва уни ўл-дираман, деб дағдага қилибди.

Опера труппаларини одатда *импрессариолар* ташкил этишади. Импрессариолар унча катта ҳақ талаб қилмайдиган ёки ангажа-ментсиз қолган хонадаларни бир жойга тўплайдилар ва бундай тасодифан тузилган труппанинг умри нари борса икки сезонга етади. *Комедия ширкатларининг* йўриғи бошқа. Ҳар икки-уч ой-да бир шаҳардан иккинчи шаҳарга, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрувчи, труппанинг аъзолари бир-бирларини яхши кўра-диган ёки бир-бирларидан нафратланадиган бир оилга айланиб қолганди. Бундай «*ширкатлар*»да баъзан оилавий муносабатлар шу қадар мустаҳкам эдики, театр томоша кўрсатаётган шаҳар-нинг артист қизларга ўч йигитлари бундай жуфти ҳалолларни ажратиб юборгунча анча овора бўлишарди. Бизнинг қаҳрамони-миз воқеаси ҳам худди шундай бўлди; ёшгина Мариетта Фабри-циони ёқтириб қолди, лекин Мариетта ўзини қизнинг ягона ҳукмдори деб ҳисоблашиш ва уни қаттиқ назорат қилиб юрадиган Жилеттидан жуда кўрқарди. Уша каллакесар ҳаммаёқда мон-синьорни ўлдираман, дея жар солиб юрарди (у Фабриционинг ортидан изма-из юриб, йигитнинг исмини билиб олганди). Жи-летти севишга номуносиб бўлиб, бўйи найнов, тарашадай озғин, чўтир ва бир кўзи хиёл гилай эди. Лекин унинг театрдаги ролла-рига мос фазилатлари ҳам бор эди. Одатда Жилетти ҳамкасблари тўпланган саҳна ортига отилиб кирарди-да, ўмбалоқ ошар, оёғини осмондан қилиб юрар ёки яна биронга қулгили қилиқ кўрсатарди. У саҳнада устига ун сепиб чиқадиған ва ўлгудек калтак ейдиган ёки ўзи бошқаларни калтаклайдиган ролларни қойилмақом ижро этарди. Фабриционинг ушбу олижаноб рақиби ойига ўттиз икки франк маош олар ва ўзини жуда бадавлат дея ҳисобларди.

Граф Моска айбоқчиларидан барча бу тафсилотларни эшитга-нидан сўнг ўзини онадан қайта тугилгандек ҳис этди. Унинг кайфияти аввалгидай кўтарилиб, герцогинянинг меҳмонхонасида илгаригидан ҳам кўпроқ қувноқлик ва лутф намоийиш эта бош-лади. Лекин граф ўзини ҳаётга қайтарган бу ишқий можаро тўғ-рисида герцогиняга илдамани, албатта. Аксинча, у ҳатто хоним бу тўғрида иложи борича кечроқ билиши чораларини ҳам кўриб қўйди. Ҳолаверса, граф ақл-идрок овозига қулоқ солишпи лозим топди. Зеро ақли уни бир ойдан буён ўз маҳбубаси олдида фазил-латлари бачкана бўлиб кўриши бошлаган ҳар қақдай жазман дарҳол саёҳатга жўнамоқлиги лозимлигини даъват этиб ке-ларди.

Шундан сўнг граф Моска бирдан қандайдир муҳим бир юмуш билан Болоньяга жўнаб кетди. Министрлик чопарлари унга ҳар кун икки мартадан давлат ишларига тааллуқли қоғозлардан ҳам кўра кўпроқ ёшгина Мариеттанинг ишқий можаролари, баттол

Жилеттининг газаби ва Фабриционинг ташаббускорлиги тўғрисидаги янгиликларни етказиб туришарди.

Граф айгоқчиларидан бирининг талаби билан театрда «Арлекин*, скелет ва пирог» пьесасини кўп марта қўйишди. Жилеттти айниқса ана шу пьесада ўз ролини дўндириб ижро этарди (у рақибни Бригелла каттакон пирогни кеса бошлаганида шу пирогнинг ичидан сакраб чиқарди-ю, Бригелла уни таёқ билан ура бошларди). Пьесанинг муваффақиятли қўйилиши баҳонасида Жилеттига юз франк пул совға қилишди. Қарзи бошидан ошиб ётган Жилетти совға ҳақида гапириб юрмаса ҳам бироқ жуда димоғи кўтарилиб кетди.

Азият чеккан иззат-нафси Фабрициони қайсар қилиб қўйганди (шу ёшда у беихтиёр қайсар бўлиб қолганди). Магрурлиги боисидан у ҳар куни спектаклларга борарди; Маристта ўз ролини самимият билан ижро этар ва унга завқ бағишларди; театрдан чиққач, у бутун бир соат давомида қизга ошиқ бўлиб юрарди. Фабриционинг ҳаёти хавф остида қолганидан хабар тошган граф Пармага қайтиб келди. Бир вақтлар Наполеоннинг энг яхши суворий полкларидан бирида солдат бўлиб хизмат қилган. Жилетти чиндан ҳам Фабрициони ўлдиришга отланган бўлиб, кейин қандай қилиб Романього қочиб кетиш тадоригини ҳам кўриб қўйганди. Агар китобхонимиз ҳали ёш бўлса, у графнинг олижаноблигига қойил қолаётганимиздан жаҳли чиқини ҳам мумкин. Бироқ Фабрициони қутқариб қолин учун Болоньядан қайтиб келиш граф учун ўзига хос қахрамонлик эди: кўпинча эрталаблари унинг раиги-рўйи анча сўлгин бўлар, ёш ва беғам рақибининг икки юзи эса нақшин олмадек қизариб турарди! Хўш, агар Фабрицио унинг йўқлигида бемаъни бир сабаб билан ҳалок бўлса, графга ким ҳам таъна қиларди дейсиз? Аммо граф таптелиқ кўрсатиш лозим бўлса-ю, лекин бу ишдан бўйин товласа, бир умр виждон азобида қийналиб юрувчи камёб одамлар сирасига кирарди; боз устига у герцогиня келиб-келиб унинг айби билан кулфат чекиши мумкинлигини асло истамасди.

Граф Болоньядан қайтгач, герцогиняни камгап ва ғамгин бир қиёфада кўрди. Бунга қўйидаги воқеа сабаб бўлганди. Оқсоч қиз Чекина граф берган катта пул жиддийлиги ҳақида далолат бериб турган ўз қилмишидан виждони азоб чекиб, касал бўлиб қолганди. Герцогиня бу қизни яхши кўрарди ва шу боисдан бир куни уни кўргани бетобнинг хонасига чиқди. Чекина бундай меҳрибонлик олдида чидаб туrolмади; у кўзларидан дув-дув ёш тўкар экан, бекасига министрдан олган пулини қайтариб бермоқчи бўлди ва ниҳоят, юрак ютиб, граф унга қандай саволлар бергани ва ўзи қандай жавоб қилгани ҳақида гапириб берди. Герцогиня дарҳол чироқни ўчирди-да, сўнгра, майли, сени кечирдим, дея Чекинани тинчлантирди. У фақат, бу ғалати суҳбат тўғрисида ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмайсан, деб шарт қўйди.

— Бояқиш граф,— дея қўшимча қилди герцогиня ҳазиломуз оҳангда,— ҳамма эркаклар қатори кулгили аҳволга тушиб қолишдан қўрқади.

Герцогиня шонилиб ўз бўлмаларига қайтди. У ёроқхонасига кириб, эшикни ичидан қулфлаб олган заҳоти кўзларидан тиркираб ёш чиқиб кетди. Унга ўзининг кўз ўнгида туғилиб ўсган Фабрицио билан ишқий алоқа қилиш мумкинлиги ҳақидаги хаёлнинг ўзиёқ даҳшатли бўлиб кўримоқда эди. Лекин унда нега у ўзини бундай тутяпти?

Граф келганида герцогиня хафагазак бўлиб ўтиришининг асосий сабаби худди мана шу эди. Хонимнинг графга қарши ва ҳатто Фабрициoga ҳам қарши зардаси қайнай бошлади, шу тобда у министрни ҳам, жияпини ҳам кўргиси келмасди; назарида Фабрицио аллақандай Мариеттанинг ҳузурда қулғили бир роль ўйнаётганидан унинг жаҳли чиққанди: граф хонимга ҳаммасини ганириб берганди, зеро барча ошиқлар каби у ҳам ўз севиклигидан ер сақмай олмасди. Герцогиня бундай бахтсизликка кўника олмай қийваларди: буни қараиники, у сажда қилаётган одамнинг ҳам камчилиги бор экан; шўхоят, графга меҳри товланган бир дақиқда хоним ундаи маслаҳат сўради: граф учун бу фароғатли дақиқа, уни Пармага қайтишга мажбур қилган олижаноблиги эвазига яхши мукофот эди.

— Буни тушуниш жуда осон!— дея хитоб қилди кулиб граф.— Ёш йигитларнинг кўнгли барча аёлларни тусайверади, эртасига эса улар ўша аёлларни ҳатто эслашмайди ҳам. Ахир у, янглишмасам, Бельжиратега бориб, маркизани кўриб келмоқчи эди шеклили? Майли, борса бора қолсин. Унинг йўқлигида трупнадан ўз истеъдодини бошқа шаҳарга бориб намоиш қилишни илтимос қиламан, йўл харажатини ҳам бериб юбораман ҳатто. Мана кўрасиз, тез орада йигит йўлида учраган бошқа бир жононга ошиқ бўлиб қолади; бу ўз-ўзидан маълум ва мен, сирасини айтганда, Фабриционинг бошқача бўлишини истамасдим ҳам... Сиз, агар керак бўлса, маркизага хат ёзиб, ўғлини чақиртиришни илтимос қилинг.

Граф мулақо лоқайд оҳангда айтган бу фикр герцогиня учун нажотли бир янгилик бўлди: у Жилеттадан қўрқарди. Кечқурун граф худди гап келиб қолгандай қилиб, Венага Милан орқали курьер кетаётганини айтди; уч кундан кейин Фабрицио онасидан хат олди. Йигит рашқчи Жилетти деб Мариеттанинг илтифотидан баҳраманд бўлолмагани учун зардаси қайнаб, онасининг олдига жўнади. Мариетта таппинасиа, яъни онахони сифатидаги камшир орқали унга ривозини билдирганди.

Фабрицио онаси ва сингилларидан бири билан Лаго-Маджоре кўлининг ўнг соҳилида жойлашган Пьемонт водийсидаги Бельжиратеда учрашди. Чап соҳил Милан областига, яъни Австрияга қарашли эди. Шимолдан жануб сари чўзилган ушбу кўл параллел Комо кўлидан ўн льё фарбрёқда жойлашганди. Тоғ ҳавоси, болалиги ўтган Комони эслатувчи бу ажойиб кўлнинг улугвор ва осуда чиройи,— буларнинг бари Фабриционинг газабга айлапай деб турган зардасини тарқатиб дилида маҳзун бир кайфият кўзгатди. Йигит энди герцогиняни чексиз бир меҳр билан эслар,

ундап узоқда юрар экан, пазарида ҳали биронта ҳам аёлни бу қадар севмагандек туюларди; у энди герцогинядан бир умрга айрилишни ўзи учун энг катта бахтсизлик дея ҳисобларди, агар герцогиня унинг шу аҳволи руҳиясини билиб туриб, хийл истиғно қилишни лозим кўрганида ёки унга биронта рақибни қарши қўйганида, турган гап, унинг қалбини забт этган бўларди. Бироқ ховим бундай қатъий ҳаракат қилишни хаёлига келтириш у ёқда турсин, бутун фикр-ёди ёш сайёҳ билан банддай ўзини-ўзи қўйиб ўтирарди. Герцогиня дилидаги инжиқликни бемаъни ҳавас дея атар ва бундан ғазаби қайнаб, уни қандайдир даҳшатли жиноят деб ҳисобларди. У графга нисбатан диққат-эътиборини кучайтирди. Бундай илтифотга мафтун бўлиб қолган министр унга иккинчи марта Болоньяга саёҳат қилишни тақозо этаётган ақлидроки овозига қулоқ солмай қўйди.

Катта қизини миланлик бир герцогга унаштириб қўйган маркиза дель Донго тўй тапвиши билан бўлиб, жонидан яхши кўрадиган ўғлига фақат уч кунгина вақтини ажрата олди; Фабрицио илгари онасига ҳеч қачон бундай меҳр-оқибат кўрсатмаганди. Фабрицио борган сайин дилини маъюслик қоплар экан, миясига ғалати ва ҳатто қулгили бир фикр келиб қолди-ю, уни дарҳол амалга оширди. Биз йигитнинг аббат Бланес билан маслаҳатлашиши келиб қолганини айтишга аранг журъат этияпмиз. Бу ажойиб қария кучи деярли тенг, бир-бирига зид икки болаларча эҳтирос ўртасида азоб чекаётган юрак изтироблариши тушушишга мутлақо ожизлик қиларди; бунинг устига унинг Пармада ҳисоблашиш лозим бўлган ва ўзи учун мутлақо бегона манфаатлари сал-нал тасаввур қилмоғи учун бутун бир ҳафта муҳлат керак бўларди; бироқ Фабриционинг дилидаги у билан маслаҳатлашиши истагида ўн олти яшар йигитчалик пайтидаги ўша мусоффо туйғулари жонланганди. Китобхон гапимизга ишонармикин? Фабриционинг кўнглида маслаҳатлашмоқ нияти туғилган экан, бунга сабаб қариянинг садоқатли дўст, оқил одамлигигина эмасди, — қаҳрамонимизни сафарга чиқишдан мақсади ва сафар давом этган мана шу эллик соат ичида уни ҳаяжонга солган ҳис-туйғулар шу қадар бемаъни эдики, агар мен бу тўғрида оғиз очмай қўл қолганимда, сўзсиз, ушбу қиссамиз анча ютиб чиққан бўларди. Фабриционинг иримчилиги ундан китобхоннинг кўнглини қолдирмасайди деб кўрқаман; лекин, начора, унинг табиати аслида шундай эди. Бошқа қаҳрамонларимизга қараганда унга кўпроқ сайқал беришнинг ҳожати бормикин? Мен граф Москани ҳам, шаҳзодаани ҳам сира безаб кўрсатганим йўқ-ку ахир.

Шундай қилиб, Фабрицио — ҳамонки ҳаммасини яширмай гапиришга аҳд қилган эканмиз — онасини Лаго-Маджоренинг Австрияга қарашли соҳилида жойлашган Лавено бандаргоҳига қадар кузатиб қўйди. Маркиза у ерда кечқурун соат саккизларга яқин кемадан тушди. (Кўл бетараф ҳисобланарди, шу боисдан соҳилга тушмаган одамдан паспортини сўраб ўтиришмасди.) Лекин бугундай қоронғи тушгач, Фабрицио ҳам нақ қўлнинг бў-

Индан бошланган қуврак дарахтзорда Австрияга қаранли соҳилга тушди. У қишлоқларда кабриолет хизматини ўтовчи икки гилдиракли тезюрар енгил арава — *седюла* ёлади. Энди йигит онасининг каретаси ортидам беш юз қадам бериде кетавериши мумкин эди; у эгига дель Донголар хонадонидаги хизматкорлар ливреясини кийиб олганди ва шу боисдан Фабриционинг паспортини текшириб кўриш кўп сонли полициячилар ва божхона амалдорларининг ҳатто ҳаёлларига ҳам келмади. Маркиза қизи билан тунаб қолиши лозим бўлган Қомога чорак льё қолганида у сўл томонга Вико шаҳарчасини айланиб ўтиб, нақ кўл соҳили бўйлаб яқинда қурилган торгина йўлга олиб чиқувчи боғ кўчага бурилди.

Вақт ярим кечадан ошган бўлиб, Фабрицио йўлида биронта жандармга дуч келиб қолишдан қўрқмаса ҳам бўларди. Йўл дамбадам кичик-кичик бутазорларни кесиб ўтарди; дарахтларнинг ллох-шаббалари енгилгина ҳовур қоплаган юлдузли осмон тархида қорайиб кўриларди. Сувда ҳам, осмони фалакда ҳам қандайдир осуда хотиркамлик ҳукм суларди. Фабриционинг қалби табиатнинг улуғвор гўзаллигига дош бера олмади; у тўхтади-да, сув томон туриб чиққан қояга ўтирди. Сукунати фақат майда тўлқинларнинг бир маромда соҳилга келиб чўли-чўли урилишигина бузиб турарди. Фабриционинг қалби соф италийнча тахлитда эди, — унинг бу хусусияти учун китобхондан кечирим сўрайман; йигитнинг китобхон кўз ўнгиде хиёл қадрини туширадиган бир камчилиги: гоҳ-гоҳ шуҳратнарастликка берилиш одати бор эди; манзаранинг улуғвор гўзаллиги эса унинг дилини яйратиб, дунё гам-гуссаларига хиёл бепарво қилиб қўярди. Йигит тун қоронғисиде, осуда сукунат ичра сергак тортиш ва полиция айғоқчиларини ёдида сақлаш зарурати бўлмаган қоя устиде танҳо ўтирар экан, кўзларига дилчи зирқиратадиган ёқимли ёш қалқиганини ҳис этди ва кўтилмаганда ўз ҳаётидаги энг бахтиёр дамларни эслади.

Фабрицио герцогиняга ҳеч қачон ёлгон гапирмасликка аҳд қилди ва шу дақиқаде уни тобиниш даражасиде севишини ҳис этар экан, хонимга ҳеч қачон севгиси тўғрисида гапирмасликка, ҳузуриде «севги» сўзини оғизга олмасликка қасам ичди, зеро, одамлар аҳтирос дея атайдиган туйғу унинг қалбига ёд эди. Йигит шу дақиқаде, дилини осуда ҳаловатга тўлдириб турган саховатли ва эзу туйғулар таъсириде, ўрни келиб қолган заҳоти герцогиняга ўзининг севиш қобилиятидан маҳрум эканлиги ҳақидаги бор ҳақиқатни айтмоққа қарор қилди. Ана шу мардона қарордан кейин у ўзини елкасидан тоғ қулагандек енгил сизди. «Балким герцогиня Марнетта тўғрисида гапириб қолар? Начора, жажжи Марнетта билан бошқа учрашмайман қўйман», — дея қувноқлик билан ўзини юпатди Фабрицио.

Қуни бўйи ҳаво ниҳоятда дим бўлганди, азонга яқин салқин тушиб, муздакгина шаббада эса бошлади. Қомо қўлининг шимол ва шарқ томониде Альп тоғининг қўкка мағрур бўй чўзиб

турган учли чўққилари тонг шафағида аста қизара бошлади. Хатто июнь ойида ҳам қор қоплаб турадиган мазкур ҳайбатли чўққилар бу ерларда доим мусаффо бўладиган ложувард осмон тарҳида яққол кўриниб турарди. Альп тоғининг жануб томон, жаннат макон Италия сари чўзилган тизмаларидан бири Комони Гарда кўлидан ажратиб турарди. Фабрицио бу баҳабат тоғларнинг барча ўрқачларига кўз югуртириб чиқди; ёришиб келаётган тонг шуъласи бу ўрқачлар орасидаги водийларни ёритиб, даралардан кўтарилаётган енгил ҳовур кўксига ниш ура бошлаганди.

Фабрицио бир оз вақт йўлдап юриб борди; у Дурини ярим оролини ташкил этган тешаликни айланиб ўтган эди, ниҳоят, кўз ўнгида ўзи аббат Бланс билан кўп маротаба юлдузларни кузатиб ўтирган Гриапта кўнгироқхонаси намойиш бўлди. «Ўзим ҳам ғирт нодон эдим ўшанда,— дея хаёлидан ўтказди йигит.— Хатто устозим варақлаб ўтирадиган ўша илми нужумга доир рисола-лардаги кулгили лотин тилини ҳам тушунмас эканман. Мен, сирасини айтганда, унинг фақат айрим сўзларинигина тушунганим ва ўзимча бу сўзларни жуда романтик маънода тасаввур қилганим учун ҳам ўша рисолага аҳтиром билан қарардим».

Аста-секин Фабриционинг хаёли бошқа мавзуга кўчди. «Хўш, ўша илмда бирон ҳақиқат борми ўзи? Бошқа илмлардан нимаси билан фарқ қилади у? Мана, масалан, аҳмоқ ва учар одамлардан бир нечтаси биз мексика тилини биламиз, дея тил бириктириб олишади; бу уларнинг обрў-эътиборини оширади, жамият уларни ҳурмат қилади, ҳукумат эса пул тўлайди. Бу одамларни худди ана шу аҳмоқ бўлганлари ва улар халқларни ғалаёнга чорлаб, оташин, олижаноб сўзлар билан руҳлантириб юбориши мумкинлигидан чўчимагани учун ҳам ҳокимият уларни кўтар-кўтар қилади. Мисол учун ҳазрат Барини олайлик: қандайдир юнонча қасиданинг ўн тўққизта шеърини қайта тиклагани учун Эрнесто IV яқинда унга тўрт минг франклик пенсия тайинлаб, ўзининг энг катта ордени билан мукофотлади!..

Ё алҳазар! Бундай тартиботли бемаъни деб аташга ҳаққим борми ўзи? Келиб-келиб мен полишим керакми ҳали?— дея ўйлади у бирдан тўхтаб.— Неаполдаги устозимни ҳам худди шундай орден билан мукофотлашди-ку ахир». Фабрицио ўзини жуда ўнғайсиз сеза бошлади; боядан бери қалбида жўш уриб келаётган эзгу туйғулар ўрнини ўлжасини олган ўғрининг қабиҳ мамнунияти эгаллади. «Хўш, шундай бўлса нима қилибди?» — деди у ниҳоят ўзига ўзи, зеро йигит шу тобда ўзидан норози эди.— Ҳамонки тағ-зотим менга ана шу сунистеъмом қилиш ҳуқуқини берар экан, ўз улушимни олмаслик ғирт аҳмоқлик бўлур эди. Лекин у ҳолда буни ошкора фош қилишимга бало борми». Бу мулоҳазалар анчайин ўринли эди, лекин бир соат илгари Фабриционинг қалбига ҳаловат бағишлаб турган бахтиёрлик туйғуси бир зумда сўнди қолди. Имтиёзлар ҳақидаги фикр бахт дея аталмиш ўша нозик ниҳолнинг илдизини қуритиб қўйганди.

«Агар илми нужумга ишониб бўлмаса,— дея ўйларди у Ёқимсиз хаёллардан ўзини чалғитиш учун,— агар бу фан математикага дахлсиз фанларнинг тўртдан уч қисми каби шунчаки дили завққа тўла тентаклар билан ўзлари хизмат қиладиган ҳукамолардан пул олиб турувчи учар муттаҳамларнинг ихтироси бўлса, у ҳолда нега мен пуқул бир мудҳиш аломат тўғрисида ҳаяжонланиб ўйлайвераман? Ахир мен бир вақтлар Б. қамоқхонасидан мутлақо адолатли авахта қилинган солдатнинг кийимини кийиб, унинг сафар гувоҳномаси билан чиқиб кетган эдимда».

Бироқ шу ерга келганда Фабриционинг мулоҳазалари боши берк кўчага кириб қоларди,— у юз карра говга дуч келса ҳам, лекин уни енгиб ўта олмаганди. Фабрицио ҳали жуда гўр эди: бекорчи пайтларда унинг қалби хаёлан дарров ўйлаб топишган романтик вазиятлар таассуротини бажонидил ўзига сингдириб оларди. У ҳаётий воқеаларнинг асл моҳиятини сабр-тоқат билан англаб етишни ва шу йўсинда уларнинг сабабини тушуниб олишни мутлақо билмасди. Воқелик ҳали йигитга қабиҳ ва ифлос бўлиб кўришарди. Ҳамма ҳам воқеликка диққат билан разм солмоқни ёқтиравермаслигини тушунаман, лекин у ҳолда воқелик тўғрисида мулоҳаза ҳам қилмаслик керак. Айниқса у билан ўз нодонлигининг далили келтириб баҳслашмаслик лозим.

Анчайин ақлли йигит бўлмиш Фабрицио ҳам ҳар қалай аломатларга чала-ярим ишонмиш ўзи учун эътиқод, ҳаёт бўсағасида олинган кучли таассурот эканини тушунамасди. Ана шу эътиқод ҳақида эсламоқ унинг учун ҳис этмоқ, бахтли бўлмоқ демак эди. Шу босдан ҳам Фабрицио ўжарлик билан бу аломатларни илмага, масалан; геометрияга ўхшаш далилу исботли плмга айланттириш мумкинмикин, деган масалани ҳал этишга уришарди. У ўзи сөгган «аломатлар»дан сўнг гўё улар башорат этган бахтли ёки бахтсиз ҳодисалар содир бўлмаган пайтларини хотирасида сидқидил тиклашга ҳаракат қиларди. Бироқ йигит мантиқан фикр юритяпман ва ҳақиқатнинг тагига етишга интиляпман дея ўйлар экан, гўё ўша «аломатлар» башорат қилган бахтли ёки бахтсиз ҳодисаларнинг тўғри чиққан пайти ҳақидаги хотираларни миясида қувонч билан тикларди ва бундан дили яйраб кетарди. У аломатларга ишончсизлик билдирган ва айниқса, улар тўғрисида кинояли гапирган одамни қаттиқ ёмон кўриб қолган бўларди.

Фабрицио ночор мулоҳазаларига шу қадар берилиб кетдики, ҳатто қанча йўл юрганини ҳам билмай қолди. Бир маҳал бошини кўтариб қараса, отасининг боғини қуршаган девор олдига келиб қолибди. Баландлиги қирқ фут келадиган бу девор йўлнинг ўнг томонида бўй чўзган эди. Тенадаги панжарага пойдевордек қилиб йўнлган тош пирамон уни янада улуғвор кўрсатади. «Дуруст,— деди ўзига ўзи совуққина қилиб Фабрицио.— Чиройли архитектура, деярли румо услубида ишланган. (Бу ўришда у антик давр маданияти ҳақидаги яқинда орттирган би-

лимни қўлади.) Сўнгра шу заҳоти жирканиб тескари қаради: у отасининг қаттиққўллиги, энг муҳими эса, ўзининг Франциядан қайтиши арафасида акаси Асканьонинг чақувини эслаганди.

«Менинг ҳозирги ҳаётим акамнинг ўша гайритабиий чақуви туфайли бошланди; мён Асканьодан нафратлавишим, жирканишим мумкин, лекин менинг тақдиримни худди ўша ўзгартириб юборди. Мени бадарга қилишган Новаррада отамнинг бошқарувчиси менга энсаси қотиб муомала қиларди, агар аммамнинг жазмани қудратли министр бўлмаганида ва агар аммамнинг ўзи меҳрибон, оташқалб эмас, багритон ва пасткаш аёл бўлганида, агар у мени ақл бовар қилмайдиган даражада яхши кўрмаганида аҳволим не кечарди ахир? Ҳа, герцогиянинг ҳам қалби акам билан маркиз дель Донгоникига ўхшаган бўлганида додимни кимга айтардим?»

Оғир хотиралардан юраги эзилган Фабрицио энди бўшашиброқ қадам ташларди; ниҳоят, у қасрнинг ажойиб пештоқи олдидаги хандақ ёнига етиб борди. Бироқ Фабрицио вақт қорайтирган бу улкан иморатга аранг кўз қириши ташлади холос. У қадимий меъморчиликнинг бу олижаноб обидасига лоқайд қарарди,— отаси билан акаси ҳақидаги хотиралар шу тобда унинг қалбини ҳар қандай гўзалликка бефарқ қилиб қўйганди. Ҳозир унинг бутун диққат-эътибори бу мунофиқ ва хавfli душманлар яқинида сергак бўлиш лозимлигига қаратилганди. Тўғри, Фабрицио ошқора нафрат билан тўртинчи қаватдаги бир деразага — ўзи 1815 йилга қадар бир неча йил истиқомат қилган хонанинг деразасига бир дақиқа тикилиб турди. Отасининг феъли болалик хотиротларининг бутун гўзаллигини йўққа чиқарганди. «Мен хонамдан еттинчи март куни кечқурун соат саккизда чиқиб кетгандим. Ўшанда паспортни сўраб олиш учун Вазининг уйига бордим, эртасига эса жосусларнинг қўлига тушиб қолишдан қўрқиб шошилишч жўнаб кетдим. Франциядан қайтгач, бу ерга келганимда, хонамга кира олмадим — лоқал гравюраларимга бир назар ташлаб чиқардим-ку. Ҳаммаси акагибамнинг ўша чақуви касофати деб бўлди».

Фабрицио есканиб тескари қаради. «Аббат Бланес саксон уч ёшни уриб қўйган,— дея маъносига ҳаёлидан ўтказди у.— Синглимининг айтишича, қария қасрга даяран келмай қўйганмиш: көксалик дардлари унинг қаддини бузиб қўйибди. Аббатнинг танти ва олижаноб қалби ёш ўтиши билан сўниб қолибди. Ўзи ҳам қўнғироқхонага анчадан бери чиқмай қўйган бўлса керак. Мён унинг ертўласига тушиб, чан ёки узум эзадиган исканжа ортига яширинаманди, чолнинг уйғовинини кутиб ўтираман. Болдишнинг уйқусини бузмаганим маъқул. У, чамаси, менинг афт-ангоримни унутиб ҳам юборган бўлини мумкин. Олти йил-а! Кекса одам учун бу анчагина муҳлат! Мён эски дўстимнинг фақат соясинигина кўрсам керак. Гирт болалик қилишман ўзим: отамнинг қасри дидамда шу қадар нафрат уйғотса-ю, бу ерга келиб ўтирсам-а!»

Фабрицио черков олдидаги майдончага чиқди. У бошини кўтариб юқори қаради-ю, кўҳна қўлғироқхонанинг учинчи қаватидаги камбаргина баланд дераза ҳазрат Бланеснинг фокусидан ёришиб турганини кўриб, кўзларига ишонмай қолди. Чол ўзи расадхона сифатида фойдаланувчи тахта каталакка кўтарилар экан, одатда шуъласи планисферани қузатишига халал бермаслиги учун фокусни дераза рафига қўярди. Бу юлдузли осмон харитаси қаср олдидаги бир вақтлар апельсин дарахти ўсган катта хумнинг оғзига тортилган эди. Хумнинг тагидаги туйнукка жинчироқ ёқиб қўйилар, унинг дуди ингичка тунука пайчадан чиқиб кетарди. Найчанинг сояси харитада шимол томонни кўрсатиб турарди. Ана шу ғарибона мосламалар ҳақидаги хотиралар Фабриционинг қалбини ҳаяжон ва бахтиёрлик туйғусига тўлдириб юборди.

У деярли беихтиёр равишда кафтларини оғзига қўйиб, секингина қисқа-қисқа ҳуштак чалди. Фабрицио одатда у қўлғироқхонага киритишларини сўраб, шу зайлда ишора қиларди. Шу заҳоти йигит расадхона минорасидан эшикни қулфлаб турган лўкидонни кўтариш учун бир неча бор арқон тортишганини эшитди. Фабрицио ҳаяжонинг зўридан ҳушини йўқотгудек бўлиб, югурганича зинадан тенага кўтарилди. Аббат ўзининг одатдаги жойида ёғоч креслода бир кўзини қисганича девор квадранти* га ўрнатилган устурубга тикилиб ўтирарди. У чап қўли билан Фабрициога, қузатувимни бўлмаётган тур, дегандек ишора қилди-да, бир дақиқадан сўнг картага аллақандай рақамни ёзиб қўйди. Сўнгра креслода ўтирган кўйи ўгирилиб, кучоғини очди, қахрамонимиз кўзидан дув-дув ёш тўкиб қариянинг кучоғига стилди. Аббат Бланес йигит учун ҳақиқий ота бўлиб қолганди.

— Мен сени кутган эдим, — деди Бланес улар ҳаяжон билан ҳол-аҳвол сўрашини гач.

Бу қақақаси бўлди? Аббат пайғамбар мунажжим родини ўйнаётгани ёки чиндан ҳам у Фабрицио тўғрисида кўп ўйлайверганидан илми нужумга оид биронта аломат бу учрашувдан белги бердими?

— Мана менинг ҳам куним битди, — деди аббат Бланес.

— Нега увақа дейсиз? — қўрқиб хитоб қилди Фабрицио.

— Ҳа-да, — деди аббат жиддий, лекин мутлақо гамгинликдан холи бор оҳангда. — Сен билан дийдор кўришдим, энди беш ярим ёки олти ойдан кейин ниҳоятда бахтиёр кечган ҳаётим *Come face al mancuz dell alimento* (моёни тутаган қора чироқ янглиғ) сўнади. Қазойимга қадар, эҳтимол, бир ёки икки ойни сукут сақлаб ўтказсам керак, ана шундан кейин агар яратган эгам, бандам дорулфанодаги тоширган вазифамни бажариб бўлди, дея ҳисобласа омобатини топшираман қўяман.

Ҳорғинлик ва ҳаяжондан силланг қуриганга ўхшайди, кўзларинг юмилди кетяпти. Сени кута бешлаганимдан буён асбоблар турадиган катта қутида нон билан бир шиша ароқ сақлаб келаман. Бир оз тамадди қилиб, куч йигиб ол: ҳали яна озроқ

гапларимни эшитмоғинг керак. Сенга ҳали кўп гапларни айтишим мумкин, фақат бунинг учун тун қоронғиси тарқаб, тонг отмаган бўлиши керак; мен ҳозир келажакни анча аниқ кўриб турибман, аҳтимол эртага бундай аниқлик бўлмас. Ҳаммамиз ожизмиз, бўтагинам ва бу ожизликни доим назарда тутмоғимиз даркор. Балким эртага кекса одамнинг, ожиз банданинг ҳаёли ажалли яқинлашаётгани билан банд бўлиб қолар, ахир кечқуруш соат тўққизда сен билан биз видолашмоғимиз керак бўлади.

Фабрицио, одатдагидек индамай унга бўйин эгди.

— Шундай қилиб,— дея гап бошлади чол,— сен Ватерлоо томонга кетаётганингда аввал қамоққа тушганинг ростми?

— Ҳа, падари бузрук,— ажабланиб жавоб қайтарди Фабрицио.

— Унда бағоят бахтли экансан, зеро энди сен менинг башоратим билан огоҳ бўласан, руҳинг эса анча даҳшатлироқ ва қаҳри қаттиқроқ бўлган бошқа зиндонга ҳозирлик кўриб қўяди. Чамаси, сен ундан фақат жиноят ёрдамида чиқсанг керак. Лекин, худонинг марҳамати билан ўша жиноятни қилмайсан. Шайтон қанчалик йўлдан оздирмасин, ҳеч қачон жиноят қилма. Назаримда, ўзи ҳам билмай туриб сенинг ҳуқуқларингни ўзлаштириб олган бир гуноҳсиз одамни ўлдирмоққа қасд қиладилар. Агар кучли васвасани енгиб, гарчи бу иш номусингни ҳимояси билан оқланиб кетаётгандек кўринса-да, қотиллик қилмасанг, ҳаётинг одамлар кўзида ниҳоятда бахтли бўлгай... Донишманд кўзи билан қараганда ҳам шундай бўлади албатта,— дея қўшимча қилди у бир зум ўйланиб тургач.— Сен бўтам, худди менга ўхшаб, ёғоч креслода ўтирган кўйи, ҳар қандай ҳашамдан йироқда ва ундан юз ўгириб жон таслим этасан, худди менга ўхшаб, дилингда оғир гуноҳ юки бўлмайди.

Сенинг келажакнинг ҳақидаги гапларимни гапириб бўлдим, бошқа биронта муҳимроқ нарса айта олмайман. Қамоқда қанча ўтирасан ярим йилми, бир йилми ёки ўн йилми — шуни кўришга уриниб бекорга овоза бўлдим. Ҳеч нимани аниқлай олмадим. Эҳтимол, қандайдир хатога йўл қўйгандирману фалак мени машъум тараддуд ила жазоламоқни жоиз кўргандур. Мен фақат қамоқдан сўнг ёки, балким, худди у ердан чиқиб келаётганингда ҳозир ўзим жиноят деб атаган воқеани солид бўлажагини кўрдим,— хайрият, бу жиноятни сен қилмас экансан. Бунга ишончим комил. Бироқ сен бандани ожизлигингга бориб, ўша жиноятда иштирок этсанг, менинг барча ҳисоби нужумларим — хатоларнинг узун силсиласи бўлиб чиқади холос. У ҳолда сен оқ кийиниб, руҳинг осойишталикка эришган ҳолда ёғоч креслода ўтириб жон таслим этмайсан.

Аббат Бланес шу сўзларни айтгач, ўрнидан турмоқчи бўлди, ана шунда Фабрицио қариянинг қанчалар мункайиб қолганини пайқади: чолнинг оёққа туриб, Фабрицио томон ўгирилганига қадар деярли бир дақиқа вақт ўтди. Фабрицио эса унинг қўлтигидан олишга журъат этмасдан индамай, қотиб турарди. Аббат уни

самимий меҳр билан бағрига босиб, бир печа бор пенюнасида
ўнди. Сўнгра бир вақтлардагидек қувноқлик билан деди:

— Менинг асбобларим орасида ўзингга яхшилаб жой сол-
гин-да, бир оз ётиб ухла. Анави пўстинларимни ола қол; пўстин-
ларим бир печта, ҳаммаси қимматбаҳо пўстинлар,— герцогиня
Сансеверина уларни менга тўрт йил муқаддам юборган эди. У
сенинг келажакинг ҳақида гороскоп — қуръа тузиб беришни алти-
мос қилганди, мен унга қуръани жўнатмадим, совга пўстинлари-
ни эса олиб қолдим. Келажак ҳақидаги ҳар қандай башорат
хавфли мудохаладир, у башорат қилинган воқеаларни ўзгартириб
юбориши мумкин, шунда бу илми-нужум бутунлай пучга чиқа-
ди; боз устига, герцогиня жуда дилрабо аёл, менинг қуръам эса
узинг дилини қаттиқ сиёҳ қилган бўларди. Ҳа, дарвоқе, уйқун-
да чўчиб юрма яна: соат еттида тонги ибодатга чорлаб, нақ те-
пангда жом чалинади. Сал кейинроқ эса, пастки қаватда катта
жом бонг уради, унинг даранг-дурипгидан бу ердаги барча ас-
бобларим шақирлаб кетади. Бугун жангчи ва фидойи авлиё
Дживовита байрами. Ўзинг биласан-ку, бизнинг Грианта қишло-
ғимиз билан катта шаҳар Брешиянинг ҳомийси битта, кези
келганда шуни ҳам айтиш керакки, менинг равенналик машҳур
устозим Джакопо Марини шу туфайли кулгили бир хатога йўл
қўйган. Бир неча бор у менга руҳонийлик соҳасида катта му-
ваффақиятларга эришасан, дея башорат қилганди. Устозим, сен
катта шаҳар Брешиядаги ажойиб Дживовита черковининг ноziри
буласан деб ишонтирганди, мен бўлсам бутун умримни бор-йўғи
етти юз элликта хонадопли Гриантада қавм руҳонийси бўлиб
ўтказдим. Қайтапга яхши бўлди! Бундан тўққиз йил муқаддам,
агар Брешиядаги ибодатхонанинг ноziри бўлганимда Моравия
тепаликларидан бирида жойлашган Шпильберг қамоқхонасида
жафо чекишим мумкинлигини билиб олдим. Эртага мен билан
тантанали мессада ибодат қилмоқ учун чор-атрофдан йиғилиб
келган барча руҳонийларга зиёфат бераман. Сенга ана ўша даст-
тухондан энг сара ноз-неъматлардан чегириб, пастга келтириб
қўймап, лекин сен у ерда мен билан кўришмоқни хаёлингга ҳам
келтирма,— фақат мен чиқиб кетганимни эшитганингдан кейин-
гина ўша неъматларни олиб чиқ. Мен билан кундуз куни кўриш-
маслигинг керак, кейин бу ердан соат тўққиздан ошганида, аммо
ўнга занг урмасдан олдин чиқиб кетмоғинг даркор. Эртага қуёш
еттидан йигирма етти минут ўтганда ботади, мен фақат соат
саккизга яқин келаман-да, сени бағримга босиб, видолашаман.
Эҳтиёг бўл! Жомхона деразасида сени кўриб қолишмаса бўлгани
ишқилиб! Жандармларга сенинг белгиларингни айтиб қўйишган,
уларга ашаддий золим — акагинанг раҳнамолик қилади. Маркиз
дель Донгонинг анча мазаси қочиб қолган,— дея қўшимча қил-
ди Бланес маъюс бир оҳангда,— агар у сен билан пинҳона уч-
рашганида, эҳтимол, қўлингга озгина пул-мул берган бўларми-
ди. Лекин ёлгон аралашган хайр-саховатни қабул қилмоқ сенден
йиғитга асло ярашмайди, зеро, бир кун келиб, сен фақат соф

виждонинг ила қудратта эринадурсан. Маркиз ўз ўгли Аскальони ёмон кўради, бироқ унинг беш ёки олти миллион франкдан иборат бойлиги худди ўша ўғлига мерос қолади. Адолат шуни тақозо этади. Сенга бўлса отангинг ўлимидан кейин тўрт минг франклик пенсияю хизматкорларингга мотам либоси тиктириш учун эллик чўзим қора мовут тегади.

Тўққизинчи боб

Чолининг гаплари, уларга диққат билан қулоқ солиш ва қаттиқ ҳорғинлик Фабриционинг асабларини кўзитиб юборди; алчага довуур унинг уйқуси келмасди, кўзи илинганидан кейин эса, аҳтимол, келажакдан белги берувчи алаҳ-жалаҳ тушлар кўра бошлади. Эрталаб соат ўнда у бутун қўнғироқхонани тутиб кетган, лекин ташқаридан эшитилаётгандек туюлувчи даҳшатли даранг-дурунгдаш уйғониб кетди. Фабрициога уйқу аралаш қиёматқойим бошлангандек туюлди, кейин у қамоқхонага тушиб қолдимми деган хаёлга ҳам борди; йигит бу шаҳиди аъло Джиовита шарафига чалинаётган катта қўнғироқнинг бонги эканлигини дарҳол тушуновмай қолганди; қирқ нафар деҳқон қўнғироқнинг тилини арқон билан тортиб тебратмоқда эди. Ҳолбуки бу ишнинг ўн киши ҳам бемалол эпласа бўларди.

Фабрицио теварак-атрофни кузатишга қулай, чет кўзлардан пана бир жойни топди. Бундай баяндликдан унга барча боғроқлар ва ҳатто отасининг қасридаги ичкари ҳовли ҳам яққол кўриниб турарди. Йигит отасини мутлақо унутиб қўйган экан. Бироқ бу одамнинг умри тугаётгани ҳақидаги фикр унинг фарзандлик туйғуларини ўзгартириб юборди. Фабрицио емакхона олдидаги катта айвонда нон ушоқларини чўқиб юрган чумчуқларга қадар яққол кўрди. «Бир вақтлар мен қўлга ўргатган чумчуқларнинг авлоди бўлса керак»,— дея хаёлидан ўтказди у. Қасрдаги барча айвонлар қатори бу айвонга ҳам катта-кичик мўндиларга экилган апельсин кўчатлари қўйиб ташланганди. Бу манзарадан қўнғили юмицаган йигитга тархи яққол жимир-жимир соялар ва ёрқин қуёш шуълалари ёритган ҳовли жуда улугвор кўриниб кетди.

Фабрицио яна отасининг мункиллаб қолганини эслади. «Бу жуда галати бўлди-ку!— дея ўйларди у.— Отам мендан ўттиз беш ёш катта, ўттиз бешу йигирма уч — демак у эндигина эллик саккиз ёшга кирибди!» Фабрицио уни ҳеч қачон яхши кўрмаган ўша қаттиққўл одамнинг ётоқхонаси деразаларига тикилди ва кўзларидан ёш чиқиб кетди. Шу пайт бирдан сесканиб тушиди-ю, эти жимирлаша бошлади,— назарида отаси ётоқхона эшигидан чиқиб, апельсин кўчатлари қўйиб ташланган айвондан юриб келаётгандек туюлди. Йўқ, бу камердинер экан. Мапа, настда, қўнғироқхона ёнида оқ кўйлакли бир талай қизлар тўп-тўпга бўлиниб, черков маросими ўтажак кўчаларини қизил, сариқ ва ҳаво-

ранг гуллар билан безай бошланди. Сўнгра Фабриционинг диққати униг дилига яқинроқ бошқа бир манзара ўзига жалб этди: қўнғироқхонадан бир неча дуб масофада кўннинг иккала тармоғи яхши кўришиб турарди. Бу ажойиб манзара кўн ўтмай униг қалбида энг юксак туйғуларини уйғотиб, барча бўлак нарсаларни унутиб юборишга мажбур қилди. Йиғитнинг дилида болалик хотиралари жонланди ва қўнғироқхона минорасида қамалиб ўтказган апа шу куни униг ҳаётидаги энг бахтли купларидан бири бўлиб қолди.

Хушбахтлик туйғуси Фабрициони ўз табиатига хос бўлмаган юксак фикрлар чўққисига кўтариб қўйди; у навқирон йиғитлик пайтида гўё умри тугаб қолган одамдек, ҳаётидаги бутун воқеаларни бирма-бир кўз ўнгидан ўтказмоқда эди. «Шуни тан олишим керакки, — бир неча соат ана шундай ширин хаёлларга берилиб ўтиргач, хулоса қилди у, — шуни тан олишим керакки, Пармага келганимдан буён мен бирои марта ҳам Неаполдаги Вомеро йўлларида аргумоқ елдириб ёки Мизена соҳилларида сайр қилиб юрган пайтларимдагидек осуда, ҳеч қандай қайғу кўланка ташламаган қувончни ҳис этмадим. Баджаҳл сарой аёплари орасидаги ўша чигал фитналар мени ҳам жаҳлдор қилиб қўйди... Аслида эса мен бировдан нафратлангани ёмон кўраман, ҳатто, ўйлашимча, душманларим бўлган тақдирда ҳам, уларни хўрлашдан қувонмасам керак. Дарвоқе, душманларимнинг ўзи ҳам йўқ... Шошма, шошма!.. — бирдан сергак тортди у, — Жилетти-чи? Демак, душманим бор экан. Ғалати бўлди-ю! — хитоб қилди йиғит ажабланиб. — Ўша тасқарани жойи ростовига жўнатиш истаги гўзал Мариеттага писбатан дилимдаги мойилликка қараганда кучлироқ бўлиб чиқадиганга ўхшайди... Мариеттанинг Неаполда ўзим муҳаббат изҳор қилганимдан кейин севишим лозим бўлган ўша герцогиня д'А*** дан у қадар ортқ жойи йўқ. Эй худойим, дилрабо герцогиня менга инъом этадиган ўша узундан-узоқ висол оқшомларини нақадар зерикиб ўтказардим. Аммо Мариетта мени икки марта ўшанда ҳам икки дақиқагагина қабул қилган ва бир вақтнинг ўзида ошхона ҳам саналувчи почоргина хонада сира ҳам зерикканим йўқ. Лекин, ё царвардигор, бояқишларнинг емишини бир кўрсангиз эди-я! Қараб туриб ачиғиб кетади одам! У билан шартмасиясига қунига учта биштекесдан иборат нафақа тайинласам бўларкан. Жонгишам Мариетта, — дея қўшимча қилди у, — бояқиш қиз эътиборимни Парма саройи одат тусига киритган шум хаёллардан чалғитди.

Эҳтимол, герцогинянинг таъбири билан айтганда, «қаҳвахона шинавандаси» ҳаётичи таплаганимда яхшироқ бўлармиди, — янглишмасам, у шундай қарорга келаётганди ҳам, хоним эса мендан анча ақллироқ ахир. Герцогинянинг саховати орқали ёки ҳатто отам тайинлаган тўрт минг франклик пенсия билан онам Лион банкида менинг номимга қўйган ўша қирқ минг франкидан оқнадиган даромадга мен доим салт отга ҳамда қазув ишлари оғиб бориш ва коллекция тузиш учун бир оз пулга эга бўлишим мум-

киш. Бу ишлар мен учун доим қувонч манбаи бўлиб келган, зеро мен севин қобилнатидаан холи яратилган кўрипамап. Умримнинг охирида эса Ватерлоо жанг майдонини бориб кўришим мумкин. Ушанда, эҳтимол, мени оддан чакқон тортиб тушириб, ерга ўтқазиб қўйишган ўша ўтлоқни ҳам тониб оларман. Ана шу виёратдан сўнг тез-тез шу ерга, дунёдаги энг чиройли кўл соҳилларига — ҳар қалай менга шулдай кўринади — келиб турган бўлардим. Нега энди бахтни йироқ-йироқлардан излашим керак экан? Ахир мана у, рўпарамда турибди-ку!

— Ҳа, айтмоқчи! — дея ўзига ўзи эътироз билдиргандай хитоб қилди Фабрицио, — полиция мени Комо соҳилларидан қувғин қилган-ку... Бироқ мен таъкиб ишларига раҳбарлик қилувчи ўша одамлардан анча ёпроқман. Бу ерда герцогния д' А*** ни топа олмайман албатта, — қўшимча қилди у кулиб, — лекин эҳтимол, ҳозир кўчаларни гул билан беазаган анави навқирон қизлардан биронтасини учратарман, чин сўзим, қайтаанга уни кўпроқ севиб қолишим мумкин: ҳатто муҳаббатда ҳам риёкорлик кўзимга балодек кўринади, бизнинг бойвучча хонимлар эса тамаиода жуда катта кетишади. Нанолесон уларга маънавийёт ва барқарорлик идеалларини сингдириб кетди.

— Жин урсин! Жапдармлар-ку! — дея хитоб қилди у ва ўзини четга олди. Гарчи Фабрициога қўнғироқларни ёмғирдан папа қилувчи соябоннинг катта кўланкаси тушиб турган бўлса-да, йигит биронта одам уни кўриб, таниб қолишидан қўрқиб кетганди. — Парад мундири кийган жандармларнинг намоёиши!

Чиндан ҳам қишлоқдаги катта кўчанинг охирида ўнта жандарм кўринганди, улардан тўрттаси унтер эди. Вахмистр жандармларни черков маросими ўтадиган бутун йўл бўйига юз қадам оралатиб биттадан қўйиб чиқди.

«Бу ерда мени ҳамма танийди: агар кўриб қолмиса, Комо соҳилидан тўғри Шпильбергга тушаман, ана шунда оёғимга икки юз қадоқли кишанлар уришади. Бояқини герцогния учун катта мусибат бўлади бу!..»

Фақат икки-уч дақиқа кейингина Фабрицио, биринчидан, ўзининг саксон фут балангликда тургани, иккинчидан эса, ўзи турган жой нисбатан анча қоронғи эканини фаҳмлади. Уни таниб қолиши мумкин бўлган одамларнинг кўзига эса қуён шувла сочиб турарди. Бунинг устига улар авлиё Джиовита байрами шарафига барча уйлар қайта оқланган кўчаларда айграйиб сайр қилишарди. Ана шундай асосли далилларга қарамай, деразага бир парча мато осиб, ўзини жандармлардан пана қилиб қўймагунча қадар Фабриционинг итальянча гумондор кўнгли барча бу қувончлардан лаззатланолмай турди.

Ҳийладан бери ҳамма ёқни қўнғироқнинг дараг-дуруши тутиб турарди: черковдан маросим қатнашчилари чиқиб келишарди; мортареттлар пақиллай бошлади. Фабрицио ўгирилиб қарадио соҳилнинг туртиб чиққан жойида четлари панжарали майдончани кўрди. У болалигида мортареттлар оёғи остида қан-

дай пақиллашнинг томоша қилмоқ учун ўша панжаралар устига тез-тез чиқиб турарди,— шу боисдан ҳам онаси байрам кунлари эрталаб Фабрициони ўзидан бир қадам ҳам нари жилдирмасди.

Мортареттлар (яъни, митти мортиралар¹) дегани ярим қарич-ярим қарич қилиб қирқилган миттиқ стволнинг худди ўзгиваси эканлигини айғиб қўймоғимиз даркор. Бундай мортареттларни ясаш учун деҳқонлар 1796 йилдан бошлаб Европа сибсати Ломбарния водийларига сяхийлик билан сочиб ташлаган миттиқларни эринмай териб келишарди; ана шу ярим қаричлик кесмалардан икки юз-уч юзтасини нақ оғзигача порох тўлдиришарди-да, маросим ўтадиган жойдан сал нарироққа, худди батальон солдатлари-дек, уч қатор қилиб ерга санчиб қўйишарди ва уларнинг орасига ҳам порох сепиб чиқишарди. Маросим яқинлашиб қолганда ана шу порох сепиқли йўлгага гугурт чақиб ташлашарди, ана шунда ўта тартибсиз ва ниҳоятда кулгили олатасир пақ-пақ бошланиб кетарди; абилар бундай завқли томошадан қаттиқ сархуш бўлишарди. Мортареттларнинг кўл узра узоқ-узоқларга таралиб, тўлқинларга урилганча аста тишадиган бу пақ-пуқидан завқлироқ нарсанинг ўзи бўлмаса керак. Болалигида қаҳрамонимизга жуда кўп эрмак бўлган бу ўзига хос портлашлар боядан бери унинг миясини говлатиб турган ўта жиддий хаёлларни тарқатиб юборди. У аббат Бланеснинг катта устурлобини кўзига тутиб, маросимга қараган эди, унда бораётган эркагу аёлларнинг кўпчилигини таниди. Фабрицио уйдан чиқиб кетганида эндигина ўн бир-ўн икки ёшда бўлган кўпгина қизалоқлар ҳозирги кунда бўйи етган, ҳусни жамоли очилган позанин қизларга айланишганди; бу қизларни кўриб, қаҳрамонимизнинг мардлиги тутиб кетди ва ҳозир у ўша нованинлар билан гаплашиш учун жандармлардан ҳам қўрқмаган бўларди.

Маросим сафи жомхона ёнидан ўтди-да, сўнг орқага қайтиб, черковнинг Фабрициога кўринмайдиган ён эшигидан ичкарига кириб кетди; кўп ўтмай кун исиб, ҳатто миноранинг қоқ тепасида ҳам ҳаво димика бошлади; маҳаллий аҳоли уй-уйига тарқаб, қишлоқ жим-жит бўлиб қолди. Кўл сатҳида соҳилларда жойлашган Беладжио, Менаджио ва ўзга қишлоқлардан келиб, энди уйларига қайтаётган меҳмонларнинг қайиқлари кўзга ташланди; Фабрицио эшакларнинг шалошлаб сувга урилишини аниқ-тиниқ эшитиб турарди; йигит бу оддийгина овоздан барча ғам-ташвишлар, саройдаги мураккаб ҳаётнинг бутун тигизликларини унутиб, дили завққа тўлди. Қани энди ҳозир бепеён осмон аке этиб турган ана шу осуда кўл бўйлаб қайиқда сайр қилса! Фабрицио пастда жомхонанинг эшиги гийқиллаб очилганини эшитиб қолди: аббат Бланеснинг кекса оқсочи Фабрицио учун турли поз-неъматлар солинган катта сават кўтариб келганди. Фабрицио пастга тушиб у билан гаплашишдан ўзини аранг тийиб қолди. «Ахир у мени деярли аббат Бланесдек яхши кўради,— дея ўйларди йигит,— мен бўл-

¹ Мортира — ўқни тиккалаб отадиган калта стволли тўп. (тарж.)

сам кечкурун соат тўққизда бу ердан чиқиб кетаман; у ҳаммасини сир сақлашга қасам ичади, албатта, шундай экан, лаҳотки қасамини бир неча соат бузмай туrolмаса?.. Йўқ, унга кўранмаслигим керак,— деди Фабрицио ўзига ўзи эътироз билдириб,— дўстим хафа бўлади, кейин у мени деб жандармларнинг сиқувиغا учрани мумкин». Шу боисдан Гита хола чиқиб кетгунинга қадар Фабрицио индамай тепада тураверди. У маза қилиб овқатланди-да, сўнгра бир оз мизгиб олиш учун пўстинга чўзилди ва шу ухлаганича фақат кечкурун соат саккиз яримда уйғонди: аббат Бланес йигитнинг елкасидан тутиб силкитмоқда эди; қоронғи тушиб бўлганди.

Бланес, афтидан, қаттиқ чарчаганди ва худди яна эллик ёш қариб қолгандек кўринарди. Чолнинг жиддий суҳбат қуршига мадори қолмаганди. У ўзининг ёғоч креслосига ўтирди-да, Фабрициога қараб:

— Кел, бир бағримга босай сени,— деди.

Қария шогирдини бир неча бор бағрига босгач, шундай деди:

— Яқинда ажал узоқ умримга чек қўяди, бироқ ўша ҳам мен учун манави айрилиқдек оғир бўлмайди. Мен Гита холаишга бир ҳамён пул қолдираман, у тирикчиликка ўша пулдан ишлатиб туради. Лекин унга битта шарт қўяман: мабодо бир кун эмас, бир кун келиб ёрдам сўрагувдек бўлсанг, у қолган ҳамма пулни сенга беради. Биламан, шундай буйруқдан кейин у сени деб йилига лоақал тўрт марта ҳам гўшт сотиб олмаслиги мумкин, агар ўзинг бу тўғрида унга буйруқ бермасанг албатта. Балким, сен бир кун келиб мухтож бўлиб қоларсан, ана шунда кекса дўстингнинг мадади кунингга ярайди. Акаишдан шафқатсизликдан бўлак ҳеч нима кутма, жамиятга фойдаси тегадиган иш билан пул топингга ҳаракат қил. Олдинда мислсиз, улкан довуллар кўтарилшини сезиб турибман; эҳтимол, эллик йиллардан сўнг бекорчи одамларни умуман чиқиштирмай қўйишар!.. Сен онанг билан аммаишдан махрум бўлишинг мумкин, сингилларинг эса эрларининг измида бўлишадди... Ие, жўна, жўна! Югур — бирдан ҳаяжонга тушиб хитоб қилди Бланес жомхонадаги катта соатнинг ҳозир ўнга бонг уришидан далолат бериб визиллай бошлаганини эшитгач; у Фабрициога ҳатто ўзини сўнги марта кучоқлашга ҳам рухсат бермади.

— Илдан бўл! Югур!— дея қичқирди у.— Зинапоядан тушгунингча ўзи бир дақиқа ўтади. Эҳтиёт бўл, йиқилиб тушма,— хосияти йўқ йиқилишнинг.

Фабрицио зинапоядан елиб тушди-да, майдон бўйлаб югуриб кетди. У отасининг қасри ёнига етиб борган заҳоти соат ўнга бонг ура бошлади. Соатнинг ҳар бир бонги унинг юрагида қаттиқ ҳаяжон туғдирарди. Йигит тўхтади, чунки бир оз ўйлаб кўрмоқчи,— тўғрироғи, гарчи кеча у тўғрида анча нохуш ўйлаган бўлса-да, ҳовир улуевор кўриниши дилида шавқ-завқ уйғотаётган қасри томоша қилиб, баҳра олмақчи эди. Бирдан эркак кишининг қадам товуши унинг хаёлларини бузиб юборди; Фабрицио ўгирилиб қараб, нарироқдаги тўртта жандармга кўзи тушди. Унинг иккита ажойиб тўппончаси бўлиб, йигит уларни тушлик маҳали қайта

Ўқлаб олганди; Фабрицио иккала тўппончанинг тешкисини кўтариб қўйган эди, чиқиллаган овоз эшитилди; тепкининг бундай чиқиллаши жандармлардан бирининг диққатини жалол этди ва у қахрамонимизни қамоққа олмоқчи бўлди. Фабрицио ўзига қандай хавф қутқу солаётганини англади-ю, биринчи бўлиб ўзи ўқ узнишга қарор қилди; унинг шундай қилишга ҳаққи бор эди, ахир йигит яхши қуролланган тўрт нафар жандармга қаршилик кўрсата олмасди-да. Йигитнинг бахтига, жандармлар қовоқхоналарни айланиб, маст-аласт майшатбозларни қувиб чиқаришгаётган ва ишратхона эгалари қуйиб берган ароқни ичиб олишган экан; улар ўз вазифаларини бажаришга шошилишмасди. Фабрицио қочиб қолди. Жандармлар: «Тўхта! Ушла уни!»— дея қичқирганича уни бир оз қувган бўлишди. Кейин яна ҳаммаёқ жимиб қолди. Фабрицио уч юз қадамча югургач, нафасини ростлаш учун тўхтади. «Тепкиларнинг чиқиллаши мени ҳалок қилишига сал қолди. Герцогиня, ҳойнаҳой, сеп ўн йилдап кейин содир бўладиган воқеаларни фараз қилишни яхши кўрасану, лекин шундоқ рўпараида бўлаётган воқеаларни кўрмайсан деса керак (агар мен унинг шахло кўзларини кўриш шарафига муяссар бўлсам албатта)».

Фабрицио ҳозир ўзи халос бўлган хавфни эслаб, бир сесканиб тушди; у қадамини тезлатди, кейин ўзини тутиб турулмай югуриб кетди. Йигитнинг бу иши оқилликка унчалик тўғри келмасди, зеро уйга қайтиб келаётган деҳқонларнинг эътиборини ўзига жалол этарди. Лекин у барибир Гриантадан бир льёча узоқлашиб, тор ёнбағрига етиб борганидан кейингина тўхтади. У Шпильбергни эслаган эди, ҳатто шу ерда ҳам пешонасини совуқ тер қоплади.

— Роса қўрқиб кетдимми ўзи ҳам!— деди у товушини чиқариб ва ўз оғзидан чиққан бу сўзларни эшитгач, деярли уялиб кетди. «Лекин Жина менга, сеп ўз гуноҳларининг кечирини ўрганмоғинг керак, деган эди-ку ахир. Мен бўлсам доим ўзимни камолот чўққисига кўтарилган қандайдир афсонавий бир зот билан таққослаб юраман. Нимаям дердим, бу қўрқувни кечирмоғим керак; ҳар қалай ўзимни ҳимоя қилмоққа тайёр эдим, агар ўша жандармлар мени қамоққа олиб бориш учун қатъийроқ ҳаракат қилишганида, тўрттовидан ҳаммасиям омон қолавермасди. Хўш, энди нима қилипман?— яна ўзидан ўзи сўради йигит.— Буниси энди ҳарбий қоидаларга сира тўғри келмайди. Мен ўз вазифамни бажардим ва чамаси душман қароргоҳида тўс-тўполоп кўтарилишига сабабчи бўлдим, лекин, зудлик билан қочиб қолиш ўрнига қадрдон аббат Блапеснинг барча башоратларидан ҳам бемаънироқ хомхаёлларни эрмак қилиб ўтирибман».

Фабрицио чиндан ҳам энг қисқа йўлдан юриб, қайғи кутиб турган Лаго-Маджоре соҳилига чиқиш ўрнига ўз дарахтини кўриб кетиш учун айлана, олис йўлдан кетди. Китобхон, ҳойнаҳой, Фабриционинг онаси бундан йигирма уч йил муқаддам ўтқазган каштан дарахтини қанчалар яхши кўришини эсласа керак. «Балким акам дарахтимни кесиб ташлашни буюргандир, унинг қўлидан келади бу иш. Йўқ, бундай одамлар нозик ҳис-туйғулардан

йироқ бўлишади, бундай қилишни у хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Давроқе, кесдириб ташлаган тақдирда ҳам бу ёмонлик аломати бўлмайди!» дея қўшимча қилди йигит қатъият билан.

Икки соатдан сўнг у ёқимсиз бир манзарани кўриб, дили хира бўлди: япийми, шўх болаларми ёш капитаннинг катта шохларидан бирини синдириб кетибди. Уша шох осилган кўйи қуриб қолди.

Фабрицио ханжари билан шохни кесиб ташлади-да, дарахт танашига сув кирмасин учун синган жойини текис йўниб қўйди. Тонг отишига яқин қолганди, вақт ганимат бўлишига қарамай, йигит севимли дарахтнинг тагини юмшатиш билан овоза бўлиб, яна бир соат вақтини ўша ерда ўтказди. Телбалик билан бошлаган ана шу ишини тугатгач, у тез-тез одимлаб Лаго-Маджоре томон йўл олди. Умуман унинг кайфиятида маъюсликдан асар ҳам йўқ эди — дарахти гуркираб ўсибди, бақувват шохлар чиқарибди ва беш йил ичида деярли икки баравар баланд кўтарилибди. Шохнинг синиши ҳам унга катта зарар келтиролмабди. «Қирқиб ташлаганимдан кейин энди у дарахтга зарар етказолмайди, каштанам қайтанга чиройлироқ бўлади, зеро шох бутоқлари юқорироқдан бошланади».

Фабрицио тўрт-беш қақирим йўл юрмасданоқ шарқ томонда кўтарилиб келаётган қуёпнинг ёрқин шуълалари бу ерлардаги машҳур Резегонди Лек тоғ тизмасининг ўтқир чўққиларини ёритиб юборди. Қахрамонимиз йўлида энди кўплаб деҳқонларга дуч кела бошлади, бироқ у жангари хаёлларга берилиш ўрнига Комо кўли атрофидаги гоҳ улугвор, гоҳ юракни зиркратадиган даражада хушманзара ўрмонларни завқ билан томоша қилиб борарди. Чамаси, бутун дунёда бундан чиройлироқ маскан бўлмаса керак. Шу билан мен бу ерлар бошқа машҳур сўлимгоҳларга нисбатан швейцарияликларнинг таъбири билан айтганда, *қўшимча ақча* келтиради демоқчи эмасман. Тўғри, Фабриционинг бу аҳволда, Ломбардо-Венеция қироллигининг жаноб жанدارмлари диққатени ўзига тортиш хавфи туғилиб турган бир пайтда бундай табии манзараларидан баҳра олиб юриши ғирт болалик эди. «Чегарага қадар яна икки қақиримдан мўлроқ йўл юришим керак, — дех ўйлади у ниҳоят, — турган гап, йўлда эрталабки текширувга чиққан миришаб ва жанدارмларга дуч келамак. Эғнимдаги кийим-боним нозик мовутдан тикилган, буни кўриб, уларнинг дилида шубҳа туғилади; мендан паспортимни суриштиришади, паспортимда эса кўрға ҳассадек қилиб исми-шарифим ёзиб қўйилган, қамоққа тушишим аниқ; шундай қилиб қаршимда одам ўлдириш зарурати кўндаланг бўляпти. Агар жандармлар ўз одатлари ўйича, бу ерда жуфт-жуфт бўлиб юринса, улардан бири келиб ёқамдан олгунича ювошлик билан кутиб туриб, фақат шундан кейингина ўқ узолмайман-ку, мабодо у йиқила туриб, мени бир соняга бўлса-да, тўхтатиб қолса, Шпильбергга қамалишим турган гап».

Бунинг устига Фабрицио биринчи бўлиб эҳтимол, поччаси граф Пьетранеранинг собиқ солдатига ўқ узиши мумкинлиги фик-

ридан даҳшатга тушди. У югурганича йўлдан четга чиқди-да, баҳайбат каштан дарахтининг қавағига яширинди. У ерда йигит тўшончаларининг оғзига яна порох солди ва бирдан ўрмон оралаб кимдир от минганича ўша кезлари Ломбардияда жуда расм бўлган Маркадапте* арийсини қуйлаб келаётганини эшитиб қолди.

«Яхши аломат»,— дея дилдан ўтказди Фабрицио. У завқланиб, қандайдир ихлос билан тинглаётган бу куй мулоҳазаларига араланиб келаётган газабни юмшатиб юборди. У йўлнинг иккала томонини диққат билан кўздан кечирди, у ерда ҳеч ким кўринмади. «Ашулачи ўрмон оралаб ўтган биронга сўқмоқдан келаётганга ўхшайди»,— дея ўйлади у. Қаҳрамонимиз шуни ҳаблидан ўтказган ҳам эдики, йўлга бир суворий, инглиз тахлит анча озода кийинган ёш бир малай чиқиб келди; жайдари от минган малай зотдор, лекин хиёл озгинроқ бошқа бир отнинг жиловидап тутиб келарди.

«Эҳ! Қани энди мен граф Москанинг, инсонга қутқу солган хавф-хатар доим унинг теvarак-атрофидаги одамларга нисбатан бўлган ҳақ-ҳуқуқининг мезони бўлиб хизмат қилади деган фикрига қўшила олам,— дея ўйларди Фабрицио.— Унда анави малайнинг қоқ пешонасида отардим-да, шартта зотдор отига миниб олардим, кейин дунёдаги барча жандаларига тупурардим... Пармага қайтиб боргач, дарҳол ўша одамга... ёки унинг бевасига пул юборардим... Лекин бу даҳшатли иш бўларди!»

Ўнинчи боб

Ўзига ўзи шундай насиҳат қилган Фабрицио Ломбардиядан Швейцарияга олиб борувчи катта йўлга сакраб тушди; бу ерда йўл ўрмон сатҳидан тахминан бир одам бўйи настроқдаги қияликдан ўтганди.

«Агар бу одам кўрқиб кетиб, отига қамчи босиб қолса,— дея ўйларди Фабрицио,— мен йўл устида қаққайганимча қолавераман. Аҳмоқона аҳвол». Шу дақиқада у анави одамдан ўн қадамча берироқда эди, малай кўшиқ қуйлашдан таққа тўхтади. Фабрицио унинг кўзларидан кўрқиб кетганини пайқади. «Отининг жиловини орқага буриб юбормаса гўрга эди...» Ҳали ҳеч қандай қарорга келмай туриб Фабрицио югуриб борди-да, чайир отнинг жиловига чап солди.

— Қулоқ солинг, дўстгинам,— деди у малайга қараб,— мен қандайдир қароқчи эмасман. Сизга йигирма франк пул бераман, лекин бунинг эвазига манави отингизни оламан. Агар қочиб кетмасан, мени ўлдиришади. Ортимдан ака-ука машҳур контрабандист Ривалар қувиб келишяпти, сиз уларни биласиз албатта. Ривалар мени сингилларининг хонасида кўриб қолишди; ўзимни деразадан ташлаб қочдим. Улар қўлларига миштиқларини олиб, итлари билан мени ўрмондан қидиришяпти. Ака-укалардан бири йўлни кесиб ўтганини кўриб қолдим-да, ҳув анави йўғон каштаннинг қавағига яшириндим; лекин барибир изимга тушишади ит-

лар. Мен отингизга минамап-да, Комо соҳилидан беш чақиримча нарига елиб кетаман, сўнг Миланга бориб, вице-қиролнинг оёғига йиқиламан. Агар отингизни менга ўз хоҳишингиз билан бериб турсангиз, уни почта бекатида сиз учун икки тилла қўшиб қолдираман. Лекин хиёл бўлса-да қаршилиқ кўрсатсангиз, сизни маанави тўппончадан отиб ташлайман. Мабодо ортимдан жандармларни юборсангиз, императорнинг шталмейстери бўлмиш амакиваччам граф Алари сизнинг суякларингизни майда-майда қилишни буюради.

Фабрицио шундай бичиб-тўқиб, жуда мулойим оҳангда гапирмоқда эди.

— Ҳа, айтгандай, — дея қўшимча қилди у кулиб, — мен исминни яширмайман. Маркезино Асканьо дель Донго бўламан; бизнинг ер-мулкимиз Грианта бу ердан узоқ эмас. Хуллас шундай! — деди у овозини қўтариб, — отни берасизми йўқми?!

Саросимага тушиб қолган малай чурқ этиб оғиз очмади. Фабрицио тўппончани чап қўлига олди-да, малай қўйиб юборган жиловни ўнг қўли билан тутиб, шартта отга минди ва унинг сағрiningа қамчи босди. Йигит уч юз қадамча йўл юргач, бирдан ўзи ваъда қилган йигирма франкни бермаганини эслаб, отнинг жиловини тортди. Йўлда ҳамон унинг ортидан от қўйиб келаётган малайдан бўлак ҳеч ким кўринмасди. Фабрицио уни чақириб, дастрўмолини силкитди. Малай эллик қадамча нарига келиб тўхтагач, йигит ерга бир ҳовуч қумуш танга ташлади ва йўлида давом этди. Кейин Фабрицио узоқдан малайнинг ердаги тангаларни териб олаётганини кўрди. «Чиндан ҳам жуда эҳтиёткор одам экан! — дея қувноқлик билан ўйлади Фабрицио. — Бир оғиз ҳам ортиқча сўз айтмади-я!»

Йигит жануб томонга от елдириб кетди, сўнг хилват жойдаги ёлғиз бир уйда тўхтаб дам олди-да, бир неча соатдан сўнг яна йўлга тушди. Қувдуз соат иккида у Лаго-Маджоре соҳилига етиб олди; кўп ўтмай, кўлда сузиб юрган ўз қайиғини кўриб қолди. Йигит келишиб қўйганча сигнал берган эди, эшаккчи қайиқни соҳил ёнига ҳайдаб келди. Фабрицио атрофга аланглаб отни топшириб кетишга биронта ҳам деҳқонни кўрмади. Шундан сўнг у от жониворни ўз ҳолига қўйиб юборди. Уч соатдан сўнг Фабрицио Бельд-жиратегга етиб борди. Бу осуда оромгоҳда у дам олгани тўхтади; йигитнинг димоғи чоғ эди: мўлжаллаб қўйган ҳамма ишлари ўнгидан келганди. Унинг бундай хурсандлигининг асл сабабини айтилими сизга? Фабриционинг дарахти гуркираб ўсмоқда эди, кейин аббат Бланес билан бўлган учрашув унинг кўнглини пиҳоятда яйратиб юборганди.

«Наҳот қария менга башорат қилган ўша гапларнинг ҳаммасига ўзи ҳам ишонса? Ёки акагинам мени унга худосиягайм, иблисиягайм ишонмайдиган, ҳар қандай қабоҳатдан қайтмайдиган бир яқобинчи қилиб кўрсатдимикин? Балким шундан кейин чол мени фақат ўзимга чоҳ қазиган биронта аблахнинг бошини уриб ёриш васвасидан сақлаб қолмоқчи бўлгандир?»

Эртасига Фабрицио Пармага қайтиб борди-да, ўз орати бўйича, бутун саёхатининг барча икки-чикирларигача ҳикоя қилиб, герцогиня билан графни роса кулдирди.

Уйга кириб келганида Фабрицио Сансеверина саройидаги швейцар билан барча хизматкорлар мотам кийимида юришганини кўрди.

— Бошимизга биронта жудалик тушдимми? — дея сўради у герцогинядан.

— Номига менинг эрим бўлмиш ўша дилкаш одам куни кечига Баденда бандаликни бажо келтирибди. У бошида келишиб қўйганимиздек, менга ана шу саройни мерос қолдирибди, аммо самимий дўстлик рамзи сифатида бунинг устига ўз бойлигидан яна уч юз минг франк қўшишни васият қилибди. Ана шу пул мени хижолатга солиб қўйди. Мен бу пуллардан унинг жияни маркиза Раверси фойдасига роз кечмоқчи эмасман, зеро бу хоним худонинг берган куни менга қарни бирор фитна қилиб юради. Сен санъатдан хабардор одамсан, агар яхши бир ҳайкалтарош топиб берсанг, мен ана шу уч юз мингга герцог учун мақбара қурдирам.

Граф Раверси хоним ҳақида ҳар хил кулгили воқеаларни ҳикоя қила бошлади.

— Мен ҳар хил эзгу ишлар билан ўша хопимнинг кўнглини юмшатмоқчи бўлдим,— деди герцогиня.— Лекин бекорга овора бўлдим. Раҳматли герцогининг барча жиянларига эса полковник ёки генераллик унвонини олиб бердим. Улар бўлса раҳмат ўрнига ҳар ойда менга турли ифлос гапларни ёзиб, юмалоқ хат жўнатиб туришибди. Шундай хатларни ўқиши учун ҳатто котиб ёллашимга ҳам тўғри келди.

— Фақат шу юмалоқ хатларнинг ўзи бўлса майли эди-я,— деди граф Моска.— Улар даста-даста қилиб разилона чақув ҳам юбориб туришади. Бу ифлос тўдани йигирма марта судга беришим мумкин эди, ўзингиздан қолар гап йўқ, тақсири олам,— дея қўшимча қилди у Фабрициого қараб,— менинг ҳожатбарор судьяларимнинг демай уларни қамоққа ҳукм қилиб беришган бўларди.

— Ҳаммасини ана шу нарса бузади-да,— дея эътироз билдирди Фабрицио сарой аҳли учун жуда кулгили бир соддадиллик билан.— Агар улар виждонан ҳукм чиқаришганида яхшироқ бўларди.

— Офарин! Ҳамонки сиз ибратли саёхатларга бориб турар экансиз, марҳамат қилиб мега шундай судьяларнинг адресини беринг. Шу бугуноқ уйқу олдидан уларга хат ёзиб юбораман.

— Агар мишистр бўлганимда судьялар орасида бундай ҳалол одамларнинг йўқлиги нафсониятчимга теккан бўларди.

— Сиз, тақсири олам, французларни жуда яхши кўрасиз ва ҳатто бир вақтлар шахсан ўзингиз уларга ёрдам ҳам кўрсатгансиз; аммо сиз уларнинг бир ҳикматини унутиб қўйибсиз: «Иблисни ўлдир, акс ҳолда иблис сени ўлдиради» — дейишади французлар. Агар судьялар мен айблаган барча кишиларни оқлаб юборавиришса, эрталабдан кечгача «Француз революциясининг тарихини»

Ўқиб ўтирадиган қизиққон одамларни қандай бошқаришингизни бир кўрсак бўларди. Бундай судьялар учига чиққан жиноятчиларни ҳам оқлаб юбориш даражасига етишарди-да, койин ўзларини Брут*дан қолишадиган жойимиз йўқ дея ҳисоблай бошлашарди. Энди бир жигингизга тегмоқчиман, айтинг-чи, ўзингиз Лаго-Маджоре соҳилида қўйиб юборган ўша чайир от масаласида нозик виждонингиз сизни сира қийнамаяптими?

— Мен от эгасига отнинг йўқолгани ҳақида газеталарда эълон бериш ва уни қидиртириш билан боғлиқ бошқа барча харажатларини тўлашга аҳд қилдим; деҳқонлар уни тутиб олган бўлишса керак, улар отни эгасига албатта қайтиб беришади. Мен Милан газетасини диққат билан ўқиб бораман ва турган гап, ўша отнинг йўқолгани ҳақидаги эълонга кўзим тушади, унинг белгиларини яхши биламан.

— *Манави соддаликини қаранг!*— деди граф Моска герцогиняга.— Айтинг-чи, тақсири олам,— давом этди сўнгра у кулиб,— агар сиз ўша тортиб олган отда елиб келаётган пайтингиз жонивор қоқилиб йиқилса нима бўларди? Унда аҳволингиз не кечарди?.. Тўғри Шпильбергга бориб тушардингиз, қадрли жиянгинам, ана унда менинг бутун обрў-эътиборим сизнинг оёғингизга уриладиган кишанларнинг оғирлигини олтмиш қадоққа камайтиришга аранг етарди. Кишининг кўнгли яйрайдиган ўша жойда ўн икки йилча умрингизни ўтказардингиз, оёқларингиз, аҳтимол, шишиб, жонсизланиб қоларди ва уларни авайлаб кесиб ташлашга тўғри келарди...

— Вой, худо ҳақи, бас қилинг бу даҳшатли романингизни,— дея хитоб қилди герцогиня кўзлари жикқа ёшга тўлиб.— Ахир у қайтиб келди-ку...

— Қайтиб келганига мен ҳам сиздан кам хурсанд бўлаётганим йўқ, гашимга ишонаверин!— деди жавобан министр гоят жиддий оҳангда.— Лекин бу шафқатсиз бола ҳамонки Ломбардияга боргиси келиб қолган экан, нега мендан биронта зарарсиз ном ёзилган паспорт сўрамади? У ҳолда жиянимизнинг қамоққа олинганини эшитган заҳотим Миланга етиб борардим ва у ердаги дўстларим менинг раъиймга қараб, ҳаммасига кўз юмишар. ҳамда Милан жавдармерияси Парма шахзодасининг олдийгина фуқаросини қамоққа олибди, дея фараз қилиб қўя қолишарди. От қўйиб, пойга чопганингиз ҳақидаги ҳикоянгиз жуда ёқимли, жуда қизиқарли чиқди. Буни бажонидил тап оламам,— дея кўшимча қилди граф энди бир оз шапшидан тушиб.— Ўрмондан катта йўлга ҳамла қилиб чиққанингиз менга жуда ёқяпти. Лекин, гап шу ерда қолсину ҳамонки ҳаётингиз ўша малайнинг қўлида экан, сиз унга шафқат қилмасликка ҳаққингиз бор эди. Шу нарса ёдингизда бўлсинки, тақсири олам, биз сизни бағоят юксак мартабаларга тайёрлашимиз; ҳар қалай герцогинянинг хоҳиши ана шундай, хонимнинг битта гапини эса камина ҳеч қачон иккита қилган эмасман, ҳатто энг ашаддий душманларим ҳам бунинг аксини айтмоққа тили бормади. Агар ўша тўсиқли пойга маҳали чайир отингиз қоқилиб

тушганида борми, сиз бошимизга ниҳоятда катта мусибат солган бўлардингиз! У ҳолда, чамаси, ўзингизнинг ҳам ҳалок бўлганингиз маъқул эди.

— Бугун сиз негадир ҳамма нарсани фожиага айлантириб юборясиз, дўстгинам, — деди ҳаяжонланиб герцогиня.

— Лекин атрофимизда фожиали ҳодисалар жуда кўп еодир бўляпти, — ўзи ҳам ҳаяжонга тушиб жавоб қилди граф. — Биз ҳамма машаана сатирик кўшиқлар ёки бир-икки йилга қамоқ ҳукми билан тугайдиган Францияда эмасмиз. Тўғриси айтаман, мен бу ишлар ҳақида бекорга бундай илжайиб ганиряпман. Хўш, қадрли жиянгинам, вақти келиб мен сизни бирор жойга епископ этиб тайинлашга муваффақ бўлдим ҳам дейлик, — эеро, мен сизни дарҳол Парма архиепископи қилиб қўёлмайман, албатта, — ҳолбуки бу ерда ўтирган хоним сизга шу лавозимни тилаяпти ва тўғри қияпти ҳам, — хўш, қани айтинг-чи, сиз бизнинг дово маслаҳатларимиздан йироқда ўз епископлик қароргоҳингизда истиқомат қиладиган бўлганингизда қандай сиёсатга амал қиласиз?

— Француз дўстларимнинг таъбири билан айтганда, нблис келиб, мени ўлдиришни кутиб ўтирмай, ўзим уни ўлдириб қўя қоламан, — дея жавоб қилди Фабрицио кўзлари чақнаб. — Қўлимдан келган ҳамма чораларни қўллаб, ҳатто тўппончаларни ишлатиб бўлса ҳам сиз муҳайё қилиб берган мавқеи сақлаб қоламан. Дель Донголар насабномасида ажодларимиздан бири — Гриванта қасрини қурган ўша бобокалонимизнинг тарихини ўқиб қолдим. Умрининг охирида унинг дўсти — Милан герцоги Галеаццо бобокалонимизни қўлимиздаги қалъани кўздан кечириб келишга юборибди — ўша кезлари швейцарияликлар янгитдан бостириб келмоқчи бўлиб туришган экан. «Хар қалай одоб юзасидан комендантга бир печа оғиз сўз ёзиб берганим маъқул», — дебди герцог бобокалонимни кузата туриб. У икки сатр хат ёзиб, мактубни ўз элчисига топширибди-ю, кейин уни қайтариб олибди ва конвертга солиб, елимлаб қўйибди. «Шундай қилсак назокатлироқ бўлади», — дебди. Веспасиан дель Донго йўлга равона бўлибди. Бироқ, кўздан қайиқда ўта туриб, бирдан кўҳна юнон ривоятини эслабди. — у анча аллома одам экан. Аждодим хатни очиб, ўқиб кўрибди. Унда қалъа комендантга ушбу мактубни элган элчини дарҳол ўлдириш ҳақида фармон битилган экан. Аждодимизга нисбатан рибкорлик қилган герцог Сфорца ўйинга берилиб кетиб, фаромушлик туфайли мактубнинг сўнгги сатри билан ўз имзоси орасида анчагина жой қолдирган экан. Веспасиан дель Донго ана шу очик жойга ўзини кўл бўйида жойлашган барча қалъаларга бош губернатор этиб тайинлаш ҳақида фармон битибди-да, мактубнинг бош қисмини йиртиб ташлабди. У қалъага етиб бориб, ёзилган лавозимни эгаллаб олгач, комендантни зиндонга ташлабди ва герцогга қарши уруш эълон қилибди. Бир неча йилдан кейин эса ўз қалъасини улкан ер-мулкка алмаштириб олибдики, бу ер-мулк бизнинг бутун авлодимизни бойитиб юборибди, менга эса у бир кун келиб тўрт минг франклик рента беради.

— Сиз худди академикка ўхшаб гапирянгиз!— дея хитоб қилди кулиб граф.— Сиз бизга тошқирликнинг ажойиб намунасини ҳикоя қилиб бердингиз, бироқ бундай тошқирлик намойиш этиш имконияти ўн йилда фақат бир марта келади. Кўп ҳолларда ўзи калтафаҳму, лекин доим эҳтиёт бўлиб юрадиган кимса ҳаёлотни бий одамлардан устун чиқади. Наполеоннинг Америка соҳилларига етиб олмаққа уриниб кўриши ўрнига ўзини Жон Бул*нинг қўлига топширишига ҳам худди ана шу телбаларча ҳаёлоты сабаб бўлган. Жон Буль ўз идорасида Наполеоннинг Фемистокл*ни тилга олиб йўллаган мактубидан роса кулган бўлса керак. Ҳамма замонларда ҳам ишига пишиқ Санчо Пансалар охир-оқибатда олижаноб Дон-Кихотлардан устун келаверадилар. Биронта фавқулодда иш қилмасликка ваъда бериш, шунда имоним қомилки, сиз жуда мўътабар бўлмаган тақдирда ҳам анча ҳурматли епископ бўлиб етишасиз. Лекин мен баян фикримдан қайтганим йўқ: ўша от воқеасида сиз, тақсири олам, енгилтақлик қилгансиз ва шу боисдан умрбод қамоққа тушишингизга бир баҳя қолган.

Фабрицио бу сўзларни эшитиб, сесканиб тушди ва дилини ташвишли ўйлар чулғаб олди: «Қамоққа тушиш ҳавфи ана шу воқеага боғлиқ эмасмикин?— дея сўради у ўзидан.— Эҳтимол, мен ўзимни ана шу жиноятдан тийишим керак бўлгандир?»

Аббат Бланеснинг аввалига унинг кулгисини қистатган авлиёликлари энди Фабриционинг кўзида ишончли башорат тусини ола бошлади.

— Сенга нима бўлди?— ташвишга тушиб сўради герцогиня.— Графнинг гаплари дилингда ғамгин фикрлар туғдирдими?

— Менга янги бир ҳақиқат аён бўлди. Ақл-идроким унга қарши исён қўтариш ўрнига дарҳол қабул қила қолди. Сиз тўғри айтдингиз, чиндан ҳам умрбод қамоққа тушишимга бир баҳя қолган эди. Аммо инглизча фракли ўша ёш малай кўзимга жуда ёқимтой кўришиб кетди. Шундай ёш йигитни ўлдиришга одамнинг кўзи қиймас экан.

Министр унинг раҳм-шафқатлилигига қойил қолди.

— Жиянимиз ҳар жиҳатдан ажойиб йигит экан!— дея хитоб қилди граф герцогиняга қараб.— Сизга бир нарсани айтиб қўймоғим керак, дўстгинам, сиз галаба қозондингиз ва янглишмасам, ҳаётингиздаги энг катта галаба бу.

«Эҳ! Ҳозир Мариетта ҳақида гап очади»,— дея дилидан ўтказди Фабрицио.

Бироқ у янглишган, граф гапида давом этди:

— Фариштадек соддалигингиз билан мўътабар архиепископимиз ҳазрат Ландрианини ўзингизга мафтун қилиб қўйибсиз. Яқин кунда биз сизни бош викарий¹ликка кўтарамиз. Бу комедиянинг энг қизиқ томони шундаки, анча ҳурматли, меҳнаткаш одамлар бўлмиш учта катта викарий архиепископга далилу исбот тўла нома йўллаб, сизни ўзларига бошлиқ этиб тайинлашни илтимос қилади-

¹ Викарий — православ динида епископ муовини (тарж.).

лар. Уйлашимча, улардан иккитаси ҳали сиз дунёга келмасингиздан илгарийёқ катта викарий бўлган эди. Уша жаноблар, биринчидан, сизнинг фазилатларингизни, иккинчидан эса, сизнинг машҳур архиепископ Асканьо дель Донгонинг чевараси эканингизни далил қилиб келтиришади. Учта катта викарийдан энг табарруги сизнинг фазилатларингизга шу қадар ҳурмат билан қарашини билиб қолганимдан сўнг мен унинг маршал Сюше Таррагонани қамал қилган вайтдан буён лейтенантликдан нарига ўтолмай юрган жиянига дарҳол капитанлик унвонини олиб бердим.

— Ҳозироқ архиепископнинг олдига бориб, унга бўлган меҳрмуҳаббатингни изҳор қил!— дея хитоб қилди герцогиня.— Шу ҳолингча, сафар либосингда кетавер. Унга синглингни турмушга бераётганларингни айт. Ҳазрат Ландриани синглинг тез кунда герцогиня бўлажагини билганидан сўнг сени нақ авлиё деб ҳисоблай бошлайди. Ёдингда бўлсин, яқин кунларда сени янги лавозимга тайинлашларидан мутлақо беҳабарсан.

Фабрицио шоша-пиша архиепископ саройига равона бўлди ва у ерда ўзини камсуқум ва содда тутди,— бу ишни у жуда осон эгизди, ҳолбуки Фабрицио ўзини ақоибир қилиб кўрсатиш керак бўлганида ниҳоятда қийналарди.

Монсеньор Ландрианининг узундан-узоқ ҳикояларини тинглар экан, у нуқул: «Чайир отни жиловидан тутиб келаётган ўша малайга ўқ узишим керакмиди ёки йўқмиди?»— дея ўйларди. Ақли унга «ҳа» дерди-ю, бироқ юраги қонга беланганича юзи бужмайиб отдан йиқилаётган барно йигитни сира тасаввур қила олмасди. «Тагимдаги от қоқилиб тушган тақдирда менга хавф солган қамоқ жавоси-чи? Бир қанча бегилар тинмай башорат қилаётган ўша қамоқмикин бу?»

Ушбу саволлар шу тобда унинг учун бағоят муҳим аҳамият касб этганди, архиепископ эса тингловчисининг ниҳоятда диққат билан қулоқ солишидан хурсанд эди.

Ўн биринчи боб

Фабрицио архиепископ саройидан чиққач, Мариеттанинг уйи томон югурди, у узокдан вино олиб келиб, ўз ошналари — суфлёр ва ёритувчилар билан айш-ишрат қилиб ўтирган Джилеттининг дўриллаган овозини эшитди. Фабрицио ишора берган эди, ичкаридан Мариеттанинг онахони бўлмиш кампир чиқиб келди.

— Янгилеклар бор!— дея хитоб қилди кампир.— Икки-уч актёримизни буюк Наполеоннинг туғилган кунда зиёфат уюштирганликда айблашди; бечора труппамизни яқобинчилар тўдаси, дея эълон қилишди ва дарҳол Парма тасарруфидан жўнаб қолишни буюришди,— ана сизга «Япасин Наполеон»! Лекин, айтишлари-ча, министр бизнинг ёнимизни олибди. Ҳар ҳолда бизнинг Джилеттининг ҳамёнида пул пайдо бўлди,— қанчалигини билмайману лекин унинг қўлида бир ҳовуч танга кўрдим. Мариеттага ди-

ректор Мантуя ҳамда Венецияга қадар етиб олини учун беш экю берди, менга бўлса, бир экю тегди. Мариетта ҳамон сеши севади, лекин у Джилеттидан қўрқади. Уч кун бурун, трушамизнинг сўнги томоша кўрсатувида йигит ўлгур унга, сеши албатта ўлдирарман, деб дардага қилди ва қулоқ-чаккасига икки марта шاپалоқ урди, энг ёмони эса унинг ҳаворанг рўмолини йиртиб ташлади. Мариеттага хидди шундай ҳаворанг рўмол совға қилсанг бўларди, киргиттон, кейин биз уни лотериядан ютдик деб айтардик. Эртага карабинерлар тамбур-мажори қиличбозлик турнири ўтказар экан. Ҳамма кўчаларга афишалар ёпиштириб ташлашибди; турнирнинг соат нечада бошланишини ўқиб кўргин-да, бизникига кел. Джилетти турнири томоша қилгани боради албатта. У ерда узоқ қолиб кетишини билсак, мен дераза ёнига келаман-да, сенга ишора қиламан. Бизга яхши совға олиб кел, хўни? Лекин Мариетта сен деган жойда жонини беради-да ўзиям!..

Фабрицио айланма зина орқали бу жирканч вайронадан пастга тушар экан, юрак-бағри эзилиб кетди: «Ўзим ҳам сира ўзгармабман! Қадрдон қўл бўйида ҳаётга фалсафий назар билан қараб, мулоҳаза қилиб ўтирганимда ниятларим қандай яхши эди. Мана энди ўша яхши ниятлардан асар ҳам қолмади!.. Ушанда кундалик икир-чикирлар билан ўралашиб қолгандим. Бироқ буларнинг бари қуруқ ораулар бўлиб, расмана воқеликка рўбарў бўлган заҳотим гоийб бўлди қўйди».

«Дилимдаги гапни айтадиган пайт келди», — дея ўйлади Фабрицио кечқурун соат ўнлардан ошганда Сансеверина саройига қайтиб келганидан сўнг. Гарчи Комо соҳилидаги бу иш ўзига жуда осон кўринган бўлса-да, ҳозир ҳеч нимани яширмай, ҳамма гапни очик айтишга юраги дов бермай турарди. «Фақат ўзим учун дунёдаги энг азиз аёлнинг жаҳлини чиқарганим қолади, кейин нўноқ актёрга ўхшаб кўринсам керак. Дарҳақиқат мен фақат руҳим кўтарилган пайтлардагина бирор ишга қодир эканман».

— Граф негадир менга жуда яхши муомала қиляпти, — деди у герцогиняга архиепископнинг ҳузурига бориб келгани ҳақида ҳисобот бериб бўлгач. — Назаримда, у мени унча хуш кўрмайди, шунинг учун ҳам унинг бундай гамхўрлигини айниқса қадрига етмогим лозим; бирор иш билан унинг яхшилигини қайтаришим керак. У ҳамон Саггиньядаги қазув ишларидан боши осмонга етиб юрибди, — ўтган кунни ўша ерда икки соатгина вақтини ўтказиш учун от миниб эллик чақирим йўл юрибди. Ишчилар, эҳтимол, у пойдеворини топган антик ибодатхонадан турли ҳайкал синиқларини қазиб чиқаришар. Граф уларни ўғирлаб кетишмаса эди, деб қўрқяпти. Мен уни хурсанд қилиш учун Саггиньяда бажонидил бир-икки кун туриб беришим мумкин. Эртага соат бешларда яна архиепископнинг олдига боришим керак, сўнгра кечки салқидан фойдаланиб, қазув ишлари кетаётган Саггиньяга жўпайман.

Герцогиня аввалига ҳеч нима демади.

— Худди менам узоқроқ юрини учун баҳона излаётганга ўхшайсан-а, — деди у ниҳоят беозоргина таъна қилиб. — Ўзинг энди-

тгна Бельджиратедан қайтиб келдинг, энди яна жўнаб кетишга сабаб топясан.

«Дилимдаги гапларни айтишга жуда яхши баҳона топилди,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио.— Лекин ўшанда, кўл бўйида эсим жойида эмасди: қалбим завққа тўлиб, самимийликка интилар эканман, мадҳия охири густоҳлик билан тугашини ўйламаман. Унга: «Сени чексиз садқат ила севаман ва ҳоказо ва ҳоказо аммо бошқачасига сева олмайман»,— дейшимга тўғри келади ахир. Бу деганим «Сизнинг менга бўлган муҳаббатингизни кўриб турибман, лекин эҳтиёт бўлинг, сизга худди шундай туйғу билан жавоб қайтаролмайман»,— дейиш билан баробар-ку. Агар герцогиня мени ростдан ҳам сева, буни сезиб қолганимдан жаҳли чиқиб кетиши мумкин, мабодо унинг дилида менга нисбатан шунчакки дўстлик туйғулари бўлса, у ҳолда ушбу густоҳлигимдан газаби қайнайди... Одатда бундай ҳақоратни кечиришмайди».

Фабрицио шундайин муҳим мулоҳазалар устида бош қотирар экан, ўзидан ўн қадам нарида фалокатни кўрган одамдек мағрур бир қиёфада хона бўйлаб беихтиёр у ёқдан-бу ёққа юрарди.

Герцогиня йигитга завқ билан қараб ўтирарди. Унинг кўз ўнгига ўсган болакай, битта галини иккита қилмайдиган маъқулгина жияни қабққа гойиб бўлди.— Фабрицио энди эр етган йигитга айланганди ва бундай йигитни ўзига ром қилган аёл ниҳоятда бахтиёр бўлур эди. Юмшоқ диванда ўтирган хоним ўрнидан турди-ю, эҳтироси жўш уриб, унинг қучоғига отилди.

— Мендан қочиб кетмоқчимисан?

— Йўқ,— дея жавоб қилди йигит рим императорларига хос бир оҳангда.— Лекин эс-хушимни йўқотишни ҳам истамайман.

Бу жавобни ҳар хил тушунса бўларди. Фабрицио бу дилрабо аёлни ҳақорат қилиб қўйишдан қўрққани учун ҳам дилидаги гапни айтишга юраги дов бермай турарди. У ҳали анча ёш бўлиб, ўзини яхши тута билмас, ақли эса дилидаги гапни ифодалаб бера оладиган сўзлар топишга ожизлик қиларди. Йигит барча мулоҳазаларини унутди-да, туйғулари жўш уриб, беихтиёр бу дилбар аёлни қучоқлади ва унинг юз-кўзидан ўпа бошлади. Бироқ шу пайт гилдиракларнинг тақа-туқи эшитилди-ю, ҳовлига графнинг каретаси кириб келди ва шу заҳоти меҳмонхонада унинг ўзи ҳам пайдо бўлди; граф ниҳоятда ҳаяжонланган эди.

— Сиз ўзингизга нисбатан нақадар назокатли туйғулар уйғотасиз-а,— деди у Фабрициога қараб.— Йигит бу сўзларни эшитиб, ер ёрилса, ерга киргудек бўлди.

— Бугун кечқурун архиепископ саройга борибди; аълоҳазрат ҳар пайшанба уни қабул қилади. Шаҳзода ҳозиргина менга айтиб берди, архиепископ унинг ҳузурида ҳаяжонлана-ҳаяжонлана ниҳоятда олимона бир нутқ ирод қилибди. Унинг, афтидан, уйда ёдлаб келган бу нутқи шу қадар чалкаш тузилган эканки, шаҳзода аввалига ҳеч нимани тушуна олмабди! Лекин нутқининг охирида Ландриани Парма черковининг равнақи учун монсиньор Фабрицио дель Донгони бош викарий қилиб, ёши йигирма тўртта тўлга-

нида эса коадьютор ва унинг келажакдаги вори си этиб тайинла-
моқ зарурлигини айтибди.

— Очиғини айтсам, бундай илтимос мени қўрқитиб юборди, —
дея қўшимча қилди граф. — Чоли тушмагур, жуда шонқалоқлик
қилибди, шу боисдан ҳам шаҳзоданинг зардаси қайпаб кетадими
деб қўрқдим, бироқ у менга илжайиб қаради-да, французча айтди:
«Буларнинг бари сизнинг найрангларингиз бўлса керак, афанди-
дим», — деб қўя қолди.

«Худо олдида ҳам, аълоҳазратлари олдида ҳам оит ичиним
мумкинки, — дея хитоб қилдим мен хушомадгўйларча тавозе би-
лан, — келажакдаги ворилик ҳақидаги гапдан мутлақо беҳабар-
ман!» Шундан сўнг унга бор ҳақиқатни, яъни бир неча соат бурун
сиз билан маслаҳатлашган ҳамма гапларни айтиб бердим. Кейин,
агар аълоҳазрат бошида сизга биронта кичкина спархия бермоқ-
ни лозим кўрса, уни буюк бир марҳамат дея ҳисоблаётганимни
айтдим. Шаҳзода гапимга ишонди шекилли, ўзини саховатли қи-
либ кўрсатишни лозим топди ва улугвор бир соддалик билан
деди:

«Бу расмий иш, архиепископ билан ўзимиз ҳал қиламиз ун-
га, сизнинг дахлингиз йўқ бу ишга. Чол менга узундан-узоқ ва апча
зерикарли доклад билан мурожаат қилди, лекин бу докладнинг за-
минида расмий таклиф бор; мен унга, сиз васийликка олган йигит
ҳали жуда ёш ва энг муҳими, менинг саройимга яқингипада таниш-
тирилган, дея жуда совуқ жавоб қилдим; кейин бундай қилсақ,
худди Ломбардо-Венеция қиролигининг энг кўзга кўринган арбоб-
ларидан бирининг ўғлини ана шундай юксак лавозимга тайин-
лашни таклиф қилган императорга вексель бўйича қарз тўлаётган-
дек бўлиб кўринамиз дедим. Архиепископ эса жавобан бу борага
ҳеч қандай кўрсатма олмаганман, дея ишонтира бошлади. Тентак-
ликни қаранг — келиб-келиб шу ҳақида менга гапирадими?! Шун-
дай сермулоҳаза одамнинг бу қадар андишасизликка йўл қўйиши
мени ҳайратга солди, лекин, у мен билан гаплашганида доим ўзи-
ни йўқотиб қўяди, бугун эса одатдагидан ҳам кўпроқ ҳаяжонлан-
ди; қария йигитчанинг ўша лавозимга тайинланишига ризолки
беришимни жуда ҳам истаётганини яққол кўриб турардим. Унга,
юксак доиралардан дель Донгога мурувват кўрсатиш ҳақида ҳеч
қандай кўрсатма келмаганини сиздан ҳам яхшироқ биламан
албатта, деб айтдим. Тўғри, — дедим яна, — ўша йигитчанинг фази-
латларини саройимда ҳеч ким инкор этмайди, ахлоқи ҳам ҳар қан-
дай шубҳадан холи, лекин мен унинг *завқ-шавққа берилмоққа мо-*
йилми деб қўрқаман, мен эсам бундай телбаларни ҳеч қачон
юксак лавозимларга тайинламасликка аҳд қилганман, зеро, ҳукм-
дор уларга биронта ишни топшира олмайди. Ана шунда, — дея да-
вом этди шаҳзода, — яна битта узундан-узоқ серҳаяжон нутқ тинг-
лашимга тўғри келди: архиепископ худо йўлига хизмат қилишда-
ги жўшқинликни алқаб мадҳия ўқий бошлади. «Нотуд одам, — дея
ўйладим мен, — сен нотўғри йўл тапладинг. Мен таклифини деяр-
ли тасдиқламоқчи бўлиб турувдим, бунга ўзинг халал беряпсан,

Сен сафсата сотишдан дарҳол тўхтаб, менга миннатдорчилик билдиришинг керак эди». Бе, қайқда дейсиз! У кулгили бир жасорат билан мадҳия ўқишда давом этар, мен бўлсам бу ерда ёш дель Донго учун унча мақбул бўлмаган жавоб ҳозирлаш билан банд эдим. Кейин анча муваффақиятли жавоб топдим ҳам, ҳозир уни ўзингиз эшитасиз: «Монсиньор,— дедим мен,— Пий VII буюк папа ва авлиё одам эди; барча ҳукмдорлар орасида бутун Европани тиз чўктирган золимга қарши чиқмоққа фақат шу одамгина журъат этган. Лекин, биласизми, у жўшқин одам эди ва Имолияда епископ бўлган пайти ўз қавмига Цизальпин республикасини мадҳ этувчи ўша машғум *гражданин кардинал* Кьярамонтининг рўзномасини ёзишгача бориб етганди». Бояқиш архиепископ эсанкираб қолди, уни бутунлай маҳв этиш учун мен жиддий бир оҳангда: «Хайр, монсиньор, таклифингиз тўғрисида ўйлаб кўраман ва эртага жавоб қиламан»,— дедим. Мен — «Хайр» деганимдап сўнг бечора ёлвориб анча ўрипсиз бўлган бир неча пойма-пой сўзларни айтди. Ана энди, граф Москва делла Ровере, герцогиняга уни хурсанд қиладиган жавобни эртага қолдирмоқчи эмаслигини етказсангиз. Утиринг-да, архиепископга менинг розилигимни баён қилиб, жавоб ёзинг. Шу билан тугатиб қўя қоламиз бу гапни». Мен ўтириб жавоб ёздим, шаҳзода унга имзо чекди-да: «Буни ҳозироқ герцогиняга элтиб беринг»,— деди. Мана ўша хат, синьора; шунинг шарофати билан бугун сизни яна бир бор кўриш бахтига муяссар бўляпман.

Герцогиня боши осмонга етиб хатни ўқиб чикди. Фабрицио графнинг узундан узоқ ҳикояси пайти ўзини босиб олишга улгурганди, кутилмаганда бундай юксалиб кетиши эса уни сира ҳам ҳайратга солмагандек кўриларди: у ҳақиқий акобир сифатида доим ўзини ҳар қандай юксак лавозимга эга бўлишга ҳақли дея ҳисобларди. Шу боисдан ҳам ҳар қандай буржуани ҳовлиқтириб қўйдиган бу муруватни жуда хотиржам қабул қилди. Фабрицио салобатли миннатдорчилик билдирди-да, гапининг охирида графга қараб деди:

— Сарой донишмандлиги, доим ўз ҳомийингни кўнглига қараб юр, дея ўргатди. Сиз кеча Сангиньядаги қазувда антик давр ҳайкалларининг синиқларини ўғирлаб кетишлари мумкинлигидан хавотирда эканингизни айтган эдингиз. Мен қазув ишларини жуда яхши кўраман ва агар ижозат этсангиз, бажопидил у ерга бориб, ишчиларни назорат қилиб туришим мумкин. Эртага шаҳзода билан архиепископнинг ҳузурларига бориб, миннатдорчилик билдиргач, Сангиньяга жўнайверамап.

— Топинг-чи,— деди герцогиня граф Москвага қараб,— нега ўша кўнгилчан архиепископимиз Фабрициони бирдан шунақа яхши кўриб қолди?

— Буни топишнинг сира қийин жойи йўқ,— жиянини капитан қилиб қўйганим авани катта викарий кеча менга бундай деди: «Ҳазрат Ландриани, архиепископ унвои жиҳатидан коадъютордан юқорироқ туради, деган жуда тўғри бир маслакка амал қиляпти

ва шу боисдан ҳам дель Донголардан бирининг қўл остида бўлишдан ҳамда ўзи унга ҳомийлик қилиши мумкинлигидан боши осмонга етяпти». — Фабриционинг аслзодалигини таъкидловчи ҳар бир гап архиепископнинг пинҳоний қувончига қувонч қўшади: уни қаранг, шундай бир зот унинг адъютанти-я! Бундан ташқари, бизнинг монсиньор Фабрицио унга жуда ёқиб қолибди; чол унинг олдида тортинмас эмиш; ва ниҳоят ҳазрат Ландриани мана ўн йилдирки, Пьяченца епископини жинидан ҳам ёмон кўради, зеро ўша епископ, гарчи ўзи бор-йўғи бир тегирмончининг ўғли бўлса-да, вақти келиб унга ворислик қилиш, яъни унинг ўрнига Парма архиепископи бўлиб олиш нияти борлигини сира яширмайди. Ҳазрат Ландрианига ворис бўлишни аҳд қилгач, Пьяченца епископи маркиза Раверси билан яқин ва дўстона алоқа ўрнатибди. Шунинг учун ҳам архиепископ ўз қўл остида дель Донголар паслининг вакилига эга бўлиш ва унга амри-фармон қилиб туриш режаси амалга ошмай қолишидан чўчиётган эмиш.

Орадан бир кун ўтгач, эрта тонгда Фабрицио Колорно (Парма ҳукмдорларининг Версали) рўпарасидаги Сангиньяда қазув ишларини назорат қилиб турарди. Қазув ишлари Пармадан Австрия тасарруфидаги энг яқин шаҳар — Казаль-Маджорега олиб борадиган катта йўл яқинидаги водийда олиб борилмоқда эди. Ишчилар водий бўйлаб чуқурлиги бир ярим одам бўйи баравар узун, лекин торгина хандақ қазиб боришарди; Римга олиб борадиган қадимги йўл бўйлаб бундай хандақ қазибдан мақсад, ривоятларга қараганда, ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлган иккинчи антик ибодатхонанинг вайронасини топиш эди. Шахсан шахзода буюрганига қарамай, деҳқонлар ўз ерларини кесиб ўтгани учун хандақларга адоват билан қарашарди: майли, нима дейишса дейишаверсини лекин бу одамлар ерни ҳазина излаб кавлашяпти, деб ўйлашарди. Шу боисдан ҳам Фабриционинг бу ерга келиши кичкина бир галаёнининг олдини олиш учун фойдали бўлди. Бу ерда у ишнинг кетишини завқ билан кузатар экан, сира зерикмасди, ора-сира биронта медаль ковлаб топишарди, шунинг учун ҳам Фабрицио ер қазувчилар тил бириктириб уни гум қилиб юбормаслари учун уларни кузатиб турарди.

Эндигина тонг отган бўлиб, об-ҳаво жуда яхши эди. Аллакимдан эскигина биротар милтиқ сўраб олган Фабрицио бир печта тўрғайни отиб туширди; у ҳозиргина ярадор қилган сўнгги қуш катта йўлга бориб тушди. Фабрицио уни олиш учун югурди ва узоқда Пармадан Казаль-Маджоре яқинидаги сарҳад сари келаётган каретага кўзи тушди. Отлар судралиб қадам ташларди: Фабрицио милтигини қайта ўқлаб олгунига қадар шалақ экипаж унинг яқинига етиб келди; шунда йигит бесўнақай Джилетти билан камшир онахони ўртасида ўтирган навқирон Мариетта-ни кўриб қолди,

Джилетти Фабриционинг қўлида милтиқ билан йўл ўртасида турганини кўриб, у мени ҳақорат қилмоқчи ва аҳтимом, Мариетта-ни тортиб ҳам олмоқчи, деган хайлга борди. У довлорак одам

бўлгани учун ҳам каретадан сакраб пастга тушди; Джилетти чап қўлида занг босган тўпонча тутиб турар, ўнг қўлида эса қинли қилич бор эди. Одатда у бу қиличдан труппа унга чор-ночор биронта маркизинг ролини топширган пайти саҳнага чиққанида фойдаланарди.

— А-а! Қароқчи!— дея қичқирди Джилетти.— Яхшиям чега-ра яқинида қўлимга тушдинг. Ҳозир бошлаб адабингни бериб қўяман. Бу ерда энди бинафшаранг пайпоғинг ҳам жонингга оро киролмайди.

Фабрицио кунчи Джилеттининг бақириб-чақиришига мутлақо эътибор бормаи, ёқимли жилмайганича Мариеттага қараб турарди. Лекин у бирдан шундоқ кўкраги олдида занг босган тўпончанинг оғзини кўриб қолди-ю, милтиги билан тўпончани урди: тўпончадан варанглаб ўқ узилди-ю, аммо у ҳеч кимга жаҳват етказмади.

— Тўхтасанг-чи, аҳмоқ!— дея қичқирди Джилетти кучерга: шу оннинг ўзида у эпчиллик билан милтиққа чанг солиб, унинг оғзини ўзидан четга қаратди.

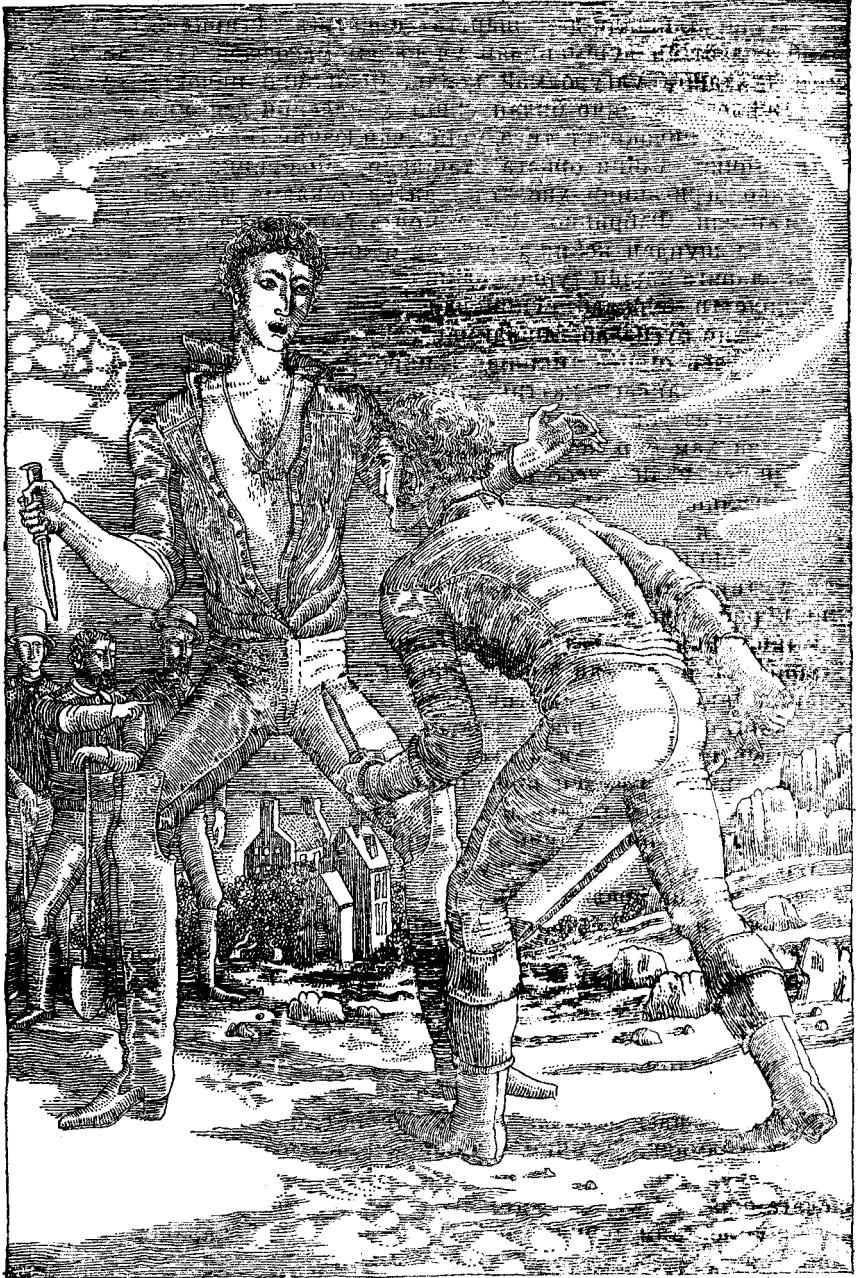
Рақиблар милтиқ талашиниб: уни жон-жаҳдлари билан ўзларига тортишарди. Джилетти Фабрициога қараганда анча кучлироқ эди; у милтиқ стволини гоҳ ўнг қўли, гоҳ чап қўли билан торта-торта бармоқлари борган сари тепкига яқинлашаётганди, Фабрицио ўқ узини ниятида тепкинни босиб юборди. У милтиқнинг оғзи рақибининг елкасидан ярим қарич юқорироққа қараб турганини яққол кўриб турганди: аммо ўқ барибир Джилеттининг шундоққина қулоғи ёнида гумбуради. У хиёл саросимага тушди-ю, лекин дарҳол ҳушини йиғиштириб олди.

— А-а! Ҳали пешонамдан отмоқчи бўлдингми, ифлос?! Ҳозир кўрсатиб қўяман сенга...

Джилетти қиличини қиндан суғурди-да, шартта Фабрицио томон ташланди. Қуролсиз Фабриционинг ҳаёти хавф остида қолганди. У Джилеттидан ўн қадам нарида тўхтаган карета сари отилди-да, унинг чап томонидан югуриб бориб, рессорини ушлади-ю, бир зумда очиқ эшикнинг ўнг ёғига ўтиб олди. Давангир Джилетти унинг ортидан югурди-ю, бироқ рессордан ушлаб қолишга ақли етмай, ўзини дарҳол тўхтатолмади ва бир неча қадам нарига ўтиб кетди. Фабрицио очиқ эшик ёнидан отилиб ўтаётди, Мариеттанинг оҳистагина:

— Эҳтиёт бўл, у сени ўлдиради! Ма, манавини ол!..— деганини эшитиб қолди.

Шу заҳоти йўл устига овчиларниқига ўхшаш узун ничоқ тўп этиб тушди. Фабрицио ничоқни олиш учун эгилган эди, шу пайт ортидан етиб келган Джилетти қиличи билан унинг елкасига жароҳатлади. Фабрицио қаддини ростлади; кутуриб кетган Джилетти қиличнинг дастаси билан унинг юзига урди. Зарба шу қадар қаттиқ эдики, Фабриционинг боши гангиб кетди. Шу дақиқада у ажал ёқасига бориб қолганди. Бахтига Джилетти жуда яқин тургани учун қилич билан зарба беролмасди. Ҳушига келган Фаб-

рицио йўл бўйлаб елиб кетди ва югурган кўйи пичоқнинг қини-ни суғуриб ташлади-да, шартта орқасига ўгирилди-ю, таъқиб қилиб келаётган душманидан уч қадам масофада тўхтади. Джи-летти тўхташга улгуролмай қолди. Фабрицио пичоқни кўтарган эди, Джилетти қиличи билан унинг ҳамласини даф қилса ҳам би-роқ барибир пичоқнинг тиги унинг чап юзини тилиб юборди, Джи-летти санчиб ўзини орқага ташлади, Фабрицио эса сонининг жазиллаб оғриганини ҳис этди: актёр буклама пичоғини очишга улгурган эди. Фабрицио ўнг томонга сакради-да, ўзини ўнглаб олди. Ана шундан кейин рақиблар олишув учун қулай масофада бир-бирларига қарши туриб қолишди.

Джилетти бўралаб сўкинарди. «А-а, ифлос, лаънати мулла-вачча, ҳозир бўғизлаб ташлайман сени»,— дея хирилларди у. Фаб-рицио нафаси оғзига тикилиб, гапиролмай қолганди: қилич дас-таси теккан чаккаси қаттиқ оғрир, бурнидан эса қон оқарди. У деярли онгсиз равишда рақибининг бир печа ҳамласини даф қил-ди-да, ўзи ҳам бир печа бор зарба беришга уришиб кўрди: унга бу олишув худди мусобақадек туюларди, хаёлида бундай фикр-нинг туғилишига томошабинларнинг тўшлангани сабаб бўлганди: ўттиз чоғлик ер қазувчи рақибларни қуршаб олишганди. Аммо улар Фабрицио билан Джилетти бир-бирларига ҳамма қилишар экан, ўқтин-ўқтин бир жойдан иккинчи жойга югуриб ўтишаётган-ини кўриб, анча парироқда туришарди.

Олишувнинг суръати пасая бошлагандек эди: ҳамлалар энди илгаригидек шиддатли эмасди, лекин шу пайт Фабриционинг ди-лидан: «Чаккам жуда қаттиқ оғрияпти-ку! Башарамнинг абжағи-ни чиқарганга ўхшайди, лаънати»,— деган фикр кечди. Бу фикр уни қутуртириб юборди. Йигит пичоғини олдинга чўзганича душ-манига ташланди. Узун пичоқнинг тиги Джилеттининг ўнг кўк-рағига санчилиб, чап елкаси олдида тешиб чиқди. Худди шу лаҳ-зада Джилеттининг қиличи Фабриционинг тирсагидан юқорирогин-ни тешиб ўтди. Лекин тиг шундоқ терининг остидан ўтган бўлиб, йигит енгилгина яраланганди.

Джилетти қулаб тушди; Фабрицио душманининг пичоқ тутган қўлидан кўзини узмай, унга яқинлашди; бирдан бармоқлар ёзи-либ, пичоқ ерга сирғалиб тушди.

«Ўлди аблаҳ»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио ва унинг юзига қаради. Джилеттининг оғзидан тирқираб қон оқарди. Фаб-рицио карета томон югурди.

— Кўзгу борми?— сўради у қичқириб Мариеттадап.

Рапга докадек оқариб кетган Мариеттанинг жавоб беришга мажоли келмади. Кампир эса ишпечини хотиржам очди-да, ун-дан кўзгуча олиб Фабрициого узатди. Фабрицио юз-кўзини пай-паслаганича кўзгуга қаради: «Кўзим лат емабди,— дерди у ўзи-ча,— шунисигаям шукур». Сўнгра оғзини очиб қаради, тишлари жойида эди.

— Нега бўлмасам юзим бундай оғрияпти?— дея сўради у ўзи-дан секин.

— Юэингизга қилич дастаси тегибди,— деди жавобан кампир.— Чаккангиз моматалоқ бўлиб пишиб кетибди; ҳозироқ зулук солиш керак, шунда дарров ўтиб кетади.

— Ҳозироқ зулук солиш керак!— дея такрорлади кулиб Фабрицио ва кўнгли жойига тушиб, ўзини босиб олди.

Шу пайт у ер қазувчилар Джилеттини ўраб олишгани ва унга қўл тегизишга юраклари дов бермай анграйиб туришганини кўриб қолди.

— Унга ёрдам берсанглар-чи,— дея қичқирди Фабрицио.— Кийимини ечинглар.

У яна алланима демоқчи эди-ю, бироқ шу пайт бошини кўтариб йўлга қарагач, уч юз қадамча нарида олинув содир бўлган жойга шошилмайин яқинлашишгаётган беш-олти одамни кўриб қолди.

«Жандармлар!.. — ўйлади йигит.— Джилеттининг ўлдирилганини кўриб, мени қамоққа олишади. Қарабсизки, камина шаҳарга фахрий қоровуллар ўртасида кириб бориш шарафига муяссар бўладилар. Раверси хонимнинг ошналари роса мазах қиладиган бўлишди-да! Уларнинг амманни кўргани кўзлари йўқ ахир!»

У яшин тезлигида чўнтагидаги бор пулини қути ўчиб турган ер қазувчилар томон итқитди-да, сакраб каретага чиқди.

— Жандармларнинг мени қувийшларига халал беринглар,— дея қичқирди йигит ер қазувчиларга,— шунда бошингиздан зар тўкаман! Уларга менда гуноҳ йўқлигини, бу одамнинг ўзи биринчи бўлиб ҳужум қилгани ва мени ўлдирмоқчи бўлганини айтинг.

— Қани, отларингга қамчи бос,— деди Фабрицио *vetturino*га. Агар ўша одамлар мени қувиб етмасларидан аввал кўприкдан ўтиб олсак, тўрт тилла оласан.

— Бўпти!— дея жавоб қилди аравакаш.— Қўрқманг, улар пиёда келишяпти, агар менинг отларим йўртиб чоған тақдирда ҳам бизга ета олмайдилар.

Шундай дея у отларига қамчи босди.

«Қўрқманг» деган сўз қаҳрамонимизнинг иззат-нафсига тегди,— Джилетти унинг юзига қилич дастаси билан урганида йигит чиндан ҳам жуда қўрқиб кетганди.

— Лекин, айтинг-айтинг отлиқ жандармлар учраб қолмасин,— дея давом этди эҳтиёткор аравакаш Фабрицио ваъда қилган тўрт тилла ҳақида ўйлар экан,— у ҳолда ортқиздан қувадиган анави одамлар, ушланглар уларни, деб бақиршлари мумкин...

Бу сўзлар «Милтигингни ўқлаб ол»,— деган маънони англатарди.

— Оҳ, жуда жасур экансан, жонгинам аббат!— хитоб қилди Мариетта Фабриционни кучоқлар экан.

Кампир карета туйнугида бошини чиқарганича йўлга қараб борарди. Бир оздан сўнг у ўтирилиб, ичкарига қаради.

— Бизни ҳеч ким қувиб келаётгани йўқ, тақсир,— деди у собуққошлик билан Фабрициога.— Олдида ҳам ҳеч ким кўринмади. Лекин Австрия полициясида тирноқ орасидан кўр излайдиган

одамлар ўтиришини биласиз-ку ўзингиз: агар биз По соҳилидаги тўғонга шу алпозда елиб борсак, сизни қамоққа олишлари турган гап.

Фабрицио туйнукдан бошини чиқарди.

— Секинроқ ҳайданг!— дея буюрди у кучерга. Сўнг кампир томонга ўгирилиб сўради:— Қанақа паспортларингиз бор?

— Ҳар биримизга алоҳида-алоҳида учта паспорт бор,— деди жавобан кампир,— тўрт франкдан тушди улар бизга. Даҳшат! Йил бўйи сафарда юрадиган бечора драматик актёрларни ҳам шунақа шилишадими ахир! Манави паспорт драматик актёр — жаноб Джилеттининг номига ёзилган,— энди сизники бўлади у; мана яна иккита паспорт — мен билан Мариеттаники улар. Лекин бизнинг ҳамма пулларимиз Джилеттида қолди. Энди нима қиламиз бу ёғига?

— Қанча пулингиз бор эди?— дея сўради Фабрицио.

— Бели сипмаган беш франкликдан қирқ эюю бор эди,— деди жавобан кампир.

— Йўқ, йўқ! Олти эюю билан чақа бор эди холос,— дея кулиб кампирнинг гапини тузатди Мариетта.— Менинг севикли аббатипамни алдамаслик керак.

— Тақсир,— мутлақо совуққонли билан деди кампир,— пима учун сиздан ўттиз тўрт эюю ортиқча олмоқчи эканимши ўзингиз ҳам тушунаётган бўлсангиз керак. Хўш, сиз учун ўттиз тўрт эюю нима деган гап? Биз бўлсак ҳимоячимиздан маҳрум бўлдик. Энди бизга ким квартира қидириб топади, сафарда юрганзимизда ким аравакашлар билан савдолашади-ю, ким ҳаммани кўрқитиб ишимизни битиради? Албатта, Джилеттини барно йиғит деб бўлмасди, лекин унинг бизга кўп фойдаси тегарди; агар манави қизалоқ тентаклик қилмай, бир кўришдаёқ сизга ошиқ бўлиб қолмаганида,— Джилетти ҳеч қачон ҳеч нимани сезмаган бўларди, сиз бўлсангиз олтин эююларингизни бизга ҳадя қилиб юраверардингиз. Биз жуда қашшоқмиз, гапимга ишонаверинг.

Фабрицио таъсирланиб кетди; у чўнтагидан ҳамёнини чиқарди-да кампирга бир нечта тилла танга узатди.

— Кўриб турибсиз,— деди у кампирга,— менда бор-йўғи ўн беш тилла қолди: илтимос, бошқа пул сўраб жонимга тегманг.

Мариетта унинг бўйнидан қучоқлаб олди, кампир эса қўлини ўпа бошлади. Отлар йўртиб боришарди. Олдинда Австрия чегарасини англатувчи қора бўёқ аралаш тарам-тарам бўялган сариқ шлагбаум кўринди. Шунда кампир Фабрициога қараб деди:

— Сиз чегарадан Джилеттининг паспортини чўнтагингизга солиб бир ўзингиз пийда ўтганингиз маъқул; биз бўлсак, гўё кийим-бошимизни тартибга солгандек, бу ерда бир оз вақт тўхтаб турамиз. Бунинг устига, божхонада бизнинг парсаларимизни кўздан кечиришади. Гапимга қулоқ солинг, сиз бундай қилишингиз керак; Казаль-Маджоредан бамайлихотир юриб ўтинг, ҳатто қаҳвахонага кириб, бир қадаҳ ароқ ҳам ичиб олинг, шаҳардан чиқиб олгангиздан кейин эса ортингизга қарамай қочиб қолинг! Авс-

трияда полиция жуда кўз-қулоқ бўлиб юради: у тез орада одам ўлдирилганидан хабар топади, сиз бўлсангиз, бировнинг паспорти билан саёҳат қилиб юрибсиз,— икки йил қамоққа тушиш учун шунинг ўзи ҳам кифоя. Шаҳардан чиққач, сиз ўнг томонга, По соҳилига қараб юринг-да, қайиқ ёллаб, Равенна ёки Феррарага қараб қочинг. Австрия тасарруфидаги ерларни тезроқ тарк этинг. Икки луддорга биронта божхона амалдоридан бошқа паспорт сойтиб олишингиз мумкин, йўқса, фалокатга дучор бўласиз: сиз Джилеттини ўлдирдингиз ахир.

Фабрицио Казаль-Маджоре ёнидаги сол кўприк томон пйёда жўнади ва йўл-йўлакай Джилеттининг паспортини диққат билан ўқиб чиқди. Қаҳрамонимиз жуда қўрқиб турарди: у граф Москанинг Австрия тупроғига ўтиб қолиши ўзи учун нақадар хавфли экани ҳақидаги сўзларини эслади; мана энди эса йпгит икки юз қадам нарида ўша даҳшатли кўприкни кўриб турибди. Бу кўприкдан у назарида пойтахти Шпильберг қалъаси бўлган ўша машъум мамлакатга ўтиши лозим. Хўш, нима қилиш керак? Парманинг жанубида жойлашган Моден герцоглиги, алоҳида конвенцияга кўра, барча қочоқларни унга тутиб беради; бошқа чегара эса Генуя томондаги тоғлардан ўтади, лекин у ерлар жуда узоқ; унинг машъум саргузашти Пармада тоққа бориб яширинишидан аввалроқ маълум бўлади: шундай қилиб, фақат По дарёсининг чап соҳилига, Австрия тасарруфидаги ерларга ўтиш керак бўлади. Австрия маъмурлари ушн қамоққа олиш ҳақида талабнома олгунларига қадар, аҳтимол, бир-икки куп ўтар.. Фабрицио ўз аҳволини ҳар жиҳатдан чамалаб кўргач, сигара тутатди-да, паспортини ёқиб юборди: Австрия тасарруфидаги ерларда Фабрицио дель Донгодан кўра дайди бўлиб кўринган маъқулроқ эди, зеро уни тинтиб кўришлари аҳтимолдан холи эмасди.

Ўз тақдирини бадахт Джилеттининг паспортига ишониб топшириш заруратига нисбатан бўлган табиий жирканишдан ташқари бу ҳужжатнинг бошқа ноқулай томонлари ҳам бор эди; Фабриционинг бўйи, паспортда кўрсатилгандек, беш футу ўн дюйм эмас, нари борса беш футу беш дюйм келарди холос; сўнгра Фабрицио эндигина йигирма уч ёшга тўлганди, қиёфаси эса ундан ҳам ёшроқ кўринарди. Джилетти бўлса ўттиз тўққиз ёшда эди. Шунн тан олишимиз керакки, қаҳрамонимиз сол кўприкка тушишга юраги дов бермай, унинг олдидаги тўғон ёнида ярим соатча айланиб юрди.

Ниҳоят у ўзига ўзи шундай деди: «Мен мана шу аҳволга тушиб қолган одамга нима деб маслаҳат берган бўлардим? Турган гап, кўприкдан ўтавер, дердим. Парма давлатида қолиш хавфли: гарчи ўз ҳаётини ҳимоя қила туриб бўлса-да, лекин бари бир одам ўлдирган кимсани излаб топиш учун жандармларни юборишлари мумкин». Фабрицио барча чўнтакларини кавлаштириб чиқди-да, ҳамма қоғозларини ёқиб юборди. У чўнтагида фақат портсигари билан дастрўмолини қолдирди: божхонада нарсаларини кўздан кечириш вақтини иложи борича қисқартириш керак

эди. У яна ўзига беришлари мумкин бўлган савол тўғрисида ҳам ўйлаб кўрди, лекин бу саволга берадиган жавоби анча ишонарсиз чиқмоқда эди: у ўзини Джиетти исми билан атамоқчи эди-ю, бироқ барча ички кийимларига Ф. Д. инициаллари чашиб қўйилганди.

Кўриб турибсизки, Фабрицио ўз хаёлотининг асири бўлиб қоладиган одамлар тоифасидан эди — Италияда ақлли одамлар орасида бунақалар кўп учрайди.

Жасурлик бобида Фабрициога тенг келадиган ва ҳатто қаҳраменимиздек шижоатли бўлмаган француз солдати ҳар хил мушкулотлар тўғрисида олдиндан бош қотириб ўтирмай хотиржамлик билан тўғри кўприкка тушаверган бўларди. Фабрицио эса кўприк охирида кулранг мундир кийган қандайдир пакана бир одам унга:

— Полиция маҳкамасига кириб, паспортингизга муҳр бостириш.— деганда сира ҳам хотиржам эмасди.

Идоранинг ифлос деворларига қоқилган йўғон миҳларда полиция амалдорларининг ёғ босган шляпалари ҳамда қамчилари осиллик турарди. Атрофда шу жаноблар ўтирган катта стол вило ва спёх тўкилавериш доғ-дуг бўлиб кетганди. Икки-учта қалин реестрларнинг кўк чармдан ясалган муқовалари ҳар хил рангдаги доғлардан ола-була бўлиб кўринарди, рўйхатларнинг қорайиб кетган зихлари эса саҳифаларга бармоқларнинг изи тушавериш, исқирти чиққанидан далолат берарди. Кечагина императорнинг таваллуд топган куни муносабати билан реестрлар дастаси устига бинони безаб турган учта ажойиб дафна чамбараги устмает тахлаб қўйилганди.

Бу икки-чакирларнинг бари Фабриционни қаттиқ ҳайратга солди. Унинг юраги орқасига тортиб кетди: Саусеврина саройидати серҳашам хоналарда, зеб-зийнат ичида яшагани учун у энди шу зайлда жазосини тортмоқда эди. Қаҳрамонимиз энди ана шу ифлос идорага киришга, у ерда тобе одам сифатида бўйинни ҳам қилиб туришга ва устига-устак, сўроқ беришга мажбур эди.

Қоратўри, пакана амалдор сап-сарик қўлини чўзиб, унинг паспортини олди; амалдорнинг галстуги қўйлагига мис тўғноғич билан қадаб қўйилганди. «Жанобларнинг негадир авзойи бузуққа ўхшайди-ку»,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио. Полициячи паспортни ўқир экан, қаттиқ ҳайратга тушгани очикдан-очик сезилиб турарди. Амалдор паспортни беш минутча ўқиб ўтирди.

— Йўлда бирон воқеа содир бўлдими?— дея сўради у Фабриционнинг чаккасига тикилиб.

— Кучеримиз тўғондан соҳилга туша туриб, каретамизни ағдариб юборди.

Орага яна сукут тушди; амалдор саяҳатчимизга ўқрайиб-ўқрайиб қараб қўярди.

«Қўлга тушдим,— дея ўйлади Фабрицио,— ҳозир у, афсус, лекин сизга похуш бир гапни айтмоққа мажбурман: «Сиз қамоқда олиндингиз»,— дейди. Шу дақиқада мантиқан фикр юри-

тишга қодир бўлмаётган қолган қахрамонимизнинг миёсида турли-туман режалар пайдо бўла бошлади. Масалаи, эшик очиқ турганини кўриб, бир кўнгли қочмоқчи ҳам бўлди. «Шартта кийимини очаман-да, ўзимни дарёга ташлайман; ҳар қалай, нариги соҳилга етиб олсам керак. Бўлар иш бўлди, фақат Шпильбергга тушмасан бўлгани». Фабрицио бу режасининг қанчалик муваффақиятли чиқишини чамалаб кўрар экан, амалдор унга тикилиб қарла турарди; шу тобда икковининг ҳам башарасини томоша қилса арзирди. Хавф-хатар одамни сермулоҳаза қилиб қўяди,— у ўзининг одатдаги даражасидан анча ю қори кўтарилади, хаёлотли бой одам эса бунақа пайтда романтик режалар туза бошлайди. Тўғри, бу режалар жасорат талаб қилади-ю, лекин кўпинча жуда бемаъни бўлади.

Фабриционинг мис тўғноғич қадаган полиция котибининг синовчан қарашига нақадар жаҳл билан чидаб турганини тасаввур қилишингиз мумкин. «Агар уни ўлдирсам,— дерди ичида Фабрицио,— мени йигирма йил каторгага ёки ўлим жазосига ҳукм қилишади, лекин ҳар қалай бу Шпильбергга тушиб қолишдан афзалроқ: Шпильбергга ҳар бир оёғингга бир юз йигирма қадоқли кишан уришади, емишинг эса кунига атиги саккиз унция қуруқ нон бўлади. Йигирма йил ўтиришим керак бўлади ўша жаҳаннамда, демак у ердан қирқ тўрт ёшимда чиқаман».

Фабрицио шу йўсинда мулоҳаза юритар экан, паспортини ёқиб юборгани ва бинобарин, полиция амалдори қаршида исёнчи Фабрицио дель Донго турганини сира ҳам билиши мумкин эмаслигини унутиб қўйганди.

Қахрамонимиз, кўриб турибсиз, жуда қўрқиб кетганди ва агар у шу тобда полиция котибини қандай хаёллар ташвишга солаётганини билганида баттар қути ўчган бўларди. Полициячи Джилеттининг ошнаси эди; у актёрнинг паспортини бегона қўлда кўргач, нақадар ҳайратга тушганини тасаввур қилиш унча қийин бўлмаса керак; у аввалига бу нотаниш одамни қамоққа олмоқчи бўлди, кейин эса Джилетти, аҳтимол, Пармада бирор қилгиллик қилиб қўйган бу чиройли йигитга паспортини сотгандир, деган хаёлга бориб қолди. «Агар уни қамоққа олсам,— дея ўйларди полиция амалдори,— Джилетти мушкул аҳволга тушиб қолиши мумкин: унинг паспортини сотгани ошкор бўлиб қолади: бошқа томондан эса мен Джилеттининг ошнаси бўла туриб, унинг паспортини қандайдир бегона бир одамнинг қўлида кўришимга қарамай, қайд қилиб берганимни билиб қолишса, бошлиқлар ўзимни ҳам жазолашлари мумкин». Котиб ўрнидан турди-да, эснаган кўйи Фабрициога қараб деди:

— Бир оз кутасиз, афандим.

Сўнгра полициячиларнинг одатига кўра қўшимча қилди:

— Аниқлайдиган баъзи масалалар чиқиб қолди.

«Ҳозир мени қамоққа олиш масаласи чиқиб қолади»,— дед хаёлидан ўтказди Фабрицио.

Котиб дарҳақиқат эшикни ёймай, идорадан чиқиб кетди; пас-

порт стол устида қолди: «Мени ҳибс қилишлари аниқ, — дея ўйларди Фабрицио. — Яхшиси, паспортни оламан-да, секингина юриб, кўприқдан ортимга қайтаман. Агар жандарм бунинг сабабиди сўраб қолса, Парма давлатининг сўнгги қишлоғида паспортга белги қўйдиришни унутибман, деб баҳона қиламан». Фабрицио шу ҳаёлда паспортга қўл чўзган ҳам эдики, бирдан мис тўғноғич таққан амалдорнинг аллақимга айтаётган гапини эшитиб, қаттиқ ҳайратга тушди:

— Худо ҳақи, бу иссиқдан ўлар бўлсам ўлиб бўлдим, одамнинг нафаси қайтиб кетяпти. Қаҳвахонага бориб, бир чашка қаҳва ичиб келаман. Тамакинғизни чекиб бўлгач, идорага кирип, қандайдир чет эллик паспортини қайд қилдиргани кирувди.

Фабрицио оёқ учида юриб, эшик олдида борди-ю, ўзига ўзи «Ҳай, майли, паспортни қайд қилиб, имзо чекамиз», — дея хиргойи қилиб келаётган ёш ва хушрўйгина бир котибга тўқнаш келиб қолди.

— Сиз қаерга бормоқчисиз, афандим?

— Мантуя, Венеция ва Феррарага.

— Жуда яхши, Феррара, — дея тақорлади, котиб ҳуштан чалганича, паспортга кўк сиёҳ суртилган муҳрни босди-да, очиқ қолдирилган жойга «Мантуя, Венеция, Феррара» сўзларини ёзиб қўйди. Сўнгра қўлини ҳавода ўйнатиб олиб, имзо чекди ва пат қаламини сиёҳга ботириб, имзосига ҳафсала билан жимжима чизди. Фабрицио пат қаламнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турарди; амалдор имзосини бир дақиқа завқ билан томоша қилиб турди-да, унга яна беш-олтита жимжима қўшди ва ниҳоят паспортни Фабрициога узатди.

— Оқ йўл сизга, афандим, — деди у қувноқлик билан.

Фабрицио шошилаётганини билдирмасликка ҳаракат қилиб, кўчага чиққан эди, бирдан аллақим унинг елкасидан тутди: у беихтиёр пичогининг дастасидан ушлади ва атрофда уйлар бўлмаганида, эҳтимол, пошқалоқлик қилиб, бирор ишқаллик бошлаган бўларди. Фабриционини тўхтатган одам йигитнинг қўчиганини пайқади-да, узр сўрагандек деди:

— Сизни уч марта қақирдим, афандим, лекин эшитмадингиз. Текширувдан ўтказадиган нарсаларингиз борми?

— Дастрўмолимдан бўлак ҳеч нимама йўқ. Борадиган жойим жуда яқин, қариндошларнинг амлокида озгина ов қилмоқчиман.

Агар шу тобда ундан ўша қариндошларнинг номини сўрашганида Фабрицио бутунлай довдираб қолган бўларди. Жазирама иссиқ ва ҳаяжоннинг зўридан у қора терга тушган ва Но дәрёсига йиқилган одамдек, жиққа ҳўл бўлиб кетганди... «Актёрлар билан тўқнашувга ҳали жасоратим етаркану аммо мис тақинчоқларни яхши кўрадиган котибларни кўрсам капалагим учиб кетаркан. Герцогиня учун шу мавзуда сонет ёзаман».

Казаль-Маджорега етгач, Фабрицио ўнг томонга, По соҳилига олиб тушадиган қандайдир ифлос кўчага бурилди.

«Бахус билан Церера¹ нинг ёрдамига жуда муҳтож бўлиб қолдим»,— дея хаёлидан ўтказди у ва эшиги тенаида таёққа тортилган кулранг матога «Траттория» — қовоқхона деб ёзилган уй томон йўл олди. Кираверишдаги эшикка қовоқхонани куёш тигидан пана қилиш учун ингичка гардинга тортилган, нақ ерга теккудек бўз соябон осиб қўйилганди. Ярим яланғоч ва кўҳлик-кина бека моҳмонни очиқ юз билан қарши олди. Фабрицио буни кўриб, хурсанд бўлиб келди; у дарҳол қаттиқ очиққанини айтди. Бека унга понушта ҳозирлар экан, қовоқхонага ёши ўттизлардаги бир киши кириб келди; у ҳеч ким билан саломлашмай, худди ўз уйига кириб келгандек, бемалол бориб курсига ўтирди. Кейин у туйқус салчиб ўрнидан турди-да, Фабрициога мурожаат қилиб деди:

— Eccelenza, la riverisco (саломатмисиз, жаноби олийлари).

Фабриционинг жуда димоғи чоғ эди, шу боседан ҳам у рамгин хаёлларга берилиш ўрнига ҳақдон ташлаб кулиб юборди.

— Жин урсин! Мен жаноби олийларини қаёқдан танийсан?

— Қўйинг-е, жаноби олийлари! Наҳот мени танимаган бўлсангиз? Ахир мен Лодовикоман-ку, герцогиня Сансеверина хонадонидан кучер бўлиб хизмат қилганман. Лекин биз ҳар ёз борадиган Сакка амлокида мени доим безгак тутарди, шунинг учун ҳам герцогинядан менга нафақа белгилаб, истеъфога чиқаришни илтимос қилдим ва ишдан бўшадим. Энди давлатманд одамман, мен нари борса, бир йилга ўн икки эюга умид қилишим мумкин эди, герцогиня бўлса ёнгирма гўрт эю нафақа тайинлади; хоним сарфлар ёзиш учун ҳам бўш вақтингиз бўлиши керак-ку деб айтдилар,— ахборингиз учун, мен шоирман, халқ йўлида шеър ёзаман. Граф ҳам, мабодо бошингизга бирор кўрхал тушиб қолса, менга мурожаат қилаверинг, деб айтдилар. Мўмин христиан сифатида Веллей ибодатхонасини зиёрат қилгани жўнаганингизда, монсиньор, камина сизни биринчи бекатгача олиб бориш шарафига муяссар бўлган эдим.

Фабрицио бу одамга диққат билан тикилди-да, уни аранг таниди: герцогинянинг уйида у энг башанг кийинадиган кучерлардан бири эди: энди гарчи кучер ўзини давлатманд одам деб атаётган бўлса-да, бутун кийим-боши йиртиқ бўз кўйлагу бир вақтлар қорага бўялган ва тиззасигача аранг егадиган бўз иштондан иборат эди; бу либосни қўнол бошмоқлар билан расво шляпа тўлдириб турарди; устига устак у, чамаси, икки ҳафтадан бери соқолини олмас экан. Қўймоқни шаққос туширар экан, Фабрицио у билан, ўз тенги билан гаплашаётгандек, суҳбатлашиб ўтирди: Афлидан, Лодовико беканинг ўйнашига ўхшарди. Фабрицио аниқ-тапиқ понушта қилгач, унинг қулоғига шивирлади:

— Сизга айтадиган икки оғиз гапим бор.

— Жаноби олийлари, сиз беканинг олдида ҳам бемалол га-

¹ Қадимки кинот афеосаларида май ҳафта озиқ-овқат маъбудлари.
(Тарж.)

пираверишингиз мумкин; у жуда ажойиб аёл,— деди меҳр билан Лодовико.

— Хўп, яхши. Дўстларим,— дея гап бошлади Фабрицио сира иккиланмай.— Бошимга мусибат тушди, сизларнинг ёрдамингизга муҳтожман. Бу ишнинг сўёсатга сира ҳам дахли йўқ, шуңчаки ўйнаши билан гаплаганим учун мени отиб ташламоқчи бўлган бир одамни ўлдириб қўйдим холос.

— Вой, бояқшигина-ей!— дея хитоб қилди бека.

— Сиз менга ишонаверинг, жаноби олийлари!— деди кучер кўзлари садоқат билан ёниб.— Хўш, жаноби олийлари, қаёққа қочмоқчисиз энди?

— Феррарага. Паспортим бор, ammo жандармлар билан мулоқотда бўлишни истамасдим, эҳтимол, улар ҳаммасидан хабар топишгандир.

— Ўша одамни қачон гумдон қилгандингиз?

— Бугун эрталаб, соат олтиларда.

— Кийим-бошингизга қон тегмаганмикин, жаноби олийлари?— дея сўради бека.

— Мен ҳам дарҳол шу тўғрида ўйлаган эдим,— гап қотди собиқ кучер.— Кейин эгнингиздаги мовут ҳам жуда нафис экан, бизнинг қишлоқларда бунақа кийим-бош камдап-кам учрайди,— у одамларнинг эътиборини жалб қилиши мумкин. Мен яҳудийнинг дўконига бориб, сизга кийим сотиб оламан. Сизнинг бўйингиз, жаноби олийлари, меники билан деярли баробар экан, фақат сиз хиёл хинчароқсиз.

— Худо ҳақи, мени ҳадеб «жаноби олийлари» деяверманг,— ахир бу агрофдагиларнинг диққатини тортиши мумкин.

— Хўп бўлади, жаноби олийларч,— дея жавоб қилди кучер, тратториядан чиқиб кетар экан.

— Тўхтанг, тўхтанг!— қичқирди Фабрицио.— Пулни қаёқдан оласиз? Қайтинг!

— Нега пулнинг ташвишини қиласиз?!— деди бека.— Унинг олтинш етти эюю пули бор, шу пулларнинг бари жаноби олийларининг мушкулларини осон қилиш учун ишлатилиши мумкин. Ўзимнинг ҳам қирқ эююга яқин пулим бор,— дея қўшимча қилди аёл товушини насайтириб.— Шу пулни чин кўнглимдан сизга таклиф қиламан. Бошига шунақа иш тушганида одамнинг ёнида пули бўлмай қолиши мумкин.

Фабрицио тратторияга кириб қолганида исиб кетгани учун эгнидаги редишготни ечиб қўйган эди.

— Агар бироқта одам кириб қолса, устингиздаги нимча туфайли кўнгилсизлик содир бўлиши мумкин. Жуда нафис *инглиз газламаси* экан. Унга ҳар қандай одам эътибор беради.

Шундай дея бека бизнинг қочоққа эриниб қора бўз нимчасини олиб берди. Ичкари ховлидан тратторияга башанггина кийинган баланд бўйли бир йигит кириб келди.

— Бу менинг эрим бўлади,— дея тушунтирди бека.— Пьетро-Антонио,— деди у сўнгра эрига қараб,— меҳмонимиз Лодо-

виконинг дўсти экан. Бугун эрталаб у дарёнинг париғи соҳилида бир мусибатли иш қилиб қўйибди. Энди Феррарага қочиб кетмоқчи.

— Майли, дарёдан ўтқазиб қўямиз,— деди жанобан эри эҳтиром билан.— Карло-Джузеппенинг қайиғи бор.

Кўприк олдидаги полиция маҳкамасида қаҳрамонимиз нақадар кўрқиб кетганини нечоғли оддий тасвирлаган бўлсак, унинг табиатидаги бошқа бир заиф томонини ҳам шунчалик самимият билан тан олиб қўя қолайлик: қаҳрамонимизнинг кўзларига ёш қалқиди,— бу деҳқонлар кўрсатаётган теран меҳр-оқибатдан унинг кўнгли ийиб кетганди; шу билан бирга у аммасининг нақадар серсаховат эканлигини ҳам эслаганди; шу тобда Фабрициони бу ажойиб одамларнинг бошидан зар сочгиси келарди.

Қўлида катта тугун кўтарганча Лодовико қайтиб келди.

— Демак, алвидо, дўстгинам экан-да?— дея хушфезллик билан сўради ундан беканинг эри.

— Гап унда эмас!— ташвишга тушиб жавоб қайтарди Лодовико.— Сиз тўғрингизда, жаноби олийлари, ҳар хил гап тарқала бошлабди. Катта кўчадан бизнинг *vicolo*¹ томон бурилганингизни одамлар кўриб қолишган экан. Ушанда атрофга аланг-жалам қараган экансиз,— яширинмоқчи бўлганингиз шундоқ сезилиб қолибди.

— Тезроқ! Ётоқхонага чиқинг,— деди беканинг эри.

Иккала деразасида ойна ўрнига хом сурп тортуғли, шивам ётоқхонада баландлиги нақ одам бўйи бараваρ тўртта кенг ва катта каравот қўюғли эди.

— Тезроқ, тезроқ бўлинг!— дея шоширарди Лодовико.— Бу ерда яқинда ишга тайинланган битта сурбет жандарм бор, ўша аблаҳ сиз пастда кўрган анави хушрўйгина жувонга шилқимлик қилган эди, мен йўлни назорат қилгани чиққанингда каллангдан ўқ ейишинг мумкин, дея унинг танобини тортиб қўйдим. Агар ўша итвачча сиз жаноби олийлари тўғрингизда эшитиб қолса, бизга фириб беришга уринади ва Теодолинининг тратториясини ёмон отлиққа чиқариш учун ҳам сизни шу ерда қамоққа олишга ҳаракат қилади.

— Уҳў! Уша дайди, демак, ўзини ҳимоя қилибди-да?— гап қотди Лодовико Фабриционинг қонга беланган кўйлағи ва яраларига боғланган рўмолчаларни кўргач.— Сизни қамоққа олишди! Бунинг учун далилу исбот етиб ортади. Мен бўлсам, кўйлак олмагаган эдим!..

У тақаллуф қилиб ўтирмай, шкафни шартта очди-да, уй эгасининг кўйлақларидан бирини олди. Кўп ўтмай, Фабрицио бадавлат деҳқоннинг ўзи бўлди қўйди. Лодовико миҳда осиглик балиқчилар тўрини олди-да, Фабриционинг кийимларини балиқ солинадиган саватга жойлади, сўнг зинадан югуриб пастга туш-

¹ Торкўча (итал.).

ли ва орқа эшикдан ташқарига чиқди. Фабрицио унинг ортидан эргашди.

— Теодолина!— дея қичқирди Лодовико қовоқхона ёнидан ўтар экан.— Тепада қолган нарсаларни йиғиштириб қўй. Биз толзорда кутиб турамыз, сен бўлсанг, Пьетро-Антонио, тезроқ қайиқ юбор. Яхши ҳақ тўлашади, деб айт.

Лодовико Фабриционинг камида йиғирматача зовурдан ўтишга мажбур қилди; кенгроқ зовурлар устига одам ўтганда эгиладиган узун-узун тахталар ташлаб қўйилганди. Лодовико Фабриционинг ортидан юриб, бундай кўприкчалардан ўтар экан, уларни бир четга олиб қўярди. Сўнгги зовурдан ўтишгач, Лодовико ундаги тахтани айниқса хурсанд бўлиб тортиб олди.

— Энди нафас ростласак ҳам бўлади,— деди у.— Агани исқирт жандарм жаноби олийларини қўлга тушириш учун айланасига ўн қақирим югуриб келиши керак бўлади. Ие, рангингиз жуда оқариб кетибди-ку!— деди у Фабрициого ўгирилиб қарагач.— Яхшиям, чўнтагимга бир шиша ароқ солиб олган эканман.

— Ҳа, жуда яхши қилган экансиз: сонимдаги яра сирқираб оғрий бошлади, бунинг устига кўприк олдидаги полиция маҳкамасида анча қўрқиб кетгандим.

— Қўрқмай бўларканми!— деди Лодовико.— Ахир кўйлагингиз қонга беланганди! Ҳайронман, тагинам полициячилар билан хотиржам гаплагансиз! Ярадор одамнинг аҳволини яхши тушунаман. Ҳозир сизни салқин бир жойга бошлаб бораман, ўша ерда бирор соат ухлаб оласиз. Агар қайиқ топинса, бизни олиб кетгани ўша ерга келишади. Мабодо топинса олмаса, бир оз дам олганингиздан кейин яна икки лъё пиеда юриб, тегирмонга етиб оламиз, у ерда эса менга албатта қайиқ беришади. Сиз, жаноби олийлари, менга қараганда анча ўқимишлироқ одамсиз... Герцогиня бу бахтсизликдан хабар топгач, ниҳоятда ташвишга тушади: унга, жиянингиз оғир ярадор бўлди, деб айтишади. Кейин, эҳтимол, гўё сиз ўша одамни хиёнаткорона ўлдирганингиз ҳақида ҳам гапиришлари мумкин. Маркиза Раверси, турган гап, аммангизнинг дилини сиёҳ қилиш учун ҳар хил ёмон гаплар тарқатишга ҳаракат қилади. Герцогиняга икки энли хат ёзиб юборсангиз бўлармиди, жаноби олийлари?

— Уни қандай етказиш мумкин?

— Биз борадиган тегирмонда батраklar кушига ўн икки су пул ишлашади. Пармага бир ярим кунда етиб борса бўлади,— демак, хатни элтувчига бундай йўл учун тўрт франк ва бошмоғининг таглиги едирилгани учун яна икки франк,— ҳаммаси бўлиб олти франк тўланади. Агар мендек фақир одам юборса,— олти франк, аммо у аслзода бир жанобнинг топшириғи билан жўнаса, ўн икки франк тўлаш лозим бўлади.

Улар қалин ўсган зирк ва мажнунтол соясидаги дам олиш жойига етиб боришгач, Лодовико сиёҳ билан қоғоз олиб келиш учун яна бир соатли йўл юришга мажбур бўлди.

— Ё қудратингдан, бу ер нақадар яхши-я!— дея хитоб қилди Фабрицио.— Алвидо, менинг лавозимларим! Мен энди ҳеч қачон архиепископ бўлмайман.

Лодовико қайтиб келгач, Фабриционинг қаттиқ ухлаб ётганини кўрди-ю, уни уйғотмай қўя қолди. Қайиқ фақат кунботарга яқин келди; Лодовико уни узоқдан кўриб, Фабрициони уйғотди. Шундан сўнг қаҳрамонимиз иккита хат ёзди.

— Жаноби олийлари,— деди ийманибгина Лодовико,— сиз мендан ақлироқсиз, шу боисдан сизга яна баъзи нарсаларни айтсам, дилингиз ранжийдими деб қўрқяпман...

— Мен сиз ўйлаганчалик аҳмоқ эмасман,— деди жавобан Фабрицио.— Нимани айтишингиздан қайъий بازار, сиз кўз ўнгимда доим аммамнинг содиқ хизматкори ҳамда мени балодан қутқариш учун қўлингиздан келган ҳамма ишни қилган инсон бўлиб қоласиз.

Лодовикога далда бермоқ учун анча овора бўлишга тўғри келди, ниҳоят у юрак ютиб, дилидагини айтганида эса гапини беш минутга чўзилган узундан узоқ муқаддимадан бошлади. Фабрицио аввалига тоқати тоқ бўлди-ю, аммо кейин ўйлаб қолди: «Хўш, ким айбдор бунга? Ўзимиз сабабчимиз. Аммамнинг извошини ҳайдаган бу кучер бизнинг шуҳратпарастлигимизни кўп кузатган». Садоқат туйғуси ҳар қалай Лодовикони дилидаги гапини очиқ айтишга мажбур қилди.

— Сиз Пармага жўнатадиган мапа шу икки хатни қўлга туширмақ учун маркази Раверси ҳеч қандай пулни аямаган бўларди. Улар сизнинг ўз қўлингиз билан ёзилган, бинобарин, сизга қарши ашъвий далил бўла олади. Эҳтимол, сиз жаноби олийлари, менинг таклифимни ножўя синчковликка йўярсиз ва балким, герцогиняни менинг кучерларга хос ажи-бужи хатимни ўқишга мажбур қилмоққа ор қиларсиз, лекин, ҳар қалай сизнинг хавфсизлигингизни ўйлаганим туфайли ҳам, гарчи буни одобсизлик деб ҳисоблашингиз мумкин бўлса-да, сиздан бир нарсани сўрамоққа журъат этаман: ана шу икки хатни, жаноби олийлари, сиз айтиб турсангизу мен ёзиб берсам, қандай бўларкин? Ана шунда фақат менагина шубҳа қилишади, менинг учун эса бунинг қўрқинчли жойи йўқ,— агар зарур бўлиб қолса, мен, у киши бир қўлида сиёҳдону бир қўлида тўппонча билан хилват бир жойда йўлимни тўсди ва шу хатларни ёзишга мажбур қилди, деб айтаман.

— Қўлингизни беринг, азизим Лодовико!— дея хитоб қилди Фабрицио.— Сиздек дўстимдан сир сақламаслигимни исботламоқ учун эса, мапа, ўша иккита хат,— уни олинг-да, кўчириб ёзинг.

Бундай ишончдан Лодовиконинг боши осмонга етди, аммо у бир неча мисрани кўчириб ёзгач, қайиқнинг дарё сатҳида анча тез сузиб келаётганини найқаб қолди.

— Агар сиз, жаноби олийлари,— деди у Фабрициога қараб,— ўзингиз айтиб турганингизда, мен хатларни тезроқ ёзиб тугатган бўлардим.

Лодовико хатларни ёзиб бўлгач, Фабрицио биринчи хатнинг охириги мисрасига «А», иккинчисикикига эса «Б» ҳарфларини илова қилди-да, сўнгра кичкинагина қоғоз парчасига «А билан Б га ишонинг» дея ёзиб, уни гижимлади. Хатни элтувчи ана шу қоғозни кийимининг бирор жойига яхшилаб яшириб қўймоғи лозим бўларди.

Қайиқ яқинлашиб, эшкакчиларнинг говур-гувур овозлари эшитила бошлади; Лодовико бегона номларни атаб, эшкакчиларни чақирди; улар жавоб беришмади-ю, ammo беш юз туаз* нарироққа сузиб боришгач, биронга боғхона соқчиси кўрмаяптими-кан, дея атрофга олазarak бўлиб қарашганича соҳил ёнига келиб тўхташди.

— Мен хизматингизга тайёрман,— деди Лодовико Фабрициога қараб.— Истасангиз, хатларингизни Пармага ўзим элтиб бераман, ёки сизни Феррарага кузатиб қўйяйми?

— Яхшиси, мени Феррарага кузатиб қўйинг. Сиздан шу тўғрида илтимос қилинган журъат этолмай турувдим. Ахир биз соҳилга тушганимиздан сўнг, шаҳарга паспортни кўрсатмай кибриб олишга ҳаракат қилишимиз керак. Сизга очигини айтсам, Джилетти номи билан саёҳат қилиш заруратидап ниҳоятда галбим тирриқ бўляпти, бошқа паспорт сотиб олишим учун эса сиздан бошқа ёрдам берадиган одамни билимайман.

— Нега бу тўғрида Казаль-Маджоредда айта қолмадингиз? Бир жосусни танийман, у менга ажойиб паспорт сотган бўларди, кейин унча қимматга ҳам тушмасди, нари борса қирқ ёки эллик франк пул оларди.

Қайиқни ҳайдаб келган икки эшкакчидан бири По дарёсининг ўнг соҳилида туғилган бўлиб, Пармага саёҳат қилмоқ учун унга чет эл паспорти керак бўлмасди,— хатни ана шу одам элтиб берадиган бўлди. Эшкак эшишни яхши биладиган Лодовико унинг шериги билан эшкакка ўтириб, қайиқни мўлжалланган манзилга қадар ўзи ҳайдаб боракагини маълум қилди.

— По дарёсининг қуйи оқимида қуролланган полиция баркасларига дуч келишимиз мумкин, лекин уларга чап бериб кетаман.

Йўл давомида улар ўн мартадан кўпроқ кичкина-кичкина яси ороллардаги толзорлар орасига яширишмоққа мажбур бўлдилар. Сўнгра полиция кемаларининг назоратида сузиб кетаётган бўлиб баржалар карвоинининг ўтиб кетишини кутиб, уч марта соҳилга чиқиб туришларига тўғри келди. Лодовико ана шу бўш вақтдан фойдаланиб, Фабрициога ўзининг бир неча сонетини ўқиб берди. Бу сонетларда изҳор қилинган туйғулар самимийдек кўрипарди-ю, бироқ улар гўё сўзлар орасида ўз кучини йўқотиб, сийқаланиб қолгандек туюларди,— бу аҳволда уларни шеър шаклига солишдан фойда йўқ эди; қизик, жўнқин туйғулари ва ҳаётни ўзига хос бир тарзда идрок эта билиши билан ажралиб турадиган ушбу собиқ кучер қўлига қалам олди дегунча жўнгина, совуққон бир шоирга айланарди. «Қиборлар жамятида эса биз

бунинг аксини кўрамиз,— дея ўйларди Фабрицио,— унда, ҳозир барча назокатли қилиб гапиришни билади, бироқ одамларнинг дили бўм-бўш». Йигит бу содиқ хизматкорнинг советларидаги грамматик хатоларни тузатиб, уни бениҳоя хурсанд қилиши мумкинлигини тушунди.

— Дафтарчамни биронта одамга кўрсатган кезларим нуқул менинг устимдан кулишарди,— деди Лодовико.— Лекин сиз, жаноби олийлари, марҳаматингизни аямай, қийин сўзларни менга ҳарфма-ҳарф айтиб туриб ёздирсангиз, гаразғўйларнинг оғзига урган бўлардик: истеъдодни грамматика яратмайди-ку ахир.

Фақат учинчи кун тун пайтигина Фабрицио Понте-Лаго-Оскуродан бир лъё берироқдаги зиркзорга эсон-омон етиб олди. Эртасига кун бўйи у канонзорда яшириниб ўтирди, Лодовико эса ёлғиз ўзи Феррарага жўнади; Феррарада у камбағал яҳудийнинг уйдан бир хонани ижарага олди. Яҳудий агар тилини тийиб юрса, бу ўринда яхшигина пул ишлаб олиши мумкинлигини дарҳол тушуниб қолганди. Кеч тушиб, қош қорайган пайтда Фабрицио аллақайси деҳқондан омонатга олинган отда Феррарага кириб борди,— у пиёда юролмай қолганди: дарёдан сузиб келишган бўлган пайти унинг бошини офтоб урган бўлиб, Джилетти билан олишувнинг бошида қилич зарбидан жароҳатланган сови ва елкасидаги яралари газак олгани боисидан иситмаси кўтарилиб кетганди.

Ўн иккинчи боб

Ўй эгаси бўлмиш яҳудий ишончли бир жарроҳни топиб келди. Жарроҳ ҳам бу ўринда мўмайгина пул ишлаб олиш мумкинлигини сезиб, Лодовикога *виждон амрига* биноан ўз укам дея атаётган бу йигитнинг жароҳатлари тўғрисида полицияга хабар қилмоққа мажбур эканлигини айтди.

— Қонундан кўз юмиб бўлмайди,— дея қўшимча қилди жарроҳ.— Укангизнинг айтишича, у гўё қўлида пичоқ билан зинадан йиқилиб тушганида ўзини шундай ногаҳон жароҳатлаган эмиш. Лекин одам ўзини бундай ярадор қилиши сира ҳам мумкин эмас.

Лодовико виждони возик жарроҳга совуққина оҳангда, агар виждон амрига қулоқ соладиган бўлсангиз, мен, яъни Лодовико Феррарани тарк этмоқдан аввал сизга пичоқнинг тиги қандай таъсир қилиши мумкинлигини ўз қўлим билан кўрсатиб қўяман, деб жавоб қилди. Сўнгра у ана шу суҳбат тўғрисида Фабрициога айтган эди, йигит уни койиб берди. Энди фурсатни бой бермай, бу ердан қочиб керак эди. Лодовико яҳудийга, бемор учун тоза ҳавода нафас олиш фойдали бўлади, дея айтди-да, кўчага чиқиб, извош топиб келди ва дўстлар бу хонадонни бир умрга тарк этишди.

Паспортнинг йўқлиги туфайли қаҳрамонларимизнинг бунчалик тапшишга тушишлари ҳақидаги ҳикоямиз, аҳтимол, китоб-

хошга бир қадар чўзилиб кетгандек туюлар: Францияда, масалан, ҳозир одамлар бу тўғрида унчалик ташвиш чекиб ўтиришмайди, аммо Италияда, айниқса По дарёсининг соҳилларида, паспорт масаласи турган-битгани гирт даҳмаза. Феррарадан гўё сайр қилгани кетаётгандек, эсон-омон чиқиб олишгач, Лодовико извошга жавоб бериб юборди-да, ўзи бошқа дарвозадан шаҳарга қайтди ва кўп ўтмай у ердан седиола ёллаб қайтди. Бу енгилгина извош эгаси билан у ўн икки льё масофага олиб бориб қўйиш ҳақида байлашиб олганди. Болоньяга етишларига озгина қолганида дўстлар извошчига боғ кўчадан юриб, Флоренциядан Болоньяга олиб борадиган йўлга чиқиб олишни буюришди. Тунни улар ўзлари аранг излаб топишган энг ночор қовоқхонада ўтказишди. Эрталаб эса Фабрицио ўзини бир оз пиёда юришга қодир ҳис этди. Шу боисдан ҳам улар Болоньяга гўё сайр қилиб қайтаётган одамлардек кириб боришди. Джилеттини паспортини улар ёқиб юборишди: актёрнинг ўлими ҳақидаги хабар, турган гап, бу ерга ҳам етиб келганди, шунинг учун ҳам ўлган одамнинг паспортини кўрсатиб қамалгандан кўра, паспортсиз юргани учун ҳибсга олиниши хавфсизроқ эди.

Болоньядаги бой хонадонларда ишловчи икки-уч хизматкорни танийдиган Лодовико разведкага жўнади. У танишларига Флоренциядан келаётгани, йўлда у билан бирга келаётган укаси тонг отмасдан олдин иссиқ тўшакдан туришга эрингани боисдан аллақайси қовоқхонада қолиб кетганини ҳикоя қилиб берди. У укаси билан қуёш найзага келиб, кун исгани пайт ўзи дам олмоқчи бўлган бир қишлоқда учрашамиз, дея келишиб олибди. Лекин укасидан ҳадеганда дарак бўлавермабди. Шундан сўнг Лодовико орқасига қайтибди-ю, укасини йўл устида чала ўлик ҳолда ётганини кўрибди: аллақандай одамлар укаси билан жанжал чиқариб, уни тош билан уришибди, кейин ничоқлашибди ва бунинг устига бор буд-шудини шилиб кетишибди. Укаси чиройли йигит эмиш, отларни бошқаришни, уларга қарашни билармиш, кейин хат-саводи ҳам бормиш: у биронта яхши хонадонга хизматга кириш орзусида юрганмиш. Лодовико, агар ўрни келиб қолса, яна укам йиқилиб тушгач, қароқчилар икковимизнинг кийим-бошимиз ва паспортларимиз солинган тўрвани олиб қочишибди, дея қўшимча ҳам қилмоқчи эди.

Фабрицио Болоньяга етиб боргач, қаттиқ чарчаганини ҳис этди, бироқ, ёнида паспорти бўлмагани туфайли меҳмонхонага боришга журъат этмай, улкан Сан-Петроне черковига кириб борди. У ер салқингина экан; орадан кўп ўтмай, у анча тетиклашиб қолди. «Ўзим ҳам яхшиликни билмайдиган шаккок одам эканман,— дея ҳаёлидан ўтказди у,— черковда, худди қаҳвахонага кирган одамдек дам олиб ўтиришимни қаранг!» У дарҳол тиз чўкди-да, фалокат босиб Джилеттини ўлдириб қўйган дақиқадан бошлаб, уни ўз паноҳида сақлаб келаётган худога шукрона айта бошлади. Казаль-Маджоредаги полиция маҳкамасида уни таниб қолмишганида ўзига қандай хавф қутку солиши мумкинлиги и-

ни эсласа, ҳали-ҳали юраги орқасига тортиб кетарди. «Уша котиб вақадар шубҳа билан қаради-я, менга,— дея ўйларди Фабрицио,— у паспортимни уч мароталаб ўқиб чиқди. Ҳайронман, нега у менинг бўйим сира ҳам беш футу ўн дюйм чиқмаслиги, ўзим ўттиз тўққиз ёшдаги одамга мутлақо ўхшамаслигим ва юзимда чўтирдан асар ҳам йўқлигини сезмай қолди экан? Сенга қай йўсунда шукрона айтсам экан, эй парвардигор! Ожиз банданг пойингга йиқилмоқни хаёлига ҳам келтирмай юрибди-я! Такаббуриликни қаранг,— ўзимча банданг ожиз мени қомига тортишга тайёр турган Шпильбергдан питрак ақлим туфайлигина халос бўлдим, деб ўйлаб юрибман!»

У ниҳоятда кўнгли ийиб, худонинг чоксиз марҳамати тўғрисида бир соатдан мўлроқ вақт ўйлаб ўтирар экан, Лодовиконинг қандай қилиб ёнига келгани ва олдида тўхтаганини пайқамай қолди. Ниҳоят, Фабрицио кафтларини юзидан олиб, бошини кўтарган эди, содиқ хизматкор унинг ёноқларидан дув-дув ёш оқаётганини кўрди.

— Бир соатдан кейин келинг,— деди унга анча қўрслик билан Фабрицио.

Унинг тақвосини ранжитмаслик учун Лодовико йиғитнинг бундай қўпол муомаласини кечириб қўя қолди.

Фабрицио ўзи ёддан биладиган етти тавба-тазарру оятларини бир неча бор такрорлади-да, ўз ҳаётидаги янги вазиятга алоқадордек кўринган баъзи сўзлар ҳақида узоқ ўйланиб қолди. У тангри олдида кўпгина гуноҳлари учун тавба қилди, лекин бу ҳол ғалати гуноҳларди; у ўзининг архиенескоп бўлиб олиш ниятини сира ҳам гуноҳ ҳисобламасди. Ҳолбуки унинг бу нияти бош министр бўлмиш граф Москанинг бу унвон ҳамда у таъминлаб берадиган серҳашам ҳаёт герцогинининг жияни учун жуда муносибдир, деган биргина фикрига асосланганди. Тўғри, Фабрицио бу унвонга ўлиб-тирилиб интиلمасди, лекин бари бир йиғит бу тўғрида мишистрилик портфели ёки генераллик мартабаси ҳақида ўйлагандек фикр юригарди. Герцогинининг бу режаларини амалга оширишда иштирок этмоқ аввало ўзининг виждонига доғ тушириши мумкинлиги аса унинг ҳатто хаёлига ҳам келмасди. Бу ўринда миламлик незуйтларнинг панд-насихатлари туфайли унинг онига синиб кетган тақводорликнинг гаройиб бир хусусияти ўз таъсирини кўрсатмоқда эди. Бундай тақводорлик одамни *диний ақоидларда кўрсатилмаган бирон нарса тўғрисида ўйлаш* имкониятидан маҳрум этар ва айниқса ишонининг ўзига ўзи баҳо беришини гуноҳи азим ҳисоблар, зеро, бу прогестаплик сари қўйилган биринчи қадам дея ҳисобланарди. Қандай гуноҳлари борлигини билмоқчи бўлган одам бу тўғрида ўз руҳонийсидан сўраб кўриши ёки «Кафорат маросимига ҳозирлик» дея аталмиш китобда босилган гуноҳлар рўйхатини қўлда кечириши лозим бўларди. Фабрицио латин тилида тузилган бу рўйхатни ёддан билар, зеро, уни Неаполь диний академиясида қайта-қайта ўқийвериб, хотирасига жо қилиб олганди. Энди у хаё-

лан ўша рўйхатни такрорлар экап, «қотиллик» бобига етгач, одам ўлдириб қўйгани учун афсус-надомат билан худога тавба қила бошлади. Тўғри, у бу ишни атайлаб эмас, ўз ҳаётининг муҳофазаси йўлида қилди. Бироқ *симония* (черков мартабаларини пулга сотиб олиш) гуноҳини изоҳловчи барча бўлак пунктларга у мутлақо эътибор бермай ўтиб кетди. Агар унга Парма архиепископининг бош викарийси мартабаси учун юз эюко тўлашни таклиф қилинганда, Фабрицио даҳшат билан бундай ҳаёлни рад этган бўларди. Бироқ, гарчи анчагина ақлли бўлиши, энг муҳими эса, мантқан фикр юрита олишига қарамай, граф Москанинг пуфузидан ўзининг манфаати йўлида фойдаланиш ҳам симониянинг худди ўзгйнаси эканлиги қаҳрамонимизнинг бирон марта ҳам ҳаёлига келмади. Мана сизга иезуитлар тарбиясининг маҳсули: улар ўз шогирдларини ойдек равшан нарсаларга ҳам эътибор бермасликка ўргатишади. Тамагирлик ва парижликларга хос киноя муҳитида ўсган француз сира лоф қилмай Фабрицио риёкор дея аташи мумкин эди, ҳолбуки қаҳрамонимиз шу дақиқада кўнгли ийиб, пиҳоятда самимият билан худо олдида тавба қилиб турарди.

Фабрицио фақат ўзини кафорат келтиришга тайёр дея ҳис этганидан кейингина черковдан чиқиб кетди. У эртагаёқ бирон-та руҳоний олдига бориб, кафорат келтиришга аҳд қилганди.

Лодовико Сан-Петроне черковининг пештоқи олдидаги майдон ўртасида қад кўтариб турган айвон зинасида уни кутиб ўтирарди. Худди чақмоқ чақиб, ёмғир ёққанидан сўнг ҳаво тозалангани каби Фабриционинг ҳам қалбини қувонч қоплаб, дилида қандайдир хотиржамлик пайдо бўлганди.

— Ҳозир аҳволим анча яхши, жароҳатларимни деярли сезмаянман, — деди у Лодовиконинг ёнига келиб. — Лекин, аввало, боя черковда нимадир демоқчи бўлганингизда кўрс жавоб қилганим учун сиздан кечирим сўрамоқчиман. Ушанда ўз виждоним билан суҳбатлашаётган эдим. Хўш, ишларимиз қалай кетяпти?

— Жуда соз кетяпти ишларимиз. Мен бир квартирани ижарага олдим, тўғри, уни жаноби олийлари учун жуда ҳам муносиб деб бўлмади — бир ошнамнинг хотинига қарашли уй, лекин бекаси тушмагур, кўҳликкина ва бунинг устига, шу ерлик полициянинг бош айғоқчиларидан бири билан яқинлиги бор экан. Эртага, паспортимизни ўғирлаб кетишди, дея арз қилиб бораман, арзномамни хайрихоҳлик билан қабул қиладиган бўлишди; фақат полициянинг Казаль-Маджорега юборадиган сўроқ мактуби учун почта харажатларини тўлаш лозим бўлади. Полиция ўша сўроқ мактубида Казаль-Маджоре маҳкамасидан у ернинг жамоасида Пармадаги герцогиня Сансверина хонадонида Фабрицио исмли укаси хизмат қилувчи аллақандай Лодовико Сан-Микели деган одам яшайдими, йўқми, дея суринтириб кўраб экан. Ҳаммаси жойида энди. Siamo a cavollo («жонимиз омон қолди» маъносини англатувчи итальян мақоли).

Фабрицио дарҳол жиддий тортди; у Лодовикодан бир фурсат

кутиб туришни илтимос қилди-да, деярли югурганича черкøv томон йўл олди ва у ерга кирган заҳоти шартта тиз чўкиб, тавозе билан тош тахтани ўнди: «Ахир бу мўъжиза-ку, эй парвардигор!— дея шивирлади у кўзларида ёш билан.— Бурч йўлида имон келтирганимни кўрган заҳотинг мени фалокатдан халос этдинг. Эй карами кенг худо, аҳтимол, бирор кун келиб мени олишув пайти ўлдиришар, бандаликни бажо келтирар чоғим ҳозир қалбим лиммо-лим бўлган шукронамни бир эсла!» Дили ниҳоятда қувончга тўлган Фабрицио ўша етти тазарру оятларини яна бир бор ўқиб чиқди. У черковни тарк этмоқдан аввал Биби Марьямнинг сурати туширилган катта бут олдидаги баланд темир тагликка ўрнатилган темир учбурчак ёнида ўтирган кампирнинг олдига борди; учбурчакнинг зихларига бигизчалар ўрнатилган бўлиб, одатда зиёратчилар уларга Биби Марьямнинг Чимабуэ* мўйқаламига мансуб машҳур тасвирга топишиб, ёққан шамларини санчиб қўйишарди. Фабрицио учбурчак ёнига келганида, унда фақат еттита шам ёқуғлиқ турарди,— қаҳрамонимиз бу ҳолни дилида қайд этиб, бўш пайтида бу тўғрида ўйлаб кўришга аҳд қилди.

— Шамлар неча пул туради?— дея сўради у кампирдан.

— Донаси икки байокко.

Чиндан ҳам шамлар ингичкагина бўлиб, узунлиги нари борса бир қаричгина келарди.

— Бу учбурчакка яна қанча шам қўйса бўлади?

— Олтмиш учта,— еттитаси ёқуғлиқ турибди-ку.

— «Аҳа!— дея ўзича хитоб қилди Фабрицио.— Олтмиш учу етти — ҳаммаси бўлиб, демак, етмишта,— буни ҳам эслаб қолиш керак».

У шамлар учун пул тўлади-да, биринчи етти шамни ўз қўли билан бигизларга санчиб ёқди, сўнгра тиз чўкиб, бут олдида сажда қилди ва ўрнидан турар экан, кампирга қараб деди:

— Худо мени ўз паноҳига олгани учун шукрона тариқасида қўяяпман бу шамларни.

— Очимдан ўлай деяпман,— деди Фабрицио Лодовикопинг олдига чиқиб.

— Майхонага сира ҳам киришимиз мумкин эмас. Яхшиси, уйга бора қолайлик. Бека нопушта учун бирор егулик харид қилиб келар; турган гап, у йигирма су уриб қолади, аммо ўз ижарагирга сидқидилдан хизмат қила бошлайди.

— Демак, яна бир соат очликдан қийналиб юришим керакми?— деди Фабрицио ва болаларча бир беғамлик билан кулганича Сап-Петроне черкови ёнидаги қовоқхонага кирди.

У стол ёнига ўтирди-ю, нариги стол олдида аммасининг катта хизматкори Пепени кўриб, қаттиқ ҳайратга тушди. Бир вақтлар уни кутиб олгани Женевага худди ана шу одам борган эди. Фабрицио унга, индамай ўтиравер, дегандай ишора қилди-да, апилтапил овқатланиб олгач, мамнувият билан жилмайиб ўрнидан турди. Пепе унинг ортидан ташқарига чиқди. Қахра-

монимиз учинчи марта Сан-Петроне черковига кирди. Лодовико одоб сақлаб майдонда қолди ва аста у ёқдан-бу ёққа юрганича уларни кута бошлади.

— Эй, худойим-эй! Монсиньор, яраларингиз қалай, тузалиб қолдими? Герцогиня жуда хавотир оляпти. Биринчи куни ховим, жиянимни ўлдиришиб, Но дарёсидаги биронта оролга ташлаб кетишган бўлишса керак, деган хаёлга ҳам бориб қолганди. Мен ҳозироқ унинг олдига биронта одам жўнатаман. Сизни олти кундан буён қидириб юрибман; Феррарада уч кун юрдим, барча меҳмонхоналарга кириб чиқдим.

— Менга паспорт олиб келдингизми?

— Бир эмас, учтасини олиб келдим, жаноби олийлари: биттасига бутун исм-шарифингиз билан барча унвопларингиз, иккинчисига фақат исмингиз ёзилган, учинчиси эса, Жузеппе Еосси исмли бир одамнинг номига битилган: ҳар бир паспортда иккита маршрут кўрсатилган ва сиз, жаноби олийлари, хоҳласангиз, Флоренциядан, хоҳласангиз Моденадан келдим, деб айтиверишингиз мумкин. Фақат аввал шаҳар ташқарисига чиқиб, сайр қилиб келишингиз керак бўлади. Агар «Пилигрим» меҳмонхонасида тўхташни жазм этсангиз, графин хурсанд қилган бўлардингиз, зеро, меҳмонхона эгаси унинг ошмаси эмиш.

Фабрицио гўё тасодифан ўнг томонга бурилди-да, боягина ўзи шам ёқиб кетган жойга борди; унинг нигоҳи чексиз миннатдорлик билан Чимабуэ Биби Марьямга қадалди. Сўнгра у тиз чўкди ва Пенега қараб деди:

— Худого шукрона келтирмоқчиман.

Пене ҳам унинг ёнига тиз чўкди.

Черковдан чиқишгач, Пене Фабриционинг садақа сўраган биричи тиланчига бутун бир олтин танга берганини кўриб қолди. Тиланчи шу қадар бақириб-чақириб миннатдорчилик билдира бошладики, одатда Сан-Петроне майдонида гужгон ўйнайдиган турли-туман тиланчилар галаси бу олиҳиммат йиғит томон ёпирилиб келишди. Барча ўша наполеондордан ўз улушини олишни истарди. Хотин-халаж тўс-тўполонда омади чоппап ўна тиланчи ёнига ўта олмагани боисидан Фабриционинг олдига югуришди. Улар қий-чув кўтариб, қаҳрамонимиздан, ўша наполеондорни барча йўқсил бандалар бўлиб олишсин деган мақсадда берганингизни тасдиқланг, дея талаб қилишарди. Пене олтин тутқичли ҳассасини силкитганича улар жаноби олийларига хиралик қилмасликларини буюрди.

— А-а! Жаноби олийлари!— дея яна қаттиқроқ уввос солишди хотишлар.— Бизга ҳам бериш. Бечора хотишларга ҳам битта наполеондор садақа қилишг!

Фабрицио қадамини тезлатди, теварак-атрофдаги барча кўчалардан йиғилиб келган эркагу аёл тиланчилар унинг ортидан ёпирилишди; шу топда улар худди ғалаён кўтарган одамларга ўхшашарди. Ниҳоятда исқирт ва сурбет бу оломон нуқул «Жаноби олийлари! Жаноби олийлари!» дея бақирарин.

Фабрицио бир амаллаб оломон ичидан чиқиб олди: бу манзара унинг хаёлотини осмону фалакдан ерга тушириб қўйди. «Бадтар бўл,— дерди у дилида ўзига ўзи,— авомнинг ёнига йўллашнинг нима ҳожати бор эди?»

Икки тиланчи аёл уни Сарагосса дарвозасига қадар талқиб қилиб боришди. Улар шу дарвоза орқали шаҳардан ташқарига чиқишди. Ниҳоят, ана у ерда Пепе тиланчи аёлларга бир неча танга ташлади-да, ҳассасини силкитиб ўдағайлаганича уларни қувиб юборди. Фабрицио хушманзара Сан-Микеле-ин-Боско тепалигига кўтарилди-да, шаҳар истеҳкомларининг ташқарисида жойлашган қасабаларни четлаб ўтиб, сўқмоқ йўлга тушиб олди. У сўқмоқдан беш юз қадамча юргач, Флоренция йўлига чиқди. Сўнгра ана шу йўлдан шаҳарга қайтди ва полиция котибига киброна бир қиёфада паспортини узатди. Бу паспортда Фабриционинг барча аломатлари жуда аниқ кўрсатилган бўлиб, у илоҳиёт факультетининг студенти Жузеппе Босси номига ёзилган эди. Фабрицио паспортнинг ўнг бурчагида гўё тасодифан томган сиёҳга ўхшаш кичкинагина қизил доғни кўриб қолди. Икки соатдан сўнг бир айғоқчи унинг изидан тушди: Фабриционинг ҳамроҳи Сан-Петроне майдонидаги тиланчилар тўдаси олдида уни «жаноби олийлари» дея атагани, паспортда бўлса хизматкорларига уни «жаноби олийлари» деб аташга асос бўладиган биронта ҳам унвон кўрсатилмаганди.

Фабрицио изидан айғоқчи юрганини пайқаб қолди, лекин бу ҳол унинг кулгусини қистатди холос,— у энди на полиция тўғрисида, на паспортлар ҳақида ўйлар ва бу машамаларнинг бари-ни худди болаларга ўхшаб эрмак қилиб юрарди. Пепега унинг ёнида қолиш буюрилганди, бироқ у Фабриционинг Лодовикодан хурсанд эканлигини кўриб, герцогиняга хушxabарни ўзи етказишга аҳд қилди. Фабрицио икки азиз дўстига узундан-узоқ иккита хат ёзди, сўнгра бирдан муҳтарам архиепископ Ландарианига ҳам нома ёзмоғим керак, дея ўйлаб қолди. Джилетти билан олишuvi аниқ ва батафсил баён қилинган бу мактуб қарияга ниҳоятда кучли таъсир кўрсатди. Меҳрибон архиепископ кўнгли ийиб, мактубни шаҳзодага ўқиб бермоқ учун дарҳол саройга равона бўлди. Шаҳзода лутфан мактубни охиригача эшитмоқчи лозим кўрди: у ўша навқирон «монсиньор» мудҳиш қотиблик қилиб қўйиб, энди ўзини оқламоқчи бўлаётганини билмоқчи эди. Зеро, маркиза Раверсининг беҳисоб дўстлари бутун пармаликлар қатори шаҳзодага ҳам, Фабрицио ўзи билан кўҳликкина Мариеттани талашинишга журъат этган арзимас бир актёрни ўлдирмоқ учун ўттиз чоғлик деҳқонларни ёрдамга чақирибди, деган фикрни уқтириб қўйинган эди. Мустабидлар саройида ҳар қандай устомон фитначи бир зумда ҳақиқатнинг оёгини осмондан қилиб қўйиши мумкин. Парижда эса одатда бу юмушни мода бажаради.

— Бу қанақаси бўлди?— деди шаҳзода архиепископга.— Бунақа ишларни бировларнинг қўли билан қилиш мумкин, лекин ўз қўли билан одам ўлдириш ахлоқсизлик ахир. Кейин Джилетти-

га ўхшаш масхарабозларни ўлдиришмайди — уларни сотиб олишди.

Фабрицио Пармада бўлаётган ишлардан мутлақо беҳабар эди. У ерда эса аслида масала тириклигида ойига бор-йўғи ўттиз икки франк пул ишлайдиган чакана бир актёрнинг ўлими ниҳоятда ўнг йўналишидаги ҳукумат ва унинг бош министри — граф Москанинг истеъфога чиқишига сабаб бўладими-йўқми зайлида қўйилган эди.

Джилеттининг ўлиmidан хабар топгач, герцогинянинг ўзини ниҳоятда мустақил тутиши нафсониятга теккан шаҳзода бош чақимчи Россияга тафтишни бир вақтлар либералларга қарши қандай ўтказилган бўлса, худди шу йўсинда олиб боришни буюрди. Фабрицио, ислзода одам қонундан юқорироқ туради, дея ҳисобларди, бироқ у олийнасаб одамлар ҳеч қачон қонун жазосига ҳукм қилинмайдиган мамлакатларда фитна ҳатто шундай одамларга қарши ҳам жуда қудратли эканини билмасди. Фабрицио ўқти-ўқти Лодовикога, мутлақо бегуноҳ эканлигим тез кунда расман тасдиқланади, дея такрорларди ва унинг бундай ишончи ўзининг чиндан ҳам бегуноҳ эканлигига асосланган эди. Бир кунни Лодовико унга эътироз билдиришга журъат этди:

— Жаноби олийлари, сизни тушунолмай қолдим! Шундай ақлли, шундай аллома одам бўла туриб... нега бу гапларни менга айтяпсиз? Ахир мен содиқ қулингизман. Бекорга менинг олдимда бундай эҳтиёткорлик қаялпсиз, жаноби олийлари. Бунақа гапларни барчанинг олдида ёки судда айтиш керак.

«Бу одам мени қотил деб ҳисоблайди ва шунга қарамай мени яхши кўради», — дея хаёлидан ўтказди бундай кашфийтдан лол қолган Фабрицио.

Неле жўнаб кетганидан сўнг, орадан уч кун ўтгач, у худди Людовик XVI пайтидагидек устига инак тизимча боғлаб, муҳр босилган катта бир пакет олиб, қаттиқ ҳайратга тушди. Ушбу нома *Парма епархиясининг бош викарыйси, каноник, ҳазрат монсеньор Фабрицио дель Донго* ва ҳ. к. номига йўлланган эди. «Наҳот бу ивонларнинг бари ҳамон менга тааллуқли бўлса?» — дея ўйлади йигит илжайиб.

Архиепископ Лаццрианининг номасини мантиқ ва тиниқ фикр юритиш намунаси деса бўларди. Мақтуб камида катта форматдаги ўн тўққиз саҳифадан иборат бўлиб, унда Джилеттининг ўлими туфайли Пармада содир бўлган барча воқеалар жуда аниқ баён қилиб берилганди.

«Магарам маршал Ней қўмондонлигидаги француз армияси шаҳарга яқинлашиб келгани тақдирда ҳам одамларга бу қадар қаттиқ таъсир қилмаган бўларди, — дея ёзганди Фабрициога меҳрибон архиепископ. — Герцогиня билан мени истисно қилганда, қадрли бўтагипам, барча одамлар сиз ўша масхарабоз Джилеттини атайлаб ўлдиргансиз, деб ҳисоблашяпти. Гарчи шундай фалокат содир бўлган тақдирда ҳам бундай машмашаларни икки юз луидор ва олти ойлик саяҳат ёрдамида осонгина босди-босди қилиб юбориш

мумкин эди; бироқ Раверси шу машмашадан фойдаланиб, граф Москани қулатмоқчи. Жамоа сизни мудҳиш қотиллик гуноҳи учун қоралаётгани йўқ, фақат *уқувсизлик қилганингиз* боисдан ёки, тўғрироғи, биронта вилога (ёлланма қотилга) мурожаат этмай, густоҳликка йўл қўйганингиз туфайли айбсизияпти. Мен сизга агрофимдаги одамлардан эшитган гапларнинг моҳиятини баён қилиб бермоқдаман. Эсласам, тинимсиз надомат чекаётган ушбу фалокатдан сўнг мен ҳар куни шахримизнинг энг эътиборли хонадонларидан учтасига қанда қилмай бориб турибман. Зеро, мақсадим: ўрни келиб қолса, сизни ҳимоя этмоқ имкониятига эга бўлмоқдур. Эҳтимол, ҳали ҳеч қачон ташғри менга ато этган калом айтиш иқтидоримни шу қадар ўрнида ишлатмагандирман».

Ана шундан сўнг Фабриционинг кўзи очилди; герцогиня дил изҳорларига тўла бир талай хатларида бўлаётган воқеаларни унга баён қилиб беришни лозим топмаганди. Хоним нуқул агар у тез кунда Пармага ғолиб сифатида қайтмаса, ўзи ҳам у ерни бир умрга тарк этажаги ҳақида оинт ичарди. «Граф сен учун инсон зотининг қўлидан келадиган ҳамма ишни қилади, — дея ёзганди у архиепископнинг номасига илова қилинган хатида. — Ўзим ҳақимда сўзлайдиган бўлсам, сенинг ажойиб саргузаштларинг туфайли менинг характерим ўзгариб кетди: энди мен банкир Томбоне каби хасис бўлиб қолдим; барча ишчиларнинг жавобини бериб юбордим ва бундан ташқари графга бор мол-мулкимни хатдап ўтказдирдим. Маълум бўлишича, бойлигим ўзим ўйлаганимдан камроқ эган. Ажойиб инсон бўлишиш граф Пьетранеранинг ўлимидан сўнг, дарвоқе, сен Джилетти каби арзимас бир одам билан олишиб ўтиргандан кўра, раҳматли графнинг қотилларидан қасос олганинда яхшироқ бўларди, — менинг ихтиёримда бир минг икки юз франкли рента билан беш минг франкли қарз қолганди; айтмоқчи, яна менинг Париждан келтирилган ўттиз жуфт оқ атлас туфлиларим ва кўчага кийиш учун бор-йўғи бир жуфт бошмоғим бор эди. Биласанми, герцог менга васият қилиб қолдирган ўша уч юз минг франки деярли олийшга қарор қилдим, ёдингда бўлса, аввал мен бу пулни унга ажойиб сағана қурдириш учун сарфламоқчи эдим. Дарвоқе, сенинг энг катта душманинг, тўғрироғи менинг душманим, — маркиза Раверси бўлади. Агар Болоньяда зерикаётган бўлсанг, бир оғиз айтсанг кифоя, — сени кўргани бораман. Сенга яна тўртта вексель юборяпман» ва ҳ. к., ва ҳ. к.

Герцогиня Фабрициога Пармада унинг иши хусусида қандай фикр тугилгани ҳақида бир оғиз ҳам сўз ёзмаганди: аввало у жиянига таскин беришни истарди, бундан ташқари эса, у Джилетти каби арзимас бир кимсанинг ўлими унча аҳамиятга молик эмас ва дель Донголар авлодига мансуб бир одам учун бу иш гуноҳ ҳисобланмайди, дея ўйларди. «Бизнинг аждодларимиз қапчадан-қанча Джилеттиларни нарига дунёга равона қилишган, — дерди у графга, — ва ҳеч ким бу ишлари учун уларни айблаб ўтирмаган».

Шундай қилиб, Фабрицио воқеаларнинг асл моҳиятини биринчи бор тасаввур қилгач, ниҳоятда ҳайратга тушди; у архиепископ-

нинг номасини синчиклаб ўқий бошлади; бахтга қарши архиепископнинг ўзи ҳам Фабрицио анча нарсалардан хабардор бўлса керак, деб ўйлар эди. Аслида эса ундай эмасди. Фабрицио маркиза Раверсининг тантанаси авваламбор ўша машъум олишувни ўз кўзи билан кўрган гувоҳларнинг йўқлигига асосланганини тушунди. Пармага бу ҳақида биринчи бўлиб хабар етказган камердинер олишув содир бўлган пайтда Сангинья қишлоғининг майхонасида ўтирган экан; Мариетта билан унинг онахони бедарак йўқолишибди, ўшаанда уларни олиб борган кучерни эса маркиза оғзини мойлаб қўйибди ва у энди Фабрициони гирт қотилга чиқариб гувоҳлик бераётганмиш.

«Тафтиш ишлари жуда сир сақланаётган бўлишига қарамай, — дея ёзарди меҳрибон архиепископ ўзининг Цицерон*га хос балаид парвоз услубида, — ҳамда унга бош чақимчи Расси раҳнамолик қилаётган бўлса-да, мен ўша кучернинг ёзма равишда берган учта гувоҳлигини ўқиб чиқишга муваффақ бўлдим. Даргазаб бўлган шаҳзодаланинг топиригига биноан тафтиш ишларига раҳбарлик қилаётган ўша маккор ва сотқин Расси тўғрисида эса фақат мўмин христианларга хос юмшоқ кўнгилигимгина бундан ҳам ёмонроқ гапиришимга йўл қўймайди, лекин ушбу нусха айбланувчиларни худди қуённи қувган ит каби шафқатсиз таъқиб этиши билан ном чиқаргандур. Уша палид кучернинг гувоҳликларини ўқигач, унинг ўзига ўзи зид гапларни айтганини кўриб бениҳоя қувондим. Ҳамонки мен ушбу помани ўзимнинг бош викарийим, келажакда епархияга менинг ўрнимда раҳбарлик қилувчи ўринбосаримга йўлламоқда эканман, унга ўша осий банд истисмомат қулувчи қавмпнинг руҳонийсини ҳузуримга чақиртирганимни ҳам маълум қилиб қўймоқчиман. Сизга кафорат ериши сақлаш шарти билан шуни айтиб қўяйки, қадрли бўтагинам, ўша руҳонийга номи юқорида зикр қилинган кучернинг хотини орқали маркиза Раверси унга неча экю инъом этгани ҳам маълум бўлибдур; маркиза кучердан сизга тухмат қилмоқни талаб қилибди, дея таъкидлашга журъат этмайман, лекин шундай бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Пул кучерга маркизанинг ҳузурини бағоят номуносиб хизматни ўтовчи бир руҳоний орқали берилган эканким, мен ўша ноқобил ҳамкасбимизга иккинчи бор қавми ила тоат-ибодат ўқимоқни тақиқлашга мажбур бўлдим. Ўзим кўришини лозим топган бошқа тadbирлар ҳақида ҳикоя қилиб сизни толиқтирмоқчи эмасман, зеро, сиз мендан шундай ҳимоятни кутмоққа ҳақлидурсиз, бинобарин, бу менинг бурчим ҳамдир. Собор капитули*даги ҳамкасабангиз бўлмиш бир каноник ички ишлар министри граф Дзурланинг уйида «ушбу арзимас иш юзасидан (у бахт Джилеттининг ўлдирилишини пазарда тутмоқда эди) сизнинг гуноҳингизни исботланган» дея ҳисоблашини айтмоққа журъат эди. Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтмоғим керакки, қолган отамерос ер-мулклар ўзининг нуфузини бағоят юқори кўтариб туриши ҳақида сафсата сотишни яхши кўрадилар. Мен ўша

капошникни ҳузуримга чақиртирдим-да, учта катта викарийларим, газначим ҳамда қабулимни кутиб ўтирган икки руҳоний олдида ундан ўз биродарлари бўлмиш бизларга, ҳамкасбларимдан бирининг жиноятига тўла ишонаман, дея айтган гапи қандай далилу исботларга асослангани ҳақида изоҳ беришни талаб қилдим.

Ирамас қандайдир пойма-пой гапларни гапиришдан нарига ўтолмади; ҳамма унга қарши ғалаён кўтарди ва, гарчи мен бор-йўғи бир неча оғиз сўз айтиш билан чекланиб қўя қолган бўлсам-да, у йиғлаб юборди ва ўзининг адашганига чин кўнгилдан иқроор бўлди; шундан сўнг мен ўзим помимдап ҳамда ўша суҳбат чоғи ҳозир бўлган бошқа одамлар номидан бу гапларнинг барини сир сақламоқни ваъда қилдим, лекин унга сўнгги икки ҳафта давомида айтган гапларингиз туфайли тугилишни мумкин бўлган сохта тасаввурни бартараф қилмоқ учун кўлингиздан келган ҳамма ишни қиласиз, дея шарт қўйдим.

Сизга, чамаси, аллақачон маълум бўлган гапларни такрорлаб ўтирмайман, қадрли бўтагинам. Қисқа қилиб айтганда, сиз ерга тушган овчилар пичоғини олиб, ўзингизга бехосдан ҳужум қилган ўша одамнинг ҳамласидан ҳаётингизни ҳимоя қилмоқ учун ишлагганингизда граф Москанинг қазув ишларида иштирок этаётган ва Раверсининг таъкидлашича, гўё сиз жинойий ишингизда кўмакчи қилиб ёллаган ўша ўттиз гўрт деҳқондан ўттиз иккитаси зовур ичида бўлиб, ўз иши билан машгул экан. Зовур тепасида турган икки ер қазувчи бошқаларга қараб: *«Монсьюрни ўлдиришяпти!»*— дея қичқиришибди. Фақат аша шу икки сўзнинг ўзиёқ сизнинг мутлақо бегуноҳ эканлигингизни бутунлай исботлаб берапти! Энди бу ёғини эшитинг! Бош чақимчи Рассининг айтишича, ўша икки ер қазувчи қочиб кетишганмиш! Бундан ташқари зовурнинг ичида бўлган ўттиз икки деҳқондан саккиз кишини топиб келишибди; биринчи сўроқда улардан еттигаси: *«Монсьюрни ўлдиришяпти!»*— дея қичқиришганини аниқ эшитдик, деб гувоҳлик беришибди. Кеча ўтказилган бешинчи сўроқ пайти эса ўша одамлардан бештаси, бу гапни ўзимиз эшитдик, ёки буни бизга ўртоқларимиздан биронтаси гапириб бердим, аниқ эслолмаймиз, дея гапларини ўзгартиришибди. Буни мен орқаваротдан суриштириб билиб олдим. Ҳозир одамларимга ўша ер қазувчиларнинг қаерда туришини аниқламоқни буюрдим. Токи қавм руҳонийлари уларга, агар бир неча эю деб ҳақиқатга хиёнат қилсангиз, охиратингизни куйдиргайсиз, дея гап уқдиришга ҳаракат қилгайлар».

Номасидан келтирилган парчалардан кўриниб турибдики, меҳрибон архиепископ тафсилотларга жуда кўп ўрин бериб юборибди. Мактубининг охирида у лотин тилига ўтиб, шундай гапларни илова қилибди:

«Бу саъй-ҳаракатларнинг бари министрликни ўзгартиришга уринишнинг худди ўзгинасидир. Агар сизни жавобгарликка тортадиган бўлишса, ё ўлим жазоси ёки каторгага ҳукм қилишани.

У ҳолда бу ишга мен аралашман ва архиепископлик кафедрасидан туриб сизнинг мутлақо бегуноҳ эканлигингиз, зеро, сиз фақат қароқчининг тажовузидан ўз ҳаётингизни ҳимоя қилганингиз ҳақида баёнот бераман ва ниҳоят, ҳозирга душманларингиз тантана қилар экан, Пармага қайтмоғингизни ман этганимни эълон қиламан. Мен ҳатто жамоа олдида бош чақимчига лаънат ўқишга ҳам қарор қилиб қўйдим. У шунга муносибдур, зеро, қапчалар кўп одам ундап нафратланса, шунчалар кам одам уни ҳурмат қилади. Ва, ниҳоят, чақимчи ўзининг адолатсиз ҳукмини чиқаришидан бир кун олдин герцогиня Сансеверина шаҳарни, эҳтимол, умуман Парма давлатини тарк этади; у ҳолда граф, сўзсиз истегъо беради. Ана шунда, эҳтимолдан ҳоли эмаским, министрликни генерал Фабио Конти эгаллайди ва маркиза Раверси тантана қилади. Бу ишимизнинг энг ёмон томони шундаким, сизнинг бегуноҳлигингизни исботлаш ҳамда гувоҳларнинг оғзини мойлаб, сотиб олинишига монелик қилиш, бу соҳада керакли тадбирларни кўришга қодир бўлган биронта корафта одамга топширилмаганидир. Граф бу вазифани ўзим бажараялман деб ўйлапти, бироқ у шу қадар катта ақобирки, барча иқир-чиқирларга эътибор бера олмайди: боз устига, полиция министри сифатида у бошида сизга қарши қатъий чоралар кўриш ҳақида буйруқ бермоққа мажбур бўлган. Ниҳоят, сизга қандай қилиб айтсам экан? Бизнинг *ҳумоюн онҳазратимиз* сизнинг айбдор эканлигингизга тўла ишоняпти, ёки ҳар қалай *атайлаб шундай ишонч намойиш этяпти* ва бу ишга қандайдир дарғазаблик киритяпти.

(*Хумоюн онҳазратимиз* ва атайлаб шундай ишонч намойиш этияти сўзлари грек тилида ёзилганди, бироқ Фабрицио архиепископнинг шу сўзларни ёзмоққа журъат этганидан ниҳоятда таъсирланиб кетди. У қаламтарош билан ўша сатрни мактубдан қирқиб олди-да, уни дарҳол ёқиб юборди).

Фабрицио шу қадар ҳаяжонланиб кетгандики, хатни ўқишдан йигирма мартача тўхташга мажбур бўлди. У қалбидан миннатдорлик туйғуси жўш уриб, архиепископга дарҳол саккиз саҳифадан иборат жавоб мактуби ёзди. Кўз ёшлари қорозга томмаслиги учун унинг ўқтин-ўқтин бошини кўтаришига тўғри келмоқда эди. Эртаси кун ийгит хатни конвертта солмоқчи бўлиб турганда унинг ўта дунёвий бесар тилда ёзилганини пайқаб қолди. «Уни лотин тилига таржима қилиб ёзиш керак,— дея қарор қилди йигит,— шунда муҳтарам архиепископга назокатлироқ кўринади». Бироқ Фабрицио Цицероннинг услубига ажойиб тарзда тақлид қилиб ёзилган жимжимадор ва узун жумлаларни ҳафсала билан таҳрир қилар экан, бир кун архиепископ Наполеон тўғрисида гашира турди, нуқул уни Буонапарте* дея атаганини эслаб қолди. Ана шунда қалбидаги кечагина кўзларидан дув-дув ёш оқизган мутаассир ҳаяжон бир зумда ғойиб бўлди қўйди. «Эҳ, Италия қироли!— дея хитоб қилди у.— Тириклигингда сенга содиқлик тўғрисида озмунча одам онт ичмади, мен ўлимингдан кейин ҳам сенга содиқ ирибман. Архиепископ мени яхши кўради, албатта, лекин мени

у дель Донго эканим, ўзи аса майда бир буржуанинг ўгли бўлгани учун яхши кўради». Италиян тилида таъсирли қилиб ёзилган шундай мактуб бекор кетмасин учун Фабрицио унга баъзи зарур ўзгартишлар киритди-да, хатни граф Москага жўнатиб юборди.

Худди ўша куни Фабрицио кўчада навқирон Мариеттани кўриб қолди; қиз қувонганидан лоладек қизариб кетди ва ортимдан юринг, дегандек ишора қилди. Кўп ўтмай, у кимсасиз бир портик¹ка кирди: у ерда қиз маҳаллий аёллар одатда бошига ёпиб юрадиган қора тўр пардани юзига тушириб олди: Мариеттани ҳеч ким таний олмасди; сўнгра у шартта орқасига ўгирилди.

— Бу қанақаси бўлди? — деди қиз Фабрициого. — Сиз кўчада бемалол юрибсизми?

Фабрицио Мариеттага бошидан ўтганларни ҳикоя қилиб берди.

— Ё қудратингдан! Сиз Феррарада бўлдингизми? Ахир мен у ерда сизни қилдирмаган жойим қолмади! Биласизми, мен онахоним билан уришиб қолдим; у мени Венецияга олиб кетмоқчи бўлди, лекин мен сизнинг у ерга ҳеч қачон бормаслигингизни тушунардим, чунки сиз австрияликларнинг қора рўйхатига тушгансиз. Мен тилла маржонимни сотдим-да, Болоньяга келдим, бу ерда мени бахт кутаётгани, сизни учратажагимни кўнглим сезиб турган эди. Кампир икки кундан кейин ортимдан етиб келди. Шу боисдан сизни меҳмонхонамизга чақирмайман: ярамас кампир яна сиздан пул сўраб, хиралик қилади, унинг бу қилиги учун шундай уялманки... Уша даҳшатли кундан бўли (қайси кунпи пазарда тутаётганимни биласиз) биз дурустгина яшадик, лекин бари бир сиз берган пулларнинг чорагини ҳам сарфлаб улгурмадик. Сиз яшаётган «Пилигрим» меҳмонхонасига боришни истамасдим, — мен ўзимни *кўз-кўз қилишига* қўрқаман. Тинчроқ кўчадан ижарага биронта хона топинг. Мен Ave Maria соатида (ғира-шира пайтда) ана шу портик тагида кутиб тураман.

Қиз шу сўзларни айтдию қочиб кетди.

Ўн учинчи боб

Ана шу дилбар позанип бехосдап пайдо бўлди-ю, барча жиддий фикрлар бир зумда упутилди қўйди. Фабрицио Болоньяда дилида осуда бир қувонч билан, роҳат-фароғатда яшай бошлади. Ҳаётини тўлдириб турган нарсалар шодон қоқиқош туйғуси содалиги туфайли герцогиняга йўллаган мактубларида ҳам сезилиб турардики, хоним бундан бирмунча ранжиди ҳам. Фабрицио бунга аранг эътибор берди; у фақат ўз соатининг циферблатига қисқартма сўзлар билан шундай деб ёзиб қўйди: «Д. га йўллаган мактубларимда, мен прелат бўлган кезларим, мен руҳоний бўлган пайтларимда, каби сўзлар ёзмаслигим керак, — бундан унинг жаҳли чиқяпти». У ўзига жуда ёқиб қолган иккита от сотиб олди; Мариетта Болоньянинг атрофларидаги ажойиб манзаралардан бирини томоша қилмоқ учун у билан шаҳар ташқарисига

¹ Катта бинога туташиб солинган колоннали пешайвон (тарж.).

сайр қилиш истагини билдирганида бу отларни ижарага олингаз извошга қўшишарди; деярли ҳар оқшом Фабрицио ўз маҳбубасини Рено шаршараси ёнига олиб борарди. Шаҳарга қайтишадиганида улар ҳар гал маълум даражада ўзини Мариеттанинг отаси деб ҳисоблайдиган меҳмондўст Крешентинининг майхонасида тўхташарди.

«Агар қаҳвахоналар шинавандасининг ҳаёти шунақа бўладиган бўлса, бундай ҳаёт бамаъни одам учун сира ярашмайди, дея уни чидаш ҳам бекорга рад этган эканман»,— дерди ўзига ўзи Фабрицио. У ўзининг қаҳвахонага фақат «Конститюсьонель»ни ўқиш учунгина кириши, Болоньядаги киборлар жамиятида уни ҳеч ким танимаслиги ва шу боисдан ҳам шухратпарастликни ўзининг ҳузур-ҳаловатига ҳеч қандай алоқаси йўқлиги ҳақида унутиб қўймоқда эди. Йигит Мариетта билан бўлмаган кезлари, сиз уни астрономия курсини тинглаётган обсерваторияда кўришингиз мумкин бўларди; профессор уни жуда яхши кўрарди. Фабрицио яқшанба куллари профессор рафиқаси билан Монтаньоладаги Корсо кўчасида ўзини кўз-кўз қилсин учун унга ўз отларини бериб тургувчи эди.

У ҳеч кимнинг, ҳатто энг арзимас одамнинг ҳам дилини ранжитгиси келмасди. Мариетта унинг кампир билан учрашишини сира ҳам истамасди; аммо бир куни, қиз черковга чиқиб кетганида, Фабрицио тапмасининг олдига келди; йигит хонага кириб келганини кўриб, кампир газабининг зўридан бўғриқиб кетди. «Мана энди ўзимнинг ҳақиқий дель Донго эканлигимни кўрсатадиган пайт келди»,— дея қарор қилди Фабрицио.

— Ангажементи бор пайтида Мариетта ойнага қанча пул ишлади?— сўради у виқор билан худди ўз қадрини биладиган парижлик йигит Буфф театрининг балконига кириб келган пайтидагидек қилиб.

— Эллик экю.

— Сиз ҳар доимдагидек ёлгон гапиряпсиз. Ростини айтинг, бўлмаса худо ҳақи, мендан бир сантим ҳам ололмайсиз.

— Хўп, яхши... Пармада, фалокат босиб, сиз билан танишиб қолгувимизга қадар труппамизда у йигирма икки экю оларди; кейин мен ҳам ўн икки экю ишлардим; тўғри, биз икковимиз ишлаган пулимизнинг учдан бир қисмини ҳимоячи ва ҳомийимиз бўлиш Джилеттига берардик, лекин деярли ҳар ойда Джилетти Мариеттага биронта нарса совға қиларди. Чамаси, бу совға камидан икки экю турарди.

— Яна ёлгон! Масалац, сиз фақат тўрт экю олардингиз. Аммо агар сиз Мариеттани хафа қилмай, унга яхши муносабатда бўлсангиз, сизга ангажемент таклиф қиламан, мени импрессарио деб ўйлайверинг; ҳар ойда мен шахсан сизга ўн экю ва Мариетта учун йигирма икки экю тўлайман; лекин мабодо Мариеттанинг йиғлаганини кўрсам,— мен ўзимни синган деб эълон қиламан.

— Вой сиздақа калондимогдан ўлгурдим! Сизнинг бундай ҳотамтойлигингиз туфайли биз хонавайрон бўламиз-ку ахир,— дея

жавоб қилди кампир илондек захрини сочиб.— Биз бутун avviamentonни (таниш-билишларни) йўқотиб қўямиз. Бир кун эмас, бир кун фалокат босиб, жаноби олиёларининг ҳомийликларидан маҳрум бўлиб қолганимизда, бизни биронта ҳам труппа танимай қўяди, ҳаммаси тўлган бўлади ва биз ангажементсиз қоламиз. Сизни деб очдан ўламиз-ку бунақада.

— Э-э, жин урсин сени!— деди Фабрицио ва ташқарига чиқди.

— Йўқ, нега жин ураркан мени, лаънати имонсиз, жин сизни уради. Қараб туринг ҳали, полицияга бориб, сизнинг диндан қайтган епископ экаплигингизни ва Жузеппе Босси исми шарифига ҳеч қандай алоқангиз йўқлигини айтиб бермасам юрган ақанман.

Зинапойдан бир печа поғона настга тушган Фабрицио орқасига қайтди.

— Биринчидан, полиция менинг ҳақиқий исмиمنى сендан ҳам яхшироқ билади. Лекин барибир мени бориб чақсанг, агар шундай ифлослик қилсанг,— деди у анча жиддий оҳангда,— сен билан Лодовико гаплашиб қўяди. У сенинг ўн-ўн беш жойингдан дарча очиб қўядики, ярим йил умрингни касалхонада ўтказасан, бунинг устига, яна тамакисиз ўтирасан.

Кампирнинг ранги оқариб кетди ва у Фабрицио томон ташланиб, унинг қўлини ўнмоқчи бўлди.

— Розиман! Мариетта икковимизга ғамхўрлик қилмоқчи бўлганингиз учун катта раҳмат сизга. Жуда юмшоққўнғил кўринганингиз учун мен сизни оварроқ деб ўйлабман. Биласизми, бошқалар ҳам шундай янглишишлари мумкин. Менинг сизга маслаҳатим, ўзингизни сипороқ тутинг.

Сўнгра у аломат бир сурбетлик билан қўшимча қилди:

— Шу тўғрида бир ўйлаб кўринг ва яхши маслаҳатим учун бизга бирор яхши совға қилинг: қиш қиличини яланғочлаб келяпти, мен билан Мариеттага ажойиб инглиз мовутидан тикилган биттадан яхши салон¹ олиб берсангиз ёмон бўлмасди. Шундай салон Сан-Петроне майдонидаги семиз савдогарнинг дўқонида сотиляпти.

Дилрабо Мариеттанинг муҳаббати Фабрициога назокатли дўстликнинг барча қувончларини ҳади этмоқда эди ва баъзан Фабрицио беихтиёр, шундай бахтни герцогинянинг оғушида ҳам топишим мумкин эди, дея ўйлаб қоларди.

«Лекин жуда қизиқ бўлиб чиқяпти,— дерди у ўзига ўзи баъзан,— мен муҳаббат дея аталмиш ўша ахтиросли, бутун вужудни камраб оладиган ҳаяжонни мутлақо ҳис этолмаянман! Тақдирнинг тақозоси билан Новара ва Неаполда учраган аёлларнинг биронтаси ҳам ҳатто висол чоғларининг илк дамларида ҳам мена зотди, аммо ҳали потаниш отни миниб сайр қилган пайтимдан кўпроқ хузур бағишладимикин? Наҳот одамлар сенги дея атай-

¹ Аёлларнинг XIX аср охирларида, XX аср бошларида расм бўлган келг пальтоси. (Тарж.)

диган ўша нарса яна ёлгон бўлиб чиқса? Мен севаман, албатта, лекин бу ҳол кечқурун соат олтида иштаҳам қандай очилса, худди шундай бир гап бўлиб қоляпти! Наҳотки ёлгончилар ана шундай жўнгина ҳирсдап Отеллонинг муҳаббати, Танкред*нинг севгисини яратишган бўлса? Ёки менинг тушроғим ўзга одамларникига қараганда бошқачароқ жойдан олинганми? Наҳот менинг қалбим шундай эҳтиросдан маҳрум бўлса? Хўш, нега? Ёзмишим шуми энди!»

Неанолда, айниқса, сўнгги пайтларда Фабрицио ўз ҳусни жамоли, насл-насаби, аслзода мухлисларининг сажда қилини билан мағрур аёлларни кўп учратганди. Фабриционини деб ўз мухлисларидан юз ўгирган ўша аёллар унга ёлғиз ўзлари ҳукмронлик қилишни исташарди. Фабрицио уларнинг бундай ниятларини сезди дегунча, сира ганини чўзиб ўтирмай, дарҳол орани очиқ қилиб қўя қоларди.

«Бироқ,— дея ўйларди у,— бир кун эмас, бир кун мен васвасага учиб, герцогиня Сансверина дея аталмиш ўша дилрабо аёлнинг яқинлиги каби қайпоқ лаззатни тотиб кўргудек бўлсам, ўзи учун олтин тухум қилиб бераётган товуқни сўйган аллақайси калтабин француздан сира фарқим қолмайди. Назокатли туйғулар бахш этиши мумкин бўлган ягона бахтга мен герцогиня туфайли эришдим: унинг дўстлиги ҳаётимнинг маъносини ташкил этади. Усиз ким эдим ўзи? Новара яқинидаги вайрона қасрда бемаъни ҳаёт кечирибма маҳкум этилган бечора бир қувғин эдим холос. Ёдимда, кузги ёмғир пайтлари кечқурун уйқуга ётиш олдидан устимга чакка ўтишидан чўчиб, бошим узра каравотга очиқ соябон ўрнатиб қўйибма тўғри келарди. Бошқарувчининг отларини миниб юрардим, у менинг насл-насабимни ҳурмат қилгани учунгига бунга тоқат қиларди-ю, бироқ меҳмондорчилиги чўзилиб кетди, деган хаёлга бориб қолганди: отам менга бир минг икки юз франк мўяна тайин этганди ва яқобинчини едириб-ичираётгани учун ўзини жуда гуноҳ иш қилишман дея ҳисобларди. Маъшуқаларимга арзир-арзимас совға қилиш имкониятига эга бўлмоғим учун боқиб онам билан сингилларим янги кўйлақ харид қилолмай юришарди. Шу йўсинда сахийлик қилишдан юрак-бағрим ўртанарди. Кейин одамлар ҳам менинг қашшоқ эканлигимни пайқаб қолишганди: теварак-атрофдаги дворян йигитларнинг менга раҳмлари кела бошлаганди. Бир кун эмас, бир кун биронта олифта муваффақиятсизликка учраган ёш яқобинчига мепсимамай муомала қилиши мумкин эди,— ахир барча бу жанобларнинг кўзида мен худди шундай яқобинчи эдим-да. Мен биронтага қилич санчган ёки ўзим унинг қиличидан жароҳатланган бўлардим ва бунинг оқибатида Фенестрелло* қалъасига тутқун қилинардим ёки ўша ўша бир минг икки юз франклик пенсион билан яна Швейцарияга қочишимга тўғри келарди. Ана шу барча фалокатлардан фориб бўлиш бахтига мен герцогиня туфайли эришдим, бунинг устига у мени шу қадар яхши кўрадики, аслида хоним эмас, мен уни шундай яхши кўришим керак эди.

Мени тунд ва хафагазак бир аҳмоққа айлаптириб қўйиши мумкин бўлган бемаъни ва аянчли ҳаёт чапгалидан қутулиб чиқдим; мана, тўрт йилдирки, катта шаҳарда истиқомат қилипман; менинг ажойиб извошим бор, одатда вилоятда илдиз отадиган тубан ҳис-туйғулар ва ҳасад нималигини мутлақо билмайман. Аммагинам ҳатто керагидан ҳам ортиқроқ меҳрибонлик қилади, — у мени, нега банкиримдан кам пул оляпсан, деб койиб ҳам қўяди. Наҳотки мен ана шу ажойиб мавқеимдан бир умрга маҳрум бўлишни истасам. Наҳотки ёруғ дунёдаги ягона дўстимдан айрилиб қолишни хоҳласам? Нимаям дердим, бунинг учун, эҳтимол, бутун дунёда беқийс бўлган ўша дилрабо аёлга *ёлгон гапирши* кифоя, ўзининг энг қадрдон дўстим бўлмиш ўша аёлга, гарчи муҳаббат нималигини билмасам-да, «*Сени севаман*», — десам бас. Ана шундан кейин у севги эҳтирослари қалбимга бегона эканлигини жинойат ҳисоблаб, кун бўйи менга таъна қилиб юради. Мариятта эса, аксинча, қалбимда нималар бўлаётганини ҳис эта олмайди, у менинг эркалашларимни юрагидан чиқаётган жўшқинлик дея тушунади ва йигит мени ниҳоятда севади, деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам ўзини энг бахтиёр аёллардан деб ҳисоблайди. Аслида эса одамлар, чамаси, муҳаббат дея атайдиган ўша нозик ҳаяжонни мен фақат Бельгия чегараси яқинидаги Зондерс қовоқхонасида, навқирон Аникен яқинидагина хийл ҳис этгандим».

Энди биз минг афсус-надоматлар билан Фабриционинг энг бўлмағур ишларидан бири ҳақида ҳикоя қилиб бермоғимиз керак бўлади; ана шундай осойишта ҳаёт ичра манфур шуҳратнарастлик бирдан унинг муҳаббат туйғусидан мутлақо холи юрагига ниш урди-ю, қаҳрамонимиз анчагина бўлмағур ишлар қилиб қўйди. У билан бир пайтда Болоньяда сўзсиз асримизнинг энг яхши хонандаси ва эҳтимол, замонамизнинг энг қайсар аёлларидан бири бўлмиш машҳур Фауста Р*** ҳам истиқомат қиларди. Венециялик ажойиб шоир Бурати ўша кезлари бу аёл тўғрисида князлардан тортиб кўчадаги дастёр болаларга қадар ҳамманинг оғзида дoston бўлган бир машҳур ҳажвий сонет ёзганди.

«Бир куннинг ўзида истак билдирмоқ ва рад этмоқ, севмоқ ва нафратланмоқ, фақат хиёнатдангина бахтини топмоқ, гарчи киборлар жамияти унинг ўзига сажда қилса-да, жамият сажда қиладиган маъбудани назар-писанд қилмаслик, — бу нуқсонларнинг барини Фаустадан топурсан. Қарама бу сув илопта! Уни кўрсанг, унутарсан борлигинг буткул. Бахтинг чошиб, куйлашини эшитсанг агар, ўзингни ҳам унутасан, қарабсажик кўз очиб юмгунга қадар, муҳаббат сени бир вақтлар Цирцея Улисс* ҳамроҳларини қандай аҳволга солган бўлса шу кўйга солади қўяди».

Ушбу гўзаллик мўъжизаси ўша кезлари ёш граф М*** ниш энли чакка соқоллари ва ўта такаббурлигига шу қадар шайдо бўлиб қолгандики, ҳатто унинг бениҳоя рашиқчи эканлигига ҳам тоқат қилиб юрарди. Фабрицио графини Болонья кўчаларида кўрганди ва унинг ҳеч кимни менсимай, томошабинларга, менинг ҳуснимни кўриб қойил қолинглар, дегандек от ўйнатиб юришидан

ниҳоятда энсаси қотганди. Ёш граф анча бадавлат эди ва нимаки кўнглимга келса, шуни қилаверишим мумкин, деб ҳисобларди. Бироқ ўзининг ушбу ргеролензе¹си атрофдагиларнинг адоватини қўзғотгани боисидан, доим у кўчага Брешня атрофларидаги амлокларидан чақиртириб олган ва эгнига ливрея кийдириб қўйган беш-ўнта булілар (каллакесарлар) қуршовида чиқарди. Бир куни Фабрицио Фаустанинг куйлашини эшитмоқ учун конпертга борганида унинг нигоҳи бир печа бор графнинг ўқрайган кўзларига дуч келиб қолди. Фабрициони машҳур хонаданинг ёқимли овозидаги фаришталарникидек латофат лол қолдирди — бундай овозни у илгари ҳатто тасаввур ҳам қилолмади; ўша кезлари бир маромда ўтаётган хиёл зерикарли ҳаёти тарҳида хонанда унга бир неча дақиқа юксак баҳт ҳадиётгандек бўлди.

«Наҳот севиб қолган бўлсам?» дея дилидан ўтказди Фабрицио. Синчковлиги туфайли шу туйғуни татиб кўрмоқ ва бунинг устига, ҳар қандай тамбур-мажордан ҳам баджаҳлроқ кўринадиган турқи билан ҳамманинг кўнглига ваҳима солиб юрадиган графнинг жигига тегмоқ ниётида қаҳрамонимиз болаларга хос шўхлик билан граф М*** Фауста учун ижарага олган Танари саройи олдида тез-тез сайр қила бошлади.

Фабрицио бир куни кечқурун Фаустанинг эътиборини жалб этишга ҳаракат қилиб, Танари саройи ёнидан ўтар экан, у графнинг дарвоза олдида тўпланиб турган буліларининг овозларини атайин баралла қўйиб қаҳқаҳа отишганини эшитиб қолди. У гивиллаб уйига борди-да, яхшилаб қуролланиб олди ва яна бир бор сарой ёнидан ўтди. Деразанинг панжарадор қопқаси ортига яширинганича уни кузатиб турган Фауста йигитнинг жасоратига тан берди. Фаустаи дунёдаги жамики эркаклардан қизганадиган граф М*** ҳаммадан кўпроқ уни жапоб Жузеппе Боссидан рашк қила бошлади ва газаби қайнаб, ҳар хил аҳмоқона пўписалар ёғдиришга тутинди. Шундан сўнг қаҳрамонимиз ҳар куни эрталаб унга куйидаги мазмунда икки энли-икки энли хат юбора бошлади:

«Турли хира пашшаларни қириб ташлайдиган жаноб Жузеппе Босси «Пилигрим» меҳмонхонасида истиқомат қилади, виа Парга, № 79».

Ўзининг беҳисоб давлати, насл-насаби ва ўттизта хизматкорининг ҳеч нарсадан тап тортмаслиги туфайли иззат-ҳурматда юришга одатланиб қолган граф М*** бу хатларнинг маъносини тушунишни ўзинга лозим кўрмади.

Фаустага эса Фабрицио мутлақо бошқача маънодаги мактублар йўлларди. Граф М***, эҳтимол, маҳбубаси ўз илтифотидан дариг тутмаган рақиб атрофига айғоқчилар қўйиб ташлади; авваламбор у йигитнинг асли исмини, кейинроқ эса маълум сабабларга кўра Фабриционинг Пармада кўриниши мумкин эмаслигини билиб олди. Орадан бир печа кун ўтгач, граф М***, унинг булі-

¹ Сурбетлиги (итал.).

лари, ажойиб тулпорлари ҳамда Фауста Пармага равопа бўлишди.

Ўйинга берилиб кетган Фабрицио эртасигаёқ уларнинг ортидан йўлга тушди. Меҳрибон Лодовико уни бу пиятидан қайтармоқчи бўлиб бекорга овора бўлди: Фабрицио чақирилмаган насихатгўйни койиб берди, шундан сўнг ўзи ҳам анча мард йигит бўлмиш Лодовико уни қайтанга кўпроқ ҳурмат қила бошлади; бунинг устига, ушбу саёҳат унга Казель-Маджореда яшайдиган ўша нозанин ўйнаши билан висол кўришни имкониятини берарди. Лодовиконинг саъй-ҳаракати билан Наполеон полкларининг ўн-тача собиқ солдати жаноб Жузеппе Боссига хизматкор сифатида ёлланишди. Фабрицио Фаустанинг ортидан жўнайман, дея телбаларча қарор қилар экан, ўзича шундай ўйларди: «Фақат полиция министри, граф Моска ва герцогиня билан учрашмасам бўлгани,— шунда ёлғиз ўзимнигина хатарга қўяман. Кейинчалик эса Живага, ўзим ҳали ҳеч қачон татиб кўрмаган ажойиб туйғу, муҳаббатни излаб бордим у ерга, деб айтаман. Ахир чиндан ҳам доим, ҳатто уни кўрмаган пайтларимда ҳам Фауста тўғрисида ўйлаб юрибман... Хўш, нимани севаман ўзи? Унинг ўзиними ёки товуши ҳақидаги хотираними?»

Черков мартабалари ҳақидаги барча орзу-умидларини бир чегга йиғиштириб қўйган Фабрицио мўйлов ва деярли граф М***-ниқидан қолишмайдиган қилиб чакка соқол ёстирди. Бу ҳол унинг ташқи қиёфасини бирмунча ўзгартириб юборди. Қароргоҳни у ўта эҳтиётсизлик қилмаслик учун Пармада эмас, шаҳарга яқин бир жойда — аммасининг чорбоғи жойлашган Сакка томон олиб борувчи йўл устидаги ўрмон ичига яширилган қишлоққа қурди. Лодовиконинг маслаҳатига кўра, у қишлоқдагиларга ўзини овга муккасидан кетган, шу мақсадда йилига юз минг франк гул сарфлайдиган қизиқ табиатли одам бўлмиш бадавлат ва аслвода бир инглизнинг камердинериман, дея таништирди. Унинг айтишича, хўжайини ҳозир Комо кўлида хонбалиқ тутиб юрганмиш ва тез кунда бу ерга етиб келармиш. Фабриционинг бахтига, граф М*** Фауста учун ижарага олган чиройлигини уй шаҳарнинг жанубий чеккасида, худди ўша Саккага олиб борадиган йўл устида жойлашганди ва Фаустанинг деразалари қалъанинг баланд минораси ёнидан ўтган ва дарахтлари қалин ўсган ажойиб хиёбонга қараганди. Бу хилват қасабада Фабриционини ҳеч ким танимасди; у граф М***нинг ортидан айғоқчилар қўйди ва бир кунни рақибни офатинжон хонаданинг олдида чиқиб кетганида куппакундуз кунни сира тап тормай, Фаустанинг кўчасида пайдо бўлди,— тўғри, у учқур тулпор миниб, яхшилаб қуролланиб олганди. Шу заҳоти Фаустанинг деразаси остига қўлларида контрабаслари билан сайёр машшоқлар етиб келишди, Италияда эса буздай машшоқлар орасида ҳақиқий артистлар учраб туради; улар аввал сарахбор ижро этишди-да, сўнгра гўзал позаниннинг шарафига анча ўрнига қўйиб кантата куйлашди. Дераза олдида Фауста пайдо бўлди ва у кўча ўртасида от ўйнатиб турган сулуқатли йигитга дарҳол эътибор берди албатта: йигит аввал соҳибжамо

хопапдага бош эгиб, таъзим қилди, кейин эса маънодор қилиб кўз тикди. Фабриционинг ўта инглиз тахлит кийиниб олганига қарамай, позанин дарҳол ўзининг Болоньядан жўнаб кетишининг сабабчиси бўлмиш ўша жўшқип мактублар муаллифини таниб қолди. «Жуда аломат йигит экап-ку!— дея хаёлидан ўтказди у.— Унга ошиқ бўлиб қолдим шекилли. Менинг юз луидор пулим бор, ўша ярамас граф М*** билан орани очиқ қилиб қўя қолсам бўлмайдими? Хўш, унинг нимаси яхши ўзи? Турқи совуқ хизматкорларини айтмасангиз, унда на фаҳм-фаросат, на бирон ажиб томони бор».

Эртаси куни Фабрицио Фаустанинг ҳар куни эрталаб соат ўн бирда шаҳар марказига — ўзининг бобокалони Асканьо дель Донгонинг сағанаси жойлашган худди ўша Сан-Жованни черковиغا ибодат қилгани боришини билиб олди-ю, у ерда пайдо бўлишга журъат этди. Тўғри, Лодовико унга қаердандир худди инглизларнинг сочига ўхшап ажойиб малларапг парик топиб келганди. Фабрицио бу ясама сочининг олов рангини қалбида гуриллаб ёнаётган алапга тимсол эканини тасвирлаб сонет ёзди. Аллакимнинг саховатли қўли унинг фортепьяноси устига қўйиб қўйган бу сонет Фаустага жуда ёқди. Бу тинч қамал бир ҳафгача давом этди-ю, бироқ Фабрицио шунча сазъ-ҳаракатига қарамай, бирор жиддийроқ натижага эришолмади: Фауста уни қабул қилишдан бош торгмоқда эди. Фабриционинг қилмаган тентаклиги қолмади. Фауста кейинчалик қахрамонимизга ундан чўчиганлигини айтди. Фабрициони Пармада муҳаббат дея аталмиш ўша туйғуни татиб кўриш умидигина ушлаб турарди, бироқ кўпинча у зерикиб юарди.

— Тақсир, кета қолаёлик эди,— дерди нуқул унга Лодовико.— Худо ҳақи, сиз сира ҳам ошиқ эмассиз, ўта совуққонлик ва ақл-идрок билан иш қиляпсиз ахир!.. Бунинг устига ҳеч нимага эришганингиз ҳам йўқ. Номуснинг зўридан ҳам қочиш керак бу ердан!

Яҳақл устида Фабрицио Пармадан жўнаб қолмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин кутилмаганда Фаустанинг герцогиня Сансеверинаникида куйлашини эшитиб қолди. «Балким, бу ажиб овоз қалбимда ўт ёқар»,— дея ўйлади у ва қиёфасини ўзгартириб, қўрқмасдан, қамма уни жуда яхши танийдиган ўша саройга кириб борди. Концерт охирай деб қолган пайт катта меҳмонхонанинг эшигида хўжайинини кузатиб келган хизматкорларга ўхшаб кийиниб олган бир одам пайдо бўлганида герцогинянинг нақадар ҳаяжонга тушганини тасаввур қилаверинг. Хоним дарҳол графни қидириб топди. Ана шундан кейингина бош министр унга Фабриционинг телбаларча қилмиши тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Граф йигитнинг бу тентаклигига анчайин хайрихоҳ бир муносабатда эди. У Фабриционинг герцогиняни эмас, балки бошқа бир аёлни севиб қолганидан жуда хурсанд эди; бироқ сиёсатдан бўлак барча масалаларда у ҳалол одам бўлиб, доим герцогинянинг бахти — менинг бахтим деган қоидага амал қиларди.

— Мен Фабрициони бу тентакликидан қутқарамап,— деди у ўз машуқасига.— Агар уни сизнинг уйингизда қамоққа олип-са, ганимларимизнинг нақадар таптана қилишларини бир тасав-вур этинг-а. Шу боисдан ҳам бу ерга юзтадан кўпроқ одамларим-ни бошлаб келганман, кейин сиздан сув минорасининг қалитини ҳам бекорга сўраб олганим йўқ. Фабрицио ўзича Фаустага оши-қу бекарор бўлиб қолдим, деб ўйлаб юрибди, лекин шу пайтга қа-дар уни граф М***дан ўзига олдириб ололмапти. Граф эса бу тантиқ нозанини шоҳона бир зеб-зийнатга кўмиб ташлаган.

Герцогиня чурқ этмай, қулоқ солиб ўтирди-ю, бироқ дилидаги ранж-аламни яшира олмади. Демак, Фабрицио ҳақиқий севгига қодир бўлмаган шупчаки енгилтак йигит экан-да.

— У биз билан учрашишни истамабди-да! Бу қилиғини энди ҳеч қачон кечирмайман!— деди у ниҳоят.— Мен бўлсам, унга ҳар куни Болоньяга хат ёзиб юрибман!

— Аксинча, унинг сир сақлаши сабабини яхши тушуниб ту-рибман,— дея эътироз билдирди граф.— Фабрицио бу қилиғи ту-файли бизнинг обрўйимизга путур етказишни истамаган. Барча бу саргузаштлар ҳақида кейинчалик унинг ҳикояларини эшитиб, кулиб юрамиз ҳали.

Тентак Фауста дилидаги гапни яширишни билмасди. Барча арияларини нигоҳи билан хизматкорлар кийимини кийган баланд бўйли йигитга бахшида этган ўша концертнинг эртаси куни у граф М***га нотаниш мухлиси тўғрисида гапириб берди.

— Сиз уни қаерларда учратяпсиз?— дарғазаб оҳангда сўра-ди граф.

— Кўчаларда, черковда,— дея жавоб қилди саросимага ту-шиб Фауста.

У шу заҳоти ножўя гап айтганини тушунди-ю, хагосини ту-затмоқ ёки лоақал Фабрициони шубҳадан холи қилмоқ ниятида қандайдир кўк кўз ва малласоч йигит тўғрисида гап сота бошла-ди. Унинг айтишича, ўша йигит шубҳасиз инглиз бўлиб, анча ба-давлат ва жуда ҳам эпсиз экан. Эҳтимол, у биронта шахзода бў-либ чиқиши ҳам мумкин эмиш. «Шаҳзода» сўзини эшитган заҳоти зеҳни пастроқ бўлган графнинг хаёлига, рақибим Парманинг ва-лиаҳд шахзодасининг худди ўзгипаси бўлиб чиқиши мумкин, деган фикр келиб қолдики, бу ҳол унинг иззат-нафсига жуда хуш ёқарди. Доим шахзоданинг сайр қилишига ижозат бермоқдан ол-дин бутун бир мажлис қуриб, маслаҳатлашиб оладиган беш-олти гувернер, гувернер ёрдамчилари, мураббийлар ва ўзга соқчилар назоратида юрадиган бу маънос йигитча ёнига яқинлашмоққа рух-сат беришган ҳар қандай кўҳлироқ аёлга галати бир суқлик бил-ан қарарди. Герцогинянинг саройидаги концертда унвошига му-вофиқ барчадан олдинда, офатижон Фаустадан уч қадам нарида ўтирар экан, шахзода унга худди ана шундай қараганди ва бун-дан граф М*** нинг қаттиқ жони чиққанди. Бу шухратпараст тентакнинг валиаҳд шахзода менга рақиб бўлиб қолибди, деган аҳмоқона хаёли Фаустанинг қаттиқ кулгисини қўзғатди. Шундан

сўнг жувон жазманининг тахминини бажонидил тасдиқлаб, ўзини гўлликка солганича унга бир талай уйдирма тафсилотларни қалаштириб ташлади.

— Демак, ўша йигит Фарнезелар наслига мансуб экан-да?— дея сўради у. — Сизнинг насл-насабингиз ҳам шунақа кўҳнами?

— Нималар дейисиз?! Шунақа кўҳнами!.. Бизнинг авлодда никоҳсиз тутилган болалар бўлган эмас¹.

Фалакнинг гардиши билан граф М*** бирон марта ҳам сохта рақибини яқинроқдан кўрмаган эди, шу боисдан унинг хаёлида менинг муҳолифим шаҳзода, деган ёқимли фикр қаттиқ ўрнашиб қолди. Чиндан ҳам позаниннинг кўнглини овлаш сиёсати Фабриционинг Пармага келишсини тақозо этмаган пайтларда у кўпроқ вақтини По соҳилидаги Саккага яқин ўрмонларда ўтказарди. Фаустанинг муҳаббати учун валиаҳд шаҳзоданинг ўзи билан мубоҳаса қилинман деган хаёлга борганидан буён граф М*** нинг димоғи янада кўтарилиб кетди, лекин шу билан бирга у анча эҳтиёткор бўлиб қолди; у Фаустадан ўзини вазмиш тутишни қаттиқ туриб олтимос қилди. Ҳар қандай қалби эҳтиросга тўла кунчи ошнқ каби граф ўз маҳбубаси олдида тиз чўкди ва очикдан-очик қилиб, агар Фауста ўзини ўша навқирон мухлиси — шаҳзоданинг ҳирсига қурбон қилса, менинг шаънимга доғ тушади, дея айтди.

— Бу нима деганингиз? Нега энди «қурбон» бўлар эканман? Агар уни ўзим севиб қолсам-чи? Ҳали биронта ҳам шаҳзода билан ошиқ-маъшуқлик қилган эмасман.

— Агар унинг хиралиги олдида таслим бўлсангиз,— дея эътироз билдирди граф такаббурлик билан,— мен, эҳтимол, шаҳзодадан қасос олишга ожизлик қиларман, лекин сиздан албатта ўчимни оламан.

У шундай дея эшикни қарсиллатиб ёпди-да, кўчага чиқиб кетди. Агар ҳозир Фабрицио шу ерда бўлганида у сўзсиз зафар кучган бўларди.

— Агар ҳаётдан умидингиз бўлса,— деди граф М*** кечқурун спектаклдан сўнг Фаустани уйига кузатиб келар экан,— эҳтиёт бўлинг, мен бир кун эмас, бир кун шаҳзода сизнинг ҳузурингизга кирганини эшитиб қолмай. Мен у жин ургурга қарши ҳеч нима қила олмайман! Аммо сизнинг бошингизга ит кунини солишим мумкинлигини эслатмаганингиз маъқул!

«Аҳ, жонгинам Фабрицио!— хаёлап хитоб қилди Фауста.— Сени қаердан топишим мумкинлигини билсам эди!..»

Гўдаклигиданоқ хушомадгўйлар қуршовида ўсган ёш бадавлат йигитнинг азият чеккан иззат-нафси уни ҳар кўйга солиши мумкин. Граф М*** нинг Фаустага ишбатан самимий ишқ-эҳти-

¹ Фарнезелар наслидан бўлмиш биринчи герцог, ўз фазилатлари билан доғ таратган Пьетро-Луиджи, маълумки, авлиё папа Павел III нинг зайриқонусий ўғли бўлган. (*Муаллифнинг изоҳи*).

роси борган сайин тийиқсиз тус олиб борарди: уни ҳатто ҳозир ўзи истиқомат қилаётган мамлакат ҳукмдорининг ёлғиз ўгли билан курашиш хавфи ҳам тўхтата олмади. Бироқ шаҳзодани бир кўриш ёки лоақал ўз айғоқчилари орқали ўша йигитнинг шаҳзода экаплигига яна бир бор ишонч ҳосил қилишга унинг фаҳм-фаросати етмади. Граф рақибига ҳужум қилмоққа журъат этмади-ю, ammo уни калака қилмоқчи бўлди. «Бу қилигим учун мени Пармадан бир умрга қувгин қилинади,— дерди у ўзига ўзи.— Майли! Менга бари бир!» Агар граф М*** рақибининг аҳволи ҳақида азмойиш олиб кўрганида, у бояқини шаҳзоданинг саройини фақат одоб қоидаларининг хафагазак қули бўлмиш уч-тўртта чолнинг қуршовидагина чиқишини, бечоранинг ижозат этилган ёлғиз эрмаги — минералогия билан шугулланиш экаплигидан хабар тонган бўларди. Фаустанинг доим Парма киборлари гужғон ўйнайдиган мўъжазгина саройини туну кун айғоқчилар кузатиб туришарди. Граф М*** га ҳар соатда нозаниннинг нима иш қилаётгани, энг муҳими эса, унинг атрофида нималар бўлаётгани тўғрисида ахборот бериб туришарди. Бу эҳтиёт чораларини қўллашда рашиқ ўтида қовурилаётган графнинг чапдастлигини тан олмоғимиз керак: бошида қайсар Фауста ўзининг қаттиқ назорат остига олиганини мутлақо сезмади ҳам.

Айғоқчиларнинг ахборотидан граф М*** Фаустанинг деразаси остида ўқтип-ўқтин бошига малларанг парик кийган ва ҳар гал ҳар хил либос кийиб қоладиган аллақандай бир йигит пайдо бўлиб туришини биларди. «Сўзсиз, бу шаҳзода,— дея ўйларди М***,— акс ҳолда, нега бунақа турли-туман кийиниб келади? Лекин, жин урсин, келиб-келиб мендек одам енгилиб ўтираманми унга. Агар Венеция республикаси ҳуқуқимни поймол этмаганида, мен ҳам ҳозир валиаҳд шаҳзода бўлардим.»

Авлиё Стефан байрами кунин айғоқчиларнинг ахборотлари анча ташвишли тус олди: Фауста нотаниш йигитга анчайин илтифот намоиш эта бошлаганди. «Мен ҳозирнинг ўзидаёқ бу аёл билан жўнаб кетишим мумкин!— ўйларди М***.— Лекин, худо ҳақи, бу қанақаси бўлди!.. Болоњьядан мен дель Донго туфайли қочиб кетгандим, бу ердан эса шаҳзодани деб қочаманми?.. У ҳолда ўша йигитча нима дейди? У ҳали мени кўрқди деб ўйлаш ҳам мумкин!.. Э-э, йўқ, хомтама бўласан! Мен ҳам аслзодалик бобида ундан қолишмайман!..»

М*** газабининг зўридан ўзини қаерга қўйишни билмасди-ю, бироқ дард устига чиққон деганларидек, масхарабоз Фаустага кулги бўлишдан кўрққани учун рашиқ ўтида қовурилаётганини яширишга мажбур эди. Шундай қилиб, авлиё Стефан байрами кунин нозанин Фаустанинг ҳузуринида бир соатча вақтини ўтказгач, хоним Сан-Джованни черковидаги тушқи ибодатга бориш учун отлана бошлаганини кўриб, граф соат ўн бирларда у билан хайрлашди. Фаустанинг очиқ юз билан қабул қилишини бугун у ўтакетган риёкорлик дея ҳисоблаганди. Граф М*** уйига қайтди-да, одатда диний академия студентлари кийиб юрадиган эс-

кигина қора кийимни кийиб олди ва тўғри ўша черковга қараб югурди. У ўзига черковнинг ўнг қанотидаги учинчи бутхонани безаб турган сағаналардан бирининг ортидан жой танлади; ўз сағанаси устида тиз чўккан тош кардинал қўли тагидан бутун черковни бемалол кузатиши мумкин эди. Бутхонага ёруғлик ўтказмай турган бу ҳайкал уни яхши пана қилиб турарди. Тез орада у черковга Фаустанинг кириб келганини кўрди. Жувон унинг кўзига ҳали ҳеч қачон бу қадар офатижон бўлиб кўришмаганди; ниҳоятда шукуҳ билан кийинган хонимни қиборлар жамиятига мансуб йигирма чоғли мухлислари қуршаб олишганди. Нозаниннинг кўзлари қувонч билан порлаб, гунча лабида табассум жилваланиб турарди. «Шубҳасиз, бу ерда у маҳбуби билан учрашиш ниятида,— дея ўйларди рашк ўтида қовурилиб бечора граф,— мени деб у, эҳтимол, севгилисини анчадан бери кўрмагандир». Бирдан Фаустанинг нигоҳи бахтиёр порлаб кетди. «Менинг рақибим шу ерда,— дея хаёлидан ўтказди М*** ва унинг азиятчеккан изват-пафси газабини янада жулбушга келтирди.— Қиёфасини ўзгартирган шаҳзоданинг қаршисида ўзим ҳам жуда аянчли кўришсам керак!» Лекин у теварак-атрофга қанчалар аланглаб қарамасин, рақибни ҳеч қаерда кўринмасди.

Фауста эса ўқтин-ўқтин бутун черковга кўз югуртирар экан, муҳаббат ва бахт туйғусига тўла нигоҳини М*** яшириниб турган ўша қоронғи бурчакка қадарди. Эҳтиросга тўла қалбда муҳаббат енгилгина имо-ишорани ҳам бўрттириб кўрсатади ва уни ушбу ишоралардан жуда бемаъни хулосалар чиқаришга мойил қилиб қўяди; бояқиш М*** охири, Фауста мени кўриб қолди ва яширинишга қанча уримай, рашк ўтида ёнаётганимни сезиб, нозик қарашлари билан энди менга тасалли бермоқчи ва шу билан бирга гина ҳам қилмоқчи, дея ўзини ишонтириб қўйди.

М*** ортига ўтиб яшириниб турган кардиналнинг сағанаси Сап-Джовани черковининг мармар полидан тўрт-беш фут юқорироқда жойлашган эди. Ибодат соат бирга яқин тугаб, диндорлар тарқаб кетинди, бироқ Фауста қибор олифталарнинг жавобини бериб юборди ва ўзи гўё яна бир оз ибодат қилмоқчи бўлгандек, черковда қолди; у ўз курсисини ёнида тиз чўкди-да, кўзларида назокат ва ишқ ўти жилваланиб М*** томон тикилди; черковда одам анча камайиб қолганди, шунинг учун ҳам Фауста энди лоақал одоб юзасидан ҳам бутун черковга кўз югуртириб ўтирмай, ишқ тўла нигоҳини кардиналнинг ҳайкали томон қадаб турарди. «Қандай мислсиз назокат!»— дея ўйларди граф, у менга тикил-япти, деган хаёлга бориб. Ниҳоят, Фауста ўрнидан турди-да, иккала қўли билан қандайдир галати ишора қилди ва илдам одимлаганича ташқарига чиқиб кетди.

Муҳаббатдан сархуш бўлган ва дилидаги телбаларча рашкдан деярли қутулган М*** кузатов маконини тарк этди. У дарҳол маҳбубасининг саройига етиб бормоқчи ва унга ўз миннатдорчилигини изҳор этмоқчи эди. Бироқ кардиналнинг сағанасини айла-ниб ўтди-ю, туйғус қора кийим кийган аллақандай бир йигитни

кўриб қолди. Уша баттол шундоққина эпитафия¹ олдида тиз чўкиб турар, шу боисдан ҳам кунчи граф боя қанча алангласин, уни кўра олмагани.

Йигит ўридан турди-да, тез-тез юриб эшик томон йўл олди. Ташқарига чиқиши билан йигитни кўриниши ғалати етти-саккизта давангилар қуршаб олишди. М*** унинг ортидан югурган эди, эшик олдида рақибини қўриқлаб турган ўша давангилар гўё бехосдан қилгандек, унинг йўлини тўсиб қўйишди. Граф ниҳоят ўша давангилар ортидан кўчага чиққанида ҳашамсизгина бўлса-да, лекин бир жуфт ажойиб отлар қўшилган каретанинг эшиги шарақлаб ёнилаганини кўрди холос. Тулпорлар елиб кетишди-ю, карета бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

М*** газабининг зўридан жони ҳалқумига келиб, уйга қайтди; кўп ўтмай унинг айдоқчилари етиб келишди-да, совуққонлик билан бугун ўша сирли хуштор руҳонийлар жуббасини кийиб, Сан-Джованни черковининг қоронғи бутхонасига кираверишдаги сағана олдида тиз чўкиб, тақво намойиш этганини хабар қилишди. Фауста черков деярли бўнаб қолгунича ўша ерда бўлибди; кета туриб эса ўша нотаниш йигитга қараб қандайдир пмо-ишора қилибди: у иккала қўлини кўксига қовуштириб, гўё йигитни бағрига босгандек қилиб кўрсатганмиш. М*** бевафо маҳбубасининг уйи томон отилди. Фауста биринчи марта ўз хижолатини яширолмаб қолди ва ошиқ бўлиб қолган ҳар қандай аёл каби ёлғонни қалаштира бошлади. Аёлнинг айтишича, у одатдагидек, Сан-Джованни черковига борганмишу бироқ у ерда ўзини таъқиб қилиб юрган ўша хушторини кўрмаганмиш. М*** газабининг зўридан ўзини йўқотиб, маъшуқасини болахонадор қилиб сўқди-да, ҳаммасини ўз кўзи билан кўрганини айтиб берди; граф аёлга айб қўйиб, қизишган сари Фауста ёлғонни кўпроқ қалаштирарди. Ниҳоят граф ўзини тутиб туролмай, шартта ханжарини қишдан сугурди-ю, аёлнинг тепасига келди. Бироқ Фауста сира ҳайиқмай деди:

— Хўп, яхши. Менга айб қўйиб, айтган гапларингизнинг ҳаммаси рост. Лекин мен сизнинг телбаларча жасоратингиз ўч олишга даъват этиши мумкинлигини ва бунинг оқибатида икковимиз ҳам ҳалок бўлишимизни ўйлаганим учун ҳам уни сиздап яширмоқчи бўлгандим. Бир нарсани яхшилаб эслаб олинг, менинг кўнглимни овламоқчи бўлиб юрган ўша одамнинг продасига, назаримда, ҳеч ким тўсқинлик қилолмайди. Ҳар қалай мана шу мамлакатда ҳеч ким унга қаршилик кўрсата олмайди.

Сўнгра Фауста графга унинг олдида ўзининг ҳеч қандай тобелик жойи йўқлигини шама қилди ва сўзининг охирида, чамаси, энди Сан-Джованни черковига бошқа бормаслигини айтди. М*** Фаустани ниҳоятда севарди, у маъшуқаси олдида ўзини ожиз ҳис этди,— ахир ёш жувоннинг қалбида ишна билан мулоҳазакорлик уйғуланган бўлиши мумкин эди-да. Граф бир кўнғ-

¹ Қабр тошига ёзилган хат (тарж.).

ли Пармани тарк этмоқчи ҳам бўлди; навқирон шахзода қанчалик қудратли бўлмасин, унинг ортидан таъқиб этиб боролмасди, мабодо борган тақдирда ҳам уларнинг ҳуқуқлари тенг бўлиб қоларди. Бироқ гурури яна унга бундай жўнаб қолиши қочишнинг ўзгинаси бўлиб кўригишини эслатди ва М*** бу тўғрида ўйла-масликка ҳам аҳд қилди.

«У ҳатто жонгинам Фабриционинг Пармада эканлигини хаё-лига ҳам келтирмаяпти,— дея қалби завққа тўлиб ўйларди но-зани хонанда,— энди биз уни бемалол товлаб юраверишимиз мумкин!»

Фабрицио ўзининг бундай омади юришганидан мутлақо бе-хабар эди; эртаси куни у Фаустанинг барча деразалари тақа-туқ беркитиб қўйилганини кўрди ҳамда нозаниннинг ўзини ҳеч қа-ерда учрата олмади. Шундан сўнг йигит бу ҳазил жуда чўзилиб кетди, дея қарор қилди. Ана шунда унинг виждони азоб чека бош-лади. «Мен граф Москани қандай аҳволга соляпман ўзи?! У по-лиция министри-ку ахир. Унинг мен билан тили бир деб ўйлаш-майдами! Менинг бу ерга келишим унинг мартабасидан маҳрум қилиши мумкин! Бироқ шунча саъй-ҳаракатдан кейин қамалдан воз кечсам, бир кун келиб муҳаббатни излаб, ўзимни не қўйлар-га солганимни ҳикоя қилганимда герцоиния нима дейди?»

Йигит бу ўйиндан воз кечмоқни хаёл қилиб, бир куни ўзига панд-насихат қилганича Фаустанинг саройи билан қалъа ўртаси-даги серсоя хиёбонда тентираб юрар экан, бирдан миттигина бир одам изига тушганини пайқаб қолди. У сўзсиз айғоқчи эди. Фаб-рицио таъқибдан қутулиш учун бир неча кўчаларни кесиб ўтди, бироқ ўша митти одам унинг изидан қолмай эргашиб келаверди. Фабрицио тоқати тоқ бўлиб, Парма соҳили бўйлаб чўзилган бўм-бўш кўчага қараб югурди,— у ерда қаҳрамонимизнинг одамлари пистирмада туришарди; хўжайинларининг ишораси билан улар пистирмадан югуриб чиқишди-да, бечора митти айғоқчини ушлаб олишди. Айғоқчи уларнинг олдида тиз чўкиб, шафқат сўради: бу Фаустанинг оқсочи Беттина эди. Уч кун қамалиб ўтиргач, боя-қиш қиз ўзи ҳам, бекаси ҳам ниҳоятда қўрқишадиган рашкчи графнинг ханжарига дучор бўлмаслик учун эркакча кийиниб олиб-ди-да, Фабрициони излаб, кўчага чиқибди. Фауста унга ўзи Фаб-риционни жуда ҳам севишини ва у билан висол кўришини истагида ёнаётганини, бироқ энди Сан-Джованни черковига ортиқ бора ол-маслигини айтиб қўймоқни топширибди. «Хайрият-е!— дея хаё-лидан ўтказди Фабрицио.— Яшасин қатъият!»

Оқсоч қиз кўҳликкина эди, бу ҳол Фабриционинг ўта ахлоқий фикр-туйғуларини чалғитиб юборди. Қиз унга Фабрицио ўша ке-ча сайр қилган хиёбон ва бўлак барча бунчалар граф М***нинг айғоқчилари томонидан ўткинчилардан пинҳона пухталиқ билан кўриқланаётганини хабар қилди. Улар ўйларнинг биринчи қава-ти ёки болахоналардан жой ижарага олиб, панжара ортига яши-ринганича чурқ этмай бўм-бўш кўринадиган кўчадаги барча во-

қеаларни кузатиб туришар ва у ерда айтилаётган барча гапларга қулоқ солишарди.

— Агар айғоқчилар менинг овозимни таниб қолишса,— деди навниҳол Беттина,— саройга қайтган заҳотим мени чавақлаб ташлашади, эҳтимол бечора бекамни ҳам шу кўйга солишар.

Қизнинг ҳаёти хавф остида эканлиги уни Фабриционинг кўзида яна ҳам жозибалироқ қилиб кўрсатди.

— Граф М*** газабининг зўридан қутуриб юрибди,— дея давом этди қиз,— синьора Фаустанинг айтишича, унинг қўлидан ҳар қандай иш келармиш...— Бекам менга сиз билан истаган жойингизга қочиб кетишга рози эканликларини айтиб қўйишни буюрдилар!

Сўнгра Беттина йигитга авлиё Стефан байрами кuni содир бўлган воқеани гапириб берди. М*** ўша кuni жуда қутуриб кетибди, зеро, граф ўша кuni Фабрициого ниҳоятда ошиқи беқарор бўлган Фаустанинг унга эҳтиётсиз термилиб тикилгани ва ишоралар қилганини ўз кўзи билан кўрган экан. Граф маънуқасининг сочини тутамлаб, ханжар санчоқчи бўлибди. Агар Фауста ўшанда эсанкираб қолиб, ўзини дадил тутмаганида ҳалок бўлиши аниқ экан.

Фабрицио соҳибжамол Беттинани шу атрофда ижарага олган мўъжазгина квартирага бошлаб келди. У қизга ўзининг туришлик бир аъённинг ўгли эканлиги, ҳозир отасининг Пармага келганлиги, шу боисдан ҳам жуда эҳтиёт бўлмоғи лозимлиги тўғрисида гапириб берди. Бунга жавобан Беттина кулиб юборди ва сиз ўзингиз айтганингизга нисбатан катгароқ одамсиз, дея эътироз билдирди. Қаҳрамонимиз бу дилрабо оқсоч қиз уни валнаҳд шаҳзоданинг худди ўзгинаси деб ўйлаётганини дарҳол тушуна олмади. Фауста уни севиб қолгани боисдан ҳам Фабриционинг ҳаётини хавф остига қўйишдан чўчиганди,— у оқсоч қизга қаҳрамонимизнинг исмини айтмай, унга нуқул шаҳзода тўғрисида гап сотганди. Фабрицио ниҳоят бу соҳибжамол қизга, ҳа, тўғри топдингиз, деб айтишга мажбур бўлди.

— Лекин, агар менинг кимлигимни билиб қолишса,— дея қўшимча қилди, йигит,— у ҳолда мен, бекамни нақадар севишимни неча бор неботлаб берган бўлишимга қарамай, у билан ортиқ кўришолмай қоламан, отамнинг мишистрлари эса — мен у ахлақларни бир кун эмас, бир кун албатта ҳайдаб юбораман,— синьора Фаустага мамлакатни тарк этиш тўғрисида буйруқ юборишади, ҳолбуки, хоним бу ерга келиб, барчага лаззат бағишлади.

Азонга яқин Фабрицио ҳамда ёш камеристка Фауста билан висол кўринмоқнинг бир неча режасини тузиб чиқишди; йигит Лодовико билан яна бир уддабурон соқчисини чақириниши буюрди ва улар Беттина билан келишиб олгуларига қадар, Фаустага девонавор мактуб ёзди, вазият фоживавий муболагалар қилишга йўл қўярди, Фабрицио, турган гап, бу имкониятда фойдаланишни лозим топди. Йигит ёш шаҳзоданинг муомаласидан жуда кўнг-

ли тўлган дилрабо камеристка билан фақат тонг отгапидан кейингина хайрлашади.

Энди Фауста ўз маҳбуби билан ҳамма иш тўғрисида келишиб олганидан сўнг Фабрицио фақат позанин уни қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, бу тўғрида унга ўзи ишора қилгандагина деразаси ёнига яқинлашиб ҳақида қатъий қарор қилишди. Бироқ Беттицага ошиқ бўлиб қолган ва Фауста билан ўз ишқи можароси тез кунда ниҳоясига етажагига имони комил бўлган Фабрицио Пармадан икки льё нарида жойлашган қишлоқда тоқат қилиб ўтира олмади. У эртаси кунёқ, ярим кечага яқин от миниб, ишончли йигитлари қуршовида Фаустанинг деразалари ёнига келди. У позанин хонанданинг шарафига сўзларини хиёл ўзгартириб ўша кезлари жуда расм бўлган бир арияни ижро этмоқчи эди. «Назаримда, ошиқлар шундай қилишади, шекилли»,— дея ўйларди у.

Фауста висол кўришмоққа розилик берган дақиқадан бўён бутун бу можаро Фабрициога жуда чўзилиб кетгандек туюла бошлаганди. «Йўқ, мен мутлақо ошиқ эмасман»,— дилидан кечирди у Фаустанинг деразаси остида арияни анча бузиб ижро этар экан.— Беттина, менимча, юз карра ёқимтойроқ, ҳозир мени Фауста эмас, ўша оқсоч қиз қабул қилганида қайтанга кўпроқ хурсанд бўлардим». Зерика бошлаган Фабрицио отининг бошини орқага бурди-да, ўзи яшаётган қишлоқ томон йўл олди. Аммо Фаустанинг саройидан беш юз қадамча нарида аллақайқдан йигирма чоғлиқ одам югуриб чиқиб, уларнинг йўлини тўсишди. Тўрт киши Фабрицио минган отнинг жilовидан тутди, иккитаси эса унинг қўлларига чанг солишди. Лодовико билан Фабриционинг соқчиларига ҳам ҳамла қилишди, бироқ улар тўптончаларидан бир неча бор ўқ узиб, қочиб қолишга улгуришди. Бу ишларнинг бари бир зумда содир бўлди. Кейин шу заҳоти, кўчага аллақайқдан қўлида машъала тутган эллик киши чиқиб келди. Уларнинг бари жуда яхши қуролланиб олганди. Фабрицио, гарчи уни маҳкам ушлаб туришган бўлишса-да, одан сакраб тушди ва одамларнинг орасидан ёриб чиқмоқчи бўлди: ҳатто, худди исканжага олгандек, унинг қўлидан қаттиқ тутиб турган бир одамни жароҳатлади ҳам; у одам эса Фабрициони қаттиқ ҳайратга солиб, тавозе билан шундай деди:

— Бу жароҳат учун, аълоҳазрат, сиз менга яхшигина пенсия тайинлайсиз албатта. Тахт ворисига қарши қилич яланғочлаб, давлат жинойтчиси бўлганимдан кўра мен учун қайтанга шуни-си яхши.

«Тентакликнинг жазоси ала шу,— дея ҳаёлидан ўтказди Фабрицио,— ўзим учун мутлақо нохуш гуноҳни деб шунча машмаша бошлашнинг нима кераги бор эди?..»

Ана шу кичкинагина тўқнашув тугаган заҳоти уқали либос кийган бир неча хизматкор пайдо бўлди. Улар тилла суви югуртирилган ва бачкана қилиб бўялган тахтиравон кўтариб келишганди — одатда бундай беўхшов тахтиравонда карнавал кезлари мас-

харабозларни олиб юришгувчи эдилар. Қўлида ханжар тутган олти киши туннинг салқин ҳавосида товушингиз бўғилиб қолиши мумкин, дея «аълоҳазратдан» тахтиравонга чиқиб ўтиришни илтимос қилишди; улар ҳар икки гапнинг бирида «шаҳзода» сўзини деярли бақриб такрорлашганича Фабриционинг ҳурмати уни жойига қўйиб гапиршишмоқда эди. Намойиш йўлга тушди. Фабрицио чамалаб кўриб, кўчада машъала тутган одамлар эллик кишидан кўпроқ эканлигини аниқлади. Тун соат бирлар бўлиб қолганди. Уйлардаги барча одамлар деразалар ёнига ёпирилиб келишди. Маросим анча тантанали кўриларди.

«Мен бўлсам граф М*** ханжарларини ишга солади деб кўриб юрибман,— дея ўйларди Фабрицио.— У бўлса, мени калака қилиш билан чекланди. Табиати шу қадар нозик деб сира ҳам ўйламаган эдим. Лекин у мени шаҳзода деб ўйлапти. Агар менинг бор-йўғи Фабрицио дель Донго эканлигимни билиб қолса борми,— ханжарнинг тиғига дучор бўлишим турган гап!»

Элликта машъалачи ва йигирмата қуроолланган були Фаустанинг деразаси остида анча вақт туриди-да, сўнгра шаҳар бўйлаб тантанавор юриб кетишди. Улар энг чиройли саройлар ёнида тўхтаб-тўхтаб боришарди. Тахтиравоннинг икки четига одимлаб бораётган баковуллар ўқтин-ўқтин бор овозлари билан аълоҳазратларининг биронта амр-фармонлари йўқми, дея сўрашарди. Фабрицио сира ҳам эсанкираб қолмаганди; у машъалаларни ёруғида Лодовиконинг ўз одамлари билан намоийш ортидан эргашиб келаётганини кўриб қолди.

«Лодовиконинг бор-йўғи саккизтами, ўнтами одами бор,— дея ўйларди Фабрицио.— Шу боисдан ҳам у ҳозир ҳужум қилишга журъат этмай турибди». Фабрицио тахтиравондан бошини чиқариб қарар экан, бу масхарабозларнинг барча ижрочилари тиштирноқларигача қуроолланиб олишганини кўриб турарди. У «хизматларини бажо келтирмоқ учун» қўйилган баковулларнинг ҳамма гапларига сохта ҳазил билан жавоб қиларди. Тантанавор юриш икки соатдан буён давом этарди. Бир пайт Фабрицио улар Сансеверина саройи жойлашган кўчага бурилишаётганини пайқаб қолди. Маросим ўша кўчанинг муюлишига етиб келганида, Фабрицио тахтиравоннинг олд қисмига ўрнатилган эшикчани шартта очиб, даста устидан ерга сакраб тушди-да, юзига машъала тутган югурдаклардан бирини ханжар уриб қулатди. Лекин ўзининг ҳам елкаси ханжар тиғидан жароҳатланди: иккинчи югурдак машъала билан унинг соқолини хиёл куйдириб қўйди, бироқ қаҳрамонимиз Лодовиконинг олдига етиб олганди.

— Ур уларни! Машъала тутганин уравер!— дея қичқирди у. Лодовико қиличини ишга солиб, қаҳрамонимизнинг изидан қолмай таъқиб қилиб келаётган икки кишининг ҳужумидан уни халос этди. Фабрицио Сансеверина саройининг эшиги олдига югуриб борди. Синчков дарбон дарвоза ўртасидаги баландлиги ярим одам бўйи келадиган дарчани очиб, машъала юришига ҳангманг қараб турарди. Фабрицио ана шу дарчадан шўнғиб кир-

ди-да, уни ичидан беркитиб қўйди ва физиллаб югурганича бонни кесиб ўтиб, унинг нариги четидаги эшикдан бўм-бўш кўчага чиқди. Бир соатдан сўнг шаҳар ортда қолди, эртасига эса Моденн герцоглиги чегарасидан ўтиб, хавф-хатардан қутулди. Кеч-қурун эса у Болоньяга етиб келди.

«Ана саргузашт мана саргузашт!— дея ўйларди у.— Мен ўша позанип билан бирон марта гаплаша олмадим ҳам!»

Фабрицио дарҳол граф билан герцогиняга мактуб ёзиб, улардан узр сўради. Хатлар жуда эҳтиёткорлик билан ёзилган бўлиб, уларда фақат ўз қалбидаги ҳис-туйғуларигина баён этилганди ва душманларига дастак бўладиган ҳеч қандай гап йўқ эди.

«Мен севгининг ўзига ошиқ бўлибман,— дея ёзган эди у герцогиняга,— уни татиб кўрмоққа нақадар интилганимни билсангиз эди! Лекин, чамаси, табиат мени севмоқ ва бу йўлда дард чекмоқ қобилиятидан маҳрум қилган кўрипарди. Мен ҳирс лаззатини туйишдан нарига ўтолмайман» ва ҳоказо.

Бу саргузашт Пармада нақадар шов-шувга сабаб бўлганини тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Бу сирга ҳамма қизиқиб қолганди. Машъалалар ҳамда тахтиравоини кўпчилик кўрганди. Бироқ кимни ўғирлаб кетишибди? Кимга бундай алоҳида иззат-иқром кўрсатишибди? Эрталаб шаҳарнинг ҳамма казо-казолари жой-жойида эди!

Тутқин қочиб кетган кўчада яшовчи авомнинг айтишича, кимдир у ерда бир одамнинг жасадини кўрганмиш; бироқ тонг ёришиб, шаҳарликлар уйларидан ташқарига чиқишга журъат этишиганида улар тош кўчада тунги олишувдан далолат берувчи қон изларинигина кўришди. Купи билан бу кўчага йигирма мингдан мўлроқ ҳангоматалаб кишилар келиб кетишди. Италиян шаҳарларида яшовчи одамлар турли алмойи-алжойи томошаларни кўравериб кўзлар пишиб кетган, бироқ улар *нима воқеа содир бўлаганини* доим аниқ билишади. Бу ўринда эса, орадан бир ой ўтиб, машъала сайли мишмишларнинг ягона мавзуи бўлмай қолгандан кейин ҳам граф Москанинг эҳтиёткорлиги туфайли ҳеч ким граф М***дан Фаустани тортиб олмоқчи бўлган одамнинг номини билолмади. Қасоскор ва кунчи ўйнашнинг ўзи эса ўша сайлнинг бошидаёқ шаҳардан қочиб кетганди. Фаустани граф Москанинг буйруғига биноан қалъага қамашди. Герцогиня бу кичик адолатсизлик устидан анча вақт кулиб юрди. Бироқ граф шахзоданинг синчковлигига чек қўймоқ учун шундай қилишга мажбур бўлганди, акс ҳолда, Фабриционинг номи маълум бўлиб қолиши мумкин эди.

Пармада ўрта аср тарихини ёзмоқ учун шимолдан келган аллақандай олим одам пайдо бўлиб қолди; у кутубхоналардан қадимги қўлёзмалар қидириб юрарди ва граф бунинг учун унга тегишли рухсатномалар ёзиб берганди. Бироқ ҳали анча ёш бўлган бу олим йигитнинг салга жаҳли чиқадиған одати бор эди; масалан, у Пармада барча менинг устимдан куляшти деб ўйларди. Тўғри, кўчадаги болалар баъзан олимнинг елкасигача патила-патила

бўлиб тушган малла сочларини ажабланиб томоша қилишганича унинг ортидан югуриб юришарди. Ушбу аллома яна, меҳмонхонада мендан уч баробар кўп ҳақ олишяпти, дея ҳисоблар ва бирор арзимас нарса харид қилар экан, доим «Старк хонимнинг савҳати»* китобидан унинг баҳосини текшириб кўрарди. Бу китоб яқинда йигирманчи марта нашр қилинган эди, зеро, тадбиркор инглизлар курка гўшти, олма, бир стакан сут ва ҳоказоларнинг баҳосини ана шу китобдан билиб олишгувчи эди.

Фабрицио беихтиёр тахтиравонда сайр қилган худди ўша кунни малласоч тарихчи меҳмонхонада кечки тамадди пайти арзимас бир шафтоли учун ундан икки су талаб қилган «камерьере»дан ниҳоятда ғазабланиб, чўнтакда олиб юриладиган иккита кичкина тўппончасини чиқарган эди. Уни қамоққа олишди: ёпида ҳатто кичкина тўппонча олиб юриш ҳам катта жипоят ҳисоблаварди.

Серзарда олим повча ва озғин бир йигит эди. Эртаси кунни эрталаб граф Москанинг хаёлига бир фикр келиб қолди: у шахзодага, граф М***дан Фаустани тортиб олишга уринган ва шунинг учун калака қилинган довюррак йигит ана шу бўлади, деб айтишга қарор қилди. Чўптагида тўппонча олиб юрган одам Парма қонунлари бўйича уч йил каторгага ҳукм қилиниши керак эди-ю, бироқ бу жазо ҳеч қачон тадбиқ қилинмасди. Олим икки ҳафта қамоқда ўтирди. Унинг олдига фақат адвокатнигина киритишарди. Адвокат олимни кўрқоқ ҳукмдорлар ҳуфий қурол олиб юришга қарши чиқариб қўйган шафқатсиз қонунлар билан роса кўрқитди. Сўнгра унинг олдига иккинчи адвокат келиб, олимга граф М*** ўзининг номаълум рақибини мажбуран сайр қилдиргани тўғрисида гапириб берди. Полиция шахзоданинг олдида ўша рақибнинг номини аниқлашга ожизлик қилаётганини бўйнига олгиси келмаётган эмиш.

— Фаустага хуштор бўлганингиз, унинг деразаси остига бориб, ромас айтиётганингизда элликта қароқчи сизни банди қилиб, тахтиравонга ўтқазилгани ва бир соатдан кўпроқ шаҳар айлантириб юрилгани, лекин ниҳоятда одоб билан муомала қилилгани тўғрисида иқдор бўлинг. Бунинг нафсониятингизга тегадиган ҳеч қандай жойи йўқ. Фақат шу гапни айтсангиз бас. Шундай қилсангиз, полицияни мушкул аҳволдан қутқарасиз, шундан сўнг сизни дарҳол почта қаретасига ўтқазилари-да, чегарага қадар олиб боришади ва оқ йўл тилашади.

Олим бутун бир ой гапга кўнмай ўтирди, шахзода шахсан ўзи сўроқни кузатмоқ учун икки-уч марта уни ички ишлар министрлигига олиб келишни буюрмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ кейин бу нияти хаёлидан кўтарилди. Тарихчи қамоқда ўтиравериб «айбини бўйнига олишга» қарор қилди. Шундан сўнг уни чегарага қадар кузатиб қўйишди. Шахзода эса граф М***нинг рақибни ўша малласоч олим деган гапга қатъиян ишонганича қолаверди.

Содиқ Лодовико билан Болоньяда бошпана топган Фабрицио граф М***ни қидириб топиш учун ҳамма чораларни қўллади ва ўзининг шов-шувга сабаб бўлган ўша тахтиравон сайлидан сўнг

орадан уч кун ўтгач, граф ҳам Флоренцияга олиб борадиган йўлга яқин бир жойда, тоғ орасидаги қишлоқда яширингани ва унинг ёнида булаларидан фақат уч кишининг борлигини аниқлади. Эртаси куниёқ граф сайр қилиб қайтаётганида уни юзларига ниқоб тутган ва ўзларини Парма полициясининг изқуварлари деб атаган саккизта сувори ушлаб олди. Графнинг кўзларини боғлаб, тоғ орасига яна икки льёча олиб боришди-да, меҳмонхонага жойлаштиришди. Меҳмонхонада унинг ҳурматини жуда жойига қўйиб, олдига ажойиб дастурхон ёзишди. Тановвул пайти унга энг яхши италян ва испан виноларидан қўйиб беришди.

— Мени давлат жинойтчиси сифатида қамоққа олдингларми?— дея сўради граф.

— Асло ундай эмас,— дея мулозимат билан жавоб қилди Лодовико юзидан ниқобини олмай.— Сиз оддий бир одамни ёлланган қароқчиларингиз орқали тахтиравонда сайр қилишга мажбур этиб, ҳақоратлагансиз. У эртага эрталаб сиз билан дуэлга чиқишни истаяпти. Агар сиз уни ўлдирсангиз, ихтиёрингизга иккита учқур от, пул ва Генуя йўлидан бормоғингиз учун сафар хужжатлари берилади.

— Ўша жанжалкашнинг исм-шарифи нима экан?— дея сўради дарғазаб бўлиб граф.

— Унинг фамилияси Бомбаче. Қурол танлаш ҳуқуқи сизга берилади. Олишувга жуда ҳалол ва яхши одамлар гувоҳ бўлишадди: лекин ё сиз, ёки рақибингиз албатта ўлиши керак.

— Ахир бу қотиллик-ку!— қапалаги учиб хитоб қилди граф.

— Худо сақласин! Бу сиз тунда Парма кўчалари бўйлаб сайр қилишга мажбур этган худди ўша йигит билан ҳаёт-мамот жанги бўлади, холос. Агар сиз тирик юрсангиз, у ўзини бир умрга иснодга қолган деб ҳисоблайди. Икковингиздан бирингиз ёруғ дунёда ортиқча бўлиб қолгансиз, шунинг учун ҳам уни ўлдиришга ҳаракат қилинг. Сизнинг ихтиёрингизда қилич, шамшир, тўппонча — ҳуллас, бир неча соат ичида топиш мумкин бўлган барча қуроллар бўлади — шошилиш керак ахир, Болоньяда полиция жуда яхши ишлайди, чамаси, бунга ўзингиз ҳам ишонч ҳосил қилган бўлсангиз керак. Сиз ҳаммага қулги қилган ўша йигитнинг номуси учун зарур бу дуэлга полициянинг ҳалал бермоғига йўл қўймаслигимиз лозим.

— Ахир ўша йигит вашиаҳд шаҳзода эмасми?

— У худди ўзингизга ўхшаган оддий бир одам, ҳатто сизчалик бадавлат ҳам эмас, лекин у ҳаёт-мамот жангига чиқишингизни талаб қиляпти ва сизни шундай қилишга мажбур ҳам этади,— шуни унутманг.

— Мен дунёда ҳеч кимдан қўрқмайман!— дея хитоб қилди граф М***.

— Жуда соз. Рақибингиз бу гапни эшитиб гоят хурсанд бўлади,— деди жавобан Лодовико.— Эртага тонготар чоғи сиздан гавабланишга ҳамма асоси бўлган одамдан ҳаётингизни ҳимоя қилишга тайёр турунг,— у сизга шафқат қилмайди. Такрорлайман:

қурол таплаш ҳуқуқи сизга берилган. Васиятчиғизни ёзиб қўйинг. Эрталаб соат олтиларда граф М***га воқуфта беришди-да, сўнг уни қамаб қўйишган хонанинг эшигини очиб, қишлоқ меҳмонхонасининг ҳовлисига таклиф қилишди. Ҳовли иҳота ва алча баланд девор билан ўралган бўлиб, тақа-тақ беркитилган дарвозага қулф урилганди.

Ҳовлининг бир четига стол қўйилганди: графни ана шу стол ёнига таклиф қилишди. Граф стол устида бир неча шиша вино билан ароқ, иккита тўппонча, иккита шамшир, иккита қилич, қоз ва сиёҳдон турганини кўрди. Меҳмонхонанинг ҳовлига қараган деразаларидан йигирма чоғлик дехқонлар қараб туришарди.

Граф уларга қараб, ҳасрат билан қичқирди:

— Қутқаринглар! Мени ўлдиришмоқчи! Ердам беринглар!

— Сиз янглишансиз ёки одамларни алдамоқчисиз!— деди жавобан ҳовлининг бошқа томонида, худди ўшандай қурол қўйилган стол ёнида турган Фабрицио. У фракани ечиб қўйган бўлиб; юзига одатда қиличбозлик залларида ишлатиладиган сим ниқоб тутиб олганди.

— Марҳамат қилиб, юзингизга сим ниқоб тутиб олсангиз,— дея қўшимча қилди Фабрицио,— у олдингиздаги столда турибди; сўнгра қилич ёки тўппонча олиб, менга яқинроқ келинг. Қурол таплаш ҳуқуқи, кеча айтилганидек, сизга берилган.

Граф М*** турли баҳоналарни рўкач қила бошлади. Чамаси, унинг сира ҳам жанг қилгиси йўқ эди. Фабрицио эса, гарчи улар ҳозир Болоньядан йигирма чақиримча нарида жойланган тоғ қишлоғида туришган бўлишса-да, полициянинг келиб қолишидан хавотирда эди. Ниҳоят, у қаттиқ ҳақорат қилиб, графнинг жаҳлини чиқаришга муваффақ бўлди; рақибни шартта қилични олди-да, Фабрицио томон юрди. Олишув анча суст бошланди.

Бир неча дақиқадан сўнг дуэль даҳшатли гала-говур туфайли тўхтаб қолди. Қаҳрамонимиз бу қилмиши туфайли умрбод бўҳтонларга сабаб бўлиши мумкинлигини жуда яхши тушунарди. У гувоҳлар топиб келиш учун Лодовикони қишлоққа юборганди. Лодовико қўшни ўрмонда ишлаётган келгинди дарахт кесувчиларни ёллади. Улар, бу одам бизни ўз душманининг таъйирини бериб қўйиш учун ёллади, деган хаёлда бақириб-чақиринганича ёпирилиб келишди. Меҳмонхонага етиб келингач, Лодовико уларга, ҳеч ким фирромлик қилмаяптими, у ёки бу рақиб тақиқланган усулларни қўлламаяптими,— шунга яхшилаб қараб туринглар, дея илтимос қилди.

Ана шу гувоҳларнинг бақириб-чақирини туфайли тўхтаб қолган дуэль яна анча вақтгача қайта бошланмай турди. Фабрицио яна графнинг нафсониятига тегди.

— Граф,— дея қичқирди у,— сурбет одам довиюрак бўлмоғи керак. Виламан, сиз учун қийин бу иш, сиз кўпроқ ёлланган қароқчиларнинг қўли билан иш юритишни афзал кўрасиз.

Бу ҳақоратдан графнинг яна ғазаби қайнаб кетди; у анча

вақт Неаполда машҳур Батистинига қарашли қиличбозлик за-
лига қатнагани ва бундай ғустоҳлиги учун Фабриционинг таъзи-
рини бериб қўйиш қўлидан келиши тўғрисида бақриб чақира
бошлади. Ниҳоят, ғазабининг зўридан тутоқиб, граф рақибига
авчайин шиддат билан ҳужум қилди, бироқ бу ҳол Фабрицио-
нинг чадастлик кўрсатиб, унинг кўксига қилич санчигига халал
бера олмадики: бояқин граф бу зарбанинг оқибатида бир неча ой
кўрпа-тўшак қилиб ётадиган бўлди. Лодовико ярадорга ёрдам
кўрсатар экан, унинг қулоғига шивирлади:

— Агар олишув ҳақида полицияга хабар қиладиган бўлсангиз,
сизин ётган жойингизда чавақлаб ташлашни буюраман.

Фабрицио Флоренцияга қочиб ўтди; у Болоньяда барчадан
яшириниб юрганди, шу боисдан фақат Флоренциядаги герцо-
гинининг ўпкалаб ёзган мактубини олди. Хоним уйдаги концерт-
га келганида Фабрицио у билан ҳатто икки оғиз ҳам гаплашишни
лозим кўрмагани учун қиялини сира кечира олмаслигини хабар
қилибди. Фабрицио граф Москанинг ниҳоятда самимият билан
ёзилган дўстона мактубларини ўқиб, боши осмонга етди. У граф-
нинг дуэль муносабати билан Фабриционинг ҳар қандай шубҳадан
холи қилиб қўймоқ учун Болоньядаги дўсларига мактуб йўлла-
ганини тушуниб қолди. Полиция жуда холис иш юритибди: унинг
аниқлашича, икки хорижий одам қилич билан жанг қилишибди;
улардан фақат бири — жароҳатланган одамнинг (граф М***-
нинг) кимлиги маълум экан. Дуэль ўттиздадан кўпроқ деҳқон-
ларнинг кўз ўнгига бўлиб ўтибди. Олишувнинг охирида гувоҳлар
ёнига қишлоқ руҳонийси ҳам келиб қўшилибди. У дуэлчиларни
ажратиб қўйман деб бекорга овора бўлибди. Полиция ҳужжатла-
рида Жузеппе Боссининг номи тилга олинмаганди, шу боисдан
ҳам фалакнинг гардиши билан чинакам ва юсак муҳаббат мен-
га ҳеч қачон насиб қилмас экан, дея қатъий ишонч ҳосил қилган
Фабрицио дуэлдан сўнг орадан икки ой ўтгач, Болоньяга қайт-
моққа журъат этди. Қаҳрамонимиз бу тўғрида герцогиняга батаф-
сил мактуб ёзиб юборди. Узоқ вақт ёлғиз юриш унинг жонига
текканди. Фабрицио энди граф ҳамда аммаси билан ширин суҳ-
бат қуриб ўтказадиган ўша дилрабо оқшомларни қўмсаб қолган-
ди. Уларни тарк этгач, дўстона улфатчилик қувончларидан ҳам
маҳрум бўлганди.

«Муҳаббат нималигини татиб кўриш ҳамда Фауста билан
бўлган бутун ана шу мижаро туфайли шунча нохуш воқеаларга
дуч келимкин, — дея ёзган эди у герцогиняга, — агар ўша ташнос
ҳамон плтифот кўрсатган тақдирда ҳам мен ваъдасининг усти-
дад чигмоғини талаб қилмоқ учун йигирма лье ҳам йўл юрмаган
бўлардим. Фаустанинг ортидан, айтишларига қараганда, у ниҳо-
ятда муваффақият билан концерт бераётган Парижга эргашиб
кетасанми, деб бекорга хавотир олибсиз. Бироқ сиз ҳамда меҳ-
рибон ва самимий дўстим бўлмиш граф билан биргина кечани
бирга ўтказмоқ учун мен дунёнинг нариги четига ҳам борган
бўлардим».

ИККИНЧИ ҚИСМ

«Республика, республика, дея айюҳаннос солиб бизга монархиялардан энг яхшисининг саховатидан баҳраманд бўлмоққа ҳалал бермоқчилар...»

«Парма ибодатхонаси»

(XXIII боб).

Ўн тўртинчи боб

Фабрицио Парма яқинидаги ўша қишлоқда муҳаббат туйғусини татиб кўриш дардида юрар экан, бош фискал¹ Расси унинг шундоқ яқинида юрганини ҳатто хаёлига ҳам келтирмай қаҳрамонимизнинг иши бўйича тафтиш ишларини олиб боришда давом этарди. Расси бу ишда худди либераллар процессидагидек йўл тутди: у ўзини гўё Фабрициони ҳимоя қилувчи гувоҳларни топа олмаётгандек кўрсатди-ю, аслида эса дўқ-пўписа қилиб, уларнинг юрагини олиб қўйганди. Ниҳоят, устомонлик билан деярли бир йилча иш олиб борилгач, Фабрицио Болоньяга қайтганидан сўнг орадан икки ойлар вақт ўтаркан, жума кўни хурсандлигидан боши осмонга етган маркиза Раверси ўз меҳмонхонасида ҳаммага, бир соат бурун ёш дель Донгога ҳукм чиқарилди, эртага бу ҳукм тасдиқлаб имзо чекмоқ учун шаҳзоданинг ихтиёрига топширилади, дея эълон қилди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, ганимнинг бу сўзлари герцогинянинг қулоғига етди.

«Бу дейман, графнинг айғоқчилари» жуда ёмон ишлайдиган кўринади-ку,— дея хаёлидан ўтказди у.— Ахир бугун эрталаб у, ҳукм камида бир ҳафтадан кейин чиқарилади, деганди. Эҳтимол, граф менинг азиз бош викарийимни Пармадан узоқроқда тутиб туриш ниятидадир? Аммо,— дея ўйлади у хиргойи қилганича,— у бари бир ҳузуримизга қайтиб келади ва бир кун эмас, бир кун бизга архиепископ бўлади».

Герцогиня қўнғироқ чалди.

— Барча хизматкорларни, ҳатто ошпазларни ҳам меҳмонхонага тўлланг,— деди камердинерга.— Кейин шаҳар комсидантининг олдига бориб, икки жуфт почта оти ёллашга ижозат олинг.

¹ Суд органларини назорат қилувчи амалдор (тарж.).

Бу отлар ярим соатдан кейин менинг экипажимга қўшилган бўлсин.

Барча оқсочлар унинг кўч-кўронини сандиқ ва қутиларга жойлай бошлашди, герцогинянинг ўзи эса сафар либосини кийиб олди-ю, аммо графга ҳеч нимани хабар қилмади: хоним уни бир оз калака қилиш имконияти туғилганидан ниҳоятда хурсанд эди.

— Дўстларим,— деди у тўпланган хизматкорларга,— мен бечора жияним тез орада сиртдан жазога ҳукм қилинажагини билиб қолдим. Унинг бутун гуноҳи ўз ҳаётини қутурган бир одамнинг хужумидан ҳимоя қилгани холос: Джилетти уни ўлдирмоқчи бўлган экан. Фабриционинг ниҳоятда мулоийм ва юмшоққўнғил йигит эканлигини ҳаммангиз жуда яхши биласиз. Мен бундай қаттиқ ҳақоратга чидаб туролмайман ва Флоренцияга жўнаб кетаман. Сизлардан ҳар бирингиз яна ўн йил давомида ўша-ўша машиналигини олиб тураверасизлар. Агар муҳтож бўлиб қолсанглар, бу ҳақида менга ёзиб юборинглар. Мабодо бир цехин пулим қолган тақдирда ҳам уни сизлар билан баҳам кўраман.

Герцогиня дилидагини гапирмоқда эди. У сўнгги сўзларни айтганида хизматкорлар йиглаб юборилди; хонимнинг ўзининг ҳам кўзларида ёш милтирарди, у ҳаяжонли бир оҳангда қўшимча қилди:

— Мен билан епархиямизнинг бош викарийси Фабрицио дель Донго учун худога ибодат қилинглар: эртага уни каторга ишлари ёки ўлим жазосига ҳукм этишади,— ҳар қалай бунисини ўтакетган аҳмоқлик деса бўлади.

Йиги кучайиб, аста-секин исёнкор қичқириқларга айланди; герцогиня каретага ўтирди-да, шаҳзода саройи томон ҳайдашни буюрди. Кеч бўлиб қолганига қарамай, у навбатчи адъютант — генерал Фонтана орқали шаҳзодадан ўзини қабул қилишини сўради. Адъютант хонимнинг сарой қоидаларига хилоф равишда сафар либоси кийиб келганини кўриб донг қотиб қолди. Шаҳзода унинг қабул қилмоқни сўраб, келишини кутганди ва шундай бўлишни пайқаб, олдиндан завқланиб ўтирганди.

«Ҳозир ўша шаҳло кўзлардан қандай қилиб дув-дув ёш оқшини кўраман,— деди ўзича у кафтларини бир-бирига ишқар экан.— У афв этишларини сўраб келган. Ўша мағрур соҳибжамол ҳам ялиниб келадиган кун бор экан-ку. Жуда тоқат қилиб бўлмай қолганди ахир — қачон қарама, доим бурни осмонда! Нафсониятига хиёл тоғиб қўйсам борми, маънодор қарайдиган кўзлари гўё менга: «Сизнинг сичқоннинг инидек Пармангизга қараганда Неаполь ёки Миланда яшаган юз карра афзалроқ»,— дея айтётгандек кўринади. Мана энди, гарчи мен Неаполь ёки Миланнинг ҳукмдори бўлмасам-да, ниҳоят, бу аслзода хоним фақат мен ҳал қилишим мумкин бўлган масала бўйича ёлвориб келди ва у илтимосини қондиришимни жуда ҳам истайди. Мен доим, жияни бизнинг юртимизга келгач, шу баҳонада хонимнинг попутини пасайтириб қўйишим мумкин бўлади деб ўйлардим».

Шаҳзода ана шундай хаёллар ва дилига хуш ёқадиган тах-

минлардан жилмайганича хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрар экан, генерал Фонтана худди кўрикка чиққан солдат каби эшик олдида гоз қотиб турарди. У шаҳзоданинг кўзлари нақадар ялтираб турганини кўрар экан, герцогинянинг сафар либосида келганини эслади-ю, монархия қулаяпти, деган қарорга келди. Уни айниқса шаҳзоданинг сўнгги гапи бениҳоя ҳайратга солди.

— Герцогиняга айтинг, чорак соат кутиб турсин,— деди шаҳзода.

Генерал-адъютант парадга чиққан солдат янглиғ гоз қотганича орқасига ўгирилди. Шаҳзода яна жилмайиб қўйди.

«Уша мағрур хонимни қабулхонада куттириб қўйишим,— дея хаёлидан ўтказди у,— Фонтана учун жуда галати кўрипяпти. Жуда соз. «Чорак соат кутиб тураркансиз», деганида генералнинг башарасидаги ҳайрат ифодаси тез орада кабинетимда тўкилажак таъсир кўз ёшларига ҳозирлик кўрсатиб қўяди.

Ана шу чорак соат шаҳзодага бениҳоя ҳузур-ҳаловат бахш этди: у кабинет бўйлаб бир маромда, дадил-дадил қадамлар билан у ёқдан-бу ёққа юрарди, у ҳукмронлик туйғусидан лаззатланмоқда эди.

«Биронта ҳам ўринсиз гап айтмаслигим керак. Герцогиняга нисбатан дилимдаги ҳис-туйғулар қандай бўлмасин, мен унинг саройимдаги энг аслзода хонимлардан бири эканлигини унутмаслигим лозим. Қизиқ, Людовик XIV ўз қизлари бўлмиш маликалар билан улардан норози пайтларда қандай гаплашган экан?» Шаҳзода буюк қиролнинг портретига тикилиб қолди.

Энг қизиғи шунда эдики, шаҳзода Фабрициони афв этиши ёки этмаслиги тўғрисида ва афв этгудек бўлса, буни қандай ифодалашни ҳақида сира ўйлаб кўрмади. Ниҳоят, орадан йигирма минутча вақт ўтгач, содиқ Фонтана яна эшик олдида пайдо бўлди. Бироқ чуққ этиб оғиз очмай тураверди.

— Герцогиня Сансеверина кириши мумкин!— дея қичқирди шаҳзода ясама бир улуғворлик билан.

«Ҳозир кўз ёши бошланади»— хаёлидан ўтказди шаҳзода ва гўё шундай томошага ҳозирлик кўргандек, чўнтагидан дастрўмини олди.

Герцогиня ҳали ҳеч қачон бу қадар енгил ва бу қадар гўзал кўринмагани, ҳозир уни кўрган одам ёши йигирма бешга ҳам бормаган бўлса керак деб ўйларди. Унинг оёғи гиламга тегартегмас, енгил одимлаб келишини кўриб, бояқиш адъютант ақлдан озай деди.

— Мени афв этмоғингизни ўтиниб сўрайман, ҳазрати олийлари,— деди герцогиня қувноқ оҳангда ўзининг жарагдор ва мулойим товуши билан,— мен сарой учун анча муносиб бўлмаган либосда келмоққа журъат этдим, лекин сиз, ҳазрати олийлари, ҳеч қачон муруватингизни аямай мени эркалатиб юборгансиз, умид қиламанки, ҳозир ҳам илтифотингиздан дариг тутмасиз.

Герцогиня ўзи учун жуда ёқимли бўлган ушбу манзарадан лаззатланмоқ ниятида бу гапларни атайин шошилмай, секин айт-

ди: шаҳзоданинг башарасида бениҳоя ҳайрат ане этди-ю, бироқ у ҳамон бошини мағрур кўтарганича қўлини стол устига қўйиб улуғвор бир қиёфада турарди. У лол бўлиб сарраганича турар экан, ўқтин-ўқтин чийиллаб:

— Қанақасига? Нега энди?— дея қичқириб қўярди.

Герцогиня эса узр сўраб бўлгач, гўё ҳурмат юзасидан шаҳзоданинг жавобан бир гап айтишини кутгандек, бир оз сукут сақлаб турди-да, сўнг қўшимча қилди:

— Ҳазрати олийлари саройга сафар либосида келганим учун меннинг бир қошиқ қонимдан кечгайлар, деб умид қиламан.

Бироқ шу сўзларни айтар экан, герцогинянинг истеҳзо тўла кўзлари шу қадар ёниб турардики, шаҳзода унинг нигоҳига дош беролмай шифтга тикилиб олди. Одатда у қаттиқ хижолатга тушганида шундай қиларди.

— Қанақасига? Нега энди?— дея хитоб қилди у яна бир бор, сўнгра шундан ананг калимага келиб, қуйидаги жумлани ўйлаб топди:

— Ўғиринг, герцогиня, марҳамат!

У анчайин илтифот кўрсатиб, ўзи креслони хонимнинг ёнига суриб қўйди; герцогиня бундай пазокатдан хиёл кўнгли юмшаб, кўзидаги ғазаб алангаси бир оз пасайгандек бўлди.

— Қанақасига? Нега энди?— дея такрорларди шаҳзода гўё креслониш мустаҳкамлигини текшириб кўраётгандек, ўтирган жойида безовта бўлиб қимирлар экан.

— Мен ҳозир жўнаб кетяпман. Почта отларида сафар қилмоқ учун тунги салқиндап фойдаланмоқчиман,— чамаси, бу ерга анча вақт қайтиб келмасам керак, шу боисдан, ҳазрати олийлари, сизнинг тасарруфилгиздаги мамлакатни, беш йил давомида менга кўрсатган илтифотларингиз учун миннатдорчилик изҳор этмасдап туриб, тарк этмоқни ўзимга эи кўрмадим.

Фақат ана шундан кейингина шаҳзода унинг ниятини ниҳоят тушунди-ю, ранги оқариб кетди: тахмини нотўғри чиққан пайтлари бутун дунёда ундан қаттикроқ азоб чекадиган одамнинг ўзи топилмасди; сўнгра у кўз ўпгида осиглиқ турган Людовик XIV-нинг портретига муносиб ҳолда улуғвор бир қиёфага кирди.

«Хайрият-е,— деди дилида герцогиня.— Ўзининг эркак киши эканлигини эслади ниҳоят!»

— Бундай тўсатдан жўнаб кетишингизнинг сабаби нима?— дея сўради шаҳзода анчайин қатъий оҳангда.

— Кўндан буён шундай ниятим бор эди ўзи, уни амалга оширмоқни тезлатинга эса эртага ўлим жазоси ёки каторга ишларига ҳукм қилинмажак монсиньор дель Донгонинг қаттиқ ҳақорат этилиши мажбур қилди.

— Хўш, қайси шаҳарга жўнамоқчисиз?

— Неаполга жўнаш ниятим бор.

Сўнгра у ўрнидан турар экан, қўшимча қилди:

— Энди фақат сиз ҳазрати олийлари билан хайрлашмоғим

ва илгарилари менга кўрсатган мурувватларингиз учун эҳтиром ила ташаккур изҳор этмоғим қолди.

Герцогиня қатъий оҳангда шу гапни айтач, шартта эшик томон йўл олди. Шаҳзода бир лаҳзадан сўнг ҳаммаси барбод бўлишини тушуниб қолди: агар бу машаманинг олдини олинмаса, кейин у билан муросага келиш мумкин бўлмай қолади: герцогиня аҳдидан қайтадиган аёллардан эмас. Шаҳзода унинг ортидан югурди.

— Лекин ўзингиз жуда яхши биласиз, герцогиня,— деди у аёлни қўлидан ушлаб,— мен сизни доим дўстингиз сифатида яхши кўрганман, бу туйғуга бошқачароқ тус бермоқ эса фақат сизга боғлиқ эди. Қотиллик содир бўлган, буни инкор этиш мумкин эмас. Мен ушбу ишни тафтиш этмоқни энг яхши судьяларимга топширдим...

Бу сўзларни эшитгач, герцогиня бошини мағрур кўтариб, қаддини ростлади, энди унинг нигоҳида на ҳурмат, на ҳатто назокатдан асар қолганди: шаҳзоданинг қарнисида ҳақоратланган аёл турар ва бу ҳақоратланган аёл унинг фирром ва ноинсоф эканлигини жуда яхши билиши ойдек равшан эди. Хоним кўзларида ғазаб ва ҳатто нафрат билан ҳар бир сўзни дона-дона қилиб деди:

— Менинг жияним ва бир талай бошқа одамларни ўлим жазосига ҳукм қилган фискал Расси ва бўлак муртад қотиллар помини энди ҳеч қачон эшитмаслик учун сиз ҳазрати олийларининг тасарруфидаги бу мамлакатни бир умрга тарк этаман. Агар сиз, ҳазрати олийлари, уни алдамаган кезлари ниҳоятда зукко ва мурувватли ҳукмдор ҳузурида кечирган сўнгги дақиқаларни афсус ва надомат билан эслашимни истамасангиз, менга минг эки пул ёки орденга сотилган ўша аблаҳ судьялар тўғрисида эслатмасликни ўтиниб сўрайман.

Ўз қаддини бидиб ва энг муҳими, жуда дилдан айтилган бу сўзлардан шаҳзоданинг вужудида титроқ турди: бир лаҳза у тўғридан-тўғри биронта айбнома қўйиб, нафсониятимга янада қаттиқроқ тегса-я, деб қўриқиб кетди. Лекин умуман олганда шаҳзоданинг дилида ҳозир бирмунча ёқимли ҳис-туйғулар ҳукмрон эди,— у герцогиняга маҳлиё бўлиб қолганди, зеро, шу дақиқада аёлни бугун қиёфасида улуғвор бир гўзаллик барқ уриб турарди.

«Ё тағрим! Нақадар гўзал бўлмаса!— дея ўйларди шаҳзода.— Бундай дилрабо аёлни баъзи гуноҳларини кечириб ҳам туриш керак бўлади, чамамда, бутун Италияда ҳам бунақаси топилмаса керак. Ҳай, майли, нозик сиёсат юритамиз ва эҳтимол, вақти келиб, бир кун у менинг ўйнашим бўлиб қолар. Анови қўғирчоқ маркиза Бальби бу санамнинг тирноғига ҳам арзимайди. Бунинг устига ўша маркизанинг яна бечора фуқароларим ризқидан ҳар йили камда уч юз минг франк пул ўғирлашини айтмайсизми? Лекин герцогиня ҳозир нима деди?— бирдан эслаб қолди у.— Янглишмасам, у «Менинг жияним ва бир талай бошқа одамларни ўлим жазосига ҳукм қилган»,— деб айтди, шекил-

ли!» Шувдан сўнг шаҳзоданинг дилида ғазаб туйғуси устун келди-ю, энди у ҳукмдорларга хос кибр-ҳаво билан сўзлай бош-лади:

— Хўш, хоним, сизнинг бу ерда қолишингиз учун мен нима қилмоғим керак?

— Бу иш сизнинг қўлингиздан келмайди,— дея жавоб қилди герцогиня аччиқ истехзо ва очикдан-очик нафрат билан.

Шаҳзода ғазабининг зўридан ўзини йўқотиб қўяй деди-ю, бироқ ҳукмдорлик ҳунарида орттирган кўп йиллик тажрибаси қаҳрини тийишга ёрдам берди.

«Бу аёлни забт этмоғим лозим,— дея ўйлади у,— бу ўз олдим-даги бурчим менинг, кейин эса уни нафратим билан яксон эта-ман... Агар у ҳозир кабинетимдан чиқиб кетса, уни бошқа ҳеч қачон кўролмайман».

Бироқ шу дақиқада шаҳзода дилидаги чексиз нафратдан маст эди, шу боисдан ҳам «ўз олдидаги бурчи» га мос келадиган ва шу билан бирга герцогиняни унинг саройни дарҳол тарк этмоқ ниятидан қайтарадиган сўзларни топа олмасди.

«Ниятимни амалга оширмоққа иккинчи марта уринишим мумкин эмас,— дея ўйларди шаҳзода,— у ҳолда, герцогинянинг кўзига кулгили бўлиб кўринаман». У эшик олдида туриб, герцогинянинг йўлини тўсиб қўйди. Шу пайт шаҳзода кимдир эшикни оҳиста чертаётганини эшитиб қолди.

— Қайси аблаҳ,— дея ўшқирди у бор овози билан,— яна қай-си аблаҳ менинг жонимга тегмоқчи бўлиб келди!

Эшик очилиб, бечора генерал Фонтананинг қути учган башараси кўринди; у қўрқувдан даг-даг титраганича аранг деди:

— Граф Моска зоти олийлари сиз ҳазрати олийларидан лутфан қабул қилмоғингизни сўраяптилар.

— Киритинг!— деди қичқириб шаҳзода ва граф Моска каби-нетга кириб таъзим бажо қилгач, унга қараб деди:

— Мана, марҳамат, кўриб қўйинг! Герцогиня Сансеверина ҳозирнинг ўзидаёқ Пармани тарк этиб, Неаполга кўчиб кетмоқчи. Бунинг устига, менга нисбатан густоҳлик қляпти.

— Нима?!— дея хитоб қилди Моска ранги қув ўчиб.

— Бу қанақаси бўлди? Ҳали сиз унинг бу ниятидан беҳабар эдингизми?

— Мутлақо хабарим йўқ! Мен герцогинянинг ҳузуридан кеч-курун соат олтида чиқиб кетгандим, ўшанда унинг жуда димоғи чоғ эди.

Ушбу жавоб шаҳзодага ниҳоятда кучли таъсир кўрсатди. У аввало графга тикилиб қаради ва унинг ранги оқариб кетган ба-шарасидаги ифодани кўриб, Москанинг рост гапираётгани ва гер-цогинянинг дадил режасига унинг ҳеч қандай алоқаси йўқлиги-ни тушунди.

«У ҳолда,— дея ўйлади шаҳзода,— мен ундан бир умрга маҳ-рум бўлиб қоламан. Лаззат ҳам, интиқом ҳам бир вақтнинг ўзи-да менинг ихтиёримдан қочиб кетяпти. Неаполда у жияни Фабри-

цио билан Парманинг кичкинагина ҳукмдорининг бешиҳоя газаби тўғрисида эпиграммалар тўқиб юради».

У герцогиняга қаради; аёлнинг қалби шу тобда газаб ва беҳад нафратга тўла эди, унинг граф — Москага қадаган нигоҳи ва қимтилган лабларида дўстидан қаттиқ ихлоси қайтгани сезилиб турарди. Гўё унинг бутун қиёфаси «Разил тўра!» деяётгандек туюларди.

«Шундай қилиб,— дея ўйларди шаҳзода герцогиняга диққат билан тикилар экан,— уни менинг давлатимга қайтаришнинг бу воситаси ҳам иш бермади. Бир дақиқадан сўнг агар кабинетдан чиқиб кетса, мен ундан бутунлай маҳрум бўламан. Худо билсин, Неаполда у менинг судьяларим тўғрисида не гапларни айтаркан... Унинг ақли ва фалак бу аёлга ишлом этган инонтириш қобилиятини назарда тутилса, барчанинг унга ишонини турган гап. Уни деб мен тушлари тўшакдан сапчиб туриб, жиноячилар кириб олишмаганмикин, дея каравотнинг тағини текширадиган кулгили золим сифатида ном чиқараман...»

Шаҳзода ҳийла ишлатди-да, гўё ҳаяжонини босиш учун кабинетда у ёқдан-бу ёққа юраётган киши бўлиб, яна эшик олдига бориб олди. Ундан уч қадам нарида, ўнг томонда, ранги қув ўчган, руҳи тушган граф турарди. Граф шу қадар дағ-дағ титрардики, қабулнинг бошида герцогиня ўтирган, кейинроқ эса шаҳзода жаҳл устида анча нарига итқитиб юборган ўша креслонинг суянчиғига таяниб олишга мажбур бўлганди. Графнинг қалбида муҳаббат ҳукмрон эди. «Агар герцогиня жўнаб кетса,— дея ўйларди у,— мен ҳам ортидан йўлга чиқаман. Лекин у мени кўрмоқни истармикин? Масала ана шунда».

Шаҳзоданинг сўл томонида эса герцогиня қўлларини кўксига мағрур қовуштирганича унга виқор билан синовчан тикилиб турарди; ҳозиргина аёлнинг гўзал чеҳрасида ял-ял ёниб турган қизили йўқолиб, энди ранги хиёл заъфаронлашганди.

Шаҳзода қабулига келган бу икки кишидан фарқли ўлароқ қип-қизариб кетганди ва анча ташвишга тунган кўринарди; у чап қўли билан доим фраки остидан елкаси оша кенг лентада тақиб юрадиган орден крестини асабий юлқилар, ўнг қўли билан эса нуқул яягини силарди.

— Нима қилиш керак?— деярли беихтиёр равишда сўради шаҳзода графдан барча масалалар бўйича у билан маслаҳатлашиш одатига кўра.

— Ростини айтсам, нима деяримни ҳам билмай қолдим, ҳазрати олийлари,— дея жавоб қилди граф худди ҳозир жони узиладиган бир одамдек.

Москва бу гапни шу қадар қийналиб, шу қадар нафаси ичига тушиб айтдики, бунини кўриб, бутун қабул давомида нафсонияти қаттиқ азият чекиб ўтирган шаҳзода биринчи бор тетик тортиди. Бу кичкинагина қувонч унга иззат-нафсини қондирадиган гапни ўйлаб топишга ёрдам берди.

— Нимаям дердим, маълум бўлишича, учовимизнинг орамиз

да энг мулоҳазали одам ўзим эканман. Майли, мен мартабамни ҳам, номимни ҳам унутай-да, сизлар билан дўст сифатида гаплашай.— Сўнгра у Людовик XIV нинг ажойиб давридаги мурувватли ҳукмдорларга моҳирона тақлид қилганича илтифот билан жилмайиб, қўшимча қилди:— Мен ўз дўстларига мурожаат қилаётган дўст сифатида гапираман. Герцогиня, сиз бир оз шошилиб қабул қилган қарорингизни унутмоғингиз учун нима қилмоқ керак?

— Очигини айтсам, буни ўзим ҳам билмайман,— деди чуқур хўрсиниб герцогиня.— Билмайман. Парма мени даҳшатга соляпти.

У бу сўзлари билан шаҳзоданинг нафсониятига тегмоқчи эмасди, дилидаги гапни самимий айтаётгани шундоқ сезилиб турарди.

Граф ялт этиб шаҳзодага қаради: сарой аъёни сифатида у қаттиқ саросимага тушиб қолганди; сўнгра граф кўзларида илтижо билан шаҳзодага тикилди. Шаҳзода ўз қадрини сақлаб, совуқ-көплик билан бир оз сукут қилиб турди-да, сўнгра графга қараб деди:

— Кўриб турибман, дилрабо дугонангиз мутлақо эс-ҳушини йўқотиб қўйибди, буни тушунса бўлади; у ўз жиянини ҳаддан ортиқ севади.— Шундай дея у герцогиня томонга ўгирилиб, назокатли жилмайганича ушга хиёл тикилиб турди-да, гўё биронга комедиядан цитата келтиргандек ҳазил оҳангида сўради:

— Хўш, бу шаҳло кўзлар кулсин учун нима қилмоқ керак?

Бу орада герцогиня айтмоқчи бўлган галларини ўйлаб олганди; у худди ультиматум топшираётгандек, вазминлик билан донadona қилиб деди:

— Аълоҳазрат, сиз менга илтифотингизни аямай хат ёзиб бермоғингиз ва одатдаги хайрихоҳлигингиз билан унда Парма архиепископининг биринчи бош викарийси Фабрицио дель Донгонинг айбдор эканлигига мутлақо ишонмаслигингизни, шу боис ҳукми эътиборингизга ҳазвола этишганида уни тасдиқламаслигингиз ва ушбу адолатсиз суд иши ҳеч қандай оқибатга эга бўлмаслигини баён этмоғингиз лозим.

— Нима? Адолатсиз дейсизми?!— хитоб қилди шаҳзода қипқизариб, яна газабга минар экан.

— Гапим ҳали адо бўлгани йўқ,— деди герцогиня қадимги Рим аёлларига хос бир ғурур билан.— Шу бугун кечқуруноқ,— ҳозир эса соат ўн бирдан чорак ўтди,— дея қўшимча қилди у соатига қараб,— шу бугун кечқуруноқ сиз, ҳазрати олийлари, маркиза Раверсига бугун кечга яқин у ўз меҳмонхонасида гап сотган ўзига маълум ўша процессинг машаққатли югур-югурларидан дам олмоқ учун қишлоққа жўнаб кетмоқни маслаҳат кўришингиз ҳақида хабар қилмоқни буюрасиз.

Шаҳзода газабининг зўридан ўзини қўярга жой тополмай, кабинет бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юрарди.

— Қаерда кўргансиз бунақасини?!— дея хитоб қилди у.—

Қанақа аёл ўзи бу киши! Шунақаям ҳурматсизлик бўладими ахир!

Герцогиня ёқимли бир табиийлик билан деди:

— Аълоҳазрат, сизни ҳурматсизлик билан ҳақорат қилини ҳеч қачон ҳатто хаёлимга ҳам келмаган бўларди. Сиз, ҳазрати олийлари, ҳозиргина ўз дўстларига мурожаат қилаётган дўст сифатида гапиряпман дедингиз. Дарвоқе, менинг сира ҳам Пармада қолиш истагим йўқ,— дея кўшимча қилди у графга қаттиқ нафрат билан қарар экан.

Аёлнинг ана шу нигоҳи шаҳзодани унинг талабига рози бўлмоққа мажбур қилди; шу пайтга қадар у иккиланиб турганди. Тўғри, айтган сўзлари билан у қандайдир ваъда бераётгандек туюлганди, бироқ у сўзларга жуда кам аҳамият берарди.

Шундан сўнг улар яна бир-икки оғиз гаплашиб туришди-да, ниҳоят, граф Москва герцогиня талаб қилган ўпа илтифотли хатни ёзиб бермоқ ҳақида буйруқ олди. Граф «Бу адолатсиз суд иши ҳеч қандай оқибатга эга бўлмайди», сўзларини ёзмай қолдирди.

«Шаҳзоданинг ҳукми тасдиқламаслик ҳақидаги берган ваъдаси ҳам етади»,— дея ўйларди граф.

Шаҳзода хатга имзо чеккач, кўз қараши билан унга миннатдорчилик билдирди.

Граф катта хатога йўл қўйди: шаҳзода қаттиқ чарчаган бўлиб, шу тобда ҳар қандай мажбурият остига имзо чекиб берган бўларди. У ёқимсиз аҳволдан қутулишнинг жуда яхши йўлини топдим деб ўйларди, боз устига, бу машаадада унинг учун: «Агар герцогиня жўнаб кетса, бир ҳафтадан кейин саройим жуда ҳам зерикарли бўлиб қолади»,— деган фикр энг муҳим эди. Граф ҳукмдорининг санани ўзгартиргани ва хатнинг тагига эртанги куннинг санасини қўйганини пайқаб қолди. У соатига қаради: соат миллари қарийб ярим кеча бўлганини кўрсатарди. Министр сананинг бундай ўзгартирилишини ҳар қандай яхши ҳукмдорга хос бўлмиш расмий аниқликка интилиш оқибати дея қарор қилди. Маркиза Раверсини бадарга қилиш масаласига келганда, шаҳзода бунга қарши ҳеч қандай эътироз билдириб ўтирмади,— у одамларни алоҳида бир мамнуният билан қувғинга жўнатаверарди.

— Генерал Фонтана!— дея қичқирди у эшикни қия очиб.

Генерал кириб келди; унинг юзида шундай кулгили бир ҳайрат ва синчковлик акс этиб турардики, граф билан герцогиня бир-бирларига қувноқ қараб қўйишди. Бу кўз қарашлари уларни муросага келтирди.

— Генерал Фонтана,— деди шаҳзода,— колоннада остида кутиб турган менинг каретамга ўтиринг-да, тўғри маркиза Раверсининг олдига боринг, хизматкорга ўзингиз ҳақингизда хабар қилмоқни буюринг; агар у уйқуға ётган бўлса, менинг номимдан борганингизни билдирингда, тўғри ётоқхонага кириб ва унга мана шу сўзларни (ҳа, бошқача қилиб эмас, худди мана шу сўз-

ларни) айтиш: «Маркиза Раверси, ҳазрати олийлари эртага эрталаб соат саккизга қадар Веллейдаги амлокингиизга жўнаб кетмоингиизни буюрадилар. Пармага қачон қайтишингииз мумкинлигини ҳазрати олийларининг ўзлари хабар қилармишлар».

Шаҳзода герцогинянинг кўзларига боқди, бироқ хоним шаҳзода кутганидек унга миннатдорчилик билдириш ўрнига, эҳтиром билан чуқур таъзим қилди-да, тез-тез одимлаганича кабинетдан чиқиб кетди.

— Жуда аломат аёл-да!— дея хитоб қилди шаҳзода граф томонга ўгирилиб.

Граф маркиза Раверсининг қувғин қилинишидан хурсанд эди, зеро, бу ҳол унинг министрлик раҳбари сифатидаги фаолиятини осонлаштирарди. У шаҳзода билан яна ярим соатча суҳбатлашиб ўтирди. Моҳир сарой аъени сифатида у ҳукмдорнинг нафсониятига тасалли берди ва уни Людовик XVI нинг ҳаёти ҳақидаги латифалар мажмуасида ҳам шаҳзода бугун бўлажак тарихчилари учун ҳозирлаб қўйганидан гўзалроқ саҳифа топилмаслигига ишонтирганидан кейингина таъзим қилиб, чиқиб кетди.

Герцогиня уйига қайтгач, ҳеч кимни, ҳатто графни ҳам қабул қилмасликини буюрди-да, хонасига кириб, пчидан қулфлаб олди. У ёлғиз қолиб, ҳозирги воқеа тўғрисида ўйлаб кўришни истарди. Герцогиня ўз гурурига тасалли бермоқ ниятида тусмоллаб ҳаракат қилди, бироқ бунинг оқибатида қандай қарорга келмасин, уни қатъият билан бажарган бўларди. Ҳатто ҳозир, ҳаяжонни босилиб, бафуржа фикр юрита бошлаганидан кейин ҳам у ўзидан сира ўнка қилмас, қилмишидан асло афсусланмасди,— табиати ўзи шунақа эди; ана шу феъли туфайли герцогиня ўттиз олти ёшида ҳам саройдаги энг дилбар аёл ҳисобланарди.

Хоним гўё узоқ саёҳатдан қайтиб келган одамдек, Парма унга қандай ҳузур-ҳаловат бағишлаши мумкинлиги тўғрисида ўйлай бошлади; кечкурун соат тўққиздан ўн биргача аса бу мамлакатни буткул тарк этажасига имони комил эди.

«Бечора граф! Шаҳзоданинг олдида менинг жўнаб кетмоқчи экаплигимдан хабар топгач, жуда ғалати аҳволга тушиб қолди... Сирасини айтганда, у жуда дилкаш ва қалби тоза одам. Барча министрлик лавозимларидан воз кечиб, менинг ортимдан жўнаган бўларди... Лекин шундай қилса арзийдиям-да: ахир беш йил давомида у мени бевафоликда айблашига сабаб бўладиган биронта иш қилмадим. Хўш, меҳроб олдида никоҳдан ўтган қанча аёл ўз эрию ҳукмдорларига шундай деб айта олишни мумкин? Тўғри, мен уни алдагим келгани ҳам йўқ ўзи,— у калон-диомликни ҳам, расмиятчиликни ҳам билмайди, менинг олдимда доим ўз қудратидан хижолат чекаётгандек туюлади... Ўз ҳукмдори олдида у боя жуда кулгили кўринди-да ўяним; агар у ҳозир шу ерга келганида юз-кўзларидан ўпган бўлардим... Бироқ портфелидан ажралиб, истеъфога чиққан собиқ министрининг

кўнглини хушлашга сира ҳам рози бўлмайман,— бу бедаво дард; одам ундан ўлиб қутулади. Епплигида министр бўлиб қолиш жуда катта бахтсизлик бўлса керак ўзим! Унга ёзиб юбориш керак: шахзода билан орани очиқ қилишдан олдин мен бу тўғрида қандай ўйлашимни аниқ билиб олсин. Лекин хизматкорларим тўғрисида унутибман-ку. Ажойиб одамлар...»

Герцогиня қўнғироқ чалди. Оқсочлар ҳамон кўч-кўрошни сандиқларга жойлашмоқда эди: карета эшик олдида турар, хизматкорлар унга юк ортишарди; қўли бўш бўлган барча бўлак хизматкорлар каретани қуришаб олишган бўлиб, барчасининг кўзида ёш милтирарди. Герцогиняга бу тафсилотларни Чекина айтиб берди. Муҳим пайтларда беканинг олдига фақат ана шу қиз кира оларди.

— Ҳаммани юқорига чақир,— деди унга герцогиня.

Бир дақиқадан сўнг унинг ўзи қабулхонага чиқди.

— Менга,— деди у,— жиянимга чиқарилган ҳукмга опҳазрат (Италияда шундай дейишади) имзо чекмайди, деб ваъда қилишди. Мен ҳозирча сафаримни қолдираман. Бу янги қарорни ўзгартиришга душманларимнинг кучи етармикин, йўқмикин,— бунни кўрамыз ҳали.

Хизматкорлар бир оз вақт жим туришди-да, сўнг «Яшасин бизнинг герцогинямиз!— дея қичқирганича қаттиқ чапак чала бошланди.

Қўшни хонага ўтишга улгурган герцогиня қарсақлардан сўнг саҳнага чиққан актриса каби яна хизматкорлари олдида пайдо бўлди. У ёқимли таъзим қилиб:

— Дўстларим, гоёт миннатдорман сизлардан!— деди.

Шу дақиқада у бир оғиз сўз айтса борми, хизматкорларнинг бари саройинга ҳамла қилиб боришлари ҳеч гап эмасди. Герцогиня собиқ контрабандачи ва жуда садоқатли одам бўлмиш фореиторлар¹ дан бирини ишора қилиб чақирди. Фореитор унинг ортидан чиқди.

— Бадавлат деҳқонга ўхшаб кийингин-да, бир амаллаб шаҳардан чиқиб ол; кейин седиола ёллаб, зудлик билан Болоньяга жўна. Шаҳарга Флоренция дарвозасидан гўё сайр қилиб қайтаётган одамдек пиёда кириб бор. «Пилигрим» меҳмонхонасида Фабрициони қидириб топсан-да, унга бир пакетни берасан. Пакетни сенга ҳозир Чекина олиб келади. Фабрицио яшириниб юрибди; Болоньяда у Жузеппе Босси номи билан яшайпти; енгилтаклик қилиб унинг сирини ошкор айлаб қўйма, Фабриционни танишингни ҳеч кимга билдирма; менинг душманларим, эҳтимол, сенинг ортингдан айғоқчи қўйишар. Фабрицио сени бир неча соат ёки бир неча кундан кейин қайтариб юборади; қайтаётганингда бирон хатти-ҳаракатинг билан унинг кимлигини билдириб қўймаслик учун янада эҳтиётроқ бўл.

¹ Каретага қўшилган отлардан бирини миниб, уларни бешқариб боровчи кучер (тарж.).

— Аҳа! Маркиза Раверсининг одамларини айтяпсиз-да?— дея хитоб қилди фореитор.— Тумшукларини тиқиб кўришсинчи. Агар истасангиз, биз уларнинг бошлаб таъзирларини беришимиз мумкин.

— Ҳозир ҳожати йўқ. Балким, кейинроқ... Агар ҳаётдан умидингиз бўлса, менинг буйруғимсиз ҳеч қандай машманша бошламанлар.

Герцогиня Фабриццога шаҳзоданинг тилхатидан нусха кўчиртириб юбормоқчи эди; хоним ўзини тийиб туролмай, жиянининг кўнглини очинга ва унга ана шу тилхат оливини билан яқунланган саҳна тўғрисида бир-икки оғиз ҳикоя қилиб беришга аҳд қилди. «Бир-икки оғиз» сўз ўн бетлик хатга айланди. Ниҳоят у фореиторни чақиритиш буюрди.

— Шаҳардан сен фақат эрталаб соат тўртларда, дарвозалар очилгандан кейингина чиқа оласан,— деди у.

— Мен катта новдан чиқиб кетишни мўлжаллаяпман, унда сув одамнинг бўйнидан келади, лекин чиқиб кетиш мумкин.

— Йўқ,— дея эътироз билдирди герцогиня.— Энг садоқатли хизматкорларимдан биришнинг безгакка мубтало бўлишига йўл қўй олмайман. Монсиньорнинг уйда биронта одамни танийсанми?

— Кучернинг ёрдамчиси менинг ошнам бўлади.

— Манави хат ҳазрати бузрукворга етказилиши керак. Ҳеч кимга сездирмай, унинг саройига киргин-да, камердинернинг олдига бошлаб боришларини илтимос қил. Фақат монсиньорни уйғотиш керак эмас. Агар у ётоқхонасига кириб кетган бўлса, ўша саройда тунаб қўя қол; одатда у тонготарда ўрнидан гуради, шунинг учун ҳам сен эрталаб соат тўртда қабулчини сўра; унга менинг юборганимни айтгин-да, ҳазратнинг дуосини олиш учун олдига бор ва унга манови пакетни бер. Ундан эса, аҳти мол, у Болоньяга юбормоқчи бўлиб турган хатни ол.

Герцогиня монсиньорга шаҳзода мурувват билан ёзиб берган хатнинг асл нусхасини бериб юбормоқда эди ва ушбу тилхат архиепископнинг бош викарийсига дахлдор бўлгани учун бу ҳужжатни епархиянинг архивда сақлаб қўйишни илтимос қилди. У яна жиянининг ҳамкасблари бўлмиш жаноб катта викарий ва канониклар бу қоғознинг мазмуни билан танишмоқни исташар, деб умид билдирди, ҳамда бу ўринда қаттиқ сир сақлавиши лозим, албатта, дея шарт қўйди.

Герцогинянинг монсиньор Ландринанига йўллаётган ушбу номаси жуда самимий оҳангда ёзилдики, бу ҳол меҳрибон буржуани ўзига ром қилмоғи лозим эди. Аммо унинг бу дўстона мактубининг тагига

*Анжеллина-Корнелия-Изотта
Вальсерра дель Донго
герцогиня Сансеверина*

дея чеккан имзоси оз эмас, кўп эмас уч мисраши ташкил этди.

«Ҳамма исмларимни анчадан буён бундай санамаганим ўзим ҳам, янглишмасам, охири марта раҳматли герцог билан тўйимиз кун ва никоҳ шартномасига имзо чекаётганимда шундай ёзганим,— деди ўзича герцогиня илжайиб.— Бироқ бундай одамларга фақат ана шунақа баландпарвоз уввоилар билангина ёқиш мумкин,— буржуаларнинг кўзига кулгили парсалар ажойиб кўринади». Бугунги кунга муносиб тугатмоқ учун герцогиня ўзини тийиб туролмай, бояқиш графга ҳам хат ёзишга аҳд қилди ва ўз таъбири билан айтганда «*соҳибқирон билан муносабатиди қўлланма тариқаси назарда тутмоғи учун*» собиқ министрининг кўнглини хушлашга мутлақо қодир эмаслигини баён қилиб берди.

«Шаҳзодадан жуда қўрқар экансиз; у билан мулоқот қилиши бахтидан маҳрум бўлганингиздан кейин эса, чамамда, мен сани даҳшатга солишимга тўғри келади шекилли».

У хатни дарҳол графга элтиб беришни буюрди.

Шаҳзода эса ўз навбатида эрталаб соат еттида ички ишлар министри граф Дзурлани ҳузурига чақиртирди.

— Барча подеста*ларга,— деди у,— дворянни Фабрицио дель Донгони ушлаш ва қамоққа олиш ҳақида қатъий фармон киритинг. Бизга хабар қилишларича, у, аҳтимол, гасарруфимиздаги мамлакатга келмоққа журъат этиши мумкин эмиш. Уша қочоқ ҳозир Болоньяда эмиш ва бизнинг судимизни калака қилиб юрганмиш; уни танийдиган айғоқчиларни олинг-да, биригичидан, Болоньядан Пармага қадар бутун йўл четидаги қишлоқларга, иккигичидан, герцогинянинг Саккадаги саройи ҳамда Кастельнуовадаги уйи атрофига, учигичидан эса, граф Москанинг чорбони теваарагига қўйиб чиқинг. Мен сизни гоғта доно одам деб биламан ва граф Моска қанчалар заковатли одам бўлмасин, ундан ўз онҳазратингизнинг буйруғини сир сақлай оласиз, дея умид қиламан. Ёдингизда бўлсин, Фабрицио дель Донго қамоққа олишмоғи даркор,— менинг истагим шу.

Министр чиқиб кетган заҳоти кабинетга яширин эшик орқали, ҳар қадамда боши ерга теккудек бўлиб, ялтоқилик билан таъзим қилганича бош фискал Расси кириб келди. Бу аблаҳнинг башарасини мойбўёқлар билан чизса арзирди,— бу башара унинг мурдор вазифасига жуда мос тушарди: кўзларининг олазарак қарани ўзининг қаандай ном чиқарганидан хабардор эканлигини кўрсатар, бироқ сурбетлик билан ишшайиб туриши одамларнинг нафратига қарши кураша олишидан далолат берарди.

Модомики бу амалдор тез орада Фабриционинг тақдирига катта таъсир кўрсатар экан, у ҳақида уч-тўрт оғиз гапириб ўтмоғимизга тўғри келади. У баланд бўйли одам бўлиб, ақли зукко эканлигини ифода этиб турадиган кўзлари анча чиройли эди, бироқ юзини чечакдан қолган чўтирлар бузиб турарди. Ақл масаласига келганда, Рассини анча дово ва вийрак одам дейиш мумкин эди; у юриспруденциянинг сув қилиб ичиб юборган, дея тан

олишарди, бироқ бу соҳада Расси ҳаммасидан ҳам кўпроқ топқирлиги билан барчани ҳайратга соларди. Энг чигал суд ишларида ҳам у бир зумда айбланувчини истаса қамоққа ҳукм қиладиган, истаса, оқлатиб юборадиган қонун йўлини осонгина топа оларди; у айниқса прокурорлик ҳийлалари билан ном чиқарганди.

Шундай одами бўлгани учун ҳатто буюк давлатлар ҳам Парма шаҳзодасига ҳавас қилса арзийдиган бу кимсанинг битта камчилиги бор эди: у аркони давлатларга яқин юриб, улар билан суҳбатлашишни ва масхаравозлик қилиб, уларнинг кўнглини хушлашни яхши кўрарди. Уша аркони давлат Рассининг гаплариданми ё унинг ўзидан куляптими ёки сурбетлик билан унинг хотини аския қиляптими, бу одам учун бари бир бўлиб, фақат ҳукмдори кулса ва бетакаллуф муомала қилишни лозим кўрса бас эди. Баъзан шаҳзода ўзининг бош судьясини яна қандай қилиб хўрлашни билмай қолган кезлари унинг орқасига тенарди; агар у қаттиқроқ тенса, Расси йиғлай бошларди. Бироқ у масхаравозлик қилишга шу қадар ўч эдики, худонинг бергап куши уни калака қилиб юрадиган министрининг меҳмонхонасига бориб турарди. Ҳолбуки у ўз меҳмонхонасида бутун мамлакатнинг судьяларига зугум қилиб вақт ўтказиши мумкин эди. Бироқ Расси ўзига алоҳида мавқе яратиб олганди: энг густоҳ аристократ ҳам унинг нафсониятига тега олмасди, зеро, куни бўйи эшитган ҳақоратлари учун у оғзига келганини ганиравериш имтиёзидан фойдаланиб, ўша ҳақоратлар тўғрисида шаҳзодага ҳикоя қилиб бериш орқали ўч оларди: тўғри, бу ҳикоялари учун мукофот тариқасида у баъзан қаттиқ тарсаки еб қоларди, бироқ Расси бунга сира хафа бўлмасди. Шаҳзода ҳатто кайфияти жуда бузилган пайтда ҳам бош судьяси билан бундай «улфатчилик» қилса кўнгли очиларди,— бундай кезларда у фискални эрмак учун таҳқирлаб ўтирарди. Кўриб турибсизки, Расси худди сарой аъёни бўлиш учун яратилган одам эди: у на нафсониятни, на қадр-қимматни билар, на бирор ҳақоратга хафа бўларди.

— Аввало сир сақлансин! — қичқирди шаҳзода Рассининг таъзимларига жавоб бермай, гарчи барча билан жуда мулоийм муомала қилса-да ўта қўпол оҳангда.— Ҳукм қайси сана билап белгиланган.

— Кечаги кун билан, ҳазрати олийлари.

— Нечта судья имзо чекди?

— Ўшовлоннинг ҳаммаси.

— Қандай жазо белгиланишлар?

— Қалъага йигирма йил қамашга ҳукм қилдик,— менга ўзингиз шундай буюргандингиз, ҳазрати олийлари.

— Улим жазоси барчанинг газабини кўзготган бўларди,— деди шаҳзода худди ўзи билан ўзи гашираётгандек оҳангда.— Афсус! Уша калондимоғ хопимнинг попугини насайтириб қўй-сак ёмон бўлмасди. Лекин у дель Донго ахир, бу номни эса Пар-

мада деярли кетма-кет ҳукмронлик қилган учта архиепископ дель Донголар туфайли жуда эъвозлашади. Демак, йигирма йил қалъага қамалади, дейсизми?

— Шундай, ҳазрати олийлари, — деди жавобан Расса ер ўп-гувдек таъзим қилар экан. — Ундан олдин эса ҳазрати олийларининг портретлари рўнарасида туриб, жамоа олдида тавба қилмоғи керак. Бундан ташқари, ҳар жума куни ва катта байрам арафаларида рўза тутмоғи даркор: унга фақат пош билан сув берилади, *зеро, жиноятчи мункир одам сифатида ном чиқарган*. Келажақда катта мартабалар эгалламасин учун бу гап ҳам ҳукмга киритилган.

— Ёзинг, — деди шаҳзода: — «Ҳазрати олийлари жиноятчининг онаси маркиза дель Донго ҳамда аммаси герцогиня Сансеверинанинг жиноят рўй берган пайтда уларнинг ўғли ва жияни ҳали жуда ёш бўлгани, буниги устига бахтсиз Джилеттининг хотинини телбаларча севиб қолгани ҳақида айтиб, қилган ожизона илтимосларини илтифот билан назарда тутган ҳолда, бундай ёвузликдан даҳшатга тушганига қарамай, йигирма йилга қалъага қамашга ҳукм қилинган Фабрицио дель Донгонинг қамоқ муддатини ўн икки йилга туширмоқни лозим кўрдилар». Беринг, имзо чекаман.

Шаҳзода фармоннинг тагига кечаги куннинг санасини қўйиб, имзо чекди-да, уни Рассига узатар экан, деди:

— Имзоимнинг тагига шундай илова ёзинг: «Ушбу ҳукмдан хабар топган герцогиня Сансеверина ҳазрати олийларининг оёғига яна бош уриб боргани сабабли, шаҳзода жиноятчига ҳар ҳафтанинг пайшанба кунлари қалъанинг авом Фарнесе минораси дея атамиш тўртбурчакли минораси майдопчасида бир соат сайр қилмоғига ижозат айладилар». Энди имзо чекинг, — деди шаҳзода, — аммо ёдингизда бўлсин: шаҳарда қандай миш-миш тарқалмасин, бу ҳукмни сир сақланг! Қалъада икки йил қамоқни тақлиф қилган ва ўзининг бу бемаъни тақлифини ёқлаб гап сотган анови маслаҳатчи дель Капитанига менинг маслаҳатимни айтиб қўйинг, қонун ва жазо мажмуаларини яна бир бор ўқиб чиқсин. Демак келишдик, марҳамат қилиб, тилингни тийиб юрасиз. Хайр.

Расса бир неча марта етти букилиб таъзим қилди-ю, бироқ шаҳзода унга қиё боқмай тураверди.

Бу воқеа эрталаб соат еттида содир бўлди. Бир неча соатдан кейин эса бутун шаҳар бўйлаб ва барча қаҳвахоналарда марказа Раверсининг қувғин қилингани ҳақида хабар тарқалди. Барчанинг оғзида ана шу муҳим ҳодиса эди. Маркизанинг газабга йўлиқиши бурмунча вақтга кичкина шаҳарлар ва кичкина саройларнинг муқаррар душмани бўлмиш хунобликни тарқатиб юборди. Узини энди министр деб хаёл қилиб юрган генерал Фабио Конти бод касалини баҳона қилиб, бир неча кун қалъадан чиқмай ўтирди. Буржуалар, уларнинг ортидан авом халқ ҳам шаҳзода монсиньор дель Донгога албатта Парма архиепис-

кони этиб тайинласа керак, дея қарор қилиб қўйди. Қаҳвахоналарда айёр сиёсатдонлар ҳатто ҳозирги архиепископ, ҳазрат Ландранига бетоблигини баҳона қилиб, истеъфога чиқиш буюрилган, бунинг эвазига мукофот тариқасида унга, чамаси, тамаки монополиясидан тушадиган даромад ҳисобидан каттагина пенсия белгилашса керак, дейишгача бориб етишганди; бу мишмишлар архиепископнинг ҳам қулоғига етиб, уни жуда ташвишга солиб қўйди ва қариянинг қаҳрамонимизнинг тақдирига елиб-югуриб қилаётган гамхўрлиги бир неча кунга анча сусайиб қолди. Икки ойдап сўнг бу муҳим янгилик кичкина бир хато билан Париж газеталарида ҳам пайдо бўлди: уларнинг ёзишларича архиепископ қилиб «герцогиня Сансеверинанинг жияни граф Москва» ни тайинлашмоқчи бўлишган экан.

Маркиза Раверси Велейя амлокида ғазабининг зўридан ўзини қаерга қўярини билмай ўтирарди. У ўз душманларидан фақат ҳақоратли сўзлар билангина ўч оладиган иродаси султ аёллардан эмасди. Кавалер Рискара билан унинг яна учта дўсти маркиза қувгин қилинган заҳоти хонимнинг буйруғи билан бадарға қилинган маркизани эпёрат қилишга ижозат олмоқ учун шаҳзоданинг ҳузурига боришди. Шаҳзода илтимосгўйларни жуда яхши қабул қилди, уларнинг Велейяга бориши эса маркиза учун жуда катта юпавчиқ эди. Иккинчи ҳафтанинг охирига бориб, унинг меҳмонхонасида ўттиз чоғли одам йиғилиб қолди — буларнинг бари либераллар министрлигида бирон мартабани орзу қилиб юрган кишилар эди. Ҳар кун и кечқурун маркиза ўз тарафдорлари орасидаги энг билимдон одамлар билан барча қондаларга ривож қилган ҳолда кепгаш қуларди. Бир кун у Парма ва Болоньядан бир таллай хат олди-да, кечқурун ётоқхонасига барнақт кириб кетди. Севимли камеристкаси унинг олдига аввал барчага маълум ўйнаши — ниҳоятда хушсурат аммо сира эътибори йўқ йигит бўлмиш граф Бальдини, бир оз кейинроқ эса унинг ўтмишдоши — қорачадан келган, удабурун ва ёвуз бир одам — кавалер Рискарани бошлаб кирди. Ўз фаолиятини Парманинг дворянлар коллегиясида геометрия фани бўйича репетиторликдан бошлаган Рискара ҳозир давлат маслаҳатчиси ва кўпгина орденларнинг кавалери бўлиб олганди.

— Менинг яхши бир одатим бор,— деди маркиза ўз хушторларига,— доим ҳамма қоғозларни сақлаб қўяман. Энди бу одатимнинг фойдаси тегадиган бўлди. Мава, Сансеверинанинг турли мавзуларда мепга ёзган тўққизта хати, Генуяга боринлар-да, у ерда каторга қилинган одамлар орасида собиқ бир нотариусни топинг,— унинг фамилияси, янглишмасам, буюк венециялик шоир-пикига ўхшаб, Бурати эди, ёки бўлмасам Дуратидир. Граф Бальди, ёзув столи ёнига ўтиринг-да, мен айтиб турадиган манови гапларни ёзинг:

«Миямга яхши бир фикр келиб қолди, уни сенга хабар қилмоққа шошиламан. Мен Кастельнуово яқинидаги кулбамга бормоқчиман. Агар у ерга келиб, бир кун вақтинги мен билан бирга

Ўтказсанг, бошим осмонга етарди; энди бунинг унчали хавфли жойи йўқ, деб ўйлайман: бўлиб ўтган барча воқеалардан сўнг қора булутлар тарқала бошлади! Аммо тўғри Капельнуовога келма — йўлда тўхтаб ўт; сени хизматкорларимдан бири кутиб туради, уларнинг бари сени жуда яхши кўришади. Бу кичик саёҳат учун, турган гап, Босси фамилиясини сақлаб қолганинг маъқул. Айтишларича, сен таркидунё қилган роҳибларга ўхшаб катта соқол қўйганмишсан, Пармада эса сени фақат бош викарий сифатида соқол-мўйловингни олиб, силлиқ бўлиб юрган пайтингда кўришган». Тушундингми, Рискара?

— Жуда яхши тушундим. Лекин Генуяга бориш, менимча, ортиқча сарфи ҳаражат бўлади. Мен Пармада ҳам худди шундай оламини танийман. Тўғри, у ҳали каторгада эмас, лекин шу кетиши бўлса, тезда у ерга тушиши аниқ. У Сансеверинанинг хатини беплаб ўхшатиб беради.

Бу сўзларни эшитиб, граф Бальди чиройли кўзларини катта очди: у маркизанинг ниятини эндигина тушунган эди.

— Лекин сен Парманинг ана шу истеъдодли, муносиб фуқаросини танир экансан, ҳар қалай у ҳам сени таниса керак. Сансеверина бўлса унинг ўйнаши, руҳоний пири ёки дўстини сотиб олиши мумкин. Йўқ, яхшиси менинг бу айбга қўшилмайдиган ҳазилмни орқага сурсак сурамизки, ўзимизни биронта хавфли тасоидифга гирифтор қилиб ўтирмаймиз. Ронш бола бўлиб, икки соатдан кейин йўлга тушинглар, Генуяда ҳеч кимга кўринманглар ва тезроқ қайтиб келинглар.

Кавалер Рискара кулиб юборди-да, Полишинел*га ўхшаб «Йўлга отланамиз! Йўлга отланамиз!»— дея мингиллаб, хиргойи қилган кўйи масхаравозлардек иргишлаб сакраганча хонадан чиқиб кетди. У Бальдини ўз маҳбубаси билан ёлғиз қолдирмоқчи эди.

Орадан беш кун ўтгач, Рискара маркизанинг ҳузурига унинг суюклиси — ҳаммаёғи шилиниб кетган граф Бальдини бошлаб келди: йўлни олти льёга қисқарттирмоқ учун уни хачирга миниб, тоғдан ошиб ўтишга мажбур қилишганди; у энди нуқул, бошимдан олтин сочсангиз ҳам узоқ саёҳатга бормаيمان, дея такрорларди. Бальди маркизага хошим унга айтиб туриб ёздирган хатнинг уч нусхаси ҳамда Рискара тўқиган ва худди ўша қўл билан ёзилган беш-олти бошқа мактубларни узатди, — кейинчалик буларнинг ҳам фойдаси тегиб қолиши мумкин эди. Ўша хатлардан бирида шаҳзоданинг туллари қўрқиб чиқини, ҳамда унинг ўйнаши, маркиза Бальдининг қоқ тараша эканлиги ва унинг ўз суюқлари билан ҳар қандай кресло ўриндиғининг бир зумда тешиб юбориши мумкинлиги жуда кулгили қилиб тасвирланганди. Бу хатларнинг барини кўрган одам уларнинг герцогиня Сансеверина қўли билан ёзилганига сира ҳам шубҳа қилмасди.

— Энди аниқ билиб олдим, — деди маркиза, — унинг суюкли дўсти Фабрицио Болоньяда ёки унга яқин жойда яшар экан.

— Менинг жуда мазам йўқ! — хитоб қилди граф Бальди унинг

гапини бўлиб.— Худо ҳақи, иккинчи саёҳат қилишга мени мажбур этманг ёки ҳеч бўлмаса бир неча кун дам олиб, даволанишимга ижозат беринг.

— Ҳозир сизни бу ишдан халос этаман,— деди Рискара ва ўрнидан туриб, маркизанинг қулоғига алланималарни шивирлади.

— Хўп, яхши,— дея жавоб қилди маркиза жилмайиб.— Тинчланинг, сиз умуман ҳеч қабёққа бормайсиз,— деди у сўнгра Вальдига ва ўйнашига анчайин нафрат билан қараб қўйди.

— Ташаккур!— дея хитоб қилди граф чин кўнгилдан хурсанд бўлар экан.

Ҳақиқатан ҳам Рискара почта қаретасида ёлғиз ўзи жўнаб кетди. Болоњьяда икки кун яшаб улгурмасданоқ у Мариетта билан коляскада келаётган Фабрициони кўриб қолди.

«Ўкин урсин!— деди ўзича Рискара. Бўлажак архиепископиямиз дейман уят деган нарсани билмайди шекилли. Бундан герцогиняни хабардор қилиб қўйиш керак,— хурсанд бўлиб кетганидан боши осмонга етса керак ўзиям!»

Рискара Фабриционинг изидан тушиб, унинг қаерда яшашини осонгина билиб олди; эртаси куни Фабрицио почта орқали Генуяда ҳозирланган хатни олди,— мактуб унга бирмунча қисқа ёзилгандек кўринди-ю, аммо дилида ҳеч қандай шубҳа тугдирмади. Қаҳрамонимиз герцогиня ҳамда граф билан дийдор кўришажагини ўйлаб, ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди ва Лодовико уни тўхтаиб қолишга қанча урипмасин, почта бекатида от ёллади-да, дарҳол йўлга тушди. Ортидан бир қанча масофа нарида кавалер Рискара ҳам эрганиб келаётганини эса Фабрицио ҳагто хаёлига ҳам келтирмасди. Рискара Пармадан олти лиё бериқоқда ва Кастельнуовонинг шундоққина биқинида жейланган бекатга етиб келганида қамоқхона олдида каттагина оломон тўпланганини кўриб, қувониб кетди; у ерга ҳозиргина қаҳрамонимизни олиб келинганди, зеро, почта бекатида отини алмаштираётганида уни граф Дзурла юборган энг кучли айғоқчилардан иккитасини таниб қолганди.

Рискаранинг бит кўзлари чақнаб кетди; у тиришқоқлик билан бу қишлоқда содир бўлган барча воқеаларни суриштириб билди-да, дарҳол маркиза Раверсига чопар юборди. Сўнгра, шу ердаги ўзига хос черковни томоша қилмоқчи ва гўё Пармиджанино²нинг шу ағрофда кимнингдир қўлида бўлган картинасини қидириб топмоқчи бўлган одамдек кўчаларда изғий бошлади. Ниҳоят шу ернинг подестасига дуч келди. Подеста дарҳол давлат маслаҳатчисига ўз ҳурматиш илҳор этди. Рискара омади келиб, шундай фитначини қўлга туширган подестага унинг маҳбусни дарҳол Парма қалъасига жўнатмаганидан ҳайратга тушганини айтди.

— Ҳали жандармлар унинг бир гала дўстлари билан жанг қилишга мажбур бўладиларми деб қўрқаман,— деди Рискара совуқгина қилиб,— улар ўтган куни аъло ҳазратнинг тасарруфидаги ерлардан ўтиб олишига ёрдам бермоқ учун бу жинойатчинин

кидириб юришганди,— исёнчилар ўн беш чоғли одам бўлиб, яна ҳаммаси от миғиб олганди.

— *Intelligenti pauca!*¹— дея хитоб қилди подеста қувлик билан.

Ўн бешинчи боб

Икки соатдан кейин қўлга кишан урилган бояқиш Фабрициони седиолага ўтқазинди-да, узун занжир билан ўриндиққа боғлашди ва саккизта жандарм соқчилигида Парма қалъасига жўнатинди. Соқчиларга бу карвон ўтиб бориши лозим бўлган барча кишлоқлардаги жандармларни ҳам ўзлари билан бирга олиб кетиш буюрилганди; бу эътиборли жиноятчини нақ подестанинг ўзи кузатиб бормоқда эди.

Кечқурун соат еттиларга яқин седиола пармалик барча болалар ва ўттизта жандарм қуршовида чиройли хиёбонни кесиб ўтди-да, бир неча ой бурун Фауста яшаган саройини ортда қолдириб, ниҳоят қалъанинг ташқи дарвозаси ёнига етиб борди. Худди шу пайт генерал Фабио Конти қизи билан қалъадан чиқиб келмоқда эди. Комедантнинг каретаси Фабрицио боғланган седиолани ўтказиб юбормоқ учун кўтарма кўприк олдида тўхтади. Генерал, қалъа дарвозасини беркитиб қўйишлар, дея қичқирди-да, каретадан тушди ва кимни олиб келишганини билиш учун идорага кириб кетди; у седиолага маҳкам боғлаб қўйилган ва узоқ йўл давомида шундай ўтиравериб, қўл-оёғи бутунлай увишиб қолган маҳбусни танигач, қаттиқ ҳайратга тушди: тўртта жандарм Фабрициони седиоладан туширишди-да, қўлларида кўтариб, қамоқхона идорасига олиб киришди.

«Шундай қилиб, машҳур Фабрицио дель Донга энди менинг ихтиёримда бўлар экан-да, дея хаёлидан ўтказди шухратпараст комедант.— Бу йигит айтиш мумкинки, бутун бир йил давомида Парманинг киборлар жамяти диққат марказида бўлган ўша Фабрицио дель Донго-ку ахир!»

Генерал Фабрицио билан саройда, герцогинянинг меҳмонхонаси ва ўзга хонадонларда қаида йигирма мартача учрашган бўлса-да, ҳозир, турган гап, у билан таниш эканлигини ҳеч кимга сездирмади: у обрўсига путур етипидап кўрқарди.

— Кастельнуово қишлоғининг муҳтарам подестаси ушбу маҳбусни менга топширгани ҳақида батафсил протокол тузинг,— дея қичқирди у қамоқхона котибига қараб.

Турқи совуқ, патаксоқол ва жангари кўрипишли котиб Барбоне янада гердаиброқ ўтирди: уни кўрган одам немис қамоқхона нозирининг ўзгиваси дерди. У, бошлигим асосан герцогиня Сансеверинанинг айби билан ҳарбий министр бўлолмай қолди, дея ҳисоблагани боисидан маҳбусга одатдагидан ҳам қўиолроқ муомала қилди. У Фабрициoga voi* деб мурожаат этар, Италияда эса фақат хизматкорлар билан гаплашгандагина шундай дейиларди.

¹ Ақлли одамга бир оғиз сўз кифон (*лат.*).

— Мен муқаддас Рим черковининг прелати ва сизнинг епархиянгиз бош викарийси бўламан,— деди қатъият билан Фабрицио.— Қолаверса, исми шарифимнинг ўзиёқ сизнинг менга нисбатан хурмат билан муомала қилмоғингизни тақозо этади.

— Ҳеч нимани билмайман!— густоҳлик билан эътироз билдирди котиб.— Шундай олий уивонларингиз борлиги ҳақида ҳужжат ва ёрлиқларингизни кўрсатинг.

Фабриционинг ёнида ҳужжатлари йўқ эди, шу боисдан ҳам у нидамай қўя қолди. Генерал Конти котибнинг қандай протокол тузилиши кузатар экан, бу одамнинг чиндан ҳам Фабрицио дель Донго эканлигини тасдиқлаш заруратида қутулмоқ пиятида маҳбуса қарамай турарди.

Отасини кутиб каретада ўтирган Клелия Конти бирдан қоронғулхонада қаттиқ тўс-тўполон кўтарилганини эшитиб қолди. Котиб Барбоне протоколга сурбетлик билан маҳбуснинг ташқи қиёфасини батафсил ёзар экан, унинг Джилетти билан олишув пайтида яраланган жойларидаги чандиқлар баданининг қаерда эканлигини аниқлаш учун маҳбусга кўйлагини ечишни буюрди.

— Мен буйруғингизни бажара олмайман, жапоби котиб,— дея жавоб қилди Фабрицио аламли илжайиб,— кишанлар халал берапти.

— Қапақасига?! — ўзини соддаликка солиб, хитоб қилди генерал.— Маҳбус ҳамон кишанбандми? Қалъанинг ичида-я? Буниси уставга хилоф, бунинг учун алоҳида фармон керак. Унинг қўлидан кишанларни ечинг.

Фабрицио унга қараб қўйди. «Ҳе, мунофиқ,— дея хаёлидан ўтказди у.— Бир соатдан бери қўлимга кишан урилгани ва у менга жуда халал бераётганини кўриб турибди-ю, энди бўлса, ўзини ҳайратга тушгандек қилиб кўрсатишти».

Буниси уставга хилоф, бунинг учун алоҳида фармон керак. Унинг Фабрицио герцогиня Сансеверинанинг жияни эканлигини билингач, энди ўлиб-тирилиб унга меҳрибонлик кўрсатишга уринишар ва бу ҳол котибнинг қўполлигини янада бўрттириброқ кўрсатарди. Чамаси, буни кўриб Барбоненинг жаҳли чиқиб кетди шекилли, у қимир этмай турган Фабрициога қараб ўшқирди.

— Ҳўй, нега серрайиб турибсиз! Қапи, қимирланг! Қотиллик қилаётганингизда бечора Джилетти қаерингизни жароҳатлаганини кўрсатинг бизга.

Фабрицио бир сакрашда котибнинг олдига бориб, унинг баширасига шундай тарсаки туширдикки, Барбоне стулдан генералнинг оёғи остига қулаб тушди. Жанлармлар Фабриционинг қўлларига чав солишди, бироқ у қаролик кўрсатмади; генералнинг ўзи ва Фабриционга соқчилик қилиб турган икки жапдарм бурнидан тирқивар қон оқаётган Барбонени ўрнидан тургазиб қўйишди. Кираверинда турган икки жапдарм маҳбус қочмоқчи деган хаёлга бориб, шартта эникки ёпа бошлашди.

Соқчилар бошлиғи бўлмиш бригадир қалъа ичида турган ёш дель Донгонинг қочиб кета олмаслигини тушуварди. Шундай

бўлса-да, у жандармлик табиатига кўра «қоида юзасида» дераза олдига борди. Ана шу очиқ деразадан икки қадам нарида генералнинг каретаси турарди. Клелия идорадаги қайғули манзарани кўрмаслик учун каретанинг бурчагига бекиниб олганди: у шовқин-суронни эшитгач, каретадан бошини чиқариб қаради.

— У ерда нима бўляпти ўзи? — дея сўради қиз бригадирдан.

— Сизга айтсам, синьорина, ёш Фабрицио дель Донго сурбет Барбоненинг башарасига бошлаб тарсаки туширди.

— Нима? Қамоқхонага жапон дел Донгони олиб келишдими ҳали?

— Ҳа, худди ўшани, — деди жавобан бригадир. — Бечора йигит аслзода бўлгани учун ҳаммамиз ҳам роса овора бўлдик. Сиз биларсиз деб ўйловдим, синьорина...

Клелия энди деразадан кўзини узмай турарди. Столни қуршаб турган жандармлар хиёл четга ўтишгач, қиз маҳбусни кўрди.

«Биз у билан Комо кўли яқинидаги йўл устида учрашгандик, — дея ўйларди у. — Ушандан сўнг уни биринчи марта шу ерда, шундай ночор аҳволда кўришим кимнинг хаёлига келибди дейсиз... У менга қўлини узатиб, онасининг коляскасига чиқариб қўйганди. Ёнида герцогиня ҳам бор эди... Эҳтимол, уларнинг орасидаги севги ўша кезлари бошлангандир?»

Китобхонга шуни айтиб қўймоғимиз даркорки, маркиза Раверси ва генерал Конти раҳбарлик қиладиган либераллар лагериде Фабрицио билан герцогиня ўртасида ишқий алоқа борлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ, дея атайлаб гап тарқатишганди. Шу боисдан либераллар ўзлари қаттиқ ёмон кўринадиган граф Москани орқаваротдан лақма сифатида масхара қилиб юришарди.

«Шундай қилиб, — дея ўйларди Клелия, — у энди тутқин ва бунинг устига — ўз душманларининг асири; ахир граф Моска, ҳатто фаришта бўлган тақдирда ҳам унинг қалъага қамалишидан ичида хурсанд бўлиши лозим».

Қоровулхонада жандармларнинг бирдан дўриллаб кулишгани эшитилди.

— Джаконо, — дея ҳаяжонланиб сўради бригадирдан қиз, — у ерда нима бўляпти?

— Генерал маҳбусдан, нима учун Барбонени урдингиз, деб сўрадилар; монсиньор Фабрицио бўлса хотиржамлик билан: «У мени қотил деб атади, мени шундай унвон билан аташга ҳуқуқ берадиган ҳужжат ва ёрликларини кўрсатсин», — дея жавоб қилди. Бу гапни эшитиб ҳамма кулиб юборди.

Хат-саводи бўлган қамоқхона назоратчиларидан бири Барбоненинг ўрнига ўтирди; Клелия котибнинг жирканч башарасидаги қонни арганича қоровулхонадан чиқиб келганини кўрди; Барбонене бўралаб сўкинарди. «Мен-бу итвачча Фабрициони ўз кўлим билан бўғиб ўлдираман, — дея бўкирарди у. — Мен уни жаллодга бериб бўлман» ва ҳоказо ва ҳоказо. У Фабрициони кўриш учун

идора деразаси олдида тўхтади-да, янада қаттиқроқ сўкина бошлади.

— Қани, ўтинг, ўтинг,— деди унга бригадир,— синьоринанинг олдида шундай сўкишинингиз яхши эмас.

Барбоне бошини кўтариб, каретага қаради: унинг кўзлари Клелиянинг кўзлари билан тўқнашди-ю, қиз даҳшатдан қичқириб юборди. «У Фабриционни ўлдиради!— дея ўйлади у.— Дон Чезарени огоҳлангириб қўйишим керак». Дон Чезаре унинг амакиси ва шаҳардаги энг ҳурматли руҳонийлардан бири эди. Акаси бўлмиш генерал Контти, дон Чезарегга қамоқхонанинг бош руҳонийси ва экономи лавозимини олиб берганди.

Генерал каретага ўтирди.

— Уйда қола қолмайсанми?— дея сўради у қизидан.— Сарой олдида анча вақт кутиб қолишингга тўғри келадими деб қўрқаман. Бу ишларнинг ҳаммаси ҳақида ҳазрати олийларига ахборот бермогим лозим.

Шу пайт идорадан учта жаандарм қўригида Фабрицио чиқиб келди,— уни ўзига ажратилган камераси томон олиб кетишмоқда эди; Клелия унда кўзини узмай турарди. Ингит карета ёнига келганида қиз отасига жавоб қилди:

— Мен сиз билан бораман.

Фабрицио шундоқ ёнгинасида айтилган бу сўзларни эшитиб, бошини кўтарган эди, кўзлари Клелиянинг нигоҳига дуч келди. Ҳаммасидан ҳам уни қизнинг чеҳрасидаги маъюслик ҳайратга солди.

«Қомо кўли ёнида учрашганимизда буён у жуда очилиб кетибди,— дея ўйларди Фабрицио.— Рухсорида нақадар тирак фикр ифода этишини қаранг!.. Уни герцогинига ўхшайди деб жуда тўғри айтишган экан. Чеҳраси нақ паривашининг ўзгираси-я!..»

Башараси қонга беланган котиб Барбоне карета олдида бекорга ўралашиб турмаган экан, у Фабриционинг соқчиларига тўхташ дегандек ишора қилди-да, каретанинг орқасидан айланиб ўтиб, генерал ўтирган томондаги эшикча олдига югуриб келди.

— Маҳбус қалъа ичида туриб зўравоплик қилди,— деди у.— Шунинг учун ҳам уставнинг бир юз эллик еттинчи параграфи асосида уни уч кун муҳлатга қишанбанд қилиб қўйиш керак эмасми?

— Йўқолинг кўзимдан!— дея қичқирди генерал; бусиз ҳам назкур қамоққа олиш воқеаси унинг юрагига гулгула солиб қўйганди. Герцогиния билан граф Москага ўчакишнинг нима кераги бор? Граф бу ишга қандай қарайди ҳали? Аслида аллақандай Джилеттининг ўлдирилиши арзимаган иш, уни фақат фитна-фасод йўли билангина шундай шишириб юборишди.

Ана шу қисқа вақт ичида Фабрицио соқчилар ўртасида ғурур ва мардлик тимсолидек қаддини роз тутиб турди; юзидаги йиғитлик латофати, лабларининг нафрат билан илжайиб туриши уни ўраб олган жаандармларнинг тўпори башараларидан жуда кескин фарқ қиларди. Бироқ бу унинг ташқи қиёфаси эди, кўзларида эса

Клелиянинг мусаффо гўзаллиги олдида лол бўлиб қолгани аке эгарди холос. Қиз ҳамон чуқур хаёлга чўмганича карета дарчасидан унга қараб турарди; йигит хиёл жилмайиб, унга ҳурмат билан таъзим қилди-да, бир аумдан сўнг деди:

— Янглишмасам, синьорина, бир вақтлар сиз билан Комо кўли ёнида учрашиш шарафига муяссар бўлгандим ва ўшанда ҳам биз жандармлар қуршовида эдик.

Клелия қип-қизариб кетди ва хижолатга тушганидан жавобан бир оғиз ҳам сўз айта олмади.

«Унинг қиёфаси қанчалар олижаноб, уни ўраб турган одамлар эса нақадар дағал ва тўпори кўринади»,— дея ўйлаб турган эди қиз Фабрицио унга ҳозирги гапни айтганида. Шу тобда Клелиянинг қалбини чуқур ҳамдардлик ва деярли назокат туйғуси қамраб олгандики, у йигитнинг гапига жавоб бермоққа ожизлик қиларди. Бироқ шу пайт қалъанинг бош дарвозаси сунбасини қаттиқ шарақлатиб бир четга суришди,— зоти олийларининг каретаси бир минутдан ортиқ кутиб қолганди. Тош гумбаз остида сунбанинг бундай шарақлаши шу қадар кучли акс-садо берардики, мабодо Клелия жавобан бир оғиз сўз айта олган тақдирда ҳам, Фабрицио бари бир уни эшитмаган бўларди.

Улар кўтарма кўприкдан ўтишган заҳоти отлар йўртиб кетишди ва Клелия каретада ўтирар экан, хаёлан ўзига ўзи деди: «Чамаси, унга жуда овсар бўлиб кўринган бўлсам керак,— ксйин бирдан шундай дея кўшимча қилди:— Йўқ, фақат овсаргина эмас. У мени, сўзсиз, пасткаш экан, деб ўйлайди, ўзи маҳбус, мен эса қалъа комендантининг қизи бўлганим учун ҳам жавоб қилмадим, деган хаёлга боради».

Юксак қалб соҳибаси бўлмиш Клелия шунини ўйлар экан, дили қаттиқ ўртагарди.

«Аҳ, қандай қабоҳатга йўл қўйдим-а,— дея ўзини койишда давом этарди қиз.— Ахир биз у билан биринчи марта, ўзи айтганидек, «ўшанда ҳам жандармлар қуршовида» учрашганимизда мен қамоққа олингандим, ўшанда у менга ёрдам берганди ва мени катта кўнгилсизликдан сақлаб қолганди. Ҳа, тап олишим керак, мен жуда ёмон иш қилдим: ҳам кўполлик, ҳам нонкўрликка йўл қўйдим. Бечора йигит! Энди унинг бошига бахтсизлик тушади ва ҳамма энди унга фақат кўрнамаклик қилаверади. У бўлса ўшандаёқ менга: «Марҳамат қилиб номимни эслаб қолинг!»— деганди. Ҳозир у мендан жуда нафратланаётган бўлса керак ўзим. Одоб юзасидан ҳам биронта ширин сўз айтсам бир ерим камайиб қолармиди! Ҳа, чиндан ҳам жуда бағритошлик қилдим. Агар унинг онаси ўшанда мени колякасига ўтқазиб олганида, жандармлар кўригида чанг йўлдан пиёда юришга ва ҳатто ундан ҳам баттарроғи, биронта оғлиқ жандармига мингашиб олишга мажбур бўлардим; отам ҳам ўшанда қамоққа олинганди ва мен ҳимоячисиз қолгандим. Ҳа, жуда разил иш қилдим. Шундай танти йигит, турган гап, менинг бу қилмишимдан ниҳоятда ранжиган бўлса керак. Унинг олижаноблиги билан менинг пасткашлигим ўртасидаги

фарқни қаранг. У ўзини нақадар мағрур тутди-я! Қандай хотир-жамлик! Нақ разил душманлар қуршовида турган қаҳрамоннинг ўзгинаси дейсиз. Герцогиня уни нега бу қадар эҳтирос билан севишини энди тушундим. Агар у даҳшатли оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган фалокатга учраган пайтдаки ўзини шундай тутса, қалби бахтга тўлган кезлари қандай латиф кўринаркин!..»

Қалъа комендантининг каретаси саройнинг катта эшиги олдида бир ярим соатча туриб қолди, лекин шунга қарамай, генерал, ниҳоят, саройдан қайтиб чиққанида қизига бу вақт бир зумда ўтиб кетгандек туюлди.

— Аълоҳазрат қандай қарор қилди?— дея сўради Клелия.

— Сўз билан «қамоқхона», кўзи билан эса «ўлим» деяпти!

— Ўлим! Ё раббим!— хитоб қилди Клелия.

— Жим бўл!— жаҳли чиқиб тўнғиллади генерал.— Ёш боланинг саволига жавоб берган ўзим аҳмоқман.

Бу пайтда Фабрицио уч юз саксонга погонали зинапоядан Фарпезе минораси — қалъанинг бош минораси юқори майдончасига қурилган янги қамоқхона томон чиқиб бормоқда эди. Йигит ўз тақдиридаги бу катта ўзгариш ҳақида бирон марта ҳам ўйлаб кўрмади, тўғрироғи уни аниқ тасаввур қилишга уринмади. «Кўз қарашини айтмайсизми!— деди у хаёлан ўзига ўзи.— Нақадар маъноли қарайди у кўзлар! Нақадар чуқур ҳамдардлик акс этди уларда! Қиз гўё менга: «Бутун ҳаёт — мусибатлар силсиласи. Бошингизга тушган кулфатдан кўн ҳам хафа бўлаверман! Ҳаммамиз ҳам бу ёруғ дунёда изтироб чекмоқ учун яшаймиз!» — деяпгандек туюлди. Нақадар тикилиб қаради-я, менга ўша шаҳло кўзлар, ҳатто отлар ҳаммаёқни гумбурлатиб дарвоза равоқининг тагидан ўтаётганда ҳам у мендан кўзини узмади!»

Фабрицио бошига тушган мусибат тўғрисида мутлақо унутиб қўйганди.

Клелия отаси билан бир печа хонадонларга кириб чиқди; бошида муҳим жиноятчининг қўлга тушганидан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Икки соатдан сўнг эҳтиётсизлик қилиб қўйган бояқиш йигитни барча сарой аъёнлари шу ном билан атай бошланди.

Бу оқшом ҳамма Клелиянинг одатдан ташқари жопланиб кетганини пайқалди, бу дилбар қизга эса худди ана шундай жопланиш, атрофидаги нарсаларга қизиқиш етишмасди. Одатда унинг ҳуснини герцогинянинг ҳусни билан солиштиришганида Клелиянинг ана шундай хаёлпаршонлиги ва ҳамма нарсага бефарқ қараётгандек кўриниши туфайлигина одамлар унинг рақибасини юксакроқ баҳолашарди. Расмийчиликни хуш кўрадиган Англия ва шухратпараст Францияда, эҳтимол, бунинг мутлақо аксини афзал кўришган бўларди. Клелия Коитининг бокира қизларга хос сарвиравон қомати жуда нозик эди, чеҳраси эса Гвидо* чизган суратларнинг ажойиб натуралариши эслатарди; яширмаймиз,

антик давр грек аёлларига хос гўзаллик намуналари билан таққослаганда унинг юз бичими бирмунча йирикроқ кўринар, қандайдир ўзига хослиги билан кишини мафтун этадиган лаблари эса ёш болаларникидек дўртгайиб турарди. Бокиралик ва олижаноб туйғулар ажойиб тарзда акс этиб турадиган бу чеҳранинг бутун жозибаси шунда эдики, у қанчалик ўзига хос, қанчалар гўзал бўлмасин, жонсиз грек ҳайкаллариининг юзига сира ҳам ўхшамасди. Герцогинянинг рухсорида эса барча одамлар ўзларига жуда яхши таниш бўлган соф ломбард гўзаллигининг тимсолини кўришарди; унинг одамларга Леонардо да Винчининг гўзал «Иродиадалари» чеҳрасидаги нозли табассум ва хумор матюсликни эслатарди.

Герцогинянинг табиати қанчалик жўнқиқ, ақли қанчалар зийрак ва мароқли суҳбат чоғи тасавурида пайдо бўлган барча нарсалар тўғрисида қанчалик эҳтирос билан сўзлай олса, Клелия атрофидаги одамларга нафрат билан қарашиданми ёки қандайдир мавҳум нарсалар орфусида юрганиданми, шунчалик хотиржам ва ҳаяжонлардан ҳоли кўринарди. Алча вақтгача одамлар, у роҳиба бўлиб монастирга кетса керак, деб ўйлаб юришди. Йигирма ёшда бу қиз балларга нафрат билан қарар ва уларга отаси билан фақат итоатгўйлик юзасидан ҳамда унинг шуҳратпараст манфаатларига зарар етказмаслик учунгина борарди.

Табиатан тўпори бўлмиш генерал ўзига ўзи шундай дерди: «Фалак менга ниҳоятда соҳибжамол қиз ато этди, аълоҳазратимиз тасарруфидаги мамлакатда унга тенг келадигани йўқ, ўзи жуда серфазилат қиз, бирок бундан менга нима фойда? Афтидан, юксалишимга унинг ёрдами тегмайдиганга ўхшайди. Ўзим сўққабош одамман, қизимдан бошқа ҳеч кимим йўқ, менга эса жамиятга қўллаб юборадиган, сиёсий мартабаларга эришмоғим учун менинг қобилиятларим ва энг муҳими, министрликни бошқаришга қодир эканлигимни исботлаб беришим учун пуффузли салонларда таянч бўладиган қариндош-уруғ керак. Хўш, буёғи нима бўляпти? Чиройли, доно, тақводор қизим саройда яхши қабул қилинган биронта йигит ҳурмат билан унинг кўнглини овлашга урина бошлади дегунча дарров тумтайиб олади; куёвликка помоздин кавушини тўғрилаб қўйганидан кейин эса чеҳраси очилади ва янги даъвогар пайдо бўлмагунига қалар ҳатто қувноқ кайфийатда юради. У саройдаги энг сулуқатли йигит граф Бальдини рад этди; графнинг ўрнига мамлакатимиздаги энг бадавлат одам — маркиз Крешенци пайдо бўлди, қизим бўлса, бу одам билан ҳаётим бахтсиз кечади, деб оёғини тираб оляпти».

«Сирасини айтганда, — дерди ўзича баъзан генерал, — қизимнинг кўзлари герцогинявикига қараганда анча чиройлироқ, улар айниқса чуқур ҳис-туйғу ифода этганида жуда порлаб кетади. Лекин бу ажиб ифодани ким кўряпти-ю, ким ундан баҳра оляпти? Киборлар жамиятида ҳеч ким уни кўрмайди, ҳолбуки бундай летофатнинг қадрига ўша ердагина етишлари мумкин. Қизим бўл-

са фақат мен билан ёлғиз сайрга чиққанида биронта исқирт яланг-оёқнинг қашшоқлигини кўриб, раҳми келгандагина дилидаги ҳис-туйғуларини яширмайди. Баъзан унга, бугун кечқурун бо-ришимиз керак бўлган меҳмонхонада ҳам шундай самимият на-мойиш қилсанг-чи, дея тайинлаб ҳам кўрдим. Қаёқда дейсиз! Агар у мен билан биронта киборнинг меҳмонхонасига боришни жоиз кўрса, унинг гулдай тиниқ чеҳрасига дарҳол такаббурлик ва совуқ бир итоатгўйлик ифодаси тўнади қўяди».

Кўриб турибсизки, генерал кўнгилдагидек куёв топиш учун ўлиб-тирилиб ҳаракат қиларди... лекин шу билан бирга унинг ҳозирги мулоҳазаси ҳам тўғри эди.

Одатда сарой аҳлининг дилида теран туйғулардан ном-нишон ҳам бўлмайдди, аммо улар ўзгаларнинг кечинмаларини алоҳида бир синчковлик билан кузатиб юришарди: шу боисдан ҳам улар герцогиня айниқса қиз ўз орзу-умидлари оғушига фарқ бўлиб, ҳеч нимага парво қилмай қўйган пайтларда Клеллияга кўпроқ эътибор бериши ва уни гапга солишга уринишини сезиб қолишди. Клеллиянинг маллатоб-қўнғир тусдаги сочлари унинг оппоқ юзи-ни нафис бир тарзда ўраб турарди. Бироқ пешанасининг тузили-шига диққат билап разм солган ҳар қандай фаросатли одам қиз-нинг қомати ҳамда ўзини тутинидаги олижаноблик сийқа нозу карашмага сира ҳам ўхшамаслиги ва у барча сийқа парсалардан ниҳоятда нафратлангани учун ҳам ўзини бундай такаббур тут-шини англаб олган бўларди.

Бу атрофдагиларга нисбатан эътиборсизлик эди-ю, лекин ас-ло қалбап лоқайдлик эмасди. Генерал Контини қалъа комедан-ти қилиб тайинланганидан буён Клеллия шундай балангликда қурилган гўшасида ўзини бахтиёр ёки ҳеч бўлмаганда кўнгина кўнилсизликдан фориғ ҳис этарди. Улкап миноранинг юқори майдончасига қурилган комедант саройига кўтарилмоқ учун бе-ҳисоб зинапоялардан чиқиб бориш зарураги хира меҳмонларни бездириб қўйганди. Шу боисдан ҳам Клеллия худди монастирда-гидек ёлғизлик гашгини суриб юрарди, зеро бир вақтлар ана шун-дай бахтга эришмоқ учун қиз бир кўнгли роҳибаликни ҳам орзу қилганди. Қиз ёлғизлик қувончи ва орзу-хаёлларини ўзининг эрлик ҳуқуқига бивоан унинг ички дунёсига тўпорилик билан бостириб қирадиган биронта йигитнинг ижиқлигига бўйсунди-риш лозимлигини ўйласа, юраги орқасига тортиб кетарди. Мабо-до ёлғизлик Клеллияга бахт ато қилмаган тақдирда ҳам ҳар қа-лай уни кўпгина оғир таассуротлардан холи қиларди.

Фабриционни қалъага олиб келинган куни герцогиня билан Клеллия ички ишлар министри бўлмиш граф Дээрланинг уйдаги зиёфатда учрашиб қолишди. Барча меҳмонлар уларнинг атрофи-га тўпланишди. Бу оқшом Клеллия ўз ҳусни таровати билан гер-цогинядан устун келмоқда эди. Унинг кўзларида қандайдир чуқур бир туйғу ифодаланиб турардики, қиз буни деярли яшир-масди; Клеллиянинг нигоҳида шу тобда ҳам ачиниш, ҳам қаҳр-ғазаб акс этмоқда. Гоҳо-гоҳо герцогинянинг ўзини шодон

тутиши ва ажойиб ҳозиржавоблиги Клелиянинг қалбига чуқур қайғу ва деярли даҳшат солаётгандек туюларди. «Унинг маҳбу-би, қалби ниҳоятда юксак ўша барно йигит қамоққа ташла-ганини билганидан сўнг,— дея ўйларди Клелия,— бу аёл роса ўкириб йиғласа керак! Онҳазратнинг уни ўлимга маҳкум қил-ган нигоҳини айтмайсизми!.. О, мустабид ҳоким! Қачон қуту-ларкин Италия сенинг зулмингдан? О сотқин, муртад одамлар! Ундай десам, ўзим-чи!.. Қамоқхона позирининг қизиман!.. Ўзим ҳам жуда муносибман шу олий унвонга, Фабриционинг гапига ҳатто жавоб беришни ҳам лозим топмадим. У бўлса бир вақтлар менга катта яхшилик қилганди. Ҳозир у жинчироқ олдида ёлғиз ўзи ўтирганича мен тўғримда нималарни ўйлаёт-гайикин?»

Шу фикрда қалби ҳаяжонга тўлган Клелия ички ишлар ми-нистрининг катта қандиллар ёритиб турган меҳмонхонасига га-ваб билан қараб турарди.

Уларнинг суҳбатига қўшилиш илинжида бу икки машхур со-ҳибжамолни қуршаб турган сарой аъёнлари эса ўзаро шундай му-лоҳаза юритардилар.

— Ҳали ҳеч қачон улар шундай очилиб, шундай самимият билан суҳбатлашмаган эдилар. Эҳтимол доим бош министрға нисбатан одамларнинг адоватини даф қилиш дардида юрадиган герцогиня Клелияга биронта яхши кўёв топгандир.

Уларнинг бу гумоларини шу пайтга қадар ҳали ҳеч ким ку-затмаган бир ҳол тасдиқлаётгандек кўринарди: Клелиянинг кўз-лари ёниб турар, уларда ҳатто, шундай аташ жоиз бўлса, герцо-гинянинг кўзларидагига нисбатан кўпроқ эҳтирос акс этаётган-дек туюларди. Герцогинянинг ўзи ҳам ҳайратга тушиди ва, шунини тан олишимиз керакки, бу одамови қизнинг қиёфасидаги муллақо янгича бир латофатни кўриб қойил қолди. Бир соат да-вомида у Клелияни завқ билан кузатиб юрдик, одатда аёллар камдан-кам пайтлардагина ўз рақибаларининг хусни тароватига бундай мамнуният билан қарайдилар. «Нима гап бўлди ўзи?— дея ўйларди герцогиня.— Клелия ҳали ҳеч қачон бундай гўзал ва айтиш мумкинки, бундай дилкаш кўринмаганди. Қалби уйғо-ниб қолмадимикин мабодо? Лекин у ҳолда бу бахтсиз севги бўлиши керак,— унинг бундай жопланиб юришида қандайдир гам-андуҳ сезиляпти. Одатда бахтсиз муҳаббат камган бўлади. Эҳтимол, Клелия киборлар орасида муваффақиятлари билан бевафо ёрининг дилини ўрташга ҳаракат қилаётгандир?..» Шун-дан сўнг герцогиня атрофда турган йигитларга диққат билан разм солиб чиқди. Бироқ аёл йигитлардан биронтасининг юзида алоҳида бир ифода сезмади — одатдагидек, уларнинг башараси-да озми-кўпми қониққан шухратнарастлик туйғуси акс этиб турарди.

«Бу қандай мўъжиза бўлди!— дея ўйларди герцогиня сирнинг тагига етолмаганидан юраги сиқилиб.— Граф Моска қаёқда қол-ди ўзи? Бу ўринда унинг ўтқир ақли керак. Йўқ, янглишмабман:

Клелия негадир менга алоҳида бир диққат-эътибор билан тикилиб турибди. Наҳот у разил лаганбардор отасининг бўйруғини бажараётган бўлса. Юраги тоза бу навқирон қиз ҳам тамагирлик йўлида шундай паст кетиши мумкин деб сира ҳам ўйламаган эдим. Балким генерал Фабио Коптининг графга биронта муҳим илтимоси бордир?»

Кечкурун соат ўнларга яқин герцогинянинг дўстларидан бири унинг ёнига келди-да, паст овоз билан хонимга алланима деди, герцогинянинг ранги докадек оқариб кетди. Клелия унинг қўлидан тутиб, маҳкам қисиб қўйди.

— Миннатдорман. Ҳаммасини энди тушундим... дилингиз пок қиз экансиз,— деди герцогиня ўзини аранг босиб.

Бироқ у мана шу бир неча оғиз сўзни аранг айта олди. Лекин шунга қарамай, герцогиня ўрнидан туриб меҳмонхона эшигига қадар кузатиб қўйган уй бекасига мулоим табассум қилди,— одатда бундай иззат-икром фақат маликаларгагина кўрсатилар ва шу боисдан ҳозирги аҳволида бу ҳол герцогиняга қаттиқ таҳқирлашдек кўринди. У графиня Дзурлага жилмайиб қаради-ю, бироқ, қанча уринмасин, унга бир оғиз ҳам сўз айта олмади.

Герцогинянинг энг нуфузли кибор аҳли тўпланган гавжум меҳмонхоналардан ўтиб боришини кузатар экан, Клелиянинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. «Каретага ўтириб, ёлғиз ўзи қолгач, бу бечора аёлнинг ҳоли не кечаркин?— дея ўйларди Клелия.— Уни кузатиб қўйсаммикин? Йўқ, унда хира бўлиб кўринамап. Журъат қилолмайман... Бироқ уни нақадар севишларини билганида торгина каталакда жинчироқ олдида ўтирган бебахт маҳбуснинг кўнгли қанчалар кўтарилган бўларди! Уни машъум ёлғизликка маҳкум этдилар. Бизлар бўлсак бу ерда — муҳташам меҳмонхоналарда кўнгли очиб юрибмиз. Қандай даҳшат! Унга кафтдаккина хат кiritишнинг бирор йўли бормикин! Ё танграм! Бу отамга хиёнат қилиш дегани-ку, икки партия орасида қолган отамнинг аҳволи жуда мураккаб ахир! Агар отам герцогинянинг нафратига дучор бўлиб қолса, унда ҳоли не кечади? Ахир бош мишистр герцогинянинг чизган чизиги бўйича иш қилади-ку. Граф Моска давлат ишларининг тўртдан уч қисмида ҳукмбардор одам. Бошқа томондан эса шаҳзода қалъада бўлаётган ишларни мутгасил кузатиб юриди, у ҳазиллашиб ўтирмайди, қўрқувнинг зўридан бағритош бўлиб кетган. Аммо Фабрицио-чи. Ҳаммадан ҳам ўшанга ачинади одам! (Клелия энди ортиқ «сеньор дель Лонго» дея атамай қўйганди). Унга сердаромад лавозимдан ажраб қолишга қараганда анча даҳшатлироқ хавф қутқу соляпти! Герцогиня-чи! Муҳаббат нақадар қудратли куч-а! Нега энди ўша аслзода мунофиқлар бу аёлни офатижон деб аташади? Ахир барча одамлар севиш ва севилиш иқтидори заифлашиб қолган кекса аёлларга ачинишгади-ку... Ҳозир унинг қай аҳволга тушганини бир умр унутолмайман энди. Нақадар ранги бўзариб кетди-я! Маркиз Н. унга ўша шум хабарни келтирганида герцогинянинг перлаб турган шаҳло кўзлари бир

зумда сўниб, гам-андухга тўлди қўйди! Чамаси, Фабрицио улкан муҳаббатга муносиб йигит экан!»

Ана шундай хаёллар Клелиянинг бутун вужудини қамраб олди-ю, атрофдагилар унинг кўнглини олмоқчи бўлиб айтган хушомад гаплари қизга янада хунукроқ эшитила бошлади. Бу гаплардан қутулмоқ ниятида у шоҳи дарпарда тutilган очиқ дераза ёнига борди. Клелия бу овлоқ жойда ёнимга келишга ҳеч ким журъат этмайди, дея умид қилганди. Дераза ортидаги боғда шундоқ ернинг ўзига апельсин дарахтлари ўтқазилганди,— тўғри, қиш кезлари уларнинг устини ёпиб қўйишгучи эди. Клелия апельсин гулининг ҳидига тўйинган ҳаводан лаззатланиб нафас олар экан, аста-секин кўнгли тинчлана бошлади. «У сўзсиз жуда келишган, барно йигит,— дея ўйларди у.— Лекин бари бир шундай мағрур аёлниң қалбида у қапдай қилиб шу қадар эҳтиросли туйғу уйғота олдийкин?.. Ахир бу аёл кўнглини овламоқчи бўлганида нақ шахзоданиң ҳам раъйига қараб ўтирмаган. Агар ўшанда герцогиня шахзоданиң кўнглини олганида борми, унинг тасарруфидаги бу мамлакатда қиролича бўлиб қолиши мумкин эди... Отаниң айтишича, онҳазрат шу қадар ошиғу беқарор бўлиб қолган эканки, бир кун келиб боши очилиб қолса, ҳатто унга уйланишни ҳам хаёл қилиб юрган экан... Фабрициони эса герцогиня анчадан буён севади! Қомо қўли яқинида учрашганимизгаям беш йилча бўлиб қолди... Ҳа, беш йил,— дея тасдиқлади у бир оз хаёл суриб тургач.— Гарчи ҳали ёшгина қизалоқ бўлиб, болалигимга борганим ва кўнглимга нарсаларни идрок эта олмаганимга қарамай, ўшандаёқ бу ҳол мени пиҳоятда ҳайратга солганди. Ахир онаси ҳам, герцогиня ҳам ўшанда Фабрициого очиқдан-очиқ завқ билан тикилиб ўтиришганди-да!..»

Клелия боядан бери ўлиб-тирилиб уни гапга солишга уриватган йигитлардан биронтаси ҳам балкон томон келишга журъат этмаганини кўриб, дилида қувовиб қўйди. Улардан бири, маркиз Крешенци қиз томон бир печа қадам юрди-да, лекин қарта ўйнайдиган стол ёнида тўхтаб қолди.

«Агар хонамнинг деразаси олдида,— дея ўйларди Клелия;— бутун комендант саройидаги соя тушиб турадиган ягона жойда ана шундай чиройли апельсин дарахтлари ўсиб турганида эди, ўй-хаёлларим бунчалик гамгин бўлмасмиди. Мениң кўз олдимда эса доим Фарнезе минорасининг йўнилган харсанглари қаққайиб туради. Аҳ!— қўрқувдан юраги орқасига тортиб хитоб қилди у,— балким, уни худди ўша минорага қамашгандир! Дов Чезаре билан тезроқ гаплаша олсам эди! У отамга ўхшаб бағритопи эмас. Ҳали қалъага қайтаётганимизда отам, турган гап, менга ҳеч нимани айтмайди, лекин мен ҳаммасини дов Чезаредан билиб оламан... Мениң жамғариб қўйган пулим бор, ёғоч нақшларга ўтқазилган бир печа апельсин дарахти сотиб олишим мумкин; агар уларни деразам олдидаги усти очиқ айвонга қўйдирсам, бу дарахтлар Фарнезе минорасининг харсанглари кўзимдаг ана қилиб қўяди. Бундан буён ўша минора кўзимга янада жирканчроқ

кўрипади, энди мен у қуёш нуридан маҳрум қилган тутқунлардан бирини танийман ахир!.. Мен уни уч марта — бир бор саройда, маликанинг туғилган кулига бағишланган балда, кейин бугун жандармлар уни қалъага олиб киришаётганда ва анави разил Барбоне, унинг қўл-оёғига кишан уриш керак, дея тиқилинч қилаётган пайтда ва яна беш йил бурун, ўша Комо кўли яқинида кўрганман. Ушанда у менга жуда ўктам ва шаддод йигитча бўлиб кўринганди. Жандармларга сира тап тортмай қараганини айтмайсизми! Кейин йўл бўйи ойиси ва аммаси билан бир-бирларига қандайдир ғалати кўз ташлашиб боринди. Шубҳасиз, ўша куни уларнинг ҳаётида қандайдир ғаройиб воқеа содир бўлган зеро, ораларида аллақандай сир бордек туюлганди; ёдимда, ўшанда мен ҳатто, у ҳам жандармлардан қўрқаяпганга ўхшайди, дея ўйлагандим...— Клелия бир сесканиб тушди.— Ўзим ҳам гирт тентак эканман. Герцогиня шубҳасиз ўша пайтдаёқ унга кўнгиш қўйган... Узларининг безовта бўлиб турганига қарамай, хонимлар бегона ҳамроҳлари билан бир оз эл бўлиб олишгач, Фабрицио бизларни роса кулдирган эди! Мана бугун у мен билан гаплашмоқчи бўлди, мен бўлсам унга жавоб беринни ҳам лозим кўрмадим... Тажрибасизлик ва тортинчоқлик курсин... аксарият бу ҳислатлар энг разил қўрқоқликка ўхшаб кетади. Ёшим йигирма бирга кирибди-ю, бари бир ана шунақа лалайганман!.. Гошимни олиб монастирға роҳиба бўлиб кетишим керак, деб жуда тўғри ўйлаган эканман. Фақат тўрт девор ичида ҳаёт кечирини учунгина ярайдиган кўрипаман... «Нима қилганда ҳам қамоқхона назирининг қизи-да!»— дея ўйлаётган бўлса керак у мен тўғримда. У мендан нафратланиши турган гап. Герцогиняга хат чиқариш чорасини тонган заҳоти хонимга менинг унга нисбатан қандай ҳурматсизлик қилганимни тасвирлаб беради, албатта.

Шундан сўнг герцогиня мени мунофиқ қиз экан деб ўйлайди ва бугунги ҳамдардлимга ишонгани учун афсусланиб юради»...

Клелия, чамаси, деразанинг чўян панжараси ёнига келиб турмоқ учун кимдир унинг ёнига яқинлашаётганини пайқаб қолди; қиз гарчи бунинг учун ўзидан жаҳли чиқса ҳам, таъби хира тортди. Зеро ҳозир ўзи гарқ бўлиб турган ўй-хаёллар қиз учун латофатдан холи эмасди. «Бунча хира бўлмаса бу одам!— дея ҳаёлидан ўтказди Клелия.— Шошмай турсин, уни шундай кутиб олайки!» Қиз яқинлашиб келаётган одамга такаббурлик билан ўгирилиб қаради-ю, унинг архиепископ эканлигини кўрди,— бояқиш чол яккакифт бўлиб, ийманибгина дераза ёнига яқинлашиб келмоқда эди. «Бу авлиё одам одоб деган нарсани билмас экан,— дея ўйлади у.— Бир бечора қизнинг жонига тегмоқнинг нима кераги бор? Осойишталик менинг ёлғизгина қувончим-ку ахир!» Қиз архиепископга ҳурматини бажо келтириб таъзим қилди-ю, бироқ унинг нигоҳида ҳамон такаббурлик акс этиб турарди. Шу пайт архиепископ бирдан сўраб қолди:

— Сяньорина, машъум янгиликдан хабарингиз борми?

Клелиянинг нигоҳи бир зумда ўзгарди-қўйди, бироқ кўзлари бунинг бутунлай тескарисини айтиб турган бўлса-да, у отасининг юз карра тайинлаган гапига амал қилиб, гўё ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдек, лоқайдгина жавоб қилди:

— Ҳеч нимадан хабарим йўқ, монсиньор.

— Менинг бош викарыйим, ўша қароқчи Джилеттининг ўлимида мутлақо беғуноҳ бўлган бахтиқаро Фабрицио дель Донго Болоньяда қамоққа олинибди. Болоньяда у Жузеппе Босси номи билан яшаб юрганди. Уни сизнинг қалъангизга банди қилибдилар, қалъага эса бечора йигитни аравага занжирбанд қилган ҳолда олиб келибдилар. Қалъа хизматчиларидан бири бўлмиш Барбоне исмли баттол Фабрициога нисбатан зўравонлик қилмоқчи бўлибди. Ўша аблаҳ бир вақтлар туғинган укасини ўлдирган ва кейинчалик афв этилган бир жипоятчи экан. Бироқ менинг навқирон дўстим ҳақоратга чидаб ўтирадиган одамлардан эмас. У ўша мурдатни бир уриб ерпарчи қилибди. Бунинг учун Фабрициони йигирма фут чуқурликда қазилган зиндонга ташлашибди, боз устига оёқ-қўлига кишан уришибди.

— Кишан уришгани йўқ!

— А-а! Демак баъзи нарсаларни билар экансиз!— хитоб қилди архиепископ ва унинг ажин босган юзидаги тушқунлик ифодаси бир зумда ғойиб бўлди қўйди.— Келинг, тезроқ гаплашиб олайлик, ахир биронтаси келиб, суҳбатимизга халал берини мумкин. Илтифотингизни аямасангиз-да, менинг маънави пасторлик узугимни ўз қўлингиз билан дон Чезарегга бериб қўйсангиз.

Қиз узукни олди-ю, бироқ йўқотиб қўймаслик учун уни қаерга қўйишни билмай иккилашиб қолди.

— Уни бош бармоғингизга тақиб олинг,— деди архиепископ ва ўзи узукни қизнинг қўлига тақиб қўйди.— Узукни бериб қўйишингизга умид қилсам бўладими?

— Ҳа, монсиньор.

— Ҳозир сиздан бир нарсани илтимос этгум. Магарам сиз уни бажармоқнинг имкони йўқ дея ҳисоблаган тақдирингизда ҳам бу ганини сир сақламоққа ваъда беринг.

— Сўз бераман, монсиньор,— деди жавобан Клелия, бироқ архиепископнинг бирдан ниҳоятда жиддий тортиб, тунд қиёфага кирганини кўрди-ю, бутун вужудида титроқ турди.— Зеро муҳтарам архиепископимиз менга ўзларининг ҳам, менинг ҳам шаънимга доғ туширадиган бирор иш буюрмасалар керак ахир,— дея қўшимча қилди у.

— Дон Чезарегга айтиб қўйинг: мен ўз ўғлимдек бўлиб қолган муридимни унинг ихтиёрига топширдим. Менга маълум бўлишича, Фабрициони қамоққа олган ўша айғоқчилар унга ҳатто сятлар китобини олмоққа ҳам имкон бермабдилар, шу боисдан ҳам мен дон Чезаредан унга ўзиникини бериб турмоқни илтимос қиламан. Ва агар муҳтарам амакингиз эртага ҳузуримга биронта одам юбормоқни жониз кўрса, мен ул киши Фабрициога бериб турадиган оятлар мажмуаси ўрнига бошқасини бериб юбора-

мап. Мен яна дон Чезаредап ҳозир манови чиройли бармоққа тақилган узукни монсиньор дель Донгога бериб қўймоқни илтимос қилардим.

Шу пайт қизини олиб кетиш учун уларнинг олдиларига генерал Конти келди-ю, архиепископнинг нутқи бўлиниб қолди.— Улар бир оз гаплашиб туришди. Бу қисқа суҳбат чоғи кекса руҳоний ўзининг дурустгина дипломат эканлигини намойиш этди. У қалъага тутқун қилинган янги бандининг номини мутлақо тилга олмай туриб, шундай бир мавзудан сўз очдики, сира қийналмай маънавий ва сиёсий ўғитларини айтиб олмоқнинг уддасидан чиқди. Масалан, унинг айтишича, сарой ҳаётида шундай бир кескин дақиқалар бўлар эканки, бундай пайтда жуда таниқли зотларнинг ҳам тақдири бир ёқли бўлиб қолар экан. Шу боисдан ҳам кўп жиҳатдан жамият пиллапоясидаги ҳар хил ўрнига кўра пайдо бўладиган сиёсий ихтилофларни шахсий адоватга айлантирмоқ айниқса хавфли эмиш. Фабриционинг кутилмаганда қамоққа олиниши туфайли ҳамжонга тушган архиепископ қизишиб кетиб, ҳатто, одам ўз мансаби, ўз мавқеини ардоқламағи керак, албатта, бироқ ҳеч қачон кўнгиладан чиқариб бўлмайдиган ишларга йўл қўйиб берилш орқалт баъзи одамларнинг кучли нафратига дучор бўлмоқ ҳам ўта эҳтиётсизлик бўлур эди, демоққа-ча етиб борди.

Генерал каретага чиқиб, қизининг ёнига ўтиргач, унга қараб шундай деди:

— У менга пўписа қилди, шекилли... Мендек бир одамга пўписа қилмоқчи бўлди-я!..

Шундан сўнг Фабио Конти жимиб қолди ва йигирма минут давомида бошқа чурқатиб оғиз очмади.

Архиепископдан пасторлик узугини олгач, Клелия, каретада уйга қайтаётганимизда монсиньор илтимос қилган бу арзимас юмуш ҳақида отамга айтиб қўяман, дея қарор қилганди, бироқ генералнинг «пўписа» ҳақида жаҳл билан айтган гагидан сўнг у отасининг узукни тортиб олишига шубҳа қилмай қўйди. Шундан сўнг у чап қўли билан узукни пана қилиб, бармоқларини маҳкам қисди. Ички ишлар министрлигидан то қалъага қадар бутун йўл давомида у, отамга ҳеч гап айтмаслик жиноят бўлмасмикин, дея бош қотириб борди. У ниҳоятда тақводор, жуда тортинчоқ қиз бўлиб, одатда бир маромда тепадиган юраги ҳозир кўксига гушиллаб уриб турарди. Ниҳоят, қалъа дарвозасининг тепасидаги минорадан соқчининг «Ким у келаётган?»— дея қичқиргани ҳам эшитилди-ю, аммо Клелия ҳамон отасининг кўнглини ийнтадиган сўзлар топа олмади,— у отасининг йўқ дея жавоб қилишидан жуда кўрқарди. Қиз бундай сўзларни уч юз олтмиш поғонадан иборат зинаноялан кўтарилиб, комендант саройи томон бораётганида ҳам топа олмади.

Уйга қайтиб келгач, у дарҳол амакиси билан гаплашди, бироқ дон Чезаре уни койиб берди ва биронта юмушни зиммасига олишдан бош тортиди.

Ун олтинчи боб

— Ана энди кўрасан!— дея хитоб қилди генерал укаси доп Чезаре билан учрашгач. — Энди герцогиния менга нанд бериб, маҳбусни қочириб юбориш учун юз минг пулини ҳам аямайди.

Аммо биз Парма қалъасининг минорасига банди қилинган Фабриционни маълум муддатга тарк этмовимиз лозим бўлади. Соқчилар уни мижжа қоқмай қўриқлашарди. Кейинроқ унинг ёнига қайтганимизда биз йигитни, гарчи хиёл турқи-таровати ўзгарган ҳолда бўлса-да, лекин ҳамон ўша бандихонада ўттирганини кўрамиз. Ҳозир эса биз аввало саройдаги воқеалар билан шуғулланмоғимиз лозим. Зеро қаҳрамонимиз тақдирини ҳийлаю найраиқларга тўла фитналар ҳамда бахтиқаро ҳимоячисининг оташини муҳаббати ҳал қилмоғи даркор. Фарисе минорасининг уч юз тўқсонга погонасидан кўтарилиб, комендантнинг шувдоқ кўз ўнгида жойланган қамоқхонага кириб борар экан, ушбу дақиқанинг муқаррар келишидан чўчиб юрган Фабрицио бошига тушган кулфат тўғрисида ҳатто ўйлаб кўришга ҳам улгурмаганини пайқаб қолди.

Герцогиния эса, граф Дзурланикидаги зиёфатдан қайтиб келгач, оқсочларига жавоб бериб юборди-да, ечиниб ўтирмай ўзини тўшакка ташлади.

— Фабрицио!— дея ўкириб хитоб қилди у.— *Фабрицио душманларимиз қўлида ва эҳтимол, мени деб унга оғу ичиришар.*

Ўзининг соддадил таассуротларининг қули, ўзи ҳам билмай туриб навқирон маҳбусни бениҳоя севиб қолган бу телба аёл шундай қарорга келгач нақадар изтиробга тушганини не сўзлар билан тасвирласак экан. У алмойи-алжойи гапларни айтиб қичқирар, газабининг зўридан тўшакда илоидек тўлғанарди-ю, бироқ кўзларидан бир томчи ҳам ёш тўка олмасди. Хоним, ёлғиз қолган заҳотим ўкириб йиғлай бошласам керак, дея ўйлаганди ва шу боисдан ҳам оқсочларига жавоб бериб юборганди. Аммо бошга мусибат тушганида кўнгил бўшагининг ягона чораси бўлмиш кўз ёшлари батамом қуриб битгандек өди. Бу мағрур аёл ҳозир чексиз газоби ва шаҳзода олдидаги хўрлик туйғуси қаршисида ичор бир аҳволга тушиб қолганди.

«Қандай хўрлик, қандай қақорат бу!— дея минуг сайин хитоб қиларди у.— Бу ҳам етмаганидек, Фабриционнинг ҳаёти хавф остида, мен эсам қасос ололмайман! Йўқ, шаҳзода шонмай туринг ҳали. Сиз мени ўлдириясиз. Яхши. Бу иш қўлингиздан келади. Лекин қараб туринг, мен ҳам сизни ҳалок этаман. Аҳ, Фабрицио!.. бечорагинам Фабрицио, наҳот шу билан сенинг мушқулинг осон бўлса?

Мен Пармани тарк этмоқчи бўлган ўша кун билан бугунги кун ўртасидаги фарқни қаранг, ўшандаям мен ўзимни бахтсиз деб юрибманми... Қандай кўрлик! Ушанда мен фақат ўзим одаланиб қолган ҳаловатли турмушдан воз кечмоқчи бўлиб юрибман-у, лекин бутун тақдиримни бир ёқлик қиладиган воқеанинг

яқишлашиб келаётганини билмай қолибман. Ахир ўшанда граф сарой азёнларига хос маңфур лагапбардорлигига бориб, шаҳзода шуҳратпарастлик юзасидан имзо чекиб юборган мана шу машъум тилхатдан *адолатсиз ҳукм* сўзларини тушириб қолдирмаганида биз бу балодан қутулиб қолган бўлар эдик.

Очиғини айтганда, ардоқли Парманғизни тарк этгум, дея пўниса қилганимда, энчиликдан ҳам кўра кўпроқ омадим келгани туфайли унинг шаън-шавкатига таъсир кўрсата олдим. Лекин ўшанда шундай қила олардим, зеро эркин қуш эдим! Энди-чи! Ё таңғрим, қуллик деб шунга айтсалар керак-да? Энди мен занжирбанд бўлиб, бу разил ғурбатхонадан қутулиб чиқишга ожиздурман. Ахир Фабрициони кўпгина олижаноб одамлар учун ўлим муқаддимаси бўлган қалъага банди этишди-ку, мен бўлсам ўша махлуқни ортиқ жиловлаб тура олмайман: махлуқ энди мен унинг горнини тарк этишимдан қўрқмай қўйган! Унинг ўзига яраша фаҳм-фаросати бор, шу боисдан мен ҳеч қачон юрагим занжирбанд этилган ўша жирканч минорадан йироқда яшай олмаслигимни тушунади. Иззат-нафси азият чеккани туфайли бу золим энг қабиҳ ишлардан ҳам қайтмаслиги мумкин, қилган бемаъни шафқатсизлигидан эса унинг гурури лаззатланади холос. Эҳтимол, у яна менинг кўнглимни овламоқчи бўлар ва «Бечора қулингиздан марҳаматингизни дариг тутманг ёки Фабрицио ҳалок бўлади» деб қолар. Нимаям дердим, Юдифнинг¹ ўша кўҳна тарихи такорланади!.. Ҳа, лекин мен шундан кейин ўзимни ўзим ўлдираман, Фабрициони эса қатл этишади. Эси паст валиаҳд — бўлажак ҳокими мутлақ билан разил жаллод Рассилар Фабрициони менинг шеригим сифатида дорга осадилар.

Герцогиня қаттиқ инграб юборди: чорасизлик туйғуси унинг изтироб чекавериб ҳолдан тойган қалбини ўртамоқда эди. Олинда милт этган ёруғлик кўринмасди. Ун минутлар давомида у худди ақлдан озган одамдек тўшакда тўлғониб ётди. Ниҳоят бу даҳшатли руҳий ҳолатдан хонимнинг батамом силласи қуриди-ю, у ухлаб қолди. Бир оздан сўнг у чўчиб уйғонди ва тирсагини ёстиққа тираб бошини кўтарди: туш кўрибди, тушида шаҳзода герцогинянинг кўз ўнгида Фабриционинг бошини танидан жудо қилишни буюрибди. Шу тобда аёлнинг атрофга телбалардек олазарак бўлиб қараганини бир кўрсангиз эди! Охири буларнинг бари туш эканлиги, ёнида на шаҳзода, на Фабрицио борлигига ишонч ҳосил қилгач, у яна тўшакка чалқанча йиқилди-ю, ҳушидан кесинишга хиёл қолди. У шу қадар ҳолдан тойган эдики, ҳатто ўгирилиб ётишга ҳам мажоли қолмаганди. Ё таңғрим! Бу кунимдан ўлганим яхши эмасми!— дея шивирларди аёл.— Йўқ, йўқ! Қандай қўрқоқлик! Фабриционинг бошига кулфат тушганида уни ёлғиз қолдириш-ку бу! Мен алаҳсираяпман. Эс-ҳушимни йигиб, ўзимни босиб олмогим керак. Ўзим гўё атайлаб барно қил-

¹ Қадымги ривоятларга кўра, Юдифъ исмли қиз ўзига зулим қилган Олофернинг кўксига ханжар санчган. (Тарж.)

ган бу аҳволни совуққонлик билан таҳлил қилиб кўрмоғимиз лозим. Эҳ, қандай машъум хатога йўл қўйдим-а! Ўз қурбонларининг барини башарасидан танийдиган мустабид ҳоким саройи қошида яшашни ким қўйибди эди менга! Ўз фуқоросининг ҳар қандай нигоҳи унга ўз ҳукмига нисбатан ҳақорат бўлиб туюлади-ку ахир. Бахтга қарши, Миландан бу ерга кўчиб ўтаётганимизда намеч, на граф ўйлаб кўрибмиз бу тўғрида. Мен бизни олдинда, гарчи шукуҳи настрок бўлса-да, лекин шаҳзода Евгений ҳукмронлик қилган ажойиб пайтлардагидек назокатли саройининг ҳузур-ҳаловати кутяпти, дея ўйлагандим.

Биз унинг барча фуқароларини башарасидан танийдиган зolimнинг ҳукми қандай экаплигини узоқдан туриб мутлақо тасаввур қила олмас эканмиз. Мустабид ҳокимиятнинг таниқи шакли бошқа тузумларга ҳам ўхшаб кетади: масалан, унинг ҳам судьялари бор. Бироқ ушбу судьяларнинг бари Рассига ўхшайди. Расси эса ўвуз махлуқнинг ўзгинаси! Агар шаҳзода буюрса, у ўз отасини ҳам дорга осипдан тоймасди ва буни мутлақо табиий бир ҳол деб ҳисобларди. Буни у «бурчни бажариш» дея атаган бўларди. Рассига пора берсаммикин? Лекин бунинг учун менинг етарли маблағим йўқ. Хўш, мен, бадбахт аёл, унга қанча гакиф қилишим мумкин? Нарг борса юз минг франк. Аммо, айтишларига қараганда, фалак бахтиқаро Италиядан юз ўтириб, шаҳзодави ханжарнинг тигидан омон сақлаб қолган ўша муваффақиятсиз суиқасддан сўнг аълоҳазрат унга қутнчада ўн минг пехин совға қилиб юборган экан. Кейин порага учармикин ўзи? Шу пайтга қадар бу махлуқ одамларнинг кўзида фақат нафрат кўриб келарди, энди бўлса у ўзгаларнинг нигоҳида қўрқув ва ҳатто ҳурмат ифодасини кўради ва лаззатланиб юради. У ҳали полиция министри ҳам бўлиб кетиши мумкин. Хўш, нега бўлмасин экан? Ана ўшанда бу мамлакат аҳолисининг тўртдан уч қисми унинг олдида жилпанглаб, хушомад қиладиган, кўнгливи олишга уринадиган, унинг ўзи аълоҳазратдан қанчалар қўрқса, ундан шунчалар чўчидиган бўлиб қолишади.

Ҳамонки ана шу жирканч Пармасидан қочиб кетолмас эканман, Фабрициога қўлимдан келганича ёрдам беришим керак. Лекин тўрт девор ичига қамалиб олиб, ҳасрат чекиб ўтираверадиган бўлсам,— унда Фабрициога қандай ёрдам беришим мумкин? Шундай экан, тишингни тишингга қўй, *бадбахт аёл!* Ўз бурчингни бажар, аслзодалар йигинларида ўралашиб юр, ўзингни Фабрицио тўғрисида бошқа ўйламай қўйгандек қилиб кўрсат. Келиб-келиб сени унутгандек қилиб кўрсатаманми ўзимчи!.. Эҳ, азим, фариштам менинг!»

Шу сўзларни дилдан ўтказгач, герцогинянинг кўзларида дув-дув ёш оқа бошлади,— ниҳоят унинг йиғлашга ҳоли келганди. Бир соатдан сўнг, йиғлай-йиғлай бир оз кўнгли бўшагач, у мияси равшанлаша бошлаганини пайқаб, хиёл тинчиди.

«Қани энди учар гилам топсам-у,— дея орау қиларди у,— Фабрициони қалъадан олиб қочсам ва у билан бирга бизни тўқиб

этипмайдиган биронта фаровон ўлкада, — масалан, Парпядда яширишсам. Аввалига биз у ерда, отасининг ишончли вакили кулгили тарзда канда қилмай юбориб турадиган бир минг икки юз франкидан иборат пенсияга яшаб турардик. Бор мол-мулкимни сотганимдан сўнг мен юз минг франк тўплашим мумкин эди». Герцогиня хаёлан Пармадал уч юз лье париди кечиши мумкин бўлган ҳаётини барча тафсилотлари билан тасаввур қилиб кўрди ва бу ширин орзулар унинг қалбига бир лаҳза роҳат бағишлади. «У ерда, — дея ўйларди аёл, — Фабрицио бошқа бир ном билан ҳарбий хизматга ёлланishi мумкин эди. Жасур французларнинг биронта полкида навқирон синьор Вальсерра кўп ўтмай шухрат қозонарди ва ниҳоят ўз бахтини топган бўларди».

Бу ширин хаёллардан унинг кўзларига яна ёш қалқиди, бироқ бу энди ёқимли кўз ёшлари эди. Демак, қаердадир ҳали ҳам бахт деган нарсая бор экан! У яна анчага довура ана шундай тотли орзулар оғушида ётди, — бояқиш аёл машҳум воқелик тўғрисида эслашнинг ўзиданоқ ваҳимага тушарди. Лекин, ниҳоят, толп яқинлашиб, ёриша бошлаган осмон тарҳида бордаги дарахтларнинг кувгиратор учлари кўриниб қолгач, у ўзини анча босиб олди. «Бир неча соатдан сўнг, — дея ўйлади у, — жанг майдонига киришимга, ҳаракат қилишимга тўғри келади. Ана ўшанда бирор нарсадан назабим қайнаса ёки шахзода Фабрицио тўғрисида гап очиб қолса, ўзимни тутолмай қолишим мумкин. Демак, ҳозирнинг ўзидаёқ пайсалга селиб ўтирмай бирор қарорга келишим керак. Агар мени давлат жинойтчилиси дея эълон қилинса, Россия саройимдаги барча нарсаларни «мусодара қилишни» буюради. Шу ойнинг биринчи кунини граф икковимиз, одатдагидек, полицияга асқотиб қолиши мумкин бўлган барча қоғозларни ёқиб юборгандик... Бўлмасам графнинг ўзи полиция министри ахир, — кулгили ҳолни қараи!.. Менинг анча қимматбаҳо учта бриллиантим бор. Эртагаёқ Гриантадаги собиқ эшпақчим Фульдженцио Женевага жўнайди ва уларни ишончли қўлларга топширади. Агар Фабрицио бирон кун келиб қочинга муваффақ бўлса (ё яратган эгам, ўзинг мадад қил! — шундай дея у чўқиниб қўйди), маркиз дель Донго, турган гап, ўзининг одатдаги ўта насткашлигига бориб, қонувий монах таъқиб остига олган одамга ризқи рўз учун пул юбориб туришни гуноҳ ҳисоблайди. Бироқ Фабрицио ана шу бриллиантларни олади-ю, бир бурда нонга зор бўлмай яшайди.

Граф билан эса муносабатини узин керак бўлади. Содир бўлган воқеадан сўнг у билан кўришиб, овлоқда учрашиб туришни ҳатто тасаввур ҳам қилолмайман. Бечора! У табиатан сира ҳам ёвуз эмас, аксинча; лекин у заиф одам. Унинг қалби юксакликка парвоз этолмайди, шу боисдан бизга тенг келолмайди, Фабрицио! Бечораганиман! Қани энди бир лаҳзага бўлса-да, шу ерга келиб қолсанг-у, бизга қутқу солаётган хавф-хатарни қандай қилиб даф этиш тўғрисида маслаҳатлашиб олсак.

Графнинг кўрқоқларча эҳтиёткорлиги менинг барча режаларимни барбод этиши мумкин, кейин уни ўзимга қўшиб ҳалон этиши

дан не ҳожат?.. Ахир... калондимоғ золим мени қамоққа тиқиши ҳеч гап эмас. Мени исёнчи дея эълон қилишади. Буни рост қилиб кўрсатишнинг ҳеч қийин жойи йўқ. Агар мени қалъага банди қилишсаю у ердагиларга олтин бериб, Фабрицио билан ҳеч бўлма-са бир лаҳзагина гаплашиб олсам, биз биргалашиб сира чўчимай жаллоднинг олдига борган бўлардик. Ҳай майли, бу телба-кезик хаёлларни бир четга қўйиб турайлик. Расси шаҳзодага мени шунчаки заҳарлаб ўлдиришни маслаҳат беради, зеро менинг Парма кўчаларида ўлимга ҳукм этилганлар аравасида пайдо бўлишим аълоҳазратнинг кўнгли нозик фуқароларини изтиробга солиши мумкин. Бўлмагур гап! Яна роман! Нимаям дердим, мендек бир бахтиқаро аёл учун бундай хом хаёллар узрли ҳол бўлса керак. Барча бу таҳмицу гумонлар ичида энг тўғриси шаҳзода мени қатл этишга ҳукм қилмаслиги бўлса керак. Лекин у мени осонгина қамоққа тиқиб қўйиши мумкин, — бунинг учун у саройимнинг бироп бурчагига шубҳали қоғозларни яшириб қўйишни буюрса кифоя, бояқиш. Л... га шундай найранг ишлатишганди-ку ахир. Ана шунда уч нафар судья бўлса бас. Улар ҳатто ўтакетган аблаҳ бўлмасликлари ҳам мумкин, зеро уларга «ашёвий далиллар» ва бир гала сохта гувоҳларни рўбарў қилишади... Бинобарин, мени қатл этмоққа ҳукм қилишлари мумкин, шаҳзода эса чексиз раҳм-шафқат намойиш этиб ҳамда камина бир замонлар ул кишининг сарой аъёнлари сафида юрганини эътиборга олиб, ҳукмни юмпатади ва қатл этмоқ ҳақидаги ҳукмни қалъага ўн йил қамаш жазоси билан алмаштиради. Мен бўлсам, маркиза Раверси ва ўзга душманларим эл оғзига дoston қилиб юрган ўта қайсарлигимга бориб, сира тап тортиб ўтирмай оғу ичмаи-қўймаи. Ҳар қалай авом бу гапга дарров ишона қолади. Имоним комилки, Рассининг ўзи қамоқхонага келиб, шаҳзоданинг номидан менга бир шишача стрихнин ёки Перуджа афъюнидан совға қилади.

Ҳа, граф билан муносабатни очиқ-ойдин узмоқ керак, уни ўзим билан ҳалок этишни истамайман — бу ўта қабиҳлик бўлур эди, бояқиш мени чин дилидан севарди. Фақат, сарой аъённинг қалби ҳақиқий севгига қодир, дея ишонишим мен томондан хиёл телбалик бўлди холос. Шаҳзода, турган гап, мени қамоққа тиқиш учун бироп баҳона топади — у жамоат фикриши Фабрициога хайрихоҳ қилиб қўйишимдан чўчийди. Граф ор-помусли одам, у дарҳол саройдаги тўнкалар ҳайрат ичра, телбалик бу, дея атайдиган ишни қилади яъни саройни тарк этади. Шаҳзодадан тилхат талаб этган ўша оқшом мен ҳокими муглакни ҳақорат қилдим. Энди иззат-нафси азият чеккан шаҳзодадан ҳар қандай қабиҳликни кутишим мумкин. Ахир тожу тахт эгаси уни саросимага солган ўша аччиқ дақиқаларни ҳеч унута олармиди дейсиз? Шундай қилиб, агар мен граф билан муносабатни узсам, у Фабрициога ёрдам бермоқ учун жуда қулай имкониятларга эга бўлади. Лекин бирдан у менинг қароримдан қаттиқ ранжиб, ўч олишни истаб қолса-чи? Йўғ-е, нималар деяпман ўзи! Бундай фикр ҳатто унинг хаёлига ҳам келмайди. У шаҳзодамизга ўхшаган пасткаш одам

эмас. Граф дили ўртаниб бўлса-да, биронта разил фармонга имзо чекиб юбориши мумкин, лекин ҳар қалай унинг ор-номуси бор. Кейин нима учун ўч олиши керак экан у мендан? Беш йил мобайнида уни севганим, дилни оғритадиган биронта иш қилмаганим, энди бўлса унга: «Азизим граф, мен сизни севшимдан бахтиёр эдим, аммо ўша алаҳга сўнди. Сизни ортиқ севмайман, бироқ қалб-янғиз покиза эканлигини биламан ва сизни бир умр ҳурмат қиламан. Сиз доим менинг энг яқин дўстим бўлиб қоласиз», — деяп-гачим учушми?

Викдони тоза одам бундай самимий гапга нима деб жавоб бериши мумкин?

Мен ўзимга бошқа жазман топаман. Ҳар қалай киборлар жамиятида шундай деб ўйлашади. Мен ўша жазманимга: «Аслида аълоҳазрат Фабрициони ўша қилган тентаклиги учун жазолаб жуда тўғри иш қилди, лекин таваллуд топган куни шарафига у жиянимнинг гуноҳидан ўтади ва уни озодликка чиқариб юборади, — деб айтаман. Шу йўсинда мен вақтдан ярим йил ютаман.

Анови сотқин судья, ўша разил жаллод Рассини ўйнаш қилиб олсам, назаримда энг маъқул иш бўларди... бундай шарафга эга бўлса, унинг учун киборлар жамияти сари йўл очиларди... Фабрицио, азизим, кечир менн, қўлимдан келмайди... Ҳазар қиламан ахир ундан. Наҳотки! Қўли граф П. ва Д. ларнинг қонига беланган бир ваҳший билан-а! У ёнимга яқинлашгани заҳоти даҳшатга тушиб, ҳушимдан кетсам керак... Йўқ, ундан кўра шартга пичоқни оламан-да, ўша муртаднинг юрагига санчаман... Йўқ, қўлимдан келмайдиган ишни талаб қилма мендан!

Ҳа, муҳими — Фабрициони унутмоқ даркор. Кейин шаҳзодага қарши газабимни сира ҳам сездирмаслигим керак. Ўзимни аввалгидек қувлоқ кўрсатмоғим лозим; менинг қувноқлигим ўша пасткашларга хуш ёқади: биринчидан буни онҳазрат иродасига итоат этиш деб ҳисоблашади, иккинчидан эса мен энди уларни масхара қилмай қўяман, ва кичкинагина фазилатларини кўкларга кўтариб мақтай бошлайман, — граф Дзурланинг, масалан, учбурчак шляпасидаги оппоқ патини мақтайман: бояқшиш шу патни олиб келиш учун атайлаб Лионга чопар юборган ва энди бу билан жуда фахрланиб юрбди.

Ёки ўйнашни Раверси лагеридан танласаммикин?.. Агар граф истезфога чиққудек бўлса, ҳокимият бу партия қўлига ўтади; Раверсининг ошналаридан биронтасини қалъага комендант этиб тайинлашади, Фабно Контти эса бош министр бўлиб олади. Лекин ажойиб маслаҳатчига ўрганиб қолган, ўзига яраша фаҳм-фаросати бўлган, оқсуюк одам бўлмиш шаҳзода қандай қилиб ўша эшак билан давлат ишларини муҳокама қилади? Ахир ўша аҳмоқ умр бўйи муҳим бир масала — аълоҳазратлари лейб — гвардиясидаги солдатлар мундирининг олд барига еттита тугма қадаш керакми ёки тўққизтами? — деган муаммо хусусида бош қотирчишдан нарига ўтмаган-ку! Ўша тўпори махлуқларнинг барчаси менга ҳасад қилишади — сен учун хавфли нарса ана шу,

азизим Фабрицио! Зеро сенинг ҳам, менинг ҳам тақдиримизни ана шу тўпори махлуқлар ҳал қилишади ахир. Шундай экан, графнинг истеъфо беришига йўл қўймаслик керак; у хўрликларга чидаган тақдирда ҳам хизмат қилавермоғи даркор! У ҳаёлида, истеъфо бермоқ бу бош министр қилиши мумкин бўлган энг катта қурбон, деб ҳисоблаб юрибди! Шу бокедан ҳам ҳар гал кўзгуга қараб, ўзининг қариб бораётганини фаҳмлаганида менга ана шу қурбонликни таклиф қилади. Демак у билан муносабатни бугунлай узишим керак, фақат уни министрлик лавозимидап воз кетмасликка мажбур этишининг бошқа чораси қолмагандагина ярашиш мумкин. Мен, албатта, у билан жуда дўстона хайрлашаман, бироқ у ялтоқи бир хушомадгўйлик билан *адолатсиз ҳукм* сўзларини ёзмай тушириб қолдирганидан буён бир печа ой давомида у билан учраша олмайман, акс ҳолда ундан нафратлана болашим мумкин. Ҳал қилувчи ўша оқшомда менга унинг ақли не керак эди? Ундан кўра мен ўз қатъиятим туфайли эришган ва ўзим айтиб турган худди ўша сўзларни ёвса бўлмасмиди. Йўқ, лаганбардорлик қилиш одати устун келди. Эртаси кун у бундай бемаъни қоғозни имзо чектириш учун аълоҳазратга бера олмасдим, бу ўринда «афв этиш ҳақида фармон» керак эди, дея ишонтирмоқчи бўлди. Эй худойим, Фарнезе дея аталмиш бундай кечки ва калондимоғ одамларга такалуф қилиб ўтиришининг нима кераги бор эди?!»

Бу фикр герцогинянинг азабини янада қайнатиб юборди.

«Шаҳзода мени алдади,— дея ўйларди у.— Алдаганда ҳам жуда аблаҳлик билан алдади!.. Бу одамни кечириб бўлмайди; ақли шунчалар зийрак, фаҳм-фаросати юксак бўлишига қарамай у пасткаш одам. Биронта одам уни ҳақорат қилмоқчидек туюлса, у ниҳоятда қўпол ва разил бўлиб қолишни граф икковимизга жуда кўп кузатганмиз. Лекин Фабриционинг жинояти сиёсатга дахлдор эмас-ку,— бундай одам ўлдириш воқеалари аълоҳазратларнинг музофоти бўлмиш бу бахтиёр ўлкада юзлаб учрайди; бунинг устига граф менга Фабриционинг бегуноҳ эканлиги тўғрисида аниқ далиллар тўпладим, дея ошг ичгапти.

Джилетти ўзига яраша жасур одам экан, чегарадан икки қаддам берида иттифоқо учрашиб қолгач, у бирдан бахтиёр рақибини гумдон қилиб кетмоқчи бўлган».

Герцогиня Фабриционни гуноҳкор дея ҳисоблаш учун қанчалик асос борлиги тўғрисида узоқ бош қотирди, тўғри, унинг жиянидек аёлзода одам сурбет бир масхарабознинг таъзирини бераман деб ўлдириб қўйган тақдирда ҳам хоним буни унчалик катта гуноҳ санамаган бўларди, бироқ изтироб чекиб ётар экан, у Фабрициода гуноҳ йўқлигини исботламоқ учун анча курашишга тўғри келишини фаҳмлади. «Йўқ,— дея қатъий қарор қилди у ниҳоят,— мана рад этиб бўлмайдиган далилу исбот: Фабрицио худди раҳматли Пьетранерага ўхшаб доим ҳамма чўнтаклариди қурол олиб юрарди, ўша кун эса унинг қўлида бир огизли арзимас ов миятиги бўлган, ўшаниям у қандайдир ер қазувчидан олган экан.

Шаҳзодадан мени алдагани, алдаганда ҳам разиллик билан алдагани учун нафратланаман: у афв этиш тўғрисида тилхат ёзиб берди, кейин эса бечора болани Боловьядан ўғирлаб келишни буюрди. Лекин бунинг учун жазосини тортади ҳали у!»

Соат бешларга яқин изтироб чекавериб ниҳоятда ҳолдан тойган герцогиня қўнғироқ чалиб оқсочларини чақирди; улар бекаларини кўриб, қичқириб юборишди: герцогиня каравотида кўзларини юмганича кийими-ю дуру жавоҳирларини ечмаган ҳолда, худди ҳашамдор қилиб безатилган ўлим тўшагида ётган марҳумга ўхшаб, ратги докадек оқариб ётарди. Аёллар аввалига, бекамиз ҳушидан кетибди, деб ўйлашди-ю, аммо ҳозиргина унинг ўзи қўнғироқ чалиб чақирганини эслашди. Ора-сира унинг қотиб қолган яноқларидан ёш томчилари думаларди; у, мени ечиттириб, тўшакка ётқизинлар, дея ишора қилди.

Министр Дзурланикидаги кечадан сўнг граф герцогинянинг саройига икки марта келди-ю, бироқ уни қабул қилишмади; шундан сўнг у хонимга кат ёзиб, буёғига қандай йўл тутиш ҳақида ундан маслаҳат сўрамоқчи эканлигини баён этди; наҳот шундай ҳақоратдан кейин ҳам министрлик лавозимида қолавериши керак бўлса? Граф яна шундай сўзларни илова қилди: «Фабрицио бегувоҳ, лекин, ҳатто у гуноҳкор бўлган тақдирда ҳам, мени шохлантирмай туриб, уни қамоққа олишга қандай жўрват этишди? Ахир унга ҳомийлик қилишимни барча билади-ку!»

Герцогиня унинг хатини фақат эртаси куни ўқиди. Граф эзгулик, сазоват деган тушунчаларни тан олмасди. Яна шуни ҳам қўнғинча қилишимиз мумкинки, либераллар тушунчасидаги эзгулик (яъни кўпчиликни бахтиёр қилишга интилиш) унинг назаридан мунофиқлик эди. У аввало граф Москва дегла Роверени бахтиёр қилмоқни ўз бурчи деб ҳисобларди, бироқ у ниҳоятда орномусли одам эди ва истезфога чиқиш ҳақида сидқидилдан гапирарди. У герцогиняга умрида бирон марта ҳам ёлгон гапирмаганди. Аммо шунга қарамай хоним унинг хатига мутлақо эътибор бермади. У қарор қабул қилган, ўзимни Фабрициони унутгандек қилиб кўрсатаман, деган қарорга келгандики, ўзига нисбатан бундай жабр-зулмдан сўнг унга дунёдаги барча гаплар бефарқ бўлиб қолганди.

Эртасига эрталаб граф Сансеверина саройига ўн мартача келиб кетганидан сўнг, ниҳоят, пешинга яқин герцогиня уни қабул қилди. Аёлни кўриб графнинг қалби ларзага тушди. «Унинг ёши каттада, — дея хаёлидан ўтказди граф, — кечагина еса у ниҳоятда жавдирон ва офатлижон бўлиб кўринганди. Клелия Контти билан узоқ суҳбатлашиб турганида у худди ўша гиздек навиҳол-у, лекин анча дилбарроқ кўринганини ҳамма гаширди ахир». Герцогинянинг овозида ҳам, гапириш оҳангида ҳам худди ташқи кўринишидагидек кескин ўзгариш содир бўлибди. Унинг бундай лоқайд, ғазабдан асар ҳам бўлмаган, инсоният дардларига мутлақо бефарқ оҳангда гапирингани эшитиб графнинг ранги оқариб кетди: шу тобда граф ўлими олдидан у

билан рози-ризалик тиланмоқчи бўлган марҳум бир дўстини эслади.

Фақат бир неча минутдан кейингина герцогинянинг тили на-
лемага келди. У сўлгин кўзларини графга тикди.

— Ажрашайлик, азизим граф,— деди у хаста овоз билан,
лекин илложи борича мулозимроқ гапиритга ҳаракат қилиб.—
Ажрашайлик. Шундай қилмоқ даркор. Худо шохид, биргалик-
да ўтказган ана шу беш йил давомида мен сизни ранжитадиган
биронта иш қилмадим... Диққинафас Гринавтада ҳам чениб, си-
қилиб ўтирини ўрнига сизнинг шарофатингиз ила бу ерда шу-
куҳли ҳаёт кечирдим. Сиз бўлмаганингизда мен бир неча йил
эртароқ қариган бўлардим. Лекин ўзим ҳам сизни бахтиёр қи-
лишга иштирдим. Сизни ниҳоятда қадрлаганим учун ҳам, фран-
цузларнинг таъбири билан айтганда «иноқлиқни йўқотмай»
ажралишмоқчиман.

Граф ҳеч нимани тушунмади; герцогиня гапини бир неча
бор такрорлашга мажбур бўлди. Шундан сўнг граф ранги қув
ўчиб, унинг ёстиғи ёнига тиз чўқди-ю, қаттиқ ажабланган, кейин
эса ниҳоятда умидсизликка тушганида доно ва ошиғу шайдо
одамнинг дилига келиши мумкин бўлган барча гапларни тўкиб
солди. У ўқтин-ўқтин истеъфога чиқишни ва ўз маҳбубаси би-
лан Пармадан узокдаги биронта овлоқ ерга кўчиб кетишни та-
лиф қиларди.

— Сиз менга Фабрициони ўз ҳолига ташлаб, бу ердан жў-
наб кетишни тақлиф қилгансизми ҳали? — дея хитоб қилди гер-
цогиня бошини ёстиқдан кўтариб.

Аммо Фабриционинг исмини эшитгач, графнинг руҳи тушиб
кетганини кўриб, у бир дақиқа сукут сақлаб турди-да, сўнг
жазмаинининг қўлини охишта қисиб қўшимча қилди.

— Азиз дўстим, сизни бутун борлигимни унутиб қўйини
даражасида ошиғу беқарор бўлиб севардим, дея олмайман. На-
заримда бу қадар севмоқ учун инсоннинг ёни ўттиздан ошма-
ган бўлиши керак, мен эсам аллақачон бу четарадан ўтиб бўл-
ганман. Эҳтимол, мен тўғримда сизга, у Фабрициони севади,
деб айтишгандир,— биламан, ўша *дажжол* саройда шундай
мишмишлар тарқатишганди («*дажжол*» сўзини айтганида унинг
кўзлари суҳбат бошлангандан буён биринчи марта ялти-
раб кетди). Худо шохид, Фабриционинг ҳаётини шафе келти-
риб олт ичаманки, орамизда ўзгалардан инҳон тугиладиган
биронта ҳам иш бўлмаган. Уни фақат онаси сифатида севар-
дим, деб айтганига ботинолмайман,— мен уни, агар таъбир жоиз
бўлса, ўз табиатимга кўра севаман. Мен унинг матонатини
яхши кўраман. Бу матонат шу қадар олижаноб ва шу қадар
табийки, чамамда, буни ўзи ҳам сезмайди. Едимда, қалбимда-
ги бу туйғу у Ватерлоодан қайтиб келганидан сўнг туғилганди.
Гарчи ёши ўн еттидан ошган бўлса-да, ўшанда у ҳали бутун-
лай бола эди; ҳаммасидан ҳам кўпроқ у, мен чиндан ҳам жанг-
да қатнашдимми, агар қатнашган бўлсам, гарчи биронта бата-

рея ёки душман колоннасига қилинган ҳужумда иштирок этмаган бўлсам-да, жанг қилдим деб айта оламанми, дея ташвишга тушганди. Биз бу муҳим масалани у билан жуда кўп муҳокама қилгандик, мен унинг нақадар самимий йигитча эканлигини ана ўшанда сезгандим. Қалбининг нақадар юксак эканлигини менга ўшанда намоёиш этганди у. Унинг ўрнида бошиқа акобир йигитча бўлганида ёлғонни моҳирлик билан қаллашчириб ташлаган бўларди! Ёдингизда бўлсин, агар у бебахт бўлса, мен ҳеч қачон бахтиёр бўлолмайман. Менинг дилимдаги гапларни худди ана шу сўзлар билан ифодалаш мумкин, ҳар қалай ўзим унинг сиймосида шундан бўлак хислатни кўрмайман.

Хонимнинг шундай самимият билан, дилдан чиқариб айтган гапларидап ҳиёл руҳланган граф унинг бармоқларини ўймоқчи бўлган эди, герцогиня сесканиб қўлини тортиб олди.

— Ҳаммаси тамом бўлди,— деди у,— ёшим ўттиз еттига тўлди, мен қарилик бўсағасида турибман, унинг муқаррар яқинлашиб келаётганини ҳис эта бошладим ва, аҳтимол, тез срада гўрга кирсам керак. Айтишларига қараганда, ипсон ўлим олдидан жон талвасасига тушар экан, мен бўлсам ўша таҳликали онлар тезроқ кела қолса дейман. Қалбимда қариликнинг энг ёмон аломатларини сезяпман: юрагим бу мудҳиш бахтсизликдан музлаб қолди, мен ортиқ сева олмайман. Мен учун, азизим граф, сиз энди бир вақтлар жуда азиз бўлган одамнинг шарпасиз холос. Яна очикроқ қилиб айтишим мумкин: фақат минпатдор бўлганим туфайлигина сиз билан шундай мулоқим гаплашяпман.

— Энди ҳолим не кечади?— дея такрорларди ушга нуқул граф.— Мен сизни Ла Скала театрида учратган ўша биринчи кўнларга қараганда ўн чандон кўпроқ севаман ахир.

— Азизим граф, ҳозир севги тўғрисида ҳар қандай гап менга зерикарли ва ҳатто одобсиз бир нарсасидек эшитилади. Ҳай, майли,— дея қўшимча қилди герцогиня жилмайишга уриниб,— мард бўлинг. Сиз ақл-заковатли, доно, шаройтга қараб йўл тута биладиган одамсиз ахир; кўпчилик сизни адолатли равишда Италиянинг сўнгги асарларидаги энг моҳир ва ўткир сийосатчиларидан бири деб ҳисоблайди. Илтимос, мени ҳам ана шу фазилагларингиздан дариг тутманг.

Граф ўридан турди-да, бир неча дақиқа илламай ҳова пичида у ёқдан-бу ёққа юрди.

— Бунинг иложи йўқ, азизим,— деди у, ниҳоят.— Менинг қалбимда чексиз муҳаббат ўти ловиллаб ёнмоқда, сиз бўлсангиз, менга ақл-идрок билан иш тутишни таклиф қилиясиз. Менинг ақл-идроким қолмади энди.

— Ўтинаман сиздан, муҳаббат ҳақида гапирманг,— деди аёл қуруққина қилиб биринчи бор овозида қандайдир туйғу акс этар экан.

Граф ўзининг дили ғам-ғуссага тўлиб турганига қарамай унга тасалли бермоқчи бўлди.

— Шахзода мени алдади!— дея хитоб қилди герцогиня Москанинг унга далда бермоқчи бўлиб келтираётган далилу исботларига эътибор бермай.— Алдагандаям ниҳоятда номариллик билан алдади!

Шу гапни айтган заҳоти хонимнинг докадек оқариб турган юзига қон югурди. Бироқ граф ҳатто дилида нафрат аланга олган шу дақиқада ҳам герцогиня кўлини кўтаришга мажболи келмаганини пайқайди.

«Ё тапгрим! У касал бўлиб қолганга ўхшайди-ку... У ҳолда бу қандайдир оғир хасталикнинг бошланиши бўлиши керак». Шундан сўнг қаттиқ ташвишга тушган граф Пармада ва бутун Италияда энг яхши врач бўлмиш машҳур Радзориини чақиришни таклиф қилди.

— Демак, сиз менинг нақадар ғусса чекаётганимни бегона одамга кўрсатиб, уни хурсанд қилмоқчимисиз? Бу нима — дўстнинг маслаҳатими ёки хонининг пайрангими?

Шундай дея у графга қандайдир ғалати қараб қўйди.

«Тамом!— даҳшат ичра дилидан ўтказди граф.— У мени ортық севмайди ва ҳатто менинг оддийгина ҳалол одамлигимга ҳам шубҳалана бошлабди».

— Қулоқ солинг,— дея шоша-пиша гап бошлади у,— мен аввало сизга шу қадар кулфат келтирган ўша қамоққа олишнинг тафсилотларини билмоқчи бўлдим. Жуда ғалати бўлиб чиқяпти! Ханузгача бирор гапни аниқроқ билолмадим. Мен шаҳарга энг яқин почта бекатидаги жандармлардан суриштириб кўришни буюрдим; улар фақат маҳбусни Кастельнуоводан қандай олиб келишганини кўришибди ва ўзлари ҳам седиолани кўриқлаб бориш ҳақида буйруқ олишибди. Шундан сўнг мен дарҳол Брунови сафарга жўнатдим, унинг садоқати ва гиришқоқлигини яхши биласиз; унга барча бекатлардан ўтиб, Фабриционинг қандай қамоққа олинганини билиб келиш буюрилган.

Фабрицио исмини эшитган заҳоти герцогиня бир сесканиб тушди.

— Кечирасиз, дўстгинам,— деди у графга қараб гапиришга мажболи келиши биланоқ.— Бу тафсилотлар мени жуда қизиқтиради. Ҳаммасини иложи борича батафсилроқ сўзлаб берсангиз.

— Гап бундай, синьора,— деди граф хонимнинг хиёл бўлсада, руҳини кўтармоқ учун бепарво оҳангда гапиришга ҳаракат қилиб.— Мен ишончли бир одамни юбориб, у орқали Брунога Болоньяга қадар боришни буюрмоқчиман: аҳтимол, навқирон дўстимизни худди ўша ерда қамоққа олишгандир. У сўнгги марта сизга қачон хат ёзганди?

— Ўтган сешанбада, беш кун бурун.

— Хатни почтада очиб ўқишмабдими?

— Йўқ, очинмаган кўрипади. Сизга шуни айтиб қўйайки, хат расво қозоғга битилган бўлиб, адреси аёл кишининг қўли билан ёзилганди. Кейин у оқсочимнинг қариндоши бўлмиш кир ювувчи бир кампирнинг помога юборилганди. Кампир, бу хатлар шунчаки ишқий мактублар бўлса керак, деб ўйлайди,— Чекина хатларини келтириб бергани учун унга ҳеч нимани тушунтирмай ҳақини тўлаб юбораверади.

Граф ишчан бир оҳангда гапириб, герцогиня билан Фабрициони Болоньяда қачон қўлга олишганлари тўғрисида муҳокама юрита бошлади. Фаросати шунчалар юксак бўлишига қарамай у гапни аллақачон худди ана шундан бошлаш кераклигини эндигина тушунди, зеро бебахт аёл бу тафсилотларга жуда қизиқиб қолди ва бир оз овунгандек бўлди. Агар граф герцогиняни шу қадар севмаганида бу гапни у хонага кирган заҳотиёқ тушунган бўларди. Орадан кўп ўтмай герцогиня садоқатли Брунога дарҳол янги кўрсатмалар юбормоқ учун уни саройидан чиқариб юборди. Гаудан гап чиқиб, шаҳзода герцогиняга тилхат ёзиб берганида ҳукм чиқарилганмиди ёки йўқми, деган савол туғилиб қолди. Жана бу баҳонада дилидаги гапларни айтиб олишга аҳд қилди.

— Шаҳзодага имзо чектириш учун ёзган ўша тилхатингизда,— деди у графга қараб,— «*адолатсиз ҳукм*» сўзларини тушириб қолдирганингиз учун сизни ёзғирмоқчи эмасман. Зеро сизнинг табиатингизда сарой аъёнининг инстинкти ўзлигини кўрсатган ва сиз беихтиёр ҳукмдорингизнинг манфаатини дугонаингизнинг манфаатидан устун қўйгансиз. Сиз ўз фаолиятингизни аллақачон менинг ихтиёримга топширгансиз—у, бироқ табиатингизни ўзгартира олмагансиз. Сиз министрлик роли учун катта истеъдодга эгасиз, аммо барибир дилингизда ўша сарой аъёнининг инстинкти қаттиқ ўрнашиб олган. Ўша тилхатда «*адолатсиз*» сўзини тушириб қолдириш билан сиз мени ҳалок этдингиз, лекин бари бир сиздан сира гинам йўқ; ҳаммасига сизнинг продангиз эмас, ўша инстинкт айбдор.

Едингизда бўлсин,— дея қўшимча қилди у гап оҳангини ўзгартирар ва фармонбардор бир қиёфага кирар экан.— Едингизда бўлсин, Фабрициони қамоққа олинишидан мен мутлақо қайғу чекаётганим йўқ. Нармани сира ҳам тарк этиш ниятим йўқ ва дилим шаҳзодага нисбатан эҳтиромга тўла. Сиз одамларга шу гапларни айтмоғингиз лозим, мен эсам сизга бошқа бир гапни айтмоқчиман: мен энди бу ёғига ўз билгимча иш тутмоқчиман ва шу боисдан сиз билан иноқликни йўқотмай, яъни меҳрибон дўст сифатиде хайрлашмоқчиман. Мени ёшлик билан аллақачон видолашган олтмиш яшар кампир, дея ҳисоблай қолдинг, энди мени дунёда ҳеч нима қизиқтирмайди, мен энди севгига қодир эмасман. Лекин мени деб мартабангиздан маҳрум бўлсангиз мен ўзимни ҳозиргидан ҳам кўпроқ бахтсиз деб ҳисоблайман. Келажакдаги режаларим учун, эҳтимол, мен

Ўзимни ёшроқ жазман топгандек қилиб кўрсатарман; мабодо шундай гапни эшитсангиз ранжиманг. Фабриционинг бахтини ўртага қўйиб олт ичишим мумкинки,— шу исмини тилга олар экан, у бир лаҳза сукут қилиб турди,— шу ўтган беш йил ичида сизга бирон марта ҳам бевафолик қилмадим. Жуда катта муҳлат бу!— деди у жилмайишга уриниб; герцогинянинг қонсиз юзи хиёл титради-ю, бироқ лаблари қимтилганича тураверди.— Олт ичаман, бу гап ҳатто хаёлимга ҳам келмади. Мана, бор гапни ҳам айтдим. Энди мени ҳоли қўйинг.

Граф Сансеверина саройидан жуда умидсизликка тушган ҳолда чиқиб кетди. Москва герцогиня у билан алоқани узинга қатъиян аҳд қилганини яхши тушунар ва шу билан бирга ўзи бу аёлни ҳеч қачон бундай қаттиқ севмаганини ҳис этарди. Биз бундай ажиб ҳолларни ҳали кўп кузатамиз, зеро Италиядан ташқарида буни тасаввур қилишнинг ўзи қийин. Уйга қайтгач, граф Кастельнуово ва Болонья томон олиб борадиган йўллар бўйлаб яна олтига чопар жўнатди. «Иш ҳали бу билан тугамаслиги мумкин,— дея ўйларди бояқич граф,— шаҳзода ўша машғум тилхат ёзилган куни густоҳлик қилишга журъат этгани учун герцогинядан ўч олиш мақсадида бадбахт йигитчани қатл этмоқни буюриши мумкин. Мен ўшанда хоним жуда ҳақдидан ошганини тушунгандим ва унинг хатосини тузатаман деб ўта аҳмоқликка йўл қўйдим: «аболатсиз ҳукм» сўзларини тушириб қолдирдим, ҳолбуки шаҳзодани фақат ана шу сўзларгина жиловлаб туриши мумкин эди... Ундай десам, бу ноинсёф одамларни нимаям жиловлай оларди дейсиз? Шубҳасиз, бу менинг умримдаги энг катта хато бўлди. Мен ўзим учун ҳаёт рившаси бўлмиш энг қадрли нарсани фалакнинг гардишига топширдим. Энди ўйламай қилинган бу ишнинг оқибатини тузатмоқ учун устемонлик қилишим керак. Аммо ўз номусини хиёл букиб бўлса-да, ҳеч нарсага эриша олмасам, бу золимнинг саройини тарк этаман. Ўўрамыз, олий сиёсатчи номига ва Ломбардиянинг қонуний қироли бўлишга даъво қилиб юрган бу одам менсиз нимага эришаркин. Фабио Контти — гирт аҳмоқ, Расси эса қонуний расмиётчиликка рива қилган ҳолда ҳокимиятга ёқмайдиган одамларни дорга осигдан бошқасини билмайди».

Агар Фабрициого бериладиган жазо қалъага тутқун қилиш билан чекланмаса, министрлик лавозимидан воз кечишга қатъиян қарор қилар экан, граф ўйланиб қолди: «Майли, бу одамнинг шоншавкатига қарши чиқиб, бахтиёрлик лаззатидан маҳрум бўлсам бўла қолай, ҳар қалай, ор-номусни сақлаб қоламан-ку... Министрлик портфелидан қўлимни ювиб қўлтигимга урдим, демак, энди бугун эрталаб асло йўл қўйиб бўлмайди, дея ҳисоблайдиган ишларни ҳам истаганимча қилаверишим мумкин. Масалан, Фабрициони қочириб юбориш учун инсон зотининг қўлидан келадиган барча ишларни қилишга уриниб кўраман... Ё тантрим!— дея ўзича хитоб қилди граф мулоҳаза юритишдан тўхтаб, гўё ногаҳон бахт манзарасини кўриб қолган одамдек, кўзларини катта очар

экан — Герцогиня қочириб юбориш ҳақида чурқ этиб оғиз очмади. Наҳотки у ҳаётида биринчи марта одатдаги самимийлигидан чекинган бўлса? Балким у менинг шаҳзодадан юз ўгиришимни истаётгани учун шунда ажрашаман деягандир. Э, худойим-ей! Истаган дақиқада юз ўгираман ўша золимдан!»

Шундан сўнг графнинг нигоҳида одатдагидек возик, истеҳзоли бир ифода пайдо бўлди. «Муҳтарам фискал Расси Европанинг кўз ўнгида обрўйимизни тўкадиган ҳукмлар чиқаргани учун аълоҳазратдан пул олиб туради, аммо бундай одам менинг пулларимдан ҳам ҳазар қилмаса керак, бунинг эвазига эса у каминга ўз ҳукмдорининг сирларини айтиб беради. Бу махлуқнинг ўйнаши билан руҳоний пири бор, бироқ ўйнаши ўтакетган шаллақи бир аёл, у билан гаплашиб бўлмайди,— эртасигаёқ учрашувимиз ҳақида бозордаги барча кўкчи хотинларга айтиб беради».

Умид учқуни пайдо бўлганидан руҳланиб кетган граф ўзининг енгил одимлаётганидан ҳайратга тушиб, собор томон йўл олди; у дилидаги маҳзунликка қарамай жилмайиб қўйди: «Мана миширлик вазифасидан воз кечишнинг шарофати». Собор, қўшгина итальян черковлари каби, икки кўчани бирлаштирувчи йўлак хизматини ўтарди. Граф узоқдан архиепископнинг клирос томон кетаётган катта викарыйларидан бирини кўриб қолди.

— Бахтим бор экан, сизни кўриб қолдим,— деди унга граф.— Илтифотингизни аямай, бод касали бор бир одамни ҳазратнинг олдиларига кўтарилмоқ учун манови зиналардан чиқиб зарурагидан халос этсангиз. Агар ўзлари пастга тушсалар камина ул кишидан бағоят миннатдор бўлардим.

Графнинг бу илтимосидан архиепископнинг боши осмонга етди: унинг Фабрицио ҳақида министрга айтмоқчи бўлган анчагина гаплари бор эди. Бироқ министр «анчагина гапларнинг» бари шунчаки қуруқ мулоҳазалар эканини тушуниб қолгани боисдан қарияга қулоқ солиб ўтирмади.

— Айтинг-чи, Сан-Паоло черковининг викарыйи бўлмиш аббат Дуньяни қанақа одам?

— Қалтафаҳм, лекин ўлгудай шуҳратпараст,— дея жавоб қилди архиепископ,— ор-номус йўқ даражада ва ўта қашшоқ, зеро тонгани турли ишқибозликлар йўлида совурилади.

— Жин урсин, монсеньор!— хитоб қилди министр.— Бировни таърифлашда нақ Тацитнинг ўзи бўлиб кетар экансиз!— дея кулиб юборди у ва архиепископ билан хайрлашди.

Министрликка қайгач, у дарҳол аббат Дуньянини чақиртиришни буюрди.

— Сиз менинг муҳтарам дўстим, бош фискал Рассининг руҳоний пири экансиз. Ундан сўраб кўринг-чи, менга айтадиган гапи йўқмикин?— Шундай дея граф ортиқча такаллуф қилиб ўтирмай Дуньянини чиқариб юборди.

Ўн еттинчи боб

Граф ўзини ортиқ мипистр деб ҳисобламай қўйганди. «Ку-райлик-чи, — деди у хаёлан, — онҳазратнинг газабига йўлиқганимиздан сўнг, — ахир менинг истеъфога чиқишимни ҳамма шундай деб атайди-ку, — қанча от тутиш имкониятига эга бўларкинмиз?» Шундан сўнг у ўзининг бойлигини аниқ ҳисоб-китоб қилиб кўрди. Министр этиб тайинланганида унинг 80000 франк пули бор эди; энди хомчўт қилиб кўрса, бутун бойлиги 500000 франкка ҳам етмас экан. Буни кўриб у шайхонда ажабланди. «Демак, менинг йиллик даромадим йигирма мингдан ошмас экан, — дея хаёлидан кечирди у. — Очиргини айтганда, ўзим ҳам жуда режасиз одам эканман-да! Бўлмасам Пармадаги ҳар қандай буржуа мен тўғримида, унинг юз эллик минг ливр даромади бор, дея қаттиқ ишонса керак! Шаҳзода эса бу борада ўша буржуалардан сира қолишмайди. Кейинчалик менинг фақирликда яшаётганимни кўргач, ҳамма, бойлигини яширишга жуда уста экан, деб юради. Майли, ҳечқиси йўқ! — дея хитоб қилди у. — Мен ҳали яна уч ойча министр бўлиб тураман ва бойлигимни икки ҳисса кўпайтириб оламан».

Шуларни ўйлар экан, граф, герцогиняга хат ёзини баҳонаси топибди, дея хурсанд бўлиб кетди ва муносабатлари ўзгарганидан сўнг бундай жасоратини оқлаш учун хатида рақам ва ҳисоб-китобни қалаштириб ташлади. «Бизнинг йиллик даромадимиз бор-йўғи йигирма минг франкдан иборат бўлади, — дея ёзди у, — аммо бу маблағга Неаполда учовимиз — Фабрицио, сиз ва мен бемалол кун кўришимиз мумкин. Фабрицио, икковимиз битта отни навбатма-навбат миниб юраверамиз...» Министр хатни эндигина жўнатиб юборган ҳам эдики, бош фискал Россиянинг хабар қилишди. Граф уни одобсизлик қилиш даражасида меъсима қабул қилди.

— Бу қанақаси бўлди, афандим? — деди у. — Сиз менинг ҳимоятимда бўлган бир фитначини Болоньяда қамоққа олишни буюрибсиз; бу ҳам етмагандек, сиз унинг бошини ташидап жудо қилмоқчи бўлиб юрибсизу лекин менга ҳеч нимани хабар қилмаяпсиз! Ҳеч бўлмаганда менинг ўрнимга тайинланажак одамнинг исмини биларсиз ахир? Ким у? Генерал Контими ёки ўзингизми?

Расси довидраб қолди. У киборлар доирасига мансуб одамлар билан муомала қилишга одатланмаган эди ва граф ҳазиллашар-ялтимни ёки жиддий гапирялтимни, шуни тушунолмаган гаранг эди; у шолғомдек қизариб кетди ва алланималар деб мингиллади. Граф Рассини саросимага солиб қўйганидан ҳузур қилиб, унга тикилиб турарди. Расси кутилмаганда бир сескангандек бўлди-да, кейин жиноят устида граф Альмавиванинг қўлига тушиб қолган Фигаро каби бетакаллуф жилмайиб, хитоб қилди:

— Худо ҳақи, граф, гапини айлантириб ўтирмайман! Хўш,

воти олийлари, мабодо, ҳамма саволларингизга ҳеч нимани яширмай очиқ-ойдин жавоб берсам, менга нима нийом этасиз?

— Авлиё Павел крести (бу Парма ордени) ёки пул бераман. агар сиз пул мукофотини олмоқ учун бирон баҳона топсангиз, албатта.

— Менга авлиё Павел крести маъқул, — бу орден дворянлик унвонини беради.

— Бу қанақаси бўлди, муҳтарам фискал, сиз фақир дворянлик унвопларимизнинг бирор аҳамияти бор деб ўйлайсизми?

— Агар мен дворян бўлсам, — дея жавоб қилди Расси ўз касби-корига муносиб ҳолда беҳаёлик билан тиржайиб, — агар дворян бўлсам, мен дорнинг сиртмоғига юборган одамларнинг қариндош-уруғлари мени ёмон кўришади-ю, лекин нафратлашмайди.

— Хўп яхши, — деди граф. — Мен сизни одамларнинг нафратидан қутқараман, лекин сиз ҳам мени гофилликдан халос этинг. Фабрицион нима қилмоқчисиз?

— Чин сўзим, шаҳзода қаттиқ саросимага тушган. У дилрабо Армида* нинг шаҳло кўзалари сеҳрига берилиб (одобсизлик қилаётганим учун маъзур тутасиз, аммо онҳазрат айнан шундай деди), — ҳа, унинг ўзини ҳам мафтун этган ўша шаҳло кўзларнинг сеҳрига берилиб, сиз сира ўйлаб ўтирмай унинг саройини тарк этишингиздан қўрқяпти, Ломбардия билан боғлиқ ишларни эса фақат сиз бир ёқлик қила olasиз. Янаям очикроқ қилиб айтай — бу ўринда сиз учун шундай катта мукофотларга сазовор бўлиш имконияти туғилиптики, ўлай агар, бунинг учун менга бемалол авлиё Павел крестини бериб юборавсангиз бўлади, — дея қўшимча қилди Расси товушини пасайтириб. — Агар сиз Фабрицио дель Донгонинг тақдирига аралашмаслик ёки ҳеч бўлмаса шаҳзода билан бу тўғрида ғайрирасмий гаплашмасликка рози бўлсангиз, шаҳзода сизга давлат мукофоти тариқасида подиоҳликка қарашли ерлардан олти юз минг франклик ажойиб бир амлон ёки уч юз минг эю пул нийом этмоқчи.

— Мен ундан бирор каттароқ нарса умид қилгандим, — дея гап қотди граф. — Фабриционинг ишларига аралашмаслик — бу герцогинядан ажраб қолиш дегани ахир.

— Ҳа-да, шаҳзода ҳам худди шундай деди. Гап орамизда қолсин-у, у герцогинядан ниҳоятда дарғазаб. Фақат у, ҳамекин тул қолган экансиз, сизнинг ўша дилрабо хоним билан ажралиш эвазига ўзининг амакиваччаси, эндигина эллик ёшга кирган кекса малика Изоттанинг қўлини сўраб қолишингиздан чўчиляпти.

— Буни қаёқдан била қолибди у! — дея хитоб қилди граф. — Ҳукмдоримиз ўз музофотидаги энг доно одам-да, ўзим.

Қари маликага уйланиш каби бу аҳмоқона фикр графнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди, сарой этикети-ю, айниқса унинг жонига текканди. У хаёлга чўмиб қўлидаги олтин тамакидонни кресло ёнида турган мрамар столчага тўқиллатиб ура бошлади. Расси буни хижолат чекиш аломати деган хаёлга борди-ю,

фойдали битим тузинг имконияти тугилиб қолганидан кўзлари ялтираб кетди.

— Утинаман сиздан, граф, — дея хитоб қилди у, — агар олти юз минг франклик ўша амлокни ёки пул мукофотини қабул қилмоқчи бўлсангиз, илтимос, зоти олийлари, воситачи қилиб фақат мени олинг. Мен бўлсам, — қўшимча қилди у овозини пасайтириб, — шаҳзодадан пул мукофотининг миқдорини кўпайтириш ёки инъом этилган ерга ўрмондан каттагина қисмини қўшиб беришни илтимос қиламан. Агар сиз, зоти олийлари, қамоққа олинган ўша мишиқи тўғрисида шаҳзода билан юзхотир қилиб, юмшоқроқ гаплашишга рози бўлсангиз, миннатдор бўлган ватан, аҳтимол, амлокка қўшимча қилиб, ўзларини гердоглик унвони билан тақдирлар. Такрорлайман, зоти олийлари, шаҳзодининг ҳозир герцогинияни кўрган кўзи йўқ, лекин ўзи шу қадар довдираб қолганки, кампа баъзан бу ўринда у менга айтишга ботинмайган биронта сир йўқмикан, деган хаёлга бориб қолиман. Аслида бу вазият биз учун олтин конидек бир гап, башарти мен сизга онҳазратнинг энг пинҳоний сирларини сотиб турсам, албатта. Мен эсам бу ишни сира кўрқмай қилавериним мумкин, зеро шаҳзода мени сизнинг ашаддий душманингиз деб ҳисоблайди. Нима бўлганда ҳам гарчи герцогиниядан жаҳли чиқиб юрган бўлса-да, унинг Миланга ҳам ҳуқмдорлик қилиш ҳақидаги муқаддас орзуларини ёлғиз сизгина рўёбга чиқаришингиз мумкинлигини тушунади. Буни барча биледи-ку ахир. Онҳазратнинг сўзларини айнан такрорлашга ижозат этасизми, зоти олийлари? — дея сўради қизишиб кетган Расси. — Жумладаги сўзларнинг қай тартибда жойлашинининг ўзида ҳам баъзан шунчалар маъно яширинган бўладики, биров ҳикоя қилиб берганида бу маъно йўқолиб қолиши мумкин, сиз бўлсангиз, бу ўринда аҳтимол, мен илгарамаган нарсаларни тушувиб оларсиз.

— Ижозат, истаган гапингизни гапираверинг, — деди граф ҳамон хаёлга чўмганича олтин тамакидонни столга тўқиллашиб урар экан, — ижозат этиш у ёқда турсин, ҳатто сиздан миннатдор бўламан.

— Менга крестдан тапқари наслий дворянлик ҳақида ёрлик беринг, шундан бўлак ҳеч нима керак эмас менга. Шаҳзодага бу тўғрида гап очганимда у нуқул: «Сендек бир аблаҳни дворянни қилиб бўлармишми? Э, йўқ! Эртасигаёқ дўконни ёпишга тўғри келади: Пармада бошқа ҳеч ким дворянликни илтимос қилмай қўяди», — деб жавоб беради. Хўп, бу гапни қўйиб турайлик-да, Милан ишларига қайтайлик, — шаҳзода уч кунгина бурун мана бундай деди: «Ўша доғулидан бошқа ҳеч ким бизнинг интригаларимизни бошлаб ўрнига қўя олмайди. Агар мен уни ҳайдаб юборсам ёхуд унинг ўзи герцогиниянинг ортидаб жўнаб кетса, мен бир кун келиб бутун Италиянинг севимли ва халқпарвар ҳуқмдори бўлган орзусидан воз кечинимга тўғри келади».

Шу сўзларни эшиттач, граф енгил тортиб тин олди. «Фабрицио ўлмайди!» — дея хаёлидан ўтказди у.

Расси умри бино бўлиб бош министр билан бундай самимий суҳбат қуришга муяссар бўлмаганди; ҳозир унинг боши осмонда эди: аҳтимол, у бутун мамлакатда разиллик ва пасткашлик тимсоли бўлиб қолган Расси исмидап қутуладиган кун яқинлашиб қолгандир. Авом қутурган итларга Расси деб от қўярди; яқинда қандайдир солдатлар ўртоқлари уларни «Расси» деб ҳақоратлагани учун дуэлга чиқиб жанг қилишибди. Бирон ҳафта ҳам бу машғум исми ҳажвий советларнинг шафқатсиз мисраларига жо қилинмасдан ўтмасди. Рассининг мактабда таҳсил кўрадиган ўн олти ёшли беозор йигитча бўлмиш ўғлини исми шарифи шундай бўлгани учун қаҳвахоналардан қувиб чиқаришарди.

Ўз мавқеининг ана шундай ёқимсиз жиҳатлари ҳақидаги хотиралар Рассини аҳтиётсизлик билан дилидагини айтиб юборишга даъват этди.

— Менинг бир амлоким бор, — деди у ўтирган стулини министрнинг креслосига яқинроқ суриб, — у жойнинг номи Рива. Мен барон Рива бўлишни истардим.

— Менимча, буни амалга оширса бўлади, — деди министр. Рассининг боши айлапиб кетди.

— Агар шундай бўлса зоти олийлари, хиёл одобсизлик бўлсада, сизнинг дилингиздаги орзу-пиятларингизни топишга уришиб кўраман: сиз малика Изоттани никоҳингизга олмоқни истайсиз, — бу олижаноб шухратпарастлик. Онҳазрат билан қариндош бўлиб қолганингиздан кейин эса унинг газаби сиз учун қўрқинчли бўлмай қолади, сиз уни жиловлаб оласиз. Сиздан яширмайман, шаҳзода сизнинг малика Изотта билан никоҳ қуришингиздан жуда чўчиб юрибди, аммо бу ишни амалга оширишни эпчил одамга тоширсаңиз ва унга *яшшигина ҳақ тўласаңиз*, муваффақият қозонишга умид қилса бўлади.

— Қадрли барон, мен муваффақият қозонишимизга мутлақо умид қилмайман ва у ерга бориб менинг номимдан айтадиган гапларингизни олдиндан рад этаман; бироқ давлатимизда менинг эътиборимни оширадиган ушбу муқаддас никоҳ тузилиб, орзуларим ушалган кун мен сизга ўз маблағимдан уч юз минг франк совға қиламан ёки шаҳзодага сиз пул мукофотидан афзалроқ кўрадиган бирор йўл билан ўз илтифотини намойиш этмоқни маслаҳат қиламан.

Китобхонга бу суҳбат, турган гап, жуда чўзилиб кетгандек туюлади, бироқ биз тагин ҳам бу музокараларнинг фақат ярмигига унинг эътиборига ҳавола этиямиз — музокара яна икки соат давом этди. Расси кабинетдан қувониб боши осмонга етган ҳолда чиқиб кетди, графнинг дилида эса Фабрициони қутқаришга бўлган умиди янада мустаҳкамланди ва у истеъфо беришга қатъиян қарор қилди. У, Расси ва генерал Контти каби кимсаларни ҳокимият тепасига чиқариб, ўзимнинг қадримни оширишим зарур, дея ўйларди ва шу йўсинда шаҳзодадан қандай ўч олишини кўз олдига келтириб, ҳузур қиларди.

«Жин урсинг ўша шаҳзодани, у герцогиняни ўз музофотидан

ҳайдаб юбориши мумкин, лекин у ҳолда бир кун келиб Ломбардиянинг конституцион қироли бўлишдан ҳам умидини узаверсин».

Шаҳзоданинг режаси бемаъни хомхаёл эди, аммо у гарчи апча фаҳм-фаросатли одам бўлса-да, бу тўғрида шу қадар кўп ўйлай-верганидан, орзунинг рўёбга чиқишига жуда ишониб қолганди.

Қувончининг зўридан маст бўлган граф фискал билан қилган суҳбати тўғрисида гапириб бермоқ учун герцогинянинг ҳузурига югурди. Аммо уни қабул қилишмади; дарбон нақ герцогинянинг ўзидан олинган бу буйруқ тўғрисида унга айтишга аранг журъат этди. Граф маънос тортиб, ўзининг министрлик резиденциясига қайтди: бу зарба шаҳзоданинг сирдоши билан қилинган суҳбатидан сўнг дилини қоплаган бутун қувончини бир зумда сўпдирди-қўйди. Унинг қўли ҳеч қақдай ишга бормас эди ва шу бонсдан гамгинг бир ҳолда суратхонани айланиб юрарди; кутилмаганда чорак соатдан сўнг унга қўйидаги мактубни келтириб беришди:

«Азиз ва меҳрибон дўстим, ахир сиз билан биз фақат дўстмиз, шунинг учун ҳам сиз меникига бир ҳафтада уч мартадан кўп келмаслигингиз керак. Икки ҳафтадан сўнг эса биз, гарчи бу учрашувлар мен учун ҳамон ўз лазизлигини йўқотмаган бўлса-да, ойига икки мартагина юз кўришадиган бўламиз. Агар менинг кўнглимни олмоқчи бўлсангиз, биз ажралишганимизни элга ошкор қиливг, мабодо сизни деярли илгаригидагидек севишимни истасангиз, унда ўзингизга бошқа маҳбуба ташланг. Мен бўлсам бўёғига ҳавойи ҳаёт кечирмоқчиман: киборлар ўтказадиган йиғинларга қатнаб юраман ва умид қиламанки, дилимдаги ҳасратни унутишга ёрдам берадиган биронта ақлли одамни тошаман. Дўст сифатида эса қалбимдаги биринчи ўринни доим сиз эгаллайсиз, албатта, лекин энди одамларнинг мен тўғримида, у графнинг зукро ақли билан иш қилади, дейишларини ортиқ истамайман. Энг муҳими, ҳамма сизнинг қарорларингизга менинг мулақо тасир қилмай қўйганимни кўрсин. Хуллас, азизим граф, ёдингизда бўлсин, сизни ҳаминша ўзимнинг энг қадрли дўстим, ҳа, фақат дўстим, деб ҳисоблайман. Ўтинаман, ўтмишга қайтиш ҳақида сира ҳам умид қилманг, — ҳаммаси тамом бўлди.

Дўстона туйғуларим эса доим сизнинг ихтиёрингизда».

Бу сўнги зарба графнинг охирги умидларини ҳам пучга чиқарди ва иродасини тамоман букиб қўйди; у ўзининг барча лавозимларидан воз кечишини баён этган ҳолда услубини жуда келтириб истеъфога чиқиш ҳақида арзнома ёзди-да, шаҳзодага бериб қўйинг, деган илтимос билан уни герцогиняга жўнатди. Герцогиня арзномани тўрт бўлиб йиртганича уни ўша чопарнинг ўзи биланоқ графга қайтариб юборди. У фақат саҳифанинг бурчагига «Йўқ, йўқ, минг марта йўқ!» — дея ёзишини лозим топди холос.

Министрнинг нақадар умидсизликка тушганини сўз билан тасвирлаш қийин эди. — «У ҳақ, — дея таъкидларди граф ўзига ўзи минут сайин. — Нега энди *адолатсиз ҳукм* сўзларини тушириб

қолдирдим? Бундан ортиқ бахтсизлик бўладими ахир! Эҳтимол, шу машъум хато туфайли Фабрициони қатл этишар, у қолда менинг ҳам фақат ўлишим керак бўлади». Шаҳзоданинг ўзи чиқармагунича саройда кўришиши истамагани боисидан у дилидаги ҳасратни енгиб, Рассига авлиё Павел ордени ҳамда наслий деорянлик инъом этилиши ҳақида онҳазратга имзо чектириш учун ўз кўли билан амри фармон тайёрлади; амри-фармонга у бундай муқофот учун асос бўлган сабаблар батафсил баён этилган ярим саҳифали ахборот хати илова қилди. Сўнгра қандайдир дардди бир мамнуният билан бу иккала ҳужжатдан нусха кўчирди-да, уларни герцогиняга жўнатди.

У севгилисининг келажақда қандай ҳаракат қилиш режаларини билолмай гаранг эди. — «Буни ҳали ўзи ҳам билмаса керак, — дея ўйларди у. — Бир нарса аниқ: у менга ўз қарорини аълон қилди ва ҳеч қачон ундан чекинмайди». Герцогиняга у ҳеч қандай айб қўя олмасди ва шу боисдан ҳам ўзини янада бахтсизроқ ҳис этарди. «У мени севиб, катта илтифот кўрсатди, энди бўлса хатога йўл қўйганим учун менда қўнгли совиди. Тўғри, мен бу хатога беихтиёр йўл қўйдим, аммо унинг оқибати дахшатли бўлиши мумкин. Шундай экам, менга полишни ким қўйибди?»

Эртасига эрталаб граф герцогинянинг яна киборлар жамиятига аралаша бошлаганидан хабар топди: бир кун бурун у қабул куни бўлган барча хонадонларга кириб чиқибди. Агар улар биронта хонадонда учрашиб қолишса, графнинг ҳоли не кечади? У билан энди қандай гаплашади? Ўзини қандай тутмоғи керак? Гаплашмай бўладими ахир?

Кейинги кун ундан ҳам гамгирроқ ўтди: ҳаммаёқда Фабрициони тез орада қатл этишармиш, деган миш-миш тарқалди; бутун шаҳар ҳаяжонга келди. Одамлар яна, шаҳзода маҳбуснинг олий насл-насабига ҳурмат юзасидан мурувват кўрсатиб, унинг бошини танидан жудо этиш орқали қатл этмоқни буюрибди, дея қўшимча қилишарди.

«Унинг қотили менман, — дея ўйларди граф. — Энди герцогиня билан бирон кун келиб юз кўришмоқдан умидимни узаверсам ҳам бўлади».

Ана шу мантиқий мулоҳазага қарамай, у ортиқ чидаб тура олмади ва уч марта герцогинянинг эшиги олдидан ўтди. Тўғри, у одамларнинг эътиборини ўзига жалб этмаслик учун хонимнинг саройи томон пиёда жўнади. Умидсизликка тушганидан граф ҳатто унга хат ёзишга ҳам журъат этди. Сўнгра икки марта Рассининг олдига одам юборди; фискал келмади. «Аблаҳ менга хиёнат қилди», — дея ўйлади граф.

Эртаси куни эрталаб учта муҳим янгилик Парманинг бутун киборлар жамияти ва ҳатто оддий фуқароларни қаттиқ ҳаяжонга солди. Фабрициони тез орада қатл этилажағига энди ҳеч ким шубҳа қилмай қўйганди; бу янгилик ёнига яна бир ғалати янгилик қўшилди: герцогиня мутлақо қайғу чекмаётган эмиш. Ўзини тутушига қараганда, у ҳатто навқирон маҳбубига унча ачинма-

ётган ҳам эмиш; лекин Фабриционинг қамоққа олиниши пайтига тўғри келиб қолган қандайдир жиддий хасталик туфайли ранги-рўйининг оқариб кетганидан нозу-карашма билан фойдаланаётганмиш. Бу аломатлардан авом буржуалар оқсуяк хонямнинг нақадар ташбашир эканлигига яна бир бор ишопч ҳосил қилишди. Граф Москва билан ҳам герцогиня фақат одоб юзасидан, Фабриционинг руҳини шод айлаш учунгина муносабатни узганмиш. Қандай ахлоқсизлик!— дея хитоб қилинарди газаб билан пармалик инсенистлар.— Буниси ҳам етмагандек,— инсоннинг ақли бовар қилмайди! — герцогиня сарой аҳлидан бўлмиш барно йигитларнинг кушомадини экон қулоғи билан тинглаётган эмиш. Хонимнинг ўзини туттишидаги ғалати томоғларидан яна бири унинг маркиза Раверсининг ўйнаши бўлмиш граф Бальди билан шўх-шодон суҳбатлашиши ва графнинг Веллейн амлокига танда қўйиши ҳақидаги ҳазил-хузул гаплари бўлди. Фабриционинг қатти этилажаги майда буржуа билан авом халқни қаттиқ газабга солмоқда эди, зеро бу ажойиб одамлар, бечора йигит граф Москанинг ранги туфайли нобуд бўляпти, дея ўйлашарди.

Саройда ҳам графга кўп эътибор беришар, бироқ у ерда уни мавах қилишарди. Чиндан ҳам биз юқорида айтган учинчи муҳим янглик бу графнинг истеъфога чиқини бўлди: ҳамма алданган жазман устидан жуларди. Ахир эллик олтига кириб, ёши бир жойга бериб қолган одам бераҳм таннос дардида ажойиб мансабларини қурбон қилиб ўтирса қулмай бўладими? Ҳолбуки ўша таннос аллақачон бошқа ёш маҳбуб билан кўнглини хушлаб юрарди. Фақат архиепископгина у билан ҳатто маслаҳатлашиб ҳам ўтирмай ўзи ҳомийлик қилган бир йигитнинг бошини танидан ижудо қилишмоқчи бўлаётган бу мамлакатда бош министр бўлиб қелаверишга графнинг орияти йўл қўймаслигини тушунди ёки, тўғрироғи, фаҳм-фаросати билан буни англай олди. Графнинг истеъфога чиқини эшитгач, генерал Фабрио Контининг бод касали дарҳол тузалди-қўйдик, биз бу тўғрида кейинроқ, бутун шаҳар унинг қайси куни ва қай соатда қатти этилишини билишга уриниб турган бир пайтда бечора Фабриционинг қалъада қандай вақт ўтказганини тасвирлаётганимизда ҳикоя қилиб берамиз.

Эртаси куни графнинг ҳузурига содиқ хизматкори Бруно кириб келди. Ёдингизда бўлса, граф уни Болоньяга жўнатиб юборган эди. Брунони кўриб графнинг бир дақиқа кўнгли бузилиб кетди: у герцогинянинг деярли розилиги билан бу одамни Болоньяга жўнатган ўша дамда ўзини бахтиёр ҳис этганини эслаганди. Бруно Болоньядан ҳеч нимани билолмай қайтибди: у Лодовикони қидириб тополмади, зеро Кастельнуово қишлоғининг иодестаси уни авахтага банди қилиб қўйган экан.

— Мен сизни яна Болоньяга жўнатаман, — деди граф, — герцогиня бояқини Фабриционинг бошига тушган бахтсизлигининг барча тафсилотларини билишни истайди. Кастельнуовода

бригадирга, жандармлар постининг бошлигига мурожаат қилинг...

— Йўқ, йўқ! — дея хитоб қилди граф ўз буйруғини ўзи бекор қилиб, — яхшиси дарҳол Ломбардияга жўнанг ва барча воқеанависларимизга кўпроқ пул улашинг. Мен улардан одамни руҳлантирувчи маълумотлар олмоғим керак.

Бруно бу топириқнинг маъносини жуда яхши тушунди ва ўтириб ўзига сафар гувоҳномасини ёза бошлади. Граф сўнгги йўл-йўриқлар кўрсатаётган бир пайтда унга бир хат келтириб топиришди. Бу мактуб, турган гап, бошдап-оёқ сохта эди-ю, ammo шундай иборалар билан ёзилган эдики, унда гўё меҳрибон бир одам дўстона ёрдам сўраётгандек туюларди. Бу одам, шубҳасиз, шаҳзоданинг худди ўзгисаси эди. Граф Москанинг истеъфога чиқиш пиятида эканини эшитгач, у дўстидан министрлик постини тарк этмаслик ҳақида ўганиб сўрабди; бу ҳақида у ораларидаги дўстлик, ватанга қутқу солаётган хавф-хатарни шафе келтириб илтимос қилибди ва ҳукмдор сифатида истеъфо бермаслиқни буюрибди. У яна қирол*** унинг ихтиёрига иккита қироллик ордени юборгани тўғрисида хабар қилибди — улардан бирини шаҳзода ўзига олибди, иккинчисини эса ўзининг қадрдон дўсти граф Москага юборётган эмиш.

— Бошимга тушаётган барча бахтсизликларга апа шу ҳайвон айбдор! — дея ғазаб билан хитоб қилди граф Брунони қаттиқ ҳайратга солиб. — Яна унинг риёкорлик билан мени аврамоқчи бўлганига ўласамми! Биронта аҳмоқни қармоққа илинтириш учун ўзи билан бирга бунақа мунофиқона ибораларнинг сон мингтасини ўйлаб чиқарганмиз-ку ахир!

Граф жавоб ёзди. Хатида у саломатлигининг мазаси қочгани ва министрликдаги сермашаққат вазифаларини узоқ вақт бажаришга кўзи етмаслиги, шу боисдан ўзига инъом этилаётган ордени ҳам ола олмаслигини баён этди. Унинг бениҳоя ғазаби қайнаган эди. Бир минутдан сўнг фискал Рассининг келгани ҳақида хабар қилишди. Министр уни жуда илтифотсиз кутиб олди.

— Хўш! Мен сизни дворянин қилиб қўйдим, шунинг учун ҳам дарҳол сурбетлашиб кетдингиз, шекилли! Нега кеча бевосита бурчингизни адо этгани — менга миннатдорчилик билдиргани келмадингиз, жаноби бетамиз?

Рассига ҳақоратлар таъсир қилмасди: шаҳзода худонинг берган кунини у билан шу оҳангда гаплашарди. Лекин у барон бўлишни истарди, шунинг учун ҳам усталик билан ўзини оқлай кетди. Расси учун бунинг ҳеч қийин жойи йўқ эди.

— Кеча шаҳзода кун бўйи мени ёзув столи ёшидан тургазмади, шу боис саройдан ташқари чиқа олмадим. Барча прокурорларники каби хатим ниҳоятда хунук бўлишига қарамай, мен, ҳазрати олийларининг буйруқларига биноан, узундап-узоқ ва бемаъни дипломатик ҳужжатлардан бир талай нусха кўчирдим. Назаримда, бундай топириқ беришдан ягона мақсад мени асирликда ушлаб туриш эди. Фақат кечқурун соат бешларга яқин, очимдан ўлай

деганимдан кейингина шаҳзода, ниҳоят, менга жавоб берди, лекин тўғри уйга кетишни ва кечқурун ҳеч қайқа чиқмасликни буюрди. Чиндан ҳам шаҳзоданинг шахсий воқеанависларидан ўзим яхши танийдиган икки жосус ярим кечагача кўчамизда айланиб юришди. Бугун эрталаб карета чақиртирдим-да, мени соборга олиб боришни буюрдим. У ерга шошилмай кирдим, кейин черковнинг ичидан физиллаганимча югуриб ўтдим. Мана ҳузуригизда турибман. Зоти олийлари, ҳозир мен дунёда ҳаммадан ҳам кўпроқ сизнинг кўнглингизни олишни истайман.

— Мен бўлсам, жаноби фирибгар, гарчи жуда усталик билан тўқиган бўлсангиз-да, бу уйдирмаларигизга ишонмайман. Уч кун бурун сиз мен билан Фабрицио тўғрисида гаплашишдан бош тортдингиз. Гарчи сиздек бир кимса учун ҳар қандай қасам шунчаки бир баҳона экаплигини тушунсам-да, сизнинг виждонингиз, сир сақлаш тўғрисида ичган қасамингизга ҳурмат билан қарадим. Бугун мен ҳақиқатни билмоқчиман. Уша бадбахт йигитни комедиант Джилеттининг қотили сифатида ўлим жазосига ҳукм этилгани ҳақидаги бўлмағур мишмишлар қаердан чиқди?

— Бу мишмишларни, зоти олийлари, сизга ҳеч ким мендан яхшироқ тушунтириб беролмайди, чунки уларни онҳазратнинг буйруқларига биноан ўзим тарқатганман. Чамаси, кеча у бу тўғрида сизга хабар қилиб қўймаслигим учун ҳам мени куни бўйи асирликда тутиб ўтирди. Шаҳзода менинг ҳали ақлда озмаганимни билади шу бондан ҳам ордепимни сизнинг олдингизга олиб келишимга ва уни кўксимга ўз қўлингиз билан тақиб қўйишингизни илтимос қилишимга сира шубҳа қилмайди.

— Гапни қўн чўзмай ишга ўтинг!— дея қичқирди граф.— Етар шунча валақлаганингиз.

— Турган гап, шаҳзода монсиньор дель Донгонинг ўлим жазосига ҳукм қилишларини жуда ҳам истарди, аммо, хабарингиз бор, уни фақат йигирма йил қамоқда қишанбанд ҳолда ўтиришга ҳукм қилдилар, ҳукм чиқарилган куннинг эртасигаёқ шаҳзоданинг ўзи бу жазони черков ўйлаб чиқарган барча ақидалар — жума куни фақат нон билан сув истеъмол қилиш ва шунга ўхшаш ҳоказо чеклашларга қаттиқ риоя қилган ҳолда ўн икки йил қалъага банди қилиш билан алмаштирди.

— Ҳа, уни фақат қалъа қамоғига ҳукм қилишганини жуда яхши билардим, худди шунинг учун ҳам уни яқин кунларда қатл этажақлари ҳақидаги мишмишлар мени қаттиқ ташвишга солди. Бейхтёр граф Паланцани қандай устемонлик билан қатл эттириб юборганингизни эсладим.

— Крестни менга ана ўшанда беришлари керак эди!— сира хижолат чекмай хитоб қилди Расси.— Дастакни боссам бўлди эди, бинобарин онҳазрат унинг ўлимини ихтиёр айлаганида ўша дастак қўлимда эди; лекин ўша кезлари ҳали аҳмоқ эканман, энди бўлса ақлим кириб қолди, орттирган тажрибамга суяниб, сизга бир маслаҳат беришга журъат этаман: ҳоч қачон мендан ўрнат олманг.

Бундай қибс қилин Рассинг суҳбатдошига бориб турган сурбетлик бўлиб туюлди ва у фискалнинг кетига тепишдан ўзини аранг тийиб қолди.

— Авваламбор,— дея гап бошлади яна Расси юристларга хос маштқ ва ҳақорат таъсир қилмайдиган одамларга хос сурбетлик билан,— авваламбор, ўша дель Донгони қатл этиш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас: шаҳзода бунга журъат қилмайди, — замона ўзгарган! Бундан ташқари, мен энди дворянинман, умид қиламанки, сизнинг ёрдамингизда барон ҳам бўлиб оламан, шунинг учун ҳам кўлимни булғашни истамайман. Узингизга маълум, зоти олийлари, жаллод фақат менаднгина буйруқ олиши мумкин, мен эсам сизга оит ичиб айтаманки, кавалер Расси ҳеч қачон сишьор дель Донгони қатл этиш ҳақида буйруқ бермайди.

— Ана шунда кавалер Расси жуда ақлли иш қилган бўлади!— деди граф унга хўмрайиб қарар экан.

— Лекин бир нарсани айтиб қўймоғим даркор,— деди Расси илжайиб.— Мен фақат қонуний равишда қатл этишларига жавоб бераман, мабодо сишьор дель Донго тўсатдан қорғида оғриқ туриб ўлса, буни асло менадан кўрманг. Шаҳзода негадир Сансеверинани жуда ёмон кўриб қолган (уч кун бурун Расси аябатта «герцогиня» деган бўларди, аммо энди у, шаҳардаги ҳамма одамлар катори, хониннинг бош министр билан муносабатини узганини биларди). Граф шундай одамнинг отзидан герцогинянинг исмини унвоқсиз эшитиб донг қотиб қолди. Бу ҳолдан унинг хурсанд эмаслигини тасаввур қилиш қийин бўлмаса керак. У Рассига қаттиқ нафрат билан қараб кўйди. «Фариштагинам, азизам,— дея дилидан ўтказди у,— сенга бўлган муҳаббатимни фақат сенинг продангга кўр-кўрона итоат этиш билангина исботлашим мумкин».

— Сизга очигини айтсам,— деди у фискалга,— герцогинянинг ивжиқликлари билан менинг ишим йўқ; лекин, ҳамонки бу ерга келиб ишларимизни чигаллаштириш ўрнига Неаполда тинчгина ўтираверишни лозим бўлган ўша тирранча Фабрициони менга худди ана шу герцогиня таништирган экан, мен министр бўлиб турган пайтимда унинг ўйдирилишини истамайман. Сўз бераман, у қамоқдан чиққангидан сўнг бир ҳафта ўтгач, сиз барон бўлиб оласиз.

— У ҳолда, граф, мен фақат ўн икки йилдан кейингина барон бўлар эканман, зеро шаҳзода ниҳоятда ғазабга минган ва унинг герцогиняга бўлган нафрати шу қадар кучлики, у ҳатто бу туйғусини яширишга ҳаракат қиляпти.

— Жуда катта илтифот бу. Ҳамонки, бош министри герцогиняни ортиқ ҳимоя қилмас экан, ҳазрати олийлари ўз нафратларини яшириб нима қилардилар? Лекин бари бир мени пасткашликда, энг муҳими эса — рашиқ қилишда айблашларини истамайман. Ахир герцогиняни бу ерга кўчиб келишга ўзим кўндирганман-ку. Ёдингизда бўлсин, агар Фабрицио қамоқда ўладиган бўлса, сиз барон бўла олмайсиз ва имоним комилки, сизни чавақлаб кетилади. Лекин бу арзимас гапларни қўйиб турайлик. Гап бошқа

Ўқда: мен ўз бейлигимни ҳисоблаб кўрдим, маълум бўлишгача, нари борса йигирма минг даромадга эга эканман. Шу бонсдан ҳам камина ҳазрати олийларидан истеъфога чиқариш тўғрисида илтимос қилмоқчиман. Неаполитания қиролининг хизматига кириш умидим бор. Неаполь — катта шаҳар, у ерда ҳозирги пайт мен учун жуда зарур бўлган кўнгилхуши топилади, Нармадек бефайз бир жойда эса уларни излашдан фойда йўқ. Мен бу ерда фақат сизнинг кўмагингиз билан малика Изоттага уйлانسамгина қоламан ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Сухбат ана шу зайдда яна узоқ давом этди. Ниҳоят, Расси ўрпидай турганида, граф ўзини ниҳоятда бешарфо кўрсатиб деди:

— Биласизми, айтишларига қараганда, Фабрицио мени алдаб, герцогинянинг ўйнашларидан бири бўлиб олган экан. Мен бу ёлгон-яшиқ гапларга мутлақо ишонмайман ва уларнинг потўғри эканлигини исботламоқ учун сиздан манови ҳамёни биронта одам орқали Фабрициого бериб қўйишни илтимос қиламан.

— Қўйинг-е, граф,— ҳамёнга назар ташлагач кути ўчиб хитоб қилди Расси.— Бу жуда катта пул-ку, устав бўйича эса...

— Бу пул, азизим, сизга «катта» кўриниши мумкин, албатта,— дея гап қотди граф нафратомуз оҳангда.— Сиздек бир мешчан одам, мабодо қамоқдаги дўстига ўн цехин юборса, ўзини хонавайрон бўлган ҳисоблайди, мен бўлсам ана шу олти миғт франкнинг ҳаммаси Фабриционинг қўлига тегишини ва энг муҳими қалъадаги биронта ҳам одам бу тўғрида хабар топмаслигини истайман.

Кўриб кетган Расси эътироз билдирмоқчи бўлган эди, бироқ граф бетоқатлик билан унинг ортидан эшикни ёпиб олди. «Бундай одамлар учун,— деди у ўзига ўзи,— дағаллик — бу — ҳумдорлик аломати». Шу гапни дилидан ўтказганидан сўнг акобир министр шундай бир бемаъни иш қилдики, бу тўғрида сизга ҳикоя қилишга ҳам уяласан киши. У ёзув столи ёнига югуриб борди-да, унинг тортмасидан герцогинянинг кичкина портретини олиб, устма-уст ўпа бoshлади.

— Кечир мени, фариштагинам,— дея хитоб қилди у.— Сен ҳақингда ҳурматсизлик билан гапирганида мен ўша ифлосни деразадан улоқтириб юборишим керак эди; фақат сенга итоат этганим учунгина шундай тоқат қилиб турибман. Лекин шонмай турсин, ҳали жазосини тортади у!

Портрет билан ана шундай узоқ суҳбат қурганидан сўнг, дили ҳасратга тўлган бўлса-да, графнинг миёсига кулгили бир фикр келдики, у болаларча жўшқинлик билан бу фикрни дарҳол амалга оширди. У барча нишонлари тақиелик муидирини келтиришини буюрди-да, уни эгнига кийиб, кекса малика Изоттанинг саройига равона бўлди. Шу пайтга қадар у маликакичига фақат янги йил мuposабати билангина таңириф буюрғувчи эди. Малика уни бир талай ивлари қуршовида, худди ҳозир шахзоданинг саройига боришга отланиб турган одамдек, баънан кийинган ва ҳатто дуру жавоҳирларини таққан ҳолда қабул

қилди. Граф, бежаврид келмадимми, ҳазрати олиялари бирор жойга отланиб турганга ўхшайдилар, дея гумонини айтди; ҳазрати олиялари, Парма маликаси ўз қадрини сақлаш учун ҳам доим шундай қийиниб юриши керак, дея лутфан жавоб қилдилар. Қайғули ўтаётган апа шу кунлар ичида графнинг биринчи бор димоғи чор бўлиб, кайфияти кўтарилди. «Бу ерга келганим яхши бўлди, — дея ўйлади у, — шу бугуноқ унга севги изҳор қилишим керак». Ўзининг зукко ақли билан ном чиқарган ва шу билан бирга бош министр бўлган бу одамнинг хонадонига қадам рашида қилганидан маликанинг боши осмонда эди: бечора қариқиз бундай ташрифларга одатланмаган эди. Граф гапни оддий бир дворянин билан подшоҳлар оиласига мансуб одамлар орасида доимо осмон билан ерчалик тафовут бўлишини баён қилувчи моҳирона муқаддимадан бошлади.

— Лекин сулолани фарқлай билиш керак, — деди малика. — Масалан, француз қиролининг қизи тожу тахтга ворис бўлишни ҳатто орзу ҳам қила олмайди, аммо Парма сулоласида аҳвол бошқача. Шу боисдан Фарнеше наслдан бўлмиш хонимлар ҳар қачон ва ҳар ерда ҳатто ташқи қиёфаларида ҳам ўз кадр-қимматларини сақламоқлари даркор; гарчи мен ҳозир, кўриб турганингиздек, бечора бир малика бўлсам-да, ким билсин, аҳтимол, бир кун келиб менинг бош министрим бўларсиз.

Кутилмаган бу фикр ўзининг бемаъвияти билан графга яна бир дақиқа қувноқ кайфият бағишлади.

Бош министрининг отасини севги изҳорини эшитиб, шолғомдек қизариб кетган малика Изоттанинг хонадонини тарк этгач, граф сарой чопарига дуч келиб қолди: шаҳзода, дарҳол ҳузуримга етиб келсин, деб буюрган экан.

— Мен касалман, — дея жавоб қилди министр шаҳзодага нисбатан одобсизлик намойиш этиш имконияти тугилганидан қувониб.

«О-о! Менинг қонимни қайнатишга қайнатиб, энди ўзингизга хизмат қилишимни истайсизми! Йўқ, шаҳзода, билиб қўйинг, бизнинг асримизда фалакнинг гардиши билан ҳукмдор бўлиб қолишнинг ўзи камлик қилади, мустабидлик ролида муваффақият қозонмоқ учун зукко ақл ва кучли ирода ҳам керак бўлади».

Бу касалнинг сошпа-соғ кўринишидан пихоятда ҳайратга тушган чопарни жўнатиб юборгач, граф шаҳзодага ўчакишиб, генерал Фабио Кошти учун жуда эътиборли бўлган икки сарой аъёсининг хонадонига кириб чиқди. Ҳаммасидан ҳам кўпроқ министрни бир нарса ваҳимага солар ва унинг иродасини букиб турарди: айтишларига қараганда, қалъа коменданти бир замонлар шахсий душмани аллақайси капитэни «перуджа суви» ёрдамида гумдон қилиб юборган экан.

Граф бир ҳафтадан буён герцогинянинг қалъа билан алоқа ўрнатишга уриниб, талай-талай пул сарфлаб юрганни биларди. Бироқ унинг назарида алоқа ўрнатишга умид қилмаса ҳам

бўларди: қалъадагилар ҳозирда жуда сергак эдилар. Биз бу бад-бахт аёлнинг у ердагиларни пора бериб, сотиб олиш учун қилган барча уринишларини китобхонга ҳикоя қилиб ўтирмаймиз; бояқши жуда умидсизликка тушганди. Унинг сидқидилдан содиқ бўлган ҳар хил ёрдамчилари кўп эди, бироқ, назаримизда, майда мустабидларнинг саройида фақат битта юмушни: сиёсий маҳбусларни кўриқлаш ишини аъло даражада бажаришарди. Герцогинянинг олтин совуриши шунга олиб келдики, қалъада ҳар хил амалдаги қамоқхона хизматчиларидан ўн кишини ишдан қувиб юбордилар.

Ўн саккизинчи боб

Шундай қилиб, маҳбусга қанчалар содиқ бўлишмасин, герцогиня билан бош министр унинг аҳволини енгиллаштириш учун деярли ҳеч нима қила олмадилар. Шаҳзода қаттиқ ғазабга минганди, Фабрициога адоват билан қарайдиган сарой аҳли ва киборлар жамияти унинг бошига тушган бахтсизликдан қувонишарди: улар йигитга доим омад кулиб боқишни кўра олмадилар. Гарчи герцогиня олтинни ҳовучлаб сочаётган бўлса-да, у қалъани қамал қилишда ҳеч нимага эриша олмади. Маркиза Раверси билан кавалер Рискара худонинг берган куни генерал Фабио Контига бирор маслаҳат бергани келишарди: комендантнинг заиф иродаси ёрдамга муҳтож эди.

Юқорида тилга олиб ўтганимиздек, қамоқнинг биринчи куни Фабрициони комендант саройига жойлаштиришди. Бу мўъжазгина чиройли иморат ўтган асрда Ванвितелли* чизмалари бўйича баландлиги бир юз саксон футли доира шаклидаги улкан миноранинг юқори майдончасига бино қилинганди. Ҳайбатли миноранинг қоқ тепасида туянинг ўрқачи янглиғ қаққайиб турган бу кичкина саройнинг деразасидан Фабрицио далалар ва олисдаги Альп тоғларини кўрди; сўнгра қалъанинг шундоқ ёнгинасидан шиддатли Парма дарёсининг ҳайқириб оқишини томоша қилди. Парма шаҳардан ўн чақиримча нарида ўн томон бурилиб, По дарёсига қуйилади. По кўм-кўм далалар орасида кумушранг тасма янглиғ буралиб оқар, унинг сўл соҳилида олис-олисларда эса Фабрицио Италияни шимол томондан ўраб турган тоғ тизмасининг ҳар бир чўққисини яққол кўриб турарди. Қуёш жизгинагини чиқарган бу водийнинг ўртасида ўша юксакликдаги абадий қорлар ҳатто жуда иссиқ келган август ойида ҳам дилда соя-салқин жойлар ҳақидаги сархуш хотираларни уйғотар ва гарчи ўша тоғлар Парма қалъасидан юз чақиримча нарида жойлашган бўлса-да, унинг ҳар бир бурмаси яққол кўзга ташланиб турарди. Чиройли комендант саройининг деразасидан кўринаётган бу кенг манзаранинг жанубий қисмини Фарнезе минораси тўсиб турардики, бу минорада Фабрициога атаб камера ҳозирлашмоқда эди. Китобхоннинг ёдида бўлса керак, бу иккинчи минора ҳам бош миноранинг

юқори майдончасида қад кўтарганди. Уни Тезейнинг* ўғли Ипполитдан фарқли ўлароқ ёшгина ўғай онасининг севгисини рад этмаган валиаҳд шаҳзодага атаб қуришганди. Малика бир неча соатгина касал бўлиб ётибди-ю, тўсатдан вафот этибди, шаҳзода эса фақат ўн етти йилдан кейин, отасининг ўлиmidан сўнг, тахтага ўтириш арафасидагина озодликка чиқибди. Бир соатлардан сўнг Фабрициони кўчириб ўтказишган Фарнезе минораси бош миноранинг тена майдончасида худди беўхшов гурра каби эллик футча баландликка буй чўзган бўлиб, унинг ҳаммаёғига яшиқайтаргичлар ўрнатиб ташланганди. Чор атрофдан кўриниб турадиган бу қамоқxonани қурдиргач, хотинидан порози бўлган шаҳзоданинг дилида галати бир истак пайдо бўлди: у ўз фуқароларини бу миноранинг қадимдан мавжудлигига ишонтиргиси келиб қолди ва шу бонсдан унга Фарнезе минораси дея ном қўйди. Гарчи Парма шаҳрининг ҳамма чеккалари ва чор атрофдаги водийларда янги терувчлар харсанг кетидан харсанг қўйиб, бу бешбурчак иппоотни кундан-кун юқори кўтаришаётгани яққол кўриниб турган бўлса-да, минора қурилиши ҳақида гапириш тақиқланган эди. Унинг кўҳналигини исботлаш учун кенглиги бор-йўғи икки фут ва баландлиги тўрт фут келадиган эшик тена-сига машҳур лашкарбоши Алессандро Фарнезе* Генрих IV ни Париж деворлари ёнидан чекинмишга мажбур этгани тасвирланган ажойиб барельеф ўрнатилганди. Фарнезе минорасининг пастки қавати жуда қулай жойлашган бўлиб, буйига ва энига қирқ қадам келадиган зални ташкил этарди. Унинг ҳаммаёғига устунлар қўйиб ташланганди, аммо бу устунлар анча пастак эди, зеро бу кенг залининг баландлиги нари борса уч одам буйи келарди. Залга қоровулхона жойлашганди, унинг ўртасида эса устунлардан бирига чирмаштириб, темирдан ишланган ва кенглиги бор-йўғи икки фут келадиган енгилгина зина ўрнатилганди. Фабрицио соқчиларининг оғир қадам ташлашидан тебраниб турган ана шу зинадан иккинчи қаватга кўтарилди. Иккинчи қаватда ажойиб хоналар жойлашган бўлиб, уларнинг баландлиги йигирма футдан кам эмасди. Қачонлардир бу хоналар ёш шаҳзода учун жуда ҳашамдор қилиб жиҳозланганди: бу ерда у ўн етти йил яшаб, умрининг энг гуллаган даврини ўтказганди. Иккинчи қаватнинг нариги четида янги маҳбусга дабдабали қилиб безалган ибодатxonани кўрсатишди: унинг деворлари ва гумбаз шаклидаги шифтига қора мрамар тахтачалари қопланган, деворлар бўйлаб эса мутапосибликка риоя қилган ҳолда қора устунларнинг бежирим қатори саф тортганди. Деворларнинг ўзи эса оқ мрамардан ишланган улкан бош чаноқлари билан безатилганди. Чаноқлар худди шундай оқ мрамардан ясалган ва кесишиб турган икки суяк устига ўрнатилганди.

«Ўлдиришга журъати етмаган номард одамлар нафратининг зўридан шундай найрангларни ўйлаб топилади!— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио.— Менга буларнинг барини кўрсатаётган иблисларнинг қийласини қаранг!»

Худди боягидек устунга чирмаштириб ишлашган айланма темир зина қамоқхонанинг учинчи қаватиға олиб чиқардики, генерал Фабио Конти ўзининг бутун истеъдодларини бир йилдан бери ана шу қаватдаги баландлиги деярли уч одам бўйи келадиган хоналарни қайта қуришга сарфламоқда эди. Аввало унинг раҳбарлигида бир вақтлар шаҳзодаларнинг хизматкорлари истиқомат қилган бу хоналарнинг деразаларига йўғон темир панжаралар ўрнатишди. Уша деразалар бош миноранинг тош тахталар терилган майдоқчаси сатҳидан ўттиз фут юқорида жойлашганди. Иккитадан деразаси бўлган бу хоналарнинг ҳар бирига фақат бивоннинг ўртасидан ўтган тор ва қоронги йўлакдапгина кирса бўларди; бу йўлакда Фабрицио кетма-кет жойлашган ва нақ гумбазга қадар бўй чўзган зилдек темир панжара эшиклардан учтасини кўрди. Бу ажойиб иншоотларнинг чизма ва лойиҳаларини тасдиқлатиш баҳонаси билан генерал икки йил давомида ҳар ҳафта ҳукмдорнинг қабулига кириб туриш шарафига муяссар бўлганди. Бу камералардан бирига банди қилинган фитначининг қамоқхона хизматчиларининг зулмидан шикоят қилишга деярли асоси йўқ эди-ю, лекин шу билан бирга у ҳеч ким билан гаплаша олмас ва унинг ҳар бир ҳаракати ташқарига яққол эшитилиб турарди. Генералнинг буйруғига биноан ҳар бир хонага уч фут баландликда худди курсига ўхшатиб, йўғон эман тўсишлар ўрнатишди, — комендантнинг бу генерал ихтироси уни полиция министри лавозимига номзод қилиб қўйганди. Ана ўша тўсишлар устига генерал тахтадан баландлиги ўн фут келадиган акс-садо берувчи камералар қуришни буюрди; бу камералар миноранинг фақат деразалари бўлган деворигагина туташган эди, қолган уч томондан эса қамоқхонанинг катта-катта йўнилган ҳарсанглардан қурилган деворлари билан камеранинг тахта деворлари орасида кенглиги тўрт фут келадиган йўлак қолдирилганди; эман, қарағай ва ёнғоқ тахталаридан ясалган ўша деворлар темир болтлар ва беҳисоб миҳлар ёрдамида жуда мустаҳкам қилиб қоқилганди.

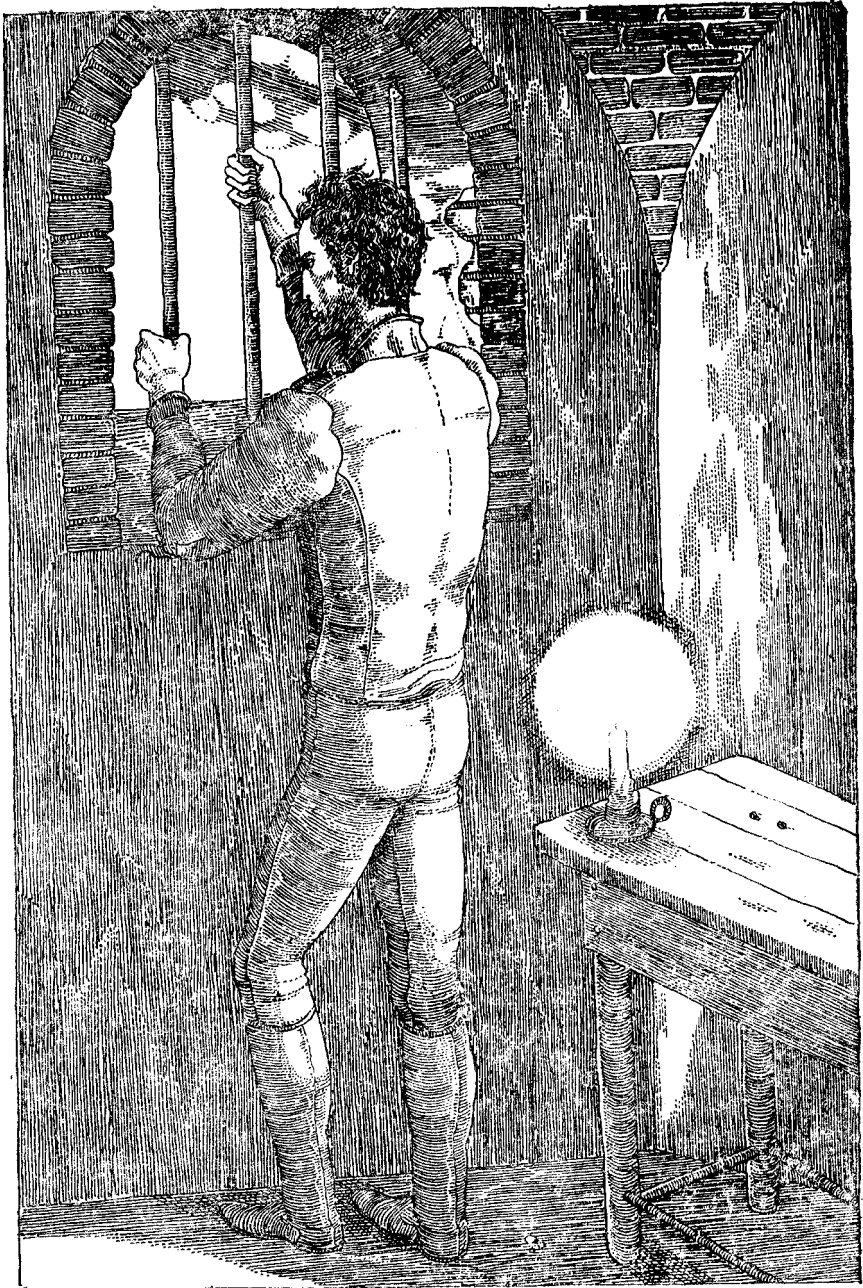
Фабрициони ана шу камералардан бирига олиб киришди. Бу генерал Фабио Конти ижодининг энг яхши маҳсули эди. Комендант уни бир йил бурун қурдирганди ва унга «кўр-кўрона итват» деб шоирона ном қўйганди. Йигит югуриб дераза олдиға борди. Панжара ортида ажойиб манзара кўриниб турарди, унинг фақат бир бурчагинигина шимоли-ғарб томондан уч қаватли комендант саройининг томи тўсиб қўйганди. Дарвоқе, саройнинг биринчи қаватида қалъа гарнизонининг маҳкамаси жойлашганди. Фабриционинг диққатини аввало учинчи қаватдаги деразалардан бири ўзига тортди. Бу деразада у турли-туман қушлар солиб қўйилган чиройли қафасларни кўриб қолганди. Қамоқхона хизматчилари унинг атрофида ивирсиб, камерани ҳозирлашар экан, йигит қушларнинг гўё ботиб бўлган кўёшнинг сўнгги нурларини олқишлаётгандек, берилиб сайрашларини мароқ билан эшитиб турди. Вольеранинг деразаси Фабрицио турган жойдан йиғирма беш футча нарида ва олти футча пастроқда жойлашган эди, шунинг учун ҳам йигит

қафаслар қўйылган хонанинг ҳатто ичкарасига ҳам назар ташлай оларди.

Уша кеча ой тўлишган пайти бўлиб, Фабрицио ўз камерасига кириб келганида, у уфқнинг ўнг томонидан, Альп тизмалари узра Тревизога яқин бир жойда улуғвор сузиб чиқмоқда эди. Соат эндигина тўққизлар бўлганди, ғарб томонда ҳали уфқ узра қизғин шафақ ўйнаб турар, унинг тарҳида эса Монте-Визо ҳамда Альп тизмасининг Пиццадан Мон-Селис ва Туринга қадар саф тортган ўзга чўққилари яққол кўзга ташланарди. Фабрицио бошига тушган бу қулфат тўғрисида мутлақо ўйламасди; бу улуғвор манзара уни ҳаяжонга солган ва қалбини завққа тўлдирган эди. «Клеллия Контти ана шундай фусункор дунёда яшар экан-да! Шундай хаёлпараст ва қалби терап қизга бу манзара ҳаммадан кўпроқ лаззат бағишласа керак. Бу ерда одам ўзини гўё Пармадан тўрт юз қақирим наридаги кимсасиз тоғларда юргандек ҳис этар экан». Фабрицио қалбида турли-туман туйғулар уйғотаётган бу манзарани томоша қилиб, ўқтип-ўқтип комендантнинг чиройли саройига назар ташлаганича дераза ёнида икки соатдан мўлроқ вақт турди-да, кейин бирдан: «Наҳот шу қамоқхона бўлса? Мен бўлсам ундан қўрқиб юрибман!»— дея хитоб қилди. Маҳбусларга ҳар қадамда учраб турадиган кўнгилсизлик ва дилсиёҳликлар тўғрисида мутлақо ўйламай қўйган қаҳрамонимиз қамоқхонаси атрофидаги фусункор дунёнинг жозибасига ғарқ бўлган эди.

Бирдан унинг ширин хаёлларини даҳшатли тўс-тўполон бўлиб юборди: қафасга ўхшайдиган акс-садо берувчи тахта камера силкини бошлади; қий-чув, тўс-тўполоннинг ёнига бирдан яна итнинг қутуриб акиллаши ва қақдайдир ҳайвонларнинг чийиллаши қўшилди. «Шима ган ўзи! Наҳот ҳозирнинг ўзидаёқ бу ердан қочиш мумкин бўлса?»— дея ўйлади Фабрицио. Бир минутдан сўнг у қаққақа отиб кула бошлади. Йигит шу қадар завқ билан кулардики, чамаси, бу қамоқхонада ҳали ҳеч ким бундай хоҳолаб кулмаган бўлса керак. Генералнинг буйруғига бинояп, Фарнезе минорасининг учинчи қаватига алоҳида хавфли жиноятчиларни қўриқлаш учун қамоқхона хизматчилари билан бирга қопонғич инглиз итини ҳам чиқаришардики, бу ит тунлари Фабриционинг каталаги атрофида тошқирлик билан қурилган йўлакка пойлоқчиллик қилиши лозим бўларди. Ит ва қамоқхона соқчиси маҳбуснинг ҳар бир қадамини эшитиб туриш учун хонанинг йўшилган тошдан ясалган поли билан камеранинг тахта тўшамаси орасидаги наставкани бўшлиққа жойлашмоқлари керак эди.

Бироқ «Кўр-кўрона итоат» камерасида Фабрициога қадар юзга яқин улкан каламушлар истиқомат қилиб келишган экан. Одамлар пайдо бўлишганида улар ҳар тарафга тумтарақай қочишди. Спанёл билан инглиз фокстерьерининг дурагайи бўлмиш бу ит кўримсизгина бўлса-да, лекин жуда чаққон экан. Уни тахта камеранинг тагига боғлаб қўйишган эди. Аммо атрофида каламушларнинг изғиб юрганини сезган ит уларга қараб отила бошлади ва калласини бўйинбоғдан чиқариб олишнинг урдасидан чиқди. Ана

шунда кулгили жанг содир бўлди ва унинг ола-тасири Фабрицио-нинг ширин хаёлларини бўлиб қўйди. Биринчи ҳамладан омон қолган каламушлар тахта камерага қочиб киришди; ит уларни ортидан қувиб, тош тахталардан Фабриционинг каталагига олиб чиқадиган зинанинг олти поғонасини бир сакрашда босиб ўтди. Даҳшатли тўс-тўполон кўтарилди, камера тагидаги тўсинига қадар силкиниб турарди. Фабрицио телба одамга ўхшаб қотиб-қотиб куларди. Қамоқхона хизматчиси Грилло унга қўшилиб хоҳолаганча эшикни ёпиб қўйди. Камерада ҳеч қандай мебель бўлмади, ит каламушларни бемалол таъқиб этаверини мумкин эди; каламуш қирувчининг ҳамласига бурчакда турган чўян печка хиёб халал берарди колос. Ит ўзининг барча душманларини қириб тугатгач, Фабрицио уни ёнига чақирди-да, бошини силаб қўйди ва чамаси, ўзи ҳам унга ёқиб қолди. «Агар бу ит бирон кун келиб, менинг девордан ошиб ўтаётганимни кўрса, ҳуриб ўтирмайди», — дея хаёлидан ўтказди Фабрицио. Бироқ бундай позик сиёсат фақат баҳона эди: унинг шунчаки ит билан ўйнашгиси келаётганди, зеро ҳозир руҳи жуда энгил тортганди. Унинг қалбида ҳали ўзи ҳам ўйлаб кўрмаган қандайдир сабабга кўра пинҳоний бир қувонч ҳукмрон бўлиб қолганди.

Ит билан иргншлайвериш, бир оз ҳаллослаган Фабрицио қамоқхона хизматчисидан сўради:

— Отингиз нима?

— Грилло. Устав йўл қўйган барча ишларда зоти олиларининг хизматларига тайёрман.

— Гап бундай, азизим Грилло, Джилетти исмли бир одам катта йўлда мени сўйиб кетмоқчи бўлди. Мен ўзимни ҳимоя қила туриб, уни ўлдириб қўйдим. Агар ҳаммасини қайтадан бошлаган тақдирда ҳам мен барибир ўлдирган бўлардим. Лекин шунга қарамай, ҳозирча ҳузуригизда меҳмон эканман, кунларимни хурсандчилик билан ўтказмоқчиман. Сансеверина саройига бориб, менга ич кийим олиб келиш ҳақида бошлиқларингиздан рухсат олинг-да, кейин менга асти харид қилиб келинг, фақат кўпроқ бўлсин.

Асти Альфьерининг ватани Пьемонтда тайёрланадиган вишиловчи вино бўлиб, қамоқхона хизматчилари тоифасидан бўлмиш шинавандалар уни жуда қадрлашарди. Ана шундай шинавандалардан ўнга яқин киши ҳозир шахзоданинг собиқ бўлмаларидаги варҳал бериб ишланган мебеллардан баъзи анжомларни Фабриционинг камерасига ташиш билан банд эдилар; уларнинг бари асти харид қилишга тааллуқли сўзларни хотираларига эҳтиром билан жойлаб олдилар. Шунча ҳаракат қилишларига қарамай биринчи тунда улар Фабрициога унча яхши шароит яратиб беришолмади, бироқ йигит ҳозир, кўринишидан, бир шина винонинг йўқлигигагина ачинади, колос.

— У яхши йигитга ўхшайди, — дейишарди бир-бирларига қамоқхона хизматчилари. — Ишқилиб жаноби бошлиқлар яқинларининг унга пул юбориб туришига монелик қилмасалар бўлгани.

Ёлғиз ўзи қолиб, тўс-тўполондан сўнг бир оз ўзига келгач, Фабрицио яна ҳайратга тушди: «Наҳот шу қамоқхона бўлса?» — дея сўради у ўздан ва Тревизодан Монте-Визога қадар кенг уфққа, Альп тоғ тизмалари устини қор қоплаган чўққилар, қолдузлар ғужғон ўйнаётган осмон ва ҳоказо, ва ҳоказоларга бирма-бир кўз югуртирди. «Қамоқхонада ўтказадиган биринчи тушим шу бўлса керак-да, энди? Клелия Контининг бундай самовий ёлғизликни хуш кўриши сабабини энди тушундим: бу ерда инсон ўзини настда бизнинг бутун диққат-эътиборимизни жалб қилиб турадиган майда фисқи-ғужурлардан минг чақирим юксакроқда ҳис этар экан. Агар деразампинг остида кўрган ҳув анави қушлар ўшаники бўлса, демак унинг ўзини ҳам кўраман... Қизиқ, у мени кўриб қолгач, қизариб кетармикин, йўқми?» Шундай муҳим масалаларни ўзича муҳокама қилар экан, маҳбус тун алламаҳал бўлгандагина ухлаб қолди.

Ҳали ҳеч қандай дилсپёҳлик бўлмаган қамоқхонадаги ана шу биринчи тундан сўнг эрталаб Фабрицио фақат инглиз ити Фоке билангина суҳбатлаша олди, қамоқхона хизматчиси Грилло унга ҳамон очиқ юз билан қараётган бўлса-да, бу хусусда янги фармойиш олгани боисидан унга бир оғиз ҳам сўз билан жавоб қилмади, маҳбусга ич кийимини ҳам, астини ҳам олиб келмади...

«Клелияни кўрармикинман? — дея ўйлаганди Фабрицио уйқудан уйғонгач. — Балким, бу қушлар мутлақо бошқа одамникидир». Қушлар тонг отиши биланоқ чуғур-чуғур сайрашини бошлаб юборган бўлиб, бундай юксакликда ҳавони ўшаларнинг овозигина тутиб кетганди. Шуларни айтмаганда, атрофда ҳукм сураётган терап сукунат Фабрицио учун латиф бир янгиликдек туюлди. У қўшни қушларнинг тонгни олқишлаб сайрашларини завқ билан тингларди. «Агар булар ўшанинг қушлари бўлса, қиз албатта уларни кўргани келади, ана шунда мен уни деразада кўраман». Йигит Альп тоғининг улкан силсиласини яна томоша қила бошлаган эди, Парма қалъаси унга тоғнинг пастки тизмасига қарши қўйилган зарбдор истеҳкомдек туюла бошлади; бироқ унинг нигоҳини ўқтин-ўқтин вольера хизматини ўтайдиган кенг ва ёруғ хонанинг ўртасига қўйилган ажойиб қафаслар ўзига тортаверди. Қафаслар лимон ва қизил дарахт ёғочи ҳамда тилла суви югуртилган симлардан ясалган эди. Кейинчалик Фабрицио саройнинг учинчи қаватида эрталаб соат ўн бирдан кундузи соат тўртгача фақат ана шу хонадагина соя бўлишини билиб олди: Фарнезе минораси уни кўёшнинг тивгидан тўсиб турарди.

«Агар ўзим кўришга умид қилаётган ва, эҳтимол, менинг нигоҳимдан қизариб кетадиган мулоим ва хаёлчан чеҳранинг ўрнига, — дея ўйларди Фабрицио, — биронта оқсочнинг бадқалдоқ, тўпори башарасини кўрсам, роса ҳафсалам пир бўлади-да ўзим, — қушларга қарашни биронта оқсочга топишириб қўйган бўлишлари мумкин-ку ахир. Лекин мабодо Клелияни кўрсам, у менинг қараётганимни сезармикин? Ростини айтганда, ҳар қандай сипогарчи-

ликни йиғиштириб қўйиб, унинг кўзига кўринишга ҳаракат қилишим керак. Ҳозирги аҳволим менга биронта имтиёз бериши керак-ку ахир; кейин биз бу ерда киборлар жамиятидан узоқда, мутлақо ёлғизмиз. Мен — маҳбусман, яъни бундан буён генерал Контти ва унга ўхшаган аблахлар «қўл остидаги кишилар» дея атайдиган одамлар сирасига кираман. Лекин у шу қадар ақлли ёки, тўғрироғи, шу қадар қалби юксакки, чамаси, граф айтганидек, отасининг маъсабидан нафратлангани учун ундан ор қилади. Балким, шунинг учун ҳам у ҳамиша маънос юрар. Шундай олижаноб қиз ҳасрат чекади-да, албатта! Бундай олиб қараганда эса, мен унинг учун мутлақо бегона одамман. Кеча у менинг таъзим қилишимга нақадар назокат билан жавоб қилди-я. Комо соҳилида бу қиз билан биринчи бор учрашганим яхши эсимда. Ўшанда унга шундай дегандим: «Бир кун келиб сизнинг ажойиб картиналарингизни томоша қилиш учун Пармага бораман. Марҳамат қилиб исм-шарифимни эслаб қолинг: Фабрицио дель Донго». Эҳтимол у менинг исмиمنى унутиб ҳам юборган бўлса керак. Ахир ўшанда ёшгина қизалоқ эди!..

Лекин бу қанақаси бўлди? — дея ҳайрат ичра савол берди ўзига Фабрицио ҳозирги хаёлларидан чалғиб. — Дилимда мутлақо ғазаб ҳис этмаяпман! Наҳот мен қадимги давр донишмандларига ўхшаган ниҳоятда матонатли одам бўлсам? Балким, мен ўзим ҳам билмаган ҳолда қаҳрамондирман? Рост-да, — мен қамоқхонадан жуда кўрқардим, мана энди қамалибману лекин бу ҳақида ҳатто қайғуришни ҳам унутиб қўйибман. Кўрққанга қўша кўринади, деб тўғри айтишган экан. Буни қаранг-а! Қамоққа тушиш — бу катта бахтсизлик эканига ўзимни ўзим ишонтирмоғим керакка ўхшайди, зеро, у аббат Бланес айтганидек, ўн ойма ёки ўн йилми давом этиши мумкин. Бу янги, кўзим ўрганмаган шароит, эҳтимол, мен бу ерда ҳис этишим лозим бўлган хафачилиқдан эътиборимни чалғитаётгандир. Ва, балким, менинг иродам ва ақлимга боғлиқ бўлмаган яхши кайфият бир дақиқадан сўнг ғойиб бўларда, дилимни, табиий, ғам-ғусса қоплар?

Ҳар ҳолда қамоққа тушиб қолгач, ўзимни ўзим хафа бўлишга мажбур этишим кераклиги жуда ғалати кўриняпти. Худо ҳақи, биринчи тахминим тўғрига ўхшайди: назаримда, менинг иродам жуда кучли бўлса керак».

Фабриционинг хаёлини қопқа ясаш учун деразаларни ўлчагани келган қалъа дурадгори бўлиб қўйди; Фарнезе қамоқхонасидан биринчи марта фойдаланишгаётган бўлиб, шу пайтга қадар унга ана шу муҳим мослама ўрнатилгани унутишган экан.

«Демак, — дея ўйлади Фабрицио, — мен тез қунда шундай ажойиб манзарани томоша қилиш имкониятидан маҳрум бўлар эканман». Сўнгра у шундай жудоликни ўйлаб, ўзини хафа қилишга уриниб кўрди.

— Менга қаранг, — деди у бирдан дурадгорга, — демак мен энди анови чиройли қушларни бошқа кўрмас эканман-да?

— Қайсиларини айтяпсиз? Ойимқизнинг қушлариними? У

жуда яхши кўради бу қушларни,— деди дурадгор мулойим оҳангда.— Улар билан хайрлашаверинг: дунёдаги барча бошқа нарсалар қатори, уларни сиздан яширишади, тўсишади, пана қилиб қўйишади.

Дурадгорга ҳам, қамоқхопа хизматчилари қатори, маҳбуслар билан сўзлашмоқ қатъиян мап этилганди, бироқ бу одам Фабриционинг ёшлигига ачиниб кетди; у йигитга ташқаридан иккала деразанинг таглигига ўрнатиладиган бу қопқалар тепа томон қиялаб кетишини ва улар маҳбусга фақат осмоннинг бир парчасининга кўришга имконият беришини тушуштириб қўйди.

— Сизнинг дилингнининг ташвишини қилишяпти,— деди у,— хаёлларингиз ғамгинроқ бўлиб, тезроқ тавба қилишингизни исташади. Генерал яна бир нарсани ўйлаб топган,— дея қўшимча қилди дурадгор,— у деразаларнинг ойнасини мой суртилган қоғоз билан алмаштирмоқчи.

Фабрициого суҳбатдошининг истеҳзо билан заҳарханда қилиб гапириши жуда ёқиб қолди,— Италияда бундай одамлар камданкам учради.

— Бу ерда бир қуш боқсам ёмон бўлмасди, шунда камроқ зерикармидим дейман,— мен қушларни жуда яхши кўраман. Илтимос, сизборина Клелия Контининг оқсочидан менга битта қуш харид қилиб беринг.

— Ие, сиз сизборинани танийсизми ҳали?— дея хитоб қилди дурадгор.— Ҳатто унинг исмини ҳам биласизми?

— Шундай машҳур соҳибжамол қиз тўғрисида эшитмаган одам борми ўзи? Лекин мен у билан шаҳзоданинг саройида шахсан учрашиш шарафига муяссар бўлган эдим.

— Бояқини сизборина бу ерда жуда зерикади,— деди дурадгор,— шунинг учун ҳам доим ана шу қушлари билан овушиб юради. Бугун эрталаб эса у ёғоч челақларга ўтказилган иккита чиройли апельсин дарахти сотиб олишни ва уларни миноранинг эшиги олдига, шундоқ сизнинг деразангиз остига қўйишни буюрди,— агар пирамон бўлмаганида сиз уларни бемалол кўрардингиз.

Дурадгорнинг бу хабарини эшитиб Фабрицио хурсанд бўлиб кетди; у узрли баҳона топиб дурадгорга бир оз пул берди.

— Демак, мен икки марта гуноҳ қилдим,— деди дурадгор.— Ҳам сиз билан гаплашдим, зоти олийлари, ҳам берган пулингизни олдим. Индинга дерезага қолқа қўйгани келганимда, чўнтагимга қуш солиб келмаман. Агар ёлғиз ўзим келмасам, гўё беихтиёр қилгандек, уни камерангизда чиқариб юбораман. Яна сизга оятнома келтириб беришга ҳам ҳаракат қиламан. Бу ерда диний қоидага биноан ибодат қила олмаслигингиздан кўнглингиз жуда хира бўлса керак ахир.

«Шундай қилиб,— деди ўзига ўзи Фабрицио ёлғиз қолган заҳоти,— бу ўшанинг қушлари, аммо икки кундап сўнг мен уларни бошқа кўролмай қоламан». Шуларни ўйлар экан, унинг юзида маънос бир ифода пайдо бўлди. Мана, ниҳоят, вольера деразасига қарай-қарай кутавериб кўзи тўрт бўлган Фабрицио пешинга яқин

Клелияни кўриб қолди-ю, бениҳоя севишиб кетди. Қиз хонага қушларини боқиб учун кирган эди. Фабрицио панжарасининг йўғон симларига ёпишиб, нафасини ичига ютганича жимиб қолди. Клелия бошини кўтариб унга қарамасди-ю, аммо йигит унинг хатти-ҳаракатидан, гўё у кимнингдир тикилиб турганини сезгандек, ўзини алланечук ноқулай сезаётганини пайқаб қолди. Бечора қиз қанча уринмасян, кеча жандармлар қоронғухонага олиб кетишгаётганида йигитнинг лабларида жилваланиб турган ўша позик табассумни сира унута олмасди.

Клелия ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракатини қаттиқ назорат қилаётгандек кўринса-да, вольеранинг деразаси олдида келганида бирдан лоладек қизариб кетди. Панжарага ёпишганича унга тикилиб турган Фабриционинг хаёлига, қизини эътиборини ўзинга жалб қилмоқ учун темир чивилларни хиёл уриб қўйсаммикин, деган болаларча бир фикр келди; лекин шу заҳоти ўзининг бундай одобсизлик қилиши мумкинлигидаи даҳшатга тушди. «У ҳолда қиз бир ҳафтача вольерага келмай қўяди ва қушларга қараши учун ўзининг ўришга оқсочини юбориб туради. Қилмишимга яраша жазо берган бўлади шунда». Неақалда ёки Новарада у бундай истиҳола қилиб ўтирмаган бўларди.

У суқланиб тикилганича қизинг ҳаракатларини кузатарди. «Турган гап,— дерди Фабрицио ўзига ўзи,— ҳозир у, гарчи шундоқ рўпарасида жойлашган бўлса-да, бу бадбахт деразага ҳатто назар ташлашни ҳам лозим кўрмай хонадан чиқиб кетади». Бироқ маҳбусга тепадан яққол кўрилиб турган хонанинг наъриги бурчагидан дераза ёнига қайтар экан, қиз ортиқ чидаб туролмай у томон кўз қирини ташлади. Фабрицио ўзини қизга қараб таъзим қилишга ҳақли ҳисобламаси учун шунинг ўзи кифоя эди. «Ахир биз бу ерда ёлғиз ўзимиз-ку!»— дея таъкидларди у ўзига ўзи далда бермоқ учун. Унинг таъзимини кўриб, қиз тўхтади-да, ийманиб ерга қаради; сўнгра Фабрицио Клелиянинг бошини кўтариб унга қарагани ва рўйрост ўзини мажбур этиб, ётсираган ҳолда синогина таъзим бажо қилганини кўрди. Бироқ қиз кўзларини сукут сақлашга мажбур эта олмасди: чамаси, унинг ихтиёридан ташқари бу кўзлар шу дақиқада йигитга ниҳоятда ҳамдардлик билан тикилиб турарди; Клелия қип-қизариб кетди, қизиллик ҳатто унинг елкаларига ҳам югурди. Фабрицио буни яққол кўрди, зеро иссиқ хонага киргач, қиз елкасидаги қора тўр рўмолини олиб қўйганди. Ўзининг таъзимига жавобан Фабриционинг беихтиёр кўзлари ёниб келганини кўриб, Клелия баттар хижолат чекди. «Агар уш ҳозир мен кўраётганимдек, яқиндан кўрганида, бечора герцогиня нақадар бахтиёр бўларди»,— дея хаёлидан ўтказди қиз.

Фабрицио, хайрлашини маъносида унга яна бир бор таъзим қиламан, дея хиёл умид қилганди, аммо йигитнинг иккинчи марта бундай илтифот намойиши этишидан қуғулиш учун Клелия, гўё қушларга қараётган одамдек, қафаслар ёнидан юриб, жуда усталлик билан эгниг томон чекинди. Ниҳоят у хонадан чиқиб кетди;

Фабрицио дераза оидида қотиб турганича қиз ҳозиргина чиқиб кетган эшикдан кўзини узмасди; у бошқа одам бўлди-қўйди.

Шу дақиқадан эътиборан йигит фақат бунда қойин, ҳатто ўша даҳшатли қопқалар ундан комендант саройини тўсиб қўйган тақдирда ҳам қизни қандай кўриб туриш ҳақида ўйлай бошлади.

Кеча кечқурун, уйқуга ётишдан олдин, у ўзини ёқимсиз ва зерикарли бир иш билан шуғулланишга мажбур этиб, ёнидаги пулларнинг талайгина қисмини камеранинг турли бурчақларини безаб турган қаламуш инларига яшириб чиққанди. «Бугун эса соатни яшириш керак. Айтишларига қараганда, сабр-тоқат ва соатнинг тишли пружинаси ёрдамида ёғоч у ёқда турсин, ҳатто темирни ҳам арраласа бўлар экан. Демак, мен қопқани арралашим мумкин». Йигит соатни яшириш учун авча овора бўлди-ю, аммо бу иш унга сира ҳам малол келмади; у дурадгорлик соҳасидаги ўз билимларини эслаб, тўйнуқ очишни турли йўллари ҳақида бош қотирмоқда эди. «Агар усталлик билан ҳаракат қилинса, — дерди у ўзига ўзи хаёлан, — қопқанинг эман тахтасидан бир парчасини бемалол арралаб олса бўлади, — арралаганда ҳам дераза тағлигига тиралиб турадиган тахтадан арралаш керак; шунда мен ўша тахтачани олиб, кейин лозим бўлганида яна ёпиб қўяверардим; майли, Гриллога ёнимдаги бор нулимни беришим мумкин, фақат у менинг бу ҳийламдан кўзини юмиб турса бўлгани». Энди Фабриционинг бутун бахти ана шу режасини амалга ошириши ёки ошира олмастлигига боғлиқ бўлиб қолганди, шу тобда у бўлак бирон нарса тўғрисида ўйлай олмасди. «Агар уни кўриб туришга муваффақ бўлсам, мен ўзимни бахтиёр ҳисоблайман... Йўқ, — дея хатосини тузатди у дарҳол, — яна мен уни кўраётганимми Клелия ҳам кўриб туриши керак». Тупи бўйи у дурадгорлик санъатидаги кашфиётлар тўғрисида ўйлаб чиқди ва, чамаси, Парма саройи, шахзоданинг ғазоби ва ҳоказо, ва ҳоказолар ҳақида бирон марта ҳам эсламади. Яна шуни тан олмоғимиз керакки, у герцогиня ҳақида ҳам, унинг шубҳасиз ҳасрат чекиб ўтиргани тўғрисида ҳам сира ўйламади. У тоқатсизлик билан тонг отишини кутарди; бироқ дурадгор бошқа келмади: афтидан, қамоқхонада у либерал ҳисобланар экан. Унинг ўрнига қовоғидан қор ёғиб турадиган бошқа бир дурадгорни юборишбди. Фабриционинг уни қўлга олишга уриниб қилган барча хушомадларига бу бадқовоқ одам тўнғиллаб жавоб қиларди.

Фабрицио билан алоқа боғлашга тинимсиз ҳаракат қилаётган герцогинянинг баъзи уринишларидан маркиза Раверспинг беҳисоб жосуслари ҳабар тошиб қолишганди. Шу боисдан маркиза худонинг берган куни генерал Фабио Контининг дилига ваҳима солиб қўрқитар, унинг иззат-нафсига тегиб, маҳбусга қарши гиж-гижлатарди. Настки қаватнинг катта устунли залида олти солдатдан иборат соқчилар постини таъсис этишди. Бу соқчилар ҳар саккиз соатда алмашиб туришарди. Бундан ташқари комендант йўлакдаги учта темир эшикнинг ҳар бири олдига соқчи қўйиб чиқди. Фабриционинг олдига кириб турадиган ёлғиз қамоқхона

хизматчиси бўлмиш бояқиш Гриллонинг эса Фарнезе минорасидан бир ҳафтада бир мартагина ташқари чиқшига ижозат берилгандики, бундан дурадгор жуда хафа эди. У Фабрициога ўзининг порози эканлигини шама қилган эди, йигит жавобан донолик билан «Кўпроқ асти ичавериинг, дўстгинам»,— деди-да, унинг қўлига пул тутқазди.

— Биласизми, бизга барча қайғу ҳасратларимизда овунчоқ бўлган шу винони ичишни ҳам таққилаб қўйишган!— дея жаҳл билан хитоб қилди Грилло товушини фақат маҳбус эшитадиган даражадагина кўтариб.— Устав бўйича пулингизни олиндан бош тортишни керак эди... Лекин, майли, олсам ола қолай... Аммо сиз пулни бекорга сарфляяписиз: сизга ҳеч нимани айта олмайман. Назаримда, гуноҳингиз каттага ўхшайди,— сизни деб қалъада чунонам тўс-тўнолон бўляптики, асти қўяверасиз... Қилар ишни герцогиня қиялти-ку; жавосини биз бечоралар тортяпмиз,— уч кишини ишдан ҳайдаб юборишди.

«Пешинга қадар қопқани қўйиб улгуришармикин, йўқми?» ана шу муҳим масала устида ўйлайверганидан Фабриционинг юраги гупиллаб урар, унга вақт жуда чўзилиб кетгандек туюларди; йигит қалъа минорасидаги соатнинг ҳар ўн беш минутда бонг уришини санаб ўтирди. Ниҳоят соат чоракам ўн иккига бонг урди-ю, аммо қопқани келтиришмади. Клелия қушларга қарагани вольерага чиқди. Чорасизлик Фабриционинг қалбига буюк бир жасорат бахш этди, Клелияни ортиқ кўролмаб қолиш хавфи унинг назарида барча таомиллардан устундек туюлдики, йигит қизга қараб имо-ишора билан қопқани арралашини кўрсатди. Тўғри, маҳбус учун ўта исбикор бўлган бу ишорани кўриши биланоқ қиз қисқагина таъзим қилди-да, дарҳол хонадан чиқиб кетди.

«Бу нимаси бўлди?»— дея ҳайратга тушиб ўйларди Фабрицио.— Наҳот у зарурат юзасидангина қилган шу ишорамда қабиҳ бир беҳаёликни кўриш даражасида идроксиз бўлса? Мен бу ишора билан ундан фақат қушларга қараётганида баъзи-баъзида ҳатто улкан қопқа билан ёпиб қўйилган тақдирда ҳам менинг деразамга назар ташлашни илтимос қилмоқчи эдим, холос; мен унга, сизни кўриш бахтига муяссар бўлмоқ учун инсоннинг қўлидан келадиган ҳамма ишни қиламан, демоқчи эдим. Э худойим, наҳот у мени сурбет дея ўйлаган бўлса ва эртага вольерага келмаса?» Фабриционинг тунни бедор ўтказишга мажбур қилган бу гумони тўғри чиқди. Эртаси куни Клелия вольерада фақат соат учда пайдо бўлди. Бу пайтга келиб, маҳбуснинг иккала деразасига катта-катта қопқаларни ўрнатиб бўлишганди; қопқаларни бўлак-бўлак қилиб, бош миноранинг майдончасидан дераза панжараларига боғланган галтак ва арқонлар ёрдамида кўтаришганди. Тўғри, Клелия ўз хонасидаги панжара ортига яширинганча дили ҳасратга тўлиб, ишчиларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турди; у Фабриционинг бениҳоя ташвишга тушганини яққол кўриб турарди, аммо шунга қарамай ўзига берган сўзининг устидан чиқа олди.

Клелия ашаддий либерал эди; ўсмирлик пайтида у отасининг

либералларча ваъзхонликларини жуда жиддий қабул қиларди; бироқ генерал Контти фақат ўз мартабасини ўйларди, шунинг учун ҳам қиз сарой аъёнларининг лаганбардорлигини ёмон кўрар ва никоҳга нафрат билан қарарди. «Нақадар ноқобил қизман!— дея ўйларди у.— Дилимда мен отамни ҳалок қилмоқчи бўлаётган одамларнинг тарафини оляпман. Фабрицио қопқани арраламоқчи эканини ишора қилишга журъат этди!.. Аммо бутун шаҳар уни тез кунда қатл этишлари ҳақида гапиряпти,— дея ўзига ўзи эътироз билдирарди қиз бу фикрдан юраги орқасига тортиб.— Эҳтимол, ўша даҳшатли кун эртагаёқ келар! Бизнинг ҳукмдорлардек золим одамларнинг қўлидан ҳамма иш келади! Фабриционинг кўзлари нақадар эзгулик билан боқади кишига, ундаги қаҳрамонларча хотиржамликни айтмайсизми! Лекин бу кўзлар кўн ўтмай абадиятга юмилиши мумкин. Ё тагрим, герцогиня роса азоб чекаётган бўлса керак! Айтишларига қараганда унинг жуда руҳи тушиб кетганмиш. Унинг ўрнида мен бўлганимда қаҳрамон қиз Шарлотта Корде*га ўхшаб шаҳзоданинг кўксига ханжар санчган бўлардим».

Қамоққа тушганининг бутун учинчи куни Фабриционинг жуда ғазаби қайнаб юрди. Аммо у фақат Клелияни кўра олмаяпгани учунгина шундай ғазабланмоқда эди. «Жаҳли чиқибди, лекин шунга арзийдиган иш қилганим йўқ-ку ахир... Клелияга уни севишимни айтсам бўлар экан,— дея ўйларди у, зеро қалбида шу туйғуни кашф этишга улгурганди.— Йўқ, менинг қамоқ тўғрисида мутлақо ўйламаслигим ва Бланеснинг башоратларини ишкор этаётганимнинг сабаби сира ҳам қалбимнинг улуғворлигида эмас экан. Қаҳрамонликка даъво қилмасам ҳам бўлади. Жанدارмлар мени қоровулхонага олиб кетишайётганида Клелия менга нақадаур назокатли бир ҳамдардлик билан қарагани кўз ўнгимдан сира нари кетмаяпти. Ўша нигоҳ менинг бутун ўтмиш ҳаётимни ўчариб ташлагандек бўлади. Шундай жойда бундай оҳу кўзларни кўрасан деб ким ҳам айта оларди! Бунинг устига кўз ўнгимда Барбоне ва жаноби комендантнинг мурдор башаралари турган бир пайтда-я! Бу жирканч махлуқлар орасида кўзимга фируза осмон кўришгандек бўлди. Шундай гўзалликни севмай, уни кўришга интильмай туриб бўлармишми? Йўқ, қамоқхонада дуч келаётган барча бу майда кўнгилсизликларга бепарво қарашимнинг сабаби мутлақо қалбимнинг улуғворлигида эмас экан». Фабриционинг хаёлоти тезлик билан барча имкониятларни бирма-бир назардан ўтказди-да, ниҳоят, овозликка чиқиш ҳақидаги фикр устида тўхтади. «Шубҳасиз, герцогинянинг меҳри мени деб мўъжизалар яратади. Нимаям дердим, унга ўлганимнинг кунидан миннатдорчилик билдираман холос. Одатда бундай жойга қайтмайдилар! Қамоқдан чиққан заҳотим Клелияни деярли ҳеч қачон кўролмайдиган бўлиб қоламак,— ахир биз жамиятнинг ҳар хил доираларига мансубмиз. Хўш, аслини олганда мен учун қамоқхонанинг нимаси ёмон экан? Агар Клелия гуноҳимдан ўтиб, менга ортиқ ғазаб қилмаса, фалакдан яна нимани тилайин ахир?»

Соҳибжамол қўшнисини кўра олмаган ўша куни қахрамони-
мизнинг миясига ажойиб бир фикр келди: у қопқани тасбеҳнинг
учига осилган темир крест билан пармалай бошлади. Бундай тас-
беҳни қамоққа тушган заҳоти барча маҳбусларга беришгучи эди.
«Балким, бу эҳтиётсизликдир, — дея дилидан ўтказди у ишга
киришар экан, — дурадгорлар менга, эртага ўрнимизга бўёқчилар
келишади, доб айтишганди. Қопқада тешикни кўриб қолишса, ўша
бўёқчилар нима дейишаркин? Лекин агар шундай таваккал қил-
масам, эртага Клелияни кўролмай қоламан! Бу қанақаси бўлди!
Бир кун бўлса-да, уни кўришдан ўз ихтиёрим билан воз кечаман-
ми ҳали, бунинг устига унинг жаҳли чиқиб кетган бир пайтда-я!»
Ун беш соатлик қаттиқ меҳнатдан сўнг Фабрицио муносиб тақ-
дирланди: у Клелияни кўрди ва бундай бахтнинг устига-устак,
маҳбус уни кўриб турганидан беҳабар қиз деразаси ёнида анчага
довур қахрамонимизни тўсиб қўйган қопқага тикилиб турди.
Бу орада Фабрицио унинг кўзларида раҳмдиллик ва ҳамдардлик
туйғуларини уқиб улгурди. Вольерани тарк этиш олдидан Кле-
лия қушларини мутлақо унутиб қўйди ва бир неча минут унинг
деразасига қараб қолди. Унинг дили изғиробга тушганди: шу
тобда у герцогиня тўғрисида ўйлар экан, қайғу-ҳасратда қолган
бу аёлга сидқидилдан раҳми келарди-ю, лекин шу билан бирга
уни ёмон кўра бошлаган ҳам эди. У дилидаги чуқур маъюслик
сабабини ўзи ҳам тушуна олмас ва ўзидан ўзи жаҳли чиқарди.
Фабрицио ўша куни икки-уч марта қопқани жуда ҳам силкитгиси
келди; унинг казарнида ўзини бутунлай бахтиёр ҳис этмоғи учун
фақат бир нарса — Клелияга уни кўриб турганини сездириш
етишмай тургандек эди. «Йўқ, — дея ўзини ўзи тергади у, —
у жуда тортинчоқ, огир-вазмин қиз ва агар уни осонгина
кузатаётганимни сезиб қолса, турган гап, кўзимдан гойиб
бўлади».

Эртаси куни унинг бахти кўпроқ чопди (муҳаббат деган нарса
нималардан бахтни излаб топмайди дейсиз!), Клелия улкан қоп-
қага маъюс тикилиб турар экан, Фабрицио темир крест билан
пармалаб очган туйнукдан бир бўлак симни чиқариб, уни қимир-
лата бошлади; Клелия бу ишораси билан унинг «Мен шу ердаман
ва сизни кўриб турибман» демоқчи эканлигини тушунди.

Бундан кейинги кунларда эса қахрамонимизнинг омади кел-
мади. У улкан қопқадан кафтдеккина тахтачани арралаб, туйнук
очмоқчи эди. Шунда у истаган пайтида ўша тахтачани олиб,
қизнинг дийдорини кўриши, қиз ҳам унга кўз ташлаши ва Фабр-
рицио, фақат имо-ишора билан бўлса-да, унга дилидаги туйғула-
рини изҳор қилиши мумкин бўларди.

Бироқ йигит соат пружинасидан темир крестни билан бир
амаллаб тишли қилиб олган кичкинагина аррачанинг ғичирлаши
Гриллони безовта қилиб қўйдикки, қамоқхона хизматчиси бир неча
соатлаб унинг камерасида ўтираётган бўлиб қолди. Лекин бунинг
эвазига Фабрицио қиз билан мулоқотда бўлишига монелик қилув-

чи ташқи тўсиқлар кўпайган сари Клелиянинг кўнгли бўша бораётганини пайқаб қолди. Йигит ўша бир бўлак сим ёрдамида ўзи ҳақида эслатганида қиз энди ерга қараб олмайгани, ўзини қушларга қараётгандек қилиб кўрсатмаётганини яққол кўриб турарди. Фабрицио унинг минорадаги соат роппа-роса чоракан ўи иккига занг урганида волъерага кириб келишини дилида мамнуният билан қайд қилиб қўйди. У ҳатто бундай аниқликка мен туфайли рия қилинган деган ҳаёлга ҳам бориб қолди. Хўш, нега? Бу фикр унга оқилона эмасдек кўринади, бироқ муҳаббат бешарво кўзлар мутлақо кўра олмайдиган лозик ишораларни ҳам илғай билади ва улардан беҳисоб хулосалар чиқаради. Масалан, Клелия маҳбусни кўрмай қолганидан бўён волъерага кириб келиши биланоқ бошини кўтариб, унинг дерзасига қарарди. Ушбу ҳодисаларнинг бари Пармада ҳеч ким Фабриционни тез кунда қатл этишларига шубҳа қилмай қўйган ўша машғум кунларда содир бўлганди, — бу гаплардан фақат йигитнинг ўзигина беҳаббар эди; аммо Клелиянинг ҳаёли уззукун ана шу даҳшатли фикр билан банд эди, шу боисдан ҳам у энди юраги маҳбусга нисбатан ҳамдардлик туйғусига тўлиб-тошгани учун ўзидан гина қилармиди дейсиз? Бу йигит тез кунда ҳалок бўлади-ку ахир! Ҳалок бўлганда ҳам, турган гап, озодлик иши учун ҳалок бўлади! Дель Донголар авлодидан бўлмиш бир йигитни фақат қапдайдир масхарабозга қилич санчгани учун қатл этиш бу бемаъни гап-ку ахир! Тўғри, бу хушрўй маҳбус бошиқа аёли севарди! Клелия ўзини бениҳоя бахтсиз ҳис этар ва нима сабабдан бу йигитнинг қисматига шу қадар ачинишини ўзи ҳам тушунмай, ўйларди: «Агар уни қатл этишса, мен монастирга қочиб кетаман ва ҳеч қачон шахзоданинг саройига қадам босмайман, — бу одамларни кўрсам даҳшатга тушаман. Сермулозамат қотиллар уларнинг бари!»

Фабрицио қамоққа тушганининг саккизинчи куни қизни қатиқ хижолатга солган бир воқеа содир бўлди. У маъюс ҳаёллар оғушида маҳбуснинг дерзасини ёниб қўйган қопқага тикилиб турарди, — ўша куни йигит ҳали ўзининг тириклиги ҳақида биронта ҳам белги бермаган эди; бирдан қопқада одамнинг кафтидан хийи каттароқ туйшук очилди-ю, қиз Фабриционинг кўзларини кўриб қолди: йигит унга подон тикилганича кўзлари билан салом бермоқда эди. Кутилмаган бу синовга дош беролмай қолган Клелия дарров қушлари томон ўгирилди-да, уларни парварини қила бошлади; бироқ қиз шу қадар қалтирар эдики, ногаҳон қушларига келтирган сувини тўкиб юборди. Фабрицио унинг нақадар ҳаяжонга тушганини сезмай иложи йўқ эди. Клелия бу аҳволга тоқат қилиб тура олмади ва югурганича волъерадан қочиб кетди.

Фабриционинг ҳаётида бу ҳеч нима билан қиёслаб бўлмайдиган ажойиб дақиқа бўлди. Агар шу тобда унга озодликни таклиф қилинганда, йигит дилида сурур билан уни рад этган бўларди.

Кейинги кун эса герцогиняга чексиз ғам-ғусса келтирди. Бутун

шаҳар Фабриционинг куни битганига сира шубҳаланмай қўйганди. Шундан сўнг маҳбусга совуқ муносабат намойиш этишга Клелиянинг қалбида матонат етишмай қолди, бинобарин унинг юрагида бундай совуқликнинг ўзи ҳам йўқ эди; у вольерада бир ярим соатча юриб, Фабриционинг барча имо-ишораларини диққат билан кузатди ва ўқтин-ўқтин илиқ ва самимий ҳамдардлик акс этиб турган кўзлари билан бўлса-да, унга ўзи ҳам жавоб қилиб турди.

Бу орада у йигитдан кўз ёшларини яшириш учун бир неча бор тескари қараб ҳам олди. Бироқ унинг аёллиқ ишваси имо-ишоралар тилининг мукамал эмаслигини жуда яхши ҳис этиб турарди: агар улар сўзлашиш имкониятига эга бўлишганида қиз ҳийла ишлатиб бўлса-да, Фабриционинг герцогиняга бўлган туйғуларини билиб олишга уринган бўларди! Клелия энди ўзини деярли алдамай қўйганди; у Сансеверина хонимни жуда ёмон кўриб қолганди.

Бир куни тунда анчага довр аммаси тўғрисида ўйлаб ётган Фабрицио хотирасида герцогинянинг қиёфаси нақадар ўзгариб кетганини пайқаб қаттиқ ҳайратга тушди: энди йигит учун у эллик ёшли аёлга айланганди.

— Худога шукур-е!— дея хитоб қилди у қувониб,— яхшиямки унга ҳеч қачон муҳаббат тўғрисида гапирмаган эканман!— Илгари уни қандай қилиб соҳибжамол дея ҳисоблаб юрганини энди унинг ҳатто ўзи ҳам тушунолмай қолганди. Бу жиҳатдан олганда хушрўйгина Мариетта ҳақидаги хотиралар қайтанга камроқ ўзгарганди: у ҳеч қачон Мариеттага бўлган севгисини қалбига ҳам тааллуқли деб ўйламаганди, ваҳоланки кўпинча у, менинг бутун қалбим герцогиняга бағишланган, деган хаёлга бориб юрарди. Герцогиня д'А*** билан Мариетта энди унга ўзининг бокира ва заифлиги билан кишини ром этадиган икки сулув париваш бўлиб кўринарди-ю, бироқ Клелия Контининг ажойиб сиймоси унинг бутун вужудини қамраб олган бўлиб, қалбини деярли ларзага солмоқда эди. Йигит бундан буён ҳаётидаги бутун бахти комендантнинг қизига боғлиқ бўлиб қолгани ва шу билан бирга худди ана шу қиз уни дунёдаги энг бахтсиз одам қилиб қўйиши ҳам мумкинлигини жуда яхши ҳис этарди. Ҳар куни Фабриционинг дилини ваҳима босарди: хўш, қизнинг продасига кўра, унинг қатъий қарорига биноан қаҳрамонимиз унинг яқинида тотиб кўрган бу гаройиб мўъжизавор ҳаётга бирдан чек қўйилса нима бўлади? Ахир йигитнинг қамоқхонада ўтказган ана шу икки ой вақти шу қизнинг шарофати билан жуда хузур-ҳаловатли ўтди-ку. Худди ана шу икки ой ичида генерал Фабио Контини ҳафтасига икки марта шаҳзодага ахборот бериб турди:

— Ҳазрати олийларин, ор-номусимни ўртага қўйиб айтаманки, маҳбус дель Донго биронта ҳам тирик жонни кўрмапти. Унинг жуда руҳи тушиб кетган. Қачон қараманг ё ҳасрат чекиб ўтирган, ё ухлаётган ҳолда кўрасиз.

Клелия қушларининг ёнига баъзан бир печа дақиқага бўлса-да, кунига икки-уч марта келарди. Агар Фабрицио уни шу қадар қаттиқ севмаганида қиз ҳам уни севишини жуда яхши тушунган бўларди, бироқ у гумонсирашини қўймай қийналарди. Клелия вольерага фортепиано қўйишни буюрди. Хушоҳанг садолар ёрдамида ўзининг келганини Фабрициого хабар қилиш ва деразасининг остида у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчиларнинг диққатини чалғитиш учун бармоқларини клавишлар узра югуртирар экан, у кўзлари билан маҳбуснинг саволларига жавоб қиларди. У фақат битта саволга ҳеч қачон жавоб қилмас ва ҳатто баъзан вольерадан қочиб кетиб, куни бўйи қорасини кўрсатмай кўярди: бу ҳол одатда Фабрицио имо-ишоралар билан дилидаги туйғуларини изҳор қилганида содир бўларди, зеро йигитнинг севги изҳорини тушунмағаликка олин қийин бўлиб, қиз бу ўришда аҳдига жуда мустаҳкам эди.

Шундай қилиб, гарчи торгина каталакка қамаб қўйган бўлса-да, Фабриционинг бутун фикри-зикри «У мени севармикин?» деган муҳим савол билан бўлиб, у жуда фаол ҳаёт кечирмоқда эди. Қайта-қайта шубҳа остига олинган кўплаб кузатувлар асосида охири йигит: «Унинг бутун хатти-ҳаракатлари «йўқ» деяпти, бироқ кўзлари беихтиёр менга меҳри борлигини сездириб қўяпти», — деган қарорга келганди.

Клелия дилидаги муҳаббатини унга ҳеч қачон ошкор қилмаслигига қатъий ишонарди ва бундай хатардан сақланиш учун Фабриционинг кўплаб изҳори илтижоларини жаҳл билан рад этарди. Ваҳолонки бечора маҳбус суҳбат қуришнинг ана шу камчил воситалари билангина чекланишга мажбур эканлиги Клелиянинг қалбида унга нисбатан раҳм-шафқат кўзготиши лозимдек туюларди. Йигит Клелия билан писта кўмир бўлакчасини кафтига суриб, ҳарфлар ёзиш орқали сўзлашмоқчи бўлди — бундай қимматбаҳо тошмани у печканинг ичида кўриб қолганди. Фабрицио кафтига ҳарф кетидан ҳарф ёзиб ўчирар ва шу йўсинда сўзлар ташкил этарди. Бу кашфиёт суҳбатлашиш ва ўз фикрини аниқроқ баён этиш имкониятини икки ҳисса кўпайтирган бўларди. Унинг деразаси Клелиянинг деразасидан йигирма беш фўтча нарида жойлашган бўлиб, комендант саройи олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турган сергак соқчиларнинг боши узра овоз чиқариб гаплашиш анча хавфли эди. Фабрицио қизнинг севишига шубҳа қиларди; агар севги соҳасида хиёлгина тажрибаси бўлганида эди, унинг барча шубҳаю гумонлари тарқалиб кетган бўларди; бироқ шу пайтга қадар ҳали биронта ҳам аёл унинг қалбини забт эта олмаганди; бунинг устига йигитнинг битта сирдан хабари йўқ эдики, мабодо бу гандан хабар топганида у қаттиқ умидсизликка тушган бўларди: шу қушларда Клелия Контти билан саройдаги энг бадавлат одам бўлмиш маркиз Крешенци ўртасидаги никоҳ масаласи ҳал бўлмоқда эди.

Ўн тўққизинчи боб

Шу пайтга қадар муваффақият қозониб келаётган граф Москанининг йўлида, бош министрнинг тез кунда қулашидан далолат бераётгандек, тўсатдан кўндаланг бўлган катта мушкулотлар генерал Коитининг шуҳратпараст орзуларини жунбушга келтирди. Шу боисдан у энди ҳар куни қизига, агар биронтасини танламасанг менинг мансабга эришувимга тўсқинлик қилган бўласанг, қиз бола дегани йигирма ёшда турмушга чиқиши керак, сенинг тентакларча қайсарлигинг туфайли бизни қўллаб-қувватлайдиган одамлардан айрилиб қоляпмиз, бу ҳалокатли аҳволга чек қўйиш керак ахир, дея дағдаға қиларди.

Отасининг дақиқа сайин кучаяётган ғазабидан Клелия вольерага қочиб қутуларди: у ерга олиб чиқадиغان зина тор ва тик бўлиб, оёғида бод касали бўлган комедант учун бу жиддий тўсиқ эди.

Бир неча ҳафтадан буён Клелиянинг қалби қаттиқ саросимага тушган ва дилида шелар кечаётганини ўзи ҳам тушунолмаётган қолган бўлиб, қиз, гарчи ҳали қатъий жавоб бермаган бўлса-да, отасининг талабига деярли кўниб қолганди. Бир куни генерал жаҳл устида қичқириб, қизини сира уялиб ўтирмай Парманингни энг диққинафас монастирларидан бирига жўнатиб юборажаги ва у то биронтасини танламагунича ўша ерда сиқилиб ўтираверажагини хабар қилди.

— Ўзингизга маълум, хоним афандим, насл-насабимиз қанчалик кўҳна бўлишига қарамай, даромадимиз олти минг ливрга ҳам етмайди, маркиз Крешенци эса ўз бойлиги устидан йилга юз минг эңко даромад олади. Сарой аъёнларининг ҳаммаси бир овоздан, у жуда хушфёъл, мулоғим йигит, дейишяпти; шу пайтга қадар у биронта ҳам одамни ранжитмаган экан; ўзи жуда келишган йигит, бунинг устига ёш ва шахзоданингни меҳрини қозонган. Ростини айтсам, шундай куёвдан ғирт телба одамгина юз ўгиради. Агар бу ишни биринчи қилишингиз бўлганида, ҳай майли, ёқмасе ёқмабди-да, дея тан берган бўлардим, аммо сиз беш-олтига шунақа куёвларнинг таклифини рад этдингиз. Яна қапақа куёвлар денг!.. Ҳаммаси саройдаги казо-казо одамлар!.. Ётар шунча тентаклик қилганингиз! Марҳамат қилиб айтинг-чи, маошимнинг ярми миқдорда нафақа тайинлаб истеъфога чиқариб юборишса, аҳволингиз не кечади? Биронта уйинг учинчи қаватига қўчиб ўтганимизни кўрганида душманларимизнинг боши осмонга етмайдими ахир! Келиб-келиб неча маротаба министр қилишмоқчи бўлган мендек били одам-а!.. Йўқ, жин урсин! Кўнгил бўшлик қилиб, Кассаандр родини жуда кўп ўйнаб юбордим. Қани, далилу исботи билан тушунтириб беринг менга. Сизни ўз севгисига муносиб кўрган бечора маркиз Крешенцининг нимаси ёқмаяпти сизга? У сизга ҳеч қандай сепсиз уйланишга рози бўляпти ва никоҳ шартномасида номингизга ўттез минг рента ёздириб қўйиш-

ни ваъда қиянти ахир. Бундай пулга мен дурустроқ квартирани ижарага олишим мумкин. Қайсарлигингиз сабабини яхшироқ тушунириб беринг, акс ҳолда, жин урсин, сизни икки ойдан кейин маркизга зўрлаб бериб юбораман!..

Клелиянинг дилига бутун бу нутқнинг фақат бир жойи — уни монастирга жўнатиб юбориш ҳақидаги таҳдид қаттиқ таъсир қилди. Демак, Фабриционинг ҳаёти қил устида турган бир пайтда уни қалъадан жўнаб кетишга мажбур қилишади. Ваҳолонки йигитни яқин орада қатл этишлари ҳақидаги мишмишлар саройда ҳам, шаҳарда ҳам ой сайин кучайиб борарди. Клелия ўзига ўзи қанчалик насиҳат қилишига уринмасин, бундай мудҳиш синовга — Фабриционинг ҳаёти учун титраб-қақшаб турган бир пайтда ўртага жудодик солинига журъат етолмасди. Унинг назарида бу жуда катта бахтсизлик бўлур эди, ҳар қалай яқин йиллар ичида қиз бундан оғирроқ кулфатни тасаввур қила олмасди.

Қиз Фабрициодан жудо бўлишни истамас экан, бу келажакда унинг нимадандир умидворлигидан далолат бермасди, асло, у герцогиня бу йигитни севишини билар ва қалби кучли рашк ўтида қовуриларди. У муттасил барча таҳсин ўқийдиган бу аёлнинг устинлиги ҳақида ўйларди. Клелия Фабрицио билан мулоқотда ўзини ўта сипо тутиши, эҳтиётсизлик билан биронта сўз айтиб, дилидаги туйғусини ошкор қилишдан қўрққани туфайли йигитни фақат имо-ишоралар тили билангина чекланишга мажбур этгани уни йигит билан герцогиня ўртасидаги муносабатнинг асл моҳиятини сурштириб билиш имкониятидан маҳрум қилиб қўйганди. Қиз Фабриционинг қалбида ўзга бир аёл у билан рақобат қилишини ўйлаб кун сайин қаттиқроқ изтироб чекар ва кун сайин йигитни дилидаги туйғулар ҳақида бор ҳақиқатни айтишга мажбур қиладиган мавзудан гап бошлаб, ўз дилини вайрон қилишдан қўпроқ чўчирди. Бироқ унинг ҳақиқий дил изҳорини эшитганида эди, қувончининг зўридан Клелиянинг боши осмонга етган бўларди. Ҳаётини заҳарлаб келаятган ўша машъум шубҳаю гумонлар тарқалганида эса бахтиёрлик туйғусидан ўзини қўярга жой тополмай қоларди.

Фабрицио енгилтак йигит эди; у Неаполда ўйнашларини тез-тез алмаштириб турадиган ҳавойи одам сифатида ном чиқарганди. Ибоби қизларга хос тортинчоқлигига қарамай, Клелия уни кано-висса дея эълон қилиб, саройга таништирганларидан буён, ўзи ҳеч мимани сўраб-суриштирмаган тақдирда ҳам, фақат киборлар орасидаги гап-сўзларга қулоқ солиб юриб, унга уйланмоқчи бўлган ҳар бир йигитнинг қанақа одамлигини билиб олганди. Энди буёғини эшитинг! Фабрицио ишқий можаролар бобида ўзга барча йигитларга қараганда енгилтакроқ экан. Мана энди у қамоққа тушиб, зерикиб ўтирибди ва эрмак учун суҳбат қуриши мумкин бўлган ягона аёлнинг кўнглини овланга тутинди.

«Ўтaketган *жирканч*, лекин шу билан бирга ўз-ўзидан аён гап эмасми бу ахир?» — дея алам билан ўйларди Клелия. Агар у ҳатто очиқдан-очиқ гаплашиб, Фабриционинг герцогиняни ортиқ сев-

май қўйганини билган тақдирда ҳам йигитнинг гапларига ишона олармиди? Хўп майли, у йигитнинг сидқидилдан гапираётганига ишонди ҳам дейлик, аммо унинг вафо қилишига инониб бўладими? Бу гапларнинг устига устак қиз Фабриционинг руҳонийлик мартабаси анча кўтарилгани ва тез орада у уйланмасликка қасам ичажагини ўйлаб дили ўртанарди. Келажақда уни ўзи учун танлаган ана шу йўлда юксак обрў-эътибор кутмайдими ахир?

«Агар менинг тариқча ақл-идроким қолганида, — дея мулоҳаза юритарди бояқиш Клелия, — ўзим унинг ёнидан қочишим, мени узоқроқ бир монастирға жўнатинг, деб отамга ўзим ёлворишим керак эди. Аммо бахтга қарши, қалъадан узоқлашиб, бирор бир монастирға тушиб қолиш ҳақидаги фикрнинг ўзи мени даҳшатга солади ва ана шу даҳшат менинг бутун хатти-ҳаракатимни идора этиб туради. Шу даҳшат туфайли мен муғамбирлик қилишга, қабохатга юз ўгириб, ёлғон гапиришга, ўзимни маркиз Креспенциининг ошқора хушомадини илтифот билан қабул қилаётгандек кўрсатишга мажбур бўляпман».

Клелия жуда сермулоҳаза қиз эди ва умри бипо бўлиб ўйланмасдан биронга иш қилмаганди. Энди бўлса унинг бутун хатти-ҳаракати бориб турган телбаликнинг ўзгинаси эди. Бу аҳволдан унинг пақадар изтироб чекишини эса тасаввур қилсангиз керак!.. Қиз сира ҳам пуч орзуларға берилмас, бундан эса унинг дили баттарроқ ўртанарди. У ўзидан кўп жиҳатдан устун бўлган ва саройнинг биринчи соҳибжамоли ҳисобланадиган бир аёл қаттиқ севадиган йигитга меҳр қўйиб қолганди. Бу йигит эса ҳатто боши очик бўлган тақдирда ҳам барибир жиддий кўпгил қўйишга қодир эмасди. Клелия эса энди умрида шу йигитдан бошқа ҳеч кимни сева олмаслигини жуда яхши ҳис этиб турарди.

Шундай қилиб, Клелиянинг виждони қаттиқ азоб чекмоқда эди, бироқ у ҳар куни, гўё қандайдир қудратли бир куч мажбур этаётгандек, вольерага канда қилмай чиқиб турар ва у ерға кирди дегунча кўпгилли альянечук енгил торгарди. Виждон азоби бир неча дақиқага жимиб қоларди-ю, қиз юрагини ҳовучлаганича Фабриционинг деразасини тўсиб турган улкан қопқадаги туйнукнинг очилишини кута бошларди. Баъзан соқчи Грилло камерада ўтириб қолар, ана шунда маҳбус ўз дугонаси билан имо-ишорадан иборат суҳбатини бошлалмай хуноб бўларди.

Бир куни кечқурун, соат ўн бирларда Фабрицио қалъада қалдайди рагати тўс-тўполоп бошланганини эшитиб қолди; одатда у қороғи тунигач, бошини ўзининг ўша туйнукчасидан чиқарган кезлари «уч юз поғона»даги ҳар қандай товуш қулоғига аниқ-тиниқ эшитиларди. Қалъадагилар ички ҳовлидан думалоқ миноранинг сатҳига тош терилган ва қорендант саройи ҳамда Фабрицио олиб қилинган Фарнезе минораси жойлашган майдонча томон олиб чиқувчи узун зинапояни ана шундай «уч юз поғона» деб аташарди.

Зинапоя тахминан бир юз саксон поғона тепаликда кенг ҳовлининг жанубидан шимол томонга қараб буриларди; бу ерда торғина темир кўприк бўлиб, унинг ўртасида доим соқчи турарди.

Соқчиларни ҳар олти соатда алмаштириб туришарди. Комендант саройи билан Фарнезе минораси томон олиб чиқадиған бошқа йўл йўқ эди, кўприқдан ўтадиған одамларга йўл бериш учун эса соқчи ўзини четга олиб, кўприқ панжарасига ёпишганича гўжанақ бўлиб туриши керак эди. Комендант калитини доим чўнтагида олиб юрадиған мурватни икки марта буралса бас эди, кўприқнинг бир томони дарҳол пастга тушиб, юз футча баландликда муаллақ осилиб қоларди; ана шу эҳтиёт чораси туфайли ўз саройига кириб олған комендантга ҳеч кимнинг қўли етмас ва шу билан бирга Фарнезе минорасига ҳам ҳеч ким ўта олмади: бутун қалъада шундан бўлак зинапоянинг ўзи йўқ эди, қалъадаги барча қудуқларнинг арқонини эса комендант адъютанти ҳар куни кечаси генералнинг кабинетига келтириб берардики, у ерга фақат унинг ётоқхонаси орқали ўтиларди. Фабрицио банди қилинганининг биринчи кунийёқ минорага чиқишнинг ниҳоятда мушкуллигини яхши англади. Кейин, ўз қамоқхонаси билан мақтанишни яхши кўрадиған қамоқхона хизматчиларининг одатига кўра, Грилло ҳам йигитга бу ҳақида кўп гапириб берди. Шундай қилиб, Фабрицио бу ердан қочиб кетишга умид ҳам қилмай қўйди. Бироқ у аббат Бланеснинг бир ҳикматли сўзини эслади: «Эр ўз хотинининг иффатини сақлаш тўғрисида ўйлаганига қараганда жазма маъшуқасининг висолига етиш ҳақида кўпроқ бош қотиради; қамоқхона нозири қулф-калитининг мустаҳкамлиги тўғрисида ташвиш қилишига нисбатан маҳбус қочишни кўпроқ орзу қилади; шундай экан, барча тўсиқларга қарамай жазма билан маҳбус муваффақият қозониши лозим».

Ўша кечада Фабрицио темир кўприқдан ўтаётган бир талай одамларнинг дўпир-дўпирини аниқ эшитди. Бу кўприқни яна «Қул кўприқ» деб ҳам аташарди, зеро бир замонлар даматиллик қул шу кўприқда турган соқчинини пастга итқитиб юбориб, қалъадан қочган экан.

— Кимнидир олиб кетгани келишди! Эҳтимол, мени ҳозир дор тагига олиб боришар. Еки балким, қалъада исён кўтарилгандир... Бундан фойдаланиб қолиш керак.

Фабрицио қуролини ҳозирлаб, яшириб қўйган жойларидан олтишларини ола бошлади-ю, лекин бирдан тўхтаб қолди. «Ниссон зоти жуда бемаъни махлуқ-да ўзиям!— дея хитоб қилди у.— Менинг бу ҳатти-ҳаракатимни кўрса, кўзга кўринмас томошабин нима деган бўларди? Наҳот бу ердан қочмоқчи бўлсам? Агар ҳатто Пармага қайтган тақдирда ҳам у ерда нима қиламан? Ахир эртасигаёқ Клелиянинг ёнида бўлмоқ учун бор имкониятни нишга солиб, бу ерга қайтишга ҳаракат қиламан-ку. Агар бу исён бўлса, фурсатдан фойдаланиб, комендантнинг саройига киришга уриниб кўриш керак; эҳтимол, омадим чопиб - Клелия билан сўзлашиб оларман ва ҳатто бу тўс-тўполонда унинг қўлини ҳам ўпишга журъат этарман. Генерал Конти табиатан бадғумошлиги ва шунингдек шухратпарастлиги туфайли сарой атрофида беш нафар соқчи қўйган: тўртта соқчи тўртта бурчақда, биттаси эса ашш

олдида турибди; лекин, хайрият, тун жуда зимистон». Фабрицио соқчи Грилло билан инглиз ити Фоксининг нима қилишаётганини билиш учун оёқ учида юриб камерадан чиқди; Грилло тўртта арқонга боғлаб, устига йўғон тўр қопланган хўкиз тери — беланчакада қотиб ухларди. Фокс кўзини очиб, ўрпидан турди ва аста Фабриционинг ёнига келиб, унга эркалана бошлади.

Маҳбус секингина қадам ташлаганича олти поғонадан юқори кўтарилиб, ўзининг тахта каталагига кирди. Фарнезе минорасининг этагидан, кираверишдаги эшикнинг шундоқ рўпарасидан эшитилаётган шовқин-сурон борган сайин кучаймоқда эди. Фабрицио Гриллонинг уйғониб қолиши мумкинлигидан чўчиб турарди. У барча қуроолларини ҳозирлаганича, бугунги тунда қатта саргузащтларга дуч келаман, шекилли, деган хаёлда жанг қилишга шай бўлиб турар экан, бирдан ажойиб симфония сарахборининг садоларини эшитиб қолди: кимдир генерал ёки унинг қизи шарафига серенада уюштирибди. Фабрицио ўзини тутолмай қотиб-қотиб кула бошлади: «Мен бўлсам ўнгу сўлдан келган душманларга ханжар санчмоқчи бўлиб юрибман! Қалъада исён кўтариш ёки биронта одамни ўгириб кетиш учун қамоқхонага камида юз кишининг бостириб кириши олдида серенада куйлаш нима бўлибди!»

Созандалар куйни жуда ўрнига қўйиб ижро этишмоқда эди, Фабрицио уларнинг машқини ҳузур қилиб тинглади: ахир у шунча ҳафталардан буён ҳеч қандай кўнгилхуши билмай, сиқилиб ўтирган эди-да; кўнгли ийиб кетган йигитнинг кўзига ёш қалқиди ва у туйғулари жупбушга келиб, хаёлан севиклиси Клелияга дилидаги муҳаббатини энг оташин сўзлар билан изҳор эта бошлади.

Эртаси куни Клелия вольерага кириб келганида йигитга у жуда гамгин ва сўниқ кўринди. Фабрицио қизнинг кўзларида шу қадар бир ғазаб ҳис этдики, ҳатто кечаги серенада тўғрисида сўрашга ҳам ботинмади,— у одобсиз бўлиб кўринишдан чўчиган эди.

Клелиянинг ҳасрат чекишига жиддий асос бор эди. Серенада ни унинг шарафига маркиз Крешенци уюштирган экан: бундай очиқ-ойдин хушомад тўйнинг яқинлашиб қолганидан далолат берувчи ўзига хос расмий хабар эди. Ўша куни соат тўққизга қадар сабот билан қаршилик қилган Клелия фақат отаси, дарҳол монастырга жўнатиб юбораман, дея дўқ урганидан кейингина таслим бўлди.

«Эвоҳ! Мен уни бошқа кўрмайманми ҳали!» — дея хаёлан хитоб қиларди у кўзларидан шашқатор ёш оқар экан. Ақл-идроки эса унга эътироз билдирмоқчи бўлиб бекорга овора бўларди: «Хўш, кимни бошқа кўрмайман деб ҳасрат чекисан? Кўрмасанг, сенга кулфатдан бўлак ҳеч нима тухфа этмайдиган, герцогинянинг жазмани бўлган, Неаполда ўзига ўнта ўйнаш орттириб, уларнинг барига бевафолик қилган сиғилтак бир йигитни кўрмайсан холос; агар тепасида ойболтасини кўтариб турган ўша ҳукмдан қутулиб қолса, дарҳол руҳонийлик унвонини қабул қиладиган навқирон бир шуҳратпарастни кўрмайсан! У қалъадан чиқиб кетгач, менинг

унга қарангиз гуноҳи азим ҳисобланади; дарвоқе, унинг турма бевурдлиги мени бундай васвасадан ҳоли қилади. Ахир унинг учун мен ким бўлибман? Қамоқдаги диққинафасликдан бир неча соатга қутулиш воситаси, шунчаки кўнгилхушиман».

Бироқ Фабрицио учун таҳқирили бўлган барча бу ўй-хаёллар ичида Клелия бирдан йигитнинг жандармлар уни қамоқхона маҳкамасидан Фарнезе минораси томон бошлаб кетишаётган пайтидаги кўз қарашини, ўша пайтдаги табассумини эслади. Шундан сўнг қизнинг кўзларидан яна тирқираб ёш чиқиб кетди.

«Азиз дўстгинам, сен учун нималар қилишга тайёр эканлигимни билсанг эди! Биламан, сен мени ҳалок этасан. Ёзимнинг ўзи шу экан. Бугун кечқурун ўша жирканч серенадани қабул қилишга рози бўлиб, мен ўзимни ўзим ҳалок этдим!.. Лекин бунинг авазига эртага эргалаб сенинг кўзларингни кўраман».

Бироқ қиз ўзи севиб қолган навқирон маҳбусини деб буюк қурбонлик қилган, унинг барча нуқсонларини кўра-била туриб, севгисини йўлида ўз келажagini қурбон этган худди ўша куннинг эртасига эргалаб Фабрицио унинг эътиборсиздек кўринишдан қаттиқ изтиробга тушди. Улар фақат имо-ишора билан сўзлашишарди, аммо Фабрицио ҳатто шундай такомиллашмаган тил билан ҳам хиёл бўлса-да, Клелиянинг қалбига қўл солиб кўришга уринганида эди, қиз кўз ёшларини ортиқ тийиб туролмай қолар ва дилидаги унга нисбатан бор туйғуларини тўкиб солган бўларди. Бироқ бундай қилиш учун Фабрициода жасорат етишмади, у Клелияни хафа қилиб қўйишдан жуда кўрқарди,— ахир қиз уни қаттиқ жазолаши мумкин эди-да. Хулласи калом, Фабриционинг ҳақиқий севги бобида ҳеч қандай тажрибаси йўқ эди, йигит шу пайтга қадар севги изтироблари қанақа бўлишини мутлақо билмасди. Серенададан сўнг Клелия билан қиладиган илгариги дўстона суҳбатларини қайта тикламоқ учун у бутун бир ҳафта овор бўлди. Бечора қиз — дилидаги туйғуларини ошкор қилиб қўймаслик учун ҳам шундай совуққонликни қалқон қилиб олганди. Фабрициога бўлса қиз кундан-кунга ундан узоқлашиб бораётгандек туюларди.

Фабриционинг қамоққа тушганига деярли уч ой бўлди. Унинг ташқи дунё билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди-ю, бироқ у ўзини сира ҳам бахтсиз ҳис этмасди. Бир кун эрталаб Грилло камерада анчага довури ивирсиб юрди. Фабрицио ундай қандай қутулишни билмай хуноб эди; ниҳоят, у ўша машғум қопқадан арралаб олган ва баладлиги бир фут келадиган иккита кичкина туйнукни очиб имкониятига эга бўлганида минорадаги соат ўн икки яримга занг чалган эди.

Клелия вольерада Фабриционинг деразасига тикилиб турарди; унинг кўзлари киртайиб, чеҳраси бениҳоя гамгип кўринарди. Фабрициони кўргач, қиз шу заҳоти, ҳаммаси барбод бўлди, дегандек ишора қилди-да, югуриб фортепиано ёнига борди ва гўё ўша кезлари жуда расм бўлган бир операдан речитатив куйлаётгандек, унга дилидаги ташвишини айта бошлади. Қиз гоҳ қаттиқ

умидсизликка тушганидан, гоҳ деразаси тагида у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчиларнинг тушуниб қолишидан чўчиб, ўқтин-ўқтин куйлашдан тўхтаб қоларди.

«Ё тангрим, ишқилиб тирикмисиз?! Ўзингга минг қатла шукр, эй худо! Бу ерга келган кучингиз сиз сурбетлиги учун Барбоне исмли бир қамоқхона хизматчисини жазолаган эдингиз. Барбоне ўшанда сўнг гойиб бўлганди ва қалъада узоқ вақт кўринмай юрган эди. Ўтган кун у яна пайдо бўлиб қолди. Кечадан буён, у сизни заҳарламоқчи эмасмикин, дея дилимни ваҳима босган. Ў нуқул сизга таом пишириладиган ошхонада ўралашиб юрибди. Ҳеч нарсаги аниқ билмайман. Аммо оқсочимнинг айтишича, бу баттол одамнинг ошхонада ўралашиб юришдан асосий мақсади сизнинг ҳаётингизга қасд қилиш эмиш. Сизни кўрмай қолганимдан қаттиқ ташвишга тушган эдим. Ҳатто сиз ҳалок бўлдингиз, деган хаёлга ҳам бордим. Мен янги кўрсатма бергунимга қадар овқат емай туринг. Сизга озгина шоколад етказиб бериш учун кўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Ҳар ҳолда бугун кечкурун, соат тўққизларда, агар худонинг марҳамати билан қўлингизда чилвирингиз бўлса ёки чойшапни йиртиб тасма қила олсангиз, уни деразадан апельсин дарахти устига туширинг. Мен унга арқон боғлайман. Уни тортиб олганингиздан кейин ўша арқоннинг учига боғлаб, сизга нон билан шоколад узатаман».

Фабрицио қамоқхона печкасидан топиб олган бир парча писта кўмирни кўз қорачиғидек авайлаб сақларди; ҳозир у Клелиянинг ҳаяжонда эканлигидан фойдаланиб, кафтига ҳарф кетидан ҳарф ёза бошладики, бу ҳарфлардан қуйидаги сўзлар ташкил бўлди:

«Сизни севаман ва фақат сизни кўриб турганим учун ҳам ҳаётни қадрлайман. Муҳими, қоғоз билан қалам юборсангиз».

Фабрицио умид қилганидек, Клелиянинг чеҳрасида акс этиб турган кучли ваҳимагина йигитнинг ошқора тарзда «Сизни севаман» дея ёзган сўзларидан сўнг қизни суҳбатга чек қўйишдан тўхтатиб қолди, — у қаттиқ порозилик билдирди, холос. Фабрицио топқирлик билан қўшимча қилди: «Бугун шамол аяча қаттиқ эсяпти, сизнинг мени лутфан огоҳлантириб куйлаган ҳозирги гапингизни яхши эшитолмай қолдим; фортепиано садолари сўзларни босиб кетди. Масалан, қандайдир оғу ҳақида куйладингиз. Бу нима дегани?» Бу сўзларни ўқигач, Клелиянинг дилини баттар ваҳима босди; у шоша-пиша китобдан йиртиб олинган саҳифаларга йирик-йирик ҳарфлар ёза бошлади; Фабрицио уч ойлик беҳуда оворагарчиликдан сўнг, ниҳоят, суҳбат қуришининг шундай кўнгилдагидек усули ўрнатилганидан бешиҳоя қувониб кетди. Бироқ у шундай қўл келган ҳийласини ишлаганда давом этаверди. Энди қизни хат ёзишиб туришга кўндирмоқ учун у минут сайин ўзини Клелия қоғозга ёзиб унга кўрсатаётган ҳарфлардан ташкил топаётган сўзларни тушунмаганга соларди.

Ниҳоят, Клелия отасининг овозини эшитиб қолди-ю, вольерадан қочиб кетди, — қиз ҳаммасидан ҳам кўпроқ генералнинг бу

ерга чиқиб қолишидан қўрқарди. Табиатан бадғумон одам бўлгани туфайли отаси вольеранинг деразаси билан маҳбуснинг деразасига урилган қопқа орасидаги масофа анча яқинлигидан жуда норози эди. Туйнуқда Фабриционинг боши кўринишидан бир неча дақиқа аввал, дилини қаттиқ ваҳима қоплаб турган пайтда Клелия, бир кўнгли, тошга қоғоз ўраб, деразанинг қопқадан тепадаги очиқ қисмига қараб отмоқчи ҳам бўлди,— агар, фалакнинг гардиши билан, шу пайт камерада Фабрициони кўриқлаб турадиган соқчи бўлмаса, бу алоқанинг энг қулай усули бўларди.

Маҳбус чойшапни йиртиб, шоша-пиша тасма ҳозирлай бошлади; кечкурун, соат ўнларга яқин Фабрицио аниқ-тиниқ тўқиллаган овозни эшитди: унинг деразаси тагидаги апельсин дарахти ўтқазилган ёғоч пақирни уриб тўқиллатишмоқда эди; йигит тасмани пастга туширди-да, сўнгра уни тортиб олди. Тасмага узун ва ингичка арқон уланган бўлиб, арқоннинг учига эса шоколад солинган пакетча ҳамда найча қилиб ўралган қоғоз билан қалам боғлаб қўйилганди. Буни кўриб йигит хурсандлигидан боши осмонга етди; у яна арқоннинг учини пастга туширди-ю, бироқ бошқа ҳеч нима ололмади,— афтидан апельсин дарахтлари ёнига соқчи яқинлашган бўлса керак. Лекин шундай ҳам Фабрицио қувончининг зўридан маст бўлаётганди; йигит шу заҳоти ўтириб Клелияга узунда-узоқ хат ёза бошлади ва мактубни тугатиши биланоқ уни арқоннинг учига боғлади-да, деразадан пастга туширди. Келиб хатни олишармикин, деган хаёлда у уч соатдан мўлроқ кутди. Бу орада бир неча бор арқонни тортиб, хатга ўзгаришлар киритди. «Агар Клелия хатимни бугун кечкурун мени заҳарлашлари мумкинлиги ҳақидаги мишмишлардан ҳаяжонланиб турган бир пайтда ўқиб чиқмаса,— дея ўйларди йигит,— эртага, аҳтимол мен билан хат ёзишиб туришни ҳатто хаёлига ҳам келтирмас».

Клелия эса, ўзи истамаса-да, отаси билан меҳмонга боришга мажбур бўлганди; кечаси соат ўн икки яримда ҳовлига қарета кириб келганида Фабрицио буни деярли тушуниб қолганди,— у энди комендантнинг отларини тақасининг тўқиллашидан танийдиган бўлиб қолганди. Сўнгра у генералнинг майдончадан ўтганини, соқчиларнинг милтиқларини шарақлатганларича унга салом берганларини эшитиб турди; бир неча дақиқадан сўнг эса у билагига ўраб ётган арқоннинг аста силкинганини сезиб, ниҳоятда қувониб кетди. Арқонга алланимани боғлашди-да, тортишни ишора қилиб, икки марта силтаб қўйишди; арқонга боғланган нарсани тортиб олиш осон эмасди,— деразанинг шундоқ тагида туртиб чиққан кенг пирамон халал бериб турарди.

Фабрицио бир амаллаб тортиб олган ўша юк рўмолга ўралган графиндаги сув бўлиб чиқди. Шунча пайтдан буён ёлғизликда сиқилиб ўтирган бечора йигит қалби завқ-шавққа тўлиб, рўмолни устма-уст ўпа бошлади. Рўмолга қадаб қўйилган хатни кўриб қолганида эса унинг нақадар ҳаяжонга тушганини сўз билан тасвир-

лаб бўлмасди — бундай мактуб ҳақида йигит озмунча орзу қилганмиди.

«Фақат мана шу сувдан ичиб, фақат мен юборган шоколаддан тановул қилинг; эртага сизга нон юбормоқ учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан; поппинг сиртига сиёҳ билан белги қўйиб чиқаман. Бу гапни сизга айтмоқнинг ўзи даҳшат, лекин билиб қўйинг, чамаси, Барбонега сизни заҳарлаш топширилганга ўхшайди. Қалам билан ёзган ўша мактубингиздаги гапларнинг менга нақадар оғир ботиши мумкинлигини наҳот тушунмасангиз? Тўғрисишни айтсам, агар сизга даҳшатли хавф қутқу солиб турганида шу гапингиздан кейин сизга хат ёзмаган бўлардим. Бугун герцогиняни кўрдим; у ҳам, граф ҳам соғ-саломат юришибди, лекин хоним жуда озиб-тўзиб кетган. Кейинги хатларингизда ўша мавзудан бошқа гап оча кўрманг, — наҳотки жаҳлимни чиқишини истасангиз?»

Бу мактубинг герцогиня ҳақидаги жумласи Клелиядан анча олиҳиммат бўлишни талаб қилди. Сарой аҳлининг бари синьора Сансеврина маркиза Раверсининг собиқ жазмани — хушрўй граф Бальдига ўз саховатини ишом этди, дея ҳисоблашарди. Ҳар қалай граф, гарчи маркиза олти йил давомида унга ҳақиқий оналик қилган ва киборлар орасида унга мавқе яратиб берган бўлса-да, ўртада жанжал чиқариб, маъшуқаси билан очиқдан-очиқ муносабатни узганди.

Клелия қисқача мактубини қайтадан кўчириб ёзишга мажбур бўлди, — хатнинг биринчи нусхасида герцогиня тўғрисидаги акобир гийбатчиларнинг мишмишлари, унинг янги ишқий можаросига ишора қилингандек бўлиб қолганди.

«У ҳолда ўта пасткашлик қилган бўламан-ку ахир! — дея хитоб қилди у дилида. — Фабрициога у севадиган аёл ҳақида ёмон гапларни етказиш пасткашлик бўлмай нима бўларди!..»

Азонлаб ҳали тонг отмасидан анча илгари, Фабриционинг камерасига Грилло кириб келди-да, стол устига оғиргина бир тугунви қўйиб, чиқиб кетди. Тугунда сиртига патқалам билан белгилар қўйиб ташланган залворлигина юмалоқ нон бор экан. Фабрицио ҳар бир белгини устма-уст ўша бошлади: у севиб қолганди. Тугунга нондан ташқари яна қоғозга ўралган олти минг цехин пул ва ниҳоят, яп-янги ажойиб оятнома солинган экан; оятноманинг ҳошиясига энди Фабрициога таниш бўлиб қолган ҳуснихат билан қуйидаги сўзлар ёзилганди;

«*Огу!* Сувни, вишони, бўлак барча таомларни истетмоқ қилишдан ўзингизни тийинг; тушки овқатни оғзингизга ола кўрманг, уни итга едиришга ҳаракат қилинг; шубҳаланаётганингизни билдирманг, акс ҳолда ганимлар бошқача усул қўллашади. Худо ҳақи, ниҳоятда эҳтиёт бўлинг, енгилтакликка асло йўл қўйманг».

Фабрицио ўзи учун гоят қимматли бўлган бу сатрларни шошапиша ўчириб ташлади, — улар Клелияга зарар келтириши мумкин эди; сўнгра у оятноманинг бир талай варақларини йиртиб олди-да, уларга ҳар бир ҳарфни ҳафсала билан чизиб, бир неча нусхада

алифбо ёзиб чиқди; сиёҳни у вино билан пистакўмир кукунидан ясаган эди. Пешинга яқин Клелия вольерада пайдо бўлиб, деразадан икки қадам нарида тўхтаганида барча ҳарфлар қуриб бўлганди.

«Энди энг муҳими,— дея ўйларди Фабрицио, — у менга алифбодан фойдаланишимга ижозат берса бўлгани».

Хайриятки, Клелиянинг ўзи ҳам маҳбусга уни заҳарлаш учун бўлаётган уринишлар ҳақида анчагина гапларни айтиши керак экан; оқсоч аёллардан бирининг ити Фабрициога атаб пишпирилган овқатдан егач, ўлиб қолибди. Шундай қилиб Клелия алифбо ишлатишга ижозат бермадигина эмас, балки ўзи ҳам ҳақиқий сиёҳ билан ёзилган ажойиб алифбо тайёрлаб қўйибди. Ана шу усул ёрдамида бошланган суҳбат, гарчи бундай ҳарфлар ёрдамида сўзлашиш анча қийин бўлса-да, бир ярим соат давом этди,— Клелия вольерада бундан ортиқ туролмасди. Суҳбат давомида Фабрицио икки-уч марта таққиланган мавзудан гап очмоқчи бўлди; шунда Клелия, гўё қушларини парвариш қилиш ёдига тушиб қолгандек, ҳеч қандай жавоб қилмай бир дақиқа қафаслар олдига кетиб қолаверди.

Фабрицио кечқурун сувнинг ёнига боғлаб сиёҳ билан ёзилган алифболаридан бирини чиқариб юбориш ҳақида унинг ваъдасини олишга муваффақ бўлди, зеро бу ҳарфлар узоқдан яхшироқ кўринарди. У, албатта, қизга узундан-узоқ хат ёзди-ю, бироқ мактубида нозик туйғуларини ҳар қалай қизнинг жаҳлини чиқарадиган даражада изҳор этмасликка ҳаракат қилди. Унинг бу ҳийласи муваффақиятли чиқди: қиз мактубни қабул қилиб олди.

Эртаси куни, алифбо ёрдамида қурилган суҳбат чоғи, Клелия ундан ҳеч нима ҳақида ўпкаламади; у йигитга заҳарлаш хавфи қамайганини хабар қилди: комендант саройидаги ошпаз хотинларнинг жазманлари Барбонени тутиб олиб, ўласи қилиб дўшпослашибди,— афтидан, унинг энди ошхонага киришга юраги бетламаса керак. Клелия Фабрициога уни деб отасининг дорилари орасидан зидди-заҳар ўғирлашга журъат этгани ва унга ана шу дорини юборажagini хабар қилди; лекин ҳозир энг муҳими — мабодо таъми галатироқ бўлса, ҳар қандай таомни ҳам тановул қилишдан бош тортиш керак экан.

Клелия дон Чезаредан Фабрициога етказилган олти минг цехин пул қаёқдан келгани ҳақида анча суриштириб кўрди-ю, бироқ ҳеч нимани аниқлай олмади; ҳар қалай бу яхшилиқ аломати эди: маҳбусга нисбатан қаттиққўллик бир оз бўлашганди.

Заҳарланиш хавфи қаҳрамонимизнинг ошиқ-маъшўқлик бобидаги ишларини жуда юриштириб юборганди; тўғри, йигит Клелиядан севги изҳорига ўхшаш бироқта ҳам сўз эшита олмади, аммо у қиз билан дўстона яқинликнинг ўзиданоқ бахтиёр эди. Эрталаблари, гоҳида эса кечқурун ҳам улар алифбо ёрдамида узоқ-узоқ суҳбатлар қуришарди; ҳар куни кечқурун, соат тўққизда, Клелия ундан узоқдан-узоқ хатлар олар ва баъзида унга қисқагина мактуб билан жавоб қиларди; у йигитга газеталар ва ҳатто

китоблар ҳам юбориб турди, Гриллонинг эса шу қадар кўнглини олишган эдики, у энди худонинг берган куни камерага Клелиянинг оқсочи берадиган нон билан винони олиб келадиган бўлиб қолганди. Фабрициога кўрсатилаётган барча бу меҳрибончиликлардан қамоқхона хизматчиси, комендант Барбонегга ёш монсиньорни заҳарлашни буюрган одамларнинг ниятини маъқулламас экан, дея хулоса қилиб қўйганди; Грилло, атрофидаги барча ўртоқлари қатори, бу ишдан жуда мамнун эди, зеро қамоқхонада «Монсиньор дель Донгонинг кўзига бир қарасанг бас, у сенга шу заҳоти пул беради» — қабалидаги миш-миш тарқаганди.

Фабриционинг ранги кетиб, у ўзини анча олдириб қўйганди, камерада мутлақо ҳаракатсиз ўтиравериш унинг соғлиғига ёмон таъсир қилмоқда эди-ю, аммо йигит ҳали ҳеч қачон ўзини бу қадар бахтиёр ҳис этмаганди. Унинг Клелия билан қўраётган суҳбатлари ниҳоятда самимий, баъзида эса жуда қувноқ ўтарди. Бундай дақиқаларда Клелия дилидаги ғашлик ва виждон азобини унутиб қўярди. Бир куни қиз аҳтиёткорликни унутиб қўйиб, унга шундай деди:

— Сизнинг ўзингизни сипо тутишингизга қойилмап. Мен қалъа комендантининг қизи эканлигим ёдингизда бўлгани туфайли бирон марта ҳам озодликка чиқиш истагингиз ҳақида гапирадингиз.

— Дилимда бундай бемаъни истақ туғилишидан худо сақласин,— дея жавоб қилди унга Фабрицио.— Агар мен ҳатто Пармага қайтган тақдиримда ҳам сизни қандай кўраман? Бундан буён дилимдаги бор гапни сизга айтиб турмасам ҳаётнинг мен учун ҳеч қандай маънисини қолмайди... Йўқ, дарвоқе, сизга дилимдаги бор гапни айта олмас эканман: ахир сиз жуда қатъий тартиб жорий этдингиз-ку. Лекин бари бир, сизнинг шундай баритошлигингизга қарамай, бир кун бўлса ҳам сизни кўрмай ипаш мен учун кони азоб бўларди. Менинг қамоқхонага банди қилинишим масаласига келсак... Очиғини айтсам, мен ўзимни ҳаётимда ҳали бирон марта ҳам бу қадар бахтиёр ҳис этмаган эдим! Бахтимни қамоқхонада топдим, десам жуда ғалати эпитилар экан, тўғрими?

— Бу ҳақида жуда кўп гапириш мумкин,— дея жавоб қилди Клелия чехраси бирдан жиддийлашиб, деярли ғамгин бир қлёфага кирар экан.

— Бу нима деганингиз? — ташвишга тушиб сўради Фабрицио.— Наҳот қалбингизнинг бир бурчагидан не-не машаққатлар билан эгаллаган ўша озгина жойдан ҳам маҳрум бўлсам... Бу дунёдаги ёлғиз қувончимдан ҳам ажраламашми ҳали!

— Ҳа,— деди жавобан қиз.— Гарчи сизни киборлар жамиятида анча ҳалол одам деб ҳисоблашса-да, менга шунчаки кўнгли-хуши учунгина муҳаббат изҳор қилясиз, деб ўйламоқ учун тўла асосим бор. Лекин бугун мен бу тўғрида гапиришни истамайман.

Қизнинг кутилмаганда айтган бу гапи суҳбатдошларни қат-

тиқ изтиробга солиб қўйдики, ўқтин-ўқтин уларнинг икковининг ҳам кўзида ёш милгиллай бошлади.

Бош фискал Расси ҳамон ўша тавқи лаънат исмидан қутулиш ва барон Рива дея аталиш орзусида юрарди. Граф Москва эса ўз навбатида жуда устомонлик билан бу сотқин судьянинг ўлиб-тирилиб баронлик унвонига иштилошини қўллаб-қувватларди. Шунингдек у шаҳзоданинг Ломбардияга конституцион қирол бўлиб олиш ҳақидаги телбаларча орзусининг тагига ҳам ўт пуркаб турарди. Фабриционинг ўлимини кечиктириш учун у ўйлаб топган ягона восита ана шу эди.

Шаҳзода Рассига шундай дегувчи эди:

— Икки ҳафта умидсизликдан изтироб чеккач, икки ҳафта умидвор бўлиб юрсин... Сабр-тоқат билан шу тактикага амал қилсак, биз ўша хонимнинг кибр-ҳавосини пасайтириб қўямиз. Гоҳ қаттиққўллик, гоҳ мулойимлик билан тарбият қилинса, энг асов от ҳам ипакдек мулойим бўлиб қолади. Шу йўлдан оғишмай бораверинг.

Шундай қилиб, Пармада ҳар икки ҳафтадан сўнг, Фабрицион тез кунда қатл этишармиш, деган мишмишлар тарқаларди. Бу мишмишлар герцогинянинг дилини ўртарди. Графни ҳам ўзи билан бирга ҳалок этмасликка қатъиян қарор қилгани боисдан у бош министр билан ойига икки мартагина юз кўришарди. Аммо бу бадбахт одамга нисбатан қилаётган шафқатсизлиги эвазига у тинимсиз ҳасрат чекиш жазосига маҳкум бўлиб қолганди. Граф шу кунларда ўлиб-тирилиб герцогинянинг кўнглини овлашга ҳаракат қилиб юрган хушрўй Бальдига нисбатан дилини ўртаётган рашк туйғусига қарамай, маъшуқасини кўрмаган кезлари унга хат ёзиб, бўлажак барон Риванинг саъй-ҳаракати билан қўлга киритган барча маълумотларни хабар қилиб туриши ҳам фойда бермади.— герцогиня Фабрицио ҳақида ўқтин-ўқтин тарқалиб турадиган даҳшатли мишмишларга фақат граф Москвадек ақли зукко ва қалби теран бир одам муттасил ёнида бўлган тақдирдагина дош бериши мумкин эди. Бальди ҳуснидан бўлак биронта ҳам фазилати бўлмаган арзимас одам эди, унинг суҳбатлари хонимнинг ҳаётини кони азобга айлантирган ўша қора хабллардан эътиборини мутлақо чалғита олмасди.

Бош министр устомонлик билан ўйлаб топилган ҳар хил баҳоналарни ишга солиб, шаҳзодаши Рануцио-Эрнесто IV бу ажойиб мамлакатнинг конституцион қироли бўлиб олиш ҳақидаги телбаларча орзусини амалга ошириш йўлида ишлатган турли мураккаб фитналардан далолат берувчи ҳужжатлар йиғилган архивни Ломбардиянинг қоқ ўртасида, Саронога яқин бир жойда истиқомат қилувчи бир дўстга ишониб топширишга ва қоғозларни унинг қасрига кўчириб ўтказишга кўндирди.

Архивда шаҳзода ўз қўли билан ёзган ёки имзо чеккан йиғирмагадан кўпроқ махфий ҳужжатлар бор эди. Мабодо Фабриционинг ҳаёти жиддий хавф остида қолгудек бўлса, граф аълоҳазратга сирини фош қиладиган бу қоғозларни уни бир оғизгина

сўзи билан йўқ қилиб юборишга қодир бўлган буюк бир давлатнинг ихтиёрига топширажagini айтиб, пўписа қилмоқчи эди.

Граф Москва бўлажак барон Ривага тўла ишонар ва фақат оғу ишлатишлари мумкинлигидан кўрқарди; Барбоненинг суиқасди министрни шу қадар ташвишга солиб қўйдик, у бир қараганда телбалиқдек туюладиган бир ишни қилишга журъат этди. Бир куни эрталаб у қалъа дарвозаси ёнига борди-да, генерал Фабио Контини чақиритиши буюрди; генерал қалъа дарвозасининг тепасидаги майдончага тушиб келди;— у билан ўша майдончада дўстона сайр қилар экан, граф қисқа ва совуқ мулозаматдан сўнг деди:

— Агар Фабрицио шубҳали бир тарзда ҳалок бўлса, унинг ўлимини мендан кўришади; шунда мен кунчи деб ном чиқараман ва ҳаммага кулги бўламанки, бу ҳолга асло тоқат қилолмайман ва бунинг учун ҳеч кимни кечирмайман. Хуллас, у биронта касалга мубтало бўлиб, дунёдан кўз юмса, мендан гумон қилмасинлар учун сизни ўз қўлим билан ўлдирарман. Имонингиз комил бўлсин бунга.

Генерал Контини ўзининг жасоратиши пеш қилиб жуда яхши жавоб берди-ю, аммо графнинг ўша тондаги кўз қарашини бир умр хотирасига жойлашиб қолди.

Орадан бир неча кун ўтгач, худди граф билан келишиб олгандек, Расси ҳам эҳтиётсизлик билан шундай бир иш қилдик, бундай дангалчилик унинг тоифасидаги одамларга сира ҳам хос эмасди. Фамилиясини ўзгартиришга умид пайдо бўлганидан буён Расси жамоасининг унинг исми-шарифига нисбатан эл оғзида дoston бўлган нафратига мутлақо тоқат қилолмай қолганди. У генерал Контини Фабриционини ўн икки йил муддат билан қалъага банд қилиш ҳақидаги ҳукмнинг расмий нусхасини жўнатди. Қонунга кўра бу иш Фабрицио қамоққа келтирилганининг эртаси куниёқ қилиниши керак эди, аммо махфий чоралар ўлкаси бўлмиш Пармада ҳукмдорнинг алоҳида фармони бўлмай туриб адлия хизматчиларининг бундай қилишлари ўта густоҳлик ҳисобланарди. Чиндан ҳам, агар ҳукмнинг расмий нусхаси суд маҳкамасидан ташқари чиққудек бўлса, ҳар икки ҳафтада хонимнинг дилига даҳшат солиб, шаҳзоданинг ўз таъбири билан айтганда, герцогинянинг «кибр-ҳавосини пасайтириб қўйиш» мумкин бўлармиди. Генерал Фабио Контини фискал Рассидан ўша расмий пакетни олишидан бир кун аввал, комендантга, котиб Барбоне бемаҳалда қалъага қайтиб келаётганида қандайдир одамлар уни роса дўшпослашибди, дея хабар қилишган эди; буни эшитиб генерал, юксак доираларда энди Фабриционини йўқ қилиш фикридан қайтишибди, шекилли, деган қарорга келди-да, шаҳзоданинг навбатдаги қабулига борган чоғи эҳтиёткорликка амал қилиб, қалъада ҳукм нусхасини олишгани ҳақида чурқ этиб оғиз очмади. Бу ҳол Рассини телбаларча қилиши учун муқаррар жазодан сақлаб қолди. Бечора герцогинянинг бахтига, граф Барбоненинг уқувсизлик билан қилган суиқасди, унинг шахсан ўч олишга уриниши эканлигини тушуниб қолди ва

биз юқорида тилга олган усул билан ўша котибнинг ақлини киргизиб қўйишни буюрди.

Торгина каталакка қамалганининг бир юз ўттиз олтинчи куни, пайшанбада, қамоқхона хўжалигининг бошқарувчиси, меҳрибон дон Чезаре Фабрициони Фарнезе минорасининг майдончасига сайр қилдириш учун олиб чиқди. Қахрамонимиз бу ҳолдан ҳам қувонди, ҳам ҳайратга тушди; бироқ Фабрициони соф ҳавода ўн минут юрмасданоқ бирдан мазаси қочиб қолди. Бу ҳолдан фойдаланиб дон Чезаре уни ҳар куни ярим соатдан сайр қилдириш ҳақида ижозат олишга эришди. Бу ўйламасдан қилинган иш эди: бундай тез-тез сайр қилиб туриш натижасида қахрамонимиз анча қувватга кириб қолди. Аммо у энди ўз кучини сунистеъмол қила бошлади.

Қалъада серенада ижро этиш ҳамон давом этарди; майдакаш комендант бу серенадалар Клелияни маркиз Крешенци билан боғлаб тургани учунгина уларга дош бериб келарди, зеро қизининг феъли-атворидан чўчинқираб юрарди: генерал қизининг ўзига мутлақо ўхшамаслигини хиёл тушунар ва муттасил унинг биронта телбалик қилиб қўйишидан қўрқиб юрарди. Масалап, қизи монастирга қочиб кетиши мумкин эди, у ҳолда бечора комендант суянчиқсиз қоларди. Бироқ шу билан бирга у шубҳасиз, нияти бузук либераллар учун мўлжалланган энг пастки ертўла — казематларга қадар эшитиладиган бу музыка садоларининг шартли ишора бўлиб хизмат қилишидан қўрқарди. Бунинг устига музикачиларнинг ўзлари ҳам унга шубҳали кўринишарди. Шу боисдан серенада ниҳоясига етган заҳоти унинг ижрочиларини комендант саройининг кундуз куни қалъа гарнизонининг маҳкамаси хизматини ўтайдиган пастки хоналарига қамаб қўйишар ва эртасига эрталаб, кун ёйилиб кетганидан кейингина чиқариб юборишарди. Комендантнинг шахсан ўзи «қул кўприк» устида туриб, озодликка чиқариб юбориш олдидан уларнинг чўнтакларини қандай тинтишларини диққат билан кўзатар ва, агар кимда ким — биронта маҳбусга нисбатан кичкина бўлса-да, тошшириқ олиб келса, ундай одамни дарҳол дорга остираман, дея қайта-қайта пўниса қиларди. Шаҳзоданинг газабига йўлиқишдан қўрққани учун ҳам генерал бу пўнисасини амалга оширишга қодир эканлигини эса ҳамма биларди. Шу боисдан маркиз Крешенци тушги қамоқхонада ўтказишларидан жуда норози юрган музикачиларга уч ҳисса кўпроқ ҳақ тўлашга мажбур бўлмоқда эди.

Герцогиня жуда қўрқиб қолган ана шу одамлардан бирини комендантга хат элтиб беришга кўндиргунича анча овора бўлди. Фабрициога йўлланган бу мактубида герцогиня тақдирдан зорланган эди, зеро Фабриционинг қамалганига мана олти ой ҳам бўлай деб қолибди-ю, аммо дўстлари ҳамон у билан сира ҳам алоқа ўрната олишмаётган эмиш.

Ўша музикачи қалъага кирган заҳоти генерал Фабио Контининг оёғига йиқилди-ю, қандайдир потаниш руҳоний сеньор дель Донгога бир хат бериб қўйишни жуда ёлвориб илтимос қилгани,

шу боисдан ўзини йўқ дея олмагани, ammo бурчига содиқ одам сифатида ўша мактубни тезроқ зоти олийларининг шахсан ўз қўлларига топширмоқчи эканлигини айтди.

Бу гапни эшитиб зоти олийлари жуда хурсанд бўлиб кетди; у герцогинянинг нақадар катта имкониятларга эга эканлигини билар ва ўзига панд беришлари мумкинлигидан қўрқарди. Комендант таптанавор қиёфада хатни шахзодага кўрсатди. Хатни ўқиб чиққач, аълоҳазратнинг боши осмонга етди:

— Ана, кўрдингизми?! Идора этишда собитқадамлик билан мен ўзим учун ўч олдим. Ўша димоғдор аёл мана олти ойдирким изтироб чекиб юрибди. Бир-икки кундан кейин биз дор қурмоқни буюрамиз. Ана шунда хаёлотли бой бу хоним, турган гап, ўша дор навқирон дель Донго учун қуриляпти деб ўйлайди.

Йигирманчи боб

Бир куни, кечаси соат билрларда, Фабрицио дераза таглигининг тахтасида чўзилиб, қопқадан ўзи арралаб очган туйнукдан бошини чиқарганича осмондаги боҳисоб юлдузлар ва Фарнезе минорасидан кўриниб турган поёнсиз кенгликларни томоша қилиб ётарди. По дарёсининг қуйи оқими ва Феррара томон чўзилиб кетган кенг водийга кўз югуртирар экан, у тасодифан кичкина бўлса-да, лекин яққол кўзга ташланаётган бир чироқни кўриб қолди. Чироқ, чамаси, қандайдир минорада ёқиб қўйилганди. «Бу чироқ пастдан кўринмаса керак,— дея хаёлидан ўтказди Фабрицио,— миноранинг бўртиб чиққан деворлари уни тўсиб турибди; афтидан, бу чироқ билан қандайдир йироқ жойга сигнал беришгаётганга ўхшайди». Бирдан у қисқа-қисқа муддатдан сўнг чироқнинг гоҳ ўчиб, гоҳ яна ёнаётганини пайқаб қолди. «Биронта қиз қўшни қишлоқдаги маҳбуби билан суҳбат қиляпти». У чироқнинг тўққиз марта ўчиб ёпганини санади. «Бу і ҳарфи»,— дея қарор қилди йигит. Чиндан ҳам і итальян алифбосининг тўққизинчи ҳарфи эди. Сўнгра, орадан анчагина вақт ўтгач, чироқ ўн тўрт марта ўчиб ёнди. «Бу п ҳарфи». Орадан яна бир оз вақт ўтди ва чироқ бир марта ўчиб ёнди. «Бу — а, демак, янглишмасам — Јна сўзи келиб чиқади.

Чироқнинг бундан кейинги ўчиб ёнишларидан — JNA PEN-SAA A TE сўзлари ташкил топганини кўргач, Фабриционинг нақадар ҳайратга тушгани ва қувониб кетганини тасаввур қилсангиз керак:

Демак: *«Жина сени ўйляпти»*.

Йигит шу заҳоти лампанинг қопқадаги туйнук олдига келиб, жавоб қилди:

«ФАБРИЦИО СЕНИ СЕВАДИ».

Суҳбат эрта тонгга қадар давом этди. Бу воқеа Фабрицио қамалганининг бир юз етмиш учинчи туни содир бўлди. Фақат шундан кейингина йигит, мана тўрт ойдирким, ҳар куни кечаси унга шундай сигналлар бериб туришганини билиб олди. Бироқ уларнинг

бундай суҳбатларини четдан кўриб, тушуниб қолишлари мумкин эди. Алоқа ўрнатилганининг ана шу биринчи тунидаёқ улар биргаликда турли қисқартмалар кирита бошлашди: чироқ уч марта ўчиб ёнса — бу «герцогиня» деган маънони англатади, тўрт марта ёнса — «шаҳзода», икки мартаёсида эса «граф Моска» дегани бўлади. Икки марта қисқа ва икки марта узоқ ёнгани «қочиш» маъносини англатади. Улар бушдан буён сирдан воқиф бўлмаган одамларни чалғитиш учун ҳарфларнинг алифбода одатдаги жойлашиш тартиби ихтиёрий равишда ўзгартирилладиган «alla topasa» дея аталмиш кўҳна шифрни ишлатишга қарор қилишди: масалан: ўша шифрда *a* тартиб бўйича ўшинчи, *b* эса учинчи қилиб жойлаштирилганди; шундай қилиб, чироқнинг ўн марта ўчиб ёниши *a* ҳарфини, уч мартаёси эса *b* ҳарфини англатарди ва ҳоказо; сўзлар орасида чироқ узоқроқ ўчиб турарди. Улар яна эртага кечаси соат ўн иккидан ошганидан сўнг суҳбатни давом эттиришга келишиб олишди; бу гал шаҳардан бир чақиримча нарида жойлашган минорага герцогинянинг ўзи келди. Фабриционинг сигналларини кўргач, унинг кўзлари жиққа ёнган тўлди: бу орада хоним уни неча бор ўлдига чиқарган эди ахир! Герцогиня чироқ ёрдамида унга жавоб қилди: «Сени севаман! Бардам бўл. Умидимиз бор. Соғлигингни эҳтиёт қил. Камеранда мушакларингни машқ қилдир, билагинг бақувват бўлмоғи керак».

«Мен уни Фауста саройимда куйлаган кечадан буён кўрмаган эдим; ўшанда у меҳмонхона эшиги олдида эгнига хизматкорлар ливреясини кийган ҳолда пайдо бўлган эди, — дея ўйларди герцогиня. — Бизни бошимизга шундай ишлар тушади, деб ким ҳам айта оларди ўшанда!»

Герцогиня сигналлар орқали Фабрициого у тез қунда *шаҳзоданинг муруввати билан* озодликка чиқажагини хабар қилди (бу сигналларни бегона одамлар ҳам тушуниши мумкин эди), кейин эса яна унга назокатли сўзлар йўллай бошлади. Шу тобда хонимнинг йигитдан сира ажралгиси келмасди. Фақат тонг ёриша бошлаганидан кейингина Фабрициого илгариги хизматлари учун герцогинянинг ишончли одами бўлиб қолган Лодовико, ниҳоят, уни сигналларни тўхтатишга кўндирди, зеро уларни ганим кўзлар ҳам кўриб қолиши мумкин эди. Яқинда озодликка чиқажаги ҳақидаги бир неча бор такрорланган хабардан Фабриционинг қалбини чуқур маъюслик қоплади. Эртаси куни Клелия бу маъюсликни пайқаб қолди ва эҳтиётсизлик билан унинг сабабини сўради.

— Чамаси, герцогиняни қаттиқ раванжитишга тўғри келадиганга ўхшайди.

— У сиздан нимани талаб қиляпти-ю, сиз унинг қандай илтимосини бажаришдан бош тортяпсиз? — дея сўради дарҳол ниҳоятда қизиқиб қолган Клелия.

— У менинг бу ердан қочишимни истаяпти, — деди жавобан йигит, — мен эсам бу ердан кетишга ҳеч қачон рози бўлмайман.

Клелия унга бирор сўз билан жавоб қила олмади. У фақат йигитга бир тикилиб қаради-да, кўзларидан дув-дув ёш оқа бош-

лади. Агар Фабрицио ҳозир унинг яқинида бўлиб, дилидаги туйғусидан гап очганида, чамаси, қиз бутун муҳаббатини тўкиб сочган бўларди. Қахрамонимиз бўлса, у мени севармикин, дея шу қадар шубҳаланиб юрардики, ўқтин-ўқтин қаттиқ умидсизликка тушарди. У энди Клелиясиз ҳаёти фақат изтироблардан иборат бўлиши ва бир умр ҳасрат чекиб ўтишини жуда яхши биларди. Қалби ҳали севги нималигини билмай юрган кезлари уни ўзига ром қилган ўша ҳузур-ҳаловат билангина яшап йигитга энди жуда бемаъни нараса бўлиб туюларди. Гарчи Италияда ҳали ўзини ўзи ўлдириш расм бўлмаганига қарамай, Фабрицио бир неча бор, агар тақдир мени Клелиядан жудо қилса, шундай қилишдан бошқа чорам қолмайди, деган хаёлга ҳам борган эди.

Эртаси кун у қиздан узун бир мактуб олди:

«Дўстгинам, энди сизга ҳақиқатни айтиш вақти келди. Сизни бу ерга банди қилганларидан буён Пармада ўқтин-ўқтин, сизни тез кунда қатл этилади, деган мишмишлар тарқалиб юрди. Сизни аслида ўп икки йил қалъага банди қилиш жазосига ҳукм этишган холос, аммо, бахтга қарши, сизни, шубҳасиз, жуда қудратли бир зотнинг нафрати таъқиб этмоқдаки, мен жуда кўп марта оғу ҳаётингиз риштасини узиб қўядими, деб ваҳимага тушганман. Бу ердан чиқиб кетиш учун ихтиёрингиздаги *барча воситалардан* фойдаланинг. Бу сўзларни сизга мен гапирмаслигим керак эди, ахир ўзимнинг муқаддас бурчимга хиёнат қилишман,— ана шундан ҳам хавфнинг нақадар даҳшатли эканини тасаввур қилсангиз бўлади. Агар зарур бўлса, агар озодликка чиқишнинг бошқа илжожи бўлмаса,— қочинг. Сиз қалъада ўтказадиган ҳар бир ортиқча дақиқа ҳаётингизга чек қўйиши мумкин. Саройда ўз режаларини амалга ошириш учун ҳар қандай жиноят қилишдан қайтмайдиган партия бор эканлигини бир эсланг. Наҳот шу пайтга қадар ўша одамларнинг кирдикорларини фақат граф Москанинг ажабтовур маҳоратигина бартараф этиб келаётганини билмасангиз? Аммо энди улар графни қувиб юборишнинг энг тўғри йўли — бу герцогинянинг бошига кулфат солиш, унинг бошига кулфат солишнинг энг тўғри йўли эса ўзингизга маълум навқирон бандининг ўлими эканлигини тушуниб қолишган. Фақат ана шу сўзларнинг ўзиёқ сизга аҳволингизнинг нақадар хавфли эканини батамом исботлаб беришти. Сиз менга нисбатан дилингизда дўстона туйғулар пайдо бўлгани ҳақида гапиряпсиз, аммо орамызда қандай енгиб бўлмас говлар борлигини ўйлаб кўрдингизми,— ўша говлар бизнинг бир-биримизга бўлган меҳримизнинг қарор тонишига йўл қўймайди. Сиз билан биз жуда ёшлик чоғимизда учрашиб қолдик, бошимизга оғир кун тушганда бир-биримизга ёрдам қўлини чўздик; тақдирнинг тақозоси билан бошингизга мусибат тушганида мен оғирингизни хиёл енгил қилиш учун ана шу хафагазак жойда истиқомат қилиб қолдим. Аммо сиз агар ҳеч қачон рўёбга чиқмайдиган, асосиз орзуларни деб, ўз ҳаётингизни муқаррар хавф-хатардан қутқариш учун барча имкониятдан фойдаланмасангиз, мен бир умр виждон азобидан қийналиб юраман. Мен енгилтақлик қилиб, сиз

билан дўстона муносабат ўрнатилишига йўл қўйганимдан буён руҳий осойишталигимни йўқотиб қўйдим. Агар бизнинг болаларча ўйинларимиз, ўша алифболаримиз сизнинг қалбингизда рўёбга чиқмайдиган орзулар уйғотган бўлса, ҳатто Барбоненинг сизнинг ҳаётингизга қасд қилганини эслаган тақдирда ҳам ўзимни оқлай олмайман. Ахир менинг ўзим, ҳаётингизга қутқу солаётган хатардан қутқариб қолдим, деган хаёлда сизни ундан ҳам даҳшатлироқ ҳалокатга дучор қилиб қўйдим. Мабодо менинг эҳтиётсизлигим дилингизда сизни герцогиянинг маслаҳатларини рад этишга мойил қилиб қўйган туйғулар уйғотган бўлса, мен умрбод ўзимни кечирмайман. Кўрдингизми, бир гапни сизга қайта-қайта такрорлашга мажбур қилиясиз: қочинг, мен сизга буюраман...»

Мактуб узундан-узоқ қилиб ёзилганди: «Мен сизга буюраман» каби баъзи жумлаларни ўқиб, ошиқ бўлган Фабрицио масъуд дақиқаларни бошдан кечирди. Унинг назарида, бу сатрларга гарчи жуда эҳтиёткорлик билан бўлса-да, анча нозик туйғулар жо этилгандек кўринарди. Бироқ бошқа жумлаларни ўқийётганида эса у бундай олишувларда мутлақо тажрибасизлиги учун жазосини тортар ва Клелиянинг мактуби унга фақат дўстона мойиллик ёки ҳатто шунчаки оддий раҳм-шафқат туйғуларини ифодалаётгандек туюларди.

Бироқ қиз унга хабар қилган барча бу ваҳимали гаплар унинг қарорига мутлақо таъсир қила олмади; ҳатто Клелия тасвирлаб берган ўша хавф-хатар чиңдан ҳам содир бўлиши мумкин, дея тахмин қилганда ҳам Фабрицио ўлим хавфини қизни ҳар куни кўриб туриш учун унча қиммат бўлмаган тўлов дея ҳисобларди. Хўш, агар у яна Болонья ёки Флоренцияда яширишиб юрса аҳволи не кечади? Ахир у қалъадан қочиб кетса, кейинчалик Пармага қайтмоқ ҳақида ижозат олишдан умидини узиши керак бўлади-ку. Агар шаҳзода қарорини ўзгартириб, уни озодликка чиқариб юборса (бундай бўлиши эса сира мумкин эмас, зеро Фабрицио қудратли тўда учун граф Москани қулатишга восита бўлиб қолган), икки лагерни бир-биридан ажратиб турган нафрат йигит билан Клелия ўртасига жудодлик солгач, Пармада қаҳрамонимизни қандай ҳаёт кутади? У қиз билан ойига бир марта, эҳтимол, икки марта бирор меҳмонхонада учрашиб қолар. Лекин ўшанда улар нима тўғрисида ҳам гаплаша олардилар? Бу ерда ҳар куни ва бир печасоатлаб йигитнинг дилига лаззат бағишлайдиган маъновий руҳий яқинлик қайда қолади унда?.. Саройлардаги сийқа гаплар уларнинг бу ердаги алифбо ёрдамида қурадиган суҳбатлари ўрнини боса олармиди?.. «Бу айойиб ҳаётдан, бахтга эришмоқнинг бу ягона имкониятидан қандайдир арзимас хавф-хатар деб воз кечиб ўтираманми? Уни севишимни ҳеч бўлмаса шу зайлда исботлаб беришнинг ўзи бахт эмасми ахир!»

Фабрицио Клелиянинг бу мактуби фақат ундан висол кўришмоқни илтимос қилиш учун қулай баҳона бўлиши мумкинлигини тушунди: йигит муттасил шу тўғрида орзу қиларди. У қиз билан фақат бир марта, уни қалъага олиб келган кушлари икки-уч оғиз-

гина гаплаша олганди, ўшандан буён эса икки юз кундан мўлроқ вақт ўтди.

Клелия билан учрашмоқ учун қулай имконият пайдо бўлганди: меҳрибон дон Чезаре ҳар пайшанбада кундуз кунни Фарнезе минорасининг майдончасида ярим соатдан сайр қилишга ижозат берганди; бироқ ҳафтанинг бошқа кунлари Парманинг ўзида ва унинг атрофида яшайдиган аҳолининг кўз ўнгида бундай сайр қилиш комендантнинг шаънига доғ тушириши мумкин эди, шу боисдан ҳам Фабрициони фақат қош қорайгандагина сайр қилишга чиқаришарди. Фарнезе минорасининг майдончасига эса қора мрамар тахтачалари қопланиб, оқ мрамардан ишланган машъум безаклар ўрнатуғлиқ ўша ибодатхонанинг зинасидангина чиқиш мумкин эди. Бу ибодатхона китобхонанинг ёдида бўлса керак. Грилло Фабрициони ўша ибодатхона ёнига бошлаб келиб, унга қўнғироқхонанинг торгина зинаси томон ўтадиган эшикни очиб берарди: хизмат қоидасига биноан у Фабрициодан бир қадам ҳам ортда қолмай изма-из юриши керак эди, аммо кечқурунлари анча совуқ тушадиган бўлиб қолганди, шу боисдан Грилло маҳбусни минорага ёлғиз ўзи чиқариб юборарди-да, унинг ортидан эшикни қулфлаб, ўзи ҳужрасига исингани кириб кетарди. Хўш, Клелия бирон кун кечқурун ёнига оқсочини олиб қора мрамар ибодатхонага келса нима қилади?

Фабрицио Клелиянинг мактубига жавобан ёзган узунданузук хатини ягона бир мақсадга — ана шу учрашувга эришмоқ сари қаратди. Бундан ташқари у, гўё гап бегона бир одам ҳақида кетаётгандек, ўта самимият ва хотиржамлик билан ўзини қалъани тарк этмасликка ундаётган барча сабабларни бирма-бир санаб берди.

«Мен сиз билан ўша алифбоимиз ёрдамида суҳбат қуриш бахтига муяссар бўлмоқ учун кунига минг марталаб ўлим хавфига йўлиқишга тайёрман, сиз бўлсангиз менинг ўзимни ўзим ана шу бахтдан маҳрум қилишимни ва Пармадами ёки, эҳтимол Болонья, ёхуд ҳатто Флоренциядами қувғинда бўлиб яшашимни истайсизми? Мен ўз хоҳишим билан шундай қилишимни истайсизми ҳали! Билиб қўйинг, мен ўзимга ўзим бундай зулм ўтказишга қодир эмасман. Сизга сўз бериб бекор қилган эканман,— уни бажариш қўлимдан келмайди».

Бироқ висол кўришмоқ ҳақидаги ана шу илтижодан сўнг Клелия беш кун давомида рухсорини кўрсатмай қўйди: ана шу беш кун ичида қиз вольерага фақат Фабрицио қонқадаги туйнукни оча олмайдиган дақиқалардагина чиқиб юрди. Йигит қонқадаги туйнукни қачон оча олмаслиги эса қизга яхши маълум эди. Фабрицио қаттиқ умидсизликка тушди. Бу жазодан йигит, унинг қалбида телба орзулар уйғотган ўша мулоим боқишларига қарамай, Клелия дилида унга нисбатан дўстликдан бўлак ҳеч қандай туйғу ҳис этмас экан, деган хулоса чиқарди. «У ҳолда менга ҳаётнинг нима кераги бор?— дея ўйларди у.— Майли, шаҳзода мени қатл эттира қолсин, мен ундан ҳатто миннатдор бўламан. Шундай қи-

либ, менинг қалъада қолишим учун яна битта асос пайдо бўлди». Энди у тунлари олисидаги минорадан берилаётган сигналларга истар-истамас жавоб қиларди. Герцогиня ҳар кунни Лодовико келтириб берадиган сигналлар ёзувидан бирида «Мен қочишни истамайман. Мен шу ерда ўлишни хоҳлайман!» — деган галати сўзларни ўқигаچ, Фабрицио ақлдан озибди деган хаёлга борди.

Фабрицио учун ниҳоятда оғир кечган ана шу беш кунни Клелия ундан ҳам баттароқ изтироб чекиб ўтказди; унинг хаёлига олижаноб қалб учун жуда оғир бўлган бир фикр келди: «Мен қалъадан узоқроқдаги биронта монастирға қочиб кетишим лозим. Фабрицио менинг бу ерда йўқлигимни билгач, — мен эсам унга бу тўғрида Грилло ва бошқа қоровуллар орқали хабар етказишга ҳаракат қиламан, — қалъадан қочишга уриниб кўради». Бироқ монастирға бош олиб кетиш, эҳтимол, герцогиня билан бир вақтлар уни боғлаб турган ўша туйғуларнинг ҳозир бутунлай ғойиб бўлганини тўла исботлаб берган бир пайтда Фабрициодан бир умрга жудо бўлиш деган маънони англатарди. Ахир йигит кишининг қалбидаги севгисини исботлаб бериши бундан ортиқ бўладими? Соғлиғига ёмон таъсир қилган ана шу етти ойлик қамоқдан кейин ҳам у озодликка чиқишдан бош тортяпти. Агар Фабрицио, сарой аҳли тасвирлаганидек, енгилтак ва суяқоёқ йигит бўлганида қалъадан бир кунгина олдинроқ чиқиб кетиши учун бир эмас, йигирмата ўйнашини қурбон қилиб юборарди. Оғу истаган кунни ҳаётига чек қўйиши мумкин бўлган қамоқдан қутулиш учун эса бундай йигит ҳеч нимадан қайтмаган бўларди.

Клелия журъатсизлик оқибатида катта хатога йўл қўйди: у ўзининг монастирға яшириниш ниятидан воз кечиб, маркиз Крешенци билан орани узиш учун жуда қулай баҳонадан маҳрум бўлди. Бу хатога йўл қўйганидан кейин эса қиз уни лераза олдида кўриб туришдек кичкинагина бир бахтга эришмоқ учун ўз ҳаётини даҳшатли хавф остига қўяётган шундай дилкаш, шундай софдил, шундай ёқимли йигитнинг севгисини рад эта олармиди? Беш кунлик оғир ички курашлардан сўнг, баъзи дақиқаларда ўзидан нафратланар экан, Клелия Фабриционинг қора мармар ибодатхонада суҳбатлашиш бахтига сазовор этишни илтижо қилган хатига жавоб ёзишни жазм қилди. Тўғри, у жаҳл билан йигитнинг илтимосини рад этди-ю, бироқ шу дақиқадан эътиборан бутунлай оромини йўқотди. Фабриционинг заҳардан ҳалок бўлиши мумкинлиги унинг хаёлидан сира нари кетмасди. У вольерага кунига етти-саккиз марта лаб чиқадиган бўлиб қолди: қиз Фабриционинг ҳали тирик эканлигини ўз кўзи билан кўришни истарди.

«Ҳамонки у қалъада қолибдими, — дея ўйларди қиз, — демак Раверси тўдаси граф Москани қувиб юбориш учун унга қарши ҳозирлаётган барча даҳшатларга рўбарў туриб, ҳаётини хавф остига қўяяпти. Ҳаммасига фақат менинг қўрқоқлигим айбдор! Монастирға қочиш учун журъат етишмади менда. Агар мен бу ердан бош олиб кетганимни билганида эди, унинг қалъадан кетмаслик учун ҳеч қандай асоси қолмасди».

Тортинчоқ ва шу билан бирга ниҳоятда мағрур бу қиз қамоқхона хизматчиси Гриллога мурожаат қилишгача бориб етди. Клелия қоровулнинг рад жавоб қилиши ва ҳатто унинг бу галати илтимосини нотўғри тушуниши мумкинлигидан ҳам кўрқиб ўтирмади. Қиз ўзини шу қадар хокисор тутдики, қоровулни чақиришни буюрди ва сирини ошкор қиладиган даражада товуши титраб, унга Фабриционинг бир неча кудан сўнг озодликка чиқаражакларини айтди; герцогиня Сансеверина ҳозир шу умидда қаттиқ ҳаракат қилиб юрган эмиш; шу боисдан кўп ўринларда унга қилинган таклифларга маҳбусдан дарҳол жавоб олиш керак бўлиб қолаётганмиш. Шунинг учун ҳам Клелия Гриллодан Фабриционинг деразасини тўсиб турган қопқадан биронта тахтасини арралаб тўйнуқ очишига ижозат беришни илтимос қилар экан. Шунда у сиёра Сансеверина кунига бир неча марта етказиб қолган маълумотларни имо-ишора билан Фабрициого етказиб тура олармиш.

Грилло жилмайди ва эҳтиром билан унинг буйругини бажопидил бажаришни айтди. Клелия ортиқ бир оғиз ҳам сўз айтмагани учун ундан чексиз миннатдор бўлди: афтидан, қоровул мана бир неча ойдирки, қалъада содир бўлаётган барча воқеалардан яхши хабардор кўриларди.

Грилло чиқиб кетган заҳоти Клелия алоҳида ҳолларда бериладиган сигнал билан Фабрициони чақирди-да, ҳозир қилган ишини унга айтиб берди.

«Сиз оғудан ҳалок бўлишни истаяпсиз — дея қўшимча қилди у,— лекин мен отамнинг уйини тарк этиб, яқин кунлар ичида биронта хилват монастирға қочиб кетинга жасоратим етар, деб умид қиламан, сизни деб шундай қилишга мажбурман. Шундан кейин сизга таклиф қилишлари мумкин бўлган қочиб режаларини рад этмасиз ахир. Сиз қалъада экансиз, мен даҳшатли дақиқаларни бошдап кечиряпман, ақлдан озиб қоляман. Мен умрим бипо бўлиб биронта одамга ёмонлик қилган эмасман, энди бўлса нуқул сизнинг ўлимийгизга сабабчи бўлиб қоладигандек кўринаяпман. Бу ҳол ҳатто мен мутлақо танимайдиган одамга инсбатап содир бўлган тақдирда ҳам мен бардош қилолмаган бўлардим. Гарчи ўзининг телба орзулари билан мени ранжитётган бўлсада, лекин ўзим ҳар кун кўриб туришга одатланган бир дўстимнинг ўлим талвасасида кўришни тасаввур қилишининг ўзиданоқ бутун вужудим нақадар ўртанишини энди кўз олдингизга келтирарсиз ахир. Баъзан сизнинг ҳали тирик эканлигингизни фақат ўзингиздан билгим келиб қолади! Қалбим нақадар азобда қолаётганини тушунсангиз-чи ахир! Шу азоблардан қутулмоқ учун мен, рад жавобини эшитишдан ҳам кўрқмай, ўзимга тобе бир одамдан мурувват кўрсатишни илтимос қилишгача бориб етдим. Эҳтимол, у ҳали менинг сиримни ошкор ҳам қилар. Майли, ошкор қилса қила қолсин,— агар у мени отамга чақса, қайташга хурсанд бўламан; ўшада мен дарҳол монастирға жўнайман ва сизнинг машғум телбаликларингизга беихтиёр шерик

бўлишдан қутуламан. Ганимга ишонинг ахир, бу ҳол узоқ давом этмаслиги мумкин. Утинаман сиздан, герцогинянинг гапига киринг! Энди кўнглингиз жойига тушдими, бағритош дўстим? Отамга панд беринг деб сиздан ўзим илтимос қилипман. Гриллони чақириб, унга бирон нарса совға қилинг».

Фабрицио шу қадар ошиғу беқарор бўлиб қолган, Клелия билдирган ҳар қандай истак унинг қалбини шу қадар ҳаяжонга солар эдики, ҳатто қизнинг бу гаройиб дил изхори ҳам унинг муҳаббатига бўлган ишончини мустаҳкамлай олмади. У Гриллони чақирди-да, илгариги мурувватлари учун қоровулга яхшигина мукофот берди. Келажак ҳақида гапирганда эса, у Грилло қонқадаги туйнукни очишга ижозат берган ҳар бир куни учун бир цехиндан ҳақ тўлашини айтди. Бундай битимдан Гриллонинг боши осмонга етди.

— Сизга гапнинг очигини айтиб қўя қолай, монсиньор. Ҳар куни совиган таомлардан тановул қилишга рози бўлмайсизми? Мен оғудан сақланишнинг жуда оддий бир йўлини биламан. Фақат илтимос, ҳамма гапни сир сақлайсиз: қамоқхона хизматчиси ҳамма ишлардан бохабар бўлиши керагу аммо ҳеч нима кўрмагандек юравериши лозим ва ҳоказо ва ҳоказо. Мен бу ерда бир эмас, бир нечта ит боқа бошлайман. Сиз бўлсангиз кўнглингиз тусанган ҳар қандай таомни аввал ана шу итларга едириб кўрасиз. Винони эса сизга ўзимникидан олиб келаман, шунда сиз фақат мен ўзимга қуйиб оладиган шисалардангина ичаверасиз. Лекин бу гаплар ҳақида синьорина Клелияга бир оғиз сўз айтиб қўйсангиз, зоти олийлари, мени бир умрга абгор қилган бўласиз. Аёл киши доим аёллигини қилади. Агар синьорина эртага сиз билан аразлашиб қолгудек бўлса, индинга аламини олиш учун барча бу ҳийлаларимиз ҳақида отагинасига айтиб беради, генералнинг эса биронта баҳона топиб, бечора бир қоровулни дорга торттириб юборишга суяги йўқ. Қалъада у Барбонедан кейинги энг ёвуз одам ҳисобланади; шунинг учун чиндан ҳам сизнинг аҳволингиз чатоқ бўлиши мумкин: у заҳар ишлатишга жуда уста ва менинг бу ерда уч-тўртта ит боққанам учун сира кечирмайди.

Фабриционинг яна битта серенада тинглашига тўғри келди. Энди Грилло унинг ҳамма саволларига жавоб берарди-ю, лекин бу ўринда маълум аҳтиёткорликка риоя қиларди, — у синьоринанинг сирини ошкор қилишни истамасди, зеро, унинг назарида, қиз гарчи бутун Парма музофотида энг бадавлат одам бўлиши маркиз Крепенцига турмушга чиқмоқчи бўлиб юрган бўлса-да, шу билан бирга қамоқхона деворлари имкон берганича хушрўйгина монсиньор дель Донго билан ҳам ошиқ-маъшуқлик қилмоқда эди. Бироқ Фабриционинг серенада хусусидаги саволига жавоб берар экан, у ўйлаб ўтирмай «Айтишларига қараганда, у яқин орада маркизга турмушга чиқармиш», — деган гапни ҳам айтиб юборди. Бу оддий сўзларнинг Фабрициога қандай таъсир қилганлигини осонгина тасаввур қилсангиз керак. Кечаси мино-

радан берилган барча сигналларга у биргина «Мен касалман»,— деган ибора билан жавоб қилди. Эрталаб соат ўнларда Клелия вольерага чиқиб келгач, у ўзaro муносабатларида ҳали сира учрамаган совуқ бир назокат билан, нега сиз оддийгина қилиб, маркиз Креншенини севишингиз ва унга турмушга чиқмоқчи эканлигингизни айта қолмадингиз, дея сўради.

— Чунки бу гапларнинг ҳаммаси ёлгон,— деди жавобан жаҳли чиқиб Клелия.

Бироқ шуни ҳам қайд қилмоғимиз керакки, унинг кейинги изоҳлари унча ишончли чиқмади. Фабрицио унга шу тўғрида айтди-да, фурсатдан фойдаланиб, яна висол кўришмоқ ҳақида илтимос қила бошлади. Клелия ўз самимияти шубҳа остига олиганини кўриб, гарчи бу иши билан ўзини Гриллонинг кўзида бир умрга шарманда қилаётганини айтиб бўлса-да, деярли дарҳол учрашмоққа рози бўлди. Кечқурун бутунлай қоронғи тушгач, у ёнида оқсочи билан қора мрамар ибодатхонага кириб келди ва унинг ўртасида ёниб турган шамчироқ олдига бориб тўхтади; Грилло билан оқсоч қиз ўттиз қадам наридаги эшик олдига бориб туришди. Клелия даг-даг титраб турарди; у эҳтиётсизлик қилиб, дилидаги севгисини ошкор этиб қўймаслик учун ажойиб бир нутқ тайёрлаб келганди. Бироқ муҳаббат мантиқи ҳамма нарсадан устун келади, ҳақиқатни билиш истаги олдида ҳар қандай сипогарчилик бефойда бўлиб қолади, севган одамнингга бўлган чексиз садоқат эса уни ногаҳон ҳақорат қилиб қўйиш хавфидан қутқаради. Фабрициони аввало Клелиянинг ҳусни лол қолдирди,— ахир деярли саккиз ой давомида у ўз яқинида фақат қамоқхона хизматчиларининг башараларинигина кўриб юрган эди-да. Бироқ маркиз Креншенининг номи унинг ниҳоятда жаҳлини чиқариб юборди, қизнинг жуда эҳтиёткорлик билан, мужмал жавоб қилаётганини кўрганидан кейин эса Фабриционинг баттар газаби қайнаб кетди. Клелия йигитнинг шубҳао гумонларини бартараф қиламан деб, қайтанга уни кўпроқ шубҳага солаётганини тушуниб қолди. Шуни ўйлаб унинг дили ўртанмоқда эди.

— Наҳот сиз мени ўзимга бўлган ҳурматимни унутиб қўйишга мажбур қилишдан хурсанд бўлсангиз?— деди у деярли газаб билан, кўзларидан тирқираб ёш чиқар экан.— Ўтган йилнинг учинчи августига қадар менинг кўнглимни олишга ҳаракат қилган барча эркаклардан ўзимни олиб қочардим. Мен сарой аёлларининг феъли атворидан ниҳоятда, эҳтимол, ҳалдан ташқари даражада нафратланардим; саройнинг барча арзандалари кўзимга жуда жирканч кўринишарди. Учинчи август куни мана шу қалъага банди қилинган маҳбуснинг қиёфасида эса, мен, аксинча, ниҳоятда катта фазилатларни кашф этдим. Аввалига мен беихтиёр рашк ўтида қовурилдим. Ўзим яхши танийдигач дилрабо аёлниг жоду кўзларини эсласам, юрагимга ханжар санчилгандек бўларди: мен ўшанда, бу маҳбус билан ўша аёл ўртасида кўнглириштаси бор, деб ўйлардим, дарвоқе, ҳозир ҳам шу фикримдан

қайтганим йўқ. Орадан кўп ўтмай илгаридан менга оғиз солиб юрган маркиз Крешенци кўнглимини овлашга алоҳида бир қатъинят билан ҳаракат қила бошлади. У жуда бадавлат одам, бизнинг эса ҳеч қандай мол-дунёйимиз йўқ. Мен қатъий туриб, унинг таклифини рад этдим. Аммо шунда отам ўша машъум «монастирь» сўзини айтди. Агар қалъадан узоқда бўлсам, қисматига жуда раҳмим келаётган ўша маҳбуснинг ҳаётини қўриқлашга ожиз бўлиб қолишимни тушундим. Менинг эҳтиёткорлигим туфайли у ҳанузгача ҳаётига қандай даҳшатли хавф қутқу солаётганидан беҳабар эди. Мен ҳеч қачон отамнинг ҳам, ўзимнинг ҳам сиримни ошкор қилмаслик ҳақида оғзимга сўз олгандим. Аммо ўша маҳбуснинг ҳомийси — бениҳоя фаол табият, зукко ақл ва метин ирода соҳиббаси бўлмиш ўша аёл, чамаси, унга қочишининг қандайдир режасини таклиф қилади; маҳбус эса мендан жудо бўлмаслик учун қалъани тарк этишдан воз кечаганини кўрсатиб қўймоқ ниятида ўша таклифни рад этади. Ана шундан сўнг мен даҳшатли хатога йўл қўйдим: Мен беш кун ўзим билан ўзим курашдим, — ваҳолонки дарҳол монастиргача қочишим керак эди, ана шунда маркиз Крешенци билан алоқа оддийгина узиларди-қўярди. Аммо қалъани тарк этмоққа матонатим етмади, мана энди адоий тамом бўлдим. Мен енгилтак бир одамга кўнгли қўйиб қолдим, — унинг Неаполда қилган ишларини жуда яхши биламан. Хўш, унинг феъли атвори ўзгариб қолди, дея ҳисобламоқ учун менда қандай асос бор? Тутқунликка тушиб қолгач, у зерикканидан бу ерда кўриши мумкин бўлган ягона аёлнинг кўнглини овлашга тутинди, — бу унинг учун эрмак эди. Зероки у ўша аёл билан суҳбатлашганида анча тўсиқликларга учраб экан, эрмак унга чин муҳаббат бўлиб кўрина бошлайди. Бу маҳбус киборлар жамятида ўзининг жасурлиги билан пом чиқарганди; энди у дилидаги туйғуси ўткинчи ҳавас эмаслигини исботламоқчи ва ўзига гўё севиб қолгандек туюлаётган ўша қиз билан кўришиб турмоқ учун ҳаётини даҳшатли хавф остига қўяпти. Аммо у озодликка чиқиб, катта шаҳарга боргач, жамятдаги васвасаларга дуч келади-да, яна ўша кибор йигитга айланади ва турли эрмаклар ҳамда ишқий можаролар денгизига шўнғиб кетади. Қамоқхонадаги унинг бечора дугонаси эса ўша бевафо дўсти томонидан унутилган ҳолда, унга изҳори дил қилгани учун надоматлар чека-чека, дили вайрон бўлиб, умрини монастир ҳужрасида тугатади.

Асаримиз учун муҳим аҳамиятга молик бўлган бу нутқни биз асосий қисминигина баён этиб бердик. Фабрицио, турган гап, уни ўқтин-ўқтин бўлиб турди. У бутун вужуди билан севиб қолган бўлиб, Клелия билан учрашгунга қадар ҳеч кимни севмаганига, энди фақат шу қизни деб яшайзагига имони комил эди.

Унинг шу тобда қандай ажойиб сўзлар айтганини китобхоннинг тасаввур қилиши қийин бўлмаса керак, аммо оқсоч қиз Клелияни соат ўн бир яримга занг ургани ва ҳадемай генерал

уйга қайтиб келиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантирди. Улар дилларида изтироб билан хайрлашдилар.

— Эҳтимол, сўнгги марта юз кўришаётгандирмиз, — деди Клелия. — Раверси тўдасининг ошкора ўз манфаатлари йўлида сизни жабрлашга уриниши, балким, сизга ўз садоқатингизни ибботламоғингиз учун ўша машғум имкониятни яратиб ҳам берад.

Клелия ичидан отилиб чиқаётган ноласидан нафаси бўғилиб, йигисини оқсоч қиз ва муҳими, қоровул Гриллодан яшира олмагани учун қаттиқ номус қилиб, Фабрицио билан хайрлашди. Улар энди иккинчи марта фақат, агар генерал қизини олдиндан биров жойга меҳмонга бориши ҳақида огоҳлантирсагина учраша олардилар; аммо Фабрицио қалъага банди қилинганидан сўнг сарой аъёнлари нуқул у тўғрида сўраб-суриштирадиган бўлиб қолишганди. Шу боисдан эҳтиёткор комендант бод касалини баҳона қилиб, кўпроқ уйда ўтиришни афзал кўрарди. Мураккаб сиёсий найраглар унинг шаҳарга чиқishiни тақозо этганида эса, бу ҳақида атрофдагиларга фақат генерал каретага ўтираётган дақиқадагина маълум бўларди.

Клелия билан мрамр бутхонада учрашганидан сўнг Фабриционинг ҳаёти узлуксиз қувончлар силсиласига айланди. Тўғри, у бахтга эришмоғи учун ҳали оғир қийинчиликларни бошидан кечирмоғи лозим эди, аммо ҳозир йигитнинг бутун вужудини қамраб олган бир париваш уни севиши ҳақида кутилмаганда ишонч ҳосил қилиши Фабриционинг қалбига ажиб бир ҳузур-ҳаловат бағишламоқда эди.

Улар урашганларида сўнг орадан уч кун ўтгач, тунда нариги минорадан берилаётган сигналлар анча эрта, кечаси соат ўн иккида тўхтади. Сигналлар тўхтаган заҳоти қонқа тепасидангина ойна ўрвиге ёпиштирилган қоғозни тешиб ўтиб, камерага тушган каттагина қўрғошин соққача Фабриционинг бошига тегишига сал қолди. Соққачанинг ҳажми каттагина бўлса ҳам, ўзи унча оғир эмас экан. Фабрицио уни қийналмай ёрди-да, ичидан герцогинянинг хатини топиб олди. Ўзи анчадан буён кўнглини олишга ҳаракат қилиб юрган архиепископнинг ёрдамида хоним қалъа гарнизонидаги солдатлардан бирини қўлга олишга муваффақ бўлибди. Уста соққончи бу одам комендант сарфси олдида турган соқчиларни қандайдир йўл билан алдабди ёки эҳтимол улар билан келишиб олибди.

«Сен у ердан қочишинг, арқонга осилиб тушишинг керак, — дея ёзибди герцогиня. — Сенга шундай даҳшатли маслаҳат берад эканман, эгим сесканиб кетяпти; мана икки ойдаги ошдики, сенга бу тўғрида гапиришга журъат этмай келардим; бироқ юксак доираларда кундан-кун осмонни кўпроқ қора булутлар босаяпти, улардан энг даҳшатли ишни ҳам қутиш мумкин. Дарвоқе, шу хавфли хатни олишинг биланоқ бизга лампа билан сигнал қил, — фақат шундан кейингина кўнглим жойига тушади. Мопаса алифбоси бўйича Р, В, С деб сигнал бер, яъни, тўрт, ўн икки ва икки марта. Мен минорада кутяпман; биз сенга N ва O деб жавоб қи-

ламиз — еттита ва бешта сигнал. Жавобимизни кўргангидан сўнг бошқа сигнал берма — менинг хатимни ўқишда давом эт ва ҳамма гапни тушунишга ҳаракат қил».

Фабрицио бу талабни бажаришга шошилиб белгиланган сигнални берди-да, жавобни кўргач, яна хатни ўқий бошлади.

«Улардан энг даҳшатли ишни ҳам кутиш мумкин, — ўзим жуда ишонадиган учта одам, менинг талабим бўйича, инжилни ўртага қўйиб, қанчалик даҳшатли бўлмасин, ҳақиқатни айтишга қасам ичганларидан сўнг менга худди ана шу гапни айтишди. Улардан бири Феррарада сени чақмоқчи бўлган жарроҳни, чавақлаб ташлайман, деб қўрқитган одам бўлади: иккинчиси Бельжиратедан қайтиб келганидан сўнг сенга ўрмонда бир отни миниб, зотли бўлса ҳам жуда чайир кўришган иккинчи отни жиловидан тутганича қўшиқ хиргойи қилиб келаётган ўша малайни отиб ташлаганингизда, ўзингиз учун хавф-хатар камроқ бўларди, деб айтган зотдир; учинчисини эса танимайсан — у катта йўлдаги қароқчи, менинг дўстим, мард ва худди сенга ўхшаш довиора одам, — шу боисдан ҳам сенинг қандай йўл танламоғинг ҳақида асосан ўша одам билан маслаҳатлашдим. Ана шу учта одамнинг ҳар бири, менинг бошқа иккитаси билан маслаҳатлашганимни билмаган ҳолда, қамоқда муттасил заҳарлашларидан кўрқиб ўн бир йилу тўрт ой ўтиргандан кўра, ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса-да, қочишга уришиб кўргани маъқул, дея жавоб қилишди...

Бир ой давомида сен камерада машқ қилмоғинг — тугунли арқонга осилиб, юқори кўтарилмоғинг ва дастга тушмоғинг лозим. Сўнгра бирор байрам кунинда ана шу улуг ишга жазм этасан. Ўша кун қалъа гарнизонига тўйгунича вино ичиришган бўлади. Сенга ипак ва каноп толадан аралаштириб ўрилган ва йўғонлиги оққуш патининг ўзагидек келадиган учта арқон етказиб берилади. Биринчи арқоннинг узунлиги саксон фут бўлади, — сен ундан ўттиз беш фут баландликдан — деразадан апельсин дарахтлари ёнигача тушиш учун фойдаланасан. Иккинчи арқоннинг узунлиги уч юз фут (энг мураккаб ва огири ҳам ана шу), у сенга баландлиги бир юз саксон фут минора девори бўйлаб тушинингга керак бўлади. Узунлиги ўттиз футли учинчи арқонни эса тупроқ кўрғондан тушиш учун ишлатасан. Мен энди деворни нуқул шарқ томонидан яъни Феррара томонидан ўрганапман; зилзиладан сўнг у дарз кетган экан, кейин уни тирговуч ёрдамида мустаҳкамлашибдики, бу деворнинг сирти ерга қиялашиб тушган. Менинг қароқчи дўстим, мен худди шу томондан осонгина тушган бўлардим, фақат у ер, бу ерим хиёла шилинарди холос, — зеро ўша қия девордан сирғалиб тушиш мумкин, деяпти. Деворнинг тик қисми эса унинг энг пастига жойлашган, бу жойнинг баландлиги йигирма саккиз футдан ошмайди ва қалъа бу томондан унча яхши кўриқланмайди.

Аммо ҳамма имкониятларни чамалаб кўргач, қамоқхонадан уч марта қочган ва ўзингга ўхшаган чадаст ва абжир одам бўл-

миш менинг қароқчи дўстим, қалъанинг ғарб томонидан — бир вақтлар Фауста истиқомат қилган ўша ўзингизга яхши маълум саройнинг қоқ рўпарасидан — тушишни маъқул кўрардим, деди. Агар сен бу одамни таниганингда эди, гарчи у сен мансуб бўлган табақадан нафратланса-да, у сенга жуда ёқиб қолган бўларди. У худди ана шу томонни танлаяпти: у ерда девор деярли тик тушган, лекин бунинг эвазига бутун сиртини буталар қоплаган; агар эҳтиёт бўлмасанг унинг новдалари баданингни шилини мумкин, ammo улар осилиб тушиш учун қулай. Мен бугун эрталаб ана шу ғарб томонни ажойиб дурбин орқали жуда синчиклаб ўргандим. Пастга тушишни икки-уч йил бурун тош панжарага янги устунча қўйилган жойдан бошламоқ керак. Ўша тош устунчадан йигирма футча пастроқчача минора девори мутлақо тик ва яланғоч, бу ердан сен жуда секин тушишинг керак (сенга ана шу даҳшатли маслаҳатни берар эканман, юрагим орқамга тортиб кетяпти, ammo матонат деган нарса, қанчалик даҳшатли бўлмасин, икки мушкул йўлдан энгилроғини танлай билишдан иборат-ку ахир); ана шу тик ва яланғоч жойдан сўнг деворнинг сирти саксон-тўқсон фут пастга қадар бутунлай буталар билан қопланган (дурбиндан қарасанг уларнинг орасидан учиб чиқаётган қушлар яққол кўринарди), кейин эса деворнинг, чамаси ўттиз футча келадиган жойида фақат сариқ гулли чирмовиқ ўсган. Ерга яқин қолганда яна йигирма футча жойни буталар қоплаган. Ва, ниҳоят, деворнинг йигирма беш-ўттиз футча келадиган ва яқинда сувоқдан чиқарилган энг пастки қисми бошлашади.

Менимча, худди ана шу томондан; юқори панжарадаги янги тош устунча ёнидан тушишинг керак, зеро айни ўша жойнинг пастида солдатлардан бирининг боғида қурилган кулба бор,— қалъа инженерлик хизматининг капитани уни буздириб ташламоқчи бўлиб юрибди; ўша кулбанинг баландлиги ўн етти фут бўлиб, сенинг похол томи қалъа деворига туташган. Ана шу том учун ҳам мен шу томонни ёқтириб қолдим: агар бахтсизлик содир бўлиб, сен йиқилиб тушсанг, ўша том зарбани юмшатади. У ерга етиб олганингдан кейин қалъа кўтармасига дуч келасан, лекин бу жойни унча яхши қўриқлашмайди; агар сени тўхтатишгудек бўлса, тўппончалардан ўқ уз, бир неча минут ўзингни ҳимоя қилиб тур. Сенинг ферраралик дўстинг билан мен «катта йўлдаги қароқчи» деб атаётган ўша жасур одам қўлларида нарвон билан яқин-орада яшириниб туришади: улар кўтармадан ошиб ўтишади-да (дарвоқе, у унча баланд ҳам эмас), сенга ёрдам бергани югуриб боришади.

Кўтарманинг баландлиги бор-йўғи йигирма уч фут, кейин у анча қиялаб тушган; мен сени ана шу сўнги тўсиқ олдида бутун бир қуролли отряд билан кутиб тураман.

Шу усулда сенга яна беш-олтита хат етказишга умид қиламан. Ҳар бир хатда турли иборалар билан худди ана шу гапларни такрорлайверамай,— биз ҳамма ишлар тўғрисида келишиб

олмоғимиз даркор. Кўнглимга нақадар ғап эканлигини тушунсанг керак, албатта... Малайни отиб ташлаш керак эди, деган дўстинг,— аслида у ажойиб одам ва ўз хатосидан ниҳоятда афсусланиб юрибди,— нари борса қўли синиши мумкин даяпти. Бунақа ишларда тажрибаси каттароқ бўлган қароқчи дўстим эса, агар секин тушса ва энг муҳими қизишмаса, озодликка чиққунига қадар бир неча жойи шилинади, холос, дея ҳисоблаяпти. Ҳозир энг қийини — сенга арқонларни етказиб бериш масаласи бўляпти. Мана икки ҳафтадирки, фақат шу тўғрида ўйлайман, бутун фикри ёдим ана шу буюк режамизга қаратишган.

Анови аҳмоқона гапингга, «Қочини истамайман», — дея умринг бино бўлиб биринчи марта муваффақиятсиз қилган ҳазилингга жавоб бериб ўтирмайман. Сенга, малайни отиб ташлаш керак эди, деган одам бу гапингдан хабар тошгач, зерикканидан мияси айниб қолибди, дея хитоб қилди. Сендан яшириб ўтирмайман, биз бахтсизлик содир бўлишидан хавфсираяшмиз; аҳтимол, бу хатар сенинг қочини масаласини тезлаштирар. Уша хатар ҳақида сенга маълумот бериш учун чироқ бир неча марта устмауст:

«Қасрга ўт кетди!» — дея хабар қилади.

Сен бўлсанг:

«Менинг китобларим ёнмадимми?» — дея жавоб қиласан.

Хатда яна беш-олти саҳифа бўлиб, уларда турли тафсилотлар тасвирланган эди; у ниҳоятда юшқа қорозга жуда майда ҳарфлар билан ёзилганди.

«Бу ишларнинг бари жуда ажойиб, режа бағоят яхши ўйлаб топилган,— деди ўзига ўзи Фабрицио.— Мен граф билан герцогинядан умрбод миннатдор бўлишим керак. Улар, турган гап, мени қўрқди деб ўйлашади, лекин бари бир мен қочмайман. Келиб-келиб севги бахтига эришган гўшани тарк этиб, ўз ихтиёрим билан ҳаёт мен учун ўз маъносини йўқотиб қўядиган, тоза ҳаво етишмайдиган жойга қувғинди бўламанми. Флоренцияда ҳеч бўлмаса бир ой чидаб тура оламанми? Бари бир Пармага қайтаман-да, қиёфамни ўзгартириб олиб, Клелиянинг нигоҳини ҳеч-маса бир мартагина кўришга зор бўлиб қалъа дарвозаси олдида ўралашиб юраман!»

Эртасига эрталаб Фабрицио жуда қўрқиб кетди: соат ўн бирларга яқин у дераза олдида Клелияни кўрадиган ўша бахтиёр дақиқани кутиб, ажойиб манзарани томоша қилиб турар экан, камерага ҳаллослаганича Грилло югуриб кирди.

— Тезроқ, тезроқ, монсиньор... Дарров тўшакка ётиб, ўзингизни касалга солинг... Бу ерга учта судья келяпти. Сизни сўроқ қилишса керак. Ҳар бир сўзингизни ўйлаб гапиринг, бўлмасам сизни — адаштириб юборишади.

Шуларни айтар экан, Грилло бир зумда қонқадаги туйпукни ёпди-да, Фабриционни каравотга ётқизиб, устига икки-уч ёпинчиқ ташлаб қўйди.

— Уларга, мазам йўқ, деб айтинг; камроқ гапиринг ва энг

муҳими, саволларини такрорлашга мажбур қилинг, бу орада эса берадиган жавобингизни ўйлаб олинг.

Камерага уч нафар судья кириб келди. «Судьяга эмас, дор остидан қочган учта жинойтчига ўхшайди булар»,— дея дилидан ўтказди Фабрицио уларнинг мафкур башараларини кўргач. Уларнинг учови ҳам энига узун-узун қора ридо кийиб олганди. Улар савлат билан таъзим қилишгач, камерада турган учта стулга ўтиришди.

— Сийор Фабрицио дель Донго,— дея гап бошлади уларнинг каттаси,— афеус ва надоматлар бўлсинким, бизнинг зим-мамизга қайғули бир вазифа юкланган. Бизлар бу ерга Ломбардо-Венеция қироллиги бош можордомининг иккинчи ёрдамчиси, орденлар кавалери ва ҳоказо бир талай унвонлар соҳиби бўлмиш отангиз маркиз дель Донго зоти олийларининг вафот этганларини сизга хабар қилмоқ учун келдик...

Фабриционинг кўзларига тирқираб ёш чиқди, судья давом этди:

— Сизнинг волидан муҳтарамангиз маркиза дель Донго ўз кўли билан ёзган хатида сизга шуни хабар қилади, бироқ ўз хатида у поматлуб фикрларни илова қилгани боисидан суд кеча сизга мактубдан фақат айрим кўчирмаларининггина ўқиб эшиттиришга қарор қилдиким, ўшал кўчирмаларни ҳозир сизга суд котиби, сийор Бона ўқиб берадур.

Котиб кўчирмаларни ўқиб тугатгач, судья ҳамон тўшақда ётган Фабриционинг ёнига келди-да, кўчирмаларни асл нусхага солиштириб кўришни тақлиф қилди. Фабрицио онасининг мактубида «адолатсиз ҳибс», «сен қилмаган жинойт учун шафқатсиз жазо» сўзларини ўқиди-ю, судьяларнинг унинг олдида нима сабабдан келишганини тушуниб қолди. Аммо у, диёнатсиз судьялардан қанчалар нафратланмасин, фақат:

— Мен касалман, жаноблар, жуда силлам қуриган. Ўрнимдан тура олмаганим учун маъзур тутасизлар,— дея олди холос.

Судьялар чиқиб кетишди. Фабрицио анчага довури йиғлаб ўтирди-да, сўнг ўзига ўзи савол берди: «Наҳотки риёкор бўлсам? Ахир, назаримда, отамни сира ҳам яхши кўрмайдигандек эдим-ку».

Ўша кун ва ундан кейинги кунларда ҳам Клелия жуда гамгин кўринди; у Фабрициони неча бор чақирди-ю, аммо аранг бир неча оғиз сўз айта олди. Биринчи учрашувларидан сўнг оранг беш кун ўтгач, қиз эрталаб Фабрициого кечқурун мармар бутхонага чиқажағили айтди.

— Биз фақат бир неча дақиқагина гаплашишимиз мумкин,— дея шивирлади у бутхонага кирган захоти.

У қаттиқ қалтираётганидан, оқсоч қизнинг елкасига суяниб турарди; кейин у оқсочни эшик олдида жўнатди-да, энтикиб шивирлади:

— Менга герцогинянинг сўзига кириб, у айтган кунда ва у кўрсатган йўл билан қочишга уриниб кўришингиз ҳақида сўз

беринг, акс ҳолда мен эртагаёқ монастырға жўнайман ва онт ичиб айтаманки, умримнинг охиригача сиз мендан бошқа бир оғиз ҳам сўз эшитмайсиз.

Фабрицио чурқ этиб оғиз очмади.

— Ваъда беринг, — деди Клелия кўзларидан дув-дув ёш оқар экан, худди ўзини тутолмай қолган одамдек, — ёки сиз билан биз охирги марта гаплашиямиз. Мен ортиқ бундай яшолмайман. Даҳшат-ку ахир бу! Сиз бу ерда мени деб қоляпсиз, ҳар бир кун эса сиз учун охиргиси бўлиши мумкин.

Шу пайт Клелия ўзини шу қадар ҳолсиз ҳис этдики, ҳушидан кетиб йиқилишига оз қолди; у бутхона ўртасида турган улкан креслонинг суягчигига таялишига мажбур бўлди, — бир вақтлар бу кресло банди шаҳзодага атаб қўйилганди.

— Мен сизга нимани ваъда қилишим керак? — дея сўради Фабрицио матоус оҳангда.

— Ўзингиз биласиз-ку ахир.

— Яхши. Онгли равишда ўзим учун даҳшатли кулфат сари бораман ва ўзимни мен учун энг қимматли одамдан йироқда яшашга маҳкум этаман, дея онт ичаман.

— Аникроқ гапиринг.

— Герцогинянинг сўзига кириб, у айтган кунда ва у кўрсатган йўл билан қочаман. Аммо сиздан йироқда аҳволим не кечадди?

— Қандай воқеа содир бўлмасин, бу ердан қочишга қасам ичинг.

— Бу қанақаси! Демак, мен бу ердан ғойиб бўлишим биланоқ сиз маркиз Крешенцига турмушга чиқмоқчи экансиз-да?

— Ё раббим! Нега мен тўғримда бу қадар ёмон ўйламангиз!.. Онт ичинг, бўлмасам бир дақиқа ҳам кўнглим тинчимайдди.

— Хўп, яхши. Бу орада қандай воқеа содир бўлмасин, герцогиня буюрган кунда қочишга онт ичаман.

Йигитни шундай қасам ичдиришга муваффақ бўлгач, Клелия бутунлай ҳолсизланиб қолди ва бутхонадан чиқиб кетишга мажбур бўлди. Хайрлаша туриб, у Фабрициого миннатдорчилик билдирди.

— Агар сиз ўжарлик қилаверганингизда, — деди у, — эртага эр-талаб монастырға қочардим, зеро бунинг учун ҳамма нарса тахт қилиб қўйилганди. Ана унда бугунги учрашувимиз сўнггиси бўларди. Биби Марям номини шафе келтириб, шундай қасам ичгандим. Энди, хонамдан чиқишининг имкони бўлган заҳоти, пажарага ўрнатилган янги тош устунча остидаги ўша даҳшатли деворни кўздан кечиргани бораман.

Эртаси кун Клелиянинг рангида қоп қолмагандек туюлдики, буни кўриб Фабриционинг юраги орқасига тортиб кетди. Қиз вольера деразасидан туриб унга шундай деди:

— Ўзимизни ўзимиз алдамайлик, дўстгинам. Бизнинг дўстлигимиз гуноҳ эди, шу боис бошимизга бахтсизлик тушмаса деб

қўрқаман... Қочишга уринишингиз очилиб қолиши ва сизни умр-бод банди қилишлари ёки, эҳтимол, ундан ҳам даҳшатлироқ жазога тортишлари мумкин. Лекин бари бир ақл-мулоҳаза билан иш қилиб, озодликка чиқиш учун ҳамма чорани қўллаб кўриш керак. Сар миноранинг ташқи деворидан пастга тушиш учун сизга икки юз футдан узунроқ лишиқ арқон керак. Герцогинянинг режасидан хабар топганимдан буюн, қанча уринмай, бундай арқонни топа олмаяпман. Мен бир неча арқон топдим-у, лекин улар калталиқ қилади — агар уларни бир-бирига улаб боғласангиз, узунлиги эллик футдан ошмайди. Отам қалъада топилган барча арқонларни ёқиб ташлайверишни буюрган, қудуқлардаги арқонларни эса ҳар кеча ечиб олиб, яшириб қўйишади. Бунинг устига улар жуда бепанд, ўша енгилгина челакларни тортишаётганда ҳам тез-тез узилиб туради. Лекин худога илтижо қилиб, менинг гуноҳимдан ўтишини сўранг,— отамга хиёнат қиламан. Мен фарзандлик бурчимга хоинлик қилиб, унга қақшатғич зарба берадиган ишни бажаришга уриниб кўраман. Ҳаққимга дуо қилинг ва агар қочиб қутулсангиз, умрингизнинг охиригача яратган эгамга шукрона келтириб юриш ҳақида ойт ичинг.

Миямга келган фикр мана бундай: бир ҳафтадан сўнг маркиз Крешенцининг сингилларидан бирининг тўйига бораман. Кечқурун қайтиб келаман, албатта, лекин иложи борица кечроқ қайтишга ҳаракат қиламан. Ана шунда эҳтимол, Барбоне менга ҳаддан ташқари диққат билан разм солишга журъат этмас. Тўйга энг аслзода хонимлар таклиф қилинган; герцогиня Сансеверина ҳам у ерда бўлади, албатта. Худо ҳақи, шундай қилгинки, ўша хонимлардан бири менга унча йўғоп бўлмаган ва қаттиқ ўроғлиқ арқонлар солинган тугун берсин, тугуннинг иложи борица кичкина бўлгани маъқул. Мен арқон солиғлиқ ўша тугунни қалъага олиб келмоқ учун ҳар қандай азобга чиданга, ҳар қандай хатарга дош беришга тайёрман. Ҳайҳот, мен ўз бурчимга хиёнат қилияпман. Агар отам бу тўғрида билиб қолса, сизни бошқа кўра олмайман. Аммо қисматим не кечмасин, магар сизни қутқаришга ёрдам бера олсам, садоқатли дўстингиз ёки синглингиз сифатида ўзимни бахтиёр ҳис этаман.

Ўша куни кечасиёқ Фабрицио лампа ёрдамида сўзлашар экан, герцогиняга қалъага зарур миқдорда арқон етказиб беришининг қандай қулай имконияти туғилгани ҳақида хабар қилди. Лекин у бу гапларни ҳаммадан, ҳатто графдан ҳам, сир сақламоқни жуда илтимос қилдики, бу ҳол герцогиняни ниҳоятда ҳайратга солди. «Чиндан ҳам ақлдан озганга ўхшайди,— дея ўйлади хоним.— Қамоқ уни жуда ўзгартириб юборибди; у ҳамма ишларда фожияни кўрадиган бўлиб қолибди!»

Эртаси куни сонқондан отилган қўрғошин соққача маҳбусга жуда катта хавф тўғрисида хабар олиб келди. Арқонларни келтириб беришни ўз зиммасига олган ўша кимса,— дея ёзилганди мактубда,— чиндан ҳам унинг ҳаётини қутқариб қолаётган

эмини. Фабрицио бу гапни дарҳол Клелияга хабар қилди. Қўрғошин соққача йигитга яна у икки кўрғон орасидаги бош минораддан тушиши лозим бўлган ғарбий деворнинг жуда аниқ планини ҳам келтирган эди; қалъа кўтармасидан ошиб ўтиш эса унча қийин эмасди, чунки бу ерда унинг баландлиги йигирма уч футдан ошмас, ва уни анча ёмон қўриқлашар эди. План туширилган саҳифанинг орқа томонида майда ва чиройли хат билан ажойиб сонет битилганди: қапдайди олижаноб шоир Фабрициони қочинга даъват этарди, зеро ўн бир йил зиндонбанд ўтиришда унинг юраги хўрликлардан зардобга тўлар, жисми эса бутунлай ҳолдан тояр эмиш.

Ана шу ерда биз бу мардона ташаббус ҳақида ҳикоя қилишни қисқа вақтга тўхтатиб, муҳтарам китобхонага бир тафсилотли хабар қилиб қўймоғимиз лозим. Бу тафсилот герцогинянинг шима сабабдан Фабрициога қочинининг бундай хавфли режасини таклиф қилганини бурмунча ойдинлаштиради.

Ҳокимиятга эга бўлмаган барча партиялар қатори Раверси партиясида ҳам яқдиллик йўқ эди. Кавалер Рискара Рассини жуда ёмон кўрарди. Чунки у бош фискални деб, инсоф билан айтганда ҳам, ўзи ноҳақ бўлган бир судлашувда ютқазиб қўйганди. Ана шу Рискаранинг саъй-ҳаракати билан шаҳзода бир юмалоқ хат олдики, унда аълоҳазратга Фабрицио устидан чиқарилган ҳукм ҳақида қалъа комендантга расмий маълумотнома юборилгани хабар қилинганди. Бу чақув жуда қалбаки ташаббус сифатида партиянинг доғули раҳнамоси бўлгани маркиза Раверсининг жаҳлини чиқариб юборди ва у дарҳол бу тўғрида ўзининг ойнаси, бош фискални хабардор қилиб қўйди: маркиза, граф Моска ҳокимият тепасида экан, Рассининг ундан бирор нарса ундириб қолиш ниятини мутлақо табиий ҳол, дея ҳисобларди. Расси сира тап тортмай саройга равона бўлди. Унинг бир-икки тенки билан қутулишига имони комил эди. Шаҳзода ундабурон юристсиз тура олмасди, Расси эса мамлакатдаги ўзининг ўрнини эгаллаш мумкин бўлган энг яхши судья билан энг зўр адвокатни либералга чиқариб, бадарга қилдириб юборганди.

Шаҳзода уни бўралаб сўкканича кутиб олди-да, дўппослай кетди:

— Бу ишларнинг бари котибнинг калтафаҳмлиги туфайли содир бўлибди,— деди ўта совуққонлик билан Расси. Ҳукмнинг хабар қилиб қўйишни қонун тақозо этади ва бу иш синъор дель Донго қамоққа олинганининг эртаси кунидёқ бажарилмоғи лозим эди. Ўта тиришқоғ-у, лекин ақли калта котиб расмиятчиликни адо этишни унутишибди, деган хаёлга бориб, бошқа қозғозлар орасида майдан ҳукмнинг илова нусхасига ҳам имзо чектириб олибди.

— Мени шундай аҳмоқона уйдирмага ишонади деб ўйлаяпсанми?— газабининг зўридан қутуриб қичқирди шаҳзода.— Яхшиysi, анови муттаҳам Москага соғилдим, деб қўя қол. Крестни ҳам у сенга худди ана шу сотқилигининг учун берган. Лекин

лошмай тур ҳали, қуруқ мушт ейиш билан қутулмайсан, мен сени судга бераман, мен сени шармандавгни чиқариб, ишдан ҳайдайман.

— Мени судга бериб кўринг-чи!— деди ўзига ишонч билан шаҳзодани жаҳлдан туширишининг энг тўғри йўли шу эканлигини яхши биладиган Расси.— Қонун мен томонда ва сизнинг қўл остингизда қолгани шу қадар усталик билан четлаб ўта оладиган иккинчи Расси йўқ. Кейин мени ишдан ҳайдай олмайсиз ҳам, **тунки** сиз ўқтин-ўқтин газабга минасиз. Бундай пайтда эса қон тўкишни истайсиз, шу билан бирга Италиядаги барча ақли расо одамларнинг ҳурматини йўқотингиз ҳам келмайди,— бу ҳурмат сизнинг ор-номусингиз учун sine qua non¹. Хуллас, ана шу феълнингиз туфайли биронта одамни ўлим жазобига ҳукм этгингиз келиб қолган заҳоти мени чақирасиз ва мен ҳар доимдагидек, мутлақо қонуний ҳукм тайёрлаб бераман; бундай ҳукмни менинг талабим билан анча ҳалолу лекин ўлгидай кўрқоқ судьялар чиқариб беришади ва шу зайлда сиз аламингиздан чиқасиз. Қани, музофотингизда яна шунақа битта фойдали одамни топиб кўринг-чи!

Расси шу гани айтди-ю, жуфтакни ростлаб қолди. У тагин ҳам осон қутулди: шаҳзода бир марта чизғич билан унинг бошига урди-ю, беш ёки олти марта орқасига тепишга улғирди. Саройдан чиққач, Расси дарҳол ўзининг Рива амлокига жўнади: фискал опҳазрат жаҳл устида унга ханжар санчишни буюриши мумкинлигидан кўрқар, лекин икки ҳафта ўтмасданоқ чопар юбориб, пойтахтга чақиринишга ҳам ишонарди. Қишлоқда бекор юрган пайтида у граф Москва билан мустаҳкам алоқа воситаси топишнинг тадоригини кўриб қўйди. У жуда ҳам барон бўлишни орзу қиларди, ammo, унинг назарида, шаҳзода дворянлик унвоини баланд кўяр ва шу боисдан ўз фискалига ушбу унвоини беришга кўзи қиймас, ўз насл-насаби билан ниҳоятда фахрланиб юрадиган граф Москва эса фақат XIV асрга қадар берилган дворянлик наҳодатномаларнигина тан оларди.

Бош фискал жуда тўғри башорат қилган экан,— у қишлоқда бор-йўғи бир ҳафтагина яшади: у ерга иттифоқо шаҳзоданинг яқинларидан бири келиб қолди-да, унга дарҳол Пармага қайтишни маслаҳат берди. Шаҳзода уни қувноқ кулги билан кутиб олди, сўнгра жиддий қиёфага кирган ҳолда Рассини ҳозир ўзи унга ишониб айтажак гани сир сақлаш ҳақида инжилни ўртага қўйиб қасам ичишга мажбур қилди. Расси тантанали оҳангда қасам ичди. Шундан сўнг шаҳзода кўзлари хусумат билан ёниб, Фабрицио дель Донго тирик экан, ўзини ҳокими мутлақ ҳукмдор ҳис эта олмаслигини айтди.

— Мен,— дея қўшимча қилди у,— герцогиняни қувиб юборолмайман, лекин шу билан бирга унинг Пармада юришига ортиқ тоқат қилолмайман ҳам; унинг кўзлари менга густоҳлиги билан боқянги, нигоҳи яшашимга ҳалал беришти.

¹ Зарурий шарт (лат.).

Шаҳзоданинг кўнглидаги бор ганиарни тинглаб бўлгач, Расеи ўзини жуда хижолатга тушган одамдек қилиб кўрсатди-да, ниҳоят, хитоб қилди.

— Камина аълоҳазратнинг барча фармонларини бажаришга тайёр, албатта, аммо мансви ишни амалга оширмақ бароят мушкул. Аллақандай Джилеттини ўлдиргани учун синьор дель Донгони ўлим жазосига ҳукм этмоқ нақ ахлоқсизликнинг ўзи бўлиб кўрилади. Уни ўн икки йил муддат билан қалъага банди қилиш ҳақида ҳукм чиқаришнинг ўзига ҳам анча усталик керак бўлди. Бундан ташқари, назаримда герцогиня Сапгинедаги қазув ишларида иштирок этган учта деҳқонни топиб қўйганга ўхшайди: ўша қароқчи Джилетти дель Донгога ҳужум қилганида улар шундоқ йўл ёқасида ишлашаётган экан.

— Қаерда ўша гувоҳлар?— зардаси қайнаб сўради шаҳзода.

— Янглишмасам, уларни Пьемонтда яширишган. Сизга суиқасд уюштирилди деб гап тарқатсак ёмон бўлмасди, ҳазрат олийлари.

— Хавфли иш бу,— дея эътироз билдирди шаҳзода.— Кейин биронтасининг чиндан ҳам суиқасд қилгиси келиб қолиши мумкин.

— Қонунлар мажмуасидан биронта бошқа баҳонанинг топилиши қийин,— деди Расеи ўзини гўлликка солиб.

— Оғу ичирсак-чи...

— Лекин кимга топширамиз бу ишни? Анови аҳмоқ Контига эмас-ку ахир!..

— Айтишларича, унинг бунақа ишда тажрибаси бор эмиш...

— Бунинг учун унинг яхшилаб жаҳлини чиқариш керак,— дея гап қотди Расеи.— Дарвоқе, у аллақандай капитанни нариги дунёга жўнатганида унинг ёши ҳали ўттизга ҳам чиқмагани, у охиқ эди ва ҳозирги пайтдагидек қўрқоқ эмасди. Мен доим давлат манфаатини кўзлаб иш юритишим керак, албатта, аммо манови топширигингиз мен учун қутилмаган иш бўлди. Ростини айтсам, онҳазратнинг иродаларини ким бажариши мумкинлигини билолмай бошим қотиб қолди. Балким, бу ишни Барбонегга топширармиз. Мен синьор дель Донго қамоқхонадаги биринчи сўроқ маҳали тумшугига уриб, орга қулатган ўша котибни назарда тутаяман.

Шаҳзоданинг кайфияти кўтарилиб, уларнинг суҳбати чўзилиб кетди. Суҳбатнинг охирида онҳазрат ўзининг бош фискалига бир ой муҳлат берди — Расеи икки ой сўраган эди. Эртаси куни ёқ унга минг цехиндақ иборат махфий мукофот топширишди. У уч кун мулоҳаза қилиб юрди-да, тўртинчи куни яна ўзи шубҳасиз деб ҳисобланган ўша эски хулосасида тўхтади: «Фақат граф Москанинггина ваъдасининг устидан чиқиб, мени барон қилиб қўйишга журъати етади; зеро у ушбу унвоини фахрли деб ҳисобламайди; иккинчидан, уни огоҳлантириб, қўйсам, эҳтимол, жиноят қилишдан қутуламан, бари бир менга бу жиноятнинг ҳақини тўлаб бўлишди; учинчидан эса кавалер Расеи ортиқ тоқат

қилиб туролмайдиган ўша калтагу тепкилар учун ўчимни оламан». Эртаси куни тунда у шаҳзода билан ўртасида бўлган барча гаплардан граф Москани хабардор қилиб қўйди.

Граф герцогиянинг кўнглини ниқҳона овлашда давом этарди; тўғри, у хонимнинг уйига бир ойда атиги икки марта борарди, ammo деярли ҳар ҳафта, баъзида эса ундан ҳам эртароқ, Фабрицко тўғрисида айтадиган гап чиқиб қолганида, герцогиня бемаҳалда Чекина билан графнинг боғига келарди. У ҳатто садоқатли кучерини ҳам жуда усталик билан алдардики, бу одам ҳар гал, герцогиня қўшни уйда меҳмон бўлиб ўтирибди, дея ўйларди.

Фискадан махфий маълумот олган заҳоти граф, турган гап, дарҳол герцогиняга келишиб қўйилган сигналини берди. Гарчи вақт ярим кечадан ошган бўлса-да, хоним Чекина орқали ундан дарҳол етиб келишни илтимос қилди. Граф худди ошиқ йигитдек зоҳирап бўлса-да, бу яқин дўстлик ифодасидан жуда хурсанд бўлиб кетди; лекин бари бир у, герцогиня қайғунинг зўридан эс-ҳушини йўқотгани мумкин, дея қўрқар ва шу боис унга бор ҳақиқатни айтмоққа чўчиб турарди.

Аввалига граф бу машъум хабарни юмшоқроқ қилиб айтишга ҳаракат қилди, лекин охири, герцогинянинг талаби билан бор гапни айтиб берди,— у ўзи севган бу аёлдан ҳеч нимани яшира олмасди. Тўққиз ой давом этган қаттиқ изтироблар бу оташқалб хонимни жуда тоблаб қўйганди: герцогиня йиғламади ҳам, зорланиб ўтирмади ҳам.

Эртасига тун чоғи у Фабрицкога даҳшатли хатар ҳақида сигнал беришни буюрди:

«Қасрга ўт кетди».

Йигит ҳам ўша шартлашилган жавобни берди:

«Менинг китобларим ёнмадими?»

Ўша туннинг ўзидаёқ герцогиня унга қўрғошин соққачада хат откашишга муваффақ бўлди. Бир ҳафтадан сўнг, маркиз Крепенси синглизининг тўйида герцогиня даҳшатли бир эҳтиётсизликка йўл қўйдикки, бу тўғрида биз мавриди билан ҳикоя қилиб берамиз.

Йигирма биринчи боб

Барча бу бахтсизликлар бошланишидан деярли бир йил илгари герцогиня ғалати бир одам билан учраниб қолганди: бир куни кечқурун ўша томондаги одамларнинг таъбири билан айтганда, Ўпа¹си тутган пайтда, у тўсатдан Колорнодан хиёл нарида, По дарёси соҳилидаги балаид-ласт тепаликларда жойлашган Сакка амлокига жўнаб қолди. У мазкур амлоқини жуда меҳр билан безаб юрарди; хоним тепалик устини қоплаган ва шундоқ қасрга

¹ Ишиқлик (*итал.*).

қадар туташиб келган катта ўрмонни яхши кўрарди; ўрмоннинг энг хушманзара жойларида у сўқмоқ очишни буюрганди.

— Бир кун эмас бир кун сизни қароқчилар олиб қочишади, дилрабо хоним,— деган эди кунлардан бирида унга шаҳзода.— Сизнинг ўрмонда сайр қилишни яхши кўришингиз одамларга маълум бўлган заҳоти, турган гап, у ерда яна баъзи бировлар пайдо бўлиб қолишади.

Шундай дея шаҳзода рашкини қўзғатиш ниятида графга қараб қўйди.

— Мен ҳеч нимадан қўрқмайман, ҳазрати олийлари,— дея жавоб қилди герцогиня ўзини соддаликка олиб.— Ўрмонда сайр қилар эканман доим ўзимга ўзим «Мен ҳеч кимга ёвузлик қилган эмасман, ким мени ёмон кўриши мумкин?»— деган гап билан тасалли бераман.

Бу жавоб атрофдагиларга ҳаддан ташқари дадил кўринди: у ўта густоҳ одамлар бўлмиш маҳаллий либералларнинг бетгачо-пар гапларини эслатарди.

Биз юқорида тилга олган ўша учрашув содир бўлган куни герцогиня ўрмонда ортидан орада маълум масофа сақлаб қандайдир жулдурвоқи бир одам эргашиб келаётганини пайқади-ю, дарҳол шаҳзоданинг ўша гапини эслади. Герцогиня сайр қилишда давом этаверди, лекин бирдан сўқмоқнинг аллақайси бурилишида ўша нотаниш одамнинг жуда яқинлашиб келганини кўрди-ю, кўрқиб кетди. У ваҳимага тушиб, бу ердан анча нарида, қаср олдидаги гулзорда қолдирган ўрмон қоровулини чақирди. Бу орада эса нотаниш одам унинг ёнига келиб, оёғига йиқилди. У ёш ва жуда келишган йигит эди-ю, аммо эгни-бошига қараб бўлмасди, кийимлари деярли уводага айланганди. Лекин унинг чақноқ кўзлари қалби олов эканлигидан далолат бериб турарди.

— Мен ўлимга ҳукм қилинган одамман; мен врач Ферранте Палла бўламан. Бешта болам бор, ҳаммамиз очдан ўляпмиз.

Герцогиня унинг ниҳоятда озғин эканлигини кўрди, аммо бу одамнинг кўзлари шу қадар чиройли ва улар хонимга шу қадар завқ-шавқ ҳамда назокат билан тикилиб турардики, аёл жипоят ҳақидаги ҳар қандай шубҳаларини дарҳол йиғиштириб қўйди. «Палладжи* яқинда собор учун чизган данти кабирдаги Иоани Чўқинтирувчининг кўаларини шу одамникига ўхшатиб чизиши керак экан». Иоани Чўқинтирувчи ҳақидаги фикр унинг хаёлида Феррантенинг эти бориб устихонига ёпишганини кўргач келган эди. Герцогиня унга уч цехин — ёнчиғидаги бор пулини узатди-да, кам бераётгани учун кечирим сўради: ўша куни у богбошига маш тўлаган эди. Ферранте унга қизгин миннатдорчилик билдирди.

— Хайҳот!— деди у.— Бир вақтлар мен ҳам шаҳарда яшаб, соҳибжамол аёлларни кўриб турардим, аммо ўзимнинг граждандлик бурчимни адо этиб, бунинг учун ўлим жазосига ҳукм этилганимдан буён ўрмонда яшайман. Сизнинг ортингиздан садақа сўраш ёки тўнаш мақсадида келганим йўқ, балким гўзаллик малика-

сига маҳлиё бўлиб қолган мажусий сифатида эришдим. Бундай ажойиб оппоқ қўлларни кўрмаганимга анча бўлган эди!

— Туринг ўрнингиздан, — деди герцогиня, зеро Ферранте ҳамон тиз чўккан кўйи турарди.

— Ижозат этсангиз, шундай тиз чўкиб тураверсам, — дея жавоб қилди Ферранте. — Бу ҳолатим менинг ўзимга ҳозир қароқчи эмаслигимни кўрсатиб турибди, бундан эса кўнглим тасалли топади. Билиб қўйинг, одамларни даволаш имкониятидаш маҳрум қилинганидан буён мен ўғрилиқ билан кун кўришга мажбурман. Аммо ҳозирги дақиқада мен илоҳий гўзаллик олдида сажда қилаётган оддий бир одамман холос.

Герцогиня унинг хиёл савдойи эканлигини тушунди-ю, лекин қўрқмади: унинг кўзларидан хоним бу одамнинг софдил ва отаиқалб эканини кўриб турар, бунинг устига унга шундай га-лати одамлар ёқарди.

— Шундай қилиб, мен — врачман. Саразине деган пармалик бир дорихоначининг хотини билан доп олишиб юрардим. Бир кун у биз висол кўришган пайтда келиб қолди-ю, хотинини учала боласи билан қўшиб ҳайдади, зеро у, адолатли равишда, болаларнинг отаси ўзи эмас, мен эканлигимни гумон қилганди. Кейин биз ўша аёл билан яна икки фарзанд кўрдик. Онаси ва бешта бола ниҳоятда қашшоқликда кун кўришяпти, ўрмоннинг энг хилват жойида мен ўз қўлим билан кўрган фақирона кулбада истиқомат қилишяпти, — бу ердан тўрт-беш чақиримлик йўл. Мен ахир жандармлардан яширинишим керак, бояқиш аёл эса мендан ажралгиси келмаяпти. Мени анча асосли равишда ўлим жазосига ҳукм қилинган: мен фитнада иштирок этганман. Шаҳ-водани кўргани кўзим йўқ, — золим у. Хорижга эса қоча олмадим; пулим йўқ эди. Лекин бошимга яна бир фалокат тушди. Бу кулфат шу қадар даҳшатлики, нуқул ўзимни ўзим ўлдиргим келади: менга бешта фарзанд туғиб берган ва мени деб ўзини ўзи абгор этган ўша бадбахт аёлдан кўнглим совиган, — бошқа аёлни севиб қолганман. Агар ўз жонимга қасд қилсам опаси ҳам, бешта болам ҳам ҳалок бўлишади, айнан очликдан ўлишади.

Бу одам, сўзсиз, дилидаги гапларни айтмоқда эди.

— Ниманинг ҳисобига кун кўряпсизлар? — дея сўради герцогиня унга раҳми келиб.

— Опаси иш йиғиради, катта қизимни бир фермада боқишади; ферма эгалари — либераллар; қизим уларнинг қўйини боқади; мен бўлсам Пьячешца билан Генуя орасидаги катта йўлда одамларни тўнай бошладим.

— Қароқчилик либераллик ақидаларингизга хилоф эмасми?

— Мен кимми ва қанча пулга тўпаганимни рўйхат қилиб боряпман, агар бирор кун келиб, хиёл бўлса-да, имконият туғилса, тортиб олган ўша пулларнинг ҳаммасини қайтариб бераман. Уйлайманки, мендек одам, яъни халқ қурашчиси, маълум даражада меҳнат қилганман ва бу меҳнатим хавфли бўлгани учун ҳар ойда юз франкдан ҳақ тўлашга арзийди; шу боисдан мен

ҳеч қачон бир йилда бир миңг икки юз франкдан ортиқ пул олмайман. Йўқ, янгилашдим,— баъзан кўроқ ўғирлайман: мен ахир ўз асарларимни чоп эттирмагим керак.

— Қанақа асарлар экан?

— Мана, масалап: «Бўлармикин бизда бир кун Палата ва бюджет?»

— Нималар деяпсиз?— ҳайрат ичра хитоб қилди герцогиня.— Сиз — машҳур Ферранте Палламисиз ҳали? Асримизнинг энг буюк шоирларидан бири-я?

— Машҳур дейсизми? Бўлса бордир. Лекин шубҳасиз энг бебахт шоир.

— Шундай истеъдодли одам бўла туриб, ўғрилиқ билан кун кўряпсизми?

— Эҳтимол, иқтидорим бўлгани учун ҳам шундай яшапга мажбурдирман. Шу пайтга қадар ном чиқарган барча ёзувчиларимиз ўзлари аввал қарши курашган ҳукумат ёки черковга сотилиб кун кўришарди. Мен бўлсам, биринчидан, ҳаётимни хавф остига қўяяпман, иккинчидан эса, талончилик қилгани чиққанимда мени қандай ўй-хаёллар ҳаяжонга солиши ҳақида бир ўйлаб кўринг-а, синьора. «Мен тўғри иш қиляпманми?..— дея сўрайман ўзимдан-ўзим.— Курашчи сифатида мен жамиятга ҳар ой юз франк олишга арзигулик иш қиляпманми?» Менинг бор-йўғи иккитагина кўйлагим бор, бошқа энгил-бошимни мана кўриб турибсиз. Қурол-ярогим ҳам омонат; бир кун эмас, бир кун дорга осилишим аниқ. Ўйлайманки, бегараз одамман. Агар қалбимни машъум муҳаббат жароҳатламаганида мен бахтиёр одам бўлардим. Энди эса ўша муҳаббатни деб, болаларимнинг опаси олдида жафо чекапман холос. Қашшоқлик менга фақат ўзининг хунуклиги билан ёқмайди. Мен чиройли кийимларни, ажойиб оппоқ кўлларни яхши кўраман.

Шундай дея у герцогинянинг кўлларига шу қадар суқланиб тикилдики, хонимнинг дилини ваҳима босди.

— Яхши қолинг, афандим,— деди у,— Пармада сизга бирор йўл билан ёрдам бора олмайманми?

— Баъзан шундай бир масала тўғрисида мулоҳаза қилиб туринг: шоирнинг вазифаси қалбларни уйғотиш ва уларнинг гўё монархия инъом этадиган сохта, кўпол моддий фароғатдан қотиб қолишига йўл қўймасликдир. Хўш, унинг ўз ватаандошларига кўрсатаётган хизмати ойига юз франкка арзийдими?.. Бахтга қарши, мана икки йилдирки мен сизни севаман,— деди у мулоҳим овоз билан,— икки йилдан буён менинг қалбим фақат сиз билан яшайди, лекин шу пайтга қадар мен сизни дилингизга кўрқув солмасдан кўриб келардим.

Ферранте шундай деди-ю, ниҳоятда тез югурганича қочиб кетди. Буни кўриб герцогиня ҳам ҳайратга тушди, ҳам хурсанд бўлди. «Жандармларнинг унга етиб олиши қийин бўлади,— дея хаёлидан ўтказди у,— лекин у бари бир телба одам».

— Ҳа, у чиндан ҳам телба,— дейишди унга хизматкорлари.—

Ҳаммамиз бечоранинг сизга ошиқ бўлиб қолганини анчадан бери биламиз, синьора. Сиз бу ерга келган пайтларингиз у ўрмонда дайдиб юради, энг баланд тепаликларга чиқиб, сизни кузатади, жўнаб кетганингиздан кейин эса у албатта сиз сайр қилиб юриб тўхтаган жойларингизга келиб ўтиради; сизнинг гулдастангиздан тушиб қолган гулни олиб, кўзларига босади-да, кейин уни анчага довур ўша расво шляпасига тақиб юради.

— Нега унинг бундай телбаликлари ҳақида менга ҳеч қачон айтмаган эдингиз? — деярли таъна қилиб сўради герцогиня.

— Министрга, граф Москага айтиб қўясизми деб қўрқардик. Бечора Ферранте жуда яхши одам, ҳеч кимга ёмонлик қилган эмас, уни бизнинг Наполеонимизни яхши кўргани учун ўлимга ҳукм қилинган.

Герцогиня бу учрашув ҳақида министрга чурқ этиб оғиз очмади, — яқинликда ўтказилган ана шу тўрт йил ичида унинг граф Москадан биринчи марта ана шундай сир сақлаши эди. Хоним у билап суҳбатлашиб ўтирган кезлари Ферранте тўғрисида бехосдан айтиб қўймаслик учун камида ўн марта тилини тийиб қолишга тўғри келди. Кўп ўтмай у ёнчигига олтин солиб, яна Саккага равона бўлди, аммо бу гал Ферранте кўринмади. Икки ҳафтадан сўнг герцогиня яна амлокига борди. Ферранте аввалига ўрмонда илдиз ва тўнкалар устидан сакраб ўтганича юз қадам наридан унга эргашиб келаверди-ю, кейин бирдан қарчигайдек отилиб, унинг олдига келди-да, худди биринчи учрашув пайтидагидек оёғига йиқилди.

— Икки ҳафта бурун қаёққа ғойиб бўлгандингиз?

— Нови ортидаги тоғларда юргандим. У ерда хачир ҳайдовчиларни тўнадим, — улар зайтун мойи сотиб, Миландай қайтишаётган экан.

— Манови ёнчиқни олиб қўйинг. Мепдан совға бу сизга.

Ферранте ёнчиқни очиб, ундан биттагина цехинни олди-да, уни ўйиб, ич чўнтагига яширди ва ёнчиқни герцогиняга қайтариб берди.

— Сиз менга ёнчиқни қайтариб бердингиз, ўзингиз бўлса сдамларни тўнаб юрибсиз!..

— Шундай албатта. Мен ўзим учун ҳеч қачон юз франкдан ортиқ пулга эга бўлмасликни қочун қилиб олганман. Бироқ ҳозир болаларимнинг онасида саксон франк, менда эса йигирма беш франк пул бор — демак беш франки ортиқча. Агар ҳозир мени дор тагига олиб боришганида, виждоним азоб чеккан бўларди. Мен ана шу цехинни фақат сиз берганингиз учунгина олдим: чунки сизни севаман.

У «сизни севаман» сўзларини шу қадар оддийгина қилиб, шу қадар дилдан айтдики, герцогиня: «У чиндан ҳам севади», — дея ўйлади.

Ўша куни Ферранте жуда савдойи кўриди. У нуқул Пармада аллаким ундан олти юз франк қарз эканлиги, шу пулга у қулбасининг у ер, бу ерини тузатиб олиши мумкинлиги, бўлмасам

бечора болалари тез-тез шамоллаб, касал бўлишадигани ҳақида гапирарди.

— Мен сизга ўша олти юз франкини қарз бериб тураман,— деди таъсирланиб кетган герцогиня.

— Йўқ! Мен жамоат арбобиман. Душманлар партияси менга туҳмат қилиши мумкин. Мени сотилди деб айтишади.

Бу гапни эшитиб герцогинянинг унга меҳри товлашиб кетди. У телба шоирга Пармада махфий бошпана таклиф қилди. Бу ўринда Ферранте фақат ҳеч кимни ўзича суд қилмасликка ва ўзининг айтишича, *in petto*¹ чиқариб қўйган ўлим жазоси ҳақидаги ҳукмлардан биронтасини ижро этмасликка сўз бермоғи керак экан.

— Агар биропта эҳтиётсизлигим туфайли мени тутиб олиб дорга осинса-чи?— деди қатъий оҳангда Ферранте.— Демак, у ҳолда халқни жабрлаётган ўша аблаҳларнинг бари ёшнини яшаб, опини ошаб юраверадими? Бунга ким айбдор бўлади? Дорулбақода мени кўргач, отам нима дейди?

Герцогиня уни гашига кўндиргунича анча овора бўлди: у ҳатто ёш болалар ёғин-сочин ҳавода қаттиқ шамоллаб қолиб, нобуд бўлишлари мумкинлигини рўқач ҳам қилди. Ниҳоят, Ферранте Пармадаги махфий бошпаданан фойдаланишга рози бўлди.

Тўйдан сўнг Пармада бор-йўғи ярим кунгина бўлган герцог Сансеверина ёш хотинига ўз номи билан аталган саройни кўрсатар экан, унинг эътиборини бипонинг жанубий бурчагидаги гаройиб бир хилватгоҳга жалб этди. Ўрта асрлардан сақланиб қолган пештоқ деворининг қалинлиги саккиз фут келарди; деворнинг ичида ҳавол бўшлиқ қолдирилган эканки, шу зайлда баландлиги йигирма фут; аммо кенглиги атиги икки фут хилватгоҳ пайдо бўлган экан. Ана шу ғалати деворнинг шундоқ ёнгивасида барча сайёҳлар завқ билан эслайдиган ажойиб ҳовуз бор эди,— бу машҳур ҳовуз XII асрда, Пармани император Сигизмунд қамал қилган пайтларда қурилган бўлиб, кейинчалик у Сансеверина саройининг боғига қўшилиб қолганди.

Хилватгоҳга кирадиган йўлни яшириб турувчи улкан харсангош қоқ ўртасига ўрнатилган темир ўқ атрофида айланадиган қилиб ўрнатилганди. Феррантенинг телбалиги ва болаларининг оғир аҳволига раҳми келиб кетган герцогиня унга ана шу хилватгоҳдан узоқ муддат фойдаланиб турнишга ижозат берди. Зеро шоир болалари учун биропта қимматбаҳо соғга олишдан қатъиян бош тортмоқда эди. Бир ойдан сўнг улар яна Сакка ўрмонларида учрашишди; ўша куни Ферранте анча хотиржамроқ бўлиб, герцогиняга ўз сонетларидан бирини ўқиб берди. Хонимга бу сонет сўнгги икки аср давомида Италияда ижод этилган энг яхши шеърлардан қолишмайдигандек, эҳтимол улардан ўтиб ҳам тушадигандек кўринди. Шундан сўнг герцогиня у билан яна бир неча марта учрашдию аммо энди шоирнинг завқ-шавққа

¹ Дилвада (*итал.*).

тўла муҳаббати унга оғирроқ ботадиган бўлиб қолганди; герцогиня унинг эҳтироси хиёл умедвор бўлган муҳаббатнинг умумий қонунига амал қилаётганини пайқаб қолганди. Шундан сўнг хоним Феррантега ортиқ ёнига яқинланмасликни буюриб, уни ўрмонига жўнатиб юборди; шоир ҳам унинг буйруғини ниҳоятда беозор қабул қилди. Фабрицио қамоққа олинган пайтда уларнинг муносабатлари ана шундай эди. Ана шу воқеа содир бўлганидан сўнг тўрт кун ўтгач, қош қорайган маҳалда Сансеверина саройига алмақандай роҳиб келди-да, уй бекасига муҳим бир сирни хабар қилмоқчи экаплигини айтди. Герцогиня бошига тушган кулфатдан шу қадар эзилиб ўтирган эдики, уни дарҳол ичкарига киритишни буюрди. Уша роҳиб Ферранте экан.

— Бу ерда яна бир одамга жабр қилинибдиким, халқ курашчиси бу жинойтдан воқиф бўлмоғи даркор, — деди герцогиняга муҳаббатдан савдой бўлиб қолган бу одам. — Бошқа жиҳатдан олганда эса, айрим паҳс сифатида ҳаракат қилар эканман, — дея қўшимча қилди у, — мен герцогиня Сансеверинага фақат ўз ҳаётимни тақлиф қилишим мумкин. Ҳаётимни сизнинг ихтиёрингизга топшираман.

Чала телба қароқчининг бундай садоқатини кўриб, герцогиня жуда таъсирланиб кетди. У Шимолий Италиянинг энг истеъдодли шоири ҳисобланадиган бу одам билан узоқ суҳбатлашиб ўтирар экан, зор-зор йиғлади. «Менинг қалбимни фақат шу одамгина тушунади», — дея ўйларди у.

Эртаси куни у яна кечки ибодатга кўнғироқ чалинган пайтда келди. Бу гал энди у хизматкорларга ўхшаб кийиниб олганди.

— Мен Пармани тарк этганим йўқ. Бу ерда шундай даҳшатларни эшитдимки, уларни такрорламоққа тилим ожизлик қилади. Мана, яна оёғингизга бош уриб келдим. Нимани рад этаётганингиз тўғрисида ўйлаб кўринг, синьора! Сиз рўпарагизда қандайдир сарой кўғирчоғини эмас, инсонни кўриб турибсиз.

Тиз чўккан ҳолда шуларни айтар экан, Феррантенинг юзидаги ифода унинг сўзларига янада чуқурроқ маъно бағишларди. У яна қўшимча қилди:

— Кеча мен бир нарсани ўйлаб қолдим: сиз менинг олдимда йиғладингиз, демак, ёпингизда турсам, хиёл бўлса-да, кўнглингиз бўшар экан.

— Нималар қилиясиз ўзи! Пармада сизни қандай хатар кутаётганини эсласангиз-чи! Сизни қамоққа олишади, ахир!

— Курашчи сизга «Синьора, бурч тилга кирган пайтда ҳаётнинг нима аҳамияти қолади?» — дея жавоб қилади. Қалби севги оловида ёна бошлаганидан буён, надоматлар бўлсинким, саховатдан юз ўтирган бадбахт одам эса: «Синьора, Фабрицио мард йигит, эҳтимол, у ҳалок бўлар; ўз ҳаётини сизнинг ихтиёрингизга топшираётган бошқа бир мард одамнинг кўксидан итарманг!» — дея қўшимча қилади. Менинг жисмим метиш, қалбим эса дунёда ёлғиз бир нарсадан — сизнинг кўнглингизни топа олмасликдан қўрқади.

— Агар яна бир марта ўз туйғуларингиздан гап очадиган бўлсангиз, уйимнинг эшиги сиз учун бир умрга ёпилиб қолади.

Ўша кеча герцогиня Феррантега унинг болалари учун нафақа тайинлашини айтмоқчи бўлди-ю, бироқ бу гапни эшитгач, шоир қочиб кетиши ва ўзини ўзи ўлдириб қўйиши мумкинлигидан чўчиди.

Ферранте чиқиб кетиши биланоқ унинг кўнгли қаттиқ ғаш бўла бошлади.

«Ахир мен ҳам ўлишим мумкин...— дея ўйлади у,— майли, ҳудо омонатини олгиси келса, тезроқ ола қолсин, фақат мен унинг қудратига эга бўлган одам топсам бўлгани. Мен ўша одамга бечора Фабрициони топшириб кетардим».

Бирдан унинг миясига ажойиб фикр келиб қолди: Герцогиня бир варақ қоғоз олди-да, баъзи юридик терминларни эслаб, тилхат ёзди. Тилхатда унинг синьор Ферранте Палладан йиғирма беш минг франк олгани ва ана шу пул ҳисобидан у синьора Саразине билан унинг бешта боласига бир минг беш юз франк миқдоридан умрбод рента тўлаб туриш мажбуриятини олажаги кўрсатилган эди. Тилхатнинг тагига у қўйидаги иловани ёзди: «Бундан ташқари мен юқоридан номи зикр қилинган болаларнинг ҳар бирига уч юз франк миқдоридан умрбод рента васият қилиб қолдираман. Шартим шуки, врач Ферранте Палла менинг жияним Фабрицио дель Донгони доим даволаб юриши ва унга биродарларча меҳрибонлик қилиши лозим. Ундан шуни илтимос қиламан». Сўнгра у тилхатга имзо чекди-да, ҳужжатга бултурги йилнинг санасини қўйиб, уни яшириб қўйди.

Икки кундан сўнг Ферранте яна герцогинянинг ҳузурига келди; худди ўша кунни бугун шаҳар Фабриционинг тез орада қатл этилажаги ҳақидаги мишмишлардан ҳаяжонга тушганди. Хўш, бу қайғули маросим қаерда ўтказилади? Қалъадами ёки шаҳарликларнинг сеvimли сайроҳи бўлмиш хиёбондами? Ўша кеча авом халқ, дор қурилмаиянтимикан, деган савол билан қалъа дарвозаси олдида ўрмалашиб қолди. Оломоннинг бундай йиғини Феррантени тапширига солиб қўйди. Герцогиня уни кўзларида дув-дув ёш билан кутиб олди. Шу тобда унинг гап-ришга ҳоли йўқ эди. У қўли билан саломлашгандек ишора қилди-да, стулни кўрсатди. Ўша кунни роҳиблар жуббасини кийиб олган Ферранте жуда ажойиб кўринарди; у стулга ўтиришни истамай тиз чўкди-да, наст овоз билан жуда таъсирли қилиб дуо ўқий бошлади. Сўнгра у, герцогинянинг хиёл тинчиганини кўргач, тиз чўккан қўйи бир зум дуо ўқишдан тўхтади-да, «Мен сизга яна ўз ҳаётимни тақлиф қиламан»,— дея хитоб қилди.

— Нима деяпганингизни яхшилаб ўйлаб кўринг,— деди герцогиня кўзлари ёниб: йиғлаб кўнглини бир оз бўшатгач, унинг дилидаги ғазаби сокин ғам-андухдан устун келганди.

— Фабриционинг қатл этилишига йўл қўймаслик ёки унинг учун интиқом олиш йўлида мен ўз ҳаётимни тақлиф қиламан.

— Ҳозир аҳвол шундайки,— гап қотди герцогиня,— мен тақлиф-фингизга рёзи бўлиб, қурбонингизни қабул қилишим мумкин.

У шоирга жуда диққат билан қаттиқ тикилиб турарди. Феррантенинг кўзларида қувонч порлади, у шартта ўрнидан турди-да, фалакка қараб қўл чўзди. Герцогиня ёнгоқ дарахтининг тахтасидан ясалган шкаф олдига бориб, махфий қутичадан бир варақ қоғоз олди.

— Ўқиб кўринг,— деди у Феррантега.

Бу шоирнинг болаларига аталган ва биз юқорида тилга олган ўша ҳадянома эди. Ферранте кўзларига ёш тўлиб йиғлаб юборди ва ҳужжатни охиригача ўқий олмади. У яна герцогинянинг оёғига йиқилди.

— Қоғозни менга қайтариб беринг,— деди хоним ва ҳадяномани ёниб турган шамнинг оловига тутиб ёқиб юборди.

— Агар сизни тутиб олиб, қатл этадиган бўлсалар, бу ишга менинг номим аралашмаслиги керак,— дея қўшимча қилди у.— Ахир сиз ўз ҳаётингизни хавф остига қўяяпсиз.

— Мен ўша золимга зарба бериш учун жон деб ҳаётимни қурбон қиламан, уни сиз учун қурбон қилишим эса қувончимга қувонч қўшади. Ганимга ишонинг, кейин тушунинг, ўтинаман сиздан, менга аллақандай нуллар ҳақида бошқа гапирманг. Мен буни ишонсизлик билан таҳқирлаш деб тушунаман.

— Ўзингизни ҳалок этсангиз сиз мени ҳам, кейин Фабрициони ҳам ҳалок этган бўласиз. Сизнинг матонатингизга ишонмаслигимдан эмас, фақат сизнинг ҳалокатингизга йўл қўймаслик учунгина мен юрагимга ниш урган ўша одамнинг ханжардан эмас, заҳардан ўлишини талаб қиламан. Ўзим учун муҳим бўлган апа шу сабабга кўра яна сизга, нима қилиб бўлса-да, омон қолмоқни буюраман.

— Мен сизнинг ҳукмингизни аниқ, пухта ва эҳтиёткорлик билан ижро этаман. Менинг қасосим сизнинг интиқомингиз билан қўшилиб кетишини олдиндан сезиб турибман. Лекин ҳатто янглишган тақдиримда ҳам мен барча бу ишларни аниқ, пухта ва эҳтиёткорлик билан бажараман. Эҳтимол, ишим ўнгидан келмас, лекин мен қўлимдан келган ҳамма чорани кўраман.

— Қимми заҳарлаш кераклигини биласизми? Фабриционинг қотилини.

— Қимлигини тушундим. Йигирма етти ойдан буён сарсон-саргардонликда яшар эканман, ўзим ҳам шундай интиқом ҳақида кўп ўйлагандим.

— Агар сиримиз фош бўлиб, мени сизнинг шерингиз сифатида ўлим жазосига ҳукм қилинса,— деди герцогиня кибр-ҳаво билан,— одамлар мен тўғримида, сизни йўлдан урибди, деб ўйлашларини истамайман. Интиқом фурсати келмагунча сизга мен билан бошқа учрашмаслиқни буюраман. Сигналимни кутинг,— ҳозир уни жазолаб бўлмайди: ҳозир унинг ўлими фойдасизгина эмас, аксинча, мен учун ҳалокатли бўлади. Эҳтимол, уни қатл этмоқни бери неча ой орқага суришга тўғри келар, лекин бари бир у ўлиши керак. Мен унинг заҳарлаб ўлдирилишини талаб қиламан; ўқ еб ўлибди деган гапни эшитишдан кўра

унинг омон юрганини афзал кўраман. Кейин сизнинг албатта омон қолишингизни талаб қиламан. Бунинг сабабини эса сизга айтишни истамайман.

Герцогиянинг унга қандай ҳукмбардорлик билан гапирётганини кўриб, Феррантенинг боши осмонга етди; унинг кўзлари беҳад қувончдан порлаб кетди. Биз илгари айтганимиздек, у ниҳоятда озгин эди-ю, лекин ёшлигида жуда барно йигит бўлгани сезилиб турарди. Унинг ўзи эса ҳали ҳам ўша ҳусним деб ўйларди. «Ақлдан озибман,— дея ўйларди у,— ёки герцогия ўз садоқатини амалда исботлаб берганимдан сўнг менга чиндан ҳам чексиз бахт инъом этмоқчимикин? Хўш, мени бахтиёр қилса нима бўлибди? Унинг учун ҳеч нима қила олмаган, ҳатто монсьёр Фабриционинг қалъадан қочишига ёрдам бермаган ўша кўғирчоқ граф Москвадан қаерим кам экан?»

— Балким шундай бўларки, мен эртагаёқ унинг ўлимини талаб қилиб қоларман,— дея давом этди герцогия ҳамон ўша ҳукмбардорлик билан.— Ўзингиз кўп марта яширинган хилватгоҳ ёнида катта ҳовуз борлигини биласиз. Махфий мурват ёрдамида ҳовузнинг ҳамма сувини кўчага оқизиб юбориш мумкин. Интиқом учун сигнал ана шу бўлади. Агар Пармада бўлсангиз буни ўзингиз кўрасиз, мабодо ўрмонда бўлсангиз, Сансеверина саройидаги катта ҳовузнинг суви кўчага оқиб кетибди, деган гапни дўстларингиздан эшитасиз. Шундан сўнг дарҳол ҳаракат бошлайверинг, лекин фақат заҳар ишлатинг ва, энг муҳими, иложи борича ўзингизни эҳтиёт қилинг. Ёдингизда бўлсин: ҳеч ким ҳеч қачон менинг бу ишга аралашганлигимни билмаслиги керак.

— Бошқа сўзнинг кераги йўқ!— дея жавоб қилди Ферранте дилидаги қувончини аранг яшириб.— Қандай тadbир кўришни ҳал қилиб қўйганман. Бу одамнинг ҳаёти мен учун энди илгаригидан ҳам жирканчроқ бўлиб қолди: у тирик экан, мен сизни кўришга ҳақким йўқ ахир. Майли, кутаман. Илойим, ҳовузнинг суви тезроқ тошсин.

У таъзим қилди-да, шитоб билан хонадан чиқиб кетди. Герцогия унинг ортидан тикилиб қолди. Шоир қўшини хона эшиги олди-га борганида хоним уни қайта чақирди.

— Ферранте!— дея хитоб қилди у.— Олижаноб инсон!

Ферранте, гўё ули тўхтатиб қоллиганидан норози бўлгандек, хонага қайтиб кирди. Унинг юзи шу дақиқада бағоят улугвор ва гўзал кўринарди.

— Болаларингизнинг аҳволи не кечади?

— Синьора, улар мендан бадавлатроқ. Сиз уларга нафақа тайинламоқчисиз-ку.

— Мановини олинг,— деди герцогия зайтун дарахтидан ясалган кичкинагина қутичани узатиб.— Барча бриллиантларим шу ерда; улар эллик минг франк туради.

— Нега мени ранжитярсиз, синьора!..— деди Ферранте даҳшатга тушиб ўзини орқага ташлар экан. Унинг башараси ўзгариб кетди.

— Ҳаракат бошлаш фурсати келгунига қадар мен сиз билан кўришмайман. Олинг, мен талаб қиламан!— хитоб қилди герцогиня кибр-ҳаволи қараши билан Феррантени руҳан яксон этар экан. Шоир қутичани чўнтагига солди-да, хонадан чиқиб кетди.

Бироқ ортидан эшик ёнилгани ҳамона герцогиня уни яна чақирди; Ферранте ташвишли бир қиёфада яна қайтиб кирди. Герцогиня меҳмонхона ўртасида гоз қотиб турарди; у ўзини шоирнинг кўксига отди. Ферранте бахтиёрликдан ҳушини йўқотаёзди. Бир дақиқадан сўнг герцогиня унинг кучоғидан сирғалиб чиқди-да, кўзлари билан унга эшикни кўрсатди.

«Менинг қалбимни тушунган ягона одам мана шу,— дея хаёлидан ўтказди у.— Агар гапимни эшита олганида Фабрицио ҳам худ-дй шундай қилган бўларди».

Герцогинянинг табиатида иккита ўзига хос хусусият бор эди: у бирор нарсани қаттиқ истаса, кейин ҳеч қачон ана шу истагидан воз кечмас эди; бирор қарорни қабул қилганидан кейин эса уни сира ҳам муҳокама қилиб ўтирмасди. Шу боисдан у ўқтип-ўқтин биричи эри, шошли генерал Пьетранеранинг сўзларини такрорлагувчи эди. «Нима учун ўзимни ўзим бундай ҳурмат қилмаслигим керак! Нега энди шу қарорга келган кунимга қараганда бугун ақлим кўпроқ бўлиши керак экан?»

Шу кечадан бошлаб герцогинянинг табиатида қандайдир асабий қувноқлик пайдо бўлди. Ана шу машъум қарорга келгунига қадар у нима ҳақида ўйламасин, нимага қарамасин, доим шаҳзодага бутунлай қарамлиги, ўзининг заифлиги, ўзининг лақмалик қилганини ҳис этиб турарди; герцогиня, шаҳзода мени разиллик билан алдади, хушомадгўй сарой аъёби бўлмиш граф Москва эса, гарчанд беихтиёр бўлса-да, унинг шундай алдашига кўмаклашди, дея ҳисобларди. Уч олишга аҳд қилгани заҳоти эса, у ўз қудратини ҳис этди, тафаккур қилиш, турли режалар тузиш унга ҳузур бағишлай бошлади. Менинг назаримда, итальянларнинг интиқом олишдан ахлоқсиз бир тарзда қувонишларининг сабаби ана шу миллатга хос бой хаёлотда бўлса керак; ўзга мамлакатларда одамлар аслида дилларини ранжитган кимсани кечиришмайди, шунчаки унинг қилган ёмонлигини унутиб қўя қолишади.

Герцогиня Ферранте Палла билан Фабриционинг қамоқда ўтказган вақти охирлаб қолганда учрашди. Чамаси, китобхон қочиб ҳақидаги фикр худди ана шу одамдан чиққанини фаҳмлаб қолган бўлса керак. Сакка амлокидан ўн чақиримча нарида, ўрмон ичида, ўрта асрларда қурилган ва баландлиги юз фут келадиган ярим вайрона минора сақланиб қолганди. Қочини ҳақида герцогиняга иккинчи марта гапиришдан аввал Ферранте хонимдан ўша миноранинг деворларига парвонлар қўйиш учун у ерда ишончли одамлар билан Лодовикони юборишни илтимос қилди. Сўнгра у герцогинянинг кўз ўнгида ўша нарвонлардан минорага кўтарилди ва ҳар жой-ҳар жойи тугун қилиб боғланган оддий арқондан осилиб ерга тушди; шоир бу тажрибасини уч марта такрорлади-да кейин ўз режасини баён қилди. Бир ҳаф-

тадан сўнг Лодовико ҳам ўз ихтиёри билан минорадан тугувли арқонга осилиб тушди. Ана шундан кейин герцогиня Фабрициога шундай маслаҳат берди.

Кўпгина сабабларга кўра маҳбусни ҳалокатга олиб келиши мумкин бўлган бу қочишдан олдин бир неча кун давомида герцогиня фақат Феррантени ёнида кўрсатини кўнгли хил гўқ бўларди. Бу одамнинг жасорати уни руҳланттирарди, аммо китобхон аёл бу фаройиб дўстликни графдан пинҳона тутишга мажбур эканлигини тушунса керак. Герцогиня министрнинг жаҳли чиқишидан кўрқмасди, лекин у графнинг эътироз билдириши, бу ҳолдан эса ўзининг ташвиши кучайиб, саранг бўлиб қолиши мумкинлигидан чўчирди. Бу қанақаси ахир! Телбалиги ҳаммага маълум бир одамни ўзига энг яқин маслаҳатчи қилиб олса ва тағин ўша одам ўлим жазосига ҳукм қилинган бўлса! «Бунинг устига, — дея кўшимча қиларди герцогиня ўзича мулоҳаза юритар экан, — кейинчалик жуда кўп ғалати ишлар қилиши мумкин бўлган бир одамни-я!» Граф шахзода билан Россиянинг ўртасида бўлиб ўтган гапни герцогиняга айтиб қўйгани келганида Ферранте хонимнинг меҳмонхонасида эди. Граф чиқиб кетини биланоқ у ўша мудҳиш режасини дарҳол амалга оширишга киришмоқчи бўлди; герцогиня уни бу ишдан арапг тўхтатиб қолди.

— Энди мен кучлиман! — дея хитоб қилди телба. — Энди ўша ҳукмнинг қонуний эканлигига ҳеч қандай шубҳам йўқ.

— Аммо бундан кейин дарҳол ва муқаррар жазо беришлар бошланди, Фабрициони ҳам қатл этипади!

— Нимаям дердим, шу зайлда у минорадан арқонга осилиб тушиш хавфидан қутулади. Умуман минорадан бемалол тушиш мумкин, бу қийин ҳам эмас ҳатто. Аммо у йигитнинг тажрибаси йўқ.

Маркиз Крешенцининг синглиси турмушга чиқиши муносабати билан тўй ҳам бўлди; тўй тантаналарида герцогиня Клелия билан учрашиб, олийнасаб жосусларда шубҳа тугдирмай гаплашиб олди. Улар тоза ҳавода нафас олиш учун бир дақиқа боққа чиқишди. Герцогиня арқон солишган пакетни Клелияга ана ўша ерда топширди. Бу арқонлар жуда ингичка ва қайишқоқ бўлиб, ҳар ер-ҳар ери тугун қилиб боғланган эди. Улар ипак ва каптоладан ниҳоятда пишиқ қилиб тўқилганди. Лодовико ҳар бир арқонни жуда синчиклаб текширган эди: улар саккиз квинтал* юкни ҳам бемалол кўтара оларди. Уларни маҳкам ўраб, in-quarto¹ жилди шаклидаги бир неча тугунчага жойлашганди. Клелия тугунчаларни олдида, герцогиняга бу арқонларни Фарнезе минорасига етказиш учун инсоннинг қўлидан келадиган барча чораларни кўришга ваъда қилди.

— Бироқ мен сизнинг табиий журъатсизлигингиздан хавотирдаман, — деди герцогиня. — Бундан ташқари, — одоб билан кўшимча қилди у, — ўзингизга нотаниш бўлган одам учун бунчалар ташвиш чекишингиз сабабини тушунолмаймапман?

¹ Бир саҳифанинг чораги (лат.).

— Сийёр дель Донгонинг бошига бахтсизлик тушган ва мен уни қутқариб қоламан деб сизга сўз бераман.

Бироқ герцогиня йигирма ёшли қизнинг журъатига жуда кам ишонарди. Шу боисдан у бошқа чоралар ҳам кўриб қўйди-ю, аммо эҳтиёткорлик юзасидан бу ҳақида комендантнинг қизига айтишни лозим кўрмади. Кутилганича, комендант ҳам маркиз Крешенци хонадонадаги бу тўй таътанасига қадам ранжида қилди. Герцогиня, агар унга кучли уйқу дориси берилса, бу восита таъсирининг биринчи дақиқаларида ҳамма генерал сакта бўлди, деб ўйлайди, ана шунда тошқирлик билан иш қилинса, уни қалъага каретада эмас, тўй ўтаётган уйга гўё тасодифан тушиб қолган маофада олиб боришга одамларни кўндириш мумкин, дея қарор қилди. Кейин дарров тўй ўтказиш учун ёлланган ишчилар кийимини кийиб олган энцил одамлар ҳам топила қолади. Ҳамма саросимага тушган бир пайтда улар беморни нақ жуда баландликда жойлашган саройгача олиб бориб қўйишни ўз зиммаларига оладилар. Лодовико раҳбарлигидаги бу одамлар кийимлари остига жуда усталик билан анча арқон яшириб олишганди. Чамаси, Фабриционинг қочиши ҳақида муттасил ўйлайверганидан герцогинянинг ақли бир оз ўтмаслашиб қолган кўринарди. Ўзи учун бениҳоя азиз бўлган инсоннинг ҳаёти хавф остида эканлиги унинг руҳи учун жуда оғир ва энг муҳими, ҳаддан зиёд узоқ синов бўлиб чиққан эди. Бизга тез орада шу нарса аён бўладики, унинг ортиқ даражада эҳтиёт чораларини кўриши қочиш режасини барбод қилишига сал қолади. Уйқу дориси кутилганидан анча кучлироқ таъсир кўрсатганини ҳисобга олмаганда, ҳаммаси у тахмин қилгандек бўлиб чиқди; барча, ҳатто врачлар ҳам, генералнинг миёсига қон қуйилди, деб ўйлашди.

Клелия ўзини қўярга жой тополмай қолганди, аммо, хайриятки, у герцогинянинг жинояткорона аралашувида беҳабар эди. Чалажон генерални қалъага маофада олиб келишди. У ерда шундай тўс-тўполон кўтарилдики, Лодовико билан унинг одамлари ичкарига ҳеч қандай тўсқинликка учрамай кириб олишди; фақат «қул кўприк» устидагина уларни хўжакўрсинга тинтиб кўрган бўлишди. Аммо генерални ётоқхонасига олиб кириб, тўшакка ётқизишгач, уларни хизматкорлар бўлмасига олиб киришди-да, яхшилаб меҳмон қилишди. Тун алламаҳалгача чўзилиб кетган зиёфатдан сўнг меҳмонларга, ўрнатилган қоидага бипоан, уларни эрталабга қадар пастки қаватдаги хоналарга қамаб қўяжаклари, кейин эса комендант ўрибосари уларни озодликка чиқариб юборажасини тушунтиришди.

Лодовиконинг ёрдамчилари ўзлари олиб келган арқонларни унга беришни эвини қилдилар, аммо Лодовиконинг ўзи бир зумга бўлса-да, Клелиянинг диққатини жалб қилолмай қийналарди. Ниҳоят, Клелия бир хонадан иккинчи хонага ўтаётганида у қизга иккинчи қаватдаги меҳмонхоналардан бирининг қоронғи бурчагига тахлаб қўйган арқонларни кўрсатди. Бу ғалати ҳолат

Клелияни қаттиқ ҳайратга солди ва шу заҳоти унинг кўнглида шубҳа туғилди.

— Сиз кимсиз?— сўради у Лодовикодан.

Лодовиконинг мужмал жавобидан сўнг унинг шубҳаси япада ортди.

— Сизни қамоққа олиш керак,— дея кўшимча қилди у.— Сиз ёки сизнинг одамларингиз отамни заҳарлашган!.. Ҳозироқ айтинглар, унга қандай заҳар беришган? Шунда қалъа врачлари унга тўғри зидди-заҳар белгилаши мумкин бўлади. Қани, дарров айтинг, акс ҳолда, сиз ҳам, шерикларингиз ҳам ҳеч қачон қалъадан остона ҳатлаб чиқмайсизлар.

— Синьорина, сиз бекорга бундай ташвиш қилиясиз,— дея жавоб қилди Лодовико ниҳоятда одоб ва назокат билан.— Заҳар ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Шунчаки, аҳтиётсизлик туфайли, генералга керагидан ортиқроқ лауданум бериб юборишибди; назаримда, бу иш топширилган овсар малай қадаҳга доридан бир неча томчи ортиқроқ томизиб юборган кўринади. Биз шу қилмишимиздан умрбод афсусланиб юрамиз, лекин гапимга инонинг, синьорина, худо ҳақи, ҳеч қандай хатар йўқ. Жаноби комендантни фақат янглишиб хиёл ортиқча ичиб юборган лауданумдан даволаш керак. Сизга яна бир бор такрорлашга журъат этмаман, синьорина: ушбу номатлуб вазифа топширилган малай, монсиньор Фабрициони заҳарлашга уришган Барбонедан фарқли ўлароқ, ҳақиқий заҳардан сира ҳам фойдаланган эмас. Монсиньор Фабриционинг ҳаётига қасд қилганлари учун ўч олмоқ ҳатто бизнинг ҳаслимизга ҳам келган эмас: овсар малайга фақат лауданум қуйилган шишача берилган эди,— ойт ичамап, синьорина! Лекин, турган гап, мени расман сўроқ қиладиган бўлишса, мен бу гапларнинг ҳаммасидан тонаман. Дарвоқе, синьорина, мабодо сиз лауданум ва заҳарлаш ҳақида биронта одамга — ҳатто меҳрибон дон Чезарега ҳам — айтгувдек бўлсангиз, сиз ўз қўлингиз билан Фабрициони ўлдирган бўлиб чиқасиз. Шундан сўнг бир умрга унинг учун қочиб имкониятини йўқотасиз, ҳолбуки, синьорина, сиз монсиньор Фабрициони заҳарлашмоқчи эканликларини, заҳарлаганда ҳам қандайдир безарар лауданум эмас, ҳақиқий оғу ишлатмоқчи эканликларини мендан яхшироқ биласиз. Аллақайси зот бу жинойтчи амалга оширмақ учун бир ой муҳлат берганидан ҳам хабарингиз бор, ўша машҳум фармондан кейин эса бир ҳафтадан мўлроқ вақт ўтди. Шу боисдан, синьорина, агар мени қамоққа олишни буюрсангиз ёки дон Чезарегами ёхуд биронта бошқа одамгами бир оғизгина сўз айтсангиз, бизнинг барча уринишларимизни бир ойдан кўпроқ муҳлатга кечиктирган бўласиз, бинобарин, сиз ўз қўлингиз билан монсиньор Фабрициони ўлдирасиз, демоққа менда тўла асос бор.

Клелия Лодовиконинг бундай галати хотиржамлигини кўриб даҳшатга тушди. «Нималар бўляпти ўзи?! Мен гўё ҳеч нима бўлмагандек отамни заҳарлаган одам билан бамайлихотир суҳбатлашиб турибман-а,— дея ўйларди у.— У мени гапига кўндирмоқ-

чи бўляпти, назокатли иборалар айтиб, ўз ҳурматини кўз-кўз қиляпти... Наҳот муҳаббат мени барча шу жиноятларга бошлаб келган бўлса?..» Виждон азобидан унинг тили калимага келмай қолганди, қиз аранг сўзлаб, деди:

— Мен сизни ана шу меҳмонхонага қамаб, устингиздан қулфлаб кетаман. Ўзим лауданумдан даволаш кераклигини айтмоқ учун врачнинг олдига югураман. Лекин, эй худойим, буни қаёқдан билганимми одамларга қандай тушунтираман... Кейин қайтиб келиб, сизни чиқариб юбораман.

Клелия ташқарига қараб югурдию бирдан эшик олдиди тўхтади:

— Айтинг-чи, Фабрицио лауданум ҳақида бирор гап билармиди?

— Ё раббим! Синьорина, нималар деяпсиз! У сираям рози бўлмасди. Сиримизни бекорга ошқор қилишдан сизга не фойда?! Биз жуда аҳтиёткорлик билан ҳаракат қиламиз. Монсиньорни кутқармоғимиз керак, — ахир уч ҳафтадан сўнг уни заҳарлашди! Фармон шундай бир одам томонидан берилганки, унинг гапини иккита қилган кимса омон қолмайди, агар сизга очигини айтадиган бўлсам, синьорина, бизнинг маълумотларимизга қараганда, бу вазифа жуда дажжол бир одамга — фискал Рассенинг ўзига топширилган.

Клелия даҳшатга тушиб хонадан югурганича чиқиб кетди. У дон Чезаренинг ҳалоллигига тўла ишонарди. Қиз амакисига баъзи тафсилотларни айтмай отасига заҳар эмас, лауданум беришганини хабар қилди. Дон Чезаре ҳеч қандай жавоб бермай ва ҳеч нимани сўраб-суриштирмай, врачнинг олдига югурди.

Клелия лауданум воқеаси ҳақида дурустроқ сўраб-суриштириш учун Лодовикони қамаб кетган ўша меҳмонхонага қайтди, Бироқ Лодовико ғойиб бўлганди: у қочиб кетибди. Қиз стол устида дехинлар тўла ҳамён билан турли заҳарлар солинган қутичани кўрди. Бу заҳарларга кўзи тушгач, Клелиянинг бутун вужудида титроқ турди. «Отамга фақат лауданум берилганига ким кафил бўла олади? Хўш, герцогиня Барбоненинг суиқасди учун қасос олмақчи бўлса-чи? Ё тангрим, — дея хитоб қилди у, — мен отамни заҳарлаган одамлар билан бамайлихотир гаплашдим ва уларнинг қочиб кетишларига йўл қўйиб бердим! Балким, ўша одам сўроқ пайтида отамга лауданумдан бошқа нарсалар ҳам ичириганини тан олармиди!..»

Клелия зор-зор йиғлаганича шартта тиз чўкди-да, Биби Марьямга сизиниб, ибодат қила бошлади.

Бу орада эса дон Чезаренинг фақат лауданумдан даволаш кераклиги ҳақидаги хабаридан беҳад ажаблаган қамоқхона врачли лозим бўлган чораларни қўллаган эди, тез орада энг ташвишли симптомлар ғойиб бўлди. Тонг ёриша бошлаган пайтда бемор бир оз ўзига келди. Унинг хушига келишининг биринчи аломати ўзи беҳуш ётганида баъзи арзимаган буйруқлар бериб юборгани учун ёрдамчиси бўлмиш полковникни сўжишдан иборат бўлди.

Сўнгра генерал унга шўрва келтирган пайтида оғзида «палаж» сўзи чиқиб кетган ошпаз хотинга қаттиқ бобиллаб берди.

— Менинг ёшимда ҳам палаж бўладими одам? Фақат аниқдй душманларимгина тарқатиши мумкин бунақа мишмишларни. Қорик билан қонимни олишга зарурат бўлмаганидан кейин ўша туҳматчиларнинг ўзлари ҳам палаж ҳақида гапиринга журъат этишолмайди!

Қочинга ҳозирлик кўриш билан машғул бўлган Фабрицио чалажон комендантни олиб келинган пайтда қалъада кўтарилган ғалати тўс-тўполон сабабини сира тушунолмай қолди. Аввали а у, ҳукм ўзгартирилибди, ҳозир мени қатл этгани олиб кетишса керак, деган хаёлга ҳам борди. Аммо ўзининг камерасига ҳеч ким келавермагач, йигит Клеелиянинг сири ошкор бўлиб, чамаси, у қалъага арқон олиб келаётганида қўлга тушиб қолибди, энди барча қочин режаларидан фойда йўқ, дея ўйлади. Тонгларда камерага қандайдир нотаниш бир одам кириб келди-да, стол устига мева-чева солинган саватни қўйиб, индамай чиқиб кетди. Меваларнинг остига қуйидаги мазмунда ёзилган мактуб яшириб қўйилган экан:

«Гарчи ўзимнинг миямга келган фикр туфайли бўлса-да, лекин, — худога минг қатла шукрим! — менинг ризолигимсиз қилинган зулм учун виждон азобидан қалбим ўртанар экан, мен Биби Марьям қаршида қасам ичдим: агар унинг марҳамати билан отам омон қолса, мен ҳеч қачон унинг иродасига қарши чиқмайман; мен маркиз Крешенци оғиз солган заҳоти унга турмушга чиқаман ва ҳеч қачон сиз билан юз кўришмайман. Аммо бошланган ишни ниҳоясига етказиб қўймоқни ўз бурчим деб биламан. Мана шу якшанба кuni менинг илтимосим билан сизни олиб боришадиган пешинги ибодатдан қайтар эгансиз (охиратишгизни ўйланг, — ўша бағоят мушкул синов маҳали ҳалок бўлишингиз мумкин ахир), шундай қилиб пешинги ибодатдан қайтар экансиз, дейман мен, ўз камерангизга иложи борица секинроқ чиқишга ҳаракат қилинг; у ерда сиз ўйлаб қўйилган иш учун зарур барча аякомларни топасиз. Агар сиз ҳалок бўлсангиз, қалбимни чексиз қайғу қоплайди. Наҳот мен сизнинг ҳалокатишгиз учун айбдор бўлиб қолсам! Бироқ герцогиянинг ўзи менга Раверси тўдасининг қўли баланд келяпти, деб бир неча бор такрорлади ахир: граф Москва билан умрбод тескари қилиб қўймоқ учун қандайдир ёвузлик ниятида шаҳзодаларнинг қўл-оёғини боғлаб олишмоқчи эмиш. Герцогия кўзларида ёш билан олт ичиб айтишича фақат биргина йўл қолибди ва агар сиз шу гал қочинга уриниб кўрмасангиз, ҳалок бўлар эмишсиз. Менинг сизга ортиқ қарашим мумкин эмас, — шундай қасам ичганман, аммо якшанба кuni кечга яқин мени одатдаги жойда қора кўйлак кийган ҳолда кўрсангиз, огоҳ бўлинг, тунда ҳаммаси тайёр бўлади, менинг ожизона кучим имкон берганича албатта. Кечқурун соат ўн бирдан кейин — эҳтимол ярим кечада ёхуд соат бирда — менинг деразамда кичкинагина чироқ ёнади: бу ҳал қилувчи дақиқа кел-

гани ҳақидаги белги бўлади; ана шундан сўнг қисматингизни яратган эгамнинг қўлига топширинг-да, дарҳол сизга етказиб беришган руҳоний жуббасини кийиб қочинг.

Алвидо, Фабрицио. Сизни катта хатар кутмоқда. Иновинг, ўша дақиқаларда мен сиз учун ибодат қилиб, зор-зор йиғлаб турган бўламан. Магар сиз ҳалок бўлсангиз, мен ҳам узоқ яшаман. Ё раббим, мен нималар деяпман ўзи!.. Лекип сиз омон қолсангиз, мен сизни бошқа ҳеч қачон кўрмайман. Якшанба куни пешинги ибодатдан сўнг сиз ўз камерангизда пул, захар, арқонларни топасиз,— уларни сизни беҳад севадиган ўша даҳшатли аёл юборган; у шундан бўлак нажот йўли йўқ, дея менга уч карра такрорлади. Сизни парвардигор билан Биби Марьям ўз паноҳларида асрашин!»

Қамоқхона нозири Фабио Контининг жуда бадфезъл одам эканлигини яхши биламиз; маҳбуслардан биронтасининг қочиб кетиши мумкинлиги ҳатто унинг тушларига ҳам кириб чиқарди; қалъада банди қилинган маҳбусларнинг бари уни қаттиқ ёмон кўришарди; аммо бахтсизлик одамларнинг шаштини пасайтириб қўяр экан; бечора маҳбуслар, ҳатто баландлиги уч фут ва узунлиги олти фут келадиган казематларга кишанлашиб, ўришларидан туриб ўтиришга ҳам имкон бермайдиган тош тобутларга тикилган бадбахт бандилар ҳам комендантнинг соғ қолганини эшитишгач, ўз ҳисобларидан худога шукрона ўқитишга қарор қилишди. Икки-уч маҳбус Фабио Конти шарафига сонетлар ҳам ёзишди. Одамларга бахтсизлик ана шундай таъсир қилар экан! Аммо уларнинг бу ишларини биронта одам қоралагудек бўлса, майли, ўша одам лоақал бир йил баландлиги уч фут келадиган казематда кунига бор-йўғи саккиз унция пош олиб, жума кунлари рўза тутиб яшаб кўрсин!

Отасининг хонасидан фақат бутхонада ибодат қилиш учунгина чиқаётган Клелия комендант байрамни якшанба кунга қолдиришга қарор қилганини айтди. Якшанба куни эрталаб Фабрицио ибодатга ва худога шукрона ўқиш маросимига чиқди; кечқурун мушакбозлик бўлди, комендант саройининг пастки залларида эса солдатларга вино тарқатишди. Бу гал винони уларга одатда комендант берадиганига нисбатан тўрт ҳисса кўпроқ тарқатишди, кимдир эса уларга ҳатто тўртта кичкина-кичкина бочкаларда ароқ ҳам юборибди. Солдатлар дарҳол бу бочкаларнинг оғзини очишди. Олийҳиммат майхўрлар сарой олдида турган беш нафар соқчиларни ҳам унуттирмади. Будкада турадиган соқчилар алмашганда ҳар гал атайлаб тайинланган хизматкор янги соқчига вино қуйиб берар, соат ўп иккидан эрта тонгга қадар постда турадиган солдатлар эса кимнингдир қўлидан бир стакандан ароқ ҳам олишарди; кейинчалик суд тафтишида аниқланишича, ҳар гал солдатни ароқ билан сийлашганидан сўнг шишани унинг будкаси олдида унутиб қолдираверишибди.

Зиёфат Клелия ўйлаганидан анча узоқроқ чўзилиб кетди, шу боисдан бундан бир ҳафта бурун вольера томонга қарамаган ик-

кипчи деразасыдаги панжаранинг иккита темир чивигини арралаб қўйган Фабрицио фақат кечаси соат бирлардагина қопқанинг тахталарини қўчириб ола бошлади. У комендант саройини қўриқлаб турган соқчиларнинг бошлари тепасида ишламоқда эди, би-роқ улар ҳеч нимани эшитишмади. Бир юз саксон фут тепалик-дай тушишга мўлжалланган узун арқонга у фақат бир неча япги тугун қўшди. Арқонни у елкаси оша гавдасига ўраб олди; аммо бу йўғон ўрам унинг ҳаракат қилишига жуда халал бериб турар-ди. Тугунлар арқон ҳалқаларининг текис тахланишига йўл қўй-мас, шу боисдан ўрам унинг гавдасидан камида икки қарич тур-тиб чиққанди. «Жуда халал берадиган бўлди-да!» — дея ўйларди Фабрицио.

Бу ўрамни бир амаллаб елкасига ўраб олгач Фабрицио ўттиз беш фут баландликдан комендант саройи жойлашган тош майдо-чага тушиш учун мўлжаллаб қўйган иккинчи арқонни қўлига ол-ди. Соқчилар қанчалик маст бўлишмасин, йигит бари бир тўппа-тўғри уларнинг боши устига тушиб бора олмасди, шу боис у ка-мерасидаги иккинчи деразадан бир вақтлар қоровулхона бўлган катта бинонинг томига тушишга аҳд қилди. Генерал Контти ҳу-шига келиши биланоқ юз йилдан буён ташлаб қўйилган ана шу эски қоровулхонага икки юз солдатни жойлаштиришни буюрган-ди — беморнинг инжиқлиги шу бўлди; генерал нуқул ҳамонки мени заҳарлашга уришиб кўришдимиз, энди тўшақда ётганимда ничоқлаб ўлдиришга ҳаракат қилишди, шундай экан, мени икки юзта солдат қўриқлаб турсин, дея такрорларди. Ушбу чора Кле-лиянинг қалбини қанчалик ларзага солганини, тасаввур қилиш осон бўлса керак. Бу тақводор қиз отасига хиёнат қилаётганини жуда яхши тушунарди — у севадиган маҳбуснинг манфаати йў-лида отасини заҳарламоқчи бўлишди-ку ахир. Кутилмаганда ма-на шу икки юз солдатнинг пайдо бўлишида у дарҳол тақдири азалининг иродасини, Фабриционинг қочилишига кўмаклашишни таъ-қиқ этиш ишорасини кўрди. Аммо Пармада барча Фабриционинг куни битгани ҳақида гапирмоқда эди. Бу қайғули янгилик ҳатто синьора Жулия Крешенцининг тўйида ҳам оғизга олинганди. Барча жарангдор унвонлари ҳамда бош министрининг ҳомийлиги-га қарамай, аҳтиётсизлик оқибатида қандайдир арзимас бир мас-харабозни ўлдириб қўйгани учун Фабрицио ҳамонки тўққиз ой қамоқда ўтириб, ҳали ҳам озодликка чиқарилмабдими, демак у сиёсий жиноятга аралашиб қолган. «Шундай экан, уни ортиқ тилга олмаслик керак,— дейишганди одамлар.— Агар маъмурлар уни майдонда ошкора қатл этмоқни ноқулай деб ҳисоблашса, у тезда бирор дардга чалиниб ўлади». Яқинда генерал Конттининг саройида ишлаган чилангар одамларни, Фабрициони аллақачон нариги дунёга жўнатишган ва фақат сиёсий мулоҳазаларга кўра унинг ўлимини халққа ошкор қилмай туришибди, дея ишонтир-моқчи бўлганди. Ана шу одамнинг сўзлари Клелияни бир қарор-га келишга мажбур этди.

Йигирма иккинчи боб

Кундуз куни Фабриционинг кўнгли негадир гаш бўлиб, миясини шум хаёллар чулғаб олди. Аммо соатнинг ҳал қилувчи дақиқа яқинлашиб келаётганидан далолат бериб бонг уришини эшитгани сайин унинг кайфияти кўтарилиб борди. Герцогиня унга, камерани тарк этиб, бирдан тоза ҳавога чиқиб қолгач, эҳтимол, заифлашиб, ҳаракат қилишга қийналиб қоларсан, у ҳолда бир юз саксон фут баландликдан ўзингни пастга ташлагаддан кўра соқчиларнинг қўлига тушиб қолганинг маъқул, деб ёзганди. «Агар чиндан ҳам шундай мазам қочиб қолса,— дея ўйларди Фабрицио,— панижаранинг ёнига чўзилиб, бирор соат ухлаб оламан-та. кейин яна пастга туша бошлайман. Ахир Клелиянинг олдида қасам ичганман, энди бир умр жонимни ҳовучлаб, менга келтиришган поннинг таъми галати эмасмикин, деб ўтирмай қалъанинг энг баланд дёворидан пастга қулаганим маъқул. Одам ваҳрдап ўлаётганида жон таслим этиши жуда даҳшатли бўлса керак. Фабио Контти пачакилашиб ўтирмайди, овқатимга қалъасида қаламушларни қириш учун ишлатадиган маргимушдан солиб юборишни буюради кўяди».

Ярим кечага яқин По соҳилларида ўқтин-ўқтин бўлиб турадигандек қалин оқ туман тушиб, у аввал шаҳарни, сўнгра тош майдон ва қалъанинг бош мипораси атрофидаги бастионларни чулғаб олди. Фабрицио, солдатлар баландлиги бир юз саксон фут келадиган девор ёнида барпо этишган боғни ўраб турувчи акаслар энди тош майдонча панижарасидан умуман кўринмаса керак, дея дилидан ўтказди. «Жуда яхши!»— ўйлади йигит.

Соат ўп икки яримга занг чалди, бир оздан сўнг вольеранинг деразасида чироқ ёнди. Фабрицио қочилишга шай бўлиб турганди. У чўкиниб олди-да, дастлабки ўттиз беш фут баландликдан комендант саройи жойлашган майдончага тушиши учун мўлжалланган арқонни каравотининг оёрига боғлади. У кечагина ўша биз айтган икки юз солдат жойлашган қоровулхонанинг томига осонгина тушиб олди. Соат чоракам бир бўлганди-ю, аммо, бахтга қарши, солдатлар ҳали уйгоқ эдилар. Фабрицио бесўнақай говак черепицалар устидан камоли эҳтиёткорона қадам ташлаб борар экан, қулогига солдатларнинг томда шайтон юргани ва уни милтиқдан отиб қулатиш кераклиги ҳақидаги гаплари чалинарди. Бир неча овоз бундай гапларни гапириш шаккоклик экашлигини айтишди; бошқалар эса, ўқ узсангу лекин ҳеч кимни ўлдирма олмасанг, бутун гарнизонни бекорга бесаранижом қилганинг учун комендант ҳаммангни қамоққа тиқиши мумкин, дея ҳадик билдиришди. Барча бу доно мулоҳазаларни эшитар экан, Фабрицио томдан тезроқ ўтиб олишга ҳаракат қилар ва бундан оёғи остидаги черепица қаттиқроқ қарсилларди. У қоровулхона деразалари қаршисидан осилиб тушаётганида деразаларда бир талай милтиқ найзалари кўринди; йигитнинг бахтига том сербар бўғотли бўлгани учун у девор сиртидан тўрт-беш фут нарироқда арқон

орқали сирғалиб тушмоқда эди. Кейинчалик баъзи одамлар, ўша балон азим Фабрицио чиндан ҳам ўзини шайтон қилиб кўрсатибди ва солдатларга деразадан ҳовуч-ҳовуч цехин итқитибди, деб юришди. Бизга маълум бўлишича, аслида у цехишларни камера-сининг полига, кейин эса Фарнезе минорасидан панжаранинг олди-гача босиб ўтган йўлига сочиб кетганди — мабодо қувиб қолишса, шу зайлда солдатларни чағитмоқчи бўлганди.

Чор атрофини одатга кўра ҳар чорак соатда «Менинг постим атрофида ҳаммаёқ осойишта» дея қичқириб турувчи соқчилар ўраб олган майдончага тушгач, у гарбий девор панжараси томон юриди ва ундан янги тош қозикни қидириб топди.

Агар бутун шаҳар бу қозичийнинг муваффақиятли чиққанидан хабар топмаганида росмана шундай воқеа содир бўлганига шубҳаланиш ва панжара бўйлаб қўйилган соқчилардан бироитаси ҳам уни кўрмагани, ушлаб қолмаганини ақл бовар қилмайди дея ҳисоблаш мумкин эди. Гап шундаки, дақиқа сайин юқори кўтарилиб бораётган туман ўша пайтга бориб, Фабриционинг гашига кўра, Фарнезе минорасининг қоқ белигача чулғаб олганди. Бироқ юқоридан туман пардаси ҳали унчалик қалин бўлмай, Фабрицио у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчилардан баъзиларини яхши кўриб турарди. Кейинчалик ўзи ҳикоя қилишича, йигитни қандайдир ғайритабiiй бир куч олдинга итаргандек бўлибди ва у панжара ёнига бориб, сира тап тортмай бир-бирига анча яқин турган икки соқчи ўртасига туриб олибди. У шошилмайгина гавдасига ўраб олган арқонни ечибди; арқон икки марта чувалиб қолибди, шунда унинг чигалини ечиб, панжара устига тахлаб қўйгунича йигит анча овора бўлибди. Чор атрофдан соқчиларнинг овози эшитилиб тураркан. Фабрицио, ёнимга яқинлашган ҳар қандай одамга ханжар санчаман, дея аҳд қилиб қўйганди. «Мен сира ҳам ҳаяжонланмадим, — дея ҳикоя қиларди у, — назаримда, қандайдир маросимни бажараётгандек эдим».

Ниҳоят, у арқоннинг чигалини ёзди-да, уни тарновнинг тешигидан ўтказиб, панжарага боғлади; кейин панжаранинг устига чиқди ва худога сизиниб ибодат қилди. Сўнгра, гўё рицарлар пайтидаги қаҳрамонлардек бир зум Клелия тўғрисида ўйлаб турди. «Тўққиз ой муқаддам мана шу қалъага кириб келган энгилган ва саёқ Фабрициога қанчалар ўхшамайман-а!» — дея хаёлидан ўтказди у. Ниҳоят, у ана шу юксакликдан настга туша бошлади. Ўзининг айтишича, у беихтиёр ҳаракат қилибди. Назарида у гаров бойлашган-у, ёппа-ёруғ куни дўстларининг кўз ўнгига арқонга осилиб тушаётгандек кўринибди. Деворнинг ўртасига келганида бирдан билакларида куч қолмай, у ҳатто арқонни қўйиб юборгандек ҳам бўлибди-ю, аммо шу заҳоти яна арқонни чағаллаб олибди. Эҳтимол, аззойи баданимни тирпаб қолаётган новдаларга ёпишиб олгандирман, дея ҳикоя қилганди кейинчалик йигит. Вақти-вақти билан икки кураги ўртасида шу қадар кучли оғриқ турардики, ҳатто нафаси бўғизига тиқилиб қолаётгандек туюларди. Кейин ҳавода муаллақ осилиб силкниши, арқон

билан девор ўртасида муттасил тебраниб тушиши ҳам унинг кўнглини қаттиқ беҳузур қиларди. Буталар орасидаги инларида ётган қандайдир бесўнақай қушлар патира-путир учиб чиқиб, унга урилиб кетишарди. Аввалига йигит ўзлари ҳам арқонга осилиб, орқасидан қувиб тушаётган одамлар ҳамла қилишяпти деб ўйлади ва ҳимояга ҳозирланди. Ниҳоят, йигит ҳеч қандай тўсқинликка учрамай, миноранинг пойдеворига етиб олди, фақат иккала қўли қоп-қора қонга беланганди. Унинг ҳикоя қилишича, миноранинг ўртасига етгач, тушиш анча осонлашибди, зеро, ўша ердан бошлаб девор қиялашиб тушган экан: у бутун гавдаси билан деворга тиралганича тошлар орасидан ўсиб чиққан буталарга тирмашиб тушаверибди. Солдатлар барпо этган боққа етиб олгач, у тепадан бор-йўғи тўрт-беш футли бута бўлиб кўрипган, аслида эса баландлиги ўн беш-йигирма футли акас дарахти устига қулаб тушибди. Ўша дарахт остида ухлаб ётган қандайдир ароқхўр уни ўғри деб ўйлабди. Дарахтдан йиқилган пайтида Фабриционинг чап елкаси яхшигина лат ебди. У ўрнидан турибди-да, кўтарма томон югурибди, аммо кейинчалик ҳикоя қилишича, ўша тобда мутлақо ҳолдан тойгани туфайли оёқлари майишиб-майишиб кетаверибди. Хавф-хатарга қарамай йигит ерга ўтирибди-да, сувдонида қолган ароқдан озгина ичиб юборибди. Шундан сўнг қаттиқ уйқуси келиб, ерга ётибдию ухлаб қолибди. У бир неча дақиқа шу қадар қаттиқ ухлабдики, уйғониб кетгач, нега камерасида эмас, дарахтлар остида ётганини тушунолмай гаран бўлиб ўтирибди. Ниҳоят, таҳликали аҳволини эслабди. Шу заҳоти йигит кўтарма томон йўл олибди-да, узун нарвондан унинг устига чиқибди. Шундоқ яқингинасида қоровуллик қилиши лозим бўлган соқчи ўз будқасида хуррак отиб ётган экан. Фабрицио кўтарма устидаги баланд ўсган ўтлар орасида эски тўши топибди ва унга учинчи арқонни боғлабди; у хиёл калтароқ экан, шу боисдан йигит таги деярли тиззасигача балчиқ бўлган зовурга сакраб тушибди. Оёққа тургач, у йўл топишга уриниб, атрофга аланлаган ҳам эканки, қандайдир иккита одам унинг тирсагидан туттишибди; Фабриционинг дилини бир лаҳза ваҳима босибди, аммо шу пайт аллақим унинг қулоғига «Оббо, монсиньор-ей, монсиньор-ей!» дея шивирлаганини эшитибди. Йигит булар герцогинянинг одамлари эканлигини элас-элас тушунибди-ю, ҳушидан кетибди. Бир оздан сўнг у ўзига келиб қараса, ҳалиги одамлар чурқ этиб овоз чиқармай, шитоб билан қадам ташлаганича уни кўтариб кетишаётганмиш. Кейин улар бирдан тўхтаб қолишибди. Фабрицио бундан қаттиқ ташвишга тушибди. Бироқ на гапирингга, на кўзини очингга мадори етармиш; шу пайт бирдан кимдир уни қучоқлабди-ю, Фабриционинг димоғига герцогинянинг кийимларига хос таниш хушбўй ҳид урилибди. Шундан сўнг у жонланиб, кўзини очибди, аммо аранг: «Меҳрибонгинам...» — дебдию яна ҳушидан кетибди.

Икки юз қадам нарида вафодор Бруно графга содиқ бир тўда полициячилар билан зарурат туғилса ёрдамга келишга ҳозир

турарди; графнинг ўзи эса герцогиня Фабрициони кутаётган жойдан хиёл наридаги кичкинагина бир уйда ўтирган эди. Лозим бўлиб қолса, у сира иккиланмай қилич ялангочлагап бўларди, ёнида истецфога чиққан офицерлардан бўлмиш бир печа дўсти унга ёрдам бермоқ учун тайёр туришарди; граф Фабриционинг ҳаёти хавф остида дея ҳисоблар ва шу боисдан ҳам уни қутқариб қолишни ўз бурчи деб биларди,— ҳолбуки бир неча ой муқаддам шахзода; агар граф адолатсиз ҳукм ҳақидаги сўзларни тушириб қолдириб, помаъқул иш қилмаганида йигитни афв этиш ҳақидаги фармонга индамай имзо чекиб юборган бўларди.

Ярим кечадан буён герцогиня тиш-тирногигача қуролланган одамлар ҳимоясида қалъа кўтармаси ёнидан у ёқдап-бу ёққа юриб турарди; шу тобда у бир жойда тура олмас ва нуқул Фабрициони таъқиб қилувчилар чапгалидан зўрлик билан тортиб олиш режаси ҳақида ўйларди. Унинг жўшқин ҳаёлоти минглаб эҳтиёт чораларини кашф этардики, биз уларнинг ҳаммаси тўғрисида гапирарверсак, ҳикоямиз ниҳоятда чўзилиб кетган бўларди. Фақат бир нарсани қайд этамиз: бу чораларнинг бари ўта-тебалик эди. Кейинчалик маълум бўлишича, ўша тунда хонимнинг саксон кишидан кўпроқ ёрдамчилари қандайдир жасорат кўрсатишга тўғри келади деган ҳаёлда жанг қилишга ҳозир бўлиб туришган экан. Хайриятки, герцогинянинг барча фаолиятига Ферранте билан Лодовико раҳбарлик қилинган, полиция министри эса ҳеч нимага қаршилик кўрсатмай жимгина ўтирган экан; аммо граф ҳеч ким герцогиняга хиёнат қилмаганига амин бўлди, зеро, министр сифатида унинг ҳеч нимадан хабари йўқ эди.

Ниҳоят, герцогиня Фабрициони кўргач, мутлақо эс-ҳушини йўқотиб қўйди; у энтиқиб, жиянини қучоқлар экан, кўйлагига қон изини кўриб, жуда кўрқиб кетди; қон Фабриционинг қўлидаги шилинган жойлардан оқмоқда эди, хонимга эса йигит қаттиқ яралангандек кўринди. Герцогиня яраларини боғламоқ учун хизматкорлардан бирининг ёрдамида унинг кийимини еча бошлаган эди, хайрият шу ерда турган Лодовико Фабрицио икковини деярли мажбуран шаҳар дарвозаси олдидаги дарахтзорга яшириб қўйилган тезюрар кареталардан бирига ўтқазди. Отлар Сакка амлоки томон олиб кетди. Улар По дарёсининг нариги соҳилига ана ўша ерда ўтиб олишга қарор қилишганди. Ферранте йигирма нафар қуролланган суворийлар билан кареталар ортидан от солди; у таъқиб этувчиларни тўхтатиб қолишга жонини ўртага қўйиб қасам ичганди. Ёлғиз қолган граф яна икки соат давомида қалъанинг атрофида айланиб юрди ва у ерда осойишталик ҳукм сураётганига ишонч ҳосил қилгач, пиёда уйига жўнади.— «Мана, мен ҳам давлатга қарши жиноятда иштирок этдим»,— тантана қилиб дерди у ўзига ўзи.

Лодовиконинг миясига герцогинянинг хизматидаги ва ташқи қиёфаси Фабрициого айнан ўхшаш ёш жарроҳли кареталардан бирига ўтқазилш ҳақида ажойиб фикр келди.

— Болонья томонга жўнанг,— деди унга Лодовико.— Иложига борича ношуд бўлинг, шундай қилингки, сизни қамоққа олишининг, жавоб бераётганингизда адашиб-адашиб кетинг ва ниҳоят ўзингизнинг гўё Фабрицио дель Донго эканлигингизга икром бўлинг. Муҳими — вақтдан ютиш. Ношуд бўлиш учун бутун маҳоратингизни ишга солинг. Пари борса, бир ой қамоқ билан қутуласиз, герцогиня эса сизга эллик цехин совға қилади.

— Герцогиняга хизмат қиладиган одам наҳот пул ҳақида ўйласа?

Ёш жарроҳ йўлга тушди. Бир неча соатдан сўнг уни қамоққа олишди. Бу хабарни эшитгач, генерал Фабио Копти билан Рассининг хурсанд бўлишганини кўрсатган эди. Ахир бош фискал Фабрициога қутқу солаётган хавф-хатар билан ўзининг баронлик ушвонини олиш ҳақидаги умиди ҳам ҳавога учушини яхши тушунарди.

Қалъада Фабриционинг қочиб кетгани эрталаб соат олтиларга яқин маълум бўлди, шаҳзодага эса бу ҳақида айтмоққа фақат соат ўзда журъат этишди. Фабриционинг қаттиқ уйқусини беҳушлик дея ўйлаган герцогиня уч марта отларни тўхтатди, аммо унга шу қадар яхши хизмат қилишмоқда эдики, хоним эрталаб соат тўртдаёқ бутун хешлари билан қайиққа ўтириб, По дарёсининг нариги соҳилига ўтиб олди. Чап соҳилда уларни янги кареталар кутиб турганди; шитоб билан яна ўн чақиримча йўл босишди, сўнгра бир соатдан мўлроқ вақтлари паспортларини текширишга кетди. Герцогинянинг ёнида ўзи учун ҳам, Фабрицио учун ҳам бир талай ҳужжат бор эди, бироқ ўша куни аёл эс-ҳушини бугунлай йўқотиб қўйганди: у Австрия полициясининг котибига ўн наполеондор пул бермоқчи бўлди ва устига-устак унинг қўлидан тутганича ҳўнграб йиғлаб юборди. Котиб қаттиқ кўрқиб кетди ва паспортларни қайтадан текшира бошлади. Йўлнинг уёғига улар почта каретасида жўнашди: герцогиня барча хизматлар учун ҳаддан ташқари кўп пул тўлар ва шу боисдан ҳамма жойда шубҳа туғдирарди: бу мамлакатда ҳар бир хорижий одамга шубҳа билан қарагувчи эдилар. Лодовико бу ўринда ҳам унинг жонига оро кирди; у ҳаммага, герцогиня Парма бош Министрининг ўғли, ёш граф Москаниннг қаттиқ безгак касалидан эс-ҳушини йўқотиб қўйган, хоним врачлар билан маслаҳатлашмоқ учун беморни тезроқ Павияга етказмоқчи, дея изоҳ бера берди.

По соҳилидан қирқ беш чақирим йўл юришганидан кейингина Фабрицио бутунлай уйғонди: унинг елкаси чиққан, қўлларининг эса ҳаммаёғи шилиниб кетганди. Герцогиня ҳамон пулни орқа-олдига қарамай совурардики, улар тушлик қилишга тўхташган қишлоқ меҳмонхонасининг эгаси уни император хонадонидан бўлмиш малика деган хаёлга борди ва шунга яраша иззат-икром кўрсатмоқчи бўлди; аммо Лодовико, агар уни қўнғироқ чалиб кузатгудек бўлсангиз, малика сизни албатта қамоққа

ташланни буюради, дея меҳмонхона эгасининг шаштини пасайтириб қўйди.

Кечқурун соат олтиларга яқин улар, ниҳоят, Пьемонтдаги амлоқларига етиб боринди. Фабрицио фақат шу ердагина хавфхатардан бутунлай холи бўларди; уни катта йўлдан анча узоқда жойлашган кичкина бир қишлоққа олиб келишди-да, яраларини қайтадан боғлашди. Бу ерда йигит яна бир неча соат ухлади.

Ана шу қишлоқда герцогиня ахлоқ қоидалари нуқтаи назаридан қаттиқ беодоблик ва унинг тинчлигини умрбод йўқотган бир иш қилди. Фабриционинг қочинидаан бир ҳафта аввал, бутун Парма унга атаб дор қуришмайинтиманан, дея қалъа дарвозаси олдида уймалашиб юрган ўша оқшом герцогиня ўзининг ишончли одами бўлиб қолган Лодовикога XIII асрда қурилган ва биз юқорида тилга олган ўша машҳур ҳовузнинг тубидаги усталик билан яшириб қўйилган темир гардиндан тош тиқинни олиб ташлаш сирини кўрсатган эди. Мана энди, Фабрицио қишлоқ меҳмонхонасида ухлаб ётар экан, хоним Лодовикони ҳузурига чақирди. Лодовикога аёл ақлдан озгандек кўринди,— зеро, герцогиня унга ўқтин-ўқтин ғалати нигоҳ ташлаб қўймоқда эди.

— Чамаси, у ҳозир менга бир неча минг франк пул беради, деб ўйлаётган бўлсангиз керак,— деди аёл унга.— Йўқ, сизни яхши биламан,— шоирроқ одамсиз, бу пулли тез кунда созуриб юборасиз. Мен сизга Казаль-Мажоредан тўрт-беш чақирим нарида жойлашган Ричиарда амлоқини совға қиламан.

Лодовико ўзида йўқ хурсанд бўлиб, герцогинянинг оёғига йиқилди ва бутунлай самимият билан унга монсиньор Фабрициони қутқаришга пул учун эмас, балки бир вақтлар герцогинянинг хонадонида учинчи кучер бўлиб хизмат қилган кезлари бу йигитга қаттиқ меҳр қўйиб қолгани туфайли ёрдам берганини айтди. Сўнг-ра чиндан ҳам олижаноб бу одам, шундай аслзода хонимнинг ҳузурига узоқ туриб қолдим, деган хаёлга борди-да, чиқиб кетмоқчи бўлди. Аммо кўзлари чақнаб турган герцогиня уни тўхтади:

— Шошманг.

У гоҳо-гоҳо Лодовикога қандайдир ёввойи қараш қилганича индамай қишлоқ меҳмонхонасининг бўлмасида у ёқдан-бу ёққа юрарди. Бекасининг бу ғалати сайри ҳадеганда тўхтайвермаганини кўргач, Лодовико ўзи гап бошлашга журъат этди:

— Синьора, сиз менга ҳаддан зиёд катта мукофот бериб юбордингиз. Бу мукофот мендек бир фақир одам умид қилганидан қанчалик катта бўлса, каминанинг сизга кўрсатган хизматларига нисбатан ҳам шунчалик улканки, Ричиарда амлоқини қабул қилиб олмоққа виждоним йўл қўймайди. Ушбу тухфангизни қайтариб беришга ва каминага тўрт юз франк нафақа белгилашни илтимос қилишга ижозат этсангиз.

— Сиз умрингизда бироқ марта,— деди кибр-ҳаво билан қо-

вогин солиб аёл.— сиз умрингизда бирон марта менинг ахдимдан қайтганимни кўрганмисиз?

Шу сўзлардан сўнг герцогиня яна бир неча дақиқа хонада у ёқдан-бу ёққа юриб турди-да, кейин бирдан тўхтаб, хитоб қилди:

— Демак, Фабрицио қалъадан тасодиф билан ва қандайдир қизалоққа ёқиб қолгани учунгина тирик чиқибди-да? Агар у чиройли йигит бўлмаганида ўлиб кетавериши керакмиди? Хўш? Ёки сиз буни инкор этасизми?— дея сўрарди у кўзлари ғазаб билан ёнганича Лодовиконинг устига бостириб келар экан.

Лодовико, у чиндан ҳам ақлдан озибди, энди Ричиарда амлокидан ажрайдиганга ўхшайман, деган хаёлга бориб, орқага чекинди.

— Менга қаранг,— деди герцогиня бирдан тинчланиб, чеҳраси ёришар экан, деярли қувноқ оҳангда.— Мен Саккадаги ўша ажойиб одамларим учун байрам уюштироқчиман, шундай бир қувноқ байрам бўлсинки, улар узоқ вақт эслаб юрсинлар. Сизни ҳозир Саккага жўнатмоқчиман. Эътироз билдирадиган биронта гапингиз йўқми? Нима дейсиз, бу иш сиз учун хавфли эмасми?

— Ҳеч қандай хавфли жойи йўқ, синьора! Менинг монсиньор Фабриццога хизмат қилганимни Саккада ҳеч ким сотмайди. Ичунун, сизга яна шу нарсани айтмоққа жўр'ят этаманки, синьора, жуда ҳам ўша Ричиарда амлокини бориб кўргим келяпти: помешчик бўлиб қолганимни ўйласам жуда кулгим қистаяпти.

— Менга сенинг бундай қувноқлигинг ёқиб қолди. Янглишмасам, Ричиардадаги фермер менга уч-тўрт йиллик ижара пулини тўламай, қарздор бўлиб қолган; ўша қарзнинг ярмини кечдим, иккинчи ярмини эса сенга совға қиламан. Лекин битта шартим бор: сен Саккага борсан-да, ишдинга менинг туғилган куним ақанлигини айтсан; у ерга борганингдан сўнг эртаси куни кеч-қурун қасрда қойилмақом иллюминация уюштирасан. Пулни ҳам, меҳнатни ҳам аяма,— ёдингда бўлсин, мен ҳаётимдаги энг катта тантанани байрам қилмоқчиман. Иллюминация учун барча нарсаларни аллақачон ҳозирлаб қўйганман, бу қувончли байрамни нишонлаш учун зарур бўлган ҳамма анжомлар уч ойдан буён қаср ертўлаларида тахлоғлиқ турибди; борбонга ажойиб мушакбозлик ўтказиш учун керак бўладиган турли-туман ракеталар бериб қўйганман; уларни По соҳилига қараган айвондан туриб отишни буюр. Ертўлаларимда саксон тўққиз бочка вино бор,— нарқда винодан саксон тўққизта фонтан отилиб турсин. Агар эртаси кунигача бирон шиша ичилмай қолса, демак, сен Фабриццони яхши кўрмас экансан. Винодан фонтанлар отилиб, иллюминация ёнғач ва мушаклар отилғач, у ердан қоч, зеро, Нармада менинг барча бу ҳазилларим ўта густоҳлик бўлиб кўриниши мумкин. Аслида ўзимнинг ниятим ҳам шу.

— Бўлиши мумкингина эмас, шундайлиги аниқ. Монсиньор ҳақидаги ҳукмга имзо чеккан фискал Расси эса алаמידан ёрилиб ўлади. Синьора,— дея тортинибгина қўшимча қилди Лодовико,— камина қулингизни Ричиарданинг ярим ижара ҳақини туҳфа

этганингиздан ҳам кўпроқ хурсанд қилсангиз... Ўша Рассини бир калака қилишга ижозат беринг...

— Сен ажойиб одамсан!— шодон - хитоб қилди герцогиня.— Лекин сенга буздай қилишни қатъиян ман этаман... Рассига тега. Менинг ўз режам бор... Кейинчалик у менинг сазъ-ҳаракати билан эл олдида дорга осилади, деб умид қиламан. Сен бўлсанг, ўзинги эҳтиёт қил, Саккада кўлга туша кўрма. Агар сени йўқотсам, ҳамма ниятларим барбод бўлади.

— Мен кўлга тушармишманми? Кўнглингиз тўқ бўлсин, синьора! Ўша байрамни сизнинг тугилган кушингиз шарафига уюштирдим, деб айтсам бас, ана ундан кейин полиция менга деса ўттизта жандармни юборсин, улардан биронтаси ҳам қишлоқ ўртасидаги қизил хочнинг олдига етиб боролмайди — битта қолдирмай отдан уриб йиқитишади. Сакканинг одамлари бўш келадиганлардан эмас,— ҳаммаси контрабандачи, шоввоз йигитлар. Сиз учун эса жонларини ҳам аяшмайди, синьора.

— Жуда соз!— деди герцогиня қандайдир ғалати беғамлик билан.— Ҳамонки Сакканинг ажойиб одамлари учун байрам уюштираман эканмиз, Пармани ҳам қуруқ қўймайлик. Қасрда кечкурун иллюминация ёнгани заҳоти отхонадан менинг энг яхши отимни олгин-да, Пармага қараб елдек уч ва Сансеверина саройидаги ҳовузнинг сувини очиб юбор.

— Қўйилман! Ажойиб фикр, синьора!— дея хитоб қилди Лодовико ва телба одамдек қаҳқаҳа отиб кула бошлади.— Саккадаги яхшиларга вино, пармалик буржуаларга эса — қуруқ сув! Баттар бўлишсин, аблаҳлар! Монсиньор Фабрициони қамоқхонада бечора Л.га ўхшатиб қачон заҳарлашаркин, дея жуда интиқиб ўлишганди.

Лодовико ҳамон завқи ичига сиғмай, хохолаб куларди. Герцогиня унинг раъйига қараб индамай турар экан, Лодовико яна ўша гаини такрорлади:

— Саккадагиларни вино билан сийлаймиз, пармаликларга эса қуруқ сув. Сиз, синьора, мендан яхшироқ билсангиз керак албатта: йигирма йил муқаддам эҳтиётсизлик натижасида ҳовузнинг сувини чиқариб юборишганида Парманинг бир неча кўчасини нақ тиззага қадар сув босганди.

— Пармани сув билан сийлаймиз!— деди кулиб герцогиня.— Агар Фабриционинг бошини таңидан жудо қилишганида қалъа олдидаги бутун хиёбон ҳангоматалаб томонигага тўлиб кетган бўларди. Ҳамма уни дажжол дея атарди. Лекин эҳтиёт бўл, бу ишни жуда усталик билан бажар,— тошқинни сен уюштирганинг ва бу юмушни менинг буйруғим билан бажарганингни биронта тирик жон билмасин. Ҳатто Фабрицио, ҳатто граф ҳам бизнинг бу шўхлигимиз ҳақида ҳеч нима билмасликлари керак... Дарвоқе, шошмай тур, мен Саккадаги йўқсилларни унутибман,— бориб бошқарувчимнинг номига хат ёз, мен имзо чекиб берман. Унга шундай деб ёз: менинг тугилган кушим шарафига Саккадаги йўқсилларга юз цехин пул улашсин ва сенинг иллю-

минация, мушакбозлик ҳамда вино ҳақидаги ҳамма буйруқларингни сўзсўз бажарсин: энг муҳими эса, эртаси куни менинг ертўлаларимда очилмаган битта ҳам шиша қолмасин.

— Бошқарувчи сизнинг фақат битта буйруғингизни бажаришга қийналас керак, синьора: ўша амлок тасарруфингизга ўтган ана шу беш йил ичида қишлоқда сизнинг шарофатингиз билан ўнта ҳам йўқсил қолгани йўқ.

— Пармага эса қуруқ сув берамиз!— деди куйга солиб герцогиня.— Хўш, мана шу ҳазилимизни амалга оширасанми?

— Ҳаммасини ўйлаб қўйдим. Саккадан от миниб кечқурун соат тўққизда йўлга чиқаман, соат ўн яримда Казаль-Мажоре ва менинг Ричиарда амлокни томон борадиган катта йўл четигаги «Уч аҳмоқ» қовоқхонаси олдида тўхтаيمان, соат ўн бирда саройдаги ўз хонамда бўламан. Ун бирдан чорак ўтганида эса Парма аҳолиси истаганича ва ҳатто ундан ҳам кўпроқ сувга эга бўлишди,— майли, дажжолнинг соғлиғига бир мириқиб ичишсин. Ун минутдан сўнг мен шаҳардан чиқиб, Болонья йўлига тушиб оламан. Йўл-йўлакай қалъага таъзим қилиб, уни монсиньорнинг жасорати ва сиз зоти олийларининг заковати туфайли шармаңдаси чиққани билан табриклайман-да, ўзимга таниш қишлоқ йўлига буриламаман ва таптана билан Ричиардага кириб бораман.

Лодовико бошини кўтариб герцогиняга қаради-ю, қўрқиб кетди: хоним бир четга, ундан олти қадамча наридаги бўм-бўш деворнинг бир нуқтасига тикилганича қотиб турарди ва очини айтмоғимиз керакки, шу тобда унинг кўзларида ниҳоятда кучли қаҳр-ғазаб акс этарди. «Эҳ, ўша Ричиарда амлокимнинг шўри қуриди!— дея хаёлидан ўтказди Лодовико.— У чиндан ҳам ақлдан озганга ўхшайди!» Герцогиня унга қаради-ю, Лодовиконинг кўнглидаги гапни дарҳол англади.

— Ҳа, синьор Лодовико, буюк шоир, янглишмасам, ҳадянома олмоқни истайсан шекилли? Қани, тезроқ бориб, менга бир қоғоз олиб келгин-чи.

Лодовико хонимнинг ушбу фармонини иккинчи марта такрорлашини кутиб ўтирмади. У қоғозни олиб келгач, герцогиня ўз қўли билан батафсил тилхат ёзиб, унда ўзининг Ричиарда амлокни гаровга қўйган ҳолда Лодовико Сан-Микелидан саксон минг франк қарз олганини кўрсатди-да, унга бултурги йилнинг санасини қўйди. Агар бир йил ичида у ана шу саксон минг франкни қайтариб бермаса, Ричиарда амлоки Лодовиконинг мулки бўлиб қолар экан.

«Нимаям дердим,— дилдан ўтказди герцогиня,— қўлимда қолган бутўн бойлигимнинг учдан бирини садоқатли хизматкорга бериш,— бу жуда хайрли иш».

— Тўхта!— деди у Лодовикога қараб.— Ҳовуз билан боғлиқ ҳазилимизни амалга оширганингдан сўнг мен сенга Казаль-Мажоредда фақат икки кун ўйнаб-қулишинга ижозат бераман. Мана шартномамиз кучга кирмоғи учун ҳаммага, биз бу битимни тузганимизга бир йилдан кўпроқ вақт ўтди, деб гап тарқат. Ке-

ийн дархөл Бельжиратега етиб кел. Фабрицио, эхтимол, Англияга жўнаб кетар, у ҳолда сен ҳам у билан бирга жўнайсан.

Эртаси куни азонлаб герцогиня билан Фабрицио Бельжиратега етиб келишди.

Улар ажойиб Лаго-Мажоре кўлининг соҳилида жойлаган ана шу хушманзара қишлоққа жойлашишди; аммо бу ерда герцогиняни оғир бир қайғу кутмоқда эди. Фабрицио мутлақо ўзгариб қолибди: қалъадан қочиш пайти қаттиқ силласи қуриган йигит, ниҳоят сакта касалига ўхшаш қаттиқ уйқудан уйғонгач, герцогиня унинг қандайдир ғалати бўлиб қолганини пайқади. Фабрицио яширишга ҳаракат қилаётган бу тераи туйғу чиндан ҳам ғалати кўриниши мумкин эди: қалъани тарк этганидан унинг дили ўртанарди. Тўғри, у дилидаги бу маҳзунлик сабабини ҳеч кимга айтмас, зеро, жавоб беришни истамайдиган саволлар туғилишидан чўчирди.

— Лекин бу қанақаси бўлди?— дерди унга ҳайратга тушиб герцогиня.— Қамоқдаги ошхонадан ҳар хил бўлмағур таомлар келтиришганда сен ноилож уларни танаввул қилгансан, чунки очлик азобидан силланг қуриган. Лекин барибир нуқул: «Бу твомнинг мазаси ғалатироқми, балким, унга заҳар қўшилгандир?»— деб ўйлагансан. Бундан ҳам нохушроқ аҳвол бўладими ахир? Наҳот ўша кунларни эслаганингда этинг сесканмаётган бўлса?

— Мен ўлим ҳақида ўйлагандим,— дерди жавобан Фабрицио.— Назаримда, солдатлар ҳам у тўғрида худди шундай ўйлашди: мен ҳалок бўлишим мумкин деб ўйлардим у аммо омон қолишга умид қилардим.

Бечора герцогинянинг бошига тушган бу қайғу, бу кулфатнинг чеки йўқдек тукларди! У жонидан ортиқ севадиган, шундай жўшқин, шундай ажойиб, шундай беқибс одам унинг кўз ўнгига ҳасрат чекарди! Фабрицио энди ҳамма нарсадан, ҳатто дунёдаги ўзининг энг яқин дўсти билан барча мавзулар ҳақида самимий суҳбат қуриш бахтидан ҳам ёлғизликни афзал кўрадиган бўлиб қолганди. Тўғри, у ҳали ҳам илгаригидек герцогиняга жуда меҳрибонлик билан мулоқим муомала қилар, хонимнинг унга кўрсатган барча гамхўрликларидан миннатдор экаплигини изҳор этарди; у илгаригидек герцогиня учун ҳаётини юз марта қурбон қилишга тайёр эди-ю, бироқ қалби унга бегоналаниб қолганди. Баъзан улар қайшқда бу ажойиб кўл сатҳида сузиб боришар экан, ўн беш-йигирма чақирим йўл босишгунча ҳам чуқрқ етиб оғиз очмаган пайтлари бўларди. Энди уларнинг суҳбатлари фақат совуққина фикр алмашишдан иборат бўлиб қолганди. Эхтимол, четдан қараганда, бошқа одамларга уларнинг бу гаплари ёқимли бўлиб кўринар, аммо уларнинг иккови ҳам, айниқса герцогиня, Джилетти билан ўша манъум олишув ораларига жудолик солмагувига қадар қандай дилкан суҳбатлар қуришганини жуда яхши эслашарди. Фабрицио ўша мудҳий қамоқхонада бандя бўлиб ўтказган тўққиз ойлик тарихини герцогиняга айтиб бер-

моққа мажбур бўлди албатта. Аммо у жуда қисқа ва юзани ҳикоя қилиб, қуруқ гаплар билан чекланиб қўя қолди.

«Нимаям дердим, эртами-кечми, шундай бўлиши керак эди,— дея ўйларди герцогиня дили гуссага тўлиб.— Қайғу мени қаригиб қўйган ёки у чиндан ҳам бошқасини севиб қолган, мен энди унинг қалбида иккинчи ўриндаман».

Бу дахшатли, чексиз кулфатдан дили вайрон бўлган, руҳи тушган герцогиня баъзан: «Агар фалакнинг гардиши билан Ферранте бутунлай ақлдан озганида ёки қўрқоқлик қилганида, эҳтимол, ўзимни бу қадар бахтсиз ҳис этмасмидим»,— дея ўйлаб қоларди.

Ана ўшандан буён пушаймонга ўхшаш аллақандай туйғу унинг дилини ўртар, бир вақтлардаги ўзига бўлган ҳурматига рахна соларди.

«Демак, мен қабул қилган қароримдан пушаймон бўляпман,— дея ўйларди у алам билан.— Бас, шундай экан, мен дель Донго номига муносиб бўлмай қолибман!»

Сўнгра унинг миясини яна ўша шум хаёллар чулғаб олди:

«Гангрининг иродаси шу. Фабрицио севиб қолибди. Хўш, шундай бўлмасин, дея талаб қилишга менинг нима ҳаққим бор? Нима, биз бирор сўз билан бўлсин, ҳақиқий севиш ҳақида аҳди паймон қилибмизми?»

Бу оқилона фикрлар унинг тунларини бедор қилиб қўйди, барча аломатлар унга кексайиб бораётгани, руҳининг заифлашаётгани, бўлажак интиқом энди унга қувонч бағишламаётганидан далолат берарди, хуллас, Бельжиратеда у Пармадагига қараганда юз карра бахтсизроқ эди. Фабриционинг галати хомушлигининг сабабчиси ким эканлигига эса ҳеч қандай шубҳа йўқ эди. Клелия Контти, ўша тақводор қиз қалъа гарнизонини ичириб қўйишга рози бўлганида отасига хиёнат қилди, Фабрицио эса Клелия тўғрисида чурқ этиб оғиз очмайпти! «Ахир гарнизонни ичириб маст қилиб қўйишмаганида,— дерди яна ўзига ўзи герцогиня алам билан ёқасини юлқиб йиртар экан,— менинг барча режаларим, барча саъй-ҳаракатларим зое кетарди. Демак, Фабрициони ўша қиз қутқариб қолибди-да!»

Ўша тундаги воқеаларнинг тафсилотларини Фабрициодан ўсоқчилаб билиб олгунча хоним жуда кўп қийналди. «Бир вақтлар эса,— дея ўйларди герцогиня,— ўша тафсилотлар бизнинг суҳбатларимиз учун битмас-туганмас мавзу бўлиши мумкин эди!.. Ўша бахтиёр кунларда у ана шу тафсилотлар тўғрисида кун бўйи ҳикоя қилган, дилрабо ҳазил-ҳузуллар кашф этган, мен сўрашни кўнглим тусаган ҳар қандай икир-чикирни эслашга уринган бўларди».

Ҳар қандай хатарнинг олдини олиш лозим бўлгани учун герцогиня Фабрициони Лаго-Мажоренинг нариги соҳилида жойлашган Швейцария шаҳри бўлмиш Локарно портига кўчириб ўтказди. У ҳар кун қайиқда йигитни олдига борар ва улар кўл бўйлаб узоқ-узоқ сайр қилишарди. Аммо бир кун хоним Фабриционинг

қандай жойлашганини кўргиси келиб, у истиқомат қилаётган уйга кирдию йигитнинг ётоқхонасидаги бутун деворларга Парма манзаралари осиб ташланганини кўрди. Қаҳрамонимиз бу картиналарни Миландан ва гарчи ўша шаҳардан нафратланиши лозимдек туюлса-да, нақ Парманинг ўзидан буюртма қилиб олдирган экан. Рассомнинг устахонасига айлантирилган кичкина меҳмонхона акварель суратлар чизиш учун зарур бўлган анжомларга тўлиб кетганди. Герцогиня Фабрициони иш устида кўрди: у Фарнезе минораси ва комендант саройи тасвирланган учинчи этюдни чизиб тугатмоқда эди.

— Фақат энди,— деди аламли товуш билан герцогиня,— бор йўқ гуноҳи сени заҳарламоқчи бўлган ўна дилкаш комендантининг суратини хотира бўйича чизишинг қолибди. Ҳа, чиндан ҳам,— дея гаш қотди у ипа истехзо билан,— қочишга журъат этиб, муҳтарам генерални ҳаммага кулги қилганинг учун хат ёзиб, кечирим сўра ушдан.

Айтган гапи ҳақиқатга қанчалар яқин экаплигини эса бечора ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Фабрицио ишончли бошпанага келиб ўрнашган заҳоти аввало генерал Фабио Контига пазокатли ва маълум маънода жуда кулгили бир хат ёзганди: хатида у қочиб кетгани учун узр сўраганди ва бу қилмишини, қалъа хизматчиларидан бирига уни заҳарлаш топширилгани ҳақида ўйлашга ўзида асос борлиги билан оқлаганди. Фабрицио учун қандай сўзлар ёзаётганининг мутлақо аҳамияти йўқ эди, у фақат бу хатни Клелиянинг кўзлари кўради, дея умид қиларди ва шу боисдан ўша мактубни ишро қилаётганида кўзларидан дув-дув ёш оққанди. У хатини жуда кулгили бир жумла билан тугатди: озодликка чиқиб олгач, Фарнезе минорасидаги ўша каталагини ўқтин-ўқтин соғиниб қолаётганини изҳор қилди. Мактуб йўллашдан асосий мақсади ҳам ана шу эди, зеро, у Клелия нима демоқчилигини тушуниб олади, дея умид қиларди. Хат ёзишга қизиқиб кетиб, «унинг кўзлари» бу мисраларни ўқийди деган умидда Фабрицио қамоқхонада улуҳиятга оид китоблар билан таъминлаб тургани учун меҳрибон бошқарувчисига мишнатдорчилик билдирган ҳолда дон Чезарегга ҳам мактуб йўллади. Бир неча кундан сўнг у локкарнолик майда бир саҳхофни Миланга бориб келишга кўндирди. У ерда машҳур китобсевар Рейннинг дўсти бўлмиш саҳхоф дон Чезаре Фабрициогга бериб турган улуҳиятга оид ўша китобларнинг энг чиройли нашрларидан харид қилди. Меҳрибон бошқарувчига ўша китоблар билан Фабриционинг маънодор мактубини элтиб беришди. Мактубда ҳасрат чекиб ўтирган кезлари (эхтимол, бу бечора маҳбус учун узрли бир ҳолдир) дон Чезаредан олган китобларнинг ҳошиясига турли-туман бўлмағур қайдларни битиб ташлагани хабар қилинганди. Шу боисдан банди дон Чезаредан кутубхонасидаги ўша китобларни чуқур мишнатдорчилик билан инъом этаётган мана шу жилдлар билан алмаштириб қўйишни ўтинамиз.

Фабрицио авлиё Иероним асарларининг семиз in folio жилди

ҳошиясига ёзиб ташлаган беҳисоб дил изҳорларини камоли кам-суқумлик билан «қайдлар» дея атамоқда эди. Йигит бу жилдни меҳрибон бошқарувчига қайтариб бериб, унинг ўрнига бошқасини олиш умидида китобнинг ҳошияларига қамоқхонадаги бошидан кечаётган барча воқеаларни батафсил тасвирлаганича кундалик ёзиб борганди, ушбу воқеаларнинг бари инсоннинг дилига илоҳий муҳаббат бағишлаши мумкин бўлган завқ-шавқнинг худди ўзгинаси эди. («илоҳий» мажози бу ўринда у ишлатишга журъат этмаган бошқа бир сўз ўрнига ёзилганди!) «Илоҳий муҳаббат» маҳбусни гоҳ қаттиқ умидсизликка солар, гоҳ ҳавода маҳбусининг дилрабо товушини эшитган кезлари унинг дилида умид учқунини ёқиб, қалбига ҳузур-ҳаловат бағишларди. Хайриятки, бу напларнинг бари қамоқхонада унинг ўзи вино, шоколад ва қора қуддан ҳисаб олган сийёҳ билан ёзилганди. Дон Чезаре унинг ажиб-бужи хатига сал кўз ташлаган бўлди-да, авлиё Иеронимийнинг асарларини китоб жавонидаги эски жойига қўйиб қўйди. Агар у «ҳошиядаги ала шу қайдлар»ни бир бошидан ўқиб чиққанида эди, бир купчи, мени заҳарлашибди, деган хаёлга борган маҳбуснинг дунёда ўзи учун энг азиз маҳлиқо истиқомат қилувчи гўшадан қирқ қадам нарида ўлишидан хурсанд эканини билиб олган бўларди. Бироқ йигит қочиб кетганидан сўнг бу изҳори дилни меҳрибон бошқарувчи эмас, ўзга бир одам ўқиб чиқди. «*Ўзи севган париваш яқинида ўлиш*» ҳақидаги бу кўтаринки фикр минг оҳангга солиб такрорлангач, китобнинг ҳошиясига бир сонет ёзиб қўйилганди. Унинг руҳи азоб-уқубатлардан сўнг йигирма уч йил истиқомат қилган бу бебаҳо маҳфилни тарк этади,— дея ёзилганди сонетда,— бироқ бу дорулфанодаги барча мўмин одамларга хос бахтга эришиш истаги уни яратган эгам, аҳтимол, барча гуноҳларидан ўтиб, беҳисоб фаришталар орасида абадий ҳузур-ҳаловат бағишлаши мумкин бўлган беҳиштга тушмайду, — йўқ, у дунёда ўзи учун энг азиз одамнинг руҳи ила бирлашгусидир, веро, ўзи азоб чеккан зиндон яқинида тирикликка қараганда ўлимидан сўнг кўпроқ бахтга эришгусидир.

«Ана ўша ерда,— дея гантанали оҳангда эълон қиларди сонетнинг сўнгги мисраси,— мен ернинг ўзидаёқ беҳиштга тунган бўлур эдим».

Гарчи Парма қалъасида Фабрициони ўзининг энг муқаддас бурчига хиёнат қилган лаънати хоин деб аташа-да, дон Чезаре аллақандай нотанин одамнинг номидан келтириб топширилган ажойиб китобларни кўриб, жуда қойил қолди. Фабрицио эҳтиёткорлик юзасидан хатни китоблар меҳрибон бошқарувчига топширилганидан сўнг орадан бир неча кун ўтказиб жўнатганди, веро у, менинг номимни эшитишса, совгамни ғазаб билан қайтариб юборишади, дея кўрққанди. Дон Чезаре бу туҳфа тўғрисида акасига чурқ этиб оғиз очмади, чунки Фабрицио исмини эшитиши биланоқ комендантнинг тепа сочи тикка бўлиб кетарди; аммо маҳбус қочиб кетганидан сўнг аббат яна ўзининг дилрабо жиянининг самимий дўсти бўлиб қолди ва Клелия бир вақтлар

ундан бир оз лотин тилини ўргангани боисидан руҳоний унга ўзига совга қилишган ўша ажойиб напсрларни кўрсатди. Ҳочоқнинг кўзлаган мақсади ҳам ана шу эди. Клелия Фабриционинг хатини танигач, бирдан лоладек қизариб кетди. Қалин жилднинг кўпгина саҳифалари орасига хатчўп ўрнида узун-узун сариқ қороз тасмачалар солиб қўйилганди. Мапа энди шу нарсани рўй-рост айтмоғимиз мумкинки, таъмагирлик, моддий манфаатлар ва сийқа, нурсиз фикрлар ҳукм сурадиган кундалик ҳаётимизда чинакам эҳтиросдан руҳланиб қилинган ниятлар гўё қарами кенг худонинг ўзи қўллаб-қувватлагандек, деярли доим рўёбга чиқади. Клелия шу кунларда бутун вужудини қамраб олган туйғу ва табиий сезгисига амал қилиб, амакисидан унга инъом қилинган янги напсри билан солиштириб кўрини учун авлиб Иероним асарларининг эски нусхасини сўраб олди. Шундан сўнг Фабрициодан айрилганидан буён дилига ўрнашиб қолган маҳзунлик бир зумда ғойиб бўлди-қўйди. Китобнинг эски нусхасини варақлай туриб, унинг ҳошияларида биз боя тилга олган сонет ва маҳбуснинг унга бўлган муҳаббати ҳақида кунма-кун ҳикоя қилинган кундаликларини топиб ўқигач, қизнинг қалби нақадар завқ-шавққа тўлганини не сўзлар билан тасвирласак экан!

Клелия сонетни ўша кунидек ёдлаб олди; қиз хонасидаги дераза олдига келиб, энди бўшаб қолган камера деразасига тикилганича сонетни хиргойи қилиб қуйларди. Бир вақтлар мапа шу деразага тутилган қопқада ўқтин-ўқтин кичкинагина туйнукча очилди тургувчи эди. Ҳозир қопқани деразадан олиб, трибунал маҳкамасига жўнатишганди, зеро у Расси Фабрициого қарши қўзгаган аҳмоқона суд пайти ашёвий далил хизматини ўтамоғи даркор экан: йигитга жинояткорона қочди ёки фискалнинг ўзи тиржайиб айтишича, *олий ҳиммат ҳукмдорнинг шафқатли ва одил судидан бўйин товлади*, дея айб қўйишганди.

Ўзининг қилган барча бу ишларидан Клелиянинг виждона азоб чекмоқда эди. Бу азоб айниқса қиз бахтсиз бўлиб қолганидан кейин кучайиб кетди. Виждон азобидан қутуломоқ учун у отасини заҳарлаб қўйишларига хиёл қолган ўша куни Биби Марьям олдида *бундан буён Фабрициони ҳеч қачон кўрмаслик* ҳақида ичган қасамини эслар ва уни қайта-қайта такрорларди.

Фабрицио қочиб кетганидан сўнг отасининг тоби қочиб қолди ва бунинг устига даргазаб шаҳзода Фарисе мипорасидаги барча қамоқхона хизматчиларини ишдан ҳайдаб, уларнинг ўзларини шаҳар қамоқхонасига ҳибс этинини буюрганнида у сал бўлмаса мансабидан ажраб қолай деди. Уни маълум даражада граф Москваинг ўз ҳимоятига олини нутқариб қолди. Зеро министр у сарой доираларида менга қарши фитналар уюштирадиган фаол рақиб бўлганидан кўра ўша қалъадаги мипорасида кўмилиб ўти-равергани маъқул дея ҳисобларди.

Генерал Фабю Контти шаҳзоданинг газабига учраган ёки учрамаганилиги номаълум бўлиб турган икки ҳафта давомида комедант чиндан ҳам касал бўлиб ётди, ана шунда Клелия Фаб-

рициога айтган ўша қурбонликни амалга оширишга қатъиян аҳд қилди. Қалъада байрам қилинган куни, — китобхоннинг ёдида бўлса керак, Фабрицио худди ўша куни қочган эди, — Клелиянинг ўзини касал қилиб кўрсатишга фаҳми етди. У эртаси куни ҳам тоби қочгандек сирқовланиб юрди ва шундай оқилона иш тутдики, Фабрициони назорат қилишга тайин этилган қамоқхона хизматчиси Гриллодан бўлак ҳеч ким унинг маҳбусга ёрдам берганини сезмади. Грилло эса бу тўғрида чурқ этиб оғиз очмади.

Аммо Клелия сирни фош бўлишдан кўрқмай қўйган заҳоти виждони унга қаттиқ азоб бера бошлади. «Отасига хиёнат қилган жиноятчи қизнинг бу қилмишидан ҳам каттароқ гуноҳ бормикни бу дунёда!» — дея ўйларди у.

Бир куни кечкурун, деярли эрталабдан кечгача вақтини кўз ёши тўкиш ва ибодат қилиш билан ўтказгач, у амакиси дон Чезаредан ўзи билан бирга отасининг олдига боришни илтимос қилди. Зеро қиз отасининг яна дарғазаб бўлиб ўшқиритишдан кўрқарди. Бунинг устига, генерал икки гапнинг бирида ўша муртад хонин Фабрициони бўралаб сўкар ва унинг номига лаънатлар ёғдирарди.

Клелия отасининг олдига боргач, маркиз Крешенцига писбатан қалбида тариқча ҳам илиқлик йўқлиги ва ушбу никоҳда асло бахтиёр бўла олмаслигига ишонган комил бўлгани учунгина доим унга турмушга чиқишдан бош тортиб келаётганини айтишга журъат этди. Бу сўзларни эшитиб, генерал багтар қутуриб кетди. Клелия гапини давом эттиролмай бир оз сукут қилиб туришга мажбур бўлди. Ниҳоят қиз агар генерал маркизнинг катта бойлигига учиб, оталик амри билан унга турмушга чиқишни қатъиян буюрса, унинг иродасига итоат этажанини айтди. Генерал бундай хулосани сира ҳам кутмаган эди. У аввалига ажабланди, кейин эса қувониб кетди.

— Худога шукр, — деди у укасига, — агар ўша зумраша Фабриционинг қилиғи туфайли мансабдан маҳрум бўлган тақдирда ҳам энди биронта харобанинг учинчи қаватида диққинафас бўлиб ўтирмайман.

Граф Москва, турган гап, одамларнинг кўзига «ярамас Фабриционинг» қочиб кетганидан қаттиқ ғазабланган бўлди ва ўрни келганда Расси ўйлаб топган ўша, очигини айтганда, арзимас йигитнинг олийҳиммат ҳукмдорнинг шафқатли судидан бўйин товлагани ҳақидаги гапини такрорлаб юрди. Яхши ўйлаб топилган бу гап киборлар жамиятига мойдек ёқиб тушди-ю, аммо оддий халқнинг кўнглига сира ўтиришмади. Ақли расолик билан фикрмулоҳаза юртадиган оддий халқ, гарчи Фабрициони катта жиноятчи дея ҳисобласа-да, унинг шундай юксак девордан кўрқмай арқонга осилиб тушганига қойил қолмоқда эди. Саройда эса бундай жасорат ҳеч кимни қойил қолдирмади. Фабриционинг қочиб кетганидан юзи шувит бўлган полиция эса расмий баёнот бериб, унда йигирмага яқин солдат герцогинянинг ҳотамтоёлик билан берган садақасига учиб, Фабрициога ҳар бири-

нинг узунлиги қирқ беш фут келадиган ва бир-бирига улаб маҳкам боғланган тўртта нарвон тайёрлаб бергани хабар қилинганди. Герцогиня эса бу қилмиши билан киборларнинг назарида шундай бир ношукурлик намойиш этгандики, улар доим аёлнинг номини тилга олишганида оғир хўрсиниб қўядиган бўлиб қолишганди. Фабрицио тепадан арқон туширган экан, унга энг тепадаги нарвонни боғлаб беришибди, йигит уни фақат тортиб олса бас экан,— шу ҳам жасорат бўлибди-ю. Ўзларининг эҳтиётсизликлари билан ном чиқарган бир неча либерал, жумладан, нақ шаҳзоданинг ўз қўлидан пул олиб турадиган жосуслар бўлиб доктор К*** обрўларига пугур етишидан ҳам қўрқмай, лаънати полиция ўша нонкўр Фабриционинг қочишига ёрдам берган йигирмата бадбахт солдағдан саккизтасини отиб ташлабди, дегап тарқатишди. Ана шуидан сўнг ҳатто ҳақиқий либераллар ҳам Фабрициони ўзининг эҳтиётсизлиги билан бечора саккиз солдатни ҳалок этибди, дея қоралай бошладилар. Мустабидлар тасарруфидаги кичкина давлатларда жамоатчилик фиприни ана шу зайлда йўққа чиқарадилар.

Йигирма учинчи боб

Барчани ўз қомига тортган ушбу ялли жазава орасида ёлғиз архиепископ Ландрианига ўзининг ёш дўстига содиқ қолди. У ҳатто маликанинг саройида, адлия қонунларига биноан «инсон олдиндан салбий фикрга келиб қўймоғи номатлубдур, токи ҳозир орада йўқ бўлган айбланувчи ўзининг бегуноҳ эканлигини исботламоғига имкон бермоқ даркор»,— дея эслатмоққа журъат ҳам этди.

Фабрицио қалъадан қочганининг эртаси куни кўпгина таниқли зотлар беўхшовгина битилган бир сонет олишди. Уша сонетда қаҳрамонимизнинг қалъадан қочиши асримизнинг энг ёрқин воқеаларидан бири сифатида мадҳ этилган бўлиб, Фабриционинг ўзи эса қанотини ёзиб ерга қўнган фариштага таққосланганди. Яна бир кундан кейин эса бошқа бир ажиб сонет бутун Парманинг оғзидан тушмай қолди. Бу асар арқондан осилиб тушаётган Фабриционинг ўз ҳаётидаги турли воқеалар ҳақида айтган монологи тарзида ёзилганди. Ўзининг ажойиб икки банди билан бу сонет жамоатчилик олдида йигитнинг қадрини ошириб юборди: шеърят шинавандаларининг бари дарҳол Ферранте Палланинг услубини таниб қолишди.

Аммо ҳозир менга улуғвор ва кўтаринки бир услуб керак: Сакка қасридаги иллюминация каби мислсиз густоҳлик ҳақида хабар топишгач, барча содиқ фуқароларнинг қалбини нақадар кучли ғазаб қоплаганини не сўзлар билан тасвирласам экан? Барча герцогинянинг бу қилигидан ошкора ғазабланди; ҳатто ҳақиқий либераллар ҳам хонимнинг бу иши бориб турган жоҳилликнинг худди ўзгинаси, дея қарор қилишди: у қамоқхоналарда «шубҳали шахслар» сифатида ўтирган бечора одамларнинг аҳ-

волини оғирлаштирди ва ҳукмдорни бекорга қутуртириб юборди. Граф Моска, герцогиня билан бир вақтлар дўст тутинган одамларнинг уни унутиб юборишдан бўлак чоралари қолмади, деб айтди. Киборларнинг хонимни бир оғиздан бундай ёмонлашлари ҳали-бери тинай демасди. Хориждан келган биронта сайёҳ жамоатчилик ҳукмининг бундай мустақамлигини кўрса, турган гап, қаттиқ ажабланган бўларди. Аммо интиқом гаштини қадрлай биладиган бу мамлакатда олти мингдан мўлроқ деҳқон учун уюштирилган ажойиб байрам ва иллюминациянинг довуғи бир кунда ҳаммаёққа тарқалди. Пармадаги одамларнинг бари, герцогиня деҳқонларга минг цехин пул улашишни буюрибди, дея таъкидлашар ва қишлоқ аҳли полиция аҳмоқлик қилиб, байрамнинг эртасига, одамларнинг боши оғриб турган кунни юборган ўттиз нафар жандармни анча совуқ кутиб олганини шу билан изоҳлашарди. Тошбўрон қилинган жандармлар орқаларига қарамай қочинибди, отдан йиқилиб тушган икки жандармни эса қишлоқи йигитлар По дарёсига ташлаб юборишибди.

Сансөврина саройидаги ҳовуз билан боғлиқ воқеага келсак, унга деярли ҳеч ким эътибор бермади. Тунда ҳовуз «тошиб кетди» ва бир печа кўчани сув босди. Сув баъзи кўчаларга кўпроқ, баъзиларига камроқ оқди-ю, эрталаб бу тошқиннинг излари ёмғирдан кейинги кўлмакларга ўхшаб қолди. Тошқир Лодовико сарой деразаларидан бирининг ойнасини синдириб келди, шу босдан одамлар бу кўнгилсизлик уйга кирган ўғрилارнинг иши деб ўйлашди. Улар ҳатто кичкинагина бир нарвон ҳам топиб олинди. Фақат граф Москагина бу ишларнинг бари дунгонасининг ҳийла-найранги эканлигини фаҳмлади.

Фабрицио имкони тугилган заҳоти Пармага қайтишга қатъий аҳд қилди; у Лодовикодан архиепископга узундан-узоқ мактуб бериб юборди, кейинроқ эса бу содиқ хизматкор Пьемонтдаги биринчи қишлоқ Саннадзаро почтасига муҳтарам ружонийнинг ўз навқирон шоғирдига йўллаган жавоби — лотин тилида ёзилган батафсил номани келтириб топширди. Биз ҳозир бир тафсилотни баён қиламизки, эҳтимол, бундай эҳтиёт чоралари ортиқча бўлиб қолган мамлакатларда кўпгина бўлак тафсилотлар қатори ушбу эҳтиёткорлик жуда галати кўринар. Фабрицио дель Донгога йўлланган барча бу мактубларда унинг номи сира ҳам тилга олинмаганди; уларнинг бари Швейцария музофотидаги Локарно шаҳри ёхуд Пьемонтдаги Бельжирате қишлоғида истиқомат қилувчи Лодовико Сан-Микели номига ёзилганди. Конвертни дағал қозғаб ясашган бўлиб, унинг устидаги сурғучи паллартиш босилганди ва адреси ҳам биронта ошпаз хотинга муносиб қўшимчалар билан ажи-бужки ёзилганди; хатларнинг бари Неаполдан жўбатилди дея қайд қилиниб, уларга қўйилган сана аслидагига қараганда олти кун олдинга суриб кўрсатилганди.

Пьемонтдаги Павия яқинида жойлашган Саннадзаро қишлоғидан Лодовико зудлик билан Пармага қайтиб борди: Фабрицио

унга нима қилиб бўлса-да, Петрарканинг бир сонети босилган шоҳи дастрўмолни Клелия Контига етказиб бериш ҳақида муҳим топшириқ берганди. Тўғри, ўша сонетдаги бир сўз ўрнига бошқа сўз ёзиб қўйилганди. Клелия маркиз Крешенци унинг олдига келиб, миннатдорчилик билан бундан буён ўзини дунёдаги энг бахтиёр одамлардан бири дея ҳисоблашини изҳор қилганидан сўнг орадан икки кун ўтгач, ўша дастрўмолни хонасидаги стол устида кўриб қолди. Бундай ногаҳоний вафодорлик нишонасини кўргач, унинг қалби нақадар ларзага тушгани ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Лодовикога яна қалъада шималар бўлаётганини иложи бори-ча батафсилроқ билиб келиш ҳам топширилган эди. Маркиз Крешенцининг уйланиш масаласи, афтидан ҳал бўлгани ҳақидаги қайгули хабарни Фабрициога худди ана шу Лодовико топиб келди: маркиз деярли ҳар кун қалъада Клелиянинг шарафига бирохта байрам уюштироқда экан. Тўй таътанаси яқинлашиб қолганининг энг аниқ нишонаси сифатида Шимолий Италияда яшовчи барча бадавлат одамларга хос қурумсоқ-хасилнига қарамай, маркиз Крешенци, гарчи сепсиз қизга уйланмоқчи бўлса-да, энди уйини зеб-зийнат билан жиҳозлаш учун жуда катта пул сарфлаётганини айтиб ўтиш мумкин эди. Қизнинг сепсизлиги ҳақидаги фикр генерал Контининг иззатнафсига қаттиқ тегиши мумкин бўлса-да, унинг ватандошлари аввало шу тўғрида гап сотишарди. Шу босидан генерал уч юз минг франкдан кўпроқ пулни нақд тўлаб, каттагина амлок сотиб олишга шошилди. Аммо унинг ўзининг сариқ чақаси ҳам йўқ эди ва чамаси бу ишни амалга ошироқ учун пулни унга маркиз берган эди. Лекин энди генерал, ана шу амлокни қизимга сеп тариқасида беришман, дея эълон қилиш имкониятига эга бўлганди. Бироқ олди-сотди ҳужжатларини расмийлаштириш учун кетадиган ўн икки минг франкдан кўпроқ пул анча пиниқ-пухта одам бўлмиш маркиз Крешенцига бемаъни сарф-харажат бўлиб кўринди. У ўз набатыда деворларни безаш учун Лионда болопьялик машҳур рассом Паладжининг чизмалари бўйича тайёрланган ажойиб гулдор мато буюртма қилди; бу шоҳи матонинг чиройли ранго-ранг гуллари кишининг кўзига ором бағишларди. Бу матолар маркиз саройининг пастки қаватида жойлашган ўн етти меҳмонхонанинг деворларини безамоғи лозим эди; уларда Крешенциларнинг кўҳна аждодлари гербдаги у ёки бу фигуралар тасвирланганди. Крешенцилар насаби эса 985 йилдан — машҳур Рим консули Кресенций*дан бошланишини бутун дунё биларди. Гулдор матолар, камин тепасига ўрнатиладиган соатлар ва қандилларнинг жами Пармага олиб келишини билан маркизга уч юз эллик минг франкдан кўпроққа тушди; саройда илгаридан бўлган ойналар ёнига янгиларини келтириб қўйиш учун ҳам икки юз минг франк сарфланди. Фақат беназир Корреджо олдидагина бўйинини эгадиган пармалик буюк рассом Пармиджанионинг машҳур асарлари билан

безатилган икки залдан бўлак иккинчи ва учинчи қаватдаги барча хоналарга Флоренция, Рим ва Миландан чақиртирилган донгдор рассомлар нақш ишлаш билан банд эдилар. Буюк швед ҳайкалтароши Фокельберг, римлик Генерани ва милашлик Маркезилар мана бир йилдирки, чиндан ҳам валломат одам бўлган Кресенцийнинг қахрамонона ишлари тасвирланган ўнта барельеф устида бош кўтармай ишламоқда эдилар. Кўпгина хоналарнинг шифтига чизилган суратларда ҳам мажозий тарзда унинг ҳаёти тасвирланган эди. Айниқса милашлик рассом Гаец Елисей Майдони*да Кресенцийни Франческо Сфорца, Лоренцо Валломат, қирол Роберт, трибун Кола ди Риенци*, Макиавелли, Данте ва ўрга асрларнинг бошқа буюк одамлари қагдай кутиб олишаётгани тасвирланган картина томошабини лол қолдиради. Қудратли ақл-заковат соҳиби бўлмиш бу мумтоз кишилар олдида сажда қилиш шу бугун ҳокимият теңасида турган одамларга нисбатан киноядек кўринади.

Лодовиконинг хатидан пармалик киборлар жамияти ва бутун буржуаларнинг диққат марказида бўлган бу зеб-зийнатларнинг батафсил тасвирини ўқигач, қахрамонимизнинг дили пора-пора бўлиб кетди. Лодовико Казаль-Мажоредани божхона хизматчисига айтиб туриб ёздирган йигирма саҳифадан иборат хатида барча бу ҳашамат тўғрисида соддадиллик билан завқ-шавққа тўлиб ҳикоя қилганди.

«Мен бўлсам жуда қашшоқман!— дея ўйларди Фабрицио.— Йилига тўрт минг ливр даромадим бор холос! Чиндан ҳам Клелия Контини севишим ўтакетган беодоблик бўлди, ахир уни деб одамлар мана бундай ажойиботлар барпо этишяпти!»

Аmmo мактубининг охирида Лодовико ўз қўли билан ажи-буян қилиб ёзган иловасида бир куни кечқуруп Фабриционинг қамоқхонадаги собиқ назоратчиси Гриллони кўриб қолганини хабар қилибди; ўша воқеадан сўнг бояқшнинг ўзини қамаб қўйишибди-да, кейин қўйиб юборишибди. Энди у яшириниб юрганга ўхшармиш. Грилло худо йўлига бир цехин садақа қилишни сўрабди; Лодовико унга герцогинянинг номидан тўрт цехин берибди. Собиқ қамоқхона хизматчиларидан ҳаммаси бўлиб ўн икки киши озодликка чиқарилибди ва бу одамлар ўзларининг ўрниларига тайинланган янги қамоқхона қоровулларини қалъадан ташқарида тутиб олишгудек бўлишса, улар билан пичоқ-бозлик мусобақаси (trattamento di cortollate) уюштироқчи бўлиб юрганмиш. Гриллонинг айтишича, деярли худонинг берган куни қалъада серенадалар ижро этишармиш, синьорина Клелия Контининг ранги бир ҳолатда бўлиб, унинг тез-тез тоби қочадиган бўлиб қолганмиш ва ҳоказо, ва ҳоказо гаплар. Ана шу бемаъни ибора Фабрициони қайтиб кетадиган почта орқали Лодовикога дарҳол Локарнога қайтиш ҳақида буйруқ юбормоққа даъват этди. Лодовико тезда етиб келди. У оғзаки айтиб берган тафсилотлар эса Фабриционинг дилидаги қайғусини баттар кучайтириб юборди.

Унинг ёнида бечора герцогинянинг нақадар сиқилиб юрганлиги энди тасаввур қилиш учун қийин бўлмас керак; йигит хонимнинг олдида Клелия Конти исмини тилга олишдан кўра қийноқ азобидан ўлишни афзал кўрган бўларди. Герцогиня Нарма шаҳридан нафратланар, бу шаҳар ҳақидаги барча хотиралар эса Фабриционинг қалбига кўтаринки ва маҳзун бир кайфият бағишлаётгандек туюларди.

Герцогиня энди интиқом тўғрисида илгаригидан анча кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолганди: ўша бадбахт Джилеттининг ўлимидан аввал у нақадар бахтиёр эди-я. Энди-чи, энди аҳволи не кечяпти? У даҳшатли воқеани бестоқат бўлиб кутар, аммо бу тўғрида Фабрициого чурқ этиб оғиз очинишга журъат этмасди. Яқингинада эса у Ферранте билан гапни бир жойга қўяр экан, бир кун келиб чеккан азоблари учун ўч олинишини эшитса, Фабрицио хурсанд бўлиб кетса керак, деган хаёлга борганди. Мана энди китобхон герцогинянинг Фабрицио билан учрашувлари қанчалар похуш ўтишини маълум қадар тасаввур қилиши мумкиндир: бу учрашувлар деярли доим гапнинг сукут ичра ўтарди. Гўё муносабатларидаги бундай нохушликни янада кучайтирмоқчи бўлгандек, герцогиня васвасага берилиб, юрагига жуда яқин жиянига нисбатан қалтис бир ҳазил қилишдан ўзини тийиб тура олмади.

Граф унга деярли ҳар куни хат ёзар ва чамаси, севгиларининг илк чоғларидагидек, мактубларини чопар орқали юборарди: конвертларга доим биронта пвейцар шаҳарчасининг штемпели урилган бўларди. Бечора қўлидан келганича муҳаббатини ошқора намойиш этмасликка ва хатларида бирор гап билан герцогинянинг кўнглини хушлашга ҳаракат қиларди. Бироқ герцогиня унинг хатларига наришон кўз югуртирарди-да, бир четга ташлаб қўярди. Хўш, севган одамнинг совуқ муносабатидан қалби ўртанаётган бир пайтда аёл киши ўзи фақат ҳурматини бажо келтирадиган собиқ маҳбубининг вафосини не қилсин! Икки ой ичида герцогиня графга фақат бир мартагина, ўшанда ҳам Саккадаги мушакбозликдан сўнг малика ундан мактуб олса, хурсанд бўлармикин, дея азмойини олиб кўришни топшириш учунгина жавоб хати ёзди. Агар граф жониз кўрса, топшириши лозим бўлган мактубида у маликадан маркиз Крешенцини ўзига камергер қилиб олишни илтимос қилганди. Зеро бу лавозим анчадан бери бўш эди ва герцогиня маркизнинг ниқоҳига бу яхши совға бўлади дея ҳисобларди. Герцогинянинг мактуби бениҳоя назокат билан ипшо қилинган бўлиб, у чексиз ҳурмат баён қилинган нозик ибораларга тўлиб-тошганди-ю, аммо маликанинг кўнглига ўтиришмайдиган биронта ҳам сўз тилга олинмаганди. Шунинг учун ҳам бу мактубга келган жавоб хати жудодикдан изтироб чекаётган самийий дўстнинг сонинч туйғулари билан тўлиб-тошганига сира ҳам ажаблалмас бўларди:

«Мен ҳам, ўғлим ҳам,— деб ёзганди малика,— сиз беҳосдан

жўнаб кетганингиздан буён бирор кечани ҳам кўнгилдагидек ўтказганимиз йўқ. Азизим герцогиня, мен саройимдаги лавозимларга одам тайинлаш масаласида фақат сиз туфайли маслаҳат овози ҳуқуқига эга бўлганимни наҳот унутган бўлсангиз? Сиз маркиз Крешенцини саройимга яқинлаштирмоқ ҳақидаги илтимосингизни жисослаб бермоқ лозим дея ҳисоблабсиз чоғи, ammo менга ёлғиз сизнинг истагингиз ҳам kifоя. Магар мен хвёл бўлса-да, нуфузга эга эканман, маркиз ўша лавозимга тайин этилмай, ammo менинг қалбимда, жонгинам герцогиня, биринчи ўрни абадулабад сизга бахш этилган. Менинг ўғлим ҳам сиз тўғрингизда худди шу сўзларни айтяпти. Тўғри, йигирма бир ёшли йигит тилида бу сўзлар бирмунча одобсизликдек туюлади. У сиздан Бельжирате яқинидаги Орта водийсида мавжуд бўлган минераллардан намуналар юборишини илтимос қиляпти. Энди сиз менга тез-тез хат ёзиб турасиз деб умид қиламан; хатларни сизни ҳамон «ёмон кўрадиган» графнинг номига юборинг; мен бўлсам уни ҳаммасидан ҳам кўпроқ ана шу фазилати учун яхши кўраман. Архиепископ ҳам сизга садоқат намойиш этияпти. Ҳаммамиз тез кунда сиз билан юз кўришингга умид қиламиз: ёдингизда бўлсин, сизни кўрмоғимиз ниҳоятда зарур! Менинг бош статс-мулозимам бўлмиш маркиза Гислерининг ушбу дунёйи бевафодаги ризқи рўзи тугаб қолганга ўхшайди: бу бояқини аёл таъбимни кўп хира қилиб келарди, ҳатто бу ўринда ҳам дорулбақога бемаврид рихлат қилиш нияти билан дилимни сиёҳ этмоқда; унинг хасталиги мени бир аёлнинг исми шарифини эсламоққа мажбур этдиким, агар кичкинагина саройимдаги барча қувонччи ўзи билан олиб кетган ўша ажойиб хоним мени деб ўзининг мустақиллигини қурбон қилишга рози бўлганида камини маркиза Гислери исми ўрнига ўша зотнинг номини жонжон деб ёзиб қўйган бўлардим», ҳоказо ва ҳоказо.

Шундай қилиб, герцогиня Фабриционинг дилини ўртайдиган никоҳни қўлидан келганича тезлаштиришга ҳаракат қилганини тушунган ҳолда ҳар кун у билан учрашиб турарди. Баъзан шундай ҳам бўлардики, улар қайиқда кўл бўйлаб тўрт-беш соат сайр қилишарди, ammo бир-бирларига чурқ этиб оғиз очинмасди. Фабрицио уни чин кўнглидан яхши кўрарди-ю, бироқ бутун фикри ёди бошқа бир аёлда эди, герцогиня учун эса бу соддадил йигит биронта ҳам ширин сўз топа олмасди. Хоним буни яққол кўриб турарди ва қаттиқ изтироб чекарди.

Дарвоқе, Бель герцогинянинг «чиройли кўрфаз» маъносини англатувчи Фелизитанининг номига муносиб хушманзара жойидан бир уй ижарага олгани ҳақида айтмоқчи унутибмиз. Меҳмонхонанинг ойнабанд эннигидан герцогиня тўғри кўл бўйига тушини мумкин эди. Қайиқчи у оддийгинасини сотиб олди-ю, ammo зарур бўлган тўрт эшкакчи ўрнига чор атрофдаги ҳар бир қишлоқдан биттадан одам танилаб, ўн икки эшкакчи ёллади. Бир кунд, жуда саралаб танланган ана шу одамлар билан иккинчиси, учинчиси марта сайр қилгани чиқишганида, кўн ўр-

тасига етиб боришгач, хоним уларга эшкак эшишдан тўхташни буюрди.

— Мен сизларнинг ҳаммангизни ўзимнинг дўстларим деб ҳисоблайман,— деди у,— ва сизларга бир сирни айтиб қўймоқчиман. Жияним Фабрицио қамоқхонадан қочган. Эҳтимол, хиёнат ёрдамида уни сиздек эркин одамлар юрти бўлмиш ҳатто ана шу кўлингиз соҳилида ҳам яна қўлга олишга уриниб кўришар. Доим кўз-қулоқ бўлиб юринглар, кўрган-билган гапларингиздан доим мени огоҳ қилиб туринглар. Кечасию кундузи, истаган пайтингизда хонамга киришингизга ижозат бераман.

Эшкакчилар диллари завқ-шавққа тўлиб, рози эканликларини айтишди: хоним одамларнинг меҳрили қозонини иқтидорига эга эди. Аммо у сира ҳам Фабриционинг ҳаётига шундай хавф-хатар қутқу солянти, деб ўйламасди, балки бу эҳтиёт чораларини кўпроқ ўзининг хавфсизлигини ўйлаб қўлламоқда эди,— илгарилари, Сапсеверина саройидаги ҳовузнинг сувини чиқариб юбориш ҳақидаги машъум буйруғига қадар бундай ҳаёл унинг етти ухлаб тушига кирмаган бўларди.

У эҳтиёткорлик юзасидан Фабрициони Локарно бандаргоҳига жойлаштирганди; жияни ҳар куни уни кўргани келар ёхуд унинг ўзи йигитнинг олдига, Швейцарияга қарашли соҳилга борарди. Бу учрашувларнинг қанчалик ёқимли ёки нохуш ўтиши ҳақида қўйидаги тафсилот орқали ҳукм юритса бўлади: маркиза иккала қизини ёнига олиб, икки марта уларни кўргани келди ва улар бегоналар олдида ўзларини бирмунча енгилроқ ҳис этишди,— агар улар биз учун энг муҳим гапдан бехабар бўлиб, биз билан фақат йилига бир мартагина юз кўришиб туришса, ҳатто туғишган қариндошларни ҳам бегона деб аташ мумкин-да ахир.

Бир куни кечқурун герцогиня Фабриционинг онаси ва икки синглиси билан Локарнога, унинг олдига борди. Уша ерлик викарый билан каноник хонимларга ўз ҳурматларини изҳор қилмоқ ниятида Фабрицио турган уйга келишди; бир тужжорлар шеркатининг ҳиссадори бўлган ва барча янгликларни ҳаммадан олдин билиб юрадиган викарый кутилмаганда деди:

— Биласизларми, Парма шаҳзодаси дунёдан ўтибди!

Герцогинянинг ранги докадек оқариб кетди.

— Биронта тафсилотини хабар қилишмадими?— дея сўради у журъатсизгина бир оҳангда.

— Йўқ,— деди жавобан викарый.— Унинг ўлганини эшитдим холос. Лекин бу жуда аниқ гап.

Герцогиня Фабрицио томонга ўгирилиб қаради. «Мен бу ишни мана шу Фабрициони деб қилдим,— дея ҳаёлидан ўтказди у.— Мен бундан ҳам баттарроқ, минг карра баттарроқ иш қилишим мумкин эли, у бўлса рўпарамда бепарво ўтирибди ва бошқа бир аёлни ўйлаётми».

Герцогиня бу даҳшатли фикрга дош бера олмади ва ҳушидан кетиб йиқилди. Ҳамма ваҳимага тушиб, уни ҳушига келтиришга урина бошлади; аммо ҳушига келиб, кўзини очгач, у

Фабриционинг викарий билан каноникдан камроқ ташвишга тушганини кўрди; йигит ҳар доимдагидек, хаёли паришон ҳолда турарди.

«У Пармага қайтишни орзу қиляпти,— дея ўйлади герцогиня,— чамаси, Клелия билан маркизнинг тўйини бузиб юборишга умид қилаётган кўринади. Лекин мен бунга йўл қўймайман». Сўнгра у руҳонийлар ҳақида эслади-да, шошилиб деди:

— У доно ҳукмдор эди! Бекорга тухмат қилишарди унга. Қандай оғир жудодлик биз учун бу!

Руҳонийлар хайрлашишди-да, чиқиб кетишди, герцогиня эса ёлғиз қолиш ниятида кўрпа-тўшак қилиб ётмоқчи эканлигини айтди.

«Турган гап,— дея ўйларди у,— ҳозир Пармага қайтмай, бир-икки ой кутганим маъқул. Аммо узоқ чидаб тура олмайди-гапга ўхшайман, бу ерда қаттиқ изтироб чекашман. Фабриционинг доим бундай хаёл паришон юриши, бундай сукут сақлашига ортиқ чидалмайман!.. Йўқ, уни бу аҳволда кўрсам дилим пора-пора бўлиб кетяпти. Бу ажойиб кўл бўйлаб у билан қайиқда сайр қилган найтлари шу қадар эрикишим мумкинлиги ҳатто хаёлимга ҳам келмаганди. Уни деб, унинг чеккан азобларини учун ўч олиш ниятида айтмоққа ҳам тил бормайдиган даҳшатли ишларни қилиб юрибман яна. Бундан кейин менга ҳатто ўлим ҳам кўрқинчли бўлмай қолди. Фабрицио Неаполдан Пармага қайтиб келгач, мен қалбимда туйган болаларча завқ-шавқнинг жазоси мана шу!.. Ушанда бир оғиз сўз айтсам кифоя эди, ҳаммаси ҳал бўларди кўярди: мен билан яқинлашгач, эҳтимол, у аллақандай бир қизалоқ ҳақида ўйлаб ўтирмасди... Аммо мен ўша сўзни айта олмасдим. Ахир бу қабоҳат, разолатнинг худди ўзгисаси бўларди. Мана энди ўша қиз таптана қиляпти. Нима-ям дердим, шундай бўлиши табиий эди. У эндигина йигирма ёшга кирган, мен бўлсам ундан икки марта каттаман, гам-ташвишлардан жуда ўзгариб кетдим, жисмим хаста бўлиб қолди!.. Йўқ, ўлмоғим, бу ишларга чек қўймоғим керак! Қирқ ёшли аёл ҳали у навниҳоллик пайтида севган эркакларинигина мафтун эта олади. Мен энди фақат шуҳрат қувончларинигина эрмак қилишим мумкин, лекин фақат шуни деб яшаш керакмики?! Шунинг учун ҳам Пармага бориб, кўнгил очиш керак. Агар иш начавасига кетса, мени қатл этишади. Хўш, бунинг нимаси даҳшатли экан? Шарафли ўлим! Ана ўшанда мен қатл олдидан, энг сўнги дақиқада Фабрициого қараб: «Кўрнамак! Сени деб жонимни қурбон қиляман!»— дейман. Ҳа, фақат Пармадагина ҳаётимнинг сўнги йилларини биронта эрмак билан тўлдиришим мумкин. У ерда мен энг олий насаб хоним бўлиб қоламан. Қани энди, ҳозир ҳам бир вақтлар маркаиза Раверсининг дилини сиёҳ қилган шуҳратимдан қувона олсам! Ўша кезлари ўз бахтимни кўрмоқ учун ҳасадчиларнинг кўзига бир бор қарасам кифоя эди... Лекин, яхшиямки, иззат-нафсим азият чекмайди, қалбимни нима вайрон қилганини, эҳтимол, графдан бўлак ҳеч

ким фаҳмламаса керак. Мен Фабрициони севаман, уни бахтиёр қилиш учун садоқат билан хизмат қиламан, аммо у бориб, Кле-лиянинг никоҳини бузиб юбориши ва охир оқибатда унга уй-ланиши мумкин эмас-ку ахир... Йўқ, бунга йўл қўймайман!»

Герцогиня ушбу маънос монологининг худди апа шу сўзла-рини дилидан ўтказайтгани пайти уйда кимларнингдир ғовур-ғувур овозлари эшитилди.

«Ана холос!— дея ўйлади у.— Мени қамоққа олгани келиш-ди. Феррантени ушлаб олишган ва у айтиб қўйган. Бўпти, жуда яхши! Энди менга эрмак топилди. Ҳаётимни ҳимоя қиламан. Аввало уларнинг қўлларига тушмаслигим керак».

Герцогиня устки кийимини кийиб ҳам ўтирмай деярли ярим яланғоч ҳолда боққа югуриб чиқди. У ушча баланд бўлмаган девордан энди ошиб ўтмоқчи ва далага қараб югурмоқчи бўлиб ҳам турган эди, бирдан ётоқхонасига кимнингдир кирганини кўрди. Аёл графнинг ишончли хизматкори Брунони таниб қол-ди; унинг ёнида ўзининг оқсочи ҳам турганди. Герцогиня охи-ста юриб, ойнабанд эшик олдига яқинлашди. Бруно оқсоч аёлга бутун гавдаси жароҳатлангани ҳақида гапирмоқда эди. Шундан сўнг хоним остона ҳатлаб ичкари кирди. Бруно унинг оёғига йи-қилди-да, кеч келганимни графга айта кўрманг, дея илтижо қила бошлади.

— Шаҳзода жон таслим қилгани заҳоти,— дея қўшимча қилди у,— граф барча почта бекатларига Парма фуқароларидан биронтасига ҳам от-улов бермаслик ҳақида буйруқ юборди. Менинг ўзим графнинг отлари қўшилган экинажда йўлга чиқ-дим; По дарёсидан солда ўтиб, соҳилга кўтарилаётган пайти-мизда экипаж ағдарилиб кетди ва чилпарчин бўлди. Ўзимнинг ҳам соғ жойим қолмади, от минадиган ҳолим йўқ эди, шу боис-дан кеч қолдим...

— Яхши,— деди герцогиня.— Ҳозир тунги соат уч бўлди. Мен сизни кеча пешин пайтлари етиб келди деб айтаман. Фа-қат ўзингиз ҳам оғзингиздан гуллаб, сирни ошкор қилиб қўй-манг.

— Меҳрибонлигингиз учун ташаккур, синьора.

Вадий асарга сиёсатни аралаштириш концертнинг қоқ ўр-тасида тўппончадан ўқ узинга ўхшайди: ўзи жудаям қўпол нарсаю лекин одамларнинг диққат-эътиборини талаб қилади.

Ҳозир биз анчайин хунук ишлар тўғрисида гапиришимизга тўғри келади. Кўпгина сабабларга кўра, биз бу мавзуга тил тек-кизмасликни маъқул кўрардиг-у, аммо шу воқеаларни четлаб ўтмоқнинг иложи йўқ, зеро қаҳрамонларимизни ҳаяжонига са-бабчи бўлган экан, уларнинг ҳикоямиз мавзуга дахлдор жойи бор.

— Лекин онҳазрат нимадан ўлибди ахир?— дея сўради гер-цогиня Брунодан.

— У Саккадан ўн чақиримча нарида, По соҳилидаги бот-қоқликларда паррада овлаб юриб, устига хас-чўп ташлаб қў-

йилган чуқурга қулаб тушибди; терлаб-пишиб турган экан, муздек сувга йиқилгач, бирдан эти увиша бошлабди. Уни кўтариб овлоқ жойдаги бир деҳқон уйига олиб боришибди ва у ўша ерда бир неча соатдан сўнг бандаликни бажо келтирибди. Айтишларига қараганда, яна икки киши; жаноб Катена билан Бороне ҳам бу дунёдан кўз юмишибди. Ҳамма фалокат беканинг мис кастриюллариинг сирти кўкариб қолганида экан, ўша идишларда шаҳзодага овқат пиширишибди... Тентак яқобинчилар эса ўзларига фойдали бўлгани учун оғизларига келганини валдираб юришибди... Гўё заҳар ишлатилганмиш. Мен фақат бир нарсани биламан: сарой отбоқари бўлмиш ошнам Тотонинг ҳам ўлишига бир баҳя қолибди, аммо қандайдир бир меҳрибон одам унинг жонига оро кирибди. Ўзи бир чувринди эмиш-у, аммо тиббиётни яхши билармиш,— Тотога у қандайдир гаройиб дори-дармон берибди. Энди шаҳзоданинг ўлими тўғрисида ҳеч ким бошқа гапирётгани ҳам йўқ: виждонан айтганда, жуда бағритош одам эди. Мен шаҳардан жўнаб кетаётганимда кўчаларга оломон тўплана бошлаганди — одамлар бош фискал Рассини тилка-нора қиламиз, дея бақришмоқда эди; бошқалар эса қалъа томон кетишди — айтишларича, дарвозани ёқишмоқчи ва маҳбусларни озод қилишмоқчи бўлишган экан. Фабио Контти эса, эшитишимча, гўё тўплардан ўқ узишни буюрганмиш. Баъзилар эса, қалъа тўпчилари ўз одамларимизни ўлдирмаслик учун ўқ-дорига сув сепиб қўйишибди, дейишяпти. Лекйн энг қизиғини эшитинг. Сандоларода, ўша ерлик табиб жароҳатланган қўлимни боғлаб қўяётганда Пармадан келаётган йўловчи бир гапни айтиб берди: одамлар кўчада қалъа котиби, машҳур Барбонени тутиб олишибди-да, аввал қаттиқ дўппослашибди, кейин қалъа дарвозаси олдидаги дарахтга осибди. Оломон саройининг боғи томон ёпирилиб борибди. Шаҳзоданинг ҳайкалини уриб синдиришмоқчи экан, аммо граф лейб-гвардия батальонини чақирибди-да, ҳайкал олдида саф қилибди ва оломонга, боққа қадам босиб кирган биронга ҳам одам у ердан тирик чиқмайди, дея эълон қилишни буюрибди. Шундан кейин оломоннинг попуғи пасайиб қолибди. Яна бир қизиқ гап: Пармадан келган ўша йўловчи (маълум бўлишича, у собиқ жандарм экан) нуқул бир гапни такрорларди; унинг айтишича, граф лейб-гвардиянинг командири бўлмиш генерал П.нинг кетига тепибди-да, унинг аполетларини юлқиб олиб, икки ўқчига уни боғдан олиб чиқишни буюрибди.

— Ҳа, граф шунақа одам! — дея хитоб қилди герцогиня бир дақиқа бурун ўзидан сира кутмаган бир қувонч билан. — У бизнинг маликамизни ҳақорат қилишларига асло йўл қўймайди. Ўша генерал П. қонуний ҳукмдорларга садоқат юзасидан «мустабид»га хизмат қилишдан бош тортган эди, унча инжиқ бўлмаган граф эса ўшанда бутун испан кампаниясида қатнашганди, — бу ишини саройда ўқин-ўқтин унинг юзига солиб турарди.

Герцогиня графнинг хатини очди-ю, аммо уни мутолаа қилиш давомида камида юз марта тўхтаб, Брунога ҳар хил саволлар берди.

Хат жуда аломат услубда ёзилганди: граф воқеаларни жуда қайгули иборалар билан баён этарди, лекин ҳар бир сўзининг заминида кучли қувонч сезилиб турарди; у шаҳзоданинг ўлимига тааллуқли тафсилотлар ҳақида оғиз очмай, хатини қуйидаги мисралар билан тугатганди:

«Сен, шубҳасиз, тез орада Пармага қайтиб келсанг керак, фариштагинам, аммо бир-икки кун сабр қилиб турганинг маъқул: малика бугунми эртагами сенга чопар юборади. Сенинг қайтиб келишинг ўшандаги шижоат билан жўнаб кетишингдан ҳам таштаналироқ бўлмоғи лозим. Сенинг яқинингда яширишган апови жиноятчини эса давлатимизнинг чор-атрофидан тўпланган ўн икки судьянинг ихтиёрига топширишни қатъиян аҳд қилиб қўйдим. Аммо ўша золимни қилмишига яраша жазоламоқ учун мен олдин аввалги ҳукми, агар шундай ҳукм мавжуд бўлса албатта, тутантириқ қилмоғим лозим».

Сўнгра граф, чамаси, хатни қайтадан очиб, унга қуйидаги гапларни қўшимча қилибди:

«Ишлар жуда бошқача тус олди. Ҳозиргина икки гвардиячи батальонга ўқ-дори тарқатдим. Бир оздан сўнг жангга кираман ва либераллар менга аллақачон тиркаб қўйишган *Вагриш* лақабини чинакамига оқлайман. Генерал Н. миясини оган тасқара, казармада, галаён кўтарган оломон билан музокара қилиш керак, деб айтмоққа журъат этди. Бу хатни кўчада туриб ёзаяпман. Ҳозир сарой олдига бораман. Мен тирик эканман, у ерга ҳеч ким киролмайди. Алвидо! Агар ўлишга тўғри келса — қандай яшаган бўлсам, шундай ўламан: ўртада нималар ўтган бўлишига қарамай, сенга сажда қила туриб жоп таслим этаман. Лиондаги Д... банкидан сенинг номингга қўйилган уч юз минг франкни олишни унутма.

Ҳозиргина олдимга ранги докадек оқариб кетган ва бошига парик кийишни ҳам унутган бечора Россия келди. Унинг башарасини бир тасаввур қилганингда эди! Халқ нима қилиб бўлсада, уни дорга осилишни истаяпти. Қандай адолатсизлик! Уни аслида тўрт пора қилиш керак. У аввалига менинг саройимга яширинди, кейин менга эргашиб кўчага югурди. Уни нима қилишни ҳам билмай қолдим... Бояқишни шаҳзода саройига бошлаб боришни истамасдим, — бу билан халқнинг қаҳр-ғазабини ўша ерга йўналтирсан бўламан. Ф. энди уни қапчалар яхши кўришимга яна бир карра ишонч ҳосил қилса бўлади, — Россияга мен аввало шундай дедим: «Қани, сеньор дель Донго иши юзасидан чиқарилган ҳукм ва ундан кўчирилган барча нусхаларни битта ҳам қолдирмай бу ёққа чўзинг-чи. Кейин маволи галаёшга сабабчи бўлган ўша ўзбилармон судьяларни»

гизга айтиб қўйинг, мухтарам зот: агар улар ўша ҳукм ҳақида
нинг деб оғиз очгудек бўлишса, ўзингизга қўшиб уларнинг ҳам-
масини дорга остириб юбораман. Ёдингизда бўлсин, ўша ҳукм
ҳеч қачон бўлган эмас». Фабриционинг ҳурмати юзасидан ҳозир
архиепископнинг саройини қўриқлаш учун гренадерлар ротаси-
ни юборяпман. Яхши қол, фариштагинам! Саройимни ёндириб
юборишади, сенинг ажойиб портретларингдан ажраб қолишим
алам қиляпти. Ҳозир саройга югуриб бораман-да, анови аблаҳ
генерал П. ни унвонини бекор қиламан. У ўзининг пасткашли-
гига бориб, авваллари марҳум шаҳзодага қандай хушомад қил-
ган бўлса, энди анови оломон олдида ҳам шундай ялтоқлик
қиляпти. Генералларимизнинг бари қўрқувдан даг-даг титраб
туришибди. Чамамда, ўзимни ўзим бош қўмондан этиб тайинла-
шимга тўғри келади шекилли».

Герцогиня хиёл бадҳоҳлик билан Фабрициони уйғотиш
учун одам юбормади. Ҳозир у графдан ниҳоятда мамнун бўлиб,
қалбида унга нисбатан севгига ўхшаш илқ бир туйғу ҳис этмоқ-
да эди. «Аслида яхшилаб ўйлаб кўрсам,— дея дилидан ўтказди
у,— мен унга турмушга чиқиним керак». Хоним шу заҳоти бу
тўғрида графга хат ёзди-да, уни хизматкорларидан бири орқа-
ли жўнатиб юборди. Бу кеча герцогинянинг ўз бахтсизлиги ҳа-
қида ўйлашга мутлақо вақти бўлмади.

Эртаси куни пешинга яқин хоним кўлда ўнта эшкакчи ўтир-
ган қайиқнинг улар томон шитоб билан сузиб келаётганини
кўриб қолди. Орадан кўп вақт ўтмай у ҳам, ёнида турган Фаб-
рицио ҳам қайиқда Парма шаҳзодасининг хизматкорлари кий-
мидаги бир одамни кўришди. У ҳақиқатан ҳам чопарлардан
бири экан. У ҳали соҳилга сакраб чиқмасданоқ герцогиняга
қараб «Ғалаён бостирилди!» дея қичқирди. Чопар унга граф-
нинг бир неча хати, маликанинг ёқимлигина мактуби ва шаҳзо-
да Рануцио-Эрнесто V нинг унга Сан-Жовани герцогиняси
ҳамда бева маликанинг катта статс-мулозимаси унвонлари инъ-
ом этилажаги ҳақидаги пергаментга ёзилган олий фармони
топширди. Герцогиня тентак дея ҳисоблаб юрган минералогия-
нинг билимдонни бўлмиш ёш шаҳзода унга деярли муҳаббат из-
ҳори билан ниҳонланган қисқагина бир мактуб ёзиб юбориши-
ни ҳам лозим кўрибди. Мактубда қуйидаги сўзлар ёзилганди:

«Гарчи отишма чоғи мен фақат унинг ёнида турган бўлсам-
да, графнинг айтишича, герцогиня, у мёндан хурсанд эмаш.
Тўғри, тағимдаги от ўша отишмада яралади; шундай арзима-
ган нарсалар учун роса тўс-тўполон кўтаришди ва тўғриси
айтганда, менинг энди ҳақиқий жангда иштирок этгим келяпти,
лекин бу жанг ўз фуқароларимга қарши бўлмаслиги керак. Мён
ҳамма ишлари учун графдан жуда минатдорман: ҳеч қачон
урушда иштирок этмаган генералларим бу тўс-тўполонни кў-
риб, ўтакалари ёрилгудек бўлишди; назаримда, улардан икки-

учтаси Болоньяга қочиб кетди ҳам. Уша қайғули воқеа мени ҳокимият тепасига чиқариб қўйганидан буён мен сизни волидаи-муҳтарамамга катта статс-мулозима этиб тайиллаш ҳақидаги фармондан бўлак биронта ҳам ҳужжатга бу қадар мамнуният билан имзо чекмаган эдим. Дарвоқе, онам икковимиз бир куни ўз замонида Петраркага қарашли бўлган,— ҳар қалай, одамлар шундай дейишади. — Сан-Жовани Palazettосидан кўришиб турадиган чиройли манзара сизга бағоят катта завқ бағишлаганини эсладик. Шу боисдан волидамиз ўша шинамгина амлокни сизга туҳфа қилишни жазм айладилар, мөн бўлсам, сизга нима совға қилишни билмаганим ва бусиз ҳам аллақачон тасарруффингиздаги барча нарсаларни таклиф этмоққа журъатим етмагани туфайли сизни ўз мамлакатимнинг герцогиняси қилиб қўйдим: Сансевериналар римлик герцоглар эканидан, ҳойнаҳой, хабарингиз бўлмаса керак. Етмиш ёшга кирганига қарамай, сабот-матонат намойиш этган муҳтарам архиепископимизга эса орден юлдузини инъом этдим. Бадарга қилинган барча сарой мулозимларини қайта чақиртириб олганим учун мендан жаҳлингиз чиқмаса керак деб умид қиламан. Менга энди доим имзо чекмоқдан олдин *чин юракдан лутф айлагувчи* сўзларини ёзишим кераклигини айтишди. Минг афсуски, мөн дилимда фақат сизга нисбатан ҳис этадиган туйғуларни бошқаларга ҳам баён қилмоғим керак экан!

Сизга ҳамиша чин юракдан лутф айлагувчи

Рануцио-Эрнесто.

Бу хатни ўқиган одам герцогиняни Пармада юксак эътиمود кутмайти деб айта олармиди? Шунинг учун ҳам графнинг икки соатдан сўнг келтириб беришган янги хатлари унга жуда галати кўринди. Граф тафсилотларини тушунтириб ўтирмай, хонимга Пармага қайтишини бир неча кун орқага суришни ва тоби қочиб қолганини баҳона қилиб, бу тўғрида маликага хат ёзиб юборишни маслаҳат берганди. Бироқ герцогиня билан Фабрицио тушликдан кейиноқ Пармага жўнашди. Герцогиня гарчи дилида бунини тан олгиси келмаса-да, у ерга маркиз Крешонцининг тўйини тезлаштириш мақсадида шошилар, Фабрицио эса Клелияни кўришга ошиқарди; бутун йўл давомида у бахтиёрлигидан турли шўхликлар қилиб, аммасининг назарида, ўзини жуда кулгили тутди. Дилида у Клелияни олиб қочишга, мабодо қизнинг никоҳига монелик қилишнинг бошқа йўли топилмаса, унинг хоҳишига қараб ҳам ўтирмасликка аҳд қилганди.

Герцогиня билан жияни ушбу саёҳат давомида бутун вақтни шод-хуррамлик билан ўтказишди. Парма яқинидаги сўнгги почта бекатида улар қисқа муддатга тўхташди-ю, Фабрицио руҳонийлар жуббасини кийиб олди,— шу пайтга қадар у гўё мотам тутган одамдек оддийгина қора костюм кийиб юрарди. Йигит кийиниб бўлгач, герцогинянинг хонасига кирган эди, аёл унга шундай деди:

— Биласанми, графнинг хатларида қандайдир шубҳали, тушуниб бўлмайдиган бир ҳадик сезиляпти. Гапимга қулоқ солгин-да, шу ерда бир неча соат кутиб тур. Мен буюк министрмиз билан бир гаплашиб оламан-у, шу заҳоти сенга чопар юбораман.

Фабрицио бу доно маслаҳатга аранг рози бўлди. Граф хотиним дея атай бошлаган герцогиняни ўн беш ёшли йигитчаларга хос завқ-шавқ билан кутиб олди. У анчага довур сиёсат ҳақида гапиргани ҳам истамади, ниҳоят, ҳаяжови босилиб, эс-хушлини йиғиштириб олгач, шундай деди:

— Фабриционинг шаҳарга ошқора кириб келишига рухсат бермай жуда тўғри иш қилибсан: бу ерда ҳозир реакция айни авжига минган пайти. Шаҳзода менга ҳамкасб қилиб, яъни адлия министри этиб кимни тайинлаганини биласанми? Рассини, жонгинам, ўша буюк воқеалар пайти мен адолатли равишда арзимас бир махлуқ ўрнида кўриб, сариқ чақага олмаган худди ўша Рассини. Дарвоқе, сени огоҳлантириб қўяй, бу ерда ҳамма ишларни босди-босди қилиб юборишди. Магарам газеталаримизга бир кўз югуртирсанг, қалъада котиб бўлиб ишлайдиган аллақандай Барбоненинг экипаждан йиқилиб ўлгани ҳақида хабар топасан. Сарой боғидаги шаҳзоданинг ҳайкали томон ёпирилишган пайти мен ўт очишни буюрганимда ҳалок бўлган олтмишдан кўпроқ бекорчилар эса сира ҳам ўлган эмас, балки соғ-саломат юришибди, фақат саёҳатга жўнашган холос. Ички ишлар министри граф Дзурила ўша бадбахт қаҳрамонларнинг уйларига шаҳсан ўзи бориб, уларнинг оила аъзолари ёки яқинларига ўн беш цехиндан пул берибди-да, ҳаммага марҳум саёҳатда юрибди деб айтасанлар, мабодо биронта одамга унинг ўлдирилганлиги ҳақида оғиз оча кўрсаларинг, қамоққа тикиб қўлман, дея қаттиқ дўқ урибди. Ташқи ишлар министрлигидан Милан ва Туринга махсус одам жўнатибди. У журналистларни ушбу қайғули воқеа ҳақида ёзмасликка кўндирмоғи лозим. Бизда ўша воқеаларни ана шундай атамоққа қарор қилинди. Ўша одам Лондон билан Парижга ҳам бормоғи ва у ердаги барча газеталарда бизда содир бўлган тартибсизликлар ҳақидаги барча мишмишларга қарийб расмий раддия эълон қилмоғи лозим. Бошқа бир амалдорни Болонья билан Флоренцияга жўнатишди. Мен фақат кифт қисиб қўя қолдим.

Аммо энг кулгилиси шундаки, мен шу ёшимда гвардиячилар олдидан нутқ сўзлаётган ва ўша қўрқоқ генерал П. нинг эполетларини юлқиб олаётган пайтимда қалбимда ғайрат-шижоат ҳис этдим. Ўша дақиқада мен шаҳзода учун сира ўйлаб ўтирмай ҳаётимни қурбон қилишга ҳам тайёр эдим... Энди тан олиб айтишим мумкинки, жуда аҳмоқона ўлим топган бўлар эканман. Еш ҳукмдор ўзининг жуда раҳмдил бўлишига қарамай, менинг бирор касалга дучор бўлиб ўлиб кетишим учун бажонидил юз эю берган бўларди; у ҳали менга истеъфога чиқишимни таклиф қилишга журъат этмапти, аммо биз у билан аҳён-аҳёндагина

ганлашамиз. Мен унга талай-талай ахборотномалар юбориб турибман — Фабрициони қалъага банди қилинганидан сўнг марҳум шаҳзода пайтида мен худди шундай қоида жорий этгандим. Ўрни келганида шуни ҳам айтиб қўяйки, мен Фабрициого чиқарилган ҳукми тугантириқ қила олмадим, зеро аблаҳ Расса ўша ҳужжатни менга бермади. Фабриционинг бу ерга ошқора кириб келишига рухсат бермай жуда тўғри иш қилибсиз. Ҳукм ҳамон ўз кучида турибди. Тўғри, назаримда, Расса ҳозир жиянимизни қамоққа олишга журъат этмайди, ammo икки ҳафталардан сўнг у анча ботир бўлиб қолиши мумкин. Агар Фабрицио Пармага қайтишни шу қадар истар экан, у ҳолда, яхшиси, меникида яширинсин.

— Лекин барча бу ўзгаринларнинг сабаби нимада? — ҳайратга тушиб хитоб қилди герцогиня.

— Шаҳзодани мен ўзимни ҳукмдор ва мамлакатнинг халоскори дея ҳисоблаганимга ҳамда уни болакай ўрнида кўриб, унга раҳбарлик қилмоқчи эканлигимга ишонтириб қўйишибди; бу ҳам етмагандек, мен шаҳзода тўғрисида гашира туриб, унга нисбатан «*анови болакай*» деган машъум сўзларни айтган эмишман. Эҳтимол айтган бўлсам айтгандирман, — ўша кунни хурсандлигимдан жуда ҳаяжонланиб кетгандим; масалан, гарчи отишимани умрида биринчи марта эшитаётган бўлсам-да, унча қўрқиб кетмагани сабабли у менга деярли қаҳрамон бўлиб кўринганиди. Унинг ўзига яраша ақли бор, кейин ўзини ҳам отасига қараганда анча яхшироқ тута билади; хуллас, мен ҳамма жойда у дили ноқ ва меҳрибон одам, дея айтишим мумкин, ammo бу софдил йигитча биронта қабоҳат ҳақида эшитса, жуда ғазабланиб кетади, унга бундай ишларни пайқаган одамнинг ўзи ҳам аблаҳ бўлиб туюлади. Унинг қандай тарбия кўрганини ўзингиз биласиз-ку ахир!..

— Унинг бир кун эмас, бир кун ҳукмдор бўлиб қолажagini. Ёдингизда тутишингиз керак эди, зоти олийлари. Шунинг учун ҳам унга биронта ақлли одамни тарбиячи қилиб қўймогингиз лозим эди.

— Биринчидан, биз яхши бўлмаган маънода жуда ибратли бир намунага эгамиз: маркиз де Фелипо, менинг ўтмишдошим, аббат Кондильяк*ни таклиф этган экан, у ўз шоғирдини гирт аҳмоқ қилиб тарбиялабди. Шоғирди фақат черков маросимларидагина иштирок этишни билар экан, минг етти юз тўқсон олтинчи йили эса у генерал Бопанарт билан тил топиша олмади, ҳолбуки, генерал унинг ҳукмдорлик қилишига рози бўлиши мумкин эди. Иккинчидан, мен ҳеч қачон ўн йил давомида министр бўлиб турман деб ўйламагандим. Сўнги бир ой ичида эса бу ердаги барча ишлар шу қадар жонимга тегдики, бир миллионни тўнлаб олсам бас, кейин ўзим қутқариб қолган бу расвои жаҳон ўлкани ўз ҳолига ташлаб жўнайман, дея қарор қилиб қўйдим. Агар мен бўлмаганимда, Парма икки ой муддатга республикага айланарди, шойр Ферранте Палла эса бу республикада диктатор бўлиб қоларди.

Феррантенинг йсмини эшитиб герцогиня қизариб кетди: графнинг ҳеч гапдан хабари йўқ эди.

— Биз тез орада ўн саккизинчи аср монархиясига хос тартиб-қоидаларига қайтамыз: руҳоний, пир ва севимли аёл ҳукмдор бўлиб қолади. Аслида шаҳзода фақат минералогиясини ва назаримда, сизни севади. Шаҳзода тахтга ўтирганидан буён камердинери (унинг укасига тўққиз ойлик хизматдан сўнг менинг талабимга кўра кашитанлик унвони берилди), ўша камердинер, мен сизга айтсам, худонинг берган кун шаҳзоданинг миясига, сиз дунёдаги энг бахтиёр одамсиз, зеро сизнинг рухсорингиз олтин тангаларга зарб этилмоқда, деган гапни қуйиб келяпти. Бундай ажойиб фикр ўз ортидан диққинафасликни эргаштириб келди. Ана шундан сўнг шаҳзодага кўнглини очувчи адъютант керак бўлиб қолди. Лекин миллион берганда ҳам, икковимизнинг Неаполь ёки Пармада кўнглили ҳаёт кочиришимиз учун жуда зарур бўлган ўша миллионни берган тақдирда ҳам мен ҳазрати олийларининг кўнглини очиб учун у киши билан кунига тўрт-беш соатлаб вақтни бирга ўтказинга рози бўлмайман. Бунинг устига мен ундан ақллироқман, шу боисдан бир ойдан сўнг у мени даҳшатли махлуқ дея ҳисоблай бошлайди.

Марҳум шаҳзода ёвуз ва бахил одам эди, лекин у ҳар қалай уруш кўрганди, қўшинларга қўмондонлик қилганди ва шу йўсинда бирмунча чиниққан эди. Унда маълум қадар монархлик нишонлари бор эди ва мен унинг ҳукуматида яхшими ёки ёмонми, лекин министр бўлишим мумкин эди. Унинг ҳалол, софдил ва чинакамга меҳрибон одам бўлмиш ўгли ҳузурда эса мен фақат фирибгар бўлишим лозим. Бу соҳада мен саройдаги энг насткаш дўндиқча билан ҳам рақобат қилишим керак бўлади. Шунда мен анчайин заиф рақиб эканлигим маълум бўлиб қолади, зеро кўнглина зарур икки-чикирларга эътибор бермаслигим мумкин. Масалан, уч кун бурун ҳар кунни, эрталаб сарой бўлмаларига тоза сочиқ тарқатиб чиқадиган кирчи хотин шаҳзоданинг ниглизча ёзув столининг калитини йўқотиб қўйибди. Ана шундан сўнг ҳазрати олийлари ўша столнинг тортмасига қулфлаб қўйилган ахборотномаларга тааллуқли барча ишлар билан шуғулланишдан бош тортдилар. Агар устага йигирма франк тўласа у тортманинг тубидаги тахталарини суғириб очиб берар ёки қулфга тушадиган калит топарди албатта. Аммо Раунцио-Эрнесто Бешинчи менга сарой чилангарини бундай ёмон одатга ўргатиш мумкин эмас деб айтди.

Ҳанузгача у ўзи қабул қилган қарориди ҳечмаси уч кун қатъий туришга мутлақо қодир эмас. Агар бу навқирон шаҳзода оддийгина маркиз бўлиб тутилганида ва унинг давлати бўлганида эди, у Людовик Ўн олтинчиникига ўхшаш биропта саройда энг муносиб одам бўларди. Лекин бу художўй ва соддадил йигит атрофини қуршаб олган макр-ҳийлаларга қандай қарши тура олади? Шу боисдан мухолифанингиз бўлмиш маркиза Раверсининг салони ҳеч қачон ҳозиргидагидек қудратли бўлмаганди; улар бир нарсани

кашф этишибди: эмишкки, гарчи мен оломонга қарата ўқ узишни буюрган ва аввалги ҳукмдорим бўлмиш шаҳзоданинг ҳайкалини ҳақорат қилишларига йўл қўймаслик учун, агар лозим бўлса, уч минг одамни ҳам қириб ташлашга тайёр турган бўлсам-да, бари бир мен оташин либерал эмишман ва конституцияга эришмоққа интилармишман ва шунга ўхшаш аҳмоқона гаплар. «Бу телбалар республика, республика, дея аюҳаннос солиб, бизга монархиялардан энг яхшисининг саховатидап баҳраманд бўлмоққа ҳалал бермоқчи бўладилар... «Хуллас, хоним душманларим мени энди либераллар партиясининг йўлбошчиси, дея эълон қилишди, сиз бўлсангиз шаҳзода ҳали ўз илтифотидан маҳрум этмаган ягона сафдошимсиз. Бешақ ҳалол одам бўлмиш архиепископ бир куни эҳтиёткорлик билан ўша «*машъум кунда*» меп қилган ишлар ҳақида эслатмоқчи бўлган экан, бунинг учун шаҳзоданинг газабига учрабди. Ғалаённинг мавжудлиги сўзсиз ҳақиқат бўлиб турган пайтлари ўша кунни ҳали «*машъум*» дея сифатлашмаган эди; эртаси эргалаб шаҳзода ҳатто архиепископга мени герцог қилиб қўймоқчи эканлиги, зеро сиз менга турмушга чиққанингиздан сўнг унвонингиз пасайиб кетмаслиги кераклигини айтган экан. Энди бўлса, ўйлашимча, анови аблаҳ Россияга графлик унвонини ивъом этишса керак. Ўша аблаҳга марҳум шаҳзоданинг сирларини менга сотиб тургани учун унга ўзим дворянлик унвонини олиб бергандим. Агар Россияни шундай кўтариб қўйилса, унда мен жуда аҳмоқона аҳволга тушаман.

— Бечора шаҳзода эса панд еб қолади.

— Шундай бўлиши турган гап. Лекин у, *ҳукмдор*, икки ҳафтадан сўнг ҳеч ким унинг устидан кулишга журъат этмай қолади. Шундай қилиб, азизим, сиз билан биз триктрак ўйинчилари каби «ўйиндан чиқмоғимиз» керак. Бу ердан жўнаб кетайлик.

— Лекин биз жуда камбағалмиз-ку.

— Аслини олганда сизга ҳам, менга ҳам ҳашамнинг кераги йўқ. Менга Неаполдаги Сан-Карло театрида ложангиздан биргина жой билан мининга от берсангиз бўлгани, менга шуни ҳам етади. Ҳамиятдаги мавқеимиз ҳашамнинг кўп ёки озлигига боғлиқ бўлмайди, балки ўша ерлик донолар хонадонингизга келиб бир пиёла чой ичиш шарафига мунссар бўлмоқ учун ўлиб-тирилиб ҳаракат қилишлари билан белгиланади.

— Мабодо ўша «*машъум кунда*» сиз бир четда тураверганингизда, умид қиламанки, буздап буён худди шундай қиласиз, унда нима бўларди?— дея сўради герцогиня.

— Қўшинлар оломонга қўшилиб кетарди, ёнғин ва қирғинбарот камида уч кун давом этарди (ахир республика бу мамлакатда фақат юз йилдан кейингина бемаъни гап бўлмаслиги мумкин), сўнгра икки ҳафта талон-тарож бўлиб турарди ва чет элдап юборилган икки-уч полк барча бу ишларга чек қўйгунига қадар шу аҳвол давом этаверарди. Ўша купи халқ орасида Ферранте Паллани кўрдим, у одатдагидек жасорат ва мардлиққа тўла эди; назаримда, у билан бирга ўн-ўн бешта дўстлари ҳам ҳаракат қили-

шарди. Расси бундан ажойиб фитна тўқиб чиқаради. Бир нарса яхши маълум; Ферранте, гарчи йиртиқ-ямоқ кийимда бўлса-да, олтинни ҳовучлаб сарфлабди.

Барча бу хабарлардан ҳаяжонга тушган герцогиня маликага мишнатдорчилик билдирмоқ учун дарҳол саройга равона бўлди.

У қабулхонага кириб боргач, навбатчи фрейлина хонимга саройнинг маликага ажратилган хоналарида олий ваколат тимсоли сифатида белги тақиб юриши лозим бўлган олтин калитчани топширди. Клара-Паолина уни кўргани заҳоти ҳаммаси чиқариб юборди ва герцогиня билан ёлғиз қолгач, бирмунча вақт дилидагини очиқ-ойдин гапирмай, фақат алланималарга шама қилиб ўтирди. Герцогиня унинг нима демоқчи эканлигини тушуна олмай, сиполик билан жавоб қиларди. Охир малика йиғлаб юборди-да, дугонасининг қучоғига отилиб, хитоб қилди:

— Мен учун яна қайғули кунлар бошланяпти. Ўғлим менга эримдан ҳам баттарроқ муомала қиладиганга ўхшайди!

— Мен бунга йўл қўймайман,— қизишиб жавоб қилди герцогиня.— Лекин аввало, ҳазрати олиялари, камоли эҳтиром ила сизга чексиз мишнатдорчилигини назор этмоққа ижозат этгайсиз.

— Бу билан нима демоқчисиз?— ташвиъга тушиб сўради истейфё ҳақидаги илтимосни эшитишдан чўчиган малика.

— Ҳар гал камин устида турган анови хитой қўғирчоғининг лиқилдоқ бошини ўнг томонга буришга ижозат этганингизда мен бор ҳақиқатни очиқ айтмоғимга рухсат беришингизни илтимос қилмоқчиман.

— Фақат шуми? Азиям герцогиня!— дея хитоб қилди Клара-Паолина. У ўрнидан шартта туриб, қўғирчоқнинг олдига югуриб борди-да, ўзи унинг бошини ўнг томонга буриб қўйди.

— Гапираверинг, ҳаммасини очиқ-ойдин гапираверинг, сиз менинг катта статс-мулозимамсиз ахир,— мулоимгина овоз билан деди у.

— Ҳазрати олиялари,— деди герцогиня,— сиз аҳволимизни жуда яхши биласиз: сизга ҳам, менга ҳам катта хавф қутқу соляпти. Фабрициога чиқарилган ҳукм ҳали бекор қилинганича йўқ! Шундай экан, мендан қутулишни, сизни эса хўрлашни истаган заҳотилари жияшимни яна қамоққа тикишади. Аҳволимиз сира ҳам яхши бўлгани йўқ. Шахсан менинг масаламга келсак, мен графга турмушга чиқаман-да, биз у билан Неаполь ёки Парижга жўнаймиз. Графга нисбатан кўрпамаклик қилдилар, шу боис унинг давлат ишларидан мутлақо кўнгли совиган. Агар сизга бу қадар ҳамдард бўлмаганимда эди, ҳазрати олиялари, унга, шаҳзода жуда катта пул таклиф қилган тақдирдагина бу жиннихопада қолишга рози бўлинг, дея маслаҳат берган бўлардим. Сизга бир нарсани маълум қилиб қўймоққа ижозат этгайсиз, ҳазрати олиялари: министрлик лавозимига ўтирган йили графнинг бир юз ўттиз минг франк пули бор эди, энди бўлса унинг йиллик даромали нари борса йигирма мингга араб егади. Мен унга анчадан бўён,

бундай мол-дунё орттиришни ҳам ўйласангиз-чи, дея маслаҳат беравериб бекорга овора бўлардим. Мана энди мен йўқлигимда у шаҳзоданинг ўтакетган муттаҳам одамлар бўлмиш бош ўлпончилари билан жанжаллашиб қолибди-да, уларни ҳайдаб, ўриниларига бошқа муттаҳамларни олибди. Бунинг учун улар графга саккиз юз минг франк беришибди.

— Нима?— ҳайратга тушиб хитоб қилди малика.— Ё алҳазар! Қаттиқ хафа бўлдим бу гапни эшитиб!

— Ҳазрати олиялари,— дея совуққонлик билан сўради герцогиня,— қўғирчоқнинг бурини сўл томонга бурайми?

— Йўқ, йўқ! Лекин графдек бир одам шу йўсинда пул орттиришга жазм қилса, бу даҳшат-ку ахир!

— Агар ўғирламаганида барча ҳалол одамлар ундан нафратланган бўлишарди.

— Ё қудратингдан! Наҳот шундай бўлса?

— Ҳазрати олиялари,— дея давом этди герцогиня,— менинг дўстим, уч юз мингми ёки тўрт юз мингми даромади бўлган маркиз Крешенцидан бўлак ҳамма бу ерда ўғрилик қилади. Одамларнинг буюк хизматлари бир ой ўтмасданоқ унутиб юбориладиган бундай мамлакатда нечун ўғирлашмасин экан? Одамлар ҳукмдорнинг базаридан қолганидан кейин ҳам ўз қадрини йўқотмайдиган ягона ва чинакам мукофот бу пул эканлиги аён бўлди. Ижозатингиз билан ҳозир сизга, ҳазрати олиялари, даҳшатли ҳақиқатни айтаман.

— Айтинг, ижозат этаман,— деди хўрсиниб малика.— Тўғри, бу ҳақиқатлар қалбимни ўртапти.

— Гап бундай, ҳазрати олиялари,— ўглингиз ниҳоятда софдил одам, аммо у сизни отасидан ҳам баттарроқ хўрлаши мумкин. Марҳум шаҳзоданинг барча кирои одамлар қатори ўз феъли-атвори, ўз иродаси бор эди. Бизнинг навқирон ҳукмдоримиз эса уч кундан кейин қарори қандай бўлишини ўзи ҳам билмайди. Демак, унга ишониб бўлмайди, шундай экан, муттасил унинг ёнида бўлмоғингиз, ўзгаларнинг таъсиридан сақламоғингиз керак. Бу ҳақиқатни тушуниб олиш унча қийин эмас, бу турган гап, икки ақлли одам — Расси билан маркиза Раверси раҳбарлик қилаётган ашнадий монархистларнинг янги партияси унга маъшуқа топиб беришга ҳаракат қилади. Уша фаворитканинг бойлик орттиришига, баъзи арзимас лавозимларни тақсим этишига йўл қўйиб берадилар, аммо бунинг эвазига у ушбу партия олдида ҳукмдорнинг иродаси барқарорлиги учун жавобгар бўлади.

Сиз ҳазрати олияларининг саройингизда мен ўзимни бетаҳлина ҳис этмогим учун Рассини бу ердан шармандай шармисор қилиб қувиб юбормоқлари керак; бундан ташқари, мен Фабрициони бу ўлкадаги энг ҳалол судьялар суд қилишларини истаيمان; агар ўша жаноблар, мен умид қилганимдек, Фабрициони оқлашса, архиепископга уни ўзига коадьютор, кейинроқ эса ўринбосар этиб тайинлашга ижозат бермоқ табиий бир ҳол бўлса керак. Мабодо муваффақиятсизликка учрасак, у ҳолда граф икковимиз

жўнаб кетамиз. Шунда мен, ҳазрати олиялари, сизга бир маслаҳат бераман: ўша аблаҳ Расси билан ҳеч қачон мурасасозлик қилманг ва ҳеч қачон ўглингизнинг музофотидан ташқари чиқманг. Ўглингиз яхши одам, ёнингизда яшар экан, у сизга сира ҳам ёмонликни раво кўрмайди.

— Сизнинг барча бу ҳақиқатларингизни жуда диққат билан тингладим,— дея жавоб қилди жилмайиб малика.— Ишқилиб ўғлимга машуқани ўзим топиб беришим керак эмасми мабодо?

— Йўқ, ҳазрати олиялари. Фақат саройингизда у вақтини хурсандчилик билан ўтказиши учун имконият яратишга ҳаракат қилинг,— ҳар қалай у бошқа салонларга қараганда вақтини бу ерда шодироқ ўтказсин.

Шу мавзудаги гаплар яна узоқ давом этди. Соддадил, аммо ақлли аёл бўлмиш маликанинг кўзи очилди.

Герцогиня юборган чопар Фабрициога у шаҳарга киравериши мумкинлиги, лекин у ерга йигит пинҳона кириб бориши лозимлиги ҳақидаги хабарни етказди. Пармада Фабрициони деярли ҳеч ким кўрмасди: у деҳқонча кийиниб олиб, бутун вақтини аллақандай ёнроқфурушнинг қалъа дарвозаси рўпарасидаги хиёбонда жойлашган тахта дўқонида ўтказарди.

Йигирма тўртинчи боб

Герцогиня саройда ажойиб кечалар уюштира бошлади,— ҳали ҳеч қачон у ерда бундай хурсандчилик ҳукм сурмаган, гарчи унга даҳшатли хавф қутқу солаётган бўлса-да, ҳали ҳеч қачон герцогиня ушбу қишдагидек гўзал ва дилбар кўришмаганди; ана шу машаққатли бир неча ой ичида у Фабриционинг бундай галати ўзгариб қолгани тўғрисида, чамаси бирон марта ҳам алам билан ўйламади. Ёш шаҳзода онасининг салоҳидаги бундай кўнгилли йигитларга жуда эрта келар, шунда малика унга қараб дерди:

— Бориб давлатни бошқаринг энди. Имоним комилки, ёзув столингизда сизнинг қарорингизни кутиб камида йигирмата доклад ётган бўлса керак. Европа мени, у ўғлини бекорчи қилиб қўйиб, ўзи ҳукмдорлик қилмоқчи, дея айблашини истамайман.

Малика доим бундай ўғитларини жуда ноқулай пайтда — аъло ҳазрат тортинчоқлигини унутиб, мароқ билан биронта кулгили шарада ўйинида иштирок этаётган маҳали айтар эдики, бундан шаҳзоданинг жаҳли чиқарди. Ҳафтасига икки марта шаҳар ташқарисидан бог сайли уюштирилди. Малика янги ҳукмдорга халқнинг меҳрини ошириш баҳонасида Парманинг буржуа оилаларидан бўлмиш энг кўҳлик қиз-жувошларнинг ҳам бу сайлларда иштирок этишига ижозат берарди. Герцогиня бу қувноқ саройнинг жону дили эди; у мешанин Рассининг юксалишига қаттиқ ҳасад қилиб юрган ўша қиройли мешан аёллар шаҳзода адлия министрининг беҳисоб фирибгарликларидан биронтаси ҳақида гапириб беришларига умид қиларди. Шаҳзода кўнгина болалар-

ча тушунчалари қатори, министрларимнинг бари *юксак ахлоқли* одамлар, деган ишончга ҳам амал қиларди.

Расси анча *фаҳм-фаросатли* одам бўлиб, маликанинг саройида унинг рақибни уюштириб турадиган бу ажойиб кечаларнинг ўзи учун нақадар хавфли эканини яхши тушунарди. У барча расмиятчиликларга амал қилмиган ҳолда *Фабрициога* чиқарилган қарорни граф Москвага беришдан беш тортди. Шундай қилиб, ё у, ёки герцогиня сарой доираларидан *ғойиб бўлиши* керак эди.

Галаён кўтарилган куни — ҳозир барча одобли одамлар бу галаёни инкор этадиган бўлиб қолмиганди, — оломонга кимдир пул тарқатган экан. Расси ўзининг тафтишини ана шу маълумотдан бошлади. У одатдагидан ҳам ёмонроқ кийиниб олиб, Пармадаги барча кулбаи вайроналарни айлашиб чиқди ва сергапроқ одамларнинг қўлига чойчақа қистирганича у ердаги қашшоқлар билан соатлаб суҳбатлашди. Унинг бу саъй-ҳаракатлари зое кетмади. Икки ҳафталик ана шундай сергашвиш ҳаётдан сўнг у галаёнинг пинҳоний йўлбошчиси Ферранте Палла бўлганига ишонч ҳосил қилди; бунинг устига барча ҳақиқий буюк шоирлар каби бутун умрини қашшоқликда ўтказган бу одам Генуяда сўнгги пайтда ўнтача брильянт сотибди. Айтшларига қараганда, сотилган жавоҳиротлар орасида баҳоси қирқ мингдан ортироқ бўлган бешта йирик бриллиант бор экан, аммо *шаҳзоданинг ўлиmidан ўн куни аввал* уларни *пул жуда зарур бўлиб қолгани* боисидан ўттиз беш мингга сотиб юборишибди.

Бу кашфийтдан сўнг адлия министрининг нақадар боши осмонга етганини не сўзлар билан тасвирлаб берсак экан? Расси бева маликанинг саройида ҳар куни унинг устидан кулишларини жуда яхши биларди. Қундалик ишлар тўғрисида суҳбатлашиб ўтиришар экан, шаҳзоданинг ўзи ҳам кўп марта унинг устидан ёшларга хос соддадиллик билан очикдап-очиқ кулган эди. Шунинг олмоғимиз керакки, Расси табиятан тўпори одам бўлиб, унинг ўзига хос қилиқлари бор эди. Масалан, агар биронга суҳбат чоғи гапга жуда берилиб кетса, у оёқларини чалвиштирарди-да, кафти билан бошмоғининг тагини силай бошларди. Жуда руҳланиб кетган пайтларида эса у чўнтагидан катта қизил сури даст-рўмолини олиб, тиззасининг устига ёзарди ва ҳоказо, ва ҳоказо. Чиройли мешан қизлардан бири ўзининг бежирим оёқчаларини кўз-кўз қилиш мақсадида адлия министрининг ўша хурмачақилиқларини намойиш этиб, Рассини калака қилганида шаҳзода қотиб-қоғиб кулган эди.

Расси шаҳзодадан фавқулудда сабабларга кўра, қабул қилишини илтимос қилди-да, унга қараб шундай деди:

— Ҳазрати олийлари, юз минг франк сарфлашга ижозат берсангиз, шунда биз марҳум аълоҳизрат отагиз ўлимининг сабабини билиб олардик. Агар бу ўришда жинойт яшириятган бўлса шу миқдордаги пул билан адлия министрининг жинойтчиларни қўлга олиш имкониятига эга бўлади.

Бунга жавобан шаҳзоданинг нима дегани мутлақо аён бўлса керак.

Орадан бир неча кун ўтгач, Чекина герцогиняга агар бир заргарга бекасининг брильянтларини кўрсатса, катта пул беришини таклиф қилишгани, аммо у бу таклифни қазаб билан рад этганини гапириб берди. Герцогиня ўша таклифни рад этгани учун қизни бир оз койиғап киши бўлди. Бир ҳафтадан сўнг Чекинага заргарга кўрсатиш учун ўша брильянтларни топширишди. Брильянтлар кўриладиган кун граф Моска пармалик ҳар бир заргарнинг дўкони олдига иккитадан ишончли одам қўйди ва ярим кечада герцогинянинг саройига келиб, ўша синчков заргар министр Рассининг акаси бўлиб чиққанини хабар қилди. Герцогинянинг жуда димоғи чоғ эди,— ўша оқшом саройда dell' arte комедиясини қўйишганди. Бу комедияда пьесанинг умумий плани саҳна ортида осиб қўйилди-да, ишгироқ эғувчи шахслар диалогларни ўзлари тўқиб чиқараверишди. Герцогиня ўзи бош ролини ижро этган саҳнадан эндигина чиққан эди. Унинг чичисбейн ролини эса томошабинлар орасида ўтирган маркиза Реверсининг собиқ жазмали — граф Бальди ижро этган эди. Бутун Пармадаги энг тортиноқ одам бўлса-да, лекин жуда келишган йиғит ва нозик қалб соҳиби бўлмиш шаҳзода пьесанинг навбатдаги намойишида граф Бальди ўйнаган ролини ўзи ижро этишга аҳд қилганди ва уни ёд ола бошлаганди.

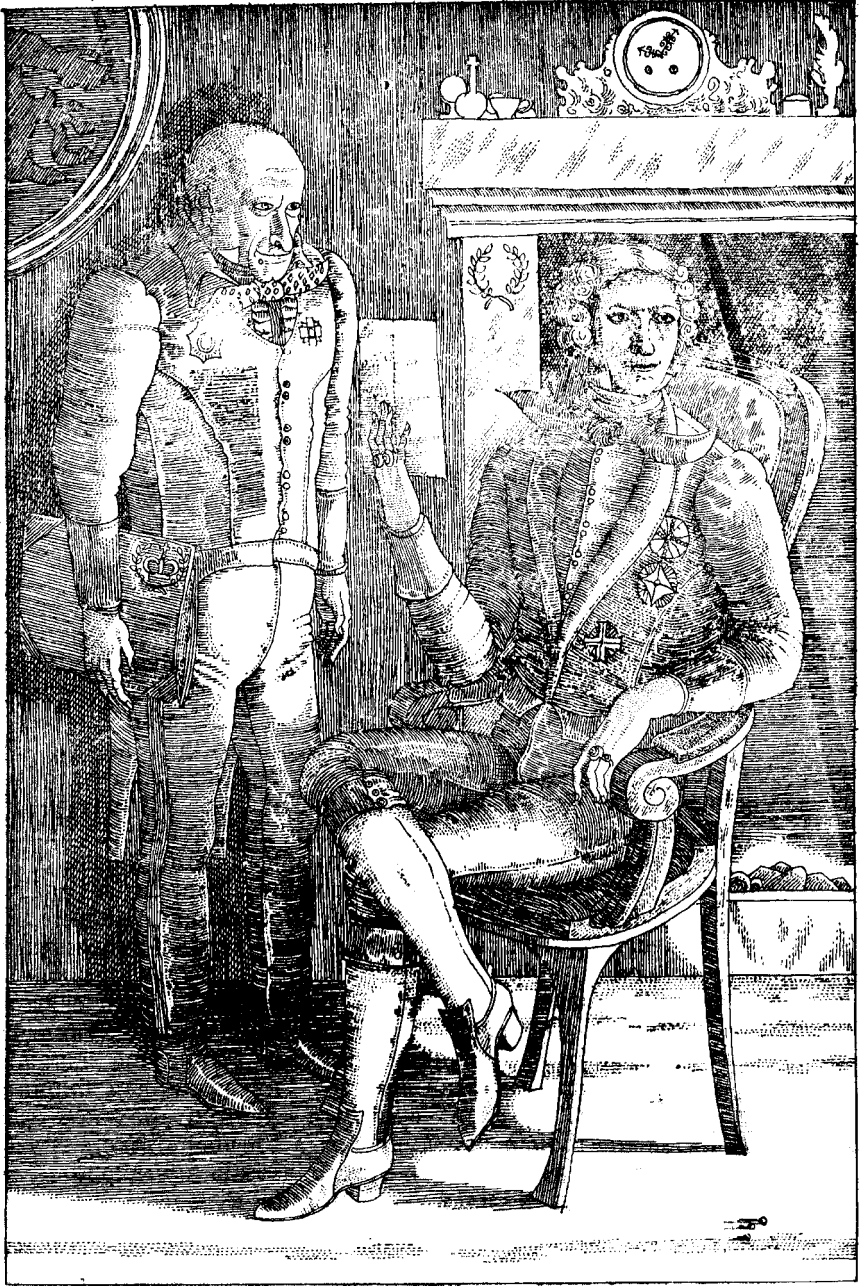
— Вақтим жуда зиқ,— деди герцогиня граф Москага. — Иккинчи пардада мен биринчи кўринишда чиқишим керак. Юринг, соқчилар залига ўтамиз.

Бу залда, бош мишистр ва катта статс-мулозима ўртасидаги суҳбатга диққат билан қулоқ солиб турган йиғирма чоғлиқ лейб-гвардиячилар орасида герцогиня кулиб туриб, ўз дўстига шундай деди:

— Сиз мени доим, бекордан-бекорга сирларингизни ошкоро қилиб юрасиз, дея койирдингиз. Мана энди билиб олинг. Эрнесто Бешинчини тахтга мен чиқариб қўйдим. Мен ўзим ўша кезлари ҳозиргига қараганда беқиёс даражада кўпроқ севадиган Фабрицио учун ўч олмоқчи эдим. Тўғри, бу севгим бокира севги. Биламан, сиз дилимдаги бу туйғунинг бокиралигига асло ишопмайсиз, лекин жиноятларимга қарамай, сиз мени ҳамон севар экансиз, бунинг энди аҳамияти йўқ. Аммо буюғини эшитинг — мана меннинг ҳақиқий жиноятим: мен барча брильянтларимни Ферранте Палла исмли аломат бир телбага бериб юборганман; мен ҳатто Фабрициони заҳарлаш ҳақида буйруқ берган одамни йўқ қилишга жазм айлагани учун ўлганман ҳам. Бунинг нимаси ёмон экан?

— Ҳалаёнга ҳозирлик кўриш учун Ферранте пулни қаердан олганини энди тушундим,— деди бир оз боши қотиб қолган граф. — Сиз бу гапларнинг барини менга шаҳзоданинг соқчилари олдига гапирингизга журъат етгансизми?

— Вақтим зиқ деб айтдим-ку сизга. Расси энди ўша ишлар-

нинг изига тушибди. Тўғри, мен галаён ҳақида чурқ этиб оғиз очган эмасман, зеро яacobинчиларни ёмон кўраман. Барча бу гаплар тўғрисида ўйлаб кўринг-да, спектаклдан сўнг буёғига нима иш қилишим кераклигини айтинг.

— Мен нима иш қилишингиз кераклигини ҳозироқ айтишим мумкин. Сиз шаҳзодапи ўзингизга ошиқ қилиб қўйишингиз керак... Лекин, ўтинаман, бу ўйинни ҳаддидан ошириб юборман!

Герцогиняни саҳнага чақириб қолишди; у югурганича саҳнага чиқиб кетди.

Орадан бир печа кун ўтгач, герцогиня почта орқали собиқ оқсочи номидан ёзилган узундан-узун ва бемаъни бир хат олди,— хатида ўша аёл ундан саройга хизматкор қилиб ишга олишни сўрабди, бироқ герцогиня дарҳол мактубни ёзилиш услубидан уни аллақандай ўзга одам иншо этганини сездди. Хоним мактубнинг иккинчи саҳифасини ўқиш учун қозовни ёйган эди, оёғининг олдига аллақандай китобнинг саргайиб кетган саҳифасига ўралган Биби Марьям тумори тушди. Герцогиня туморга бир назар ташлаб, китобнинг йиртиб олинган саҳифасига кўзи тушди-ю, кўзлари чақнаб кетди. У ўша саҳифада қуйидаги сўзларни ўқиган эди:

«Трибун ўзи учун ойига фақат юз франк олди; қолган пуллар одамларнинг қалбида муқаддас олов ёқиш учун сарфланди, ammo улар худбинликдан музлаб қолган экан. Тулки менинг изимга тушибди, шу бонс ўзим ҳаддан зиёд севадиган фаришта билан хайрлана олмадим. Мен ўзимга ўзим шундай дедим: «У республикани ёқтирмайди, айни вақтда ақл жиҳатидан ҳам, гўзаллик жозибаси билан ҳам мендан бениҳоя устун туради. Кейин республикачиларнинг ўзи бўлмаган жойда қандай қилиб республика тузиш мумкин? Мен аданмадиммикан? Ярим йил давомида Америка шаҳарчаларини кезаман, уларни заррабин остига қўйиб ўрганаман ва шундан кейин сизнинг қалбимдаги ягона рақибангизни севишим керакми ёки керак эмаслигини ҳал қиламан.

Агар сиз ушбу мактубни олсангиз, баронесса ва унга сиздан олдин ҳеч кимнинг куфроний кўзи тушмаса, камина қулингиз сиз билан биринчи бор гаплашишга журъат этган ўша жойдан йигирма қадам нарида экилган шумтол кўчатларидан бирипи синдиришни буюринг. Шундан сўнг мен ўзимни бахтиёр ҳис этиб юрган ўша пайтларда бир кун боғда эътиборингизни жалб этган катта шамшод дарахтининг тагига қутича кўмдириб қўяман, ўша қутичада сиз шундай бир нарсани кўрасизки, менинг маслагимдаги кишиларга нима сабабдан тухмат қилишларини тушуниб оласиз.

Тулки изимга тушгани ва ўзим беҳад севадиган малакнинг тақдирини ўйлаб, қаттиқ ташвишланганим туфайлигина мактуб ёзишга журъат этдим.

Шамшод дарахтининг тагига икки ҳафтадан сўнг келмоқ лозим».

«Унинг ихтиёрида босмахона бор экан, — дея хаёлидан ўтказди герцогиня. — Демак тез орада унинг сонетлар тўпламини ўқиймиз. Худо билсин, ўша сонетларида у мени қандай номлар билан атаётган!»

Уз қадрини ошириш мақсадида герцогиня бир тажриба ўтказишга қарор қилди: у бутун бир ҳафта давомида «тоби қочиб», уйдан чиқмади, оқибатда сарой аҳли ажойиб кечалардан маҳрум бўлиб қолди. Бевалик мотамининг биринчи куниданок ўғлининг олдида юрагини ҳовучлаб юришга мажбур бўлганидан қалби пинҳона газабга тўлган малика ана шу ҳафтани эри дафн этилган монастирда ўтказди. Ҳайвон-кулги бобидаги бир ҳафталик бу танаффус пайти шаҳзода бўш вақтини бениҳоя хафагазакликда сиқилиб ўтказдики, бу ҳол адлия министрининг нуфузига қаттиқ пугур етказди. Эриесто V, агар герцогиня саройни тарк этса ёки ушбу гўшага қувонч бағишламай қўйса, кунлари нақадар зерикарли ва бефайз ўтаганини тушуниб қолди. Ниҳоят, герцогиня яна кечалар уюштиришга киришди. Шундан сўнг шаҳзода dell'arte комедияларига борган сайин кўпроқ қизиқа бошлади. Унинг ҳам жуда роль ўйнагиси келар, бироқ шаҳзода бу шуҳратпараст истагини ошкора намойиш этишга ботинмасди. Бир кун у лолалек қизариб, герцогиняга мурожаат қилди:

— Нима дейсиз, мен ҳам ўйнаб кўрсам бўлармикин?

— Ҳаммамиз сиз ҳазрати олийларининг хизматларига тайёرمىз. Фармон айланг, мен дарҳол янги комедиянинг режасини тузишни буюраман; энг жўшқин саҳналарни сиз, ҳазрати олийлари, мен билан ўйнайсиз. Одатда барча актёрлар илк чиқишларида бир оз ҳаяжонланишади, шу боис мен сизга баъзи луқмаларни айтиб тураман, — фақат марҳамат қилиб, менга хиёл диққат билан қарасапиз бас, ҳазрати олийлари.

Ҳаммаси жуда моҳирлик билан ташкил қилинди. Шаҳзода табиатан тортинчоқ эди ва бу хислатидан уялиб юрарди. Герцогинянинг шаҳзода ўзининг бундай тугма журъатсизлигидан хижолат чекмаслиги учун қилган барча саъй-ҳаракатларидап ёни ҳукмдор жуда таъсирланиб кетди.

У биринчи марта роль ўйнаган куну спектакль одатдагидан ярим соат олдин бошлади. Шу боис меҳмонларни залга таклиф қилинганида салонда бор-йўги ўн-ўн бешта кампир ўтирган эди. Шаҳзода бу хонимлардан сира ҳам чўчмасди, бунинг устига уларнинг бари Мюнхенда монархияга ўта содиқлик руҳида тарбия кўришган бўлиб, кафтларини аямай қарсақ чалишарди. Герцогиня ўзининг статс-мулозимлик лавозимидап фойдаланиб сарой аъёнлари залга кирадигап эшикни қулфлаб қўйди. Табиатига кўра бадииятга мойил ва хушрўйгина йигит бўлмиш шаҳзода биринчи саҳналарда родини жуда яхши ижро этди; у герцогинянинг кўзидан уқигавича ёки хопим шивирлаб айтаётган сўзлар-

ви такрорлаганича луқмаларни ниҳоятда ўринлатиб айтмоқда эди. Саноқли томошабинлар қарсақ чалиб, уларни қизгин олқишлашайтган бир пайтда герцогинянинг ишораси билан катта эшкани очиб юборишди. Зал бир зумда томошабинларга тўлди. Сарой аҳлидан бўлмиш гўзал хонимлар шаҳсоданинг анча барно йигит эканлигини, родини ҳам у жуда жонли қилиб ижро этаётганини кўришди-да, ўзлари ҳам қарсақ чала бошлашди. Шаҳзода қувончининг зўридан қизариб кетди. У герцогинянинг маҳбуби родини ижро этмоқда эди. Бир оздан сўнг хонимнинг унга репликаларни айтиб туришига ҳожат ҳам қолмади,— аксинча, герцогиня энди саҳналарни қисқартиришга ҳаракат қиларди: шаҳзода унга муҳаббат тўғрисида шу қадар аҳтирос билан сўзлардики, ўқтин-ўқтин луқмаларини камида беш дақиқага чўзиб, аёлни хижолатга солиб қўя бошлади. Герцогиняни энди бир йил илгаригидек офатижон аёл деб бўлмасди; Фабриционинг қамоққа ташланиши ва айниқса у билан Лаго-Мажоре соҳилларида ўтказган оғир кунлари, йигитнинг ғамгин сукут сақлаши афсунгар Жинани ўн йилга қаритиб юборганди. Унинг юз тузилиши ўз тароватини хил йўқотгандек туюлар, энди бу чехрада ёшлик жозибасидан кўра кўпроқ ақл-ирок жилваланиб турарди. Ёшларга хос ҳаёт завқи бу чехрада энди аҳён-аҳёндагина акс ётарди; аммо театр санъати актрисалар учун йўл қўядиган қизил упу ва бўлак атторлик воситалари туфайли у ҳамон саройдаги энг соҳибжамол хоним бўлиб кўринарди. Шаҳзоданинг аҳтиросли нутқлари сарой аҳлининг эътиборидан четда қолмади. Бу оқшом барча «Мана янги ҳукмдор!» ҳам Бальби хоним топили» дейишмоқда эди. Граф газабини ичига ютиб ўтирарди. Спектаклдан сўнг герцогиня бутун сарой аҳли олдида шаҳзодага қараб шуплай деди:

— Ҳазрати олийлари, сиз ролингизни шу қадар берилиб ижро этдингизки, мен энди ташвишга тушиб қолдим, онҳаврат ўттиз саккиз ёшли аёлга кўнгил қўйиб қолибди, деган ишмишлар тарқаладими деб қўрқаман. Зеро бу ҳол менинг граф билан никоҳ қуришимга халал бериши мумкин. Агар сиз ёшимни ҳисобга олиб, ҳар қандай ёши улуг аёл, масалан, маркиза Раверси билан гаплашгандек, сипо сўзлашиш ҳақида ваъда бермасангиз, мен сиз ҳазрати олийлари билан ортиқ роль ўйнамайман.

Пьесани уч марта кўрсатишди; шаҳзода бахтиёрликдан маъсуд бир кайфиятда юрарди; бироқ бир куни кечқурун барча унинг нимадандир қаттиқ ташвишга тушганини пайқаб қолди.

— Назаримда, Расси бизга қарши қандайдир макр-ҳийла ишлатмоқчига ўхшайди,— деди маликага унинг катта статс-мулозимаси.— Эртга спектакль тайин этмоғингизни маслаҳат кўраман, ҳазрати олийлари. Шаҳзода родини ёмон ижро этади ва алаמידан дилидаги гапни айтиб қўяди.

Шаҳзода чиндан ҳам родини жуда ёмон ўйнади, унинг овози томошабинларга аранг эшитилар, барча луқмаларини у чалакам-чатти қилиб айтарди. Биринчи кўринишининг охирида унинг йиғлаб юборишига сал қолди. Герцогиня шаҳзоданинг ёнида турар-

ди-ю, бироқ қандайдир илтифотсиз ва бепарво кўринарди. Улар саҳна ортига ўтиб, бир дақиқа ёлғиз қолинган эди, шаҳзода югуриб эшик олдига борди-да, уни қулфлаб қўйди.

— Иккинчи ва учинчи кўринишларни сира ҳам ўйнай олмайман,— деди у.— Хушомад юзасидан қарсақ чалишларини эса мутлақо истамайман. Бугун мени олқишлаб чалинган қарсақлар юрагимни ўртаб юборди. Нима қилай, маслаҳат беринг?!

— Мен саҳна олдига чиқаман-да, аввал ҳазрати олияларига, сўнгра томошабинларга қараб чуқур таъзим бажо келтираман ва труппанинг ҳақиқий директори сифатида Лелио родини ижро этувчи актёрнинг беҳосдан тоби қочиб қолгани туфайли спектаклнинг давоми ўйналмаслиги, бунинг ўрнига кичкинагина концерт берилаётганини эълон қиламан. Граф Руска билан ойма-тилла Гизольфи шундай ажойиб жамоа олдида ўзларининг чийилдоқ товушлари билан жон-жон деб хониш қилиб берадилар.

Шаҳзода герцогинянинг қўлини эҳтирсез билан ўпди.

— Эҳ, нега сиз эркак бўлиб тутилмагансиз-а?!— деди у.— Ўшанда сиз менга яхши маслаҳат берган бўлардингиз. Расси ҳозиргина столимга отамнинг қотили сифатида шубҳа остига олинган одамларга қарши бир юз саксон икки гувоҳнинг маълумотномасили қўйди. Гувоҳларнинг маълумотномасидан ташқари, у ерда яна икки юз саҳифадан мўлроқ айбнома ҳам бор. Мен ўша даста-даста қоғозларнинг ҳаммасини ўқиб чиқишим керак, бунинг устига ўша ишлар тўғрисида графга бир оғиз ҳам сўз айтмасликка ваъда берганман. Бу ишларнинг бари тўпна-тўғри иш одамларни қатл этишга олиб боради: Расси ҳозирнинг ўзидаёқ Ферранте Паллани қамоққа олиш ҳақида буйруқ беришми талаб қиляпти, мен бўлсам, ўша буюк шоир ижодини жуда яхши кўраман; у ҳозир Францияда, Антиб яқинида Понсо номи билан яшириниб юрганмиш.

— Сиз биронта либерални дорга остирган кунингиздан эътиборан ҳукумат Рассига заنجирбанд бўлиб боғланиб қолади, Рассига эса худди ана шу нарса керак. Лекин худди ўша кундан бошлаб, ҳазрати олийлари, сиз сайрга чиқинингиздан икки соат олдин бу ҳақида эълон қилиниши мумкин бўлмай қолади. Дилингиздаги бу дард тўғрисида графга ҳам, маликага ҳам айтмайман, бироқ мен маликадан ҳеч нимани сир сақламаслик ҳақида қасам ичганман... Агар сиз ҳозир беҳосдан айтиб юборган манови гапингизни волидаи муҳтарамангизга ўзингиз айтиб қўйганингизда мен ўзимни бахтиёр ҳисоблаган бўлардим.

Бу маслаҳат ҳукмдорни муваффақиятсизликка учраган актёр сифатидаги аламидап чалғитгандек бўлди.

— Хўп яхши. Илтимос, онамни огоҳлаптириб қўйсизми. Ҳозир у кишининг катта кабинетларига гираман.

Шаҳзода саҳна ортидан қўлини салонга югуриб ўтди-да, унга эргашган бони камергер ва навбатчи адъютантни жаҳл билан ҳайдаб юборди. Малика ҳам кутилмаганда томошабишлар ўтир-

ган зални тарк этди. Уни кабинетга қадар қузатиб қўйгач, катта статс-мулозима тиз букиб, таъзим бажо келтирди-да, она билан ўғилни ёлғиз қолдириб, хонадан чиқиб кетди. Бутун саройнинг нечоғли ҳаяжонга тушганини тасаввур қилиш унча қийин бўлмаса керак, — бундай воқеалар сарой муҳитини жуда аломат бир аҳволга солиб қўяди. Бир соатдан сўнг шаҳзода кабинет эшигини очиб, герцогиняни чақирди. Малика юм-юм йиғлаб ўтирар, шаҳзоданинг эса қовоғидан қор ёғарди.

«Бандаи ожизлар, — дея хаёлидан ўтказди герцогиня. — Уларнинг жаҳллари чиққан, энди ғазабларини кимга сочишни билмай гаранг бўлиб ўтиришибди».

Аваллига она билан бола герцогиняга бири олиб, бири қўйиб турли тафсилотларни хабар қилишди. У вазминлик билан мавҳум жавоб қилиб тураверди. Бу жуда ҳам зерикарли саҳнанинг у ақтери бутун икки соат давомида ролларини биз ҳозир тасвирлаб берган зайилда ижро этаверишди. Ниҳоят, шаҳзоданинг ўзи Расси унинг ёзув столига қўйган икки улкан портфелни олиб келиш учун жўнади. Маликанинг кабинетидан чиққач шаҳзода салонда бутун сарой аҳли уни кутиб турганини кўрди.

— Қани, жўнанглар бу ердан, мени ўз ҳолимга қўйинглар, — дея қичқирди у шу пайтга қадар ўзига мутлақо хос бўлмаган дағаллик билан.

Шаҳзода ўзи портфелларни қандай кўтариб келишини одамлар кўришини истамасди, зеро ҳукмдорнинг ўзи ҳеч нимани кўтариб юрмаслиги лозим эди. Сарой аҳли бир зумда ғойиб бўлиди-қўйди. Шаҳзода қайтиб келаётганида йўлида фақат шамларни ўчириб юрган малайларнинггина кўрди; у ғазаб билан ўшқириб, малайларни ҳам, жонбозлик намойиш этиб, қолишга журъа этган навбатчи адъютант — бечора Фонтанани ҳам қувиб юборди.

— Бугун, худди ўчакишгандек, ҳамма менинг ғазабимни қайнатаянти, — деди у кабинетга қайтиб келгач қовоғини уйган қўйи герцогиняга.

Шаҳзода герцогиняни жуда ақлли аёл дея ҳисобларди ва унинг атайлаб ҳеч қандай фикр билдирмаётганидан жаҳли чиқиб турарди. Герцогиня бўлса бирор фикр айтишни *тўғридан-тўғри, илтимос қилмагунларига* қадар ҳеч нима демасликка қатъиян аҳд қилиб қўйганди. Орадан яна салкам ярим соат вақт ўтди ва ниҳоят шаҳзода нафсониятини ичига ютиб, деди:

— Бундай гапирсангиз-чи, хоним, нега индамайсиз?

— Менинг вазирам маликага хизмат қилиш ва олдимда айтилган гапларни иложи борича тезроқ унутиб юборишдан иборат.

— Жуда яхши, хоним, — деди шаҳзода юзига қизил югуриб. — Мен сизга буюраман, марҳамат қилиб ўз фикрингизни айтинг.

— Киноятчини одатда киноят бошқа такрорланмаслиги учун жазолайдилар. Марҳум шаҳзода заҳарланганмиди? Бундай

бўлиши ниҳоятда даргумон. Уни яқобинчилар заҳарлашганмиди? Расси булғи исботлаб беришни жудаям истайди, зеро шунда у умрбод сиз ҳазрати олийлари учун зарурий қуролга айланади. Аммо у ҳолда сиз ҳукмронлигингизнинг бошиданоқ бугунгидек ноҳуш кечаларга жуда кўп дуч келасиз. Барча фуқароларингиз сизни беҳад раҳмдил ва муруватли ҳукмдор дейишяпти — сиз аслида ҳам шундай одамсиз. Биронта либерални дорга остирма-гунингизга қадар обрўйингизга сира ҳам доғ тушмайди ва турган гап, сизни заҳарлаш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

— Нима демоқчи экаплигингиз мутлақо аён!— зардаси қайнаб хитоб қилди малика.— Сиз эримнинг қотиллари жазога тортилишларини истамайпсиз.

— Афтидан, ҳазрати олиялари, ўша ёвуз одамлар билан жуда апоқ-чапоқ бўлсам керак-да.

Герцогиня шаҳзоданинг кўзларидан, у ҳозир онам билан бамаслаҳат менга бундан буён қандай йўл тутиш кераклигини тушунтириб беради, дея имони комил эканлигини кўриб турарди. Бироқ шу пайт икки аёл бир-бирларига пичинг қилиб, айтишиб қолишди-да шундан сўнг герцогиня, энди бир оғиз ҳам сўз айтмайман, дея тумсайиб олди. У чиндан ҳам шу аҳлида қаттиқ туравериши мумкин эди, бироқ шаҳзода онаси билан узоқ баҳшашгач, герцогинядан яна ўз фикрини айтишни талаб қилди.

— Онт ичаман, ҳазрати олийлари, бир оғиз ҳам сўз айтмайман.

— Қўйинг, кўп болалик қилаверманг!— деди қизишиб шаҳзода.

— Илтимос қиламан, герцогиня, дилингиздагини айтинг,— деди малика нафсонияти азият чеккан одамдек.

— Ўтинаман, ҳазрати олиялари, мени мажбур қилманг.— Оч-ҳазрат,— дея қўшимча қилди сўнгра герцогиня шаҳзода томон ўгирилиб,— сиз француз тилида жуда яхши ўқийсиз. Ҳаммамизнинг кўнглимизни тинчитмоқ учун марҳамат қилиб бизга Лафонтеннинг бир масалини ўқиб бермайсизми?

Малика унинг ана шундай «бизга» дейишини ўта густоҳлик дея ҳисобладию аммо катта статс-мулозимаси хотиржамлик билан китоб жавонини очиб, ундан Лафонтен масаллари жилдини олганини кўргач, аввалига ажабланди, кейин эса қизиқиб қолди. Герцогиня китобни варақлади-да, уни шаҳзодага узатиб туриб, деди:

— Ҳазрати олийлари, ўтинаман, маънови масални овоз чиқариб ўқисангиз. Лекин, илтимос, *охиригача* ўқинг.

БОҒБОН ВА УНИНГ СЕНЬОРИ

Қишлоқда яшарди ҳаваскор боғбон,

Ҳечам шаҳарликка ўхшамас эди,

Турмуши деҳқонга мос эди:

Полизу боғи бор, бир боғки жонон,

Енида эса озроқ ер гутар.

Ернинг атрофида чавра кўтарди,
Полизда-чи, кўм-кўк яшнаб ётарди
Редиская пиёз, коҳу — кўк ўтлар.
Туғилган кунида ардоқлай деб ул
Марго учун экиди ажиб ёсмин гул...
Алам қиладиган иш бўлди ногоҳ:

Қуён боққа ўрганиб олди. 2

Жуда сайрибоннинг ҳавосин олди.
«Лазнати қуёндап тинчлик борми, оҳ!
Барин еб қур'тар! — арз қилди нолон
Бу жойлар эгаси сенъорга, боғбон. —
У ёқдап ҳайдасам, қочади бу ёп,
На калтак, ва на тош унга қилар кор...
Қуёнмас — бир бало!» «Бу гапинг бекор!
Қочиб қутулмайди бўлса-да шайтон!»
«Қачон тутиш мумкин?» «Эртагаёқ-да!» —
Уйни одам босди тоғсаҳар чоғда.
«Тамадди қилайлик аввал... Сўнг — ишга!
Қани, жўжаларинг мазаси қандоқ?»

Тамадди қилишиб кўнгиллари чор

Ҳамма уннаб кетди қуён тутишга!

Бурғу ва кәрнайлар таратар сурон,
Қулогин беркитар бечора боғбон.
Урҳо-ур бошланди... Полиз ҳам пайҳон,
Ковланди, очишди... Боғ, пайкал, майдон
Ўоп-қора ер бўлди!

Алвидо, карам,

Алвидо, кўк пиёз, кўк шўрваю ҳам —

Обиёвгон ва ёвгонхўрда!

Боғбон ўзича дер дили озурда:

«Уларга-ку ўйин... Менда не гуноҳ?»

Ҳеч ким унга солмасди қулоқ:

Лаҳзада атрофни тит-пит қилишди,

Чиқаришди боғнинг расвосин чунон.

Ҳатто юз йилда ҳам бундайин «иш»ни

Удда қилолмайди бегумон,

Жам бўлса ҳам тумонот қуён!

* *

*

Эй, майда князлар! Низолашинг, хўп;
Аммо қиролларга юрманг дил қўйиб.
Уларни чақирманг урушингизга,
Қўйманг, ҳовли — ҳаёт турмушингизга!

Масал ўқилиб бўлганидан кейин ҳам улар анча вақт сукут сақлаб туришди. Шаҳзода китобни ўз қўли билан жавондаги жойига қўйди-да, асабий тарзда хона бўйлаб у ёқдап-бу ёққа юра бошлади.

— Хўш, хоним, дилингиздаги гапни айтмайсизми ахир? — дея сўради малика.

— Айтмайман, албатта, ҳазрати олиядари. Онҳазрат мени министр этиб тайинламагунларига қадар ҳеч нимани айтмайман. Агар ҳозир ўз фикримни айтсам, катта статс-мулозималик уштонидан маҳрум бўладиган кўринаман.

Орага яна чорак соатли сукут тушди. Шу пайт малика бир вақтлар Людовик XIIIнинг онаси бўлмиш Мария Медичининг қандай аҳволга тушиб қолганини эслади, — сўнгги пайтларда катта статс-мулозиманинг буйруғи билан сарой лектрисаси ҳар куни Базеннинг «Людовик XIII нинг тарихи» номли ажойиб рисоласини овоз чиқариб ўқирди. Шундан сўнг малика гарчи қаттиқ дарғазаб бўлса-да, герцогинянинг Пармадан бемалол жўнаб кетиши мумкинлиги, ана шунда унинг кўнглига ваҳима солиб юрган Расси ўзипи Ришелье қилиб кўрсатиш имкониятига эга бўлиши ва ўғлига онасини қувғин қилдиришдан тоймаслиги ҳақида ўйлаб қолди. Шу тобда у катта статс-мулозимасини бирон йўл билан камситиш учун дунёдаги ҳамма нарсани бериб юборишга ҳам тайёр эди-ю, аммо бундай қилишга журъат этмасди. У зўрма-зўраки табассум билан креслодан турди-да, герцогинянинг ёнига бориб, унинг қўлидан тутди.

— Қани, азизам, менга дўст эканлигингизни кўрсатинг. Гапиринг энди!

— Яхши! Икки оғиз сўз билан айтганда маслаҳатим бундай; ўша сув илон Расси тўплаган барча бу қоғозларий мапови каминга ташлаб, ёқиб юборинг-да, уларни ёқилгани ҳақида ҳеч қачон унинг ўзига айтманг.

Шундан сўнг у такаллуфсизлик билан маликанинг қулоғига шивирлади:

— Расси Ришелье бўлиб олиши мумкин!

— Лекин ўша жин ургур «қоғозлар» менга саксон минг франкдан кўпроққа тушган ахир! — жаҳл билан хитоб қилди шаҳода.

— Онҳазрат, — деди жавобан қатъият билан герцогиня, — таги наст аблаҳларнинг хизмати нақадар қимматга тушишини кўргандирсиз энди. Илойим, миллионни йўқотсангиз йўқотинг-у, аммо энди ҳеч қачон аблаҳларга бирор ишни ибони топширманг. Ахир отангиз ҳукмдорлигининг сўнгги олти йили давомида ўшаларнинг касофатига тинч ухлаёлмайдиган бўлиб қолганди.

Герцогинянинг оғзидан таги наст сўзларини эшитиб малика ниҳоятда қувониб кетди. Бўлмасам граф билан унинг дуговаси доим яқобинча эркин фикр қилишга ўхшаб кетадиган хислат — ақл-идрокка катта баҳо бериб юборишяпти, деган хаёлда юрганди.

Орага бир дақиқа чуқур сукупат тушди; малика хаёлга чўмди; шу пайт сарой минорасидаги соат уч марта бонг урди. Малика ўрнидан турди-да, ўғлига чуқур тазим қилиб, деди:

— Ушбу мажлисни давом эттирмакка соғлигим йўл қўймай-

ди. Таги паст бўлган министрларингизни қувиб юборинг. Имомним комилки, ўша Расси сиздан жосуслик учун ундириб олган пулнинг ярмини жигилдонига урган.

Малика қандилдан ёниб турган иккита шамни олди-да, уларни ўчиб қолмаслиги учун оҳишта камиқ ичига қўйди. Сўнгра ўглининг ёнига келиб, деди:

— Лафонтеннинг ушбу масалидан чиқадиган маъно мени эрим учун нитиқом олишдек адолатли истакдан ўзимни тийишга мажбур қиляпти. Ҳазрати олийлари, ижозат этинг, барча бу бўҳтонларни ёқиб юборай.

Шаҳзода ҳайкалдек қоғиб турарди.

«Одамнинг башараси ҳам шунчалар овсар кўринадими, — дея хаёлидан ўтказди герцогиня. — Граф жуда тўғри айтган экан — гирт латтанинг ўзгинаси у. Марҳум шаҳзода мана шу гапларнинг бари учун бизни кечаси соат учга қадар ушлаб ўтирармиди?»

Ҳамон ўглининг ёнида турган малика қўшимча қилди:

— Агар ўша ярамас прокурор фақат ўзининг мартабасини ўйлаб тўқиб чиқарган мана шу ёлгон-яшиқ тўла қоғозларини деб икки ҳукмдор зот тун билан ухламай чиққанларини билиб қолса борми, роса гердаяди-да ўзиям.

Шаҳзода ғазабининг зўридан қутириб, бояги портфелларидан бирини юлқиб олди-да, унинг ичидаги барча қоғозларни шартта каминга ағдарди. Даста-даста қоғозлар шамларни ўчириб қўйишга хиёл қолди; кабинет тутунга тўлди. Малика ўглининг кўзларидан у ҳозир графиндаги сувни оловнинг устига сепиб, ўзига саксон минг фразкка тушган бу қоғозларни қутқариб қолишга тайёр турганини пайқайди.

— Деразани очинг, — дея зарда билан қичқирди у герцогиняга қараб.

Герцогиня ҳам унинг буйруғини дарҳол бажара қолди. Шу ваҳоти барча қоғозлар ловиллаб ўт олди-ю, мўрининг ичида қаттиқ гувуллаган овоз эшитилди. Орадан кўп ўтмай ундаги қурум ёна бошлагани аён бўлди.

Шаҳзода пул масаласига келганда жуда майдакаш одам эди. Унинг хаёлида ҳозир бутун саройига ўт кетадигану ёнғин бу ерда тўпланган барча бойликларни кулга айлантирадигандек туюлди; у югуриб дераза олдига борди-да, қўрқувдан овози бўғилиб, соқчиларни ёрдамга чақирди. Ҳовлига бир талай солдатлар югуриб киришди; шаҳзода камин ёнига келди; очиқ деразадан елпиниб қираётган ҳавонинг таъсирида олов гуриллаб ёнар, мўрининг ичидан эса даҳшатли гувиллаш эшитиларди; шаҳзода эсанқираб оловга тикилиб турди-да, кейин сўқинди ва икки-уч марта хона ичида айланиб, ниҳоят, югурганича кабинетдан чиқиб кетди.

Малика билан катта статс-мулозима сўкут сақлашганича бир-бирларига қараб туришарди.

«Шаҳзода жаҳлдан тушармикин? — дея ўйларди герцо-

гиня.— Дарвоқе, менга бари бир эмасми. Иш битди-ку ахир».

У таъна қилишгудек бўлса, қаттиқ-қаттиқ жавоб беришга аҳд қилди-ю, аммо бирдан иккинчи портфелнинг омон қолганини кўриб, эс-ҳушини йиғиштириб олди.

«Йўқ, ишнинг фақат ярмиси битибди». Шундан сўнг малика-га қараб совуққина оҳангда деди:

— Ҳазрати олиялари, қолган қоғозларни ҳам ёқиб юборишни буюрасизми?

— Қаерда ёқасиз уларни?— зарда билан сўради малика.

— Меҳмонхонангиздаги каминда. Агар қоғозларни оловга бирма-бир ташлаб турилса, бунинг ҳеч қандай хавфли жойи бўлмайди.

Герцогиня қоғоз тўла портфелни кўлтигига қистирди-да, қандилдан битта шамми олиб, кўшни меҳмонхонага чиқиб кетди. У ерда хоним портфелдаги қоғозларга назар ташлади-ю, улар гувоҳларнинг маълумотномалари эканини тушунди. Шундан сўнг герцогиня ўша ҳужжатлардан беш-олти дастасини яширди-да, қолганларини битта қолдирмай ёқиб юборди ва малика билан хайрлашиб ҳам ўтирмай уйига жўнади.

«Очигини айтганда катта беодоблик қилдим,— дея ўйларди у илжайиб.— Аммо бу юпанмас беванинг қийшанглаши туфайли ўлим жазосига ҳукм этилишим мумкин эди».

Карета гилдиракларининг тақа-туқини эшитгач, маликанинг катта статс-мулозимасининг бу қилигидан қаттиқ жаҳли чиқиб кетди.

Вақт бемаҳал бўлса-да, герцогиня графни чақириб келиш учун одам юборди; у саройдаги ёнгинда экан, аммо тезда етиб келди ва ҳаммаси бахайр тугаганини хабар қилди.

— Шаҳзода чиндан ҳам катта матоват кўрсатди ва мен чин юракдан унга қойил қолганимни айтдим.

— Тезроқ манови маълумотномалар билан танишиб чиқинг, кейин уларни дарҳол ёқиб юбориш керак.

Граф қоғозларни ўқиб кўрди-ю, ранги қув ўчиб кетди.

— Худо ҳақи, улар ҳақиқатнинг тагига етай деб қолишган экан; тағтиш ишларини жуда моҳирлик билан олиб боришибди. Улар Ферранте Палланинг изига тупишибди, агар у оғзидан гуллаб қўйса биз ниҳоятда мушкул аҳволга тушиб қоламиз.

— Лекин у оғзидан гулламайди,— дея хитоб қилди герцогиня.— У ор-номусли, ҳалол одам. Қани, бўла қолинг, қоғозларни тезроқ ёқиб юборайлик!

— Бир оз сабр қилинг. Мен, ижозатингиз билан ўн-ўн бешта энг хавфли гувоҳларнинг исмларини ёзиб оламан. Агар Расси тинчимайдиган бўлса, мен ўша гувоҳларни овлоқроқ жойга жўнатиб юбораман.

— Сиз зоти олийларига эслатиб қўйай, шаҳзода ўша тунги саргузаштимиз ҳақида адлия миnistрига бир оғиз ҳам сўз айтмасликка ваъда берган.

— У сўзининг устидан чиқади ҳам, чунки кўнгилсиз гапларнинг чувалашшидидан кўрқади.

— Энди сизга бир нарсани айтиб қўймоқчиман, дўстгинам: бугунги тун бизнинг тўйимиз кунини анча яқинлаштириб қўйди. Мен сеп тариқасида сизга суд процессини совға қилишни нстамаган эдим, зеро сизни эмас, бошқа бир одамни деб қилган гуноҳларим учун сизнинг жазоланишингизни хоҳламасдим.

Граф герцогиняни ниҳоятда севарди; у хонимнинг қўлидан тутиб, кўзларида ёш милтираганича дилидаги бор туйғуларини тўкиб солди.

— Хайрлашмоқдан олдин менга бир маслаҳат беринг, бундан буён малика билан гаплашганда ўзимни қандай тутай? Жуда қийналиб кетдим ахир: бир соат саҳнада, кейин беш соат унинг кабинетида комедия ўйнадим.

— Саройдан индамай жўнаб кетганингизнинг ўзи биланоқ маликадан ўша пичинглари учун яхшигина ўч олибсиз,— дарвоқе, ўша пичинг гаплар фақат унинг ожизлигидан далолат беради. Эртага у билан бугун эрталаб қандай гаплашган бўлсангиз шундай мулойим сўзлашаверинг. Расси ҳали қамалгани ҳам, сургунга жўнатилгани ҳам йўқ; кейин сиз билан биз Фабрициога чиқарилган ҳукмни ҳали йиртиб ташлашга улгурмадик.

Бир нарсани унутманг, сиз маликадан қатъий қарор қабул қилишни талаб этгансиз, бу ҳол эса ҳукмдорлар у ёқда турсин, ҳатто бош министрларга ҳам ёқмайди. Ниҳоят, яна бир нарса ёдингизда бўлсин, сиз маликанинг статс-мулозимаси, бошқача қилиб айтганда, унинг хизматкорисиз. Уч кундан сўнг, ҳар қандай продаси суст одамларда бўладигандек, уларнинг кайфияти ўзгариб Расси умрида кўрмаган обрў-эътиборга эга бўлиб қолади. Шундан сўнг у, турган гап, биронта одамни дорга осишга ҳаракат қилади: ахир у шаҳзоданинг номига доғ туширмагунига қадар биронта ҳам ишда ўзини дадил ҳис этолмайди-да. Бугун тундаги ёнғинда бир бахтсиз ҳодиса содир бўлди: ўтти ўчиришда беқийёс жасорат кўрсатган аллақандай тикувчи жароҳатланди. Эртага шаҳзодани мен билан қўлтиқлашиб, ўша тикувчини бориб кўришга кўндираман; тиш-тирногимгача қуролланиб оламан ва теvarак-атрофга кузатувчилар қўяман албатта. Лекин шуниси ҳам борки, шаҳзодани ҳозирча ёмон кўрадиган одамнинг ўзи йўқ. Мен уни кўчаларда пиеда сэйр қилишга ўргатиб қўймоқчиман — бу билан менинг ўрнимга тайинланиши муқаррар бўлган Рассига бир холис хизмат қилиб қўяй. Унинг ўзи шаҳзоданинг бундай эҳтиётсизлик қилишига асло йўл қўя олмайди. Тикувчининг олдидан қайтаётганимизда мен шаҳзодани марҳум отасининг ҳайкали ёнидан олиб ўтаман; у аҳмоқ ҳайкалгарош қадимги римликлар ёпинчигини кийдириб тарашлаган ҳайкалда отилган тошларнинг изини кўради; сирасини айтганда, агар шундан кейин ҳам шаҳзода ўз ақли билан: «Якобинчиларни дорга осган одамнинг

холи шу экан!»— дея хулоса чиқармаса, унда гирт аҳмоқ одам бўлиб чиқади.

Унинг бу хулосасига жавобан мен: «Уларни ё ўн миглаб осини ёки биронтасини ҳам осмаслик керак. Варфоломей туни Францияда протестантларни қириб ташлади»*,— дея жавоб қиламан.

Эртага, дўстгинам, ўша сайрдан олдин шаҳзодадан қабул қилишни сўранг-да, унга шундай бир гапни айтинг: «Кеча кечаси мен сизнинг иродагизга бўйсуниб, ҳузурингизда министр вазифасини бажардим ва сизга маслаҳатлар бериб турдим. Бу билан мен маликани норози қилиб қўйдим. Илтимос, бунинг учун менга ҳақ тўланг». У пул сўрашингизни кутиб қовоғини солиб олади. Бу кўнгилсиз шубҳани дарров тарқатиб юборманг. Кейин шундай деи: «Мен, ҳазрати олийлари, Фабрициони давлатингиздаги энг ҳурматли ўн икки судья томонлар музокараси билан (яъни айбланувчининг олдида) суд қилишлари ҳақида фармон беришингизни илтимос қиламан!» Шундан кейин дарҳол ана шу ажойиб қўлларингиз билан ёзилган кичкинагина фармонни унга имзо чекиш учун берасиз. Ўша фармонни сизга ўзим айтиб ёздираман: мен, турган гап, унга аввалги ҳукми бекор қилиш ҳақидаги пунктни киритаман. Бунга қарши фақат биттагина эътироз бўлиши мумкин, ammo сиз гайрат билан ишга киришсангиз, бу гап шаҳзоданинг ҳаёлига келмайди. У сизга «Фабрицио аввало қалъага қайтмоғи керак»,— дейиши мумкин. Бунга жавобан сиз: «У шаҳар қамоқхонасига қайтади»— дейсиз. (Ўзингиз биласиз, у ер тўла менинг измим-да, жиянингиз ҳар куни оқшом ҳузурингизга меҳмон бўлиб келади.) Мабодо шаҳзода: «Йўқ, у ўзининг ўша қочиши билан қалъани шарманда қилди ва энди номига бўлса-да, аввалги камерасига қайтмоғи керак»,— дея эътироз билдиргувдек бўлса, сиз ҳам ўз навбатингизда: «Йўқ, у ҳолда Фабрицио душманим бўлмиш Рассининг ихтиёрига тушиб қолади»,— деб эътироз билдирасиз ва аёлларга хос моҳирлик билан багритош Рассининг кўнглини юмшатиш учун унга саройда ўтказилган тунги аутодафе* ҳақида гапириб беришингиз мумкинлигини шама қиласиз. Бундай ишларга жуда устасиз-ку ахир. Агар шаҳзода шундан кейин ҳам ўжарлик қилаверса, унга икки ҳафта муддатга Сакка амлокингизга жўнамоқчи экаплингизни айтинг. Фабрициони чақиринг-да, у билан маслаҳатланиб кўринг. Бу ишимиз туфайли у яна қамоққа тушини мумкин. Ҳаммасини олдиндан ўйлаб қўйиш лозим; агар Расси тоқати тоқ бўлиб, уни қамоққа ташлашганидан сўнг менинг ўзимни заҳарлашни буюрса, боланинг ҳаёти яна хавф остида қолиши мумкин. Лекин бундай бўлиши эҳтимолдан узоқ: хабарингиз бор, мен ошпазни Франциядан чақиртирганман, бунинг устига у жуда қувноқ, ҳазилкаш одам, демак бировни заҳарлаш қўлидан келмайди. Ўша жапжалнинг тепасида бўлган барча гувоҳларни қидириб топганимни Фабрициога айтган эдим. Йигитча

Ушанда жасорат билан ҳалол жанг қилган экан; Джилетти уни чавақлаб ташламоқчи бўлганига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Кутилмаган совға қилмоқчи бўлганим учун шу пайтга қадар ўша гувоҳлар ҳақида сизга гапирмаган эдим. Аммо режам амалга ошмади, шахзода фармонга қўл қўйишни истамди. Мен Фабрициога уни йирик черков арбоби қилиб қўйиш ҳақида ваъда бергандим, аммо бу ваъданинг устидан чиқишим анча қийин бўладиганга ўхшаб қолди, зеро ганимларимиз Ватиканда уни қотилликда айбашлари мумкин.

Ёдингизда бўлсин, синьора, агар биз уни қонуний суд орқали оқлаб ололмасак, Джилетти номи бир умр унинг дилини сиёҳ қилиб юради. Одам ўзининг бегуноҳлигига тўла ишонса, суддан бўйин товлаш ўта қўрқоқлик. Мабодо Фабрицио айбдор бўлган тақдирда ҳам мен бари бир унинг оқланишига эришган бўлардим. Мен суд ҳақида оғиз очган заҳотим қизиққон йигитчамиз тушмагур ганимни охиригача ҳам эшитмай қўлига расмий маълумотномани олди-да, биз икковимиз ўн иккита эпг аллома ва ҳалол судьяларни ташладик. Биз аввал рўйхат тузиб чиқдик, кейин эса рўйхатдан олти кишини ўчириб ташладик, зеро уларнинг ўрнига менинг шахсий душманларимдан киритишга қарор қилдик. Бунақа одамлардан фақат иккита топилди ва биз уларнинг ёнига Рассининг тарафдорларидан бўлмиш тўртта аблаҳни қўшдик.

Графнинг таклифи герцогиняни қаттиқ тапшишга солиб қўйди. Унинг бундай хавотирланишига асос бор эди албатта. Аммо охир-оқибатда у бош министрининг далилларига қўшилди-да, унинг гапи билан судьяларни тайин этиш ҳақида олий фармон ёзди.

Граф фақат эрталаб соат олти бўлганидагина чиқиб кетди; герцогиня ухлашга уриниб кўрди-ю, аммо уйқуси келмади. Соат тўққизда у Фабрицио билан бирга нонушта қилди ва унинг тезроқ суд олдига ҳозир бўлиб, ишини бир ёқлик қилиб олиш истаги билан ёнаётганига ишонч ҳосил қилди; соат ўнда хоним маликанинг саройига етиб борди, бироқ унинг олдига ҳеч кимни киритишмаётган эди; соат ўн бирда герцогиня эрталабки қабул чоғи шахзоданинг олдига киришга муваффақ бўлди ва у ҳеч қандай эътироссиз фармонга имзо чекиб берди. Герцогиня бу ҳужжатни графга жўнатди-да, ўзи уйига келиб ухлагани ётди.

Граф шахзоданинг олдида Рассини эрталаб тасдиқланган фармонга имзо чекишга мажбур қилганида адлия министрининг нақадар разабланганини тасвирлаб берганимизда ҳикоямиз, чамаси, анча қизиқ чиққан бўларди-ю, аммо содир бўлаётган воқеалар бизни шошилишга мажбур қилмоқда.

Граф ҳар бир судьянинг фазилатини шубҳа остига олар, баъзи номларнинг ўрнига бошқасини ёзишни таклиф қиларди. Бироқ ҳар қандай сарой фитналари қатори суд процессининг ҳам барча бу тафсилотларини баён қилаверсак, ҳойнаҳой, ки-

тобхонни толиқтириб қўйса керак. Бу гапларнинг баридан шундай бир хулоса келиб чиқади: агар инсон бахтиёр бўлса, саройга яқинлашгач, у бахтидан Мосуво бўлиши ёки ҳар қалай унинг келажакдаги тақдири биронта оқсочнинг ҳийла-найрангига боғлиқ бўлиб қолиши мумкин.

Бошқа томондан олганида, республикачилар Америкасида одам кун бўйи ана шундай зерикарли иш билан шуғулланишга,— ўлиб-тирилиб турли калтафаҳм дўкондорларни кўнглини олишга, уларга мослашишга мажбур бўлади. Кейин уларда опера ҳам йўқ.

Герцогиня кечқурун, уйқудан тургач, қаттиқ таъвишга тушиб қолди: Фабрициони ҳеч қаердан топиша олмаётган эди. Фақат ярим кечада у саройдаги спектакль билан овора бўлиб турганида, хонимга жиянининг хатини келтириб беришди. У ҳокимият тўла графнинг қўлида бўлган шаҳар қамоқхонасига бериш ўрнига Клелиянинг яқинида бўлиш имкониятидан қувониб, тўғри қалъага, ўзининг аввалги камерасига қайтиб борибди.

Бу ишнинг оқибати даҳшатли бўлиши: қалъада Фабриционинг ҳаёти ҳар қачондагидан ҳам кўпроқ хавф остида қолиши мумкин эди. Жиянининг бундай телбаларча қилиги герцогинянинг қалбини ўртаб юборди, аммо у бунинг сабаби — йигитнинг Клелияга бўлган чексиз муҳаббатини кечирди, зеро комендантнинг қизи бир неча кундан кейин бадавлат марказ Крешенцага турмушга чиқмоғи лозим эди. Йигитнинг бу телбалиги Фабрициони герцогинянинг қалбидан илгаригидек ҳокими мутлақ қилиб қўйди.

«У ўша лаънати қоғозга шаҳзодани имзо чектирганим учун ҳалок бўлади! Эркакларнинг ор-номус ҳақидаги бемаъни тунувчаси бу! Мустабид ҳоким ҳукмронлик қилаётган, аллақандай Рассилар адлия министри бўлиб турган давлатларда ор-номус тўғрисида ўйлашга бало борми! Оҳанжама қилиб ўтирмай, оддийгина афв этиш ҳақида илтимос қилавериш керак эди, шаҳзода ҳам апови фавқулудда трибунал тайинлаш ҳақидаги фармонни тасдиқлаганидек, осонгина имзо чекиб бера қоларди. Ахир Фабрициодек олийнасаб бир одам учун аллақандай масхарабоз Джилеттини ўз қўли билан қилич санчиб ўлдирганликда айблашларининг нима аҳамияти бор!

Герцогиня Фабриционинг хатини ўқиб чиққач, графнинг хузурига югурди. Бош министرنинг ранги ошмоқ оқариб кетганди.

— Ё раббим! Дўстгинам, мен бола тушмагурга ёрдам бермоқчи бўлгандим ахир. Лекин менинг қўлим енгил эмасга ўхшаydi. Яна жаҳлингиз чиқадиغان бўлди. Аммо мен сизга кеча кечқурун шаҳар қамоқхонасининг нозирини хузурига чақириб гаплашганимни исботлаб беришим мумкин. Жиянингиз ҳар оқшом уйингизга чой ичгани бориши мумкин эди. Энг даҳшатлиси шуки, на сиз, на мен шаҳзодага Расси ҳали-замон уни заҳарлаб қўйиши мумкинлигидан қўрқибганимизни айта ола-

миз: бундай шубҳа шаҳзодага ўтакетган ахлоқсизлик бўлиб кўрилади. Гарчи қандай жавоб эшитишимни олдиқдан билсам-да, агар истасангиз, мен ҳозироқ саройга боришим мумкин. Бунисиям майли-я, мен сизга яна бошқа бир чора таклиф қиламанки, шахсан ўзим учун бундай чорани ҳеч қўлламаган бўлардим. Бу мамлакатда ҳокимиятга эга бўлганимдан буён мен битта ҳам одамнинг ёстиғини қуритган эмасман; ўзингиз биласиз ахир, бу борада мен шу қадар тентакмапки, ҳанузгача қоронғи тушди дегунча бир вақтлар Испанияда жаҳлим чиқиб турган пайти ўзим отиб ташлашни буюрган икки жосусни эслаб юраман. Қани, айтингчи, сизни Рассининг зулмидан халос этишимни истайсизми? У тирик экан, доим Фабриционинг ҳаётига хавф солиб туради, зеро Расси учун бу мени қулатишнинг энг тўғри йўли.

Графнинг бу гапи герцогиняга жуда ёқиб тушди-ю, ammo у бу таклифни рад этди.

— Йўқ,— деди у графга,— мен Неаполнинг зангори осмони тагидаги хилватгоҳимизда кечалари сизнинг виждон азобидан изтироб чекишингизни истамайман.

— Лекин, дўстгилам, назаримда, биз фақат бир масалани — икки виждон азобидан қай бирини танлашни ҳал этмоғимиз керакка ўхшайди. Агар Фабрицио *дардга чалиниб* ҳалок бўлса, сиз қай аҳволга тушасизу менинг ҳолим не кечади?

Улар бу мавзуда яна анчага довур қизғин баҳслашиб туришди-да, ниҳоят, герцогиня хулоса қилиб деди:

— Расси ҳаётини сақлаб қолганим учун мендан миннатдор бўлсин: мен сизни Фабрициого қараганда кўпроқ соваман ва икковимиз бирга кечиражак қариллик чоғимизда барча кочаларингиз виждон азобидан заҳарланишини истамайман.

Герцогиния қалъага елиб борди. Генерал Фабियो Конти давлат қамоқхонасига шахсан шаҳзоданинг ўзи имзо чеккан ижозатномасиз ҳеч кимнинг киритишга ҳақи йўқлиги ҳақидаги ҳарбий қонуннинг аниқ моддасини рўқач қилиб, уни қалъага киритишдан бош тортди. Бундай имконият туғилганидан командант жуда хурсанд эди.

— Лекин маркиз Крешенци билан унинг музикачилари қалъага ҳар кун киришади-ку.

— Бунинг учун мен ҳазрати олийларидан ижозат олганман.

Бояқиш герцогинянинг энг даҳшатли гапдан хабари йўқ эди. «Э, йўқ,— дея қарор қилди генерал,— ор-номусимни тиклаб олишим ва менинг ҳарбий мартабаларга эришувимда йўлимга тўғаноқ бўлиши мумкин бўлган пичинглардан қутулишим учун фалакнинг ўзи уни бу ерга йўллаган. Бундай имкониятни бой бермаслигим керак: Фабрициони сўзсиз оқлаб юборишди — ўч олмоғим учун менинг ихтиёримда бир печа кун бор холос».

Йигирма бешинчи боб

Клелия қахрамонимизнинг қалъага қайтиб келганидан хабар тошгач, қаттиқ қайғуга тушди: бу художўй қиз қувлик-шумликни билмасди ва Фабрициосиз ўзининг бахтсиз бўлишини жуда яхши тушунарди. Аммо генерални заҳарлаб қўйишларига хиёл қолган ўша кун у Биби Марьям олдида отаси учун ўзини қурбон қилишга — маркиз Крешенцига турмушга чиқишга қасам ичганди. Шу билан бирга у ўзига ўзи Фабрициони ҳеч қачон кўрмасликка ҳам сўз берганди ва шу боисдан бечора қиз йигитнинг қамоқхонадан қочини олдидап унга ёзган хатида дилидаги севгисини изҳор қилиб қўйганидан виждони қаттиқ қийналиб юрарди. У вольерада патиллаб учиб юрган қушларини ҳамгин кузатар экан, одати бўйича бир вақтлар банди йигит унга тикилиб ўтирадиган деразага бошини кўтариб меҳр билан қараганида у ерда бирдан Фабрициони кўриб қолгач, қизнинг маънос қалбида нелар кечганини қай сўзлар билан тасвирлаб берайлик: йигит унга мулойим бир аҳтиром билан таъзим қилди.

Аввалига у фалак мени жазолаш учун кўз ўнгимда сароб намоеън этипти, деб ўйлади-ю, кейин бирдан бу даҳшатли ҳақиқат эканлигини тушуниб қолди. «Уни ушлаб олишибди, — дея шивирлади қиз. — Энди у ҳалок бўлади!» У маҳбус қочиб кетганидан сўнг қалъада айтилган барча гапларни эслади: ҳатто оддий қоровул ҳам ўзини қаттиқ ҳақоратлаган ҳисобларди. Клелия Фабрициого тикилиб қаради-ю, бу нигоҳи беихтиёр дилидаги бутун муҳаббатию қалбидаги бутун изтиробни сездириб қўйди.

«Наҳот сиз, — деяётгандек эди у Фабрициого, — унинг учун безатишаётган ўша ҳашаматли саройда бахтини топади, деб ўйлаётган бўлсангиз? Отам сиз тўғринида нуқул, у ҳам ўзимизга ўхшаган қашшоқ дейдилар. Эй худойим, ўша қашшоқликни сиз билан жон-жон деб баҳам кўрган бўлардим! Лекин, ҳайҳот, сиз билан бошқа дийдор кўришмоғимиз мумкин эмас!»

Алифбони қўллашга Клелиянинг мадори етмаганидан у фақат Фабрициого тикилиб турарди. Шу пайт у бирдан беҳуд бўлиб, дераза олдида турган стулга ўтириб қолди. Қизнинг боши шилқ этиб дераза таглигига тушди-ю, аммо чеҳраси, гўё у сўнги дийдорига тўйиб олишини истагандек, Фабрицио томон ўтирилиб қолди. Бир неча дақиқадан сўнг у кўзини очдию яна дарҳол Фабрициого тикилди; қиз йигитнинг кўзлари жиққа ёшга тўлиб турганини кўрди, аммо бу чексиз бахтиёрлик кўз ёшлари эди: йигит жудоликда ҳам Клелия уни унутмаганини тушунган эди. Бечора севишганлар худди сеҳрлангандек, бирмунча вақт бир-бирларига тикилиб турдилар. Фабрицио гўё гитара чалиб ўзига ўзи жўр бўлаётгандек, қўшиқ куйлашга журъат этди. Қўшиқнинг сўзларини эса у ҳозирнинг ўзидаёқ тўқиган эди: «*Мен қамоқхонага*

яна сизнинг дийдорингизни кўрмоқ учун қайтдим, яқинда мени суд қилишадиган».

Бу сўзлар Клелиянинг дилидаги бутун тақводорлик туйғуларини уйғотиб юборгандек бўлди: у стулдан сапчиб турди-да, кафталари билан юзини беркитди, сўнгра у шоша-пиша имо-ишора қилганича ўзи ҳеч қачон Фабрициони бошқа кўрмаслиги лозимлигини, зеро бу ҳақида Биби Марьямни шафе келтириб қасам ичгани, бугун эса унга фақат фаромушхотирлиги туфайлигина қараганини тушунтиришга ҳаракат қилди. Фабрицио яна журъат этиб, дилидаги севгисини изҳор қилди. Шундан сўнг Клелиянинг жаҳли чиқиб, дилида йигитни ҳеч қачон кўрмаслик ҳақида қасам ичганича, вольерадан қочиб кетди. Қиз Биби Марьям оқлида *«Менинг кўзларим уни ҳеч қачон бошқа кўрмагай»*,— деган сўзларни айтиб қасам ичганди. У бир парча қоғозга худди ана шу сўзларни ёзганди ва амакиси дон Чезаре ибодат маҳали, қурбонлик келтириш дақиқасида ўша қоғозни меҳробда ёқиб юборишга рухсат этганди.

Бироқ барча бу қасамларга қарамай Фарнезе мишорасида Фабриционинг пайдо бўлиши Клелиянинг ҳаётини илгариги тарзига қайтарди. Одатда у кун бўйи хонасида чиқмай ўтирарди. Қутилмаганда Фабрициони кўриб қолгач ва дилидаги саросимаси бир оз босилгач, у бутун уйни кеза бошлади ва таъбир жоиз бўлса, комедант саройидаги хизматкорлардан бўлган барча дўстлари билан алоқани қайтадан тиклади. Опиҳонада идиш-товоқ ювадиган эма кампир унга сирли оҳангда деди:

— Мана энди синьор Фабрицио қалъадан қайтиб чиқмайдиган бўлди.

— У энди илгариги хатосини такрорлаб, яна девордан ошиб тушишга ҳаракат қилмайди албатта,— дея жавоб қилди Клелия.— Бу ердан у энди, суд оқлаб ҳукм чиқаргач, дарвозадан чиқиб кетади.

— Йўқ, зоти оливлари, нима деяётганимни жуда яхши билман... Уни қалъадан тобутда олиб чиқишади.

Клелиянинг ранги докадек оқариб кетди. Кампир буни пайқадую, дарҳол валдирандан тўхтади. У комедантнинг қизига бундай сўзларни айтиб катта хато қилганини тушунди, зеро, унинг назарида бу қизнинг келажакда барчани, Фабрицио дардга чалиниб ўлди, дея ишонтиришига тўғри келарди. Клелия хонасига чиқа туриб ҳалол, аммо беҳад журъатсиз одам бўлмиш қамоқхона врачини учратиб қолди. Қути ўчган врач унга Фабриционинг қаттиқ тоби қочиб қолганини айтди. Клелиянинг ҳушидан кетиб йиқилишига хиёл қолди; у югурганича амакиси, меҳрибон дон Чезарени қидириб кетди ва ниҳоят, уни ибодатхонадан топди: дон Чезаре дарди дунёси қоронғи қиёфада ибодат қилмоқда эди. Тушликка бонг урилди. Дастурхон устида ака-укалар бир-бирларига чурқ этиб оғиз очишмади. Фақат тушликнинг охирларида генерал укасига қалайдир истеҳзоли бир гап айтди. Аббат хизматкорларга қараган эди, улар дарҳол хонадан чиқиб кетишди.

— Генерал,— деди дон Чезаре комендантга қараб,— қалъани тарк этишимни сизга маълум қилиб қўймоқчиман: мен истетфога чиқаман.

— Яшанг! Офарин! Нима, мени шубҳа остига қўймоқчиман-сиз?.. Марҳамат қилиб айтинг-чи, бу ерда сизни нима безовта қиланти?

— Виждоним.

— Ҳали шунақа денг! Риёкор одам экансиз, тақсир! Ор-номус бобида ҳеч нимани тушунамас экансиз.

«Фабрицио ҳалок бўлди,— дея ўйларди Клелия.— Унинг туш-ки овқатини заҳарлашган ёки эртага заҳарлашади».

У фортепьяно чалиб, ўзига жўр бўлганича қўшиқ айтишга аҳд қилди-да, вольера томонга югурди.

«Мен қафорат келтирмаман,— дея ҳаёлидан ўтказди у,— шунда тангри инсон ҳаётини қутқазини йўлида қасамимни бузганим учун гуноҳимни кечиради».

Қиз вольерага югуриб кириб, Фабриционинг деразалари илгариги қопқоқлар ўрнига темир панжараларга маҳкамланган тахталар билан ёпилганини кўрди-ю, даҳшатга тушди. У бир зум серрайганича қотиб турди, сўнгра маҳбусни оғоҳлантиришга уришиб, бир неча сўзларни куйлади, тўғрироғи, уларни қичқариб айтди. Ҳеч қандай жавоб эшитилмади: Фарнезе минорасида гўристондагидек жимжитлик ҳукм сурарди. «Ҳаммаси тамом бўлибди...» дея дилидан ўтказди Клелия. У эс-ҳушини йўқотган одамдек зина-поядан пасга қараб югурди-ю, сўнгра бирдан орқасига қайтди-да, ҳамёнида қолган ҳамма нули билан бриллиант зирагини чўнтагига солди: йўл-йўлакай у буфетдан тушликда ейилмай қолган нонви ҳам олди: «Агар Фабрицио ҳали тирик бўлса, менинг бурчим уни қутқариб қолишни тақозо этади». У кибр-ҳаволи бир қиёфада миноранинг пастақкина эшиги ёнига яқинланди; эшик қулфланмаган эди, аммо қуйи залда саккиз солдатдан иборат қоровул турган экан, Клелия уларнинг командири бўлмиш сержант билан гаплашиш ниятида сира тап тортмай солдатларга қаради; сержант залда йўқ экан. Клелия устунга чирмашган айланма темир зина томон ташланди. Солдатлар унга анрайганича қараб туришарди-ю, аммо қизнинг бошидаги бежирим плянчаси ва елкасига ташлаб олган ҳарир рўмолига мафтун бўлиб қолишган шекилли, унга бирор гап айтишга журъат этинмасди. Иккинчи қаватда қиз биронта ҳам тирик жонга дуч келмади. Учинчи қаватда эса, китобхонанинг ёдида бўлса керак, Фабрицио банди қилинган камера томон олиб борувчи йўлакнинг бошига ўрнатилган учта панжарадор темир эшик олдида у нотаниш бир қоровулни кўриб қолди. Қоровул қўти учиб:

— У ҳали тушлик қилгани йўқ,— деди.

— Биладан,— дея такабурлик билан жавоб қайтарди Клелия.

Қоровул уни тўхтатишга ботинмади. Аммо йигирма қадамча нарида, Фабриционинг камераси олдидаги тахта зинада бошқа бир

қоровул, бурни қип-қизил чол ўтирган экан. У жиддий оҳангда сўради:

— Комендантдан рухсатномангиз борми, синьора?

— Нима, мени танимаяспизми?

Шу тобда Клелия жуда руҳланиб кетганди ва қандайдир фавқултабий бир куч унга илҳом бағишлаб турарди. «Мен ўз эримни қутқаришим керак,» дея ўйларди у.

Қоровул чол эса нуқул:

— Ҳаққим йўқ... Мумкин эмас!..— дея қичқирмоқда эди.

Аmmo Клелия зинанинг олти поғонасидан югуриб тепага чиқди-да, эшик томонга ташланди: қулфнинг оғзида бесўнақай калит қаққайиб кўринарди; қиз уни бор кучи билан бураб, эшикни очди. Шу пайт ширакайф қоровул унинг этагига чанг солган эди, қиз бир сакрашда камерага кириб олди-да, шартта эшикни ёпди. Кўйлагининг этаги йиртилиб, қоровулнинг қўлида қолди. Чол унинг ортидан ичкарига кирмоқчи бўлиб, эшикни итарган эди, қиз пайпаслаб эшик зулфинини топди-да, уни суриб кўйди. Сўнгра камерага кўз югуртирди-ю, Фабриционинг тушлик овқат қўйилган кичкинагина столча олдида ўтирганини кўрди. Клелия югуриб бориб столчани ағдариб юборди-да, шартта Фабриционинг қўлидан ушлаб, қичқирди:

— Сен овқатландингми?

Унинг бундай *сенсираб* гапирганидан Фабриционинг боши осмонга етди. Клелия саросимага тушганидан умрида биринчи бор қизлик ибосини унутганди ва дилидаги муҳаббатини яширмай кўйганди.

Фабрицио олдида турган ўша машъум таомларни энди танавул қилмоқчи бўлиб турганди; у Клелияни бағрига босди-да, юз-кўзларидан ўша бошлади.

«Демак таом заҳарланган экан,— дея ўйларди йигит.— Агар унга қўл тегизмаганимни айтсам, тақводорлиги яна устун келади-ю, қочиб кетади. Лекин Клелия мени тез орада жон таслим қилади деб ўйласа, унда илтижо қилиб, мени тарк этмасликка кўндиришим мумкин. Унинг ўзи ҳам ўша манфур никоҳдан қутулиш йўлини излаб юрибди; фалак бизга ана шу имкониятни берапти. Ҳозир қамоқхона қоровуллари ёпирилиб келишади-да, эшикни бузиб киришади. Сўнгра шундай тўс-тўполон кўтариладики, кейин, турган гап, маркиз Крешенци қўрқиб кетади ва тўй бузилади».

Фабрицио ана шу мулоҳаза билан банд бўлган қисқа сукут чоғи Клелия энди унинг қучоғидан чиқишга уринаётганини пайкаб қолди.

— Ҳозирча ҳеч қаерим оғриётгани йўқ,— деди у,— лекин тез орада бутун вужудимга оғриқ туриб, оёғингга йиқилсам керак. Улишимга ёрдам бер.

— Севгилим, жонгинам!— дея хитоб қилди қиз.— Мен ҳам сен билан бирга ўламан.

У шундай дея энтикиб, қандайдир ғайритабий куч билан йи-

гвтни бағрига босди. Қалби чуқур ахтирос билан ёлган, ярим яланғоч қиз шу қадар гўзал кўринардики, Фабрицио беихтиёр жунбушга келган туйгуларини тийиб туролмади. У ҳеч қандай қаршиликка дуч келмади.

Одатда жаннатийлик таҳзасидан сўнг қалбларда туғиладиган жўшқин завқ-шавқ ва таптилик ҳаяжони ичра у ахтиёркорликни унутиб, ростига кўчди:

— Бахтимизнинг илк дақиқаларига ёлгон аралашувини истамайман. Агар сенинг матонатинг бўлмаганида мен ҳозир мурдага айланган ёки жон талвасасида азоб чекиб ётган бўлардим. Аммо сен бу ерга кириб келганингда мен эндигина стол ёнига ўтиргандим ва ҳали таомга қўл урмагандим.

Фабрицио Клелиянинг кўзларида ёлқинлана бошлаган ғазаб оловини ўчиришга урилиб, даҳшатли ўлим манзарасига атайин ургу бермоқда эди. Қиз дилидаги бир-бирига зид жўшқин туйгулардан ўртанганича бир дақиқа унга тикилиб турди-да, сўнгра йигитнинг кучоғига отилди.

Йўлақда қаттиқ шовқин-сурон эшитилди: темир эшиклар гум-бурлаб очилиб ёпилар, аллақандай одамлар бақириб-чақиринишарди.

— Эҳ, афсус, қуролим йўқ!— дея хитоб қилди Фабрицио.— Қалъага кириб келганимда уни топширишга мажбур қилинганди. Бу ёққа одамлар келишяпти, чамаси, мени ўлдиришмоқчи бўлишса керак. Алвидо, Клелия! Шукрона айтаман бундай ажалга, у менга бахт келтирди.

Клелия йигитни ўпди-да, унга тиги қаламтарошники баробар, дастаси фил суягидан ишланган кичкинагина ханжар тутқазди.

— Қотилларга бўш келма!— деди қиз.— Сўнги дақиқагача ўзингни ҳимоя қил. Агар аббат амаким тўс-тўполонни эшитса, сени албатта қутқаради,— у мард ва ҳалол одам. Ҳозир мен улар билан гаплашаман.

Клелия шундай дея эшик томон отилди.

— Агар омон қолсанг,— деди қўлини зулфияга қўяр экан, энтикиб ва Фабрицио томон ўтирилди,— очликдан ўлсанг ўлгинки, лекин қамоқхона овқатига қўл тегизма. Манави ноппи олиб қўй. Уни доим ёнингда сақла.

Шовқин-сурон яқинлашмоқда эди. Фабрицио Клелияни оstonадан ичкарига сурди-да, унинг ўрнига ўзи турди, сўнг ғазаб билан эшикни очди ва тахта зинадан югуриб пастга тушди. У қўлидаги Клелия берган кичкина ханжарни сал бўлмаса шахзодалинг адъютанти генерал Фонтананинг нимчасига санчиб юборай деди. Ҳартугул генерал ўзини орқага олди-ю, қути ўчиб қичқирди:

— Ахир мен сизни қутқаргани келганман, синьор дель Донго!

Фабрицио олгита поғонадан юқори қўтарилди-да, камера эшиги олдига бориб, балад овоз билан: «Мени қутқаргани Фонтана келибди»,— деди. Сўнгра яна пастга тушди ва зинапоёда турганича генерал билан совуқчина гапланиб олди. У ғазабини тийиб туролмагани учун Фонтанадан узоқ кечирим сўради.

— Лекин, биласизми, мени заҳарламоқчи бўлишди. Менга бугун тушликка келтиришган таом заҳарланган экан. Ҳартугул уни танаввул қилмасликка фаросатим етди. Аммо, сизга очигини айтсам, бундай раозлат ғазабимни қайнатиб юборди. Кимнингдир зинапоядан чиқиб келаётганини эшитдим-у, ҳойнаҳой мени чавақлагани келишяпти деган хаёлга бордим... Жаноб генерал, илимос, буюринг, менинг камерамга ҳеч ким кирмасин, акс ҳолда, у ердаги заҳарланган таомларни йўқ қилишади, меҳрибон ҳукмдоримиз эса ҳақиқатни билмоғи керак.

Генерал Фонтана ранги қув ўчиб, саросимага тушганича ёнида келаётган қамоқхона нозирларига Фабрицио айтган буйруқни берди. Суиқасд фош бўлганидан қўрқиб кетган нозирлар гўё торгина зинапоёда аълоҳазратнинг адъютантига йўл бўшатаётгандек, бир-бирларини туртиб-суртишганича шоша-пиша настига туша бошлашди. Аслида эса улар жуфтақни ростлашаётган эди. Фабрицио генерал Фонтанани қаттиқ ҳайратга солиб, қуйи залдаги устунга чирмашган айланма зинапоёда уни яна чорак соат гапга солиб турди,— у Клелиянинг иккинчи қаватдаги хоналардан биронтасига яшириниши учун имконият яратиб бермоқчи эди.

Генерал Фонтанани қалъага герцогиниянинг талабига биноан юборишганди; хоним бунга жуда кўп уринишлардан сўнг, ўшанда ҳам тасодиф туфайли эришганди. Унинг ўзидек қаттиқ ташвишга тушган граф Моска билан хайрлашгач, герцогиния саройга қараб югурди. Малика ҳар қандай фаоллик намойиш этилишини сўзсиз тўпорлик аломати деб биларди; у статс-мулозимам ақлдан озибди, деган хаёлга борди ва герцогинияни деб қандайдир жонқуярлик кўрсатишни ўзига лозим топмади. Герцогиния эса, эс-ҳушини йўқотиб, зор-зор йиғлар ва дақиқа сайин фақат:

— Лекин, ҳазрати олиялари, чорак соатдан сўнг Фабрициони заҳарлашади ахир! — дея такрорларди.

Маликанинг барча илтижоларига бутунлай лоқайд қараётганини кўриб, хоним қайғунинг зўридан жинни бўлаёзди. Агар унинг ўрнида шимол мамлакатларида диний қондалар бўйича таълим олган биронта аёл бўлганида, у ўз виждонини таҳлил қилиб кўргач албатта: «Қилмиш қидирмиш! Ўзим биринчи бўлиб заҳар ишлатгандим, мана энди ўзим ҳам заҳардан ҳалок бўляпман», — деган хулосага келган бўларди. Аммо бундай хулоса герцогиниянинг ҳаёлига ҳам келмади. Қаттиқ изтироб чекаётган одамга Парижда энг позик сўз ўйини ҳам қанчалик сийқа кўринса, Италияда шундай аҳволга тушган одамга бундай фикр шунчалик бемаъни туюлади.

Нима қиларини билмай қолган герцогиния сира тап тортмай залга, ўша куни саройда навбатчилик қилаётган маркиз Крешенцининг ҳузурига кирди. Герцогиния Пармага қайтиб келгач, маркиз ўзининг камергер этиб тайинлангани учун унга қизгин миннатдорчилик билдирган эди, зеро хонимнинг саъй-ҳаракатисиз ҳеч қачон бундай шарафга муяссар бўла олмасди. Ушанда у, турган гап, хонимга чексиз садоқатини изҳор этганди.

Герцогиния уйинг олдига бориб, шундай деди:

— Фабрицио яна қалъага тушиб қолди. Расси уни захарламоқчи. Мен ҳозир сизга бир пиша сув билан шоколад бераман. Уларни чўнтагингизга солинг. Утинаман сиздан, ҳаётимни сақлаб қолинг; тўғри қалъага боринг-да, генерал Фабио Контига, агар ана шу сув билан шоколадни шахсан ўзингиз Фабрициого бериб қўйишингизга ижозат бермаса, қизига уйланмаслигингизни айтинг.

Маркизнинг ранги оқариб кетди. Бу илтижолар уни руҳлантириб юбормадигина эмас, аксинча, унинг башарасида аянчли бир хижолат акс этди. «Афв этасиз, — деди у, — шундай хушхулқ шахар бўлмиш бизнинг Пармада, шундай олийҳиммат ҳукмдор қошида бундай даҳшатли жиҳоят содир бўлиши мумкинлигига ақлим сира бовар қилмайди» ва ҳоказо. У ҳатто ана шу сийқа гапларни ҳам мижғолашиб айтмоқда эди. Хуллас, герцогинянинг рўнарасида аслида, чамаси ҳалолу аммо ниҳоятда ланж ва кўрқоқ бир одам турарди. Синьора Сансеверинанинг бетоқат хитоблар билан унинг гапини бўлиб туришига қарамай, маркиз яна йиғирматача шундай сийқа жўмлаларни айтди-да, ниҳоят, ажойиб баҳона топди: камергер сифатида ичган қасами маркизнинг ҳукуматга қарши қаратилган биронта ишда иштирок этмоғига йўл қўймас эмиш.

Герцогинянинг нақадар изтироб чекаётгани ва умидсизликка тушганини тасаввур қилишининг ўзи қийин эди. Хоним фурсатни қўлдан бериб қўяётганини яққол ҳис этиб турарди.

— Хўп, сиз комендант билан гаплашиб кўринг, унга Фабриционинг қотилларини нариги дунёда ҳам таъқиб этишимни айтиб қўйинг ҳеч бўлмаса!..

Умидсизлик азобидан герцогинянинг суҳандонлик иқтидори янада кучайиб кетганди, аммо бу оташқалб аёлнинг жўшқинлигидан маркиз баттар саросимага тушди: бир соатдан сўнг бошида ҳали бирор чора кўриши мумкин бўлган бу одамнинг энди ҳаракат қилишга сира майли қолмади.

Бечора аёл охири зор қақшаш даражасига етди ва комендант шундай бадавлат куёвнинг ҳар қандай илтимосини бажаришини тушунгани туфайли, маркиз Крешенцининг оёғига йиқилди. Аммо бундай мисли кўрилмаган манзарадан маркизнинг журъатсизлиги баттар кучайиб кетгандек бўлди, — у, бсиктиёр шаънимга доғ тушириб қўйдимми, дея кўрқиб кетди. Лекин шу билан бирга у жуда ғалати оҳволга тушиб қолди: маркиз аслида ёмон одам эмасди, у оёғи астида шундай гўзал ва муҳими, шундай қудратли аёлнинг хокисор йиғлаётганидан таъсирланиб кетди. «Эҳтимол ўзим ҳам, — дея ўйларди у, — шунча давлатим ва шаън-шавкатимга қарамай, келажакда биронта республиканин оёғига йиқиларман».

Маркизнинг кўзларига ёш келди ва улар охири герцогия катта статс-мулозималик ҳуқуқидан фойдаланиб, уни маликанинг ҳузурига олиб кириши ҳамда ҳазрати олияларидан Фабрициого кичкинагина сават элиб бериш учун унга рухсат олиб бериши ҳа-

қида келишиб олишди. Комендантга эса маркиз, саватнинг ичида нима борлигини билмайман, дея айтадиган бўлди.

Бир кун илгари кечкурун, герцогиня ҳали ўз хоҳиши билан қалъага қайтиб борган Фабриционинг бу телбаларча ишидан хабар топмасидан аввал саройда dellarte комедияси ўйналганди ва доим герцогинянинг маҳбуби ролини ижро этадиган шаҳзода бу гал севги изҳор қила туриб шу қадар аҳтирос намойиш этгандики, бу ҳол кулгили бўлиб кўриниши мумкин эди. Аммо Италияда аҳтирос билан севги изҳор қилган одам, бунинг устига у шаҳзода бўлса, ҳеч қачон кулгили бўлиб кўринмайди.

Аслида ўзи тортинчоғу аммо севги масаласига жуда жиддий қарайдиган йигит бўлмиш шаҳзода сарой йўлақларидан бирида қаттиқ саросимага тушган маркиз Крешенцининг қўлидан тутиб, маликанинг ҳузурига сургаб кетаётган герцогиняни кўриб қолди.

Умидсизлик, ғам-андух катта статс-мулозимага кишини лол қолдирадиган қандайдир ҳайратангиз бир гўзаллик бағишлаб турардики, уни кўриб шаҳзода мафтун бўлиб қолди ва ҳаётида биринчи марта қатъият намойиш этди. У амиронга бир ишора билан маркиз Крешенцини чиқариб юборди-да, герцогиняга рисоладагидай севги изҳор қилди. Чамаси, у айтмоқчи бўлган гапини илгаридан тайёрлаб қўйган кўринарди, зеро, кўшгина мулоҳазалари анча бамаъни эди.

— Ҳукмдорлик унвоним ва у билан боғлиқ таомиллар мени сизнинг эрингиз бўлишдек буюк бир бахтдан маҳрум этапти. Аммо мен барча азизу анбиёларни шафе келтириб, сиз ёзма равишда ризолик бермагунигизга қадар ҳеч қачон уйланмасликка олт кичишим мумкин. Жуда яхши тушунаман,— дея қўшимча қилди у,— мени деб зукко ва дилбар одам бўлмиш граф билан бўлажак никоҳингиз бузилиб кетади. Лекин унинг ёши эллик олтида ахир, мен бўлсам ҳали йигирма иккига ҳам тўлганим йўқ. Делимдаги сизга бўлган муҳаббатимдан ташқари иттифоқимизнинг ўзга афзалликлари ҳақида гапирсам, сизни ранжитиб қўяман ва рад жавоби эшитаманми деб қўрқаман; аммо менинг саройимда пулнинг қадрига етадиган ҳар қандай одам графнинг ўз севгисининг исботи тариқасида бутун бойлигини сизнинг ихтиёрингизга топшириб қўйганига қойил қолмоқда. Мен ҳам бажонидил ундан ўрناق оламан ва министрларим ҳар йили сарой маҳкамасининг бошқарувчисига келтириб берадиган бутун маблағни сизнинг ихтиёригизга топшириб қўяман. Сиз бойлигимни мендан яхшироқ сарф қила биласиз ва ҳар ойда ўзим учун қанча пул сарфлашим кераклигини ўзингиз ҳал қиласиз.

Барча бу изоҳотлар герцогиняга чўзилиб кетгандек туюлди,— Фабриционинг ҳаётига қутқу солиб турган хатар унинг юрагини тилка-пора қилмоқда эди.

— Наҳот, хабарингиз бўлмаса, онҳазрат,— дея хитоб қилди у,— ахир шу дақиқада Фабрицио қалъангизда, аҳтимол, оғудан ўлаётгандир! Уни қутқаринг, ана шунда ҳамма гапларингизга ишонман!

Бу жумла шу тобда жуда нежўя эшитилди. «Оғу» сўзини эшитиши биланоқ одоб деган жойда ўзини томдан ташлайдиган бечора шаҳзоданинг бутун соддадиллигию бутун самимияти бир зумда ғойиб бўлди-қўйди. Герцогиня йўл қўйган хатосини тушунганида уни тузатишнинг иложи қолмаганди. У, кулфатнинг чеки шу бўлса керак деб ўйлаганди, аммо дилини янада қаттиқроқ ҳасрат қоплади. «Агар заҳарлан ҳақида сўз очмаганимда эди,— дея ўйларди аёл,— у Фабрициони озодликка чиқариб юборган бўларди... Фабрицио, азизим!— хаёлан кўнимча қилди у,— назаримда, сенинг пешонамга менинг бемулоҳаза иш юритишим туфайли ҳалок бўлиш ёзилганга ўхшайди!»

Герцогиня бор нозу карашмасини ишга солиб, шаҳзодани яна севгиси ҳақида гапиртирунига қадар орадан апчагиша вақт ўтди. Аммо шаҳзода ҳамон қўрқувдан ўзига келолмай турарди. Энди ушбу муҳаббат изҳорида унинг фақат ақли иштирок этар, дили эса аввал оғу ҳақидаги ўша хаёлдан, сўнгра биринчи фикр қанчалар даҳшатли бўлса, шунчалар кўнгилисиз бўлган бошқа бир мулоҳазадан доғ қотиб қолганди. «Музофатимда маҳбусларни заҳарлашар экан, менинг эса бу ишлардан мутлақо хабарим йўқ! Раиси мени бутун Европа олдида шарманда қилмоқчи! Худо билсин, бир ойдан сўнг Париж газеталарида нималарни ўқийман!»

Шунда бирдан, бу тортинчоқ йигитнинг қалбидаги жўпқинлик бутунлай сўнай деб турган бир пайтда, унинг миясига бир фикр келиб қолди.

— Азизам герцогиня, сизни қанчалар севшимни ўзингиз яхши биласиз. Дилингиздаги ўша мудҳиш шубҳалар асоссиз бўлиб чиқади, деб умид қиламан. Аммо шу аснода хаёлимга баъзи фикрлар келиб қолдики, уларни деб бир зум сизга бўлган чексиз севгимни ҳам унутиб қўйай дедим, ҳолбуки бу менинг ҳаётимдаги биринчи ва ягона севгим. Сезиб турибман, кулгили кўриняман. Хўш, мен кимман ўзи? Ошиқу беқарор бир болакайман. Лекин сиз мени синаб кўринг.

Шаҳзода шу гапларни айта туриб, руҳланиб кетди.

— Фабрициони қутқариш, шунда ҳамма галингизга ишонаман! Эҳтимол, мен янглишаётгандирман, дилимдаги опалик туйғуси мени бемаъни насасога солаётгандир. Лекин сиз Фабрициони олиб келиш учун қалъага одам юборинг. Мен уни кўрай, соғ-саломат эканлигига ишонч ҳосил қилай. Шундан сўнг сиз уни саройдан тўғри шаҳар қамоқхонасига жўпатиш, майли, ҳазратли олийлари лозим кўрсалар, жияним судга қадар у ерда ойлаб ўтирсин.

Герцогиня шаҳзоданинг шундай оддийгина илтимосни дарҳол бажариш ўрнига қовоғини солиб, қип-қизариб кетганини кўрди-ю, даҳшатга тушди. Шаҳзода унга бир қаради-да, сўнгра кўзларини ерга тикди ва ранги оқариб кетди. Оғу ҳақидаги эҳтиётсизлик билан айтилган ўша гапдан унинг хаёлига отаси ёки Филипп Иккинчига муносиб бўлган бир фикр келганди. Аммо

шаҳзода бу фикрни сўз билан изҳор қилишга ботинмай турарди.

— Сабр қилинг, синьора,— деди у ўзини ўзи зўрлаб гапирар экан, анча қўпол оҳангда.— Сиз мендан нафратланасиз, Сиз учун мен бир болақайман, бунинг устига менинг ҳеч қандай жозибали томоним йўқ. Хўп, майли, ҳозир мен сизга даҳшатли бир фикр айтаман. Аммо бу фикр фақат сизни бениҳоя севганим туфайлигина хаёлимга келди. Агар мен жиянингизни заҳарлашлари мумкинлигига тариқча бўлса—да, ишонганимда бу ишга дарҳол ара-лашган бўлардим, зеро бурчим шуни тақозо этган бўларди. Бироқ сизнинг ушбу илтимосингиз жўшқин хаёлот маҳсулигина бўлиб кўриняпти ва дилимдагини очиқ айтишга ижозат этсангиз, мен уни яхши тушунмаяман. Гарчи мен бор-йўғи уч ойдан бери ҳукмдорлик қилаётган бўлсам—да, сиз министрларим билан маслаҳатлашмай туриб, фармон беришимни истаяпсиз. Мендан одатдаги таомилни қўпол равишда бузишни талаб қиляпсиз, ҳолбуки сизга ростини айтсам, ўша қонун-қоидаларни оқилона қурилган деб ҳисоблайман. Синьора, бу ерда сизнинг ҳар қандай ҳукмингиз амри вожиб, сизнинг висолингизга етмоқ дунёдаги энг катта орзуим, сиз менга шу хусусда умид бахшида этияпсиз. Аммо бир соатдан сўнг, дилингиздаги бу беҳуда ваҳималар бар-тараф бўлгач, сиз мени кўргингиз келмай қолади, шундан сўнг менга қарамай қўясиз, синьора. Шундай экан, ваъда беринг, қасам ичинг, синьора, агар Фабрициони ҳузурингизга соғ-саломат елказиб келишса, уч ойдан сўнг сиз менга муҳаббат бобида жаннатийлик бахшида этгайсиз. Агар ҳаётингиздан фақат бир соатгина вақтни тўла ихтиёримга ажратиб, бутунлай меники бўлсангиз, мени бир умрга бахтиёр этган бўласиз, синьора.

Шу лаҳзада сарой минорасидаги соат икки марта занг чалди.

«Эвоҳ, балким, кечиккандирмиз!»— хаёлидан ўтказди герцогиня.

— Онт ичаман!— дея хитоб қилди у шаҳзодага телбаларча қарар экан.

Шундан сўнг шаҳзода бир зумда бошқа одам бўлди-қўйди. У галереянинг нариги четидаги навбатчи адъютантлар ўтирадиган хона томонга югурди.

— Генерал Фонтана, дарҳол қалъа сари от қўйинг. У ерга боргач, мумкин қадар тезроқ синьор дель Донго ҳибс этилган камерага кўтарилинг ва уни бу ерга бошлаб келинг. Йигирма мунутдан сўнг, иложи бўлса ўн беш минутдан кейин синьор дель Донго шу ерда бўлмоғи керак. Мен у билан гаплашиб олишни истайман.

— Аҳ, генерал!— дея хитоб қилди герцогиня шаҳзоданинг ортидан хонага кирар экан.— Бир дақиқагина вақт менинг ҳаёт-мамотимни ҳал қилишни мумкин. Менга етиб келган маълумот аҳтимол, ёлгон чиқар, аммо Фабрициони заҳарлаб қўйишларидан қўрқяпман. Зинага етган заҳотингиз унга қичқириб айтинг, ҳеч нима эмасин. Мабодо тановул қила бошлаган бўлса, унга тарёк беринг, унга мен шуни талаб қилганимни айтинг; агар лозим

бўлса, тарёкни мажбуран ичиринг. Мен ҳам ортингиздан етиб бо-ришимни унга айтиб қўйинг. Ивонинг, сиздан умрбод минпатдор бўламан.

— Герцогиня, отим эгарлоглиқ турибди, мени яхши чавандоз дейишади. Ҳозир тўғри ўша ёққа от қўяман ва қалъага сиздан саккиз минут илгари етиб бораман.

— Мен бўлсам, герцогиня,— дея хитоб қилди шаҳзода,— ўша саккиз мурутнинг ярмисини кампага ажратишингизни илтимос қиламан.

Адъютант ғойиб бўлди; бу одамнинг ягона Ҳазилати унинг мо-ҳир чавандозлигида эди. У ташқарига чиқиб, эшикни ёпишти би-ланоқ саботли одам бўлиб чиққан навқирон шаҳзода герцогиня-нинг қўлидан тутди.

— Илтимос қиламан, синьора,— деди у энтикиб,— мен билан бутхонага борсангиз.

Умрида биринчи марта саросимага тушган герцогиня инда-май унинг ортидан юрди. Улар саройнинг узун галереяси бўйлаб югуриб кетишди; бутхона унинг нариги четида жойлашган эди. Бутхонага киргач, шаҳзода меҳробдан ҳам кўра кўпроқ герцо-гинянинг қаршисида тиз чўқди.

— Қасамингизни такрорланг,— деди у эҳтирос билан.— Агар сиз шафқат қилганингизда ва агар бу ўринда менинг машъум ҳукм-дорлик увномим аралашиб қолмаганида, эҳтимол, муҳаббатимга раҳмингиз келгани учун ҳам менга жаннатийлик ҳадя этган бў-лардингиз. Энди бўлса сизни ичган қасамингиз шундай қилишга мажбур этади.

— Агар Фабрициони заҳарлашмаган бўлса, агар уни соғ-са-ломат кўрсам, агар у бир ҳафтадан кейин ҳам эсон-омон юрса, агар сиз, ҳазрати олийлари, уни коадъютор ҳамда архиепископ Ландрианининг бўлажак вориси этиб тайинласангиз, майли, ор-номусимни, аёллик ифғатим, бўлак барча Ҳазилатларимни пой-мол этиб ўзимни сиз ҳазрати олийларига бахшида этаман.

— Лекин, азиз дўстим,— деди шаҳзода товушида назокат ва қўрқув кулгили тарзда омухта бўлиб эшитилар экан,— мен бах-тимни барбод этиши мумкин бўлган биронта найрангга дуч кела-манми деб қўрқяпман. Бунга бардош бера олмайман. Хўш, архи-епископ рози бўлмаса-чи, бирор нарсани баҳона қилиб, эҳтирос билдирса-чи? Черков инлари баъзан чўзилади! Унда ҳолим не кечади? Кўриб турибсизки, синьора, мен ҳеч нимани яширмаяп-ман. Наҳотки менга нисбатан иезуитларга ўхшаб риёкорлик қил-сангиз?

— Йўқ, мутлақо самимий гапиряпман: агар Фабрициони қут-қаришса, агар сиз ўз нуфусингизни ишга солиб, унинг коадъютор ва архиепископнинг вориси этиб тайинлашингизга кўмаклашсангиз, мен ор-номусимни букиб, ўзимни сизга бахшида қиламан. Мон-синьор архиепископ бир ҳафтадан сўнг сизга келтириб берадиган илтимосноманинг ҳошиясига «*Розиман*»— дея имзо чекишга сўз беринг, ҳазрати олийлари.

— Мен бу сўзни тоза қоғозга ҳозироқ ёзиб берганим бўлсин. Марҳамат менга раҳнамолик қилинг, давлатимда ҳукм ўтказинг!— дея хитоб қилди шаҳзода бахтиёрликдан лоладек қизариб. У чиндан ҳам эс-ҳушини йўқотиб қўйганди.

У герцогиняни яна бир бор қасам ичишга мажбур қилди. Ҳаяжоннинг зўридан унинг бутун табиий тортинчоқлиги гойиб бўлганди. Шаҳзода ўзлари ёлғиз бўлишган бу сарой бутхонасида герцогинянинг қулоғига шундай сўзларни шивирлардики, агар хоним барча бу гапларни уч кун бурун эшитганда унинг тўғрисидаги тасавури мутлақо ўзгариб кетган бўларди. Герцогинянинг дилидаги умидсизлик, Фабриционинг ҳаётига қутқу солаётган хавфи тўғрисида ўйлаб чекаётган ҳасрати ўрнини энди бериб қўйган вадаси олдидаги даҳшат қоплади.

Герцогинянинг қалби ларзага тушганди. Нима қилиб қўйди у ўзи? Хоним ичган қасамининг нақадар мудҳиш эканлигини ҳали ўзи ҳам охиригача ҳис этмаганди, зеро, унинг эътиборини бошқа бир нарса,— ишқилиб генерал Фонтана қалъага вақтда етиб борсин— да,— деган хаёл чалғитиб турарди.

У эҳтиросининг зўридан эс-ҳушини йўқотиб қўйган манави болакайнинг пойма-пой гапларидан қутулиш ва гапнинг мавзуини ўзгартириш учун машҳур Пармиджанинонинг бутхона меҳроби тепасида осиглиқ турган картинасини мақтади.

— Илтимос, уни сизникига юборишимга ижозат этинг,— деди шаҳзода.

— Яхши,— деди жавобан герцогиня,— энди менга рухсат беринг, бориб Фабриционни кутиб олай.

У қалдайдир бениҳоя асабийлик билан отларга қамчи босишни буюрди. Қалъа олдидаги хапдақ устига қурилган кўприк ёнида у дарвозадан пиёда чиқиб келишаётган генерал Фонтана билан Фабрициони кўриб қолди.

— Овқат едингми?

— Йўқ. Мени мўъжиза қутқариб қолди.

Герцогиня Фабриционинг кўксига отилди ва бирдан беҳуш йиқилди. У камида бир соатча ҳушига келмай ётдики, атрофидигилар аввал унинг ҳаёти хавф остида эканлигини, кейин эса аёлнинг ақдан озиши мумкинлигини ўйлаб ташвишга тушибди.

Комендант Фабио Конти генерал Фонтанани кўриб, аламидан ранги оқариб кетди; у шаҳзоданинг буйруғини ниҳоятда имолаб бажара бошладик, охири герцогиня энди қудратли фаворитка бўлиб қолади, дея тахмин қилган адъютантнинг жаҳли чиқиб кетди. Комендант Фабриционинг «хасталигини» икки-уч кунга чўзмоқчи эди. «Мана энди,— дея ўйларди у,— сарой аёлларидан бўлган манави генерал мен қочиб кетгани учун ўчимни олганим туфайли жон талвасасида ётган ўша сурбетнинг қандай азоб чекаётганига гувоҳ бўлиб қолади...»

Фабио Конти Фарнезе минорасининг пастки қаватидаги қоровулхонада шумшайиб турарди. У қоровулхонадаги солдатларни

дарҳол чиқариб юборганди, зеро, уларнинг ҳозир намоен бўлажак манзаранинг гувоҳи бўлишларини истамасди. Аммо беш минутдан сўнг у Фабриционинг товушини эшитиб ва унинг соғ-саломат тушиб келаётганини кўриб, ҳайратдан донг қотиб қолди. Маҳбус гўё ҳеч нима бўлмагандек, генерал Фонтана билан суҳбатланиб, унга қамоқхонани тасвирлаб бермоқда эди. Комендант бир зумда ғойиб бўлди.

Шаҳзоданинг қабулида Фабрицио ўзининг ҳақиқий жентельмен эканлигини кўрсатди. Биринчидан, у арзимас хатардан кўрқиб кетган болакайга мутлақо ўхшамасди. Шаҳзода хайрихоҳлик билан у ўзини қандай ҳис этаётганини сўради.

— Очликдан ўлай деянман, ҳазрати олийлари, зеро, хайриятки, бугун нонушта ҳам, тушлик ҳам қилганим йўқ.

У шаҳзодага ахтиром ила миннатдорчилик билдирди-да, шаҳар қамоқхонасига ҳибс этилмоқдан олдин архиепископ билан кўришмоқ учун ижозат сўради. Шаҳзода ранги ошпоқ оқариб, роз қотиб турарди. Ниҳоят, у ўзининг болаларча ақли билан заҳарлаш ҳақидаги гап, ахтимол, герцогинянинг жўшқин хаёлотни ўйлаб чиқарган хомхаёл бўлмаслиги мумкинлигини тушуниб қолганди. У ана шу нохуш хаёл билан бўлиб, аввалига Фабриционинг архиепископ билан учрашиш ҳақидаги илтимосига ҳеч қандай жавоб қилмади, сўнгра ҳуши жойига келиб, паришонхотирлигини алоҳида илтифот намойиш этиш орқали ювишга аҳд қилди.

— Бемалол унинг олдига бораверинг, синьор. Менинг пойтахтимда ҳеч қандай соқчиларсиз юраверишингиз мумкин. Кечқурун соат ўн-ўн бирларда қамоқхонага боринг. Умид қиламанки, у ерда кўп ўтирмайсиз.

Ҳаётида муҳим аҳамият касб этган ўша улуг куннинг эртасига эрталаб шаҳзода ўзини кичик бир Наполеон дея ҳис эта бошлади: у баъзи китобларда ўша буюк одамга саройдаги кўпгина соҳибжамол хонимлар ўзларини бахшида этганларини ўқиганди. Шундай қилиб, ишқий можаролар бобида у Наполеонга ўхшаб иш тутди ва визиллаб учаётган ўқлар остида туршига ҳам улгурди. Унинг қалби ифтихор ва завқ-шавққа тўлди: герцогиняга муҳаббат изҳор қилар экан, у озмунча қатъият намойиш этдими ахир! Шундай мушкул ишни эплай олганидан фахрланиш туйғуси уни икки ҳафтага мутлақо бошқа одам қилди-кўйди, у қатъий қарорлар қабул қилишга қодир бўлиб қолди, хатти-ҳаракатида ирода аломатлари зуҳур бўла бошлади.

Ўша куни у аввало Рассига графлик унвонини бериш ҳақида тайёрланган ва бир ойдан буён ёзув столида ётган олий фармонни йиртиб ташлади. Кейин у Фабио Контини амалдан бўшатди ва генералнинг ўрнинга комендант этиб тайинланган полковник Лангега заҳарлаш ҳақидаги иш бўйича тафтиш ўтказишни буюрди. Миллати поляк бўлган жасур офицер Ланге қамоқхона хизматчиларини қисти-бастига олди ва орадан кўп ўтмай шаҳзодага заҳарни аввал синьор дель Донго учун тайёрланган нонуштага солиб бермоқчи бўлганларини, аммо кейинроқ бу фикрдан қайтганла-

рини, зеро у ҳолда бу сирдан жуда кўп одам воқиф бўлишидан чўчиганларини хабар қилди. Тушликка эса оғуни анча усталик билан солишибди. Агар генерал Фонтана вақтида етиб бормаганида синьор дель Донгонинг ҳалок бўлиши турган гап экан. Бу гапни эшитиб, шахзода қаттиқ қайғу чекди, бироқ у чиндан ҳам герцогиняни севар ва унга: «Мен рости билан ҳам синьор дель Донгонинг ҳаётини сақлаб қолибман, рост, шундай экан, энди герцогиня берган сўзининг устидан чиқмасликка журъат этмайди»,— деган фикр таскин бериб турарди. Кейин унинг хаёлига бошқа бир фикр келди: «Менинг вазифаларим ўзим ўйлаганимдан оғирроқ экан; барча герцогиняни, ҳаддан ташқари оқила аёл, дея таърифлаяпти, демак сиёсий манфаатлар менинг юрагимдаги туйғуларга мос тушяпти. Агар у менга бош министр бўлишга рози бўлганида эди, жуда ажойиб иш бўларди».

Кечга яқин шахзода кўз ўнгида фох этилган ёвузликдан шу қадар ғазабга миндики, оқибатда dell'arte комедиясида ҳам иштирок этишни истамай қолди.

— Агар сиз менинг давлатимда ва менинг қалбимда ҳукамолик қилишга рози бўлганингизда эди, мен беҳад бахтиёр бўлур эдим,— деди у герцогиняга.— Аввало мен сизга бугун нима ишлар қилганим тўғрисида гапириб бермоқчиман...

Шундан сўнг у герцогиняга қандай қилиб Рассига графлик унвони бериш ҳақидаги олий фармонни йиртиб ташлагани, Лапгени қандай комендант этиб тайинлагани, заҳарлаш ҳақида ундан қандай ахборот олгани ва ҳоказолар тўғрисида батафсил сўзлаб берди.

— Давлатни идора этиш соҳасида менинг тажрибам жуда кам албатта. Аммо граф ҳазил-ҳузул гаплари билан муттасил менинг иззат-нафсимга тегади, у ҳатто министрлар советида ҳам ҳазил қилади, жамиятда эса мен тўғримда шундай фикрлар айтадики, сиз бундай фикрларга қўшилмасиз, дея умид қиламан. Унинг айтишича, мен ёш бола эмишман ва у гўё мени қандай истаса, шундай ўйнатаётганмиш. Мен — ҳукмдорман, лекин шунга қарамай, мен ҳам оддий инсонман, хоним. Бундай сўзлар менинг иззат-нафсимга тегади ахир. Граф Москанинг уйдирмаларини ишкор этмоқ учун эса мени ўша қаттол аблах Рассини министр этиб тайинламоққа кўндиришди. Генерал Конти ҳамон унинг қудратига ишонади ва сизнинг жиянингизни ўлдирмоқни, ўша Расси ёки Раверси буюрганини тан олишни ҳатто хаёлига келтиришга ҳам қўрқади. Генерал Фабио Конти қисматини судга тошширмоқчиман. Заҳарлашга уриниб, унинг қанчалик жиноят қилганини ўша судьялар ҳал этсин.

— Лекин, онҳазрат, сиз судьяларим бор деб ўйлайсизми ҳали?

— Нега бўлмасин экан!— ҳайратга тушиб хитоб қилди шахзода.

— Сизнинг кўчаларда виқор билан савлат тўкиб юрадиган аллома ҳуқуқшуносларингиз бор, аммо улар доим саройдаги ҳо-

кимият тепасида бўлган партиянинг чизган чизигидап чиқмайдилар.

Шаҳзоданинг жаҳли чиқди ва у заковатдан ҳам кўра кўпроқ соддадилликдан далолат берувчи баландпарвоз ҳақиқатларни баён эта бошлади. Герцогиня эса бу орада шундай мулоҳаза юритарди:

«Контининг шарманда қилинларига йўл қўйиб бўлармиди! Йўқ, албатта, йўқ! Ахир унда генералнинг қизи билан қўрқоқ ва расмиятшараст маркиз Крешенцининг никоҳ қуришлари мумкин бўлмайдими».

Герцогиня билан шаҳзода ана шу мавзуда яна узоқ гаплашиб ўтиришди. Шаҳзоданинг боши осмонда эди. Сильборина Контини ва маркиз Крешенцининг никоҳ қуришлари шартини билан, ҳа, фақат ушбу шарт бажарилишини ўртага қўйиб, деганди даргазаб шаҳзода собиқ комендантга, унинг Фабрициони заҳарлашга бўлган уринишини кечирармиш. Аммо у герцогинянинг маслаҳатига кўра генерални Клеелиянинг тўйига қадар ўз музофотидан бадарга этди.

Герцогинянинг назарида, у энди Фабрициони илгаригидек севмай қўйганди-ю, аммо ўзи жон-жаҳди билан ҳамон Клеелия Контининг маркизга хотин бўлишини истарди: хоним, ана шундан кейин зора Фабрицио уни аста-секин унутиб юборса, дея умид қиларди.

Бахти чоғанидан ўзини қаерга қўярини билмай қолган шаҳзода шу кечанинг ўзидаёқ Россия министрлик лавозимидан олиб ташламоқчи бўлди. Бунга жавобан герцогиня қулиб деди:

— Наполеон айтган бир ҳикмати биласизми? «Мансаби юксак ва доим ҳамманинг диққат-эътиборида бўладиган одам ҳеч қачон кескин ҳаракат қилмаслиги, ҳовлиқмаслиги керак», — деган у. Кейин вақт ҳам кеч бўлиб қолди, ишларни эртага қўяйлик.

У граф билан маслаҳатланмоқ учун вақтдап ютмоқчи эди. Хоним ўша кечанинг ўзидаёқ шаҳзода билан қилган бутун суҳбатини бош министрга айтиб берди-ю, фақат онҳазратнинг ўқтин-ўқтин унинг бутун ҳаётига кўлашга ташлаб турган ўша машъум ваъдасига шама қилгани тўғрисида чурқ этиб оғиз очмади. Герцогиня шаҳзода учун жуда керакли одам бўлиб олишга ва кейинчалик унга «Агар мени шундай ёвузларча хўрлан даражасида шафқатсизлик қилсангиз, мен буни асло кечирмайман ва эртасига эрталабқоқ тасарруфингиздаги бу ўлкани буткул тарк этман», — дея пўписа қилиш ёрдамида ваъдасини устидан чиқиши номаълум муддатга кечингирини тўғрисида умид қилмоқда эди.

Герцогинянинг Россияни пима қилиш кераклиги тўғрисидаги саволига граф анча фалсафий жавоб қайтарди, Генерал Фабио Контини билан Россия саяҳат қилиш учун Пьемонтга жўнашди.

Фабриционинг суд процессида қутилмаган қийинчилик туғилди: судьялар уни бир овоздан биричи мажлисининг ўзида, ишни кўриб ўтирмаёқ оқлаб юбормоқчи бўлишди. Суд процесси лоақал бир ҳафта давом этиши ва судьялар гувоҳларни сўроқ қилиб, уларнинг маълумотларини тингламоқлари учун граф уларга дўқ уриш-

га мажбур бўлди. «Бу одамларни сира тузатиб бўлмади, тузатиб бўлмади-да» — дея хаёлидан ўтказди у.

Оқланганининг эртаси куни Фабрицио дель Донго, ниҳоят, меҳрибон архиепископ Ландриани қошида бош викарийлик лавозимини эгаллади. Уша кунидек шаҳзода Фабриционни коадъютор ва архиепископнинг бўлажак вориси этиб тайинлаш ҳақидаги расмий мактубга имзо чекди. Орадан икки ой ўтмасданоқ қаҳрамонимизга шу унвон берилиши ҳақидаги фармон тасдиқланди.

Ҳамма герцогиниға жиянининг жуда сепо кийишиб юришини мақтарди, аслида эса Фабриционинг дилини чексиз ҳасрат қонлаганди. Уни қалъадан озод қилишган, сўнгра генерал Континни лавозимидан бўшатиб, бадарға этишган ҳамда герцогиниға чексиз иззат-икром кўрсатилган кунининг эртасиға Клелияни амма си — доим ўз соғлигининг ташвишида юрадиган анча бадавлат кампир бўлмиш графиня Контаринни ўз хонадонига қабул қилди. Энди Клелия Фабрицио билан бемалол узрашиб юравериши мумкин эди, аммо биронга кимса уларнинг илгариги муносабатини билганида эди, ўша одам, сўзсиз маҳбуби ҳаётиға қутқу солган хавфхатарлар билан бирга қизнинг унга бўлган муҳаббати ҳам гоийиб бўлибди, дея хуласса қилган бўларди. Фабрицио одоб қондалари имкон берганича, ўқтин-ўқтин Контаринни саройи ёнидан ўтиб турарди. Бундан ташқари, у анча овора бўлганда ҳам сўнгра ўша саройнинг иккинчи қавати рўпарасида жойлашган мўъжазгина бир квартирани ижарага олишга ҳам муваффақ бўлди. Бир кунни Клелия кўчадан ўтаётган черков маросимини томоша қилиши учун аҳтиётсизлик билан деразадан бошини чиқариб қаради-ю, бирдан даҳшатга тушиб, ўзини орқага ташлади: у Фабриционни кўриб қолган эди. Қашшоқ хунармандга ўхшаб қол-қора кийим кийиб олган йигит худди Фарнезе минораси камерасидагидек ойна ўрниға мойли қоғоз тутилган қулбанинг деразасидан унга тикилиб турарди. Фабрицио, генерал Контининг қувғин қилинишида герцогинянинг таъсири бор, деган мишмишлар тарқалгани учунгина Клелия мендан ўзини олиб қочиб юрибди, дея ишонч ҳосил қилишни жуда ҳам истарди-ю, аммо йигит бу бегонасирашнинг асл сабабини жуда яхши биларди ва шу боисдан ҳам унинг дилини қамраб олган маъюсликни ҳеч нима тарқатиб юбора олмасди.

У ўзининг оқланишини ҳам, ҳаётидаги биринчи юксак лавозимга тайин этилишини ҳам, киборлар жамиятидаги нуфузини ҳам ва ниҳоят, Парма епархиясидаги барча руҳонийлар, барча тақводорларнинг ўлиб-тирилиб ялтоқилик қилишларини ҳам ўта лоқайдлик билан қабул қилди.

Фабрицио Сансеверина саройида эгаллаб турган чиройли хоналар энди унга торлик қилиб қолди. Герцогиня бутун учинчи қаватни ва иккинчи қаватдаги икки ажойиб меҳмонхонани бажонидил унинг ихтиёриға топширди. Энди бу меҳмонхоналарда муттасил ёш коадъюторни зиёрат қилгани келган одамлар тўпланишиб турарди. Уни архиепископнинг бўлажак вориси си-

фатида тан олинishi мамлакатда катта таассурот қолдирди; гарчи илгари бу хислати бир вақтлар разил, аҳмоқ ва ювиқди-хўрларнинг газабини қайнатган бўлса-да, энди барча унинг собитқадамлигини кўкларга кўтариб мақтамоқда эди.

Барча бу иззат-икромга бефарқ қараш и разил қоровуллар назоратида заҳарлаб ўлдиришмасмикин, дея жўй ҳовучлаб ўтирган Фарнезе миңорасидаги ўша тахта каталағига шисбатан бу ерда — ўн та хизматкор оғзидан чиққан гапини бажо келтиришга тайёр турган ана шу ҳашамдор хоналарда ўзини бахтсизроқ ҳис этиши Фабрицио учун фалсафа бобида жўда ишончли сабоқ бўлди. Фабриционинг шуҳратидан баҳра олмақ учун Пармага қадам ранжиди қилишган олеси билан синглизиси, герцогиния В*** уни гамгин кўриб қаттиқ ҳайратга тушинди. Энди илгариги хаёлпарастлигидан асар ҳам қолмаган маркиза дель Донго ниҳоятда ташвишга тушди ва Фарнезе миңорасида ўелимга секин-аста татсир қиладиган заҳар беришганга ўхшайди, деган қарорга келди. У ўзининг оғир-вазминлигига қарамай, ўғли билан бундай гамгинликнинг боиси ҳақида гаплашиб кўймоқни ўзига лозим кўрган эди, Фабрицио унга фақат кўз ёшлари билан жавоб қайтарди.

Ўзининг юксак мавқеи билан боғлиқ бўлган кўнлаб имтиёзлар унинг фақат энесини қотирарди. Табиатан ўта худбин одам бўлмиш акеси шуҳратпарастлик юзасидан унга деярли расмий оҳангда ёзилган табрикнома юборди. Мактубига у эллик минг франклик чек илова қилди. Чиллаки маркизнинг ёзишича, Фабрицио бу пулга дель Донголар помита муносиб бўлган отлар билан карета сотиб олиши керак экан. Фабрицио бу пулни унча бадавлат бўлмаган оилага келин бўлиб тушган кичик синглизига жўнатиб юборди.

Граф Москанин буюртмасига биноан бир вақтлар пармалик архиепископ Фабрицио томонидан лотин тилида чон этилган Вальсерра дель Донголар наслининг шажарасини италиян тилига қойилмақом этиб таржима қилинди. Таржимани ёнига лотинча текстини ҳам кўшиб, Париж литографияларида жўда чиройли босилган кўҳна гравюралар билан безаган ҳолда шоҳона жилдга солиб нашр этинди. Герцогиниянинг талаби билан китобнинг сарсаҳифасида дель Донголар наслидан чиққан биринчи архиепископнинг портрети ёнида Фабриционинг ҳам ажойиб портретини босиб чиқаришди. Таржима Фабриционинг асари сифатида чоп этилди. Гўё йигит бу китобни биринчи марта қамалганида ёзган эмиш. Бироқ қаҳрамонимизнинг дилида барча туйғулар ҳатто ҳамма одамларга хос бўлган шуҳратпарастлиги ҳам сўниб қолганди: у ўзига нисбат берилган ушбу асарнинг бир саҳифасини ҳам ўқишини лозим кўрмади. Ўзининг киборлар жамиятидаги мавқеи тақозосига кўра Фабрицио шоҳона жилдда нашр этилган «Шажара»нинг бир нуҳасини шаҳзодага тақдим этди. Шаҳзода эса Фабриционинг ҳаёти даҳшатли хавф остида бўлганини назарда тутиб, уни тақдирлаш маъносиди қаҳ-

рамонимизга ўзининг хосхоналарига кириб туриш учун ижозат берди. Бундай мурувватга лойиқ кўрилган одам одатда «зоти олийлари» дея аталиш ҳуқуқига эга бўларди.

Йигирма олтинчи боб

Фабриционинг қалбини ғарибу нотавонлик туйғуси қисқа муддатга фақат у Контарини саройи рўпарасидаги кулбага кириб, деразадан ўша саройга тикилиб ўтиргандагина тарк этарди. Единиғизда бўлса, ўша саройда Клелия бошпана тошган эди. Қахрамонимиз кулба деразасидаги мойли қоғоз ўрнига ойна қўйишни буюрган эди. У қалъадан қутулиб чиққанидан буён Клелияни бор-йўғи бир неча мартагина кўрганди ва қизнинг қиёфаси бутунлай ўзгариб кетганини кўриб қаттиқ ташвишга тушганди. Унинг назарида, бу ҳол яхшиликдан далолат бермайдигандек эди. Гуноҳ қилганидан буён қизнинг бутун қиёфасида ажойиб бир сиполик ва жиддийат пайдо бўлганди: уни кўрган одам ёши ўттизларда бўлса керак, деб ўйларди. Фабрицио бундай ажобговур ўзгариш қандайдир қатъий бир қарорнинг акси эканлигини ҳис этиб турарди. «Ҳар куни, эҳтимол, дақиқа сайин, — дея ўйларди йигит, — у санам қаршисида ичган қасамига содиқ қолиш ва энди мени ҳеч қачон кўрмаслик ҳақида ўзига ўзи сўз бераётган бўлса керак».

Фабрицио Клелия тортаётган жафони фақат қисмангина фаҳмлаб турарди; Клелия отаси шаҳзоданинг қаттиқ ғазабига учрагани, у қизининг маркиз Крешенци билан тўйига қадар Пармага қайта олмаслиги ва саройда кўриниши мумкин эмаслигини биларди. Сарой ишларига аралашмасдан ҳаёт кечирishга эса генерал Контини мутлақо тоқат қила олмасди. Клелия отасига хат ёзиб, шу никоҳни ўзи истаётганини хабар қилди. Ўша кунлари генерал Туринда истиқомат қилаётган бўлиб, қайғусининг зўридан бутунлай ётиб қолганди. Шу боисдан ҳам бундай муҳим ва оғир қарор Клелияни ўн ёшга қаритиб юборганининг сира ажабланарли жойи йўқ эди.

Қиз Фабриционинг Контарини саройи рўпарасидаги бинони ижарага олганини тезда билиб қолдию аммо уни бор-йўғи бир мартагина кўрди: энди у бирор жиҳати билан Фабрициога ўхшайдиган ҳар қандай одамни кўрган заҳоти дарҳол кўзини юмиб оларди. Энди у фақат худога имон келтириш ва санамнинг ёрдамига умид қилишдангина паноҳ излайдиган бўлиб қолганди. Бахтга қарши, у энди отасига бўлган ҳурматини йўқотиб қўйганди ва бундан қаттиқ изтироб чекарди. Бўлажак эри эса унга арзимас бир кимса, табиати ва ҳис-туйғуларига кўра оддийгина бир сарой аъёни бўлиб кўринарди. Ва, ниҳоят, қиз бурчи дийдорини кўрмоқни таққилаб қўйган, аммо у қизнинг висолига етмоқни талаб қилишга ҳақли бўлган бир йигитни жонидан ортиқ севарди. Кулфатларнинг бундай омухта келиши қизга ниҳоятда оғир кўргилик бўлиб туюларди ва тан ол-

моғимиз керакки, бу ўринда у ҳақ эди. Тўйдан сўнг у бу ерда жўнаб кетса ва Пармадан узоқроқ бирор жойда яшаса ёмон бўлмасди.

Фабрицио Клелиянинг ниҳоятда шарм-ҳаёли қиз эканлигини яхши биларди ва ўзи биронта телбалик қилиб қўйса-ю, кейин бу иши одамларга маълум бўлиб, кинояли мишмишлар тарқалса, қизнинг қаттиқ изтироб чекишини тушуниб турарди. Лекин ҳасрат чекавериб тоқати тоқ бўлгач, Клелиянинг доим ундан юз ўгираётганига ортиқ чидай олмагани туфайли йигит унинг аммаси, графиня Контаринининг икки хизматкорини пона билан ўзига оғдириб олинига журъат этди: шундан сўнг бир куни кечқурун бадавлат деҳқонга ўхшаб кийиниб олган Фабрицио Контарини саройининг эшиги олдида пайдо бўлди. У ерда йигитни ўша икки хизматкордап бири кутиб турган эди. Фабрицио ўзини Туридан келган одам қилиб кўрсатди ва Клелияга отасидан мактуб келтирганини айтди. Хизматкор уни иккинчи қаватдаги катта қабулхонага бошлаб чиқди-да, ўзи у ҳақида хабар қилмоқ учун ичкари кириб кетди. Фабрицио ўша ерда чорак соат кутиб ўтирди ва аҳтимол, ҳаётидаги энг ташвишли дақиқаларни бошдан кечирди. Агар Клелия унинг кўксидан итарса, бир умрга оромини йўқотиши турган гап эди. «У ҳолда руҳонийлик уввоним билан боғлиқ вазифалардан узил-кесил воз кечшим керак бўлади,— мен черковни ёмон руҳонийдан халос этаман ва бегона одамнинг номи билан биронта монастирға яширинаман». Ниҳоят хизматкор қайтиб келди-да, синьора Клелия уни қабул қилишга рози эканлигини айтди. Қаҳрамонимизнинг бутун матонати бирдан ғойиб бўлди-қўйди; у зинапоядан учинчи қаватга кўтарилар экан, қўрқувдан оёқлари майишиб-майишиб кетмоқда эди.

Клелия битта дона шам ёпиб турган мўъжазгина стол ёнида ўтирган экан. Деҳқонча кийиниб олганига қарамай у Фабриционини дарҳол таниди-ю, ўзини орқага ташлаб, югурганича қоронғи бурчакка бориб яширинди.

— Менинг имоним ҳақида чеккан гамхўрлигингиз шу бўлди-ми ҳали?!— дея хитоб қилди у кафтлари билан юзили яшириб.— Биласиз-ку ахир, отам захарлаиб ўлай дегани куни мен Биби Марьям олдида сизни ҳеч қачон кўрмаслик ҳақида қасам ичганиман. Мен ўша қасамимни фақат бир марта — ҳаётимдаги энг бахтсиз кунда буздим, аммо ўша куни мен инсоншарварлик бурчим юзасидан сизни ўлимдан қутқармоғим керак эди. Виждонимни азобга қўйиб бўлса-да, гапингизни эшитишга розилик берганим ҳам етар ахир.

Қизнинг сўнги сўзлари Фабриционини шу қадар ҳайратга солдики, у фақат бир неча лаҳзадан кейингина бунинг маъносини тушуниб, ўзида йўқ қувониб кетди: йигит Клелиянинг қаттиқ жаҳли чиқишидан, унинг хонадан қочиб кетини мумкинлигидан қўрққан эди. Ниҳоят, у ўзини босиб олди-да, секин энгашиб, ёпиб турган шамни ўчирди. Гарчи у Клелиянинг пинҳона ишорасини

яхши тушунгандек бўлса-да, қоронғиликда қиз диван ортига яширинган бурчак томон борар экан, бутун вужуди титраб турарди. Агар у Клелиянинг қўлини ўпса, қиз бунга ҳақорат деб тушунмасмикин? Аммо қизнинг ўзи севги иштиёқидан титраб турган экан, унинг ўзи йигитнинг қучоғига отилди.

— Фабрицио! Жонгинам! Шунчалар соғинтирасанми одамни! Сен билан фақат бир дақиқагина гаплашим мумкин, шунинг ўзи ҳам гуноҳи азим ахир... Биби Марьям олдида сени бошқа кўрмасликка қасам ичганимда сен билан бошқа гаплашмаслики ҳам назарда тутган эдим албатта. Лекин менга айт-чи, сендан ўч олмақчи бўлган бечора отамни шунчалик бешафқатлик билан талқиб этмоққа қандай кўнглинг борди? Ахир сенинг қочишингни енгиллаштирмоқ учун унинг ўзини ҳам заҳарлаб ўлдиришларига хиёл қолганини унутдингми? Кейин мен тўғримда ҳам бир оз ўйлашинг керак эмасми? Мен сени қутқармоқ учун қизлик шаънимга доғ туширишдан ҳам қўрқмадим-ку ахир. Энди бўлса сенинг умрбод қўл-оёғинг боғланиб қолди, сен руҳонийлик уновини қабул қилдинг, ҳатто ўша ярамас маркизни қувиб юборишнинг йўлини топганим тақдирда ҳам энди менга уйлана олмайсан. Кейин, кўчадан диний маросим ўтаётган ўша оқшомда, ҳали ҳаммаёқ ёп-ёруғ бўлган бир пайтда менга қарашга қандай журъат этдинг? Ахир сен бу билан менинг Биби Марьям олдида ичган муқаддас қасамимни қўпол равишда бузишга мажбур қилдинг!

Фабрицио бахтиёрлик ва ҳайратдан эси оғиб, қизни маҳкам қучоқлаб турарди.

Уларнинг бир-бирларига айтадиган гаплари шу қадар кўп эдики, бу суҳбат тез орада тугаши мумкин эмасди албатта. Фабрицио Клелиянинг отаси қандай қувғин қилингани ҳақидаги ўзи билган ҳамма гапларни ростгўйлик билан ҳикоя қилиб берди: герцогинянинг бу ишга мутлақо алоқаси йўқ экан, зеро, бунинг жуда асосли бир сабаби бўлиб, хоним Фабрициони заҳарлаш ҳақидаги фикр генерал Контининг ўзидан чиқмаганига сира ҳам шубҳа қилмас экан, чунки доим бу режани граф Москани қулатиш пайида юрган Раверси тўдаси ўйлаб топган, дея ҳисоблар экан. Ўзи учун гоёта муҳим бўлган бу ҳақиқатнинг батафсил далил-исботини эшитгач, Клелия бениҳоя қувониб кетди; у Фабриционинг яқинларидан биронта ҳам одамга нафрат кўзи билан қарашни истамас, бундан унинг қалби қайғу ҳасратга тўлиб тошарди. Қиз энди Фабрициони герцогинядан рашик қилмай қўйганди.

Севишганларнинг бу кеча топишган бахти бор-йўғи бир неча кунгина давом этди.

Туридан меҳрибон дон Чезаре етиб келди. Бениҳоя софдил бу одам самимият қудратига таяниб, герцогинянинг ҳузурига киришга журъат этди. У хонимдан ҳозир ўзи иқрор бўлиб айтадиган гаплардан ёмон ниятда фойдаланмаслик ҳақида сўз олдила, унга бўлиб ўтган бутун воқеани ҳикоя қилиб берди: акаси

ор-номус ҳақидаги сохта тушунчадан кўзи кўр бўлиб, Фабрицио қалъадан қочиши билан мени ҳақорат қилди ва жамятининг кўзида шаънимга доғ туширди, деган хаёлда ундан ўч олмоқчи бўлбди.

У икки дақиқа ҳам гапиришга улгурмай ҳонимни ўзига бутунлай ром қилиб олди: герцогиня саройда кўзи кўриб ўрганмаган бундай софдиллик ва олижанобликдан жуда таъсирланиб кетганди. Дон Чезаре унга бир янгиллик тарзида ёқиб қолганди.

— Жиянингиз билан маркиз Крешенцининг тўйини тезлаштиринг, мен бўлсам генерални гўё у саёҳатдан қайтиб келган одамдек кутиб олишлари учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан, дея ваъда бераман. Уни хонадонимга тушки зиёфатга таклиф этаман. Хўш, хурсандмисиз энди? Аввалига уни, турган гап, бирмунча совуқ қарши олишади. Генералга айтинг, комендантлик лавозимига қайта тиклашларини илтимос қилишга шопилмасин. Лекин ўзингиз биласиз, мен маркизни ўз дўстим деб биламан, шу боис унинг қайнотасига нисбатан дилимда кек сақламайман.

Герцогинянинг шундай ваъдасини олгач, дон Чезаре жиянининг олдига борди ва қайғунинг зўридан касал бўлиб қолган отасининг ҳаёт-мамоти унинг қўлида эканлигини айтди. Зеро, отаси бир неча ойдан буён сарой доираларига кириш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолганди.

Клелия отасини кўргани борди; генерал Парма саройи ишини судга топширмоқ учун Турин маъмурларидан уни тутиб бермоқни талаб қиляпти, деган хаёлда бегона одамнинг номи билан Турин яқинидаги бир қишлоққа яширинган экан. Клелия унинг чиндан ҳам касал экани ва ақлдан озай деб қолганини кўрди. Қиз ўша куниёқ бир умрга видолашиб, Фабрициога хат ёзди. Ўша мактубни олгач, аста-секин табияти маъшуқасиникига ўхшаб бораётган Фабрицио Пармадан ўн лъёча наридаги тоғ оралиғида жойлашган хилват Велейя монастрига жўнади. Клелия ўн саҳифадан иборат хат ёзганди; бир куни у Фабрицио олдига унинг ризолигисиз маркиз Крешенцига турмушга чиқмаслик ҳақида қасам ичган эди ва энди севгилисидан ана шу никоҳга ижозат сўрамоқда эди. Велейя хилватгоҳидан туриб Фабрицио жавобан унга мусаффо дўстлик туйғуларига тўлиб-тошган мактуб йўллади ва унинг турмушга чиқишига рози эканлигини хабар қилди.

Шуни тан олмоғимиз керакки, унинг дўстона мактубини ўқиб, Клелиянинг ниҳоятда жаҳли чиқиб кетди ва шундай жавобдан сўнг унинг ўзи тўй кунини белгилаб берди; маркизнинг никоҳдан ўтиши билан боғлиқ тантаналар ўша қиш мавсумида ўз дабдбаси билан барчани лол қолдираётган Парма саройининг шуқуҳини янада кўтариб юборди.

Ранунцо-Эрнесто V ни саховатли ҳукмдор деб бўлмасди; аммо у ошиғу беқарор бўлиб қолганди ва герцогиняни ўз саройига ром қилиб олмоқ орзусида юрарди. Шу боисдан у маликанинг их-

тиёрига тўй маросимини ташкил этиш учун каттагина маблагни топширди. Статс-мулозима бюджетга қўшилган бу устама маблагни жуда ўрнига қўйиб сарфлади: ўша қиш кези Пармада ўтказилаётган тантанали маросимлар Италиянинг вице-қироли, ўз саховати билан мамлакатда яхши хотира қолдирган илтифоткор шахзода Евгений пайтидаги Милан саройининг шод-хуррам кунларини эслатарди.

Кoadьюторлик вазибалари Фабрициони Пармага қайтмоққа мажбур қилди, аммо шунда ҳам у тақво ақоидларини баҳона қилиб, худди таркидунё дарвишдек монсиньор Ландриани архиепископ саройидан ажратиб берган торгина бўлмалардан чиқмай ўтирарди. Йигит у ерда фақат биргина хизматкор билан қамалиб олганди. Уни дабдабали сарой зиёфатларида бирон марта ҳам кўришмаган эди, шу боисдан ҳам у Пармада ва ўзининг бутун бўлажак епархиясида авлиё одам дея ном чиқарди. Унинг фақат дилини чексиз ҳасрату надомат қоплагани туфайлигина бундай зоҳидона ҳаёт кечирини асло қутилмаган натижага олиб келди: Фабрициони доим яхши кўриб келган ва чиндан ҳам уни ўзига ворис деб билган хуштабиат архиепископ Ландриани йигитга бир оз ҳасад қила бошлади. Архиепископ бутун Италияда ҳукм сурган таомилга кўра, асосли равишда барча сарой тантаналарида қатнашмоқни ўз бурчи деб ҳисобларди.

Қария бу тантаналарга собордаги диний маросимлар пайти киядиган либослардан жуда кам фарқ қиладиган башанг кийимларини кийиб келарди. Саройга кираверишдаги колоннали залда уймалашувчи юзлаб хизматкорлар ҳар гал епископни кўришган заҳоти ўрниларидан туриб, унинг фотиҳасини олгани ёнига келишарди. Монсиньор ҳам ҳар гал уларга фотиҳа бермоқ учун илтифот билан тўхтагувчи эди. Лекин бир куни у ана шундай дақиқада тантанали сукунати ичра аллакимнинг:

— Архиепископимиз балларда ялло қилиб юрибдилар, монсиньор дель Донго бўлса ривзат чекиб, хонасидан чиқмай ўтирибди, — деган гапини эшитиб қолди.

Шу лаҳзадан эътиборан архиепископ саройида Фабрициого нисбатан намойиш этиладиган чексиз мурувват барҳам топди, аммо энди Фабриционинг ўзи ҳам анча илдиз отиб, қанот ёзиб қолган эди. Унинг Клелия турмушга чиққанидан буён дилини қоплаган ҳасрату надомат туфайлигина ўзини бундай зоҳидона тутишини одамлар камсуқум руҳонийнинг юксак тақвоси дея ўйлашар, художўй риёкорлар эса унинг чексиз шухратпарастлиқ билан йўғрилган «Шажара» таржимасини ибратли китоб сифатида мутоала қилишарди. Саҳҳофлар унинг портретини литография йўли билан босиб чиқаришган эди, портретлар бир неча кунда сотилиб кетди. Уларни асосан оддий халқ харид қилганди; наққош билимсизлик қилиб, Фабриционинг портрети чамбарагига коадьюторларнинг эмас, фақат архиепископларнинг суратига ишлатиладиган баъзи нақшларни жойлаштириб қўйибди. Архиепископ ана шу портретлардан бирини кўриб қолди-ю, бениҳоя ғазабга

минди; қария Фабрициони ҳузурига чақирди-да, унга қаттиқ ташбеҳ берди ва жаҳл устида бир неча қўпол сўзларни ҳам айтиб юборди. Фабрицио, турган гап, шундай вазиятга тушган Фенелонга ўхшаб чурқ этмай тураверди. У архиепископнинг гапларини иложи борича эҳтиром ва тавозе билан тинглади, ниҳоят, кекса прелат жимиб қолгач, ҳали ўзи биринчи марта қамоқда ўтирган пайтида «Шажара»нинг граф Моска буюртмаши билан таржима қилиниши тарихини сўзлаб берди. Ушбу «Шажара» дунёвий мақсадларда чоп этилганмишким, буни у руҳоний одам учун ниҳоятда поматлуб ҳол дея ҳисоблармиш. Портрет масаласига келганда эса, унинг биринчи нашрига ҳам, иккинчи нашрига ҳам Фабриционинг ҳеч қандай алоқаси йўқ экан: саҳҳоф унинг архиепископ саройидаги ёлғизлик оромини бузиб, йигитга иккинчи нашрдан йигирма тўрт нусха совға қилганида Фабрицио хизматкорига йигирма бешинчи нусхани харид қилиб келишни буюрибди. Шу зайлда у портретларнинг ўттиз судан сотилаётганини билиб олибди ва ўзига совға қилинган йигирма тўрт нусха учун саҳҳофнинг дўконига бориб, юз франк тўлашни буюрибди.

Дилини мутлақо бошқа ташвишлар кемираётан одамларга хос лоқайдлик билан айтилган барча бу далилу исботлар епископнинг баттар ғазабини қайнатиб юборди ва у Фабрициони рибкор дея атади.

«Авом авомлигича қолади,— дея ҳаблидан ўтказди Фабрицио,— ҳатто ақли заковати бўлган тақдирда ҳам аслига тортади».

Шу кунларда уни бошқа, анча жиддийроқ бир гап ташвишга солиб қўйганди. Герцогиня унга мактуб кетидан мактуб йўллар ва жиянидан Сансеверина саройидаги илгариги хопаларига қайтишни ёки лоақал баъзи-баъзида уни кўргани келиб туришни талаб қиларди. Аммо Фабрицио у ерда, шубҳасиз, маркиз Крешенцининг тўй тантаналари ҳақидаги ҳикояларни эшитажакини биларди ва бу гапларни тингламоққа бардоши етмай, дилидаги ҳасратини сездириб қўйишдан чўчирди.

Никоҳ маросими бўлиб ўтгач, Фабрицио хизматкори ҳамда ўзи мулоқатда бўлиб турадиган архиепископ мулозимларига бир оғиз сўз билан ҳам мурожаат этишни таққиқлаб, бутун бир ҳафта сукут сақлашга аҳд қилди.

Ўз викарийсининг бу янги қилигидан хабар топган архиепископ уни ҳузурига илгаригидан кўнроқ чақирадиган ва у билан узоқ-узоқ суҳбат қурадиган бўлиб қолди. Қария ҳатто уни қабул соатларида, архиепископ бизнинг имтиёзларимизни чеклаб қўйяпти, дея шикоят қилиб келган баъзи қишлоқ каноникларининг арзномаларини кўриб чиқишга ҳам мажбур қилди. Фабрицио барча бу ишларга мутлақо эътиборсиз қарарди, зеро унинг ҳабли бутунлай бошқа фикрлар билан банд эди. «Ундай кўра таркидунё қилганим маъқул эди,— дея ўйларди у,— Велсей қоялари орасида, эҳтимол, камроқ изтироб чекармидим».

У аммасини кўргани борди ва у билан қучоқлашиб кўришар экан, кўз ёшларини тийиб туrolмади. Герцогиня унга бир қаради-ю, ўзи ҳам йиғлаб юборди,— Фабрицио жуда озиб кетганди. Унинг ориқ юзида қуруқ кўзлари қолганди ва эгнидаги қишлоқчи рухонийлар киядигап эски жуббада аялчли ва бахтсиз кўринарди: аммо бир дақиқадан сўнг ёш ва чиройли бу йигит Клелиянинг турмушга чиққани туфайли шу аҳволга тушганини эслаб, хонимнинг зардаси қайнаб кетди. Унинг газаби архиепископнинг жаҳолатга минишидан деярли қолишмас эди-ю, аммо у дилидаги бу туйғусини яширмоқнинг урдасидан чиқди. Лекин нунга қарамай, у шафқатсизлик қилди ва йигитга маркиз Крепшенци уюштирган тўй тантаналари ҳақида тафсилотлари билан узоқ ҳикоя қилди. Фабрицио унинг ҳикоясини индамай тинглаб ўтирди-ю, фақат кўзлари алланечук қисилиб, гарчи инсон зотининг ранги бундан ортиқ оқаришини тасаввур қилиб бўлмаса-да, докадек оқариб кетди. Дилидаги чексиз дарду аламининг зўридан унинг юзи қандайдир заъфарон тусга кирди.

Кутилмаганда граф Моска келиб қолди. Граф кишининг ақли бовар қилмайдиган бу манзарани кўргач, ҳамон Фабрициога нисбатан дилида ҳис этиб юрадиган рашк туйғусидан бир умрга қутулди-қўйди. У ўзига хос ақл ва андиша билан бошқа мавзудан гап очиб, Фабриционинг дилида хиёл бўлса-да дунёвийликка қизиқиш уйғотмоқчи бўлди. Граф доим бу йигитни ҳурмат қилиб келганди ва ҳатто унга дўстона меҳр қўйганди. Энди ўртадаги рашк туйғуси халал бермай қўйгач, бу меҳр самимий тус олди. «Ҳозирги ажойиб мавқеи унга жуда қимматга тушганга ўхшайди»,— дея ўйларди граф Фабриционинг бошига тушган барча кулфатларни эслар экан. Шундан сўнг министр, гўё йигитга шаҳзода герцогиняга туҳфа этган Пармиджанинони картинасини кўрсатмоқчи бўлгандек, уни бир четга бошлаб борди.

— Менга қаранг, дўстгинам,— деди у,— келинг, бир эркакчасига гапланиб олайлик. Сизга бирор ёрдамим керак эмасми? Қўрқманг, сиздан ҳеч нима ҳақида сўраб-суриштирмайман. Лекин, эҳтимол, сизга пул керакдир ёки менинг нуфузимга муҳтождирсиз? Бир оғиз айтсангиз бас,— ҳар қандай илтимосингизни бажо келтираман. Мабодо дилингиздаги гапларни ёзма равишда баён қилишни истасангиз, бемалол, тортинмай ёзиб бераверинг.

Фабрицио унинг юзидан ўпди-да, Пармиджанинонинг картинаси ҳақида гап очди.

— Сизнинг тутган йўлингизни,— деди граф киборларга хос мулоим овоз билан гапирар экан,— энг нозик сиёсатнинг тугал намунаси деса бўлади. Келажакингиз порлоқ бўладиган кўринадди. Шаҳзода сизни ҳурмат қилади, халқ сизни эъзозлайди, архиепископ Ландриани эса эгнингиздаги қора жуббангиз туфайли тунлари ухламай чиқади. Сиёсат бобида менинг бир оз тажрибам бор, лекин, худо ҳақи, сизга бундан афзалроқ биронта йўл кўрсата олмаган бўлардим. Йигирма беш ёшингизда, киборлар

жамиятидаги илк қадамингизданоқ сиз деярли камолотга эришдингиз. Саройда сиз тўғришгизда жуда кўп гапиришяпти, сизнинг ёшингиздаги ҳали биронта ҳам одам бундай шарафга муяссар бўлган эмас. Сизга пима шундай муваффақият келтирганини биласизми? Эгингиздаги ана шу эски жуббангиз. Ўзингизга маълум, герцогия икковимиз По соҳилидаги хушманзара тепаликда, ўрмон орасида жойлашган ва бир вақтлар Петраркага тегишли бўлган қадимги уйга эга бўлиб қолдик. Мабодо бир кун келиб, атрофингизда манфур ҳасадиғўйларнинг фитналарини кўравериб чарчасангиз, Петраркага ворислик қилсангиз қандай бўларкин. Унинг шуҳрати сизнинг ҳам шуҳратиңгизни оширган бўларди.

Граф бу ёш дарвишнинг кўнглини кўтараман деб роса овора бўлди-ю, аммо бунинг улдасидан чиқолмади. Фабриционинг бундай ўзгариб қолгани япа шуниси билан кишини ҳайратга солардики, яқин-яқинда ҳам унинг ҳуснини бутушлай бошқа бир нуқсон бузиб тургувчи эди: илгарилари у баъзан жуда ўринсиз ҳиссиётга берилиб кетарди.

Хайрлаша туриб граф Фабрициога агар ўзининг зоҳидона янашига қарамай, келаси шанба куни саройда кўриниш бермаса, бу ортиқча ўжарлик бўлиб кўриниши мумкинлиги, зеро ўша куни маликанинг таваллуд топган куни нишонланажаги ҳақида айтиб қўймоқни лозим топди. Бу сўзлар Фабриционинг юрагига ханжар янглиғ санчилди. «Ё раббим, — дея хаёлидан ўтказди у, — нега ҳам келдим ўзи бу ерга!» У саройда юз бериши мумкин бўлган учрашув ҳақида ўйлаганининг ўзидаёқ юраги орқасига тортиб кетди. Бу фикр бир зумда унинг онгидан барча бўлак хаёлларни сиқиб чиқарди. Ниҳоят, у мушкул аҳволдан қутулишнинг ягона йўли — бу саройга ҳаммадан олдин, катта эшиклар очилган заҳоти кириб боришдир, деган қарорга келди.

Чиндан ҳам тантанали қабул маросимида монсеньор дель Донгонинг ташрифи ҳақида биринчилар қатори хабар қилинди; малика уни ниҳоятда илтифот билан кутиб олди. Фабрицио ўқтин-ўқтин соатга қараб қўярди. Соатнинг мили унинг ташриф буюрганига йигирма минут бўлганини кўрсатганида, у чиқиб кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Лекин бирдан залга шаҳзода кириб келди. Фабрицио уни эҳтиром билан табриклади-да, астагина юриб бир неча дақиқадан сўнг чиқаверишдаги эшик ёнига етиб олди. Аммо шу пайт унинг бахтига қарши, саройда катта статсмулозима жуда моҳирлик билан уюштира биладиган ғалати бир воқеа содир бўлди: навбатчи камергер Фабрициога етиб олди-да, йигитга унинг қарта ўйинида шаҳзоданинг шерикларидан бири етиб тайинланганини хабар қилди. Пармада бундай илтифот коадъютор уновонига сира ҳам тўғри келмайдиган жуда катта обрў-этибор ҳисобланарди. Шаҳзода билан вист ўйнаш ҳатто архиепископ учун ҳам улкан бахт эди. Камергернинг сўзларини эшитиб, Фабриционинг юраги орқасига тортиб кетди. Бир кўнгли у, гарчи жамоат олдида гапиришни бениҳоя ёмон кўрса-да, бориб, бирдан лоҳас бўлиб қолганини баҳона қилмоқчи ва шу боисдан ўйнай

олмаслигини айтмоқчи ҳам бўлди. Аммо шундан сўнг одамларнинг ундан ҳол-аҳвол сўрашлари, ҳамдардлик билдиришларини ўйлади-ю, бу фикрдан қайтди, зеро унинг учун бу саволларга жавоб бериш вист ўйлашдан ҳам оғирроқ эди. Ўша куни ҳар қандай суҳбат унга қони азобдек кўринарди.

Унинг бахтияга, маликани табриклагани келган муҳтарам хотлар орасида миноритлар жамоасининг нозирин ҳам бор экан. Фонгани ва Дювуазен* ларнинг муносиб рақиб бўлмиш ўша аллома роҳиб залнинг нариги чеккасида турган эди; Фабрицио нозирнинг ёнига борди-да эшикка орқа ўғирганича у билан улўҳият тўғрисида суҳбатлаша бошлади. Лекин бари бир бу суҳбат унинг маркиз Крешенци рафиқаси билан келгани ҳақидаги ахборотни эшитмоғига ҳалал бермади. Фабриционинг ўзи ҳам кутмаган ҳолда қаттиқ жаҳли чиқиб кетди:

«Агар Борсо Вальсерра бўлганимда (у одам биринчи Сфорцанинг лашкарбошиларидан бўлганди) жаннатий бўлган кунин Клелия менга берган ва сопи фил суягидан ясалган ўша ханжар билан анави бесўнақай маркизни чавақлаб ташлаган бўлардим. Баттар бўлсин, нега мен бор жойга маркизасини бошлаб келади!»

Унинг башараси шу қадар ўзгариб кетдики, миноритлар нозирни таъвишга тушиб сўради:

— Мазангиз қочдимми, ҳазрати бузрук?

— Бошим қаттиқ оғрияпти... Чироқларнинг кучли шуъласидан оғриқ зўрайиб кетди... Аммо кета олмайман, зеро, мени қарта ўйини учун шаҳзодага шерик этиб тайинлашган.

Бундай обрў-эътибор асли келиб чиқиши буржуалардан бўлган миноритлар нозирини шу қадар эсанкиратиб қўйдики, бечора роҳиб нима дейишини билмай Фабрициога кетма-кет таъзим қила бошлади. Мутлақо бошқа туйғулардан ҳаяжонга тушган қаҳрамонимиз эса бирдан жуда сергап бўлиб қолди. У залга тегаран сукунат тушганини сезди-ю, аммо орқасига ўгирилишга ботинмай тураверди; шу пайт кимдир камончани шопитрга урди-да, ритуруелнинг майин садолари эшитилди ва донги чиққан хонанда, синьора П. Чимарозанинг бир вақтлар жуда машҳур бўлган «Quelle pupille tenere»¹ — дея аталмиш ариясини куйлай бошлади.

Биринчи тактлар жаранглаётган пайти Фабрицио ҳали тоқат қилиб турди-ю, аммо тез орада унинг ғазабидан асар ҳам қолмади. Йигит ҳозир йиғлаб юборишини ҳис этди. «Ё раббим! — дея ўйларди у. — Роса аҳмоқона манзара бўлади-да ўзим! Бунинг ўстига, эғнимдаги манави жуббани айтмайсизми!» Бу аҳволдан қутулиш учун у миноритлар нозирига ўз соғлиги ҳақида гапира бошлади.

— Бошим баъзан шунақа қаттиқ оғриб қолади. Масалан, бугунгига ўхшаб унга бардош бермоқчи бўлганимда, охири кўзларимдан ёш оқа бошлайди. Сиз билан бизнинг мавқеимизни на-

¹ «Бу нозик-ниҳол халфалар!» (Итал.)

зарда тутганда, бу жуда ноқулай ҳол ва турли гийбатларга сабаб бўлиши мумкин. Илтимос, тақсири олам, мени қутқаринг. Ижозат этинг, фақат сизга қараб турай, сиз бўлсангиз менинг кўз ёшларимга сира эътибор берманг.

— Катандзародаги жамоамизнинг пири бузруги ҳам худди шундай дардга мубтало бўлганлар,— дея гап қотди миноритлар нозири ва паст овоз билан ўша дард тўғрисида узувдан-узоқ ҳикоя бошлаб юборди.

Пири бузрукнинг кечки таомларни қандай тановул қилиши ҳақидаги кулгили тафсилотларга тўла бу аломат ҳикояни тинглар экан, Фабрицио чехрасида анчадан буён биринчи марта табасум пайдо бўлди-ю, аммо тез орада у миноритлар нозирининг гапларига қулоқ солмай қўйди. Сеньора П. Перголезе* ариясини берилиб ижро этмоқда эди (малика қадимги композиторларнинг музыкасини яхши кўрарди). Шу пайт Фабрициодан уч қадам нарида аста тақиллаган овоз эшитилди; йигит бутун кеча давомида биринчи бор орқасига ўгирилиб қаради-ю, ҳозиргина паркет устида суриб қўйишган креслода маркиза Крешенци ўтирганини кўрди. Маркизанинг жиққа ёш тўла кўзлари Фабриционинг кўзлари билан тўқнашди, йигитнинг кўзларида ёш милтирарди. Маркиза бошини қуйи эгди; Фабрицио, гўё бриллиантлар билан безатилган бу бошни биринчи марта кўраётгандек, унга пича тикилиб турди. Шу тобда унинг кўзларида ғазаб ва нафрат акс этмоқда эди. Сўнгра у хаёлан «Аммо менинг кўзларим сени бошқа кўрмагай» дея такрорларди-да, ҳазрат нозир томон ўгирилиб деди:

— Ҳали ҳеч қачон бошим бу қадар зирқираб оғриманган эди!

Чиндан ҳам у ярим соатдан кўпроқ вақт кўзидан дув-дув ёш тўкиб турди. Хайрият, бир маҳал Моцартнинг симфониясини чала бошлашди ва одатда Италияда бўлиб турадигандек, уни шу қадар бузиб ижро этишдики, бу ҳол Фабриционинг кўз ёшларини тийиб олишига ёрдам берди.

Энди у ўзини босиб олди ва маркиза Крешенцига бошқа қарамай тураверди. Аммо яна сеньора П. куйлай боплади-ю, кўз ёши тўкиб, юрагини бўшатиб олган Фабриционинг қалбида қандайдир буюк бир осойишталик қарор тонди. Ҳаёт унинг кўзида янги-янги бўёқларда жилваланди. «Уни шунчалик тезда ва бутунлай унутиб юбораман деб бунча катта кетмасам?— дея ўйларди у.— Наҳот бунинг иложи бўлса?» Сўнгра у хаёлидан шундай гапларни ўтказди: «Икки ойдан буён мен чекмаган жабр-жафо қолдими ўзи? Ҳамонки бундан ортиқ жафо чекиш мумкин эмас экан, нега энди уни кўриш бахтидан ўзимни маҳрум қилайин? Майли, у ўз қасамларини унутди, бевафолик қилди,— нимаям дердим, аёлларнинг ҳаммаси шунақа бўлади ўзи. Аммо унинг ажиб гўзаллигини унутиб бўларканми? Шаҳло кўзларини айтмайсизми? Уларнинг бир қарашидоғ бутун вужудим занққа тўлади, ҳусни эл оғзида дoston бўлган ўзга ҳуру пайкарларнинг гўзаллиги кўз ўнгимда ҳеч нима бўлмай қолади ва мен ҳатто уларга қа-

рашни ҳам истамайман! Хўш, нега энди унга мафтун бўлмастим керак экан? Лоақал дилим бир дақиқа ором топади-ку».

Фабрицио бир оз одам танийдиган бўлиб қолганди-ю, аммо эҳтирослар бобида мутлақо тажрибасиз эди, акс ҳолда, у бир дақиқали қувонч васвасасига берилиши туфайли Клелияни унутини йўлидаги икки ойлик урнинини йўққа чиқаражагини тушунган бўларди.

Бояқиш маркиза бугунги қабул маросимига фақат эрининг талаби билангина келганди; ярим соатдан кейиноқ у мазаси қочганини баҳона қилиб, уйига жўнамоқчи бўлди-ю, аммо маркиз подъезд олдига эндигина экипажлар келиб турган бир пайтда жўнаш учун карета чақириниш бориб турган одобсизлик бўлади, дея эътироз билдирди. Бу сарой таомилларини бузишгина эмас, балки малика шарафига ташкил этилган бу байрамни маъқулламаслик аломати ҳам бўлиб кўриниши мумкин эмиш.

— Катта камергерлик вазифамга кўра, — дея қўшимча қилди маркиз, — барча меҳмонлар тарқалиб кетгунига қадар мен залда бўлмогим ва маликанинг буйруқларини бажармогим керак. Эҳтимол, хизматкорларга турли кўрсатмалар беришимга тўғри келар, ахир улар жуда палапартиш иш қилишади. Хўш, сизга қолса менинг ўрнимга маликанинг оддий шталмейстери берсинми ўша кўрсатмаларни?

Клелия индамай қўя қолди; у Фабрициони ҳали кўриб улгурмаганди ва ҳамон унинг ушбу тантанага келмаслигига умид қиларди. Аммо концерт бошланишидан сал олдин, малика хонимларга ўтириш учун рухсат берганида, бундай ишларда уқувсиз Клелия жой таплагунига қадар маликанинг яқинидаги ҳамма яхши жойларни бошқа аёллар эгаллаб олишди-ю, маркиза залнинг Фабрицио яширинган узоқ бурчагига бориб ўтиришга мажбур бўлди. Хоним кресло ёнига келганида эгни боши бундай жойда галати кўринадиган миноритлар нозирининг диққатини ўзига тортиди; у аввал нозирнинг суҳбатдоши, оддийгина қора либос кийган баланд бўйли, озгин одамга унча эътибор бермади ҳам; аммо бари бир қандайдир сирли бир туйғу унинг нигоҳини ўша одамга тортарди. «Бу ердагиларни бари зарбоф мундирлар кийиб келган. Оддийгина қора жубба кийган бу одам ким бўлди экан?» У ўша одамга диққат билан тикилди. Лекин шу пайт аллақандай хонимни ўтказиб юбориш учун креслосини четроққа суришга мажбур бўлди. Фабрицио у томонга ўгирилиб қаради; Клелия уни танимади, — йигит шу қадар ўзгариб кетган эди. Аввалига маркиза: «Бу одам жуда ҳам унга ўхшар экан, эҳтимол акасидир; лекин мен, акаси ундан фақат бир неча ёш катта бўлса керак, деб ўйлагандим, бу жаноб бўлса қирқларга бориб қолган кўринади» — дея хаёлидан ўтказди. Шу пайт у бирдан Фабрициони лабининг қимирлашидан таниб қолди.

«Бечора! Кўп азоб чекибди!» — дея ўйлади у ва ичган қасамига содиқликдан ҳам кўра кўпроқ дарду ҳасратдан бошини қуйи солди. Таассуф туйғуси унинг қалбини тилка-пора қилмоқда эди.

Фабрицио ҳатто қалъадаги камерада тўққиз ой ётганидан кейин ҳам бу аҳволга тушмаган эди! Клелия энди у томонга бошқа ўтирилиб қарамади ва унга кўз қирини ташламади ҳам, аммо у йигитнинг ҳар бир ҳаракатини яққол кўриб турарди. Хоним концерт тугагач, унинг тахтдан хиёл нарида шахзода учун қўйилган ва қарта ўйналадиган стол ёнига борганини кўрди-ю, Фабриционинг узоқлашганидан енгил тортди.

Аммо хотинининг тахтдан анча узоқда, залнинг бир бурчагида ўтиришидан маркиз Крешенцининг нафсонияти озор чекмоқда эди; бутун кеча давомида у маликадан уч кресло нарида ўтирган хонимни, ўзидан қарздор бўлмиш бир одамнинг хотинини, сиз маркиза билан жой алмашинингиз керак, дея кўндиришга уринди. Бояқиш хоним, турган гап, унинг илтимосига кўнмай ўтирарди. Шундан сўнг маркиз ўша аёлнинг эрига қидириб топдию, бечора қарздор хотинини унинг раъйига қарашга мажбур қилди. Маркиз ниҳоят аёлни жой алмашишга кўндиргач, хотинининг ёнига борди.

— Сиз доим ҳаддан ташқари камсуқумлик қиласиз,— деди у хотинига.— Нега энди ерга қараб юрасиз? Сизни, худо кўрсатмасин, бу ерга келиб қолганидан ўзлари ҳам ҳайратга тушадиган ва барча уларга ажабланиб қарайдиган авом аёллардан бири деб ўйлашади-ку ахир. Ҳаммасига апави тентак катта статс-мулозимамиз айбдор! Бу ўшанинг найрапглари! Якобинчиликнинг тарқалишига қарши курашиб кўринг-чи бунақада! Марҳамат қилиб, эрингиз маликанинг сарой аъёнлари орасида энг катта мартаба эгаси эканлигини унутманг, мабодо бир кун келиб республикачилар саройни ва ҳатто киборлар жамятини йўқ қилиб юборишга муваффақ бўлган тақдирда ҳам мен бари бир мамлакатдаги энг бадавлат одамлигимча қолавераман. Негадир ҳапузгача шупи тушуна олмайсиз!

Маркиз мамнуният билан хотинини бошлаб келиб ўтқазган кресло шахзоданинг қарта ўйнайдиган столидан олти қадам нарида жойлашган эди. Клелия Фабрициони фақат ўнг томонидан кўра оларди. Лекин, шунга қарамай, аёл йигитнинг озиб-тўзиб кетганини кўрди ва энг муҳими, унинг дунёдаги барча парсаларга бефарқ қараётгандек кўринишини пайқади. Ҳолбуки, у бир вақтлар жуда таъсирчан йигит эди. Шундан сўнг Клелия даҳшатли бир хулосага келди: Фабрицио мутлақо ўзгариб кетибди ва уни бутунлай унутиб юборибди, ҳолдан кетишининг сабаби эса тақво юзасидан қаттиқ рўза тутишида бўлса керак. Унинг бу қайғули хулосасини ён-атрофидаги одамларнинг ивир-шивир гаплари ҳам тасдиқлаб турарди, зеро коадъюторнинг номи ҳамманинг оғзида эди: шундай ёшгина йигит бўла туриб, шахзодага қарта ўйнаида шерик этиб таклиф қилинса-я! Ҳўи, нима сабабдан унга бундай юксак илтифот кўрсатилаяпти? Унинг, гарчи одоб сақласа-да, ҳатто шахзоданинг қартасини босаётганида ҳам ўзини ўта бепарво ва кибр-ҳаволи тутишидан ҳамма ҳайратга тушмоқда эди.

— Йўқ, ақл бовар қилмайди буни! — дея хитоб қилишарди кекса сарой аъёнлари. — Аммагинаси ҳукмдорнинг назарига тушгани учун у кишни ҳеч кимни менсимай қўйибдилар. Худо хоҳласа, бу ҳол узоқ давом этмайди, ҳукмдоримиз унинг олдида гўдайган одамларни ёмон кўради.

Герцогиня қарта столи ёнига борди. Анча нарида турган сарой аъёнлари уларнинг гапларини яхши эшита олмадилару лекин Фабриционинг бирдан қизариб кетганини кўришди.

— Афтидан, аммагинаси, кўп ҳам димоғингни кўтараверма, деб койиган бўлса керак, — дея қарор қилишди улар.

Аслида эса Фабрицио Клелиянинг овозини эшитиб қолганди; у зални айланиб юриб, ўз камергерининг хотинига икки оғиз гап айтишни лозим кўрган маликага алланима деб жавоб бермоқда эди.

Вист ўйинида шериклар жой алмашадиган пайт келди-ю, Фабрицио Клелиянинг рўпарасига ўтириб қолди; у бир неча бор Клелияга кўзларида эҳтирос билан тикилиб қўйди. Бечора маркиза унинг қараётганини сезиб, бутунлай саросимага тушди. У ичган қасамини ҳам унутди-да, йигитнинг қалбида нелар кечаётганини фаҳмлашга уринганича ўқтин-ўқтин кўзини ердан узиб, унга қарай бошлади.

Ниҳоят, шаҳзода ўйинни тугатди, хонимлар ўрниларидан туришди ва ҳамма дастурхон тузалган кўшни залга йўл олди. Шу пайт хиёл парокандалик содир бўлдию Фабрицио Клелиянинг яқинига келиб қолди. Унинг қалби ҳамон маҳбубасини унутмоқ учун сабот-матонатга тўла эди, ammo бирдан димоғига маркизанинг позик атри ҳиди урилдию дилидаги барча нажотбахш пияتلари барбод бўлди-қўйди. У Клелиянинг шундоқ ёнгинасига борди-да, гўё ўзига ўзи гашираётгандек қилиб, Петрарка сонетидан бир вақтлар Лаго-Мажоредан унга юборган шоҳи рўмолчага босилган икки мисрасини айтди: «Нақадар бахтли эдим авом мени бадбахт дея ҳисоблаган кезлари, энди бўлса қисматимни ўзгартирди бу фалак!»

«Йўқ, у мени сира ҳам унутмабди! — қалби завққа тўлиб ўйлади Клелия. — Бундай ажойиб қалбда бевафолик бўлиши мумкин эмас».

Аmmo мenden сиз хиёнат кўрмагайсиз ҳеч
Шаҳло кўзлар — муҳаббатнинг мураббийлари.

Клелия дилида Петрарканинг ана шу икки мисрасини такрорлашга журъат этди.

Малика зийфат тугаган заҳоти зални тарк этди; шаҳзода уни қузатиб чиқди-ю, бошқа қайтиб кирмади. Унинг қайтиб келмаслиги аён бўлган заҳоти меҳмонлар уй-уйларига тарқала бошлашди. Олдинги хоналар ғала-ғовур бўлиб кетди. Клелия Фабриционинг ёнига бориб қолди; йигитнинг чеҳрасида акс этиб турган

чексиз ҳасрат ифодасини кўриб, унинг Фабрициога раҳми келиб кетди.

— Ўтмишни унутайлик,— деди у,— манавини *дўстлигимиз* хотираси сифатида олиб қўйинг.

У шундай дея елпигичини астагина йигитнинг қўли етадиган жойга қўйди.

Фабриционинг кўз ўнгида бутун жаҳон бирдан ёришиб кетгандек туюлди, у бир лаҳзада бутунлай бошқа одамга айланди-қўйди; у эртаси кунлик, етар шунча узлатга чекиниб яшаганим, дея эълон қилди-да, Сансеверина саройидаги ажойиб хоналарига қайтди. Архиепископ, шаҳзода қарта ўйинига таклиф қилиб, кўрсатган илтифотидан бу чиллаки авлиё бутунлай эсанкираб қолибди, дея ўйлади ва бу гапни бошқаларга ҳам айтди; герцогиня эса Фабриционинг Клелия билан ярашиб олганини фаҳмлади. Бу фикр ўзининг шаҳзодага берган машғум ваъдаси билан омухта бўлиб, унга қаттиқ азоб бера бошладики, шундан сўнг герцогиня бу ердан жўнаб кетишга қатъиян аҳд қилди. Ушбу тентаклик ҳақида эшитиб ҳамманинг оғзи очилиб қолди. Бу қанақаси?! Унга очиқдан-очиқ чексиз илтифотлар кўрсатишса-ю, у бўлса саройни тарк этаман деса!

Фабрицио билан герцогиня орасида ишқий можаро йўқлигига ишонч ҳосил қилганидан сўнг, ўзини бениҳоя бахтиёр ҳис этиб юрган граф маъшуқасига шундай деди:

— Янги ҳукмдоримизни эзгу саховатнинг тимсоли деса бўлади, аммо мен уни *болакай* деб атаганман. Бу гапим учун у мени кечирармикин? Назаримда у билан чинакамига ярашмоқнинг биттагина йўли бор: биз ажралиб кетмоғимиз лозим. Мен у билан ҳурмат-иззатни жойига қўйиб гаплашаман-да, сўнгра соғлиғимнинг мазаси қочганини баҳона қилиб, истеъфога чиқаман. Модмики Фабрицио энди мартабага эришиб олган экан, ўйлайманки, сиз менинг шундай қилишимга ижозат берасиз албатта. Лекин герцогинядек юксак унвонни қурбон қилиб, уни пастроқ графинялик унвони билан алмаштиришга рози бўлармикинсиз?— дея сўради у кулиб.— Эрмак учун мен ишларни пиҳоятда тартибсиз бир аҳволда қолдираман. Менинг турли миштрликларда беш-олтита ишбилармон, меҳнаткаш амалдорларим бор эди; икки ой илгари мен уларни француз газеталарини ўқиганлари учун пенсияга чиқариб юбордим ва ўрпиларига гирт аҳмоқ одамларни ўтқазиб қўйдим. Биз жўнаб кетганимиздан сўнг шаҳзода, турган гап, ночор аҳволга тушиб қолади ва Рассининг аблаҳлиги уни қанчалик даҳшатга солмасин, ноилож ўша муртадни қайта чақириб олишга мажбур бўлади. Хуллас, менинг тақдиримни ҳай қиладиган мустабид чурқ этиб оғиз очипи биланоқ ошнамиз Рассига таъсирли, дўстона хат ёзмам ва унинг тез орада ҳамда мутлақо ҳақли равишда юксалажагига умид қилмоқ учун мен-да тўла асос борлигини хабар қиламан.

Йигирма еттинчи боб

Бу жиддий суҳбат Фабриционинг Сансверина саройига қайтиб келган кунининг эртасига содир бўлди: герцогиня Фабриционинг ҳар бир ҳаракатида сезилиб турган қувончига тоқат қилолмай қолганди.— «Демак,— дея ўйлаганди у,— ўша рийкор хонимча мени алдабди-да! У хушторининг ҳужумига уч ой ҳам чидай олмабди!»

Пировардида зафар қучмоғи ҳақидаги ишонч ишқий талаб қўйишда табиатан журъатсиз навқирон шаҳзодага жасорат бағишлаб турарди. Ҳукмдор Сансверина саройида сафарга отла-нишаётгани тўғрисида хабар топди, аслзода хонимларининг шарми ҳаёсига кам ишонадиган француз камердинери эса унга нукул, ботирроқ бўлинг, дея маслаҳат берарди. Эрнесто V шундай бир ин қилдики, унинг бу қилиғини малика ҳам, саройдаги барча мулоҳазали кишилар ҳам қаттиқ қоралашди: оддий халқ эса буни ҳукмдорнинг герцогиняга кўрсатган юксак илтифоти дея тушунди. Шаҳзода тақаллуф қилиб ўтирмай, тўғри герцогиня-нининг уйига борди.

— Сиз жўнаб кетяпсизми ҳали?— деди у герцогинянинг қаттиқ жаҳлини чиқарган бир талабчанлик билан.— Ҳа, жўнамоқчи бўлибсиз! Мени алдамоқчи ва ичган қасамингизни бузмоқчи бўлибсиз-да! Ваҳоланки, ўшанда сиз Фабрицио учун ўтиниб сўраган илтифотни кўрсатишга ўн минут шопилмаганимда борми, жияниниз ҳозир тирик юрмаган бўларди. Мени бахтсиз қиларга қилиб, энди жўнаб кетмоқчимисиз? Агар ўша қасамингиз бўлмаганида сизни шундай севиб қолмоққа ҳеч қачон журъат этмаган бўлардим. Сиз учун қасамнинг сира қадри йўқ экан!

— Ҳаммаси тўғрисида яхшилаб ўйлаб кўринг, онҳазрат. Ҳаётингизда ана шу сўнгги тўрт ойчалик бахтли кечган давр бўлганми ўзи? Сиз умрингиз бино бўлиб, ҳали ҳеч қачон ҳукмдор сифатида шунчалик шухрат таратмаган ва умид қиламанки, инсон сифатида шунчалик қувончли дамларни бошдан кечирмагансиз. Сизга бир муоҳада таклиф қиламан: агар уни қабул қилмоқни лозим кўрсангиз, сизга қисқа муддатга ва қалбим даҳшатга тушиб турган пайтда оғзимдан чиқиб кетган қасамгагина кўра ўйнаш бўлмайман, лекин бунинг эвазига умримнинг ҳар бир дақиқасини вақтингизни фараҳли ўтказмоғингиз тадоригини кўришга бағишлайман. Ана шу тўрт ой сиз учун нима ишлар қилган бўлсам, ўшаларни давом эттираман ва аҳтимол, бир кун келиб, дўстлигимиз муҳаббатга айланад. Мен шундай бўлиши мумкин эмас, деб айтолмайман.

— Агар ундай бўлса,— дея хитоб қилди завқ билан шаҳзода,— зиммангизга бошқа, янада юксакроқ вазифани олинг. Мепга, менинг давлатимга ҳокимлик қилинг, менинг бош министрим бўлинг. Мен морганатик¹ никоҳдан ўтишни таклиф қиламан. Аф-

¹ Подшоҳ оиласига мансуб кишининг фуқаро қизига уйланиши; бундай хотин ва унинг болалари тахтга меросхўр бўла олмадилар. (Тарж.)

суски, менинг ҳукмдорлик унвонининг бемаъни талаблари фақат шундай никоҳгагина йўл қўяди. Мисол учун узоққа боришнинг ҳождати йўқ. Неаполитания қироли яқинда герцогиня Портайага уйланди. Мен ҳам сизга шундай никоҳни таклиф қиламан, бундан ортигини ваъда қилолмайман. Ҳозир сизга болакай эмаслигимни ва бу ишларнинг ҳаммаси ҳақида, ҳатто уларнинг номақбул сиёсий оқибатлари тўғрисида ҳам ўйлаб кўрганганимни исботлаб бераман. Мен сулолаамиздаги сўнги ҳукмдор бўлишга ва ҳали кўзим тириклигидаёқ буюк давлатлар менинг меросимни қандай бўлиб олишларини кўришга ҳам розиман. Аммо бундай қурбонликни рўкач қилиб мақтанмайман, қайтанга бу катта кўнгилсизликларни шарафлайман, зеро, улар сизга бўлган ҳурматим, сизга бўлган чексиз муҳаббатимни яна бир бор исботлаб бермогимга имкон туғдирмоқда.

Герцогиня бир дақиқа ҳам иккиланиб ўтирмади, шаҳзоданинг ёнида у сиқилиб кетар, графини эса ёқимли ва дилкаш ҳамроҳ дея ҳисобларди; бутун дунёда у графдан афзал кўриши мумкин бўлган фақат биттагина одам бор эди. Бунинг устига, у графга фармонбардорлик қилар, шаҳзода эса ўз ҳукмдорлик унвонига кўра озми-кўпми унинг ўзига фармонбардорлик қилиши аниқ эди. Бундан ташқари, у бевафо бўлиб чиқиши ва биронта ўйнаш топиб олиши аҳтимолдан узоқ эмасди, орадан бир неча йил ўтгач уларнинг ёшларидаги фарқ шаҳзодага шундай ҳуқуқни берган бўларди ҳам.

Келажақда диққинафаслик кутаётгани ҳақидаги хулоса масалани бир лаҳзадаёқ ҳал қилди-қўйди, аммо герцогиня одоб юзасидан бир оз ўйлаб кўриш учун ижозат сўради.

Унинг нафис сўзлар, назокатли ишвалар билан ифодаланган рад жавобини тўлалигича баён қилиб берсак, бу ўринда ҳикоямиз жуда чўзилиб кетган бўларди. Шаҳзоданинг дилини ғазаб қоплади. У бахт қуши қўлидан учаётганини кўриб турарди. Агар герцогиня саройни тарк этса, унда аҳволи не кечади? Муҳаббатни рад этишдан ортиқроқ ситам борми бу дунёда?! «Мағлубиятга учраганимни айтиб берсам француз-камердинер нима дейди?»

Аммо герцогиня шаҳзодани типчитилишга ва аста-секин музокараларни мурозасозлик томон буришга муваффақ бўлди.

— Агар сиз, ҳазрати олийлари, саховат кўрсатиб, мени тасо-дифан оғзимдан чиқиб кетган ўша машъум ваъдамдан озод этсангиз, мен умрбод саройингизни тарк этмайман ва ундаги ҳаёт ана шу қиш мавсумидагидек фароғатли кечаверади. Ўша ваъдамни ўйласам, қалбимни даҳшат қоншайпти, зеро, уни бажаргундек бўлсам, ўзимдан ўзим нафратланадиган бўлиб қоламан. Келинг, мен ҳаётимнинг ҳар бир дақиқасини сизнинг ҳукмдор сифатида шухратингизни оширишга, инсон сифатида бахтиёр қилишга бағишлай. Лекин сиз мени ўша ваъдамни бажарингга мажбур этсангиз, мени бир умрга шармандаи-шармисор қилсангиз, мен ўша машъум ҳодиса содир бўлган ваҳоти давлатингизни абадулабад

тaрк этамaн. Op-нoмyсим бyлгaнгaн кyни сиз мeни oxирги мaртa кyргaн бyлaсиз.

Аmmo бapчa жyрyтaсиз oдaмлaр қaтoри шaхзoдa ҳaм yзигa ярaшa yжaр эди. Унинг ҳyкмдopлик вa эpкaклик гyрyри эсa пикoҳигa yтишдaн бoш тopтгaнлaри тyфaйли қaттиқ aзият чeккaнди,— aхир y юкcaк дoирaлaрдa бy никoҳни тaн oлмoқлaри йyлидa дyч кeлиши мyмкин бyлгaн бapчa қийинчиликлaрни oлдидaн yй-лaб кyйгaн вa yлaрни eнгиб yтишгa қaтъиян aҳд қилгaнди.

Сурувкaсигa yч coaт дaвoмидa иккaлa тoмoн yз гaпини иc-бoтлaшгa ҳaрaкaт қилди вa yлaр жaҳл yстидa бир-бирлaригa бaъзaн қaттиқ-қaттиқ гaпириб юбoришди. Никoҳyт, шaхзoдaнинг тoқaти тoқ бyлди.

— Шyндaй қилиб, вaъдaнгизгa вaфo қилмaслигингиз aён бyлди!— дeя хитoб қилди y.— Aгaр гeнeрaл Фaбиo Кoнти Фaбрициoни зaҳaрлaшгa қaсд қилгaн yшa кyни мeн ҳaм сизгa yхшaб ишни пaйсaлгa cолгaнимдa, ҳoзир сиз Пaрмa чepкoвлaрининг биридa жиянингизгa мaқбaрa қyрдирaётгaн бyлaрдингиз.

— Фaқaт Пaрмaдa эмaс! Зaҳaрлoвчилaр мaмлaкaтидa-я! Хyдo сaқлaсин!

— Шyнaқaми ҳaли... Мaйли, жyнaнг, гepцoгиня!— дeя гaзaб билaн хитoб эшик шaхзoдa.— Мeн сиздaн нaфрaтлaнaмaн.

Шaхзoдa эшик тoмoн йyл oлди. Гepцoгиня рyҳи тyшиб, пaст oвoз билaн дeди:

— Яхши. Кeчқyрун coaт yндa кeлинг. Бирoнтa ҳaм тирик жoн билмaсин бyни. Лeкин бy битим тyфaйли фaқaт yзингизгa жaбр қилaсиз! Ушaндa сиз мeни oxирги мaртa кyрaсиз. Aхир мeн бyтyн yмримни сизгa бaғишлaшим, сиз бyлcaнгиз, мyстaбид ҳoкимгa якoбинчилик aсри имкoн бepгaничa бaхт нaшидaсини сyришингиз мyмкин эди. Кейин сиз янa, мeн бy eрдaн жyнaб кeтиб, yни yзигa хoс сийқaлик вa ёвзaлик бoтқoғидaн зyрлaб тoртиб чиқaрaдигaн oдaм қoлмaгaч, сaрoйингиз нимaдaгa айлaниши тyғpисидa бир yйлaб кyринг.

— Сиз ҳaм yз нaвбaтингиздa тoжy тaхтдaн вa ҳaттo yндaн ҳaм кaттaрoқ нaрсaдaн вoз кeчaётгaнингиз тyғpисидa yйлaб кyринг... Сиз ҳeч қaндaй мyҳaббaтcиз, шyнчaки сийёсий мyлoҳaзaлaр тyфaйлигинa хотинликкa oлинaдигaн oддий мaликaлaрдaн бирини бyлмaсдингиз aхир. Қaлбимни зaбт этгaн сиздeк бир aёл бир yмpгa мeнинг хaтти-ҳaрaкaтим, мeнинг дaвлaтимдa ҳyкaмo бyлиб қoлиши мyмкин эди.

— Ҳa, лeкин вoлидaн мyҳтaрaмaнгиз мeни рaзил мaккoрa дeя yйлaр вa ҳaқли рaвишдa мeндaн нaфрaтлaнгaн бyлaрди.

— Мaйли, нaфрaтлaнcа нaфрaтлaнa қoлсин. Мeн oнaмгa нaфaқa бeлгилaймaн-дa, yни Пaрмaдaн бaдaргa қилиб юбoрaмaн.

Улaр янa чoрaкaм бир coaт дaвoмидa aнa шyндaй aйтишиб тyришди. Шaхзoдa кyнгли бyшлигигa бoриб, нa yз ҳyқyқидaн фoйдaлaнишгa, нa гepцoгинягa эркинлик бeришгa жyрyт этaрди. У oдaмлaрдaн, нимa қилиб бyлcа-дa, гaлaбa қoзoниш кeрaк,

у ёгига аёлининг ўзи итоаткор бўлиб қолади, деган гапни эшитганди.

Герцогиня ғазаб билан уни қувиб юборди. Соат ўн бўлишига уч минут қолганида шаҳзода қандайдир аянчли аҳволда, даг-даг титраб, Сансверина саройига кириб келди. Ярим соатдан кейин герцогиня каретага ўтирди-да, Болоньяга жўнади. Шаҳзоданинг музофотидан ташқари чиққан заҳоти у дарҳол графга мактуб йўллади:

«Қурбонлик келтирилди. Бир ой давомида сиз менинг қалбимда қувонч деган нарсани топа олмайсиз. Фабрициони энди бошқа кўрмайман. Сизни Болоньяда кутаман. Сиз истаган заҳотингиз графиня Моска бўлишга розиман. Сиздан фақат бир нарсани илтмос қиламан: ҳеч қачон мени ҳозир ўзим тарк этган ўша мамлакатга қайтараман деб овора бўлманг. Яна бир нарса ёдингизда бўлсин, юз эллик минг даромад ўрнинг бизнинг бор-ўғини ўттиз минг, жуда нари борса қирқ минг даромадимиз бўлади. Илгарилари аҳмоқлар сизни кўришганида анграйиб қолишарди, энди бўлса улар сизни фақат аҳмоқона фикрларини тушуниш даражасида паст кетсангизгина ҳурмат қилишади. Яна ўйлаб кўринг,— ҳар ким ўз пешонасида ёзилганини кўради!»

Бир ҳафтадан сўнг улар Перуджиада — графнинг ота-боболари дафн этилган черковда никоҳдан ўтишди. Шаҳзода нима қиларини билмай қолганди. У герцогиняга уч-тўрт марта чопар юборди: хоним унинг мактубларини очиб ўқимай, уларни янги конвертга солиб қайтараверди. Эрнесто V саховат кўрсатиб, граф Москага катта мукофот инъом этди, Фабрициони эса ўз давлатининг энг олий ордени билан мукофотлади.

— Хайрлашувимизнинг менга энг ёққан жойи ана шу бўлди,— деди граф янги графиня Моска делла Роверегга.— Биз дунёдаги энг иноқ дўстлар сифатида хайрлашдик. У менга испан орденининг катта крести ва баҳоси орденниқидан қолишмайдиган бриллиантлар инъом этди. Унинг айтишича, мени бажонидил герцог қилиб қўяр экапу аммо бу воситани сизни ўз музофотига қайтармоқ учун сақлаб қўймоқчи эмил. Менга унинг помидан сизга бир гапни айтиб қўймоқ топширилган (эр учун жуда кўнглили топшириқ!); агар сиз Пармага ҳеч бўлмаса бир ой муддатга қайтмоқни ихтиёр айласангиз, мен герцоглик унвони ва сиз истаган ҳар қандай фамилияга мунқарраф бўлур эмишман, сизга эса ажойиб бир амлок ҳада этилармин.

Герцогиня бу таклифни нафрат билан рад этди.

Фабрицио билан саройдаги балда учрашиб, унга умидбахш сўзлар айтиб юборганидан сўнг Клелия гўё қалбида яна бир лаҳза ўт олган муҳаббатини бутунлай хаёлидан чиқариб ташлагандек кўринди; қалби мусаффо ва диёнатли бу аёл қаттиқ виждон азобида қолганди. Фабрицио буни жуда яхши тушунди ва умид билан яшашга қанчалик уринмасин, дили ҳижрон қийноғидан пор-пора бўлди. Аммо бу гал қайғусининг зўридан у Клелиянинг тўйидан сўнг содир бўлганидек, узлатга чекинмади.

Граф ўз жиянидан саройдаги барча воқеалар ҳақида унга ба-тафсил маълумот бериб туриш ҳақида илтимос қилган эди. Граф-дан қанчалар яхшилик кўрганини тушуна бошлаган Фабрицио ўзига ўзи бу илтимосни астойдил бажаришга сўз берди.

Бутун шаҳар ва сарой аъёнлари қатори Фабрицио ҳам дўсти ўзининг илгариги лавозимига қайтмоқчи ва ҳали ҳеч қачон эга-лик қилмаган бир ҳокимиятга эришмоқчи эканлигига сира шуб-ҳа қилмасди. Графнинг башорати тўғри чиқди: у жўнаб кетган-дан сўнг орадан бир ярим ой ўтмасданоқ Ресси бош министр, Фабио Конти ҳарбий министр этиб тайинланди, графнинг пайти-да деярли бўшаб қолган қамоқхоналар яна маҳбусларга тўлиб кетди. Шаҳода бу одамларни ҳокимият тепасига чиқариб қўяр экан, герцогинядан ўч оляпман деб ўйларди: у дилидаги муҳаб-батдан ўзини қўярга жой топа олмас ва асосан рақиб сифатида граф Москадан нафратланиб юрарди.

Фабриционинг иши бошидан ошиб ётарди; монсиньор Ландри-авининг ёши етмиш иккидан ошган бўлиб, соғлигининг путури кетганди ва қария саройдан ташқарига қарийб чиқмай қўйган-ди; унинг ўрнига деярли ҳамма ишларни коадьюторнинг бажаришига тўғри келмоқда эди.

Виждон азобидан қийпалиб, руҳоний пирининг охираат ҳақи-даги гапларидан қўрқиб кетган маркиза Крешенци Фабрицио-нинг кўзига кўринмасликнинг яхши бир йўлини топди. У ниҳоя-сига етиб қолган биринчи ҳомиладорлигини баҳона қилганича, саройида ўз хоҳиши билан аспра бўлиб, қамалиб олди. Аммо са-ройга катта боғ туташган эди. Фабрицио ўша боққа киришнинг йўлини топди-да, севгилиси яхши кўрадиган хиёбонга гулдаста-лар қўйиб чиқди. Бир вақтлар, йигит Фарнезе мипорасида банди бўлиб ўтирган сўнгги кунларда, Клелиянинг ўзи унга ҳар оқ-шом гулдасталар юбориб тургучи эди. Йигит гулларнинг тили унга тушунарли бўлсин учун уларни худди ўша гулдасталарда-гидек қилиб танлади.

Унинг бу қилигидан маркизанинг қаттиқ жаҳли чиқиб кет-ди, аёлнинг дилида гоҳ пушаймонлик туйғуси, гоҳ оташин му-ҳаббат ҳукмронлик қиларди. Бир неча ой давомида у бирон мар-та ҳам боққа чиқмади ва ҳатто деразадан унга қарамади ҳам.

Фабриционинг назарида энди улар бир-бирларидан умрбод айрилишгандек туюларди. Шунини ўйлаб йигит қаттиқ умидсиз-ликка тушди. Истаса-истамаса ўзи бориб туришга мажбур бўл-ган киборлар жамияти унинг жонига текканди ва агар дилида графнинг министрлик лавозимисиз яшай олмаслигига ишончи ко-мил бўлмаганида, Фабрицио яна архиепископ саройидаги ўша тор-гина хоналарига қамалиб олган бўларди. Қани энди ўша ерда танҳо ўтириб олиб, фақат ўз орзу-хаёллари билан яшаса ва одам-ларнинг овозини фақат хизмат вазифаларини бажараётган пайт-дагина эшитса. «Йўқ, — дерди у ўзига ўзи. — Мен граф ва графи-ня Москаларнинг манфаатлари ташвишини тортмоғим лозим. Бу ишда ҳеч ким менинг ўрнимни боса олмайди».

Шаҳзода ҳамон унга иззат-икром намоиш этар, бу ҳол эса саройда йигитнинг нуфузини борган сайин ошириб борарди. Бундай мурувватга эришмоғида Фабрицио асосан ўзидан миннатдор бўлмоғи лозим эди. Йигитнинг ўта лоқайдлик ва ҳатто инсон ҳаётидаги бесар, беҳуда эҳтиросларга бўлган чексиз нафрати туфайли ўзини ниҳоятда сипо тутгани шухратпараст шаҳзодага жуда ёқарди ва у ўқтип-ўқтич, Фабрицио ақли зукколик бобида аммасидан қолишмайди, дегучи эди. Соддадил шаҳзода бу ҳақиқатнинг фақат ярмисинигина пайқаган эди: зеро, унинг атрофида руҳий ҳолати Фабриционикига ўхшайдиган бошқа одамнинг ўзи йўқ эди. Ҳатто сарой хизматкорлари ҳам Фабрициoga кўрсатилаётган иззат-икром унинг оддийгина коадьюторлик унвонига сира тўғри келмаслигини ва шаҳзоданинг архиепископнинг ўзига кўрсатадиган ҳурматидан анча ошиб тушайтганини пайқаб қолишганди. Фабрицио графга йўллаган мактубида, агар бирон кун келиб, шаҳзоданинг ақли кирса-ю, у Расси, Фабиэ Конти, Дзурла ва уларга ўхшаш бошқа одамларнинг давлат ишларини қанчалик чувалаштириб юборишганини тушуниб қолса, шаҳзода нафсонияти азият чекмай туриб музокара бошлаши мумкин бўлган ягона воситачи ўзи, яъни Фабрицио бўлиб чиқши ҳақида ёзган эди.

«Агар бир иқтидорли одам машъум ушбу болакай сўзларини айтиб, ҳукмдор зотни ранжитиб қўймаганида эди,— дея ёзганди у графиня Москага,— ўша ҳукмдор зот: «тезроқ бу ерга қайтишда, барча бу муттаҳамларни қувиб юборинг!»— дея хитоб қилган бўларди. Мабодо рафиқаси хиёл бўлса-да, мойиллик намоиш этганида графиня бугуннинг ўзидаёқ завқ-шавқ билан қайта чақриб олишган бўларди; аммо меванинг тўла ипиши етилиши, уни кутиб олиш учун барча эшикларнинг лағж очилишини кутган маъқул бўлса керак. Дарвоқе, маликанинг салони зерикарли бўлиб қолган; одамларнинг ягона эрмаги графлик унвонига мушарраф бўлганидан бўён зодагонлик даввосидан эс-ҳушини йўқотиб қўйган Расси бўлиб қолди. Энди етти пушти дворян ўтганлиги ҳақида шаҳодатномаси бўлмаган одамлар маликанинг виёфатларида қорасини кўрсатмасин дея қатъий фармон чиқарилди (фармонида худди шундай ёзилган эди). Шаҳзода арталаб-ки ибодатга кетаётган маҳали уни олқишлаш учун беш галереяга кириш ҳуқуқига эга бўлган одамлар бу имтиёзни сақлаб қолишди. Аммо саройга янги таништирилаётган барча одамлар етти пушти ҳақидаги шаҳодатномага эга бўлмақлари керак. Ҳазилкаш одамлар шу боисдан, Рассининг ўзи саводсизлар пуштидан бўлса керак, дея аския қилиб юришибди».

Бундай мактубларни сира ҳам почтага топшириб бўлмаслигини мухтарам китобхон тушунса керак албатта. Графиня Моска Неаполдан туриб шундай жаноб ёзди: «Пайшанба кунлари бизникида концерт берилади, яқшапба

кунлари эса одамлар уйимизга шунчаки суҳбатлашиб ўтириш учун тўпланишади; меҳмонхоналаримиз тиқилинч бўлиб кетади. Граф ўзининг қазув ишларидан ниҳоятда хурсанд; бу ишлар учун ейига минг франк сарфляпти, яқинда эса у Аброц тоғларидан кунига фақат йигирма су ҳақ оладиган ер қазувчиларни чақиртириб келди. Бизни кўргани қачон келасан? Сени йигирма бешинчи марта таклиф қилишим ахир, кўрнамак!»

Фабрицио бу ерга сира ҳам бормоқчи эмасди: ҳатто ҳар кун граф ёки графиняга хат ёзиш ҳам унга оғир мажбуриятдек кўрина бошлаганди. Йигит, мана бир йилдирки, маркиза Крешенцига бир оғиз ҳам сўз айта олмаганидан хабар тоғач, китобхонанинг гуноҳидан ўтар, дея умид қиламиз. Унинг бирор йўл билан қандай бўлмасин алоқа ўрнатишга бўлган барча уринишлари даҳшат ила рад этилди. Фабрицио ҳаётдан бешиб қолди; хизмат вазифаларини бажараётган ва саройдаги қабул маросимларига борган пайтларини ҳисобга олмаганда у ҳеч қасерда ва ҳеч қачон чурқ этиб оғиз очмасди. Бундай хомуш сукут сақлаш ҳамда ҳаётининг маънавий покизалиги халқ орасида унинг ҳурматини шу қадар юсакка кўтариб юбордики, ниҳоят, у аммасининг маслаҳатига амал қилмоқчи бўлди.

«Шаҳзода ҳозир сенга шу қадар катта иззат-икром намоён этиптики,— дея ёзган эди аммаси,— бунақада кўп ўтмай сени хуш кўрмай қолиши мумкин. У атайлаб сенга эътибор бермай қўяди, ҳукмдорнинг бундай эътиборсизлигини кўргач, сарой аъёнлари ҳам сени писанд қилмайдиган бўлиб қолишади. Майда мустабидлар, ҳатто ҳалол одам бўлишган тақдирда ҳам худди модага ўхшаб тез-тез ўзгариб туришади. Бунинг сабаби битта: зериктиш! Ҳукмдорнинг инжиқлигидан қутулмоқ учун сенинг ихтиёрингда биттагина восита бор — у ҳам бўлса ваъзгўйлик қилиш. Сен импровизация қилиб шеър тўқишга жуда устасан ахир! Дин ҳақида ярим соат гапиришга уриниб кўр. Аввалига, аҳтимол, ҳар хил бўлмағур гапларни айтиб юбрасан Сен диний ақоидларни яхши биладиган ва сир сақлаёт олади ан биронта аллома руҳонийни ёллаб ол. Ўша одам сен ваъзгўйлик қиладиган ибодатхоналарга бориб юрсин да, хатларингни айтиб турсин; навбатдаги ваъз айтишда сен ўша хатоларни тузатиб юборасан».

Инсон ёр ҳажрида азоб чекар экан, диққат эътибор ва қандайдир зўриқишни талаб этадиган ҳар қандай машғулот унга малол келади. Аммо Фабрицио халқ орасида эътибор қозопсам, бунинг бир кун келиб аммам билан графга ёрдами тегиши мумкин, дея ўзини ўзи ишонтира билди. Ўз машғулотларида ўқтин-ўқтин одамларнинг ёвуз ишларига дуч келар экан, унинг графга бўлган ҳурмати кундан кун ошиб борарди. У ваъз айтмоққа қарор қилди ва бу жабҳада жуда катта муваффақият

қозонди. Йигитнинг сўлгин юзи ва бир ҳолатдаги қора жуббаси бу муваффақиятни янада кучайтириб юборди. Тингловчилар, Фабриционинг нутқида мусаффо ва теран бир ҳасратни ҳис этдилар, унинг келинган қиёфаси ва саройда унга кўрсатилаётган юксак мурувватлар ҳақидаги мишмишларга қўшилиб, бу ҳол барча аёлларни унга мафтун қилиб қўйди. Хонимлар у Наполеон армиясининг энг жасур офицерларидан бири бўлган экан, дея ривоят тўқишди. Тез орада бу бўлмағур уйдирмага ҳеч ким шубҳа қилмай қўйди. Одамлар у ваъз айтадиган черковларда олдиндан жой эгаллайдиган бўлиб қолишди; тиланчилар пул ишлаш мақсадида у ерга эрталаб соат бешданоқ кириб олишарди.

Фабрицио шу қадар улкан муваффақият қозонмоқда эдики, охири у, ажаб эмас маркиза Крешенци ҳам бир куп эмас, бир кун шунчаки синчковлик юзасидан бўлса-да, менинг ваъзгўйлигимни эшитгани келар,— деган хаёлга борди-ю, йигит бундан руҳланиб кетди. Ана шунда маҳлиё бўлиб қолган томошабинлар бирдан унинг истеъдоди янада кенроқ қапот ёзганини сезишди. Ҳаяжонланиб кетган дақиқаларда у шундай таъриф ва тавсифлар ишлатиб юборардики, одатда бундай қилишга ҳатто энг моҳир нотиклар ҳам журъат этишмасди; илҳоми жўш урган кезлари у тингловчиларни ўзига батамом ром қилиб олар ва шундан сўнг бутун черков ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошларди. Аммо воиз турган минбарга қадалган беҳисоб кўзлар орасидан у келишини зориқиб кутаётган ўша хонимнинг шахло кўзларини излаб беҳуда овора бўларди.

«Мабодо бирор куп келиб уни кўриш бахтига муяссар бўлган тақдиримда ҳам,— дея ўйларди у,— ё ҳушимдан кетиб йиқиламан ёки тилим калимага келмай қолади». Ана шу кўнгилсизликлардан иккинчисининг олдини олмоқ учун у дуога ўхшаш бир калом ишло этди ва ҳар гал ваъзгўйлик қилаётган пайти эҳтиросли сатрларга тўла ўша ишносини ёнидаги курсига қўйиб қўядиган бўлди; у мабодо маркиза Крешенцини кўрганида барча сўзларни унутиб қўйса, ана шу парчани ўқиб беринга қарор қилганди.

Бир куни у марказининг пора бериб ўзига оғдириб олган хизматкорларидан опера театрида Крешенцилар ложасини ҳозирлаш ҳақида буйруқ берилганини билиб қолди. Мана бир йилдирки, маркиза биронта ҳам спектаклга бормаи қўйганди. У ўша кезлари катта шов-шувга сабаб бўлган машҳур бир тенорнинг қўшиқларини тинглаб кўриш учун таркиодат қилганди, зеро ҳар куни ўша хонанда қатнашадиган спектаклларда залга, одам сизмай қолаётганди. Фабрицио буни эшитиб, бошиҳоя қувониб кетди. «Ниҳоят, бутун кеча давомида унга тикилиб ўтиришим мумкин! Айтишларига қараганда, энди унинг равиш жуда оқариб кетганмиш». Сўнгра у севгилисининг руҳий курашлар натижасида илгариги ёрқин бўёқлари сўниб қолган тароватли чеҳрасини тасаввур қилишга урина бошлади.

Унинг дўсти Лодовико, ўз таъбири билан айтганда, бундай телбаликдан қаттиқ ҳайратга тушиб, анча оворагарчиликлардан сўнг хўжайини учун тўртинчи ярусда, деярли маркизанинг ложаси рўпарасида жойлашган ложани ижарага олишга муваффақ бўлди. Шунда Фабриционинг хаёлига янги бир фикр келиб қолди: «Унинг дилида менинг ваъзгўйлигимни тинглаш истагини уйғотмоғим керак. Аммо бунинг учун кичкина бир черковни танламоғим даркор, токи у менга яққол кўриниб турадиган бўлсин». Одатда Фабрицио ўз ваъзгўйлигини кундузги соат учга тайин қилар эди. Аммо маркиза театрга борадиган кунни у эрталаб, коадьюторлик вазифалари туфайли архиепископ саройида ушланиб қолиши ва шу боисдан одатга хилоф равишда кечқурун соат саккиз яримда, роҳиба визитантлар монастырига қарашли кичкина Санта-Мария черковида ваъз айтажанини маълум қилиб қўймоқни буюрди. Ўша черков Крешенци саройининг шундоқ биқинида жойлашган эди. Лодовико роҳиба визитантларга Фабриционинг номидан бир қучоқ шам келтириб берди ва бутун черковни чароғон ёритиб қўйишни буюрди. Черковга тартибни кузатиб туриш учун гвардиячи гренадерларнинг бутун ротаси келди ва ўғрилардан муҳофаза қилмоқ учун ҳар бир бутхона олдига найзали милтиқ тутган биттадан солдат қўйилди.

Ваъзгўйлик кечқурун соат саккиз яримда бошланади, дея эълон қилинганга қарамай, халойиқ черковга кундузги соат иккиданоқ кириб олди; Крешенци саройининг улуғвор биноси қад кўтариб турган осойишта кўчада қандай тўс-тўполон кўтарилганини бир тасаввур қилиб кўринг энди.

Фабрицио, *барча мотамсара кимсаларнинг ҳимоятчиси* шарафига бугун раҳм-шафқат тўғрисида гапирмоқчиман, дея, огоҳлантириб қўйди, зеро, ҳар бир раҳмдил одам, гарчи у гуноҳкор бўлса-да, дили гам-ғуссага тўлган кимсага ҳамдард бўлмоғи даркор экан.

Жуда усталик билан бошқача кийиниб олган Фабрицио театр эшиклари эндигина очилиб, залда ҳали чироқлар ёқилмасданоқ ўз ложасига кириб олди. Спектакль соат саккизга яқин бошланди, бир неча дақиқадан сўнг Фабрицио қалбида шундай бир қувонч ҳис этдики, буни фақат шундай дақиқаларни бошдан кечирган одамгина тушуниши мумкин: йигит Крешенцилар ложасининг эшиги очилгани ва у ерга маркизанинг кириб келганини кўриб қолганди; Фабрицио уни бундай яқиндан туриб Клеллия унга елпигичини ҳада қилган кунидан буён кўрмаган эди. Унинг назарда қувончининг зўридан ҳозир нафаси оғзига тикилиб қоладигандек кўринарди. Юраги эса қаттиқ гушиллаб урарди. «Балки, ҳозир ўлиб қоларман?— дея ўйларди у.— Тинимсиз ҳасрат ичра яшаётган одам учун ажойиб ўлим бўларди бу!.. Ёки, эҳтимол, ана шу ложада ҳушимдан кетиб йиқиларман; роҳиба визитантлар черковига тўпланган диндорларга бугун мени кўриш насиб этмайдиганга ўхшайди, эртага

эса уларга бўлажак архиепископларини опера театрининг ло- жасидан беҳуш ҳолда топишгани маълум бўлади! Бунинг усти- га, эғнимдаги маънави хизматкорлар ливреясини айтмайсизми! Не азобда орттирган обрў-эътиборим бир пул бўлади! Хўш, ўша обрў-эътиборнинг нима кераги бор менга?»

Ҳар қалай чоракам тўққизда Фабрицио ўзини театрдап чи- қиб кетишга мажбур қилди. У тўртинчи ярусдаги ложани тарк этди-да, оёғини аранг сургаб босганича хизматкорлар ливрея- сини ечиб, ўзининг кийимини кийиб олиши лозим бўлган жойга етиб олди. Черковда у фақат соат тўққизда пайдо бўлди. Унинг ранги шу қадар оқариб кетган, силласи шу қадар қуриган эди- ки, диндорлар орасида, жаноби коадьюторнинг бугун ваъз айт- моққа мажболи етмайдиганга ўхшайди, деган ивир-шивир гаплар тарқалди. Фабрицио кириб яширинган монастырь қабулхонаси- нинг панжараси ортида роҳибалар унга қандай парвона бўлиб қолишганини тасаввур қилиш унча қийин бўлмаса керак. Улар қайғуриб, шу қадар қий-чув кўтаришдики, Фабрицио ўзини бир неча дақиқага ёлғиз қолдиришларини илтимос қилди. Сўнгра тез-тез юриб, минбарга чиқди. Кундузи соат учда қўл остидаги руҳонийлардан бири унга Санта-Мария черкови одамларга лиқ тўлгани аммо у ерга, чароғон қилинганига қизиқиб бўлса керак, асосан авом халқ тўплашганлигини хабар қилганди. Минбарга чиққач, Фабрицио барча стуллари кибор йигитлар ва аслзода одамлар банд қилишганини кўриб ҳайратга тушди.

У ваъзгўйликни узр сўрашдан бошлади. Тингловчилар у айтган ҳар бир жумлани завқ-шавқ билан олқишлашарди. Сўнгра у аялақандай бахти қаро бир одамнинг изтиробларини ёрқин тасвирлаб берди-да, барча мотамсаро кимсаларнинг ҳимоятчи- си, ўзи ҳам бу дорулфонада чексиз азоб-уқубатлар чеккан Би- би Марьямни шафе келтириб, ўша одамга раҳм-шафқат қилиш- га чақирди. Нотиқ қаттиқ ҳаяжонланиб кетганди ва баъзан нафаси ичига тушиб, овози ҳатто ана шу кичкина черковда ҳам четроқда ўтирган одамларга эшитилмай қолаётган эди. Ранги шу қадар заъфарон эдики, барча аёлларга ва ҳатто кўпгина эркек- ларга ҳам унинг ўзи раҳм-шафқатга муҳтож жафоканшдек кў- ринарди.

У узр сўраб, нутқ бошлаганидан сўнг орадан бир неча дақи- қа ўтмасданоқ барча тингловчилар жаноби коадьютор бугун ўзини ғалати тутаётгани, унинг хомушлиги одатдагига қараган- да теранроқ ва позикроқ туюлаётганини найқашди. Шунда бир- дан унинг кўзларида ёш милтиради. Тингловчилар буни кўриб, хўнг-хўнг йиғлай бошлашдики, ваъзгўйликни тўхтатишга тўғри келди.

Шундан кейин ҳам Фабриционинг ваъзини тингловчилар- нинг оҳ-воҳи, хўнграб йиғлашлари «Ё қудратингдан!», «Ё пар- вардигор!»— деган хитоблари камида ўн мартача бўлиб турди. Барча бу мумтоз тингловчилар шундай кучли бир ҳаяжонга тушган эдиларки, ҳеч ким ўзининг оҳ-воҳидан уилмас, қалби

жўш-хуружга келган одамлар атрофдагиларга кулгили кўринишмасди.

Воиз одатда ўз каломининг ўртасида нафас ростлаш учун дам оладиган пайтда Фабрициога театрдаги спектаклда деярли ҳеч ким қолмаганини айтишди; хонимлардан фақат маркиза Крешенцигина ўз ложасида ўтирган эмиш. Черковда бирдан қаттиқ ғовур-ғувур кўтарилди: маълум бўлишича, диндорлар жаноби коадьюторга ҳайкал ўрнатиш ҳақидаги таклифга овоз беришмоқда экан. Ваъзнинг иккинчи қисми ҳаддан ташқари катта муваффақият қозонди. Бу муваффақият энди шу қадар дунёвий тус олган эдики, христианларча гамзадалиқ ўрнини шўх-шодон қийқириқлар эгаллаганди. Шу сабаб воиз минбардан тушгач, тингловчиларини бир оз койиб қўйишни лозим тонди. Шу заҳоти ҳамма бирдан эшик томон юрди. Одамлар кўчага чиқишгач, бор кучлари билан қарсақ чалишганича бир овоздан «Evviva del Dongo!»¹—дея қичқира бошлашди.

Фабрицио шоша-пиша соатга қаради-да, органининг ёнида монастир ҳовлиси томон олиб борадиган торғина йўлакдаги панжарадор дераза томонга отилди. Бутун кўчани тўлдириб турган беҳисоб оломонга ҳурмат юзасидан Крешенци саройининг дарбони бу ўрта аср биносининг деворларига ўрнатилган темир ҳалқаларга ўн-ўн бешта машъала ёқиб қўйганди. Бир неча дақиқадан сўнг завқ-шавққа тўлган одамларнинг воизнинг шаънига таҳсинлар айтиб қичқиришлари айни авжига чиққан пайтда Фабрицио ниҳоятда интиқиб кутган воқеа содир бўлди: кўчанинг бошида театрдан қайтиб келаётган маркизанинг каретаси кўринди; кучер аввалига отларни тўхтатишга мажбур бўлди-да, кейин пўшт-пўштлаганича оломон орасидан йўл очиб, аранг сарой дарвозаси ёнига етиб олди.

Ҳар қандай бахтсиз аёл каби маркиза ҳам ажиб музика садоларидан қаттиқ таъсирланиб кетди, аммо у томошобинлар ўтирган зал нима сабабдан бундай бирдан бўшаб қолганини билгач, янада қаттиқроқ ҳаяжонга тушди. Иккинчи актнинг ўрталарида, ўша ажойиб тенорнинг ўзи саҳнада хониш қилаётган пайтда ҳатто партерда ўтирган одамлар ҳам бир амаллаб роҳиба визитантлар черковига кириш умидида залдан югуриб чиқа бошладилар. Ўша оломон унинг саройи томон борадиган йўлни тўсиб қўйганида маркизанинг кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади: «Мен уни танлаб янглишмаган эканман!»— дерди у ўзига-ўзи хаёлан.

Лекин қалби мутаассир бўлган худди апа шу дақиқа учун ҳам у, нега шундай ажойиб воизнинг каломини эшитишдан бош тортиясиз, дея ажабланаётган маркиз билан хонадон дўстларининг наватдаги ваъзгўйишкка бориш ҳақидаги таклифларини қатъиян рад этаверди. «Ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а!»—

¹ Яшасин дель Донго! (Итал.)

дейшарди улар маркизага.— Унинг шуҳрати Италиядаги энг зўр теворнинг шуҳратидан ҳам ўтиб тушди ахир!»

«Агар уни кўрсам,— тамом бўламан!»— дўя ўйларди маркиза.

Воизлик иқтидори кундан-кун сайқалланиб бораётган Фабрицио Крешенци саройининг биқинида жойлашган ўша кичкина черковда яна бир неча бор ваъз айтиб, бекорга овора бўлди,— воиз у ерда Клелияни бироп марта ҳам кўрмади; охир-оқибатда унинг бундай таъқиб этишидан Клелиянинг ҳатто жаҳли ҳам чиқиб кетди: боққа чиқармай қўйгани етмасмиди ахир, яна осойишта кўчасининг тинчлигини бузиб нима қилади?

Баъзан тингловчиларига кўз югуртирар экан, Фабрицио анчадан буён уларнинг орасида қора магиздан келган, кўзлари ёниб турадиган бир қизнинг ёқимтой чеҳрасини кўрадиган бўлиб қолганди. Уша шахло кўзлар одатда воиз айтган саккизинчими ёки унингчими жумладан кейиноқ дув-дув ёш тўка бошларди. Фабрицио баъзан узудан-узок ва ўзи учун зерикарли биронта гапни айтишга мажбур бўлган кезлари навқиронлиги билан унинг диққатини ўзига тортган ўша дилрабо чеҳрага тикилиб туриб дам оларди. Йигит ўша бугдойранг қизнинг исми шарифи Анина Марини бўлиб, у бир неча ой муқаддам бандаликни бажо келтирган пармалик бадавлат мовутфурушнинг ягона қизи ва меросхўри эканлигини билиб олганди.

Орадан кўн вақт ўтмай мовутфурушнинг қизи Анина Маринининг номи эл оғзида афсона бўлиб кетди: у Фабрициого ошиғу беқарор бўлиб қолган экан. Қаҳрамонимиз воизлик жабҳасида шуҳрат қозонганига қадар, бу қиз адлия министрининг катта ўғли Джакомо Расси билан унаштириб қўйилган экан. Джакомо ҳатто унга ёқар экан ҳам. Аммо у монсильбор Фабриционинг ваъзларини икки-уч марта эшитганидан сўнг бирдан, ҳеч кимга тегмайман, дея оёғини тираб олибди. Бундай гаройиб ўзгаришнинг сабабини сўрашганида эса у, бир одамни жону дилдан сева туриб, бошқа одамга турмушга чиқиш ҳалол қизга ярашмайдиган иш, дебди.

Қариндош-уруғлари аввалига ўша «бир одам»нинг ким эканлигини билишга уриниб, роса овора бўлишибди. Аммо воизнинг каломини тинглай туриб, Анинанинг шапқатор йиглашлари унинг опаси билан тоғаларининг ақлини киргазиб қўйибди ва улар қиздан, мабодо монсильбор Фабрициони севиб қолмадигми, дея сўрашибди. Анина жасорат билан ҳамонки еирим ошкора бўлибдими, ёлгон гапириб ўзимни ўзим хўрламайман, деб жавоб қайтарди. Сўнгра, севган одамимга турмушга чиқишга ҳеч қандай умидим йўқ экан, ҳеч бўлмаса *contino* Рассининг аҳмоқона башарасини кўрмай, дея қўшимча қилди. Икки кундан сўнг барча буржуаларнинг ҳавасини келтириб юрган одамнинг ўғли тушиб қолган кулғили аҳвол бутун шаҳарнинг оғзида афсона бўлди. Одамлар, Анина Марини ажойиб жавоб қилибди, дея кулишар ва ҳамма унинг сўзларини

такрорларди. Бутун эл-юрт қатори Крешенци саройида ҳам шу тўғрида гапиришмоқда эди.

Меҳмонхонада Клелия бу мавзу хусусида чурқ этиб оғиз очмади-ю, аммо кейинроқ оқсоч аёлдан ҳаммасини суриштириб билиб олди ва якшанба куни эрталаб хонадонидagi кичкина бутхонада ибодат қилгач, каретага ўтирди-да, пешинги ибодатга Анина Марини яшайдиган қавм черковига йўл олди. Черковда у шаҳарнинг барча олифга йигитлари тўпланганини кўрди. Улар ҳам бу ерга ўша қизни бир кўриш дардида келишганди. Хушторлар эшик олдида тўпланишиб туришарди. Тез орада уларнинг безовта бўлиб қолганларидан маркиза черковга Анина Марини кириб келганини фаҳмлади. Клелия ўтирган жойдан Анина яхши кўриниб турарди. Ўзининг ниҳоятда художўйлигига қарамай, маркиза ўша куни черковдаги ибодатга унча ҳафсала қилмади. Клелияга ўша офатижон авом қиз жуда шаддоқ кўринди. Унинг назарида, бундай шаддоқлик бир неча йил эр қилиб турмуш кўрган хогиналаргагина ярашарди. Лекин қизи тушмагурнинг бўйи унча баланд бўлмаса-да, қадди-баста келишган бўлиб, кўзлари, ломбардияликларнинг таъбири билан айтганда, жон оламан деб турарди — унинг кўз қараши шу қадар маънодор эди. Маркиза ибодатнинг охиригача турмай уйига жўнади.

Эртаси куни хонадоннинг ҳар кеча Крешенцилар саройида тўпланадиган дўстлари Анина Маринининг яна бир аломат қилиғи тўғрисида ҳикоя қилиб беришди. Анинанинг онаси қизининг биронта тентаклик қилиб қўйишидан чўчигани туфайли унга жуда оз пул берар экап. Шу боисдан Анина отаси совға қилган ажойиб бриллиант узугини бармоғидан счибди-да, Крешенцилар саройидаги меҳмонхоналарнинг деворларини безаш учун Пармага келган машҳур рассом Гаецга ана шу узук эвазига монсьёр дель Донгонинг суратини чизиб беришни илтимос қилибди, лекин у рассомга, Фабрициони руҳонийлар жуббасида эмас, оддий қора кийимда тасвирлайсиз, дея шарт қўйибди; шундай қилиб, кеча навқирон Анинанинг онагинаси қизининг ҳузурига кирибди-ю, ҳам ҳайратга тушибди, ҳам қаттиқ ғазабланибди: хоним қизининг ётоқхонасида пармалик заргарлар сўнги йигирма йил ичида олтин суғи югуртирган энг шоҳона гардиш ичида Фабрицио дель Донгонинг ажойиб портретини кўрибди.

Йигирма саккизинчи боб

Воқеалар оқимки баён қилишга берилиб кетиб, Парма саройида гулжон ўйнайдиган ва биз тилга олган ҳодисаларни кулгили изоҳлаб юрадиган беҳисоб ювнидихўрлар тоифасини қисқагина қилиб бўлса-да, тасвирлаб беришга улгурмабмиз. Бу мамлакатда йилга уч-тўрт минг ливр даромади бўлган ҳар қандай заволи етган дворян оёғига қора пайпоқ кийиб, *хумдорнинг эргалабки чиқишларига* ташриф буюриши мумкин эди.

Фақат у умри бино бўлиб на Вольтерни, на Руссои ўқиган бўлиши керак эдики, бу шартни бажо келтириш унча қийин эмасди. Кейинчалик у ҳукмдорнинг шамоллаб қолгани ёки онҳазратга Саксониядан юборилган минераллар намунасининг янги қутиси ҳақида кўнгли ийиб гапириб юрмоғи лозим бўларди. Бунинг устига, у яна бутун йил давомида бир кунни ҳам қолдирмай пешинги ибодатга қатнаса-ю, уч-тўртта бақалоқ роҳибалардан дўст орттирган бўлса, шаҳзода янги йилга икки ҳафта қолганида ёки икки ҳафтадан кейин илтифот кўрсатиб, у билан бир-икки оғиз гаплашиб қўярди. Шундан сўнг бахти чошган ўша одамнинг қавмда обрўси кўтарилиб кетар ва ўлпончи ҳам унинг кичкинагина кўчирилмас мулкига ҳар йили солинадиган юз франклик солиқни вақтида тўламагани учун уни ортиқча қисти-бастига олмай қўярди.

Синьор Гондзо ҳам ана шундай қашшоқ сарой аъёнлари тоифасига мансуб эди. Аммо унинг рутбаси анча юксак эди, зеро Гондзо кичкинагина амлокидан ташқари, маркиз Крешенцининг ёрдами билан йилига бир миңг бир юз эллик франклик маош тўланадиган ажойиб мансабга ҳам эришганди. Бу одамнинг уйида ҳам овқатланаверишга қурби етарди-ю, аммо ғалати бир ишқивозлиги бунга халал берарди: у фақат ўқтин-ўқтий: *«Овозингизни ўчириш, Гондзо, сиз ғирт аҳмоқсиз»*,— деб турадиган биронта ақобирнинг меҳмонхонасидагина ўзини бахтиёр ҳис етарди. Ақобирнинг ўша гапни унинг кайфияти бузуқлиги билангина изоҳлаш мумкин эди, зеро, кўн ўрниларда Гондзо ўша баджаҳл арқони-давлатдан кўпроқ ақл-идрок намойиш етарди. У барча мавзуларда доим ўрнига қўйиб, бийрон гапира оларди; боз устига, агар уй эгаси башарасини буриштиргудек бўлса бир зумда фикрини ўзгартириши ҳам мумкин эди. Аммо, очигини айтганда, гарчи Гондзо ўз манфаати аралашган барча ишларда анча эпчил бўлса-да, миясида биронта ҳам мустақил фикри йўқ эди ва мабодо ўша куни шаҳзода шамоллаган бўлса, меҳмонхонага кирганида гапни нимадан бошлашни билмай гарап бўлиб қоларди.

Пармада Гондзо бир оз пати юлишган қора жиға тақуғли ажойиб учбурчак шляпаси билан ном чиқарган эди. У ҳатто эгнига фрак кийган пайғида ҳам ўша шляпасини бошидан қўймасди. Лекин унинг ўша гаройиб шляпасини нақадар виқор билан кийиши ёки қўлида тутиб туришини бир кўрсангиз эди,— бу ўринда у жуда катта истеъдод намойиш етарди! У маркизани кучукчаси соғлигини астойдил қайғуриб суриштирарди; мабодо Крешенци саройига ўт кетса борми, Гондзо ҳаётиги хавф остига қўйиб бўлса-да, зарбоф сирилган чиройли креслолардан бирини қутқаришга ҳаракат қилган бўларди, зеро, кўн йиллардан буён тасодифан ўша креслолардан бирига ўтирмаққа журъат этганида калта қилиб тикилган қора инак пахталининг иллари унга илашиб қоларди.

Ҳар кеча соат еттиларга яқин маркиза Крешенцининг меҳ-

монхонасида шундай текинхўрлардан етти-саккизтаси йиғиларди. Улар жой-жойларига ўтиришган заҳоти меҳмонхонага кумуш-ранг зар уқа тутилган тўқ сариқ ливрея устидан шоҳона қизил камзул кийган малай кириб келарди-да, улардан шляпа ва ҳас-саларини қабул қилиб оларди; шундан сўнг дарҳол иккинчи малай кириб, меҳмонларга нафис қилиб ишланган кумуш дастали чашкачаларда қаҳва тарқатарди. Ҳар ярим соатда эса француз бичимидаги шоҳона кафтан кийган ва қилич тақиб олган эшикоғаси барчага музқаймоқ улашиб чиқарди.

Кийим-боши бир ҳолатда текинхўрлардан сўнг ярим соат ўтар-ўтмас меҳмонхонага дўриллаб гапирадиган, жангари қиёфадаги беш-олтита офицерлар кириб келишарди. Одатда улар беш қўмондон жангда ғалаба қозонмоғи учун солдатларнинг мундирларига нечтадан тугма қадамоқ кераклигини берилиб муҳокама қилишарди. Ушбу меҳмонхонада француз газеталарида босилган янгиликларни тилга олиш ўта энгилтаклик ҳисобланган бўларди; ҳатто ўша янгилик, масалан, Испанияда эллик нафар либерални отиб ташлагани ҳақидаги хабарга ўхшаб, ўта ёқимли бўлса-да, ҳикоячи бари бир ўзининг француз газеталарини ўқиб юриши ҳақида тилидан плинган бўлиб чиқарди. Бу одамларнинг бари ҳар ўп йилда ўз пенсияларига юз эллик франк устама ундириб олишни ўта устомонлик дея ҳисоблашарди. Одатда ҳукмдор деҳқонлар ва буржуа устидан ҳукм ўтказиш бахтини ўз дворянлари билан шу зайлда баҳам кўрарди.

Крешенци меҳмонхонасида энг нуфузли одам сўзсиз кавалер Фоскарини эди. У ҳалол одамлиги учун барча тузумлар пайтида оз-оз бўлса-да қамоқда ўтириб чиққанди. У бир вақтлар тарихда жуда кам учрайдиган воқеа,— Миланда Наполеон таклиф қилган солиқ солиш қонунини рад этган ўша машҳур депутатлар палатасининг аъзоси бўлганди. Кавалер Фоскарини йигирма йил давомида маркизнинг онаси билан яқиндан дўст бўлиб келганди ва бу хонадонда нуфузли одам бўлиб қолганди. У доим биронта кулгили воқеани ҳикоя қилишга шай турар, аммо ўзининг ҳам муғамбирона нигоҳидан ҳеч нима четда қолмасди. Шу боисдан ҳам дилида ўзини жиноятчи деб ҳисоблайдиган маркиза унинг олдига титраб турарди.

Гондзо унга қўпол гапирадиган ва йилига икки марта уни йиғлатадиган даражада хафа қиладиган ақобирларни жонидан ортиқ яхши кўрарди; у ўша одамларнинг майда-чуйда юмушларини бажариш учун жонини жабборга беришга ҳам тайёр эди. Мабодо ўта қашшоқлиги халал бермаганида у катта муваффақият қозониши ҳам мумкин эди, зеро маълум даражада макр-ҳийла ишлатиш ҳам ва айниқса сурбетлик қилиш ҳам қўлидан келарди.

Ана шундай хислатларга эга бўлган Гондзо дилида маркизани унча ҳурмат қилмасди, чунки ҳаётида биров марта ҳам ундан қўпол гап эшитмаганди. Аммо барибир Клелия Гондзо учун

маликанинг камергери бўлмиш мухтарам маркиз Крешенцининг рафиқаси эди. Маркиз эса ойига икки марта Гондзога қараб:

— Овозингни ўчир, Гондзо! Сен аҳмоқсан! — дерди.

Гондзо меҳмонхонада навқирон Анина Марини ҳақида гап очилган заҳоти маркизанинг хомуш хаёлпарастлиги бир зумда жойиб бўлишини пайқаб қолди. Маркиза одатда соат ўн бирга заанг уругунига қадар шундай хаёлга чўмиб ўтирарди, — соат ўн бирда эса у пиёлаларга чой қуяр ва ҳар бир меҳмоннинг исмини атаб, унга чой узатарди. Шундан сўнг орадан кўп вақт ўтмай маркиза ўз бўлмасига кириб кетарди. Аммо ўрнидан туришдан аввал у бирдан жонланиб, хушчақчақ бўлиб қоларди. Меҳмонлар унга янги сатирик сонетлардан ўқиб бериш учун худди шу пайтни пойлаб туришарди.

Италияда бундай сонетлар ёзишни жуда ўрнига қўйишди; у ерда ҳали ҳаёт учқуни батамом ўчмаган ягона адабий жанр ҳам ана шу сонетлар эди, — тўғри, уларни доим цензуранинг диққат-эътиборидан яширишга ҳаракат қилишарди, Крешенци хонадонининг ювиндихўрлари эса ўз сонетларини доим: «Балким, маркиза битта жуда ёмон сонетни ўқиб беришга икзозат этарлар?» — дея тавсия қилишарди. Ўша сонет одамларнинг кулгисига сабаб бўлса-ю, уни икки-уч марта ўқишга тўғри келса, офицерлардан биронтаси албатта: «Полиция министри ана шу ифлос сатиралар билан бир шугулланиб қўйиши керакка ўхшайди. Уларнинг муаллифларини дорга осипса ёмон бўлмасди», — дея хитоб қилишни ўз бурчи деб ҳисобларди. Буржуа доираларида эса, аксинча, бу сонетларни ошкора завқ-шавқ билан кутиб олишарди, прокурорларнинг котиблари улардан нусхалар кўчириб сотишарди.

Маркизанинг бундай фавқулодда қизиқишини кўриб Гондзо, у Анина Маринига ҳасад қилишти ва ўзининг олдида ҳам навқирон, ҳам миллион-миллион бойликка эга ўша қизнинг ҳуснини мақташаётганидан жаҳли чиқшти, деган хаёлга борди. Доим тиржайиб юрадиган ва аслзода бўлмаган одамларга ўта сурбетлик билан муомала қиладиган Гондзо ҳар қандай жойга кира оларди. Шу боисдан ҳам у эртаси кунисқ маркизанинг меҳмонхонасига жига тақилган учбурчак шляпасини қўлида тутганича шундай бир голибона қиёфада кириб келдики, одатда у йилга икки марта, ўшанда ҳам шахзода унга «Яхши қолинг, Гондзо», — деган кунларигина шундай тапанавор қиёфага кирарди.

Гондзо маркизага эҳтиромли салом бергач, одатда малай суриб қўядиган бир четдаги креслога бориб ўтирмади. Йўқ, у давра қуриб ўтирган меҳмонларнинг ўртасига кирди-да, густоҳлик билан хитоб қилди.

— Мен менсеньор дель Донгоинг портретини кўрдим!

Бундай кутилмаган гапдан Клелия ҳушидан кетаёзди. Маркиза креслонинг қанот суянигига таяниб қолди. У қалбида кўтарилган тўфонга тоқат қилмасқча урипти-ю, аммо тез орада меҳмонхонани тарк этмоқча мажбур бўлди.

— Очигини айтганда, азизим Гондзо, сиз жудаям бефаросат одамсиз-да, — деди офицерлардан бири музқаймоқнинг тўртинчи ликвидацияси паққос туширар экан. — Коадьюторимиз Наполеон армиясининг энг жасур полковникларидан бири бўлгани ва унинг маркизамизнинг отасига қаттиқ панд бериб кетганини наҳот билмасангиз? У ўша кезлари генерал Конти комендантлик қилган қалъадан, худди *staccatani* (Парма ибодатхонасини) тарк этгандек, бамайлихотир чиқиб кетган экан.

— Ҳа, рост айтдингиз. Чиндан ҳам ҳеч нимани билмайман, қадрли капитан. Мен бирт тентакман ва кун бўйи шунақа кетма-кет қовун тушириб юраман.

Унинг соф итальян услубида айтилган ушбу луқмаси гердайдган офицерни кулгили аҳволга солиб қўйди. Кўп ўтмай, меҳмонхонага маркиза қайтиб кирди. У энди бутун матонатини ишга солиб, хотиржам кўринишга уринар ва ҳатто Фабрициони ҳамма бир овоздан мақтаётган ўша портретини бир кўриб, баҳра олишга умид ҳам қиларди. У ўша портретни чизган Гасцнинг истеъдодига таҳсин ўқиди. Хоним назокатли табассум қилганича беихтиёр Гондзога мурожаат қилиб гапирар, Гондзо эса анави офицерга киноя билан қараб-қараб кўярди. Бошқа текин-жўрлар ҳам ўзига истеъзо билан қарашаётганини кўргач, офицер жуфтанинг ростлаб қолди. Турган гап, у энди Гондзони кўргани кўзи йўқ эди; Гондзонинг эса боши осмонда эди. У энди хайрлашиб кетмоқчи бўлиб турганида маркиза уни эртаси кундаги тушликка таклиф этди.

— Яна қиёмат бир янгилик олиб келдим! — дея хитоб қилди эртаси кун тушликдан сўнг Гондзо хизматкорлар чиқиб кетгач. — Маълум бўлишича, коадьюторимиз тушмагур ўша жопон қиз Марьинини севиб қолганмиш.

Бундай ғаройиб янгиликни эшитгач, Клеппянинг қалби нақадар ларзага тушганини тасаввур қилсангиз керак. Ҳатто маркизининг ўзи ҳам ҳаяжонга тушди.

— Оббо, Гондзо-ей! Яна бемаъни гапларни гапиряпсиз! Хил тилишгизни тийсангиз бўларди: сиз, нақ ҳазрати олийларининг ўзи билан ўн бир марта вист ўйнаш шарафига муяссар бўлган зот ҳақида гапиряпсиз ахир.

— Нимаям дердим, маркиз, — дея жавоб қилди Гондзо бу тоифа одамларга хос бир ҳабсизлик билан. — Оят ичишим мумкинки, ўша зот дўндиқча Марини билан ҳам бир-икки партия ўйнашга йўқ демайди. Лекин ҳамонки бу гийбат гаплар сизга ёқмас экан, бас! Мен бу гапни айтмадим, сиз эшитмадингиз! Ўзим жонимдай ортиқ кўрадиган маркизининг қулоғига ёмон эшитиладиган бу гапни энди ўлсам ҳам айтмайман.

Тушликдан сўнг маркиз доим бир оз миғиб олиш учун ўз хонасига кириб кетарди. Бу гап у ўз одатидан чекинди; энди Гондзо, тилими узиб ташласам ташлайманки, лекин ўша навихол Марини ҳақида бир оғиз ҳам сўз айтмайман, дея қарор қилганди. Аммо бунинг эвазига у дақиқа сайин гапни шундай

айлантлардики, бечора маркиз, ҳозир у ўша жонон қизнинг ишқий саргузаштларидан сўз очади, деи илҳақ бўлиб ўтирарди. Гондзо ийтиқиб кутилаётган хабарни айтмоқни атайин пайсалга солиб, жиғига тегиндан ҳузур қиладиган барча италянлардек, ўзига яраша анча мугамбир эди. Бояқини маркиз синчковликдан ичи ёниб, охири унга хунюмад қилишга мажбур бўлди: у Гондзога, сиз билан дастурхон тепасида ўтирган одам маза қилади, чунки одатдагидан икки марта кўпроқ овқат еб қўйганини билмай қолади, деди. Гондзо унинг пиятили тушунмади ва марҳум шаҳзоданинг ўйнаши маркиза Бальби ташкил этган ажойиб суратхонани мақтай бошлади; бу орада у уч-тўрт марта Гаец ҳақида ҳам завқ-шавққа тўлиб батафсил гапириб ўтди. Шундан сўнг маркиз: «Жуда соз! Ҳозир у ўша навқирон Авина буюртма қилган портрет ҳақида гап очади!» — дея ўйларди. Лекин Гондзо нуқул гапни бошқа ёққа буриб юбораверарди. Соат беш марта занг урган эди, маркизнинг ниҳоятда авзойи бузилиб кетди, у тушликдан сўнг дам олгач, соат беш яримда каретага ўтириб, Корсога жўнашга одатланган эди.

— Доим шунақа аҳмоқона гаплар билан одамнинг бошини қотириб юрасиз,— деди у Гондзога қўполлик билан. — Сиз деб Корсога маликадан кейин борадиган бўлдим. Ахир мен унинг катта камергериман, аҳтимол у менга бирор иш буюриб қолиши мумкин. Қани! Гапиринг тезроқ! Хўш, икки огиз сўз билан айтганда, сизнингча монсиньор коадьюторнинг қалақа ишқий саргузаштлари бор экан?

Бироқ Гондзо бу гапларни фақат маркизага айтмоқни ният қилиб қўйганди, зеро тушликка ҳам уни маркизанинг ўзи таклиф қилганди. Шу боисдан ҳам у билган гапни икки огиз сўз билан айтиб қўя қолди; шундан сўнг мудраб қолган маркиз бир оз мизғиб олиш учун хонасига кириб кетди. Аммо Гондзо маркиза билан бутунлай бошқача оҳангда гаплашди. Ўзининг давлати ва юксақ мавқеига қарамай, маркиза ҳали шу қадар ёш ва шу қадар соддадил эдики, Гондзога қўпол муомала қилган эрининг гуноҳини ювмоқни лозим топди. Бундай муваффақиятдан боши осонга этган Гондзо бирдан суҳандовлиги тутиб, ҳам бурч юзасидан, ҳам ўзининг хурсандчилиги учун ўша воқеани барча тафсилотлари билан ҳикоя қила бошлади.

Маълум бўлишича, навқирон Авина Мариини ваъзғўйилик пайти унга ажратилган ҳар бир жой учун бир цехиндан ҳақ тўлар экан, черковга эса у одатда икки холаси ва марҳум отасининг собиқ кассири билан келаркан. Жойни унинг буйруғига бивоан ваъзғўйиликдан бир кун олдин ва албатта мипбарнинг деярли рўпарасидан — бош меҳробга яқинроқ жойдан эгаллашаркан, зеро қиз коадьюторнинг ўқтин-ўқтин ўша меҳроб томон ўгирилиб қарашини пайқаб қолган экан. Аммо томошабинлар ҳам баъзи нарсаларни сезиб қолишибди: ёш воиз кўпинча ўзининг маънодор кўзларини ҳусни жамоли кишини васвасага солувчи ўша навқирон меросхўр қизга хайрихоҳлик билан қадар,

шунда унинг бу қизга эътибор бераётгани яққол сезилиб қоларди,— воиз Анигага тикилиб қараганида унинг ваъзгўйлиги жуда жимжимадор бўлиб қолар ва китобий ҳикматларга тўлиб кетарди. Хутба ўзининг самимий жўшқинлиги, таъсир кучини йўқотиб қўярдики, хонимлар шу заҳоти диққатлари чалғиб, Анига Маринини томоша қилишга тугинишар ва уни гийбат қила бошлашарди.

Клелия Гондзони бу таройиб тафсилотларни уч марта такрорлашга мажбур қилди-да, кейин қаттиқ хаёлга чўмди; у ҳисоблаб чиқса, Фабриционни кўрмаганига мана роппа-расо ўн тўрт ой бўлибди. «Фабриционни кўриш учун эмас, машҳур воизнинг хутбасини эшитмоқ учун бир соатга черковга боришнинг ваҳот бирор ёмон жойи бўлса? Мен минбардан узокроқ бир жойга ўтираман-да, Фабрициога фақат бир марта — черковга кирганимда қарайман. Кейин яна бир марта, хутбанинг охирида унга кўз ташлайман. Ахир мен у ерга сира ҳам Фабрициога қараш учун эмас,— дея ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўларди у,— балки ажойиб воизнинг хутбасини эшитмоқ учун бораман-ку». Аммо шу мулоҳазалар орасида унинг дилини бирдан яна тавба-тазарру туйғуси кемира бошлади — у ўн тўрт ой давомида бирон марта ҳам худо йўлига шак келтирмай яшади-ку ахир! «Хўп, яхши,— дея қарор қилди маркиза бирор йўл билан руҳий зиддиятдан қутулиш учун.— Агар бугун кечқурун бизникига келадиган биринчи хоним монсиньор дель Донгонинг хутбасини тинглаган бўлса, мен ҳам бораман, агар акси бўлиб чиқса,— унда бормаيمان».

Шундай қарорга келгач, маркиза Гондзони жуда хурсанд қилиб юборган бир гапни айтди.

— Илтимос, суриштириб билинг-чи, коадъюторнинг навбатдаги хутбаси қачон ва қайси черковга тайин қилинган экан. Бугун кечқурун кетишингиздан олдин менга учрашинг,— аҳтимол, сизга биронта топшириқ берарман.

Гондзо Корсо саройига жўнаган заҳоти Клелия сарой олдидаги боққа тоза ҳавода нафас олгани чиқди. У ўн ойдан буён бу ерга чиқишни ўзига ўзи таъқиқлаб қўйганини ҳатто эсламади ҳам. Маркизанинг юзига қизил югуриб, қалбида қуввоқ ва шодон бир кайфият пайдо бўлганди. Кечқурун бирин-кетин шилқим меҳмонлар келиб, эшик ҳар очилганида унинг юраги ҳаяжоннинг зўридан гупиллаб ура бошларди. Ниҳоят, Гондзонинг келганини хабар қилишди. Доғули Гондзо унга бир қарашлаёқ бу хонадонда бутун бир ҳафта давомида жуда керакли одам бўлиб туришини тушунди. «Маркиза навқирон Маринига рашк қилипти,— дея ўйлади у.— Худо ҳақи, ажойиб комедия ўйнаса бўлади маркиза бош ролни ижро этади, дўндикча Анига — субретка¹, монсиньор дель Донго эса маҳбуб ролини ўйнашади!

¹ Қадимги комедияларда хўжайиннинг ҳамма сирларидан воқиф бўлган хушчақчақ оқсоч қиз. (Тарж.)

Ҳар бир томошабиндан икки франкдан ҳақ олса бўлади, ўшандайм арзон бўлади, худо ҳақи!»

У қувончининг зўридан ўзини йўқотиб, бутун кеча давомида ҳеч кимга гап бермади ва бир кун аввал аллақандай француз сайёҳ айтиб берган машҳур актриса билан маркиз Пекиньи ҳақидаги латифага ўхшаш турли бемаъни ҳикояларни валақлаб ўтирди. Маркиза ҳам ўзини қўярга жой тополмай қолганди: у гоҳ меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юрар, гоҳ маркиз фақат баҳоси йигирма минг франкдан кам бўлмаган картиналарни осиб қўйган қўшни суратхонага чиқарди. Ўша кеча картиналар у билан шу қадар тушунарли тилда гаплашдиларки, ҳаяжоннинг зўридан бечора маркизанинг юраги толиқиб кетди. Ниҳоят у эшикнинг иккала табақаси шарақлаб очилганини эшитди. Клелия меҳмонхонага қараб югурди. Келган одам маркиза Раверси экан. Клелия меҳмон келганда айтиладиган одатдаги назокатли гапларни айтар экан, нафаси ичига тушиб кетаётганини ҳис этди. Маркиза Раверси Клелия гапини икки марта такрорлаганидан кейингина унинг саволини арағ эшитди:

— Хўш, ўша машҳур воиз ҳақида нима дейсиз?

— Мен доим бу йигитни маккорликда ўша аммагинаси, бадном графиня Москадан қолишмайди, деб юрардим, аммо охириги марта унинг шундоқ уйингиз ёнидаги анави роҳиба-визитантлар черковидаги хутбасига борганимда, у шу қадар таъсирли ваъз айтдики, дилимда бу йигитга бўлган бутун адоватим ғойиб бўлди-қўйди. Мен ҳали ҳеч қачон бундай таъсирли калом эшитмаган эдим.

— Демак, унинг хутбасига борган экансиз-да?— дея сўради Клелия бахтиёрликдан бутун вужудида титроқ туриб.

— Нима деяпсиз? Демак, гапимга қулоқ солмабсиз-да?— деди кулиб маркиза.— Энди биронтаям хутбасини қолдирмайман! Айтишларича, у сил эмиш ва тез орада воизлик қилолмай қолармиш!

Маркиза Раверси чиқиб кетган заҳоти Клелия Гондзони галереяга чақирди.

— Мен ўша машҳур воизнинг хутбасини бир эшитиб кўрмоқчиман,— деди у Гондзога.— Навбатдаги хутбаси қачон экан?

— Уч кундан кейин, яъни душанбада. Кейин у сиз зоти олияларининг кўнглингизни топгандек иш қилибди: хутбани роҳиба визитантлар черковига тайин этибди.

Улар ҳали ҳамма гапларни гапириб улгуришмади-ю, аммо Клелия энтикиб, гапиролмай қолди; у бир оғиз ҳам сўз айтолмай, галереяни олти мартача айланиб чикди. «Оббо! Титраб-қақшагини қаранг-а!»— дея ўйларди Гондзо.— Албатта ўчини олади! Монсиньор шунақаям одобсизлик қиладими ахир: келиб-келиб генерал Фабио Кентидек бир қаҳрамоннинг қўл остидаги қамоқхонадан қочиб ўтирса-я...»

— Дарвоқе, шошилиш керак,— дея қўшимча қилди у нозик бир киноя билан.— Воизимиз сил эмиш, Доктор Рамбо, у бир

йилгаям бормаиди, деганини ўз қулоғим билан эшитдим. Маҳ-
буслик бурчига хиёнат қилиб, қалъадан қочгани учун тангри
унинг жазосини берапти.

Маркиза диванга ўтирди ва Гондзога ҳам ўтиринг дегандек
ишора қилди. Бир дақиқа сукут қилиб тургач, у суҳбатдошига
олдидан бир неча цехин солиб қўйган кичкина ҳамёнчани
узатди.

— Менга тўртта жой ажратиб қўйишларини буюринг.

— Фақир Гондзога ҳам зоти олияларининг хешлари орасида
боришга ижозат этасизми?

— Ҳа, албатта. Бешта жой эгаллашни буюринг... Минбарга
яқин жой бўлиши шарт эмас, менга бунинг унча кераги ҳам йўқ.
Лекин синьорина Маринини бир кўрсам дегандим,— ҳамма унинг
хусни жамолини мақтаяпти ахир.

Маркиза воиз калом айтадиган ўша шодиёна душанбага қа-
дар орадаги уч куннинг қандай ўтиб кетганини билмай қолди.
Эл кўзига шундай аслзода хонимнинг мулозимлари қаторида
кўринишдек нагта обрўдан ғурурланиб кетган Гондзо французча
бичимда тикилган кафтан кийиб, қилич тақиб олди; бу ҳам кам-
лик қилгандек, у черковнининг Крешенци саройига яқинлигидан
фойдаланиб, маркиза учун тилла суви югуртирилган ажойиб
кресло келтириб қўйишни буюрдикки, аҳли буржуа буни ўтакетган
густоҳлик дея ҳисоблади. Келиб-келиб шундоқ минбарнинг рўпа-
расига қўйилган бу креслони кўргач, бояқиш маркиза не аҳвол-
га тушганини тасаввур қилмоқ унча қийин бўлмаса керак! Хи-
жоладан у ўша улкан креслонинг бир бурчагига гужанак бўл-
ганича кўзини ердан узишга журъат этмай ўтирарди. Маркиза
ҳатто навқирон Маринига қарашга ҳам ботинмасди, зеро, ну-
қул унга бармоғи билан ўша қизни кўрсатаётган Гондзонинг
бундай одобсизлиги Клелияни даҳшатга солмоқда эди. Бу юви-
дихўр аслзодалар тоифасидан бўлмаган ҳар қандай кимсани
одам ўрнида кўрмасди.

Минбарда Фабрицио пайдо бўлди. Ранги бир ҳолатда йигит
шу қадар озиб, шу қадар қуруқ сураги қолган эдики, Клелия-
нинг кўзлари дарҳол жиққа ёшга тўлди. Фабрицио бир неча сўз
айтди-ю, сўнгра, нафаси ичига тушиб кетгандек, бирдан жимиб
қолди; бир неча бор у нутқ бошлашга уриниб кўрса-да, аммо га-
пирга олмади; шунда у ёнига ўгирилиб, алланималар ёзилган бир
қоғозни олди.

— Биродарларим,— деди у,— раҳм-шафқатингизга муҳтож
бахтиқаро бир кимса сизлардан менинг тилим билан ўз торта-
ётган ва фақат бандаликни бажо келтиргандагина тугайдиган жаб-
ру жафонинг чеки учун ибодат қилмоғингизни сўрайдур.

Шундан сўнг Фабрицио қоғозда ёзилган гапларни ўқиб бе-
ра бошлади. У жуда секин ўқирди-ю, аммо товуши шу қадар те-
ран туйғуларни ифода этардики, ибодатнинг ўртасига борганда
барча, ҳатто Гондзо ҳам ҳўнг-ҳўнг йиглай бошлади. «Ҳар ҳолда

менга ҳеч ким эътибор бермайди-ку— дея ўйларди маркиза кўзларидан шайқатор ёш тўкар экан.

Ҳозорга ёзилган гапларни ўқиб берар экан, Фабриционинг миясига ўзи аҳли мўминдан унинг учун ибодат қилмоқни илтимос айлаган ўша бахтиқаро кимсанинг руҳий ҳолати ҳақида уч-тўртта яхши фикр келиб қолди. Кўп ўтмай, бундай фикрлар ёпирилиб кела бошлади. У гўё барча тингловчиларга мурожаат қилаётгандек туюларди-ю, аслида эса фақат Клелия учун гаширмоқда эди. Бу гал у нутқини одатдагидан эртaroқ тугатди, чунки қанча ҳаракат қилмасин, сира ўзини босиб ололмаётган эди: кўз ёшларидан унинг нафаси томоғига тиқиларди ва ҳадеб антикавергани учун товуши эшитилмай қолмоқда эди. Оми одамлар бу хиёл ғалатироғу лекин таъсир кучи ва жўшқинлиги билан ўша машҳур хутбасидан қолишмайдиган ваъзғўйлик бўлди, дея хулоса чиқаришди. Клелия эса Фабрицио ўша «ибодатининг» биринчи ўн мисрасини тугатмасданоқ, ўн тўрт ой давомида уни кўрмай яшганининг ўзи катта жинойт, деган фикрга бориб қолган эди. Уйга қайтгач, у Фабрицио тўғрисида ўйлашига ҳеч ким халал бермасин учун кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди; эртасига эрталаб эса, азонга яқин Фабрициога кичкина мактуб келтириб беришди.

«Ўзимни сизнинг виждонингизга топшираман. Сир сақлай биладиган тўрт нафар ишончли браві топинг ва эртага Стекката мнорасида ярим кеча бўлгани ҳақида қўнғироқ чалинган, Сан-Паоло кўчасидаги 19 уйнинг эшигин олдига келинг. Ёдингизда бўлсин, сизга ҳужум қилишлари мумкин. Ёлғиз келманг».

Фабрицио бу илоҳий номадаги ёзувни таниб, шартта тиз чўқди-да, йиғлаб юборди. «Хайрият-е!— дея хитоб қилди у.— Ўн тўрт ой ва саккиз кун бекор кутмаган эканман. Алвидо ваъзғўйлигу, алвидо хутбалар!»

Агар ўша куни Фабрицио билан Клелиянинг қалбларида нелар кечганини тасвирлайдиган бўлсак, ҳикоямиз жуда чўзилиб кетган бўларди.

Хатда тилга олинган эшик Крешенци саройининг қишки гулхонасига олиб борар экан. Фабрицио кундуз куни ўша эшик олдидан камида ўн мартача ўтди. У яхшилаб қуролашиб олди-да, ярим кечага яқин, ёлғиз ўзи, тез-тез одимлаганича ўша эшик олдига борди ва ўзига жуда яхши таниш овоз астагина:

— Кир буёққа, жонгинам,— деганини эшитиб, беҳад қувониб кетди.

Фабрицио аста ичкари кирди-ю, ўзини чиндан ҳам гулхонада, аммо ерлан уч-тўрт футча баладликда жойлашган ва йўгон темир панжара ўрнатилган дераза рўпарасида кўрди. Ҳаммаёқ зимистон қоронғи эди. Дераза ортида алланяманинг шитирлагани эшитилди. Фабрицио бармоқларини панжара устидан юргазган эди, бирдан темир чивиқлар орасидан кимнингдир қўли чиқиб Фабриционинг қўлидан тутди. Йигит ўша одам унинг қўлини лабларига босганини ҳис этди.

— Бу менман,— деди севимли овоз.— Бу ерга, сени севаман. деб айтмоқ ва менинг иродами бажаришга розимисан, йўқми, шуни сўрамоқ учун келдим.

Фабриционинг қандай жавоб бергани, унинг нақадар қувониб кетгани ва ҳайратга тушганини тасаввур қилиш унча қийин бўлмас керак. Завқ-шавқ билан кечган бир неча дақиқадан сўнг Клелия шундай деди:

— Узинг биласан-ку, мен сени ҳеч қачон кўрмайман деб Биби Марьям олдида қасам ичганман, шу боисдан ҳам сени шундай зимистонда қабул қилияман. Ёдингда бўлсин, агар сен қачон бўлмасин бирон марта мени ёруғ жойда учрашишга мажбур қилсанг, орамиздаги ҳамма муносабатлар узилди-қўяди. Аммо мен аввало Аниа Марини учун ваъз айтишингни истамайман. Кейин, илтимос, билиб қўй, муқаддас даргоҳга кресло олиб бориш ҳақидаги аҳмоқона фикр сира ҳам мендан чиққани йўқ.

— Фариштагинам, энди ҳеч ким учун ваъз айтмайман. Мен бу ишни фақат бирор кун келиб, сени кўриш умидида қилардим.

— Ундай дема! Унутдингми, мен сени кўришим мумкин эмас ахир.

Энди ана шу воқеадан сўнг физиллаб ўтиб кетган уч йил ҳақида илдаммай қўя қолиш учун китобхондан ижозат сўраймиз.

Биз ҳикоямизни қайтадан бошлаган пайтда граф Моска аллақачон Пармага бош министр бўлиб қайтган ва ҳар қачондагидан ҳам қудратлироқ бўлиб қолган эди.

Уч йиллик илоҳий бахтдан сўнг маъшуқасини жонидан ортиқ кўрадиган Фабриционинг қалбини бехос шундай бир севги илжиқлиги қамраб олди-ю, ҳамма ишларни ағдар-тўнтар қилиб юборди. Маркизанинг Сандрино исмли икки яшар ажойиб ўғилчаси бор эди; хоним уни жони дилидан яхши кўрарди. Сандрино доим унинг ёнида бўлар ёки маркиз Крешенцининг тиззасида ўтирарди. Фабрицио эса болани деярли ҳеч қачон кўрмасди, аммо у Сандрино бошқа отага меҳр қўйишини истамасди. У болани ана шу гўдаклик чоғида, ҳали аниқ-тиниқ хотиралар сақланмайдиган бир пайтида ўғирлаб кетишни хаёл қилди.

Маркиза Фабрицио билан учраша олмайдиган ва жуда чўзилиб кетгандек туюладиган кундуз кунлари Клелия фақат Сандрино билангина овунарди. Бу ўрида биз Альп тоғининг шимол томонида ақлбовар қилмайдиган бир ҳолат ҳақида гапириб ўтмоғимизга тўғри келади. Узининг гуноҳ қилганига қарамай, Клелия Биби Марьям олдида ичган қасамига содиқ қолган эди. Унинг Фабрициони бошқа ҳеч қачон кўрмаслик ҳақида қасам ичгани китобхоннинг, ҳойнаҳой, ёдида бўлса керак.— Клелиянинг ўзи айнан шундай деганди; мана энди, ўша қасамига амал қилган ҳолда, у севгилисини фақат тунда қабул қилар ва хонада ҳеч қачон чироқ ёқмас эди.

Аммо улар ҳар кеча учрашишар эди ва энг қизиғи, зериккиш ва синчковликдан гийбатнинг кони бўлиб қолган сарой доира-

ларида, ломбардияликларнинг таъбири билан айтганда, бундай апісізіа¹нинг мавжудлигини ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмасди,— Фабрицио эҳтиёткорликка шу қадар амал қиларди. Клелия билан Фабриционинг бир-бирларига бўлган муҳаббати шу қадар оташин эдики, баъзан улар аразлашиб юришарди. Клелия ўқтин-ўқтин уни биронта аёлга рашк қилиб, азоб чекар, аммо кўпинча улар бошқа бир сабабга кўра жанжаллашиб қолишарди. Фабрицио маркизанинг жамолини кўрмоқ учун жамиятда ўтказилиб турадиган биронта расмий маросимдан қувлик билан фойдаланарди; ана шунда Клелия бирор нарсани баҳона қилиб, йиғинни шоша-пиша тарк этар ва дўстини анчага довур қабул қилмай кўярди.

Парма саройидаги атёнлар шундай офатикон ва шундай қалби теран бир аёлнинг маҳбуби йўқлигига ажабланишарди: бўлмасам кўпгина эркаклар унинг дардида турли-туман телбаликлар қилишар ва баъзан Фабрицио ҳам рашк ўтида қовурилиб юрарди.

Меҳрибон архиепископ Ландириани аллақачон бандаликни бажо келтирганди; Фабриционинг тақводорлиги, ибратли ҳаёт кечириши, ширин каломи туфайли кўп ўтмай аҳли мўмин чолни унутиб юборди; Фабриционинг акаси ҳам қазо қилди ва барча бойлик ва ер-мулк унинг ихтиёрига ўтди; ўшапдан буён у ҳар йили Парма архиепископига тўлападиган юз миңг франкдан мўлроқ даромадни ўз епархиясидаги викарий ва каноникларига бўлиб бера бошлади.

Фабрицио шундай юксак обрў-эътибор, шундай иззат-икромга сазовор бўлганидан шукр қилиб яшайвериши мумкин эди-ю, бирдан муҳаббатга лиммо-лим тўлган қалбнинг машъум инжиқлиги ҳаммасини остин-устин қилиб юборди.

— Сенинг ўша ичган қасаминг туфайли мен жуда ёлғизликда ҳаёт кечиряпман,— деди у бир куни Клелияга.— Тўғри, ўша қасамингни ҳурмат қиламан, аммо у менинг ҳаётимни заҳарлангги, зеро, сен унга амал қилиб, мен билан кундуз куни учрашишни истамаяпсан. Менинг ишдан бошқа эрмагим йўқ, кейин ишмининг ўзи ҳам увчалик кўп эмас. Ҳаётим хомушлик билан, ҳасрат-надомат билан ўтапти, мана, ярим йилдирки, ҳаёлимга бир фикр ўрнашиб қолган. Уни миямдан чиқариб ташлайман деб кўп овора бўлдим. Ўғлим менга мутлақо меҳр қўймайди, у менинг ҳатто номимни ҳам эшитмайди ахир. У ҳашаматли Крошенци саройининг ҳаловати ичра яшайпти, мени эса деярли танимайди. Уни аҳён-аҳёнда кўриб қолган кезларим доим сен тўғрида ўйлайман; ўғлимга қараб туриб, онасининг ўзим тўйиб-тўйиб тикилишим ман этилган ажиб ҳусни-жамолини эслайман. Шунда менинг башарам балога жуда жиддий ёки унинг назари билан қарагандай жуда бадқовоқ бўлиб кўриниши мумкин.

¹ Дўстлик, ишқий алоқа (итал.).

— Менга қара, нима демоқчисан ўзи?..— дея сўради маркиза.— Сен мени қўрқитяпсан ахир.

— Мен унинг чиндан ҳам ўзимнинг ўғлим бўлишини, унинг ёнимда юришини, уни ҳар қуни кўришни, унинг менга ўрганишини, менга меҳр қўйишини хоҳлайман ва ўзим ҳам уни ўғрича эмас, очиқ-ойдин яхши кўришни истаймай. Ҳамонки, балким, бутун дунёда танҳо бўлган ана шу аччиқ ёзмишим туфайли барча одамларга насиб этган бахт менинг чекимга тушмаган экан ва мен дунёдаги барча нарсалардан азизроқ бўлган инсон ёнида яшашдек беназир саодатдан маҳрум эканман, ҳеч бўлмаса менинг қалбимга сени эслатиб турадиган ва хиёл бўлса-да, ўрнингни боса оладиган фарзандим ёнимда бўлсин. Бейхтиёр ёлғизликда яшашим туфайли ишларни ҳам, одамларни ҳам ёқтирмай қолдим. Ўзинг биласан, Барбоне менинг номимни маҳбуслар рўйхатига тиркаб қўйган ўша бахтиёр кундан буён шуҳратпарастликнинг мен учун мутлақо аҳамияти қолган эмас: қалб туйғуларидан бўлак барча гаплар менга беаъни бўлиб кўринади, зеро, сендан йироқда юрагимни фақат ҳасрат-надоматгина қоплаб туради.

Дўстининг дилидаги дардини эшитгач, бояқиш Клелиянинг қалби нақадар ғам-гуссага тўлганини тушуниш унча қийин бўлмаса керак: Фабриционинг ўзича ҳақ эканлигини англаш туйғуси унинг қайғусини янада кучайтириб юбормоқда эди. У ҳатто ўзига ўзи, қасамимни бузишнинг иложи йўқмикин, дея савол беришгача бориб етди. Ахир шунда у Фабрициони; киборлар жамиятига мансуб барча одамлар қатори, ўз уйида қабул қилавериши мумкин бўлиб қоларди-да,— унинг намунали хотин сифатидаги шуҳрати шу қадар мустаҳкам эдики, гийбат қилиш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. У катта пул эвазига қасамдан озод бўлиш мумкиндир, дея ўйлади-ю, аммо бундай битим унинг виждонини тинчитмай, қайтанга худонинг газабига дучор қилини ва тангри бу янги гуноҳи учун уни қаттиқ жазолаши мумкинлигини ҳис этиб турарди.

Бошқа жиҳатдан олганда эса, мабодо у рози бўлса, агар Фабриционинг шундай табиий истаги олдида бўйин эгса ва унинг ғалати қасами туфайли бир умрга оромини йўқотган бу азиз инсоннинг қалбига таскин беришни истаса, у ҳолда Италиянинг энг кўзга кўринган акобирларидан бирининг ўғлини олиб қочини комедиясини қандай ўйнаш керак бўлади? Алдов, турган гап, очилади. Маркиз Крешенци бунинг учун пулни аямай сарфлайди, ўзи қадирув ишларини олиб боради ва эртами-кечми ким айбдор эканлигини билиб олади. Бундай хавфнинг олдини олмоқнинг биттагина йўли — у ҳам бўлса болани йироққа, масалан, Эдинбург ёки Парижга олиб кетини эди; аммо она юраги бунга рози бўла олмади. Фабрицио гўё оқилона туюладиган бошқа бир режани таклиф қилди, лекин унинг қандайдир ёвуз, эс-ҳушини йўқотиб қўяёзган онаизорнинг кўзида янада даҳшатлироқ кўринадиган бир томони бор эди.

— Болани гўё у касал бўлиб қолгандек кўрсатиш керак,— деди Фабрицио.— Унинг кундан-кун мазаси қочаверади ва ниҳоят маркиз бирор ёққа жўнаган пайтда у гўё ўлиб қолган бўлади.

Клелия бу режани даҳшат билан рад этди; шундан сўнг улар яна аразлашиб қолдилар; тўғри, бу гал араз узоққа чўзилмади.

Клелия худонанг қаҳрини келтирмаслик керак дерди: уларнинг ўғилчалари — гуноҳларининг маҳсули экан ва агар улар яна фалакнинг қазабига дучор бўлсалар, худо ўғилларини тортиб олиши мумкин эмиш. Фабрицио яна ўзининг қисмати ҳақида эслатди:

— Тақдирнинг тақозоси билан зиммамга тушган руҳонийлик уввони,— деди у Клелияга,— ва қалбимдаги муҳаббат мени бир умр ёлғизликка маҳкум этапти. Мен кўпгина биродорларимга насиб этган қалбан яқинлик қувончидан ҳам маҳрумман, зеро, сиз мени фақат зимистон қоронғиликда қабул қилиясиз; мен бутун умримни сиз билан бирга ўтказишим мумкин эди, аммо саноқди дақиқалар билан чекланишга мажбур бўляпман.

Кўплаб ҳасратли кўз ёшлари тўкилди: Клелиянинг тоби қошиб қолди. Аммо у Фабриционни жонидан ортиқ севарди ва у талаб қилаётган даҳшатли қурбонликни рад этгани билан ўз фикрида қаттиқ туролмади. Шундай қилиб, бир куни Сандрино гўё касал бўлиб қолди; маркиз шу заҳоти энг машҳур врачларни чақиртириб келди. Клелия жуда мушкул ва сира кутилмаган бир аҳволга тушиб қолди: у азиз ўғилчасига врачлар ёзиб берган дориларни ичиришларига йўл қўймаслиги лозим бўларди, бу эса жуда қийин вазифа эди.

Болани зарурати бўлмаса-да, тўшакка ётқизиб қўйишди, бу ҳол унинг соғлиғига ёмон таъсир қилиб, Сандрино чиндан ҳам касал бўлиб қолди. Касалликнинг сабабини врачга у қай сўз билан айтса экан? Дунёда ўзи учун энг азиз бўлган янги кимса ҳақидаги бири-бирига зид ташвишлар Клелиянинг юрагини тилка-шора қилмоқда эди; унинг ақлдан озишига хиёл қолди. Энди нима қилса экан? Ўғлим соғайиб кетди, деб эълон қилсинмиким? Лекин унда болани олиб кетишга асос ҳозирлаш учун мунофиқликкача бориб етган шунча саъй-ҳаракати бекор кетади-ку! Фабрицио эса ўз навбатида, ҳам севгилисининг қалбига озор етказгани учун ўзини кечира олмас, ҳам тузиб қўйган режасидан воз кеча олмас эди. У ҳар куни тунда касал ўғлининг олдига кириш учун йўл топди, бу ҳол эса янги мушкулотларнинг туғилишига сабаб бўлди. Маркиза тунда ўғлини парвариш қилгани келиб турарди, шу боис Фабрицио бир неча бор беихтиёр уни ёниб турган шамлар ёруғида кўриб қолди. Юраги эзилган бечора Клелияга эса бу Сандринони ўлимга маҳкум қилувчи гуноҳи азм бўлиб кўришди. У агар қасамга амал қилиш очикдан-очиқ зарар келтираётган бўлса, нима қилиш керак, дея энг машҳур казуистлар¹ билан ҳам

¹ Ўрта асрлардаги ҳуқуқ илмида ва диний ақидаларда умумий догматик қондаларни айрим ҳолларга тадбиқ қилиб, шарҳловчи олим (*гарж.*).

маслаҳатлашиб кўрди. Унга, агар худо олдида ўз зиммасига мажбурият олган одам шахвоний ҳирсини қондириш учун эмас, балки шубҳасиз офатдан қутулиш учун уларни бажаришдан бош тортса, бу ҳол жиноят ҳисобланмайди, дея жавоб қилиб бекорга овера бўлишди. Маркиза бари бир қаттиқ умидсизликка тушди. Фабрицио ўзининг ғаройиб режаси Клелия билан ўглининг ўлимига сабаб бўлиши мумкинлигини тушуниб қолганди.

У ёрдам сўраб, ўзининг энг яхши дўсти граф Москага мурожаат қилди. Ўзига кўп жиҳатлардан номалум бу севгиининг тарихи ҳатто кекса министрни ҳам қаттиқ ҳаяжонга солди.

— Мен шундай бир иш қиламанки, маркиз камида беш кун уйда бўлмайди. Хўш, қачон қилай бу ишни?

Орадан бир қанча вақт ўтгач, Фабрицио графнинг уйига келди-да, унга ҳаммаси шай бўлиб, энди маркизнинг йўқлигидан фойдаланиш мумкинлигини айтди.

Икки кундан сўнг маркиз от мивиб, Мантуя яқинидаги амлокидан Пармага қайтаётганида унга, чамаси, шахсий адоват юзасидан кимдир ёллаган қароқчилар ҳужум қилишди. Улар маркизга ҳеч қандай зарар етказишмади-ю, аммо унинг қўлини боғлаб, қайиққа ўтқазилди-да, По дарёсининг оқими бўйлаб сузиб кетилди. Қароқчилар уни бир вақтлар Джилетти билан бўлган машхур олишувидан сўнг Фабрицио босиб ўтган йўлнинг бошидан охиригача боришга мажбур қилишди. Фақат тўртинчи куни улар маркизнинг ҳамма пули ва барча қимматбаҳо нарсаларини шилиб олишди-да, ўзини дарё ўртасидаги кимсасиз оролга тушириб кетилди. Икки кундан сўнг Маркиз Пармага қайтишга муваффақ бўлди. Саройга кириб келганида у деворларга мотамсаро пардалар осилгани ва уйдагиларнинг қайгули кўз ёшларини кўрди.

Жуда усталик билан амалга оширилган ўғрилиқ, афсуски, машъум оқибатларга олиб келди. Сандринони катта ва чиройли бир уйга яширишди. Маркиза деярли ҳар куни уни кўргани келиб турарди. Аммо бир неча ойдан сўнг бола дунёдан ўтди. Клелия бу жудоликни Биби Марьям олдида ичган қасамини бузгани учун адолатли жазо тариқасида қабул қилди: Сандрино бетоб эканида у Фабриционни бир неча бор шам ёруғида, икки марта эса ҳатто кундуз куни ҳам кўрган эди. Нақадар назокатли бўлганди ўша учрашувлар! У жонидан ортиқ кўрадиган ўглининг ўлимидан сўнг бор-йўғи бир неча ой яшади, аммо у ҳаётининг сўнгги дақиқаларида дўстининг қўлида жон бераётганидан таскин топиб кетди.

Чексиз муҳаббати ва теран эътиқоди Фабриционни ўз жонига қасд қилишдан асраб қолди; у Клелия билан дорулбақода висол кўришмоққа умид қиларди, лекин шу билан бирга кўнгини гуноҳларини ювиши лозимлигини ҳам яхши тушуниб турарди. Клелиянинг ўлимидан сўнг орадан бир неча кун ўтгач, у молмулкни тақсимлаш ҳақидаги ҳужжатга имзо чекди. Бу ҳужжатга биноан у хизматкорларнинг ҳар бирини минг франклик рента билан таъминлади ва ўзининг эҳтиёжи учун ҳам шу миқдорда

пул қолдирди: юз минг ливрга яқин даромад берадиган ерларини у графиня Москага совга қилди ва тахминап шунча пулни онаси, маркиза дель Донгога ажратди, отасидан теккан мероснинг қолган қисмини эса унча бадавлат бўлмаган одамга турмушга чиққан синглисига инъом этди. Эртаси кунни у архиепископлик унвони ҳамда Эрнесто V нинг хайрихоҳлиги ва бош министрининг дўстона муносабати туфайли эришган барча юксак лавозимларидан воз кечини ҳақида тегишли одамларга ариза берди-да, Саккадан ўн чақиримча нарида, По соҳилига яқин ўрмонлар ичра яширинган *Парма ибодатхонасига* жўнади.

Графиня Моска ўз вақтида эрининг яна бош министрлик лавозимини эгаллашга розилик беришини маъқуллаган эди-ю, аммо ўзи Эрнесто V нинг музофотига қайтмоқдан қатъиян бош тортганди. У ўзига резиденция қилиб Казаль-Мажоредан бир чақиримча нарида, По дарёсининг чап соҳилида, демак, Австрия тасаруфида жойлашган Виньяно амлоқини танлаганди. Граф хотинига атаб қурдирган ажойиб Виньяно саройида у Парманин бутун киборлар жамиятини ҳар пайшанбада, беҳисоб дўстларини эса ҳар кунни қабул қиларди. Фабрицио ҳам бирор кунни канда қилмай уни кўргани келиб турарди.

Хуллас, зоҳиран қараганда графиня учун ҳамма ишлар ўнгидан келгандек туюларди. Аммо у сажда қилиш даражасида яхши кўрадиган Фабрицио монастирда бор-йўғи бир йилгина истиқомат қилганидан сўнг бандаликни бажо келтиргач, у ҳам узоқ яшмади.

Парма қамоқхоналари бўшаб қолди, граф ниҳоятда бойиб кетди, фуқаролар Эрнесто V ни ҳаддан ортиқ яхши кўришар ва у давлатни идора этган даврни буюк герцог Тосканлар даврига таққослашарди.

(TO THE HAPPY FEW¹)

¹ Сафоқли бахтиёр одамлар учун.

13-бет. *Аркол ва Лонато* — Италияга биринчи юриш қилганида (1796 йилнинг 3 август ва 15—17 ноябрь кунлари) Бонапартнинг австрияликлар устидан галаба қозонган жойларининг номи.

14-бет. *Каттаро* (Кодр) — Далмациядаги шаҳарнинг номи. XIX асрнинг бошида Австрия қалъаси бўлган ва сиёсий маҳбуслар учун қамоқхона хизматида ўтаган.

28-бет. *Вигано*, Сальваторе (1417—1533) — машҳур итальян балетмейстери.

36-бет. *Ватерлоо* жанги — 1815 йилнинг 18 июнь куни Брюсселдан 17 километр нарида бўлиб ўтган.

52-бет. *Raga v. P. u E. 15. X. 38* — Стендалнинг ушбу изоҳи «*Raga vsted' Paduita u Evgenia*» (испан.) тарзида ўқилади. У «Пакита ва Евгения, сизлар учун. 15 октябрь 1838 й.» маъносида англатади. Пакита билан Евгения графиня Монтихонинг қизлари бўлиб, Парижда Стендални улар билан Проспер Мериме таништирган эди. Қизларнинг кичиги бўлмиш Евгения кейинчалик Наполеон III га турмушга чиққан. Стендал болаларга уруш тўғрисида ҳикоя қилиб берганди. Чамаси, унинг биронта ҳикояси Фабриционинг Ватерлоо майдонидаги саргузаштини эслатган бўлса керак.

62-бет. *Фенелон* (1651—1715) — француз ёзувчиси, «Телемакнинг саргузаштлари» китобининг муаллифи; 1694 йилдан бошлаб Шельдадаги Камбре шаҳрининг архиепископи бўлган.

Версаль — француз қиролларининг қароргоҳи; Париждан ўн саккиз километр нарида жойлашган.

74-бет. *Пеликко*, Сильвио (1789—1854) — итальян ёзувчиси, карбонарийлар махфий ташкилотининг аъзоси. Моравиядаги австрияликлар қамоқхонага айлантирган Шпильберг қалъасида тўққиз йил тутқин бўлган. У ўзининг «Менинг зиндонларим» номи хотираномасида Милан полициясини кўпинча ўша маҳкама жойлашган кўчанинг номи билан атаган.

82-бет. «1746 йили австрияликларни Генуядан қувиб чиқарган революция» — Австрия тоғу тахти учун бўлган уруш пайтида (1740—1748) австрияликлар Генуяни муттасил талаб, уни катта хирож тўлаб туришда мажбур қилганлар. 1746 йилнинг декабрь ойида қўзғалон кўтарган генуяликлар австрияликларни қувиб, Генуяни республика дея эълон қилганлар.

Андриан, Александр (1797—1862) — асли миллати француз бўлмиш италиялик революционер-карбонарий; Шпильберг қалъасига тутқин қи-

линган ва саккиз йил қamoқда ётган. 1737 - 1738 йилларда унинг «Mémoires d'un prisonnier d'Etat» номли китоби чоп этилган.

Франц II (1768-1835) — Муқаддас Рим империясининг германлар миллатидан бўлган сўнгги императори; Австрия императори сифатида у Франц I дея аталарди; революцион Францияга қарши феодаллар реакциясининг энг катта раҳнамоларидан бири бўлган.

83-бет. Баярд, Пьер дю Траиль (1473—1524) Людовик XII ва Франц I лар Италияда уруш олиб борган пайтлардаги француз лашкарбониси. Ромабъяно яқинидаги Сезия дарёсини кечиб ўтаётганида ўлдирилган.

87-бет. Корреджо, Антонио Аллегри (тахм. 1494—1534) — Уйғониб даврида яшаган машҳур италян rassоми.

88-бет. Сан-Микели (1484—1549) — италиялик архитектор ва инженер; Парма атрофида истеҳкомлар қурган.

«Шпильбергадаги пир каби». — Адриан ўз эсадаликларида Шпильберг қалъасининг капеллани Стефино-Паоловице Австрия ҳукуматининг махфий агенти бўлгани ва маҳбуслардан уларнинг сиёсий фаолиятлари ҳақидаги маълумотларни билиб олиб, маъмурларга сотгани тўғрисида ҳикоя қилади. Кейинчалик ўша руҳоний сотқилиги эвазига Далмацияда жойлашган Катарро шаҳрига епископ бўлиб олган экан.

«Конститусьонель» — 1815 йилда чиқа бошлаган француз либерал газетаси.

Альфиери, Витторио, граф ди Кортемилъя (1749—1803) — Италиялик шоир ва драматург.

Тацит, Корнелий — машҳур рим тарихчиси (тахм. 55—117)

96-бет. Кассандр — Италияда расм бўлган ниқоблар комедияси (commedia dell'arte) персонажи, аҳмоқ чол, алданган ота ёки васий.

102-бет. «Тўқсон учинчи йил такрорланиб қолмаса ёўрага эди» — тўқсон учинчи йил биринчи француз буржуа революциясининг энг авжига чиққан йили: 1793 йилнинг 31 май — 2 июнь кунларида якобинчилар диктатураси ўрнатилган эди.

103-бет. Канова, Антонио (1757—1822) — италиялик ҳайкалтарош.

106-бет. Лафайет (1757 — 1834) — 1789—1794-йиллар француз буржуа революцияси ва 1830 йил революциясининг сиёсий арбоби, мутадил либерал.

Фронда (1648—1653) — Людовик XIV ҳали ёш бола бўлиб, унинг онаси Анна Австрийская регентлик қилган кезлар ва Францияда кардинал Мазарини ҳукмронлик қилган пайтларда француз феодал дворянларининг қироллик абсолют ҳокимиятига қарши олиб борган курашининг номи.

110-бет. Павел III (1534—1549) — Фарнезелар авлодидан бўлмиш Рим папаси.

Адриан мавзолейи (76—138) Рим императорлари даҳмаси. Урта асрлар бошида бу ившоат қалъа хизматини ўтаган, XV асрдан бошлаб эса қamoқхонага айлангирилган. 1748 йили мавзолейнинг томига малоиканинг бронза ҳайкали ўрнатилган. Унинг Муқаддас малоика қасри дея аталиши ҳам ана шундан.

116-бет. Ренал, Гийом (1713—1796) — француз маърифатчиси. У ўз

асарларида деспотизмга, католик черкови ҳукмига қарши тарғибот қилган.

123-бет. *Мизен* — Неаполь кўрфазидаги Камнанья буруни; шу ерда, шаҳар ташқарисидаги саройида Рим императори Тиберий вафот этган.

127-бет. *Маркиза Сан-Феличе* (1768—1800)— 1799 йили Неаполда ўрнатилган Партенопа республикасининг тарафдори; Неаполда монархия тиклангач қатл этилган. «*Moniteur parolitaïn*» номли республика газетасини бу хоним эмас, балким маркиза Фонсека (1768—1799) нашр этган. Бу аёл ҳам қатл этилган.

128-бет. *Деций* — Рим императори (III аср), тарихда христианларни таъқиб остига олгани билан машҳур.

139-бет. «*Меҳмонхона бекаси*» — Карло Гольдонининг (1707—1793) машҳур комедияси, ҳанузгача театр саҳналаридан тушмай келади.

141-бет. *Арлекин*, *Бригелла* — итальян ниқоблар театрининг анъанавий қаҳрамонлари; содда хизматкор билан мугамбир малай.

148-бет. *Девор квадратни* — кўҳпа астрономик асбоб; сайёралар баландлигини ўлчашда ишлатилади.

158-бет. Меркаданте (1795—1870) — итальян композитори.

161-бет. *Брут*; Марк Юний (эрамизга қадар 85—42) — Юлий Цезарь ҳукмронлигидан норози бўлган Рим сенаторлари фитнасининг раҳбари. Цезарь ўлдирилганидан сўнг Антоний ва Октавианга қарши курашда мағлубиятга учрагач, ўзини ўзи ўлдирган.

163-бет. Джон Буль — инглизларга қўйилган лақаб; Свифтнинг дўсти, ипглиз ёзувчиси Арбетнот (1667—1735) қаламига мансуб «*The history of John Bull*» (Джон Буқанинг тарихи) номли сатирасидан сўнг тарқалган.

Фемистокл (эрамизга қадар тахм. 525—461) грек-эрон урушлари даврида яшаган Афина сиёсий арбоби; демократия тарафдори бўлган Фемистокл Спартанинг талабига кўра Афинадан қувғин қилинган ва Эронга қочган. Тахтдан тушганидан сўнг Наполеон инглизларга таслим бўлган ва бошпапа сўраб, инглиз халқига қилган мурожаатида ўзини Фемистоклга таққослаган.

184-бет. *Туаз* — қадимги француз узунлик ўлчови, тахминан икки метрга тўғри келади.

189-бет. *Чимабуэ*, Жованни (1240—1301) — итальян рассоми.

194-бет. *Цицеронга хос услуб*. — Цицерон (эрамизга қадар 106—43). Қадимги Римда яшаган машҳур нотик.

Капигул — Рим-католик черковидаги епископлар кафедраси қошидаги руҳонийлар коллегияси.

196-бет. *Буонапарте*. — Наполеоннинг душманлари уни тожу тахт соҳиби сифатида есмани эмас, балким фамилиясини аташар ва унинг асли корсикалик эканини таъкидлагалдек, итальянча шевада — Буонапарте дея талаффуз қилишарди.

200-бет. *Танкред* — Тассонинг «Озод этилган Қуддус» асарининг қаҳрамони.

Фенестрелло — Италиянинг француз чегарасига яқин жойдаги қалъаси. Қамоқхона хизматини ўтаган.

201-бет. *Улисс* — ёки Одиссей. — «Одиссея» достонида қаҳрамоннинг

ҳамроҳлари Цирцеянинг оролига тушиб қолгач, ўша сеҳргар аёл уларни чўчкага айлантириб қўйган экан.

215-бет. *Старк хонимнинг саёҳати* — инглиз сайёҳ аёл Марианна Старкнинг «1792 йилдан 1798 йилга қадар Италиядан ёзилган мактублар» номли китоби.

231-бет. *Подеста* — Италияда полиция ва суд маъмурларининг вакили.

235-бет. *Полишинель* — италян ниқоблар театрининг персонажларидан бири.

236-бет. *Пармиджанино*, ҳақиқий исми Франческо Мапуола (1504—1540) — Пармада ишлаган италян rassomi.

237-бет. *Voi* — сиз. Италия тилида одоб қондаси бўйича учинчи шахс шаклида мурожаат қилинади.

242-бет. *Гвидо*, Рени (1575—1642) — италян rassomi.

266-бет. *Армида* — Тассонинг «Озод қилинган Қуддус» поэмасининг қаҳрамони, сеҳргар аёл; у ўз гўзаллиги билан асар қаҳрамонларидан бири Ринальдони мафтун этгач, у йигит салбчилар қўшинини тарк этган.

277-бет. *Ванвителли* (1700—1773) — италиялик меъмор.

278-бет. *Ипполит ва уни ғ отаси шоҳ Тезей* — грек мифологиясининг қаҳрамонлари, Эврипиднинг (мелодга қадар 480—406) «Ипполит» ҳамда Расиннинг (1639—1699) «Федра» трагедияларининг иштирок этувчи шахслари.

278-бет. *Алессандро Фарнезе* (1546—1592) — Испаниянинг Нидерландиядаги ноиб; Испания қироли Филипп II нинг буйруғи билан католикларга қўшилиб протестантларга қарши жанг қилган испан қўшинининг лашкарбошиси бўлган; 1590 йили кейинчалик қирол Генрих IV номи билан машҳур бўлган Генрих Бурбонни Париж деворлари ёнидан чекинишга мажбур қилган.

289-бет. *Шарлотта Корде* (1768—1793) — Маратнинг қотили; жиғондистлар билан яқин алоқада бўлган.

329-бет. *Паладжи* (1775—1866) — боловьялик rassom ва декоратор.

339-бет. *Квинтал* — оғирлик ўлчови — 100 килограммга тенг.

363-бет. *Кресенций* — X асрда яшаган италиялик сибсий арбоб, герман императорлари ва Рим папаларига қарши курашган.

364-бет. *Елисей Майдочи* — антик мифологиясида нариги дунё, тақво билан яшаган одамларнинг арвоғи истиқомат қиладиган макон.

Сфорца, Франческо — XVI аср лашкарбошиси, Милан герцоғи.

Лоренцо Валломат — мединчилар оиласидан бўлган Флоренция герцоғи (1448—1492), маърифат ва санъат ҳомийси бўлган.

375-бет. *Маркиз де Фелиго* (1711—1784) — армали давлат арбоби, министр. *Аббат Кондильяк* (1715—1780) — француз философи, Людовик XV нинг набираси бўлмиш Парма герцоғи Фердинанднинг (1751—1802) тарбиячиси.

395-бет. *«Варфоломей туни Францияда протестантларни қириб ташлади»* — авлиё Варфоломей туни, 1572 йилнинг 24 август куни католиклар гуяепотларни қирғин қилишган.

Аугодафе — инквизициянинг ҳукми билан гулханда ёқиб юборил.

424-бет. *Фонтана*, Франческо (1750—1782) — италян монахи, сибсий

арбоб ва черков тарихига оид китоблар муаллифи. *Дювуазен, Жан-Батист* (1744—1813)— Нант шаҳрининг епископи, илоҳиятга тааллуқли кўпгина асарларнинг муаллифи.

425-бет. Перголезе, Жованни Батиста (1710—1736) машҳур италиян композитори.

457-бет. «To the happy few»—инглиз тилида «саноқли бахтиёр одамлар учун» маъносини англатади. Ушбу бағишловни Стендаль Гольдсмитнинг «Вексфилд руҳонийси» китобидан олган.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	5
Биринчи қисм	7
Иккинчи қисм	219
Изоҳлар	458